DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi

7

İletişim Yayınları

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi

7. Cilt

İletişim Yayınları

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1914'te Dahiliye Nezâreti, Dahiliye ve Sıhhiye Nezareti'ne dönüştürülerek, sağlık örgütü bir bakanlığa bağlandı. Dahiliye ve Sıhhiye Nezaretine bağlı üç ana kuruluş vardı: Sıhhiye Umum Müdürlüğü, Karantina İdaresi ve Hicaz Sıhhiye İdaresi. Hıristiyanların Mekke, Medine' gibi kutsal yerlere girmeleri yasak olduğu için, Cidde, Mekke ve Medine'de sağlık işlerini düzenleyen Hicaz Sıhhiye İdaresi, 1911'de bağımsız olarak kurulmuş ve 1914'te Sıhhiye Nezareti emrine verilmiştir. Dahiliye ve Sıhhiye Nezâreti, Cumhuriyetin kuruluşuna kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun sağlık hizmetlerini yürütmüştür.

Bakanlık örgütü dışında, başlangıçta sadece askerî içerikli sağlık yardımı ve yaralı bakımı gibi amaçlarla kurulan ve daha sonra sivil alanda da etkinlikler gösteren "Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti" ile verem mücadelesinde hâlâ çalışmalarını sürdüren "Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti"ni anımsamak gerekir. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, 1864'te Cenevre'de kurulan uluslararası Kızılhaç ile ilgili anlaşmayı bir yıl sonra imzalayan Osmanlı İmparatorluğu'nun -Uluslararası Kızılhaç'la bağlantılı olarak kurduğu- "Hasta ve Yaralı Askerlere Yardım Derneği"nin (Osmanlı Mecruhin-i Askeriye İane Cemiyeti) bir devamıdır. Üçte ikisi doktor olmak üzere 66 üyeden oluşan ilk dernek 1877'de adını ve amblemini değiştirmiş; "Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti"ne dönüşmüştür. Sultan II. Abdülhamid'in buyruğu ile Dolmabahçe Sarayı'nda çalışmalarını sürdüren cemiyet, halktan oldukça büyük yardım görmüş; İstanbul ve Rumeli'de 22 hastane kurmuştu. 1908'de Prof. Dr. Besim Ömer Paşa'nın öncülüğü ile Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Kadınlar Kolu oluşturulmuştur. Dr. Esat Paşa, Miralay Mehmet Ali, Dr. Ali Galip ve Kâzım İzzettin Beylerin gayretleriyle gelişen cemiyet, Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşı ve Kurtuluş Savaşı'nda önemli görevler yüklenmiştir.

Kurtuluş Savaşı Dönemi

Mustafa Kemal Paşa 19 Mayıs 1919'da "Doğu İlleri Müfettişi" ünvanı ile Anadolu'ya geçerken Ordu Sağlık Başkanı Miralay İbrahim Tali (Öngören) ve Dr. Binbaşı Refik (Saydam) Beyleri de yanına almıştı. Binbaşı Refik Bey, Mustafa Kemal'le birlikte Erzurum ve Sivas Kongrelerine katılmış ve Ankara'ya gelmişti.

Ankara'daki ilk "Millî Hükümet" bünyesinde 2 Mayıs 1920 tarih ve 3 numaralı yasa ile, "Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti" (Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı) kuruldu.

3 Mayıs 1920'de yapılan ilk Bakanlar Kurulu toplantısına Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanı olarak Dr. Adnan Adıvar katıldı. Dr. Adıvar, yanına bir sağlık memuru alarak Ankara Vilâyet Konağı'nın bir odasına yerleşti. Burada çalışmaya başlayan Bakanlık, ilk iş olarak her yere telgraflar çekti, hekim ve diğer sağlık personeli sayısını ve bunların yerlerini saptamaya girişti.

İstanbul Hükümeti ile ilişkilerin tümüyle kesilmesinden sonra İstanbul'daki "Sıhhiye-i Askeriye Dairesi"nin küçük bir modeli de Ankara Sultanîsinin bir odasında kurulmuştu. Burada "Millî Ordu"ya ait sağlık kurumlarının durumu

YARALI ASKERLERİN BAKIMI: İmparatorluğun son döneminde Trablus, Balkan ve Yemen Savaşlarıyla Kanal Seferi binlerce askerin ölümüne, binlercesinin de yaralanmasına yol açtı. Yaralılar, el konulan camilerde ya da öteki resmi binalarda tedavi edilmeye çalışılıyordu. Ancak, gerek hekim ve sağlık personelinin yeterli sayıda olmayışı, gerek araç gereç yetersizliği nedeniyle büyük güçlüklerle karşılaşılıyordu.

KOLERA SALGININA KARŞI: 1912'de yayınlanan geçici bir yasa ile Dahiliye Nezâreti'ne bağlı bir genel müdürlük şeklinde örgütlenen Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi, kolera salgını başgösterince ilk "temizlik arabaları"nı servise koydu.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

belirlenmeye çalışılıyor; personel ve araç gereç dökümü yapılıyordu. Kâğıt üzerinde, çeşitli ordu birliklerinin dört bine yakın yatak kapasiteli sağlık kurumu vardı ama, bunların hiçbiri tam işler durumda değildi. Sivil kurumlar bundan farksızdı. Büyük yerleşim merkezlerindeki hastanelerin çoğu hekimsiz ve personelsizdi. Hükümet tabipliklerinin durumu ise daha da kötüydü.

1920 yılının ilk aylarında Batı Cephesi'nde başlayan tifo, kolera vb. bulaşıcı hastalıklara karşı İstanbul'da 1908'den beri çalışmakta olan "Aşıhane"den istenen aşılar düzenli şekilde sağlanamayınca, Ankara'da aşı üretilmesine karar verildi. Bir süre önce, Anadolu'ya geçen birkaç hekim, Cebeci Hastanesi'ndeki I. Dünya Savaşı'ndan kalma bir laboratuvar kalıntısından faydalanarak çeşitli aşılar hazırlamayı başardılar. Kurtuluş Savaşı sürerken İstanbul'daki "Bakteriyolojihane" ürettiği aşı ve serumları Kızılay aracılığı ile daha düzenli biçimde Anadolu'ya ulaştırmaya başladı.

Hekim gereksinimi başlangıçta kendi olanaklarıyla Anadolu'ya geçenlerle bir oranda karşılanmaya çalışılırken, bir süre sonra bu geçişler düzene sokuldu. Böyle bir hizmete hazır olduğu düşünülenlere gizli çağrı yapılıyor, çağrıyı alanlar da Kızılay İstanbul Temsilciliği'ne başvuruyorlardı. Kızılay, bu başvuruları Anadolu'daki azınlık göçmenlere sağlık yardımı vb. görevler için oluşturulan ekipler içinde değerlendiriyor, kendilerine yolluk ve tanıtma belgeleri veriyordu. Bu yolla Anadolu'ya geçen hekimler, çoğu zaman beraberlerinde tıbbi malzeme de getiriyorlardı. İstanbul'daki I. Dünya Savaşı'ndan kalma sağlık araç gereç depoları, çeşitli kanallarla Ankara'ya ulaştırılıyor ve oradan da askerî birliklere dağıtılıyordu.

10 Mart 1921'de Dr. Adnan Adıvar Bakanlıktan ayrıldı; bu göreve Dr. Refik Saydam getirildi. Bu sırada çıkan bir kararname ile "göçmen işleri" Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na bağlandı.

24 Aralık 1921'de Dr. Rıza Nur Sağlık Bakanı oldu. Kurtuluş Savaşı içinde, Bakanlık bir yandan yeniden örgütlenme işleriyle, bir yandan göçmenlerle, bir yandan da Ankara'ya ulaşan yaralıların bakımıyla uğraşıyordu. "Millî Hükümet", Vilâyet Konağı'ndaki odadan Hacıbayram'da bir eve taşınan Bakanlık için Yenişehir'de büyük ve "modern" bir bina yaptırdı.

"OSMANLI HİLÂL-İ AHMER CEMİYETİ": 1865'te hasta ve yaralı askerlere yardım amacıyla kurulan dernek 1877'de adını değiştirerek "Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti" oldu. Bu kuruluş kısa sürede geniş ölçüde yardım toplayarak İstanbul ve Rumeli'de 22 hastane ile gezici yardım ekipleri kurdu.

Tablo: 2

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın Genel Bütçede Payı (1923-1950)

Yıllar	Genel Bütçe (milyon TL)	SSYB Bütçesi (milyon TL)	SSYB'nin Genel Bütçede Payı (%)
1923	137.3	3.0	2.21
1925	184.0	4.9	2.64
1930	222.7	4.5	2.02
1935	190.0	4.8	2.42
1940	268.5	8.1	3.04
1945	603.4	18.8	3.11
1950	1.487.2	60.6	4.04

Kaynak: Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl.

Cumhuriyetten Sonra

Cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte, merkez ve taşra örgütleri geliştirilmeye çalışılırken, hekim gereksinimini karşılamak amacıyla Tıp Fakültesi mezunlarına "mecburi hizmet" getiren bir yasa yürürlüğe kondu. İkinci kez (Mart 1925'ten Ekim 1937'ye kadar) Sağlık Bakanlığı görevini üstlenen Dr. Refik Saydam döneminde hazırlanan ilk çalışma programında (1925), devlet sağlık örgütünün genişletilmesi, sağlık elemanı yetiştirilmesi, "nümune hastaneleri", doğumevi ve çocuk bakımevi açılması gibi görevlerin yanında sıtma, verem, trahom vb. salgın hastalıklarla mücadele konularının da ağırlık kazandığını görüyoruz. Ankara'da bir "Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü" kurma çalışmaları da bu tarihte başladı. 1924'te Sivas ve Ankara'da kurulan "kimyahane"ler birleştirilerek Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü kuruldu. Kimya,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bakteriyoloji, İmmunobiyoloji ve Farmakoloji bölümlerinden oluşan Enstitüde 14 uzman ile 40 yardımcı personel çalışıyordu. Dr. Refik Saydam'ın çabaları ile gelişen Hıfzıssıhha Enstitüsü, Cumhuriyet döneminin yüz akı sayılabilecek bir sağlık kuruluşu haline geldi. Aynı yıl, sağlık personelinin görev ve yetkilerini düzenlemek amacıyla 1219 sayılı "Tababet ve Şuabatı Sanatlarının Tarzı İcrasına Dair Kanun" kabul edildi. Hekimlik mesleğinin uygulama alanını düzenleyen bu yasayla, daha o günlerde, hekimlere resmî görevlerinin yanı sıra özel "muayenehane" açma olanağı da veriliyordu. Hekimlere tanınan bu farklı "statü", bir oranda tıp mesleğinin geleneğinden, bir oranda da ekonomik koşullardan kaynaklanıyordu. Yasada bu mesleğin bir "sanat" dalı olarak anılması, bir ayrıcalığı simgeliyordu. Serbest çalışan hekimin, devlet hizmetinde çalışanlara oranla çok daha fazla kazanabilmesi olgusu karşısında, hekimi devlet hizmetinde tutabilmek için daha geçerli bir çözüm bulunamamıştı. 1930'da çıkarılan "Umumi Hıfzıssıhha Kanunu" ve 1936'da çıkarılan "Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Teşkilât ve Memurin Kanunu" ile bu iki yasa, Dr. Refik Saydam dönemine aittir. Bu yasalar, özel girişimi reddetmemekle beraber, devleti sağlık alanındaki tüm düzenlemelerin temeli sayan bir anlayışın damgasını taşır. "Umumi Hıfzıssıhha Kanunu"nun ilk 4 maddesi, toplumun sağlığı ile ilgili tüm sorumlulukları devlete yükler. Bireylerin sağlığına yönelik tüm faaliyetlerin denetimini devlete bırakır. Bu görevlerin büyük bir kısmı, genel bütçenin yüzde 3'ünü bile bulmayan Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı bütçesiyle gerçekleştirilecektir. Koruyucu sağlık hizmetleri tümüyle ücretsiz, tedavi edici hizmetler ise giderlerin çok altında kalan bir ücretle sunulacaktır (Tablo 2).

Sınırlı ekonomik olanaklara karşın, 1923-1950 döneminde, gerek tedavi edici gerek koruyucu hekimlik alanında küçümsenemeyecek işler başarıldı. Birçok il ve ilçe merkezinde "nümune hastaneleri", "doğum ve çocuk bakımevleri" ve dispanserler açıldı. Kuduz, frengi, lepra, sıtma, verem, çiçek vb. bulaşıcı hastalıklarla zamanın koşulları oranında etkili bir mücadele yürütüldü. 1923-1925 arasında Anadolu'nun bazı bölgelerinde yüzde 70'e varan sıtma oranı 1940'larda yüzde 10-11'e kadar düşürüldü. II. Dünya Savaşı sırasında "sıtma mücadelesi" ilaçlarının dışalımında ortaya çıkan güçlükler ve genel sağlık koşullarının kötüleşmesi sonucu, sıtma oranı 1942-43 yıllarında yeniden yüzde 32'ye fırladı. 1946'da çıkarılan "Sıtma Savaş Kanunu" ve yaygın DDT kullanımı ile sıtma oranı 1956'da yüzde 0.8'e düştü. Büyük sayıda çocuk ölümlerine neden olan çiçek, etkili bir aşı kampanyasıyla, büyük oranda denetim altına alındı.

Kızılay ve Verem Savaş Dernekleri

Kurtuluş Savaşı'nda büyük hizmetler görmüş olan "Osmanlı Hilâliahmer Cemiyeti", Cumhuriyetin kuruluşundan sonra, 1923'te "Türkiye Hilâliahmer Cemiyeti", 1935'te Atatürk'ün teklifi ile "Türkiye Kızılay Cemiyeti", 1947'de ise "Türkiye Kızılay Derneği" adını aldı. Halen yürürlükte olan "Kızılay Derneği Esas Nizamnamesi", 1953'te Bakanlar Kurulu kararıyla onaylandı. Kamu yararına hizmet eden bir kuruluş olarak kabul edildiği için, Kızılay'ın birçok ayrıcalıklara sahip bir özel hukuk tüzelkişiliği konumu vardır. Geniş mali olanakları yanında -röntgen filmi başta olmak üzere- sağlıkla ilgili bazı maddelerin ithal yetkisini elinde bulundurmaktadır. Bugün birçok kan merkezi, hemşire okulu vb. sağlık kurumunu içinde barındıran Kızılay, özellikle doğal âfetlerde önemli görevler yüklenmektedir.

Cumhuriyet öncesi dönemde kurulan, fakat asıl büyük etkinliğini sonraki yıllarda gösteren yarı resmi sağlık kuruluşlarından biri de "Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti" idi. 20 Nisan 1918'de Bahriye Nâzırı Cemal Paşa ve Prof.Dr. Besim Ömer Paşa'nın girişimleriyle kurulan dernek, İstanbul'un işgali üzerine çalışmalarını sürdüremedi. 1923'te İzmir'de kurulan "Veremle Mücadele Cemiyet-i Hayriyesi" ile 1927'de İstanbul'da kurulan "İstanbul Veremle Mücadele Cemiyeti"ni, diğer bazı il merkezlerindeki dernekler izledi. Bunlar 1948'de "Türkiye Ulusal Verem Savaş Derneği" nin çatısı altında birleşti. Prof. Dr. Tevfik Sağlam'ın 15 yıl süre ile genel başkanlığını yaptığı dernek, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın desteğiyle başarılı çalışmalar yaptı. 1948'de çıkarılan bir yasa ile, belediyelerin eğlence yerlerinden aldığı hisselerin yüzde 10'u yerel verem savaş derneklerine aktarıldı. 1923'te ilki İstanbul'da açılan "dispanser" ve "sanatoryumlar" yaygınlaştırıldı. 1940'da sayıları 3 olan verem savaş dispanserleri 1945'te 5'e, 1950'de 41'e, 1960'ta 106'ya çıktı.

Sağlık Personeli ve Sağlık Kurumları

Cumhuriyetin kurulduğu dönemde Türkiye'de 554 hekim, 69 eczacı, 4 hemşire, 560 sağlık memuru ve 136 ebe bulunuyordu. Özel eğitim görmüş diş tabibi hemen hiç yoktu. 1950'de hekim sayısı 6895'e, eczacı sayısı 980'e, diş hekimi sayısı 910'a, hemşire sayısı 737'ye, sağlık memuru sayısı 4018'e ve ebe sayısı 1285'e yükseldi (Tablo 3 ve Tablo 4).

1923'te, 3 devlet, 6 belediye, 45 özel idare ve 32 özel kişilere, yabancılara ve azınlıklara ait olmak üzere, toplam 89 hastane ve 6437 hasta yatağı vardı. 1950'de, hastane sayısı 201'e ve yatak sayısı 18.837'ye yükseldi. Bu dönemde, özel sağlık kurumlarının sayısında ve yatak kapasitesinde kayda değer bir değişiklik olmadı.

DR. ADNAN ADIVAR (1883-1955), ilk sağlık bakanı, siyaset ve kültür adamı. Ankara'daki "Millî Hükümet"in 2 Mayıs 1920 tarihli kararıyla kurulan Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti'ne getirilen Dr. Adnan Adıvar, 10 Mart 1921'e kadar görev yaptı.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Tablo: 3

Türkiye'de Hekim Durumu

(1923-1950)

Yıl	Hekim Sayısı	Hekim Başına Düşen Nüfus
1923	344	19.860
1925	728	16.480
1930	1.182	12.220
1935	1.625	9.270
1940	2.378	7.420
1945	3.886	4.870
1950	6.895	3.020

Kaynak: Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl.

Yataklı özel sağlık kurumlarının hemen hepsi, yabancılar ya da azınlıklara ait, iki üç büyük kentte toplanmış hastanelerdi. Bunların ülke çapındaki sağlık hizmetlerine katkısı yok denecek kadar azdı. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın dışında kalan üniversite, belediye, özel idare vb. kurumların sağlık hizmetlerine katkısı ise sınırlıydı. 1923'ü izleyen yıllarda, çok dar ekonomik kaynaklara karşın, yeniden kuruluş heyecanının itici güç olmasıyla başarılan işler, İkinci Dünya Savaşı'nın araya girmesiyle durakladı (Tablo 5). Bakanlık bütçesinden kişi başına düşen harcama, 1923'ten 1935'e kadar geçen 13 yıllık dönemde hemen hiç değişmedi (Tablo 2). 1940-45 döneminde gözlenen yüzde yüzün üzerindeki artış ise, "Ticaret Bakanlığı Toptan Eşya Fiyatları İndeksi"ne göre hesaplandığı zaman, gerçekte bir azalışı ifade ediyordu (Tablo 6).

Savaş sonrası yıllarda gerek kişi başına düşen yıllık harcamada, gerek Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na genel bütçeden ayrılan payda belirli bir yükselme olduğunu görüyoruz. 9 Temmuz 1945'te kurulan İşçi Sigortaları Kurumu'nun İstanbul'da açtığı hastane 1949'da yatak sayısını 74'e çıkarıyor, Sağlık Bakanlığı bütçesi ise 1950'de ilk kez genel bütçenin yüzde 4.04'üne ulaşıyordu. Öte yandan, yataklı sağlık kurumlarının sayısını, kapasitesini, bir yatağa düşen nüfusu, sağlık personelinin durumunu ve sağlık hizmetlerinin kalitesini toplu halde değerlendirdiğimiz zaman, Cumhuriyetin kuruluş yıllarındaki gelişme hızının 1935'lerden sonra yavaşladığını ve durağan bir seyir izlediğini farkediyoruz. Bu dönemde yavaş büyüyen, giderek bürokratlaşan ve hantallaşan yapının, kendisinden beklenen gelişmenin artık sınırlarına vardığını söyleyebiliriz.

Sağlık kurumları, tabelası, bayrak direği, giriş holünde, "nizamname"ye uygun şekilde çaprazlama asılmış kırmızı "itfaiye kazmaları" ve boş su kovalarından oluşan yangın söndürme gereçleri, gri-beyaz badanalı duvarları, asık suratlı "hademe" ve "müdür"leri (başhekim), kapı önlerinde sabırla bekleyen "vatandaş"larıyla, artık tipik bir "devlet dairesi" haline gelmiştir.

Dünyada Örgütlü Sağlık Hizmeti

19. yüzyılın ortalarına kadar, gerek Doğu gerek Batı'daki büyük metropollerde, birçok ünlü tıp adamının çalıştığı hastanelere, tıp okullarına ve tedavi merkezlerine raslanmakla birlikte, geniş kitlelere yönelik, örgütlü bir sağlık hizmeti ve koruyucu hekimlik anlayışı hiçbir ülkede yoktu. Bir bilim dalı olarak tıbbın büyük gelişmeler içinde bulunduğu Batı'da da, sağlık hizmetleri, büyük merkezlere yerleşmiş hekimler tarafından, ancak dar bir varlıklılar sınıfına sunulabilirdi. Kitlesel boyutta sağlık hizmetlerinin örgütlenmesi, kötü sağlık koşullarının, işçi sınıfının üretim potansiyelini olumsuz yönde etkilediğinin anlaşılmasıyla başlar. 19. yüzyılın en gelişmiş endüstri ülkelerinden biri olan İngiltere'de, özellikle dokuma endüstrisi işçileri ve gemi adamlarının beslenme, barınma ve genel sağlık koşullarının iyileştirilmesi için atılan adımlar, sağlık hizmetlerinin toplumsal boyut kazanmasının ilk örnekleridir.

19. yüzyılın ikinci yarısında Pasteur'ün (1822-1895) mikrobiyoloji ve aşılar konusundaki yeni buluşları, koruyucu hekimlik ve halk sağlığı alanındaki gelişmelere büyük bir hız kazandırdı. Böylece yüzyılın sonuna doğru, sağlık hizmet-

Tablo: 4

Öteki Sağlık Personeli Sayısı

(1923-1950)

Yıllar	1923	1930	1935	1940	1945	1950
Diş Hekimi	-	-	-	-	-	910
Eczacı	60	127	135	340	725	980
Hemşire	-	202	325	405	409	737
Ebe	136	400	451	616	806	1.285
Sağlık Teknisyeni	560	1.268	1.365	1.493	1.632	4.018

Kaynak: Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl.

Tablo: 5

Yataklı Tedavi Kurumları (*)

(1923-1950)

Yıllar	1923	1930	1935	1940	1945	1950
Kurum Sayısı	86	182	176	198	197	201
Yatak Sayısı	6.437	11.398	13.038	14.383	16.133	18.837
Bir Yatağa Düşen Nüfus	1.920	1.260	1.240	1.240	1.160	1.100

(*) Kamu ve Özel
Kaynak: Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

CUMHURİYETİN İLK YILLARINDA: Bu dönemde eldeki sınırlı imkânlarla merkez ve taşra hizmetleri geliştirilmeye çalışılırken bir yandan da çiçek, sıtma, verem, trahom vb. salgınlarla da mücadele edilivordu. Bitle bulaşan lekeli humması konu alan bir afiş ve Diyarbakır'da trahom muayenesi.

leri, başlıca, hastalıkları tedavi etmeyi amaçlayan geleneksel sınırlarını aşıp, çok geniş örgütlenmeye ihtiyaç gösteren toplumsal bir çerçeveye oturmaya başladı.

Kısa aralıklarla birbirini izleyen iki dünya savaşının neden olduğu yıkımlar, salgın hastalıklar ve açlık, bu çerçeveyi daha da genişletti. Bu arada, dünyadaki ilk sosyalist uygulamalar, sağlık hizmetlerinin yaygınlaştırılması, koruyucu hekimlik ve halk sağlığı alanlarında olumlu örnekler vermeye başlamıştı.

Sağlık konusunun uluslararası boyutlarda gündeme gelmesi, İkinci Dünya Savaşı sonlarına raslar. 1948'de Birleşmiş Milletler'e bağlı Dünya Sağlık Örgütü (WHO) kurulur. Uluslararası düzeyde birçok olumlu çalışma yapan bu örgüt, sağlık kavramının tanımına da yeni bir öz kazandırdı: *"Sağlık, sadece hastalık ve sakatlığın olmayışı değil, bedensel, ruhsal ve sosyal bakımdan tam bir iyilik halidir."* Böylece sağlık hizmetleri, geniş anlamıyla insanlara, "daha iyi yaşam koşulları" sağlama görevini de üstlenmiş oluyordu.

Batılı ülkelerde, işçi sınıfının sendikal mücadelesi sonucu gelişen "sosyal devlet" anlayışı ve sosyalist uygulamalardaki ekonomik büyüme, geniş halk yığınlarının sağlık hizmetlerinden yararlanma olanağını giderek artırdı. Yüzyılın başında, hastalanıp üretimden çekildiği an açlığa mahkûm olan çalışanlar; yavaş yavaş ücretli tatil, hastalık izni, tedavi güvencesi ve emeklilik haklarına sahip oluyorlardı. Lepra (cüzam), kolera, sıtma, tüberküloz, paraziter hastalıklar, kızamık, çiçek, difteri, tifo, tifüs vb. birçok hastalık, gelişmiş ülkeler için 1950-60'lardan itibaren artık tarihe karışıyor, ortalama yaşam süresi 70'e doğru tırmanıyor, çocuk ölüm oranı hızla düşüyordu.

1960'lardan sonra tıp teknolojisinin elektronik ve bilgisayar çağına girmesiyle, sağlık alanındaki bu birikimi, büyük bir niteliksel sıçrama izledi. İlaç ve sağlıkla ilgili araç gereç endüstrisi, gelişmiş Batılı ülkelerin öncü endüstrilerinden biri haline geldi. Sağlık sektörü, uluslararası ticaretin önemli yarış alanlarından biri oldu. Tedavi kurumları, gittikçe karmaşıklaşan ve pahalılaşan araç gereç donanımlarıyla, özellikle gelişmekte olan ülkeler için karşılanması kolay olmayan ekonomik yükler getiriyordu. Öte yandan, dünyanın bir bölümünde yaşayan insanlar, aynı yıllarda, hızlı endüstrileşmenin bedeli olan çok ciddi bir dizi yeni sorunun bilincine varmaya başlıyordu: Doğa kirlenmekte ve çirkinleşmekteydi.

Denizler kimyasal artıklar ve kullanılmış plastik ürünlerle doluyor, canlı türleri azalıyor, bir zamanlar uygarlığın simgesi sayılan büyük kentler, çevre koşulları bakımından yaşanamaz hale geliyor, yapay üretilmiş ya da türlü işlemlerden geçmiş gıda maddelerinde sağlığa zararlı unsurlar ortaya çıkıyor, nükleer sızıntılar zaman zaman büyük tehlikeler yaratıyordu. Son yarım yüzyıl içinde birçok hastalık yenilmiş ve ortalama yaşam süresi hemen hemen bir misli uzamıştı ama, geriye, tehlikeli derecede kirli, kısır ve kendini birkaç kez yok edebilecek güçte, çekirdek silahlarıyla yüklü bir dünya kalmıştı.

1980'li yıllara girerken, gelişmiş ülkeler, çevre kirlenmesi, doğal yaşamdan uzaklaşma, yalnızlık, savaş korkusu, amaçsızlık ve yabancılaşma bunalımları gibi endüstri toplumlarının kendine özgü sorunlarıyla uğraşırken, azgelişmiş ül-

Tablo: 6

Genel Bütçe İçinde Kişi Başına Düşen Cari ve Reel Sağlık Harcaması

(1940-1960)

Yıllar	Kişi Başına Cari Harcama (TL)	1938 Fiyatlarıyla Kişi Başına Reel Harcama (TL)
1940	0.46	0.25
1945	0.99	0.22
1950	2.91	0.44
1955	6.39	1.08
1960	13.91	1.08

Kaynak: Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

keleri, derece derece, fiziki açlıktan kötü beslenmeye, koleradan sıtma ve tüberküloza kadar, sayısız sağlık sorunuyla hâlâ yüzyüzedirler. Dünya Sağlık Örgütü tarafından verilen bilgilere göre, günümüzde *"zengin ülkelerin sadece sakinleştirici ilaçlar için harcadığı para, 67 yoksul ülkenin tüm sağlık hizmetlerine harcadığı paradan daha fazladır."*

1950'den Günümüze

Çok partili düzene geçişle başlayan hareketlenme, bir oranda sağlık kurumlarına da yansıdı. 1955-60'ta, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı bütçesine genel bütçeden ayrılan pay, ilk kez (ve günümüze kadar son kez) yüzde 5'in üstüne çıktı. Hekim ve diğer sağlık personelinin sayısında ve yataklı sağlık kurumlarının kapasitesinde önemli sayılabilecek artışlar oldu (Tablo 7, Tablo 8, Tablo 9 ve Tablo 10). Ancak bu dönem, tüm dünyada standartların değiştiği, bireyin içinde yaşadığı toplumsal düzenden beklentilerinin de arttığı bir dönemdi. Özellikle İkinci Dünya Savaşı'na tanık olan halklar, iyi ve sağlıklı yaşama güvencesi, özgürlük ve "konfor" istiyordu. Teknolojik gelişmeler sağlık kurumlarının donatımına yepyeni araçlar katmış, hizmetin kalitesiyle birlikte fiyatı da yükselmişti. Öte yandan, Türkiye'de ulaşım olanaklarının artması ve hızlı kentleşme süreci, sağlık kurumlarına karşı talebi artırmıştı. Sağlık alanındaki büyüme hızı, bu artan talebin daima gerisinde kalıyordu. Bakanlık, yeni sağlık kurumları açmak bir yana, mevcutlara bile hekim bulamıyor, hizmeti çekici kılacak olanaklar yaratamıyor, öğrenciliklerinde çok düşük bir "burs"la "mecburi hizmet" yükümlülüğü altına soktuğu yeni mezun hekimlerle kadro doldurmaya çalışıyordu. Şu ya da bu yolla Anadolu'ya gönderilen deneyimsiz hekim, zor yaşam koşulları, araç-gereç eksiklikleri ve altyapı yetersizlikleri nedeniyle, zaten gönülsüz başladığı kamu hizmetinden büsbütün soğuyor ve ister istemez bireysel güvenceler aramaya yöneliyordu. Bu dönemde özellikle büyük yerleşim merkezlerindeki "muayenehane" sayısında dikkate değer bir artış oldu.

"Sosyalizasyon": 1960'a bu ortam içinde girildi ve sağlık alanında halkın beklentilerinin somut karşılığı 1961 Anayasası'nın 48. ve 49. maddelerinde açıkça yer aldı:

"Madde 48- Herkes sosyal güvenlik hakkına sahiptir. Bu hakkı sağlamak için, sosyal sigortalar ve sosyal yardım teşkilatı kurmak ve kurdurmak, Devletin ödevlerindendir."

"Madde 49- Devlet, herkesin beden ve ruh sağlığı içinde yaşayabilmesi ve tıbbi bakım görmesini sağlamakla ödevlidir. Devlet, yoksul ya da dar gelirli ailelerin sağlık şartlarına uygun konut ihtiyaçlarını karşılayıcı tedbirleri alır."

Bu iki madde, devlete sağlık konusunda eskiye göre daha da ağır sorumluluklar yükleyen bir anlayışın ifadesiydi. Aynı anlayışın gereği olarak başlayan "planlı" dönemle birlikte, sağlık hizmetlerinin yeniden düzenlenmesi için ana ilkeler ve hedefler saptandı: Sağlık hizmeti "vatandaşın ayağına götürülecek", geri kalmış bölgelere öncelik tanınacak, koruyucu hekimliğe önem verilecek ve yeterli sayıda nitelikli sağlık elemanı yetiştirilecekti.

Tablo: 7

Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın Genel Bütçe Payı
(1950-1983)

Yıllar	Genel Bütçe (milyon TL)	SSYB Bütçesi (milyon TL)	SSYB'nin Genel Bütçede Payı (%)
1950	1.487	61	4.04
1955	2.941	152	5.18
1960	7.267	383	5.27
1965	14.421	591	4.09
1970	28.860	888	3.07
1975	105.834	3.777	3.57
1980	756.700	31.818	4.20
1981	1.541.000	55.400	3.60
1982	1.780.600	50.100	2.80
1983	2.558.900	75.200	2.90

Kaynak: 1950-1975 verileri için Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl ve Türkiye İstatistik Yıllıkları. 1980-1983 verileri için, Yataklı Tedavi Kurumları, 1983 Yılı Bülteni, SSYB Yayını, 1984.

Tablo: 8

Türkiye'de Hekim Durumu
(1950-1982)

Yıllar	Hekim Sayısı			Hekim Başına Düşen Nüfus
	Uzman	Pratisyen	Toplam	
1950	3.647	3.248	6.895	3.020
1955	4.839	4.802	9.639	2.480
1960	5.217	4.609	9.826	2.800
1965	6.657	4.238	10.895	2.860
1970	10.241	5.615	15.856	2.220
1975	12.689	9.016	21.714	1.885
1980	16.699	10.524	27.223	1.632
1981	17.667	10.744	28.411	1.596
1982	18.699	12.257	30.956	1.495

Kaynak: Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, Türkiye İstatistik Yıllıkları.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Daha Anayasa halkoyuna sunulmadan, 5 Ocak 1961'de 224 sayılı yasa kabul edilerek sağlık hizmetlerinin "sosyalleştirildiği" ilan edildi.

Yasa, kendini şöyle tanımlıyordu: *"Sağlık hizmetlerinin sosyalleştirilmesi, vatandaşın sağlık hizmetleri için ödedikleri prim ile amme sektörüne ait müesseselerin bütçelerinden ayrılan tahsisat karşılığı, her çeşit sağlık hizmetlerinden ücretsiz veya kendisine yapılan masrafların bir kısmına iştirak suretiyle eşit şekilde faydalanmasıdır."*

Biraz karmaşık olmakla birlikte, yasa metninden, hizmetin ücretsiz ya da "masrafların bir kısmı"na katılma biçiminde, düşük bir ücretle sunulacağı anlaşılıyordu. Yasa, sağlık hizmeti kavramını, *"insan sağlığına zarar veren çeşitli faktörlerin tesirinden korunması, hastaların tedavi edilmesi, bedenî ve ruhî kabiliyet ve melekeleri azalmış olanların işe alıştırılması (rehabilitasyon)"* şeklinde, alışılagelmiş çerçeveden çok daha geniş olarak ele alıyordu. Tüm bu hizmetler, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'na bağlı "Sosyalleştirme Daire Başkanlığı"nın denetiminde, çevreden merkeze doğru örgütlenmiş "sağlık evleri", "sağlık ocakları" ve "sağlık merkezleri" eliyle yürütülecekti. En küçük birim olan sağlık evi, 2500 kişilik bir nüfusa hizmet verecek, bir köy ebesi tarafından yönetilecek ve başlıca doğum, ana-çocuk sağlığı ve koruyucu hekimlik alanlarında etkinlik gösterecekti. Sağlık ocağı ve sağlık merkezi ise daha üst düzeyde kadroya ve donatıma sahip üniteler olacaktı. Bu kademeli yapı ile, temel sağlık hizmetleri uzak yerleşim birimlerine kadar ulaştırılacak, hastaların büyük yerleşim merkezlerine akması önlenecekti.

Sosyalizasyonun öngördüğü hizmetin niteliği, hekimlerin eski çalışma koşullarını da büyük ölçüde değiştiriyordu. Böyle bir göreve gönderilecek hekim artık "muayenehane" açamayacak, tüm çalışma saatlerini sağlık ünitesinde geçirecek, hatta bu saatlerin dışında da, gerektiği zaman işinin başında olacaktı. Büyük bir özveri ve yaratıcılık gerektiren bu hizmetin ekonomik yönden de özendirici olması lazımdı.

Bu geniş kapsamlı uygulamanın planlandığı biçimde gerçekleştirilebilmesinin birinci koşulu, devlet bütçesinden yeterli kaynağın ayrılmasıydı. Oysa, sağlık hizmetlerinin en büyük bölümünü elinde tutan Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı bütçesine genel bütçeden ayrılan pay, sosyalizasyon uygulamasına geçildikten sonra yükseleceğine, aksine, sürekli olarak düştü (Tablo 7). Bakanlık bütçesinden, kişi başına düşen harcama ise pek az bir artış gösterdi (Tablo 11).

Plana göre, sosyalleştirme kademeli 15 yıl içinde tüm ülkeyi kapsam içine alacak, her yıl hangi illerin sosyalizasyona gireceğine, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın önerisiyle Bakanlar Kurulu karar verecek ve hizmet, sağlık alanında en elverişsiz koşullar altındaki bölgelerden başlayacaktı.

Yasası 5 Ocak 1961'de çıkan sosyalizasyon, ancak 1 Ağustos 1963'te ve sadece, pilot bölge olarak seçilen Muş ilinde başlayabildi. Uygulama, plan hedeflerinin gerisinde de kalsa, 1968'e kadar belirli bir tempo ile sürdürüldü. O tarihten sonra sosyalleştirme hızı düşmeye başladı. 1969'da iki, 1970'de ise sadece

Tablo: 9

Öteki Sağlık Personeli Sayısı
(1950-1982)

Yıllar	Diş Hekimi	Eczacı	Hemşire	Ebe	Sağlık Teknisyeni
1950	910	980	707	1.285	4.018
1955	1.175	1.256	1.400	2.001	3.927
1960	1.395	1.406	2.420	3.126	3.890
1965	1.932	1.771	4.592	4.339	4.676
1970	3.245	3.011	8.796	11.321	9.954
1975	5.046	4.211	14.806	12.975	11.021
1980	7.077	11.578	26.880	15.880	11.664
1981	6.790	11.610	29.459	13.890	12.226
1982	6.802	11.428	33.354	13.457	11.830

Kaynak: Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, Türkiye İstatistik Yıllıkları.

Tablo: 10

Yataklı Tedavi Kurumları*
(1950-1983)

Yıllar	Kurum Sayısı	Yatak Sayısı	Bir Yatağa Düşen Nüfus	10.000 Kişiye Düşen Yatak Sayısı
1950	201	18.837	1.100	9.0
1955	426	34.526	690	14.4
1960	566	45.807	600	16.6
1965	626	55.431	560	17.8
1970	746	71.876	490	20.3
1975	798	81.264	493	20.2
1980	826	99.117	448	22.3
1981	831	97.765	464	21.6
1982	630	96.138	482	20.8
1983	646	99.396	476	21.0

* Kamu ve Özel Kurumları kapsar, 1983 yılı itibariyle 44 kurum ve 15.100 yatak kapasitesine ulaşan Askeri Hastaneleri kapsamaz.
Kaynak: Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, Türkiye İstatistik Yıllıkları, Yataklı Tedavi Kurumları 1983 Yılı Bülteni.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Tablo: 11

Genel Bütçe İçinde Kişi Başına Düşen Cari ve Reel Sağlık Harcaması

(1965-1983)

Yıllar	Kişi Başına Cari Harcama (TL)	1983 Fiyatlarıyla Kişi Başına Reel Harcama (TL)
1965	18.96	17.33
1970	25.10	17.23
1975	93.60	27.27
1980	704.00	27.60
1981	1.220.26	31.55
1982	1.082.31	22.00
1983	1.591.60	24.62

Kaynak: Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, İstatistik Yıllıkları ve Yataklı Tedavi Kurumları 1983 Yılı Bülteni.

bir il kapsam içine alındı. Böylece toplam il sayısı 25'e çıktı. 1975'e kadar listeye başka eklenen olmadı ve uygulama canlılığını artık büsbütün yitirdi. İlk yıllarda sosyalizasyon bölgesinde çalışan hekimlerle öteki sağlık personeline tanınan ekonomik ayrıcalıklar, enflasyon karşısında kısa zamanda eridi ve hizmetin özendirici niteliği kalmadı. Sosyalizasyon uygulamasının belkemiği olan tam süre çalışma ilkesinden geri dönüldü. Sağlık hizmetlerinin entegrasyonu gerçekleştirilemedi. Koruyucu hekimlik ve halk sağlığı alanındaki hedeflerine varılamadı. Sağlık personeli yönünden hiçbir zaman planlanan kapasiteye ulaşamayan sistemin, ekonomik özendiricilik unsuru yitirildikten sonra, özellikle hekim ve hemşire açığı büsbütün arttı (Tablo 12). Daha çok yerel insan kaynağının eğitilmesiyle sağlanan sağlık memuru ve ebe kadroları bakımından bir sıkıntı çekilmezken, 1964'te yaklaşık yüzde 80'i doldurulabilen gerekli en az hekim ve hemşire kadrosunun, 1973'te ancak yüzde 30'u doldurulabiliyordu.

Sosyalizasyon programının tamamlanması için öngörülen 15 yıllık sürenin 1978'de bitmesi gerekirken sınır 1981'e kadar uzatıldı. 1980'e girildiğinde, kapsam içine alınan il sayısı 44'e, (nüfusun yüzde 54.5'i) yükselmişti. Yeni tıp fakültelerinin açılmasıyla, özellikle 1975'ten sonra, hekim sayısında gözlenen artışa karşılık, 1980'de sosyalizasyon bölgesindeki gerekli en az hekim sayısının ancak yüzde 53'ü doldurulabildi.

Tüm eksik yanlarına karşın çağdaş bir anlayışın izlerini taşıyan sosyalizasyon modeli, program hedefleri sürekli ertelenerek de olsa, görünüşte bugün de sürdürülmektedir. Sistemin, hekim gereksinimi için başlangıçta düşünülen özendirici önlemlerle "gönüllü hizmet" ilkesinden, 1981'de çıkarılan "mecburi hizmet" yasasıyla büsbütün vazgeçilmişti. Büyük olasılıkla, sosyalizasyon bölgelerindeki hekim açığı giderek azalacaktır. Ancak, böyle bir yöntemle doldurulan kadroların üreteceği hizmetin niteliğinin nasıl olacağı ayrı bir tartışma konusudur.

"Tam Süre": Sosyalizasyon denemesinin (gerçekte tam anlamıyla denenmeden), başlangıçtaki hızını kaybetmesi, muayenehaneye yönelişi daha da artırdı. Hekimlerin kamu görevi yanında bir de özel muayenehane açma hakları 1930'lu yıllardan beri süregelen, adeta gelenekleşmiş bir ayrıcalıktı. Daha önce belirttiğimiz gibi, bu ayrıcalık, devletin, piyasa değeri çok yüksek olan bir emek gücünü düşük ücretle elde tutabilmek için bulduğu bir yoldu. Muayenehane hekime, kamu görevinin vermediği ekonomik olanakları ve güvenceyi veriyor, devlet ise, ucuza kapatttığı bu işgücünden hem çalışma saatleri dışında da yararlanıyor, hem de bu ek kazançtan ayrıca vergi alıyordu. Görünüşte iki taraf da bu alışverişten memnundu ama, halkın her zaman memnun olduğu söylenemezdi.

Kamu sağlık kurumlarının kapasitelerinin çok üstüne çıkan başvurulara yanıt vermek zorunda olmaları, hekimlerin bu ikili işlevlerinin çeşitli biçimlerde sorgulanmasına yol açıyordu. Nitekim, 1970'li yıllarda kamuoyunda, hastaneler "muayenehane tezgâhı"ndan geçmeden hasta yatırılamadığı ve bazı hekimlerin, kamu görevlerini, özel kazançları için araç olarak kullandıkları vb. yolunda suçlamalar yaygınlaşmaya başladı. Belli bir oranda haklılık payı taşıyan bu suçlamaların derindeki asıl nedeni, sağlık hizmetlerindeki yetersizliğe duyulan tepkiydi. Halk, hastane kapılarında çektiği sıkıntının öfkesini, her şeyden sorumlu gördüğü hekime yöneltiyordu. Bu ortam içinde "tam süre" çalışma ilkesi çeşitli çevrelerde yeniden tartışılmaya başlandı. Türk Tabipleri Birliği ile sağlık alanındaki diğer meslek odaları, muayenehane ve kamu görevinin biribirinden ayrılmasından yanaydılar. Ancak bu kazanılmış hakkın geri alınması karşılığında, yeterli bir ekonomik güvence verilmesini ve -

Tablo: 12

Sağlık Ocakları Personel Durumu

(1963-1973)

Yıl	İl Sayısı	Hekim Asgari Kadro	Hekim Mevcut	Hemşire Asgari Kadro	Hemşire Mevcut
1963	1	20	18	20	13
1964	6	179	143	173	50
1965	12	486	276	459	142
1966	12	486	284	459	129
1967	17	635	315	599	179
1968	22	832	324	787	185
1969	24	902	342	857	235
1970	25	946	331	892	194
1971	25	946	309	892	239
1972	25	946	283	892	256
1973	25	946	275	892	235

Kaynak: Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

belirli bir geçiş süresi tanınarak- uygulamanın esnek olmasını istiyorlardı. Muayenehane sahibi hekimlerin ve tıp fakültelerindeki öğretim üyelerinin önemli bir bölümü ise, devletin verdiği ekonomik güvenceye "fazla güvenilemeyeceğini" ileri sürüyor ve tam süre çalışma ilkesinin karşısında yer alıyorlardı. Tartışmalar devam ederken, 1978 yılı sonlarına doğru çıkarılan bir yasa ile, kamu görevinde çalışan hekimlerin muayenehane açma hakları kaldırıldı. Uygulama oldukça kısa bir geçiş döneminden sonra başlayacak ve sağlık alanında çalışan tüm elemanlara belirli oranda "tazminat" ödenecekti.

Tam süre yasası, ilkedeki doğruluğa karşın, kamuoyu hazırlanışında, kapsamında, ödeneklerin düzenlenmesinde ve nihayet zamanlamasındaki bir dizi yanlış yüzünden, daha başında geniş tepkilere neden oldu. Hekimlerin büyük çoğunluğunu tatmin etmeyen tazminatlar, diğer kamu görevlileri arasında türlü huzursuzluklara yol açtı. Kamu görevlilerine uygulanan ücret politikasına karşı duyulan öfke, zaman zaman hedefini şaşırarak, sağlık personeline ödenen tazminatlara yöneliyordu. Basında, sağlık personelinin alacağı ücret ve yasanın bütçeye getireceği ek yük biraz da abartılıyor; kamuoyunda yasanın sadece bir "tazminat yasası" olduğu izlenimi uyandırılıyordu. Ordu üst kademelerinde, yasanın ücret politikasının ordu içindeki hiyerarşiyi sarsacağı; üniversite çevrelerinde ise, toplu istifalarla "kliniklerin boşalacağı" ileri sürülüyordu.

Uygulamaya geçilmesiyle birlikte, özellikle Anadolu'da çalışan uzman hekimler arasında istifalar başladı. Buna karşılık pratisyen hekimlerin sayısında belirli bir artma oldu. Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, uzman hekim açığını önceden hesaplayıp önlemlerini alamadığı için, zaten yetersiz olan hizmette daha ciddi aksamalar ortaya çıktı.

Zaman ilerledikçe tazminatlar enflasyon karşısında daha da cılız hale geliyor; yasayı savunan çevreler gittikçe daralıyordu. Kasım 1979'da, siyasi iktidarın değişmesiyle birlikte, Bakanlık açıkça tam süre çalışma yasasının karşısında yer aldı. Sonunda "devletin verdiği güvenceye güven olmaz" diyenler haklı çıktı. 1980-81 döneminde önce tazminatlar dondurulduu, sonra sağlık personeli kamu görevlilerine uygulanan ücret artışlarının dışında bırakıldı ve nihayet yasanın caydırıcı özelliği de fiilen yürürlükten kaldırıldı.

DR. REFİK SAYDAM (1891-1942), devlet ve siyaset adamı. "Millî Hükümet"in ikinci sağlık bakanı olan (Mart-Aralık 1921) Dr. Refik Saydam'ın ikinci bakanlığı 1925 Martı'ndan 1937 Ekimi'ne kadar sürdü. Bu tarihten sonra İçişleri Bakanlığı ve Başbakanlık yapacak olan (1938-1942) Dr. Saydam, Ankara'da Merkez Hıfzıssıhha Enstitüsü'nün kurulmasını sağladığı gibi, sağlık hizmetlerinin yaygınlaştırılması ve bu alanı düzenleyen yasaların çıkarılması vb. konularda küçümsenemeyecek çabalar harcadı.

SSK ve Öteki Sağlık Kurumları: Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın dışında kalan bazı bakanlıklara, resmi kuruluşlara, üniversitelere, bazı yerel yönetimlere, derneklere, yabancılara, azınlıklara, özel kişilere ve Sosyal Sigortalar Kurumu'na bağlı sağlık örgütleri oldukça dağınık bir yapı oluşturmaktadır (Tablo 13).

Kendi içinde belli bir bütünlüğe sahip olan Milli Savunma Bakanlığı, üniversiteler ve Sosyal Sigortalar Kurumu bir yana, öteki kurumlara ait sağlık örgütlerinin sınırlı bir hizmet alanı vardır. Milli Savunma Bakanlığı, büyük merkezlerdeki sabit asker hastaneleri ve Gülhane Askerî Tıp Fakültesi ile, asker kişilerin ve ailelerinin sağlık hizmetlerini üstlenmektedir.

1980'de 13.500 yatak kapasitesine ulaşan 17 hastaneye sahip tıp fakülteleri ise, özellikle büyük kentlerdeki kamu sağlık hizmetlerinin önemli bir bölümünü yüklenirler.

1950 sonrası dönemin sağlık ve sosyal güvenlik alanındaki önemli gelişmelerinden birini Sosyal Sigortalar Kurumu'nda (SSK) görüyoruz. 1945 yılında "İşçi Sigortaları Kurumu" adıyla, mali ve idarî özerkliğe sahip olarak kurulan SSK, 1964'te şimdiki adını aldı ve kapsamı genişletildi. SSK'nın sağlık örgütü, özellikle 1965'ten sonra dikkate değer bir büyüme gösterdi (Tablo 14). Bu yıllar, Türkiye'de işçi sendikalarının ve çalışanlardan yana siyasal güçlerin toplumsal yaşamda önemli oranda söz sahibi olmaya ve bazı alanlarda ağırlıklarını duyurmaya başladığı bir dönemdi.

1975'de, kurumun hekim sayısı 3167'ye, diş hekimi sayısı 132'ye, eczacı sayısı 256'ya ulaştı. 1978'de yatak sayısı 18.000'e yükselen kurum, yaklaşık 10 milyon kişiye belirli bir düzeyde sağlık güvencesi veriyordu. Mayıs 1979'da, kendi sağlık kurumlarına kullanılacak bazı ilaçları

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Tablo: 13

Yataklı Tedavi Kurumlarının Kuruluşlara Göre Dağılımı
1983

Kuruluş	Hastane	Yatak Sayısı
Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı	412	59.783
Milli Savunma Bakanlığı	44	15.100
Sosyal Sigortalar Kurumu	78	17.352*
İktisadi Devlet Kurumları Hastaneleri (toplam 137 adet revir yatağı dahil)	20	2.171
Diğer Bakanlıklar Hastaneleri (toplam 22 adet revir yatağı dahil)	3	812
Tıp Fakülteleri	20	13.803
Belediye Hastaneleri (toplam 6 adet Özel İdareler Dispanser yatakları dahil)	9	976
Dernekler	4	320
Yabancılar	8	681
Azınlıklar	5	934
Özel	87	2.564
TOPLAM	690	114.496

* SSK yatak sayısı, SSK 1983 Çalışma Raporu'na göre 72 hastanede 17.411; 3 doğumevinde 775 ve 3 sanatoryumda 2.000 olmak üzere 20.186 olarak verilmiştir.
Kaynak: Yataklı Tedavi Kurumları 1983 Yılı Bülteni, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayını, 1984.

üretmek üzere bir ilaç fabrikası açtı. İlaç sektörünün tepkileri göğüslenerek açılan bu fabrika, 17 tür ilaç üretimi için ruhsat aldığı ve kapasitesi müsait olduğu halde, özel sektöre göre düzenlenmiş "mevzuat" güçlükleri ve ilaç tekellerinin baltalamaları yüzünden gelişme gösteremedi.

Türkiye ölçüleri içinde çok büyük bir ekonomik potansiyele sahip olan SSK'nın, sağlık alanında bu potansiyeli yeterli etkinlikte kullandığını söylemek güçtür. Başlıca çalışanların ücretlerinden kesilen sigorta primlerinden oluşan bu büyük mali kaynağın nerelere harcandığı konusunda etkin bir taban denetimi yoktur. İşverenin ödemesi gereken sigorta payları çoğu zaman vaktinde ödenmez ve bir tür düşük faizli kredi gibi işverenin elinde birikir. SSK sağlık kurumlarının nicelik ve nitelik bakımından bölgesel dağılımı, tıpkı diğer sağlık kurumlarındaki gibi, burada da hizmetin büyük yerleşim merkezlerinde yoğunlaştığını göstermektedir. Öte yandan, kurumun bürokratik yapısı, verimliliği büyük ölçüde düşürmektedir. SSK sağlık kurumlarındaki giderlerin yıllık dökümüne bir göz atmak bile bu konuda yeterli fikir verebilir (Tablo 15).

Amacı sağlık hizmeti olan bir kurumun, doğrudan doğruya bu hizmet için giderlerinin yüzde 24'ünü ayırırken yönetim giderleri için yüzde 65 oranında harcama yapması, işletmecilik açısından ilginç bir örnek oluşturmaktadır.

Sağlık Eğitimi ve Tıp Fakülteleri: Türkiye'nin sağlık alanında uzun vadeli bir politikası olduğu söylenemez. Sağlık elemanlarının eğitimi konusunda da durum farklı değildir. Bugüne kadar eğitimle ilgili tartışmalar, öneriler ve hedefler, hemen daima sayısal verilere dayandırılmış, sağlık sorunu da, neredeyse sağlık personeli ve hekim sayısıyla özdeşleştirilmiştir. Hemşire, ebe vb. yardımcı personel, diş hekimi ve eczacı bakımından son 15-20 yıl içinde sayıca belli bir düzeye varılmıştır. Özel yüksek okulların yaygınlaştığı dönemde birbiri ardı sıra açılan özel diş hekimliği ve eczacılık okulları, birkaç yıl içinde bazı dallarda iş gücü fazlası yaratacak kadar çok sayıda mezun vermiştir. O dönemde özel tıp fakültesi açmak ötekiler kadar "kolay ve kârlı" olmadığı için, bu dallardaki sayısal başarı düzeyine hekimlikte ulaşılamamıştır. Bakanlık yeri geldikçe fakülteleri "az hekim yetiştirmekle" suçlamış, ama gereksinim duyduğu hekim tipi konusunda üniversitelerle işbirliği yapmak yollarını aramamıştır.

1980'de 14.000'e yakın hasta yatağına sahip olan tıp fakülteleri, özellikle büyük kentlerde, tedavi edici sağlık hizmetlerinin önemli bir bölümünü yüklenmişlerdir. Herhangi bir elemeye gerek kalmadan, her tür hastanın başvurabildiği tıp fakülteleri hastanelerinde, bu ağır sağlık hizmeti nedeniyle, öğrenci eğitimi daima ikinci planda kalmıştır. Tıp eğitiminin ülke gerçeklerine ve çağdaş ölçülere ne derece uyduğu konusundaki tartışmaları başlatan, öğrenciler olmuştur. Fakülte yıllıklarında 15-20 yıldır bu konulara ısrarla dikkat çekilmiş; öğrenciler, kendi eğitimlerindeki yetersizlikleri dile getirmişlerdir. Zaman zaman hedeflenen amaçların dışına taşmakla birlikte, tabandan gelen bu olumlu çıkışlar, bazı fakültelerde öğretim üyelerini ve yönetimi de etkilemiş, canlı bir özeleştiri ortamı yaratmıştır. Bu dönemde ilk kez İstanbul Tıp Fakültesi'nde, öğrenci ve öğretim üyeleri "tıp eğitimi" konulu bilimsel kongreler düzenlemiş, fakülte yönetimi de aynı konuda sürekli çalışmalar yapacak bir enstitü kurmuştu. 1970'li yıllarda üzerinde uzun boylu düşünülmeden

Tablo: 14

SSK Sağlık Örgütlerinin Yatak Sayısı
(1950-1983)

Yıl	Yatak Sayısı
1950	74
1955	1.538
1960	2.945
1965	5.492
1970	11.093
1975	12.756
1980	18.408
1981	16.516
1982	17.365
1983	20.186

Kaynak: SSK 1975 Yılı Çalışma Raporu ve İstatistik Yıllıkları, 1983 yılı için SSK 1983 Çalışma Raporu.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

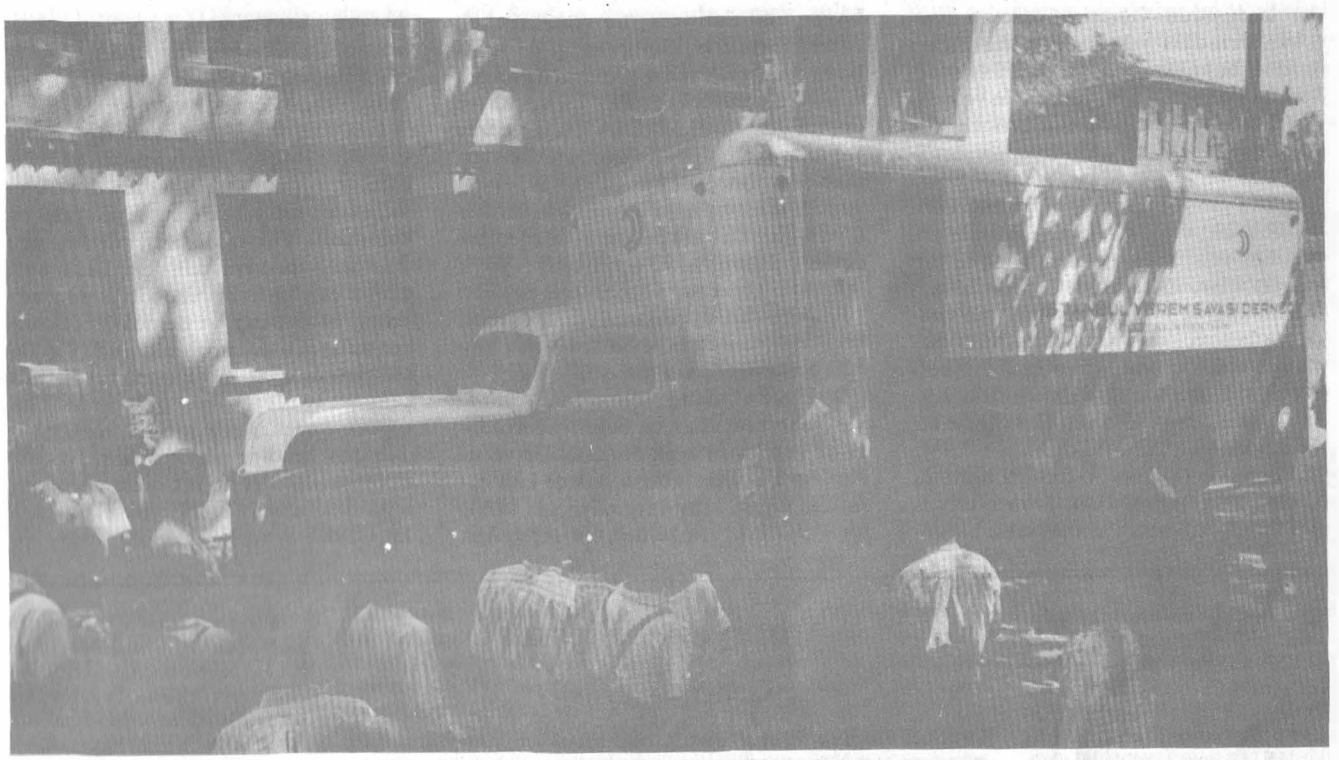

VEREM SAVAŞI: 1918'de kurulan Veremle Mücadele Osmanlı Cemiyeti, İstanbul'un işgalinden sonra çalışmalarını sürdürememişti. Cumhuriyetin ilk döneminde çeşitli illerde kurulan aynı amaçlı dernekler 1948'de Türk Ulusal Verem Savaş Derneği çatısı altında biraraya getirildi. Ayrıca verem dispanser ve sanatoryumlarının yaygınlaştırılması yolunda da çabalar harcandı. 1940'ta 3 olan dispanser sayısı 1950'de 41'e, 1960'ta 106'ya yükseldi.

Anadolu'nun çeşitli kentlerinde birbiri ardına açılan yeni tıp fakülteleri, ortalama eğitim düzeyini daha da göze batan bir şekilde düşürmüş ve -bu gidişten sorumlu sayılması gereken bir yetkilinin ifadesiyle- "karaciğerin yerini bilmeyen doktorlar" yetişmeye başlamıştı.

Yeni tıp fakültelerinin birçoğu ne altyapı kuruluşları ne de öğretim kadroları bakımından çağdaş anlamda "tıp doktoru" yetiştirme sorumluluğunu taşıyabilecek durumda değildi.

Ankara-İstanbul-İzmir'deki büyük fakültelerde bile, yeni mezun hekimlere, pratik beceri ve bir hasta karşısında karar verebilecek tıp bilgisi ve deneyimi kazandıramayan eğitim sistemi, bu eksiği ancak uzmanlaşma (ihtisas) döneminde bir dereceye kadar giderebiliyordu. Sağlık Bakanlığı'nın örgütlenme yapısında temel eleman olan "pratisyen hekim" biraz da bu yetersizlik nedeniyle bir an önce uzmanlaşmaya çalıştığı için, kadrolar bir türlü doldurulamıyordu. Her siyasal iktidar bu açığı kapamak amacıyla, niteliği ne olursa olsun, daha fazla hekim üretilmesi için tıp fakültelerine baskı yapıyor; bu nedenle gereken eğitimi vermekten uzak yeni fakülteler açılıyordu. 1981'de çıkarılan 2514 sayılı yasa ile bu önlemlere bir de "zorunlu hizmet" uygulaması eklendi. Yeni yasa, tıp fakültesini bitirenlere, pratisyen hekimlikte 2 yıl, uzmanlıktan sonra 2 yıl olmak üzere toplam 4 yıl zorunlu devlet hizmeti getiriyordu. Demokrasi ve eşitlik ilkeleriyle ne derece bağdaştığı konusu bir yana, bu uygulama tıp fakültelerinin zaten yetersiz olan eğitim ve araştırma düzeyini da-

Tablo: 15

SSK Sağlık Tesisleri Giderleri

Giderler	1983 milyon TL	%	1982 milyon TL	%
Yönetim Giderleri	26.149.6	66.8	20.028.1	65.1
Hasta Yiyeceği	1.220.4	3.1	880.1	2.9
İlaç	8.351.8	21.4	6.075.6	19.8
Diğer Tedavi Giderleri	1.155.8	3.0	765.7	2.5
Hesabi Giderler	2.085.8	5.3	1.611.3	5.2
Diğer Giderler	160.9	0.4	1.398.5	4.5
TOPLAM	**39.124.1**	**100.0**	**30.759.3**	**100.0**

Kaynak: Sosyal Sigortalar Kurumu 1983 Çalışma Raporu, Ankara. 1984.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ha da düşürdü. Geçmişte öğretim üyesi kadrolarındaki yığılma ve tıkanmalara çözüm bulmakta güçlük çeken fakülteler, bu kez de belli bir amaç için yetiştirdiği genç öğretim üyesi adaylarını elinde tutamamak gibi çok daha ciddi bir sorunla karşı karşıya kaldılar.

Hızla gelişen teknolojiyi ve bilgi birikimini izleyebilmek için, durmaksızın kendini yenilemesi gereken genç hekim adayları ise, daha meslek yaşamlarının başındayken, eğitim kurumlarının uzağında geçirecekleri 4 yıllık zorunlu hizmetin (erkekler için ayrıca 2 yıllık askerlik hizmetinin) tedirginliğine sürüklendiler. Böylece bilgi ve beceri eksikliğine bir de yılgınlık eklenmiş oldu.

Bu arada Yüksek Öğrenim Kanunu (YÖK) çıktı. Tepeden tırnağa merkeziyetçi, bürokratik ve antidemokratik bir anlayışın eseri olan yasa, üniversiteleri okul; öğretim üyelerini de herhangi bir anda herhangi bir fakülteye geçici ya da sürekli olarak atanma, kadrosuz bırakılma ve tasfiye gibi türlü tehditler altında görev yapan, sakalından bıyığına, etek boyundan kravatına, okuttuğu dersin ya da yaptığı araştırmanın içeriğine kadar her şeyi başkaları tarafından belirlenen bir devlet memuru haline getiriyordu. 1980'li yıllarda, zorlama yöntemlerle sayıları 23'e çıkarılan tıp fakültelerinin öğrenci kontenjanları da artırılmış; 1983'te toplam 5500 öğrenci alınmıştı.

1933 reformundan sonra, Nazi Almanyası'nı terkeden birçok değerli bilim adamına kapılarını açan İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi, bu dönemde kısa zamanda uluslararası saygınlığı olan bilimsel bir düzey tutturmuş ve mezunları dünyanın her yerinde itibar görmeye başlamıştı. Bu bilimsel düzey, uzunca bir süre korunabilmiş ve çağdaş Türk tıbbının gelişmesinde öncülük etmişti.

1960'lardan sonra yaşanan siyasal çalkantıların doğal olarak yansıdığı yükseköğretim kurumları, bunlardan demokratik, akılcı, verimli ve yaratıcı sentezler çıkaramadı. Yükseköğretim kurumlarına dışardan yapılan müdahaleler ise, hemen daima çağdaş üniversite kavramını dışlayan, özerklikten ve demokrasiden ürken anlayışların damgasını taşıdı. Tıp fakülteleri de elbet bu gelişimlerin dışında kalmadı ve tüm yükseköğretim kurumlarının içine düştüğü nitelik aşınması sürecinden kendini kurtaramadı. Ancak, hiçbir müdahale, tıp fakültesi mezunları açısından, onları öteki yükseköğretim dallarından ayırarak yüklenen 4 yıllık zo-

Tıbbiye ve Siyaset

Gencay Gürsoy

Osmanlı İmparatorluğu'nda: İmparatorluğun en eski yüksek okullarından biri olması nedeniyle "Tıbbiye", siyasi etkinlikler bakımından zengin bir geleneğe sahipti. "İttihat ve Terakki"nin çekirdeği, 1 Mayıs 1889'da bu okulda kurulmuştu. Sultan Abdülhamit'e karşı eylemleri nedeniyle Taşkışla Harp Divanı'nda çeşitli cezalara çarptırılarak, 1897'de Trablus'a sürgüne gönderilen 74 kişiden 29'u Tıbbiyeli ve askerî doktordu.

Tıbbiye'nin Abdülhamit döneminde taşındığı Haydarpaşa'daki yeni binaya olağanüstü bir özen gösterilmişti. Resmi kuruluşlar arasında kaloriferle ısıtılan ilk bina burasıydı. Yapının demir putrelleri Belçika'dan, su kireci Marsilya'dan, pencere çerçeveleri Viyana'dan getirtilmiş; biri "alafranga" öteki "alaturka" saati gösteren "muhteşem" iki saat kulesi yapılmıştı. Orta payonun duvarına ise altın yaldızla saltanat arması işlenmiş ve tarih düşürülmüştü.

Bu gösterişli binada da, Tıbbiye'nin Sultan Abdülhamit'e karşı tavrı değişmedi. 23 Temmuz 1908'de ilan edilen Meşrutiyet büyük bir coşku ile karşılandı. Öğrencilerin bir kısmı 30 Ağustos 1908'de özel bir vapurla Selanik'e giderek İttihat ve Terakki'leri gelenleriyle doğrudan ilişkiye geçtiler. 22 Aralık 1908'de, Haydarpaşa Askerî Tıbbiyesi'nin ünlü saat kulesine, üzerinde *"Yanar nâr-ı mezalime, yine hürriyete talip/Esir olmaz bu Tıbbiye, yeter elhükmi lil'galip"* mısraları yazılı koca bir pankart asıldı, okulun duvarları buna benzer slogan ve şiirlerle donatıldı.

Meşrutiyet döneminde, diğer kurumlarda olduğu gibi, Tıbbiye'de de bazı yeni düzenlemelere girişildi. Askerî Tıbbiye'ye öğrenci yetiştiren "Tıbbiye İdadisi" kapatıldı. 1909'da Askerî Tıbbiye ile Mülkiye Tıbbiyesi, Tıp Fakültesi çatısı altında birleştirilerek ortak bir eğitim düzeni ve kadrosu kuruldu. Fakülte içinde Askerî Tıbbiye varlığını sürdürmekle birlikte, Tıbbiye'de ilk kez sivilleşme eğilimi ağırlık kazanmaya başladı.

Bu yeni düzenlemeler daha ürünlerini vermeden patlak veren Osmanlı İtalyan Savaşı (1911-12) ile onu izleyen Başkan Savaşı, eğitimi zaman zaman aksattı. Birçok genç Tıbbiyeli, daha öğrenciyken cepheye gönderildi. Balkan Savaşı sırasında okul kapatılarak cepheden gönderilen ağır yaralılar için hastane olarak kullanıldı. Balkan Savaşı'nı Birinci Dünya Savaşı izledi. Öğretime yine bir yıl ara verildi ve okul yeniden yaralı hastanesine dönüştürüldü. 1916'da yeniden açılan Tıp Fakültesi'ne, artan hekim ihtiyacını karşılamak üzere, lise ve "idadi" mezunu olmak koşulu aranmaksızın, yarışma ile öğrenci alınmasına karar verildi. O yıllarda henüz 15 yaşına basmamış birçok genç "sınav" kazanarak Tıp Fakültesi'ne girdiler.

Mütareke Döneminde: İstanbul'a giren "İtilaf" devletlerine ait askeri birlikler, birçok resmi kuruluşla birlikte, Haydarpaşa Askeri Veteriner Okulu'nu ve Tıbbiye'nin büyük bir bölümünü işgal ettiler. Okulun giriş çıkışları denetlenmeye başlandı ve öğrencilerin askerî kıyafetle derslere girmesi yasaklandı. Bu dönemde Tıbbiye, işgalcilere karşı çeşitli direnişlerin ve Anadolu'ya silah ve cephane kaçırma eylemlerinin örgütlendiği merkezlerden biri oldu.

Bu eylemlerin başlıca planlayıcılarından biri olan "Ayın-Pe" örgütünün, Tıbbiye'de 15 üyesi vardı. İzmir'in işgalini izleyen günlerde, okul yöneticilerinden Dr. Talât Bey'in önayak olması ile Erzurum ve Sivas Kongreleri'ne Tıbbiye'den delege gönderilmesi konusunu görüşmek üzere okulun hamamında gizli bir toplantı düzenlendi. Toplantıda öğrencilerden Hikmet Mehmet'in (Boran) delege olarak gösterilmesine karar verildi. Ayrıca İzmir'in işgali ile ilgili bir kitap hazırlanacak ve kongre delegelerine dağıtılacaktı. *İzmir Faciası* adlı kitapta, İstanbul Hükümeti'nin Jandarma Genel Kumandanı Ali Kemal Paşa tarafından öğrenci temsilcilerine el altından verilen belgeler kullanıldı. Baskı işini matbaacı Ali Şükrü Bey yaptı ve masraflar Ali Sait Paşa'nın kardeşi Kadriye Melek Hanım tarafından karşılandı. Mehmet Hikmet (Boran) güçlükle toplanan 15 lira yollukla, kitaplarla birlikte Ankara'ya, oradan da Ali Fuat Paşa'nın babası İsmail Fazıl Paşa ile Sivas'a giderek kongreye katıldı. Daha sonra bazı öğrenciler okulu terkedip Anadolu'ya geçerek Kurtuluş Savaşı'na fiilen katıldılar ve "Millî kuvvetler" yanında, sağlık işlerinde çeşitli görevler aldılar.

Bu günlerde, Darülfünun öğretim üyelerinden Rıza Tevfik, Ali Kemal, Hüseyin Daniş ve Cenap Şahabettin'in saltanat yanlısı tavırları, tüm yüksek öğrenim gençliği içinde olduğu gibi Tıbbiye'de de tepkiyle karşılanıyordu. 30 Mart 1922 günü, Rıza Tevfik'in Beyazıt'daki Zeynep Hanım Konağı'nda (Şimdiki Fen Fakültesi'nin bulunduğu yerde), şair Fuzuli ile ilgili olarak yaptığı bir konuşma, Darülfünun öğrencileri tarafından, saltanat ve hilafeti övücü ve "Anadolu harekâtını" küçük düşürücü nitelikte bulunarak protesto edildi. Konuşmacı susturul-

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

runlu hizmet ve YÖK uygulamaları kadar yıpratıcı olmadı. Ne yazık ki, 1980'lerin başında Türkiye'nin çeşitli yörelerine dağılmış 23 tıp fakültesindeki ortalama eğitim düzeyi, tıp tarihimizin görece en yetersiz dönemini yaşamaktadır. Bir zamanlar dünyanın her yerinde bilimsel anlamda kabul gören hekimliğimizin yeni kuşakları, bunun acısını giderek daha yoğun şekilde duyacak, sağlık hizmetleri nicelik yönünden büyük aşamalar yapsa bile, bu nitelik eksikliğinden ciddi olarak etkilenecektir.

1960'lardan Günümüze

Türkiye'de 1923'ten beri gelip geçen siyasal iktidarların sağlık alanında izledikleri politikalar, esas olarak, Cumhuriyetin kuruluş yıllarında belirlenen çerçevenin pek dışına çıkmadı. Bu çerçeve Refik Saydam döneminde temeli atılan, devlete büyük sorumluluklar ve yetkiler veren bir anlayışa göre düzenlenmişti. 1950-60 döneminde ekonomide izlenen liberalleşme eğilimleri sağlık alanındaki ana ekseni değiştirmedi. 1961 Anayasası ise bu anlayışı, *"Devlet, herkesin beden ve ruh sağlığı içinde yaşayabilmesi ve tıbbi bakım görmesini sağlamakla ödevlidir"* ifadesiyle, büsbütün somutlaştırdı. 1960 sonrası dönemde sağlık alanında çıkarılan yasalar ve denenip terkedilen uygulamalar, 1961 Anayasası'nın devlete yüklediği görevin yerine getirilmesine yetmedi. Ancak, bu görevin başkalarına devredilmesine de yol açmadı. Bu tavır kuşkusuz raslantısal değildi. Yıllık bütçelerinde sağlık alanında yüzde 3-5'ten fazla pay ayırmasa da, ülke çapında bu hizmetleri yürütmeye çalışan, Anadolu'nun gelişmemiş yörelerine iyi kötü elini uzatabilen elbet yine devlet oldu. Muayenehaneleri bir yana bırakırsak, zaten yataklı özel sağlık hizmetleri, nitelik ve nicelik bakımından belirli bir düzeyin üstüne çıkamamıştır (Tablo 16).

1973'te özel kişilere, derneklere, yabancılara ve azınlıklara ait sağlık kurumlarının tamamı 4.706 yatak kapasiteli 92 hastaneden ibaretti. 1980'e kadar geçen 7 yıl içinde bu sayılar artacağına azaldı. Özel girişim ilaç endüstrisine gösterdiği ilgiyi, tedavi edici sağlık kurumlarına göstermiyordu. Ancak, ekonomideki liberalleşme akımları özellikle 1980'den sonra bu alanı da etkilemeye başladı. İlk kez sağlık sektöründe görece büyük boyutlu yatırımlar yapıldı. "Bilgisayarlı tomografi" gibi en yeni ve pahalı teknolojiler, daha kamu kesiminde yeterince yay-

dı. Bu olay Tıbbiye'de geniş şekilde yankılanarak bir boykot eylemine dönüştü. Okul yöneticilerinden ve öğretim üyelerinden bazıları tarafından desteklenen eylem, duvarlara ve kapılara asılan bildirilerle öğrencilere duyuruldu. "Türk kavm-i necibinin namusu ile oynayan 5 müderrisin Anadolu harekâtına menfi tavırları.." nedeniyle başlatıldığı açıklanan boykotun bunların "kovulmasına" kadar süreceği ilan edildi. Tıbbiye'de başlayan boykot kısa sürede diğer yüksek okullara da sıçradı. Bunun üzerine Hükümet, Darülfünun'u 12 Nisan 1922 tarihinde kapattı.

"Büyük Zafer"in kazanıldığı günlerde öğretime yeniden başladı. Zafer ve İzmir'in kurtuluşu coşkuyla karşılandı. Yürüyüşler, açık hava toplantıları ve kutlamalar sürüp gidiyor, sonu gelmiyordu. İngiliz askerlerinin kullandıkları demir kasklarla yapılan meşaleler taşınarak iki gece üstüste "fener alayları" düzenlendi. "Milli Hükümet"in temsilcisi olarak İstanbul'a gelen Refet Paşa'nın karşılama törenine katılan tıbbiyeli öğrenciler, onu okula davet ettiler.

Tıbbiye'nin girişine büyük bir "zafer takı" yapıldı. Refet Paşa, okula geldi ve konferans salonunda yaptığı konuşmada, Tıbbiyelilerin Ulusal Kurtuluş Savaşı'ndaki hizmetlerinden övgüyle söz etti.

Cumhuriyet Döneminde: İstanbul'un düşman işgalinden kurtuluşu ve Cumhuriyetin ilanına kadar geçen kesintili dönemden sonra, Tıbbiye'de normal öğretim düzeni yeniden başladı. 1922-23 dersyılında Tıbbiye'ye ilk kez kız öğrenciler alındı. 1923'te Tıbbiye mezunlarının "mecburi hizmet" yapmalarını öngören bir yasa kabul edildi. Bir yıl sonra mecburi hizmeti, kapsamı daraltılarak, sadece Tıp Talebe Yurdu'nda kalan öğrencilere uygulanmaya başlandı. Uzun yıllar sürdürülen bu sistem, 1960'ta yeniden değiştirilerek, bu kez öğrencilik yıllarında devletten burs alan öğrencilere mecburi hizmet getirildi.

Siyasal etkinlikler bakımından oldukça sakin geçen bu dönemin önemli olaylarından biri "komünist faaliyetler" suçlamaları ile ilgili ünlü davaydı. Nazım Hikmet, Şevket Süreyya, Dr. Şefik Hüsnü, Sadrettin Celâl, Dr. Mümtaz Bey ve Tıbbiye öğrencilerinden Hasan Âli (Ediz) ile Hikmet Hüseyin'in (Kıvılcımlı) de içinde bulunduğu dava, Ali Çetinkaya'nın başkanlığını yaptığı İstiklal Mahkemesi'nde görüldü. Olay 7 Mayıs 1925 tarihli *İkdam* gazetesinde şu satırlarla veriliyordu: *"Bir müddet evvel, komünizm cereyanlarından şüphe edilen bazı içtimalara iştirak ettiklerinden ve tezahüratta bulunduklarından dolayı, Dr. Mülazım-ı Evvel Mümtaz Bey ile 9 Tıbbiyelinin tevkif ve tahkik evrakının Kolordu Muhakemat Şubesi'ne tevdi edilmiş olduğu..."* Aynı gazetenin 13 Ağustos 1925 tarihli sayısında ise dava ile ilgili ayrıntılı bilgi veriliyor ve karar açıklanıyordu: *"Mülazım Mümtaz Efendi'nin hanesindeki içtima, kendisinin ikrar ve itirafları ile tesbit edilmiştir. Orada toplandıkları vakit, duvarlar kırmızı renkle boyanmış, sırf çay ziyafeti verilmek istendiği halde, en büyük inkılâpçılardan madud olan Danton, Robespierre ve Lenin'den bahsedilmiştir. (...) İkinci celsenin küşadında, Reis Ali Bey (Çetinkaya), makam-ı iddianın mütalâalarının şayan-ı dikkat olan cihetlerinin nazar-ı itibara alındığı, memleketimizin bugün hayat ve memat meselesi yaşadığı, hayat-ı hürriyeti henüz iktisap ettiği bugün bile, haricen ve dahilen düşman tehlikesinden masun olmadığı, inkılâbın ise kimsenin baziçe-i hevesâtı olamayacağını söylemiş, Ceza Kanunu'nun 55. maddesi mucibince, maznunlardan Nizameddin Nazif, Mesut Sait, Ali Rasim Efendilerin beraatine, Abdi Recep, Şevket Süreyya, Süleyman Necati, Eczacı Vasıf, Dr. Mümtaz ve Hikmet Hüseyin (Kıvılcımlı) Efendilerin 10'ar sene, İbrahim Hilmi, Şevki, elektrikçi Nuri, Sadrettin Celâl, Semih, Nuri Haydar Beyler'in yedişer buçuk sene küreğe konulmasına hükmedildiğini tebliğ etmiş; firari Dr. Şefik Hüsnü, Hasan Âli (Ediz) Nazım Hikmet, Cevdet Beylerin 15'er seneye mahkûm edildiklerini ilâve etmiştir."*

1950'den sonra Tıbbiye'nin "sivil" kimliği iyice ağırlık kazanmaya başladı. 1960 döneminde, zamanın siyasal iktidarının antidemokratik uygulamalarına karşı tavır alan "üniversite gençliği" içinde Tıbbiyelilerin özel bir yeri vardı. "Tıp Talebe Cemiyeti" Yıllık kongresinin polis tarafından basılması üzerine yaygınlaşan ve 27 Mayıs askerî müdahalesiyle noktalanan öğrenci hareketleri, Tıbbiye'nin aktif siyasal öncülük geleneği sürdürdüğü son durak oldu.

KAYNAKÇA

- *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, No: 422, Ankara, 1973.
- T. Sağlam, *Nasıl Okudum*, İÜ Cerrahpaşa Tıp Fak. Özel Seri. 4, İstanbul, 1981.
- K. Uzbay, *Türk Asker Hekimliği ve Asker Hastaneleri*, Cilt I, II, İstanbul, 1976.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

gınlaşmadan büyük kentlerde özel kesim tarafından kuruldu. 1982 Anayasası eski anayasanın *"Devlet, herkesin beden ve ruh sağlığı içinde yaşayabilmesi ve tıbbi bakım görmesini sağlamakla ödevlidir"* ifadesinin yerine *"Çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek devletin ve vatandaşın ödevidir"* ifadesini koyarak, hem devleti "bireyin sağlığını korumak" sorumluluğundan kurtarıyor; hem de bireye çevre sağlığını korumak ve geliştirmek yolunda yeni ödevler yüklüyordu:

"Madde 56- Herkes, sağlık ve dengeli bir çevrede yaşamak hakkına sahiptir. Çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek Devletin ve vatandaşın ödevidir. Devlet, herkesin hayatını, beden ve ruh sağlığı içinde sürdürmesini sağlamak; insan ve madde gücünde tasarruf ve verimi artırarak, işbirliğini gerçekleştirmek amacıyla sağlık kuruluşlarını tek elden planlayıp hizmet vermesini düzenler. Devlet, bu görevini kamu ve özel kesimlerdeki *sağlık ve sosyal yardım kurumlarından yararlanarak, onları denetleyerek yerine getirir. Sağlık hizmetlerinin yaygın bir şekilde yerine getirilmesi için kanunla* genel sağlık sigortası konabilir."

SAĞLIK KURUMLARINA YÖNELİK TALEP ARTIŞI: Türkiye'de 1950'lerden bu yana sağlık kurumlarına talep giderek artmaktadır. Bu talepler karşılanamadığından hastane kuyrukları artık olağanlaşmış, sağlık kurumlarından şikâyetler "ayyuka çıkmış"tır.

PAHALI ARAÇ GEREÇ VE DONANIM: Teknolojik gelişme ve bulgular sonucu sağlık kurumlarının pahalı araç gereç ve donanıma ihtiyacı artmış; dolayısıyla hizmetin kalitesiyle birlikte fiyatı da yükselmiştir. Devlet ve üniversite hastaneleri modern aygıtların hepsini kendi imkânlarıyla alamadıklarından, bağış da kabul etmektedirler. "Satürn" adlı kanser tedavi aygıtının İstanbul Tıp Fakültesi'nde hizmete girebilmesi, bağışla mümkün olmuştur. Türkiye'deki bu tek aygıttan kaç kişinin yararlanabileceği ise ayrı bir konudur.

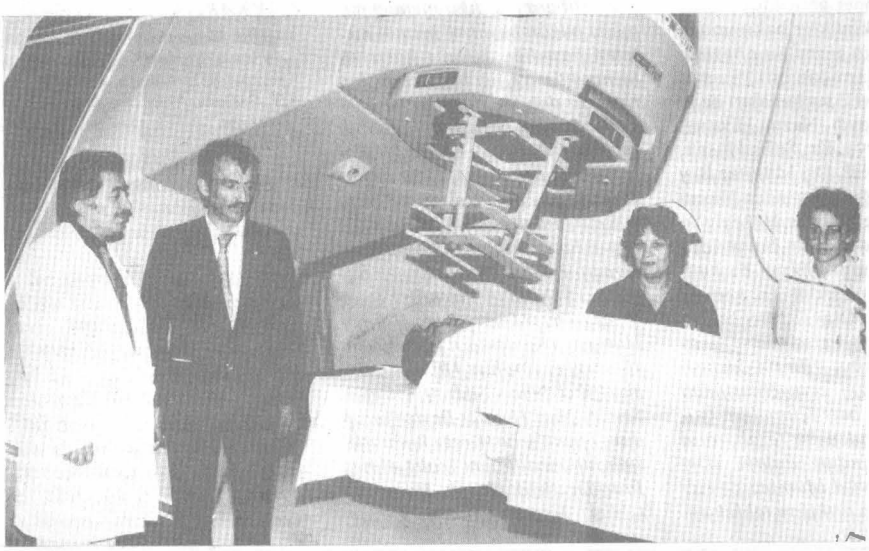

Görüldüğü gibi, Anayasa'da ilk kez sağlık alanında "özel kesim"den ve daha da önemlisi "genel sağlık sigortası" kavramından söz ediliyordu. 1983 sonlarında kurulan Özal hükümetinin çalışma programında ise, bu yaklaşım daha da netleştiriliyor ve "Bütün vatandaşların sağlık sigortasına kavuşturulması, *herkesin istediği hastaneden faydalanmasını sağlayacak bir sistemin gerçekleştirilmesi* hedef alınıyordu." Özel sağlık müesseselerinin kurulması teşvik edilecek, ilaç sektörünün geliştirilmesi ve rekabetin sağlanması için gerekli tedbirler alınacaktı.

"Genel sağlık sigortası", geçmiş siyasal iktidarların zaman zaman ileri sürdüğü, fakat gerçekleştirmek yolunda somut adımlar atmaktan çekindiği bir örgütlenme yöntemidir. Geride bıraktığımız yıllarda özellikle Tabip Odaları tarafından haklı olarak enine boyuna eleştirilen genel sağlık sigortası, dünyadaki üç ana sağlık örgütlenmesi modelinden biridir. Uygulama çeşitlilikleri bir yana bırakılırsa, burada sağlık hizmetleri finansmanının büyük bölümü "güvenlik vergisi", "sigorta primi" vb. adlar altında halktan toplanan paralarla sağlanır. Dünya nüfusunun yüzde 18'ini kapsayan ve başlıca Batı Avrupa, Kuzey Amerika ülkeleriyle Avustralya, Yeni Zelanda, Japonya ve İsrail'i içine alan 23 ülkede uygulanır ve varolan en pahalı örgütlenme biçimidir.

Dünyanın en zengin ülkelerini içine alan bu grupta, İsrail gibi sigorta sistemi devlete ait olmayanların yanı sıra, Danimarka, Kanada, Norveç gibi tüm nüfusun devletin sigorta şemsiyesi içinde toplandığı ülkeler de vardır. Bazı yöntem farklılıkları bir yana, burada özel sağlık hizmeti temel alınır. Ve hekimlerle öbür sağlık personeli, devlet ya da özel sigorta kurumlarıyla sözleşmeli iş yapan ba-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

SAĞLIKTA SOSYALİZASYON: Sağlık hizmetlerinin sosyalleştirilmesine ilişkin 5 Ocak 1961 tarihli yasa, çevreden merkeze doğru örgütlenmiş "sağlık evleri", "sağlık ocakları" ve "sağlık merkezleri" açılmasını öngörüyordu. Bu kademeli yapı ile bazı sağlık hizmetlerinin en uzak birimlere ulaştırılması amaçlanmışsa da, sosyalizasyon bölgesinde gerekli asgari hekim sayısının yüzde 60'ı bile sağlanamamıştır.

ğımsız "meslek erbabı" olarak kabul edilirler. Bu ülkelerin ortak özelliği, her şeyden önce yüksek bir gelişmişlik düzeyine ulaşmış "refah toplumları" olmalarıdır. Bölgeler arası farklılıklar en alt düzeye indirilmiş; ulaşım, eğitim, kentleşme vb. alanlarında sağlam bir altyapı geliştirilmiş; sağlık alanında kendi içinde tutarlı bir denetim sistemi kurulmuştur. Öteki örgütlenme modellerine oranla daha çok tüketime yöneliktir. Daha çok ilaç, daha çok araç gereç, daha çok işgücü ve daha çok para harcanır.

Türkiye'nin de içerisinde bulunduğu ikinci tür örgütlenme modeli, dünya nüfusunun yüzde 49'unu oluşturan 108 Asya, Avrupa ve Latin Amerika ülkesinde uygulanır. Halk devletin kendi olanaklarıyla kurduğu sağlık örgütlerinden ulaşabildiği oranda yararlanır. Bu grupta, içlerinde Türkiye'nin de bulunduğu Şili, Meksika, Cezayir vb. bazı ülkelerde ise, devlete ait sağlık örgütleri yanında, endüstri işçilerinin, çeşitli devlet kurumlarında çalışan memurların kendi sağlık örgütleri vardır. (Bizdeki Sosyal Sigortalar Kurumu gibi). Bütün bu ülkelerde, küçük bir varlıklılar grubu, büyük yerleşim merkezlerindeki özel sağlık kurumlarından ve gereğinde gelişmiş ülkelerdeki olanaklardan yararlanır.

Üçüncü tip sağlık örgütlenmesi ise *"ulusal sağlık hizmeti"* diye anılan ve dünya nüfusunun yüzde 33'ünü kapsayan 14 sosyalist ülkede uygulanan bir modeldir. Tümüyle devletin finanse ettiği sağlık hizmetleri bütün nüfusu kapsar ve genellikle ücretsiz ya da çok düşük bir ücret karşılığında sunulur. Ülkedeki tüm sağlık hizmetlerini tek çatı altında toplayan sistemin bir oranda bürokratik yozlaşma tehlikesine açık olmasına karşılık, bu sistemde gönüllü halk desteği sağlanması, hizmeti özendirici önlemlerin akıllıca kullanılması ve bir iç denetim mekanizmasının işletilmesi durumunda, sistemin büyük üstünlükleri vardır. Özellikle finansman kaynakları sınırlı olan, altyapı yetersizlikleri ve bölgeler arası farklılıklar ön planda bulunan ülkelerde başarıyla uygulanır. Dünya Sağlık Örgütü'nün Küba modelini örnek gösterdiği bu sistemde, sağlık kurumları aynı zamanda sağlık konusunda halk eğitim merkezleri gibi görev yaparlar. Kuruma başvuran hasta ve hasta ailesi bir yandan tedavi görürken, öbür yandan da içinde bulunduğu sağlık sorunu ile ilgili bilgileri edinir. Uygulama ile içiçe geçen bu eğitim yöntemi, özellikle çocuk sağlığı, çocuk beslenmesi, çevre sağlığı ve koruyucu hekimlik konularında büyük başarı

Tablo: 16

Yataklı Özel Sağlık Kurumları

(1973-1983)

Yıl	Sağlık Kurumu	Yatak Sayısı
1973	92	4.706
1974	94	5.130
1975	92	3.780
1976	81	3.162
1977	81	3.137
1978	83	3.041
1979	90	3.850
1981	96	4.028
1982	97	4.070
1983	87	2.564

Kaynak: 1973-1982 için Türkiye İstatistik Yıllıkları, 1983 verileri için Yataklı Tedavi Kurumları 1983 Yılı Bülteni.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

göstermiştir. Kuşkusuz, buradaki başarının anahtarı, sağlık personelinin ve halkın gönüllü desteğidir. Ayrıca, bir de içinde İsveç ve İngiltere'nin de bulunduğu 23 ülkeyi kapsayan ve "genel sağlık sigortası" sisteminden "ulusal sağlık hizmeti" sistemine doğru gelişen bir ara model söz konusudur. Çeşitli denemelerden sonra bazı Batı Avrupa ülkelerinde ulusal sağlık sisteminin giderek ağırlık kazanması, bu modelin sosyalist uygulamalarla sınırlı kalmayacağını göstermektedir. Dünya Sağlık Örgütü'nün tespitleri de bu yöndedir.

Gerek 1982 Anayasası'nın ipuçlarının verdiği doğrultu, gerek 1983 sonunda kurulan Özal hükümetinin çalışma programında açıkça belirtilen çerçeve, yukarıda sözünü ettiğimiz Batı Avrupa ve Kuzey Amerika, Avustralya vb. ülkelerde uygulanan örgütlenme modelini hedefliyor. Böylece Türkiye'de -belki de ilk kez- sağ liberal bir siyasal iktidar, sağlık alanında kendi ekonomik anlayışına uygun bir politika izleyeceğini ileri sürüyor.

Yeni yaklaşım biçimi, "herkesin istediği hastaneden faydalanmasını sağlayacak bir sistemin geliştirilmesi"ni hedef aldığına göre, özel sağlık kurumlarına ve ilaç endüstrisine parlak bir gelecek sunmaktadır. Yukarıda belirttiğimiz gibi, hükümet programında bu eğilim daha da açık olarak ortaya konmuş ve "özel sağlık müesseselerinin teşvik edileceği", "ilaç sektörünün geliştirilmesi ve rekabetin sağlanması için gerekli tedbirlerin alınacağı" belirtilmiştir. Bu "teşvik" ve "tedbir"lerin neler olduğunu, öngörülen sigorta sisteminin kapsamını ve finansman kaynaklarını henüz tam olarak bilmiyoruz ama, hükümet programında "sigorta primlerine vergi muafiyeti" getirileceği ifade edildiğine göre, halktan "sigorta primi" kesileceğini söyleyebiliriz. Sistemi bir bakıma bugünkü Sosyal Sigortalar Kurumu'na benzer bir yapının

SSK'NIN SAĞLIK ÖRGÜTÜ: 1945'te "İşçi Sigortaları Kurumu" adıyla kurulan Sosyal Sigortalar Kurumu, sağlık örgütü yönünden 1965'ten sonra önemli gelişme gösterdi. İstanbul Göztepe'deki Sosyal Sigortalar Hastanesi (üstte), bu çerçevede kurulan modern tesislerden biridir. SSK, 1979 Mayısı'nda kendi sağlık kurumlarında kullanılacak kimi ilaçları üretmek üzere bir ilaç fabrikası açmışsa da (altta), ilaç tekellerinin baltalaması yüzünden bu fabrika gelişme gösterememiştir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

SAĞLIK EĞİTİM: Tıp fakülteleri, özellikle büyük kentlerde, tedavi edici sağlık hizmetlerinin küçümseneme yecek bir bölümünü yükümlenmişlerdir. Ancak, 1970'lerden bu yana hekim açığını kapatmak amacıyla birçok yerde yeni tıp fakülteleri açılması ve bunların gerek altyapı kuruluşları gerek öğretim kadroları bakımından tıp doktoru yetiştirme sorumluluğunu taşıyabilecek durumda bulunmamaları, bir zamanlar dünyanın her yerinde bilimsel anlamda kabul gören hekimliğimizin yeni kuşaklarının gerektiği şekilde yetişmelerini engellemektedir. En köklü tıp eğitimi kurumlarından İstanbul Tıp Fakültesi'nde diploma töreni.

yaygınlaştırılması gibi düşünebiliriz. SSK iyi kötü örgütlü bir çalışanlar kesimini kapsayan ve Türkiye ölçüsünde çok büyük mali potansiyele sahip bir kurum olduğu halde, ürettiği sağlık hizmeti pahalı ve yetersizdir. 1976 rakamlarına göre SSK'da hekim başına düşen nüfus 2500, hasta yatağı başına düşen nüfus 530 iken, aynı yıl Türkiye ortalamasında hekim başına düşen nüfus 2000, yatak başına düşen nüfus ise 400'dü. Demek ki beğenmediğimiz hantal devlet sağlık örgütü bile, SSK'dan daha yüksek bir hizmet düzeyi sağlayabiliyordu. Kaldı ki SSK'nın hizmet vermekle yükümlü olduğu kesimin büyük bölümünü ulaşım, haberleşme vb. altyapı olanakları yönünden genel ortalamaya göre daha avantajlı sayılabilecek merkezlerde yığılmış endüstri işçileri oluşturur. Buna karşın, aynı sigorta primini ödeyen, sözgelimi Doğu Anadolu'daki bir endüstri merkezinde çalışan işçi ile Marmara Bölgesi'ndeki işçi arasında, ulaşabileceği ve yararlanabileceği sağlık hizmetleri bakımından çok büyük fark vardır. Bu durum Türkiye ölçüsünde kırsal kesimi de içine alarak yaygınlaştırıldığı zaman, karşımıza çok daha "adaletsiz" bir tablo çıkabilir. Bölgeler arası farklılıklar nedeniyle, aynı sigorta primini ödeyen yurttaşların, hükümet programında ifade edilen "istediği hastaneden yararlanma" özgürlüğü de bir hayli havada kalabilir. Sağlık alanında özel girişime sağlanacağı ileri sürülen destek, yetişmiş sağlık elemanlarının büyük kentlerde yığılması olgusunu daha da hızlandırabilir.

Bu modelin uzun süreden beri uygulandığı ve belli bir gelenek oluşturduğu Batı ülkelerinde bile, kazanç motivasyonu ile koşullanan özel sağlık kurumlarının denetimi ciddi bir sorundur. Bu uygulamada masrafların tamamı ya da büyük bölümü sigorta tarafından karşılandığı için, gereksiz inceleme ve tedavi endikasyonları konduğu ve ilaç tüketiminin çok arttığı bilinmektedir. Kamu kuruluşlarında bile, hekimlerin bilgi ve becerileriyle sunulan hizmetin kalitesi yönünden yeterli bir düzey tutturamamış olan Türkiye'de özel sağlık kurumlarını sağlık sigortası kapsamına almak, Batı ülkelerindekinden çok daha büyük boyutlu sorunlar doğurabilir.

Kısacası, son gelişmelerin ortaya koyduğuna göre, Türkiye, sağlık hizmetlerinde devlete ağırlık tanıyan yarım yüzyıllık gelenekle hiç bağdaşmayan, 20 yıllık "sosyalizasyon" uygulamasının kazandırdığı birçok kurumu, deney ve bilgi birikimini dışlayan, tümüyle Batı'dan aktarılmış, her alanda tüketimi artıran, maliyeti çok yüksek bir modele yaklaşmaktadır. Hem de hiç uygun olmayan bir altyapıyla ve Batı'nın yeni sentezlere varmak için bu modelden uzaklaşmaya başladığı bir dönemde ●

KAYNAKÇA

- N. Akar-S. Kaynak, Tıp Fakültesi Son Sınıf Öğrencileri'nin Pratik Becerilerinin Saptanması İçin Yapılan Anket Denemesi. *Toplum ve Hekim,* 13, 1979.
- R. Akdar, Türkiye'de Sağlık Örgütlenmesinin Gelişimi. *Toplum ve Hekim,* 28, 1980.
- E. Atabek, Tam Süre Çalışma, *Toplum ve Hekim,* 3, 1978.
- E. Atabek, 28. Büyük Kongre Açılış Konuşması, *Toplum ve Hekim,* 20, 1979.
- U. Cilesun, Ülkemizde Sağlık Sektörünün İnsan Gücü Sorunları, *Toplum ve Hekim,* 28, 1980.
- H. Dinç, Nasıl Bir Tam Süre, *Toplum ve Hekim,* 4, 1978.
- T.Z. Ekinci, Sağlık Örgütlenmesinde Tarihsel Gelişme ve Yapısal Sorunlar, *Toplum ve Hekim,* 30, 1980.
- N. Eren, Sağlık Personeli Yetiştirmede Önem ve Öncelikler, *Toplum ve Hekim,* 3, 1978.
- N. Eren, Ulusal ve Bölgesel Düzeyde Sağlık Planlaması, *Toplum ve Hekim,* 15, 1979.
- N.H. Fişek, Türkiye'de Hastalıklarla Savaşta Önceliklerin Saptanması Üzerine Bir İnceleme, *Toplum ve Hekim,* 20, 1979.
- T. Hatiboğlu, 5.500 Hekim Adayı, *Cumhuriyet,* 28 Kasım 1983.
- T.İ. Gökçe, *Türkiye Ulusal Verem Savaş Derneği,* Hilal Matbaacılık, İstanbul, 1974.
- G. Gürsoy, Doktorlar, "İnceleme-Araştırma-Röportaj", *Cumhuriyet,* 29 Ekim-3 Kasım 1978.
- G. Gürsoy, Çağdaş Tıp ve İnsan, *Prof. Ümit Doğanay'ın Anısına Armağan,* İ.Ü. Siyasal Bilgiler Yayınları, İstanbul, 1982.
- R.E. Koçu, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi I, II, III,* Semih Lütfi Kitabevi, İstanbul, 1944.
- H. Mahler, The Meaning of the "Health for all by the year 2000" *World Health Forum,* 2, 1981.
- T. Milton, The Three World System of Medical Care: Trends and Prospects, *World Health Forum,* 1, 1980.
- *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl,* Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1973.
- T. Sağlam, *Nasıl Okudum,* İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fak. Özel Seri 4, İstanbul, 1981.
- J.P. Shuttleworth, *The Moral and Physical Condition of the Working Class,* James Rindway Frank Cass, London, 1970.
- SSK ve Hekim Sorunları, *Toplum ve Hekim,* 1, 1978.
- SSK, *1975 Çalışma Raporu,* SSK G.Md. Yayınları, Ankara, 1976.
- SSK *33. Genel Kurulu Raporu,* SSK G.Md. Yayınları, Ankara, 1978.
- B.N. Şehsuvaroğlu, A.S. Ünver, *1923'ten Beri Türkiye'de Tıp Tarihi Alanındaki Çalışmaların Bir Hülâsası ve Bibliyografi,* İstanbul, 1950.
- B.N. Şehsuvaroğlu, *Tıbbî Deontoloji* (Genişletilmiş 2. Baskı, A. Tevzioğlu), İstanbul, 1983.
- R. Tahsin, *Nutk-u Hümayûn. Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye. 1328,* İstanbul Tıp Fakültesi Basımevi, 1977.
- *Toplum ve Hekim,* Türk Tabipleri Birliği Yayın Organı, Cilt: I, II, III, IV, İstanbul, 1978-1979.
- K. Uzbay, *Türk Asker Hekimliği ve Asker Hastaneleri,* Cilt: I, II, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1976.
- A.S. Ünver, 14 Mart'ın Manası. *Mediko-Sosyal Sağlık Dergisi,* Cilt 2, sayı 6, İstanbul, 1962.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İlaç ve Eczacılık

Necla Bal

Tarihçe

İlaç, insanlık tarihinin başlangıcından beri insan için temel bir gereksinme olarak varlığını sürdürmüştür. Çok eski zamanlardan beri insan, hastalıklara karşı çok kere bilinçsiz olarak doğal kaynaklardan yararlanma yoluna gitmiştir. Zamanla gelişen bilim ve teknik bugünkü dev endüstrinin doğmasını sağlamış, ancak, üretimin niteliği ne oranda değişirse değişsin, ilkel dönemden bugüne ilaç daima sosyal bir ürün olma niteliğini korumuştur.

İlkel Toplumlar: İnsanlar ancak hastalıkların nedenlerini farkettikleri zaman onlara karşı savaşma yollarını bulabilmişlerdir. Bu nedenle günümüzde bile hâlâ milyonlarca insan, hastalıkları tanrının kendilerine bir cezası olarak kabul etmektedirler. Bunun tarih öncesi durumunu düşlediğimiz zaman insanların doğaüstü güçlere sığınarak hastalıklara çare aramalarını anlamak güç olmayacaktır. Bu nedenle hastalıklara çare bulma o çağda ruh dünyası ile bağlantıları olduğuna inanılan şaman ve rahiplerden beklenirdi. Günümüzde tekniğin gelişmesi, hastalıklara karşı geleneksel yollara başvurmayı yok edememiştir.

Antik Çağ: Bilinen en eski reçetelere, Mısır ve Babillilerden kalan İÖ 2000 yıllarına ait kil tabletlerde raslanmaktadır. Bu tabletler göstermektedir ki, nehir yatakları boyunca yaşayan bu insanları bazı temel ilaç formlarını (gargara, suppozituvar, merhem, inhalasyon) ve ilaç olarak kullanılan birçok bitkileri (şeytantersi kökleri, hurma, sarımsak, çöpleme otu) kullanmışlardır.

Yine çözülebilen kayıtlardan öğrendiğimize göre, sınıflı toplumların ortaya çıkışıyla ilaçların hazırlanmasında sınıflara göre bazı ayrımlar yapılmıştır. Hamurrabi'nin yazıtlarında doktorlar için çeşitli sınıflara göre reçete ücretlerinin belirlendiğini de görüyoruz.

Bir başka yüzyılda, Ege Denizi çevresinde doğan Yunan uygarlığı Nil ve Mezopotamya'da yaşayan insanların tıbbi bitkileri bilinçli üretimden yararlanmış, yeni ve daha üst düzeyde bir sentezé ulaşmıştır. Onlardan arta kalan yazıtlardan Yunan entelektüellerinin kehanet ve geleneklerden uzaklaşarak hastalıkların nedenlerine akılcı tanımlar aradıklarını öğreniyoruz. Bu çağda tıbbi alanda en akılcı tarifler Hipokrat'ı izleyenlerce yapılmıştır. Ancak Hipokrat'ın akılcı yöntemi din tarafından yadsınmamakla birlikte, bu alanda doğaüstü güçlerden yararlanma da ikinci bir kategori olarak varlığını sürdürmüştür. İÖ 7. yüzyılın başlarında Asklepios en büyük sağlık tanrısı olarak Apollon'un yerini almıştır. Onun bulunduğu tapınağa, eline veya kutsal yılanının diline dokunulması ile mucizevi şeyler oluyordu. Asklepios'un kutsal yılanı ve kadehi zamanla ilaç ve eczacılığın sembolü olacaktır.

Ortaçağ: Hıristiyanlığın ortaya çıkışıyla Asklepios'un tapınağı terk edildi. Böylece eczacılık ve ilaç tamamiyle papaların eline geçti. Zamanla entelektüel yaşamın merkezi haline gelen kiliseler Greko-Romen yöntemleri ve elyazmalarını derleyerek sağlık hizmetlerinin merkezi durumuna geldiler. Bu arada keşişler de manastırların dışında kırsal alanlardan derledikleri tıbbi bitkilerin kültürünü yaparak eczacılığın bir oranda kiliselerin dışına taşmasına yardımcı oldular.

Bu çağda İslam ülkelerinde çalışan bilim adamları ise Greko-Romen bilimini Avrupalılardan daha iyi özümlediler. 9. yüzyılda Bağdat dolaylarında belirgin bir eczacılık mesleğinin doğduğunu görüyoruz. İlk eczane İS 700 yıllarında Halife Mansur tarafından Bağdat'ta açılmıştır. 8. yüzyılda ise ilaç ve eczacılık bilminin Arap dünyasından Akdeniz kıyılarına doğru kaydığı gözlenmektedir. 11. ve 12. yüzyıllarda Akdeniz ülkelerinde Arap bilimini Latinceye çeviren merkezler kurulmuştur.

Ortaçağın sonlarına doğru ilaç ve eczacılık biliminin gelişmesinin yanı sıra disipline olduğunu da görüyoruz. İngiltere'de 13. yüzyılda çıkan yasa zamanla eczacıların anayasası haline dönüşecektir. Bu yasa, eczacılığın bir ustalık işi olma yolunda getirdiği zorlukların yanı sıra ilaç ve eczacılık ücretleri konusunda da bazı sınırlamalar getirmiştir.

Genelde eczacılığın bir ustalık olarak gelişimine paralel olarak ilaç fiyatları ve ücretler konusunda da bazı kısıtlamaların doğduğu gözlenmektedir. Buna en güzel örnek, *Cenova Yasası* diye bilinen yasadır. Bu yasanın başlıca maddeleri (1407'deki değişikliğiyle) şöyledir:

- Usta eczacıların izni olmaksızın hiçbir yabancının bir eczaneyi veya ilaç işi için kullanılacak evleri devralamayacağını tesbit eder ve karar veririz. Aynı zamanda hiçbir eczacı mesleğin kurallarını bozamaz. Lisanslı eczacıdan başka hiç

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kimse perakende olarak şurup, eliksir, hap veya diğer müstahzarları satamaz.

• Eczacının mesleğinde kişisel çıkar veya imtiyaza izin verilmediğinden ve mesleğinde gelişmek ve ilerlemek için özendirileceğinden, hiçbir eczacının başka bir eczacının etiketini kullanmasına izin verilmediğini tesbit eder ve karar veririz.

• Herhangi bir eczacının günaha girmesini özendirecek nedeni önlemek ve uygun olduğundan fazla bir fiyatı uygulamasını engellemek amacıyla, hiçbir eczacı bir doktorla ortaklık veya anlaşma yaparak dükkân işletemez.

• Hiçbir eczacı veya yardımcısı belediye müfettişinden veya onun yardımcısından veya şehir tüccarından herhangi bir malı armağan olarak alamaz.

• Hiçbir Türk veya Tatar köleye nasıl eczacı olunabileceği öğretilemez. Diğer kölelere öğretilebilir, ancak -serbest bırakılmış olsalar bile- bir eczanenin yönetimi kendilerine verilemez. (Kaynak: Remington's)

İlacın ticari bir tüketim maddesi olarak ortaya çıkışıyla doğan bu olgu, zamanla ilacın eczanelerden koparak sınai bir ürün olarak ortaya çıkışıyla daha da belirginlik kazanmıştır. Böylece Ortaçağın sonlarında eczacılık legal olarak bağımsızlaşmış ve bununla birlikte disipline edilmiştir.

Rönesans Dönemi: Bu dönemde Botanik biliminin gelişimi ve insan vücudunun kimyasal bir laboratuvar olduğu yolunda gelişen teoriler, aynı zamanda ilacın kimyasal yapısının bilimsel olarak tanınması eğilimini ortaya çıkardı. Zamanla kimya biliminin gelişmesiyle, eczacılığın akademik bir eğitimle kazanıldığı 17. ve 18. yüzyıllardan sanayi devrimine kadar olan dönemde, bitkisel kaynaklı ilaçların kullanımının egemen olduğunu ve zamanla bitkilerden bazı maddelerin ayrıştırılarak ilaç olarak kullanıldığını görüyoruz. Bu alandaki bilgilerin temel yayınlar biçiminde derlenmesi de bu döneme raslamaktadır. "Farmakope"ler, ilaçların kullanım alanlarını, risklerini, standardizasyonlarını belirleyen kitaplar olarak ortaya çıktı.

İlacın sınai bir ürün niteliği kazanması 19. yüzyıla raslamaktadır. Bitkilerden bazı kimyasal maddelerin saf olarak ayrıştırılmasını izleyen bu gelişim, söz konusu maddelerin laboratuvarlarda taklit edilerek üretilmesiyle günümüzün dev sanayiini doğuracaktır. İlaç ve eczacılığın tarihine bakıldığında, sınıflı toplumların doğuşuyla sosyal ve ticari bir ürün olarak ortaya çıkmış; ilacın bu iki niteliği arasındaki çelişki giderek büyümüştür. Çağımızda insanlık hâlâ bu çelişkinin acısını çekmekte, bir yanda milyarlar kazanan dev çokuluslu kuruluşlar, bir yanda hastalandıkları zaman gerekli ilacı satın alamayan çaresiz insanlar yeryüzünde varlıklarını sürdürmektedirler.

DOĞADAN GELEN SAĞLIK: Bitkilerin tedavi edici özelliklerini ilk farkedip kullananlar İÖ 2000 yıllarında Mısırlılar ve Babillilerdi. Ege kıyılarında, İstanköylü Hippokrat'la birlikte sistemleşen bu yaklaşım, 19. yüzyılda ilaç endüstrisi doğuncaya dek sürdürüldü. Daha sonra da ilaç hammaddeleri, yapay olarak üretilinceye dek, yine bitkilerden ayrıştırıldı. Günümüzde de bitkilere dayalı "halk tababeti reçeteleri" yaygın bir kullanım alanına sahiptir.

Cumhuriyet Döneminde Eczacılık

Eczacılık Öğretim Kurumları: Cumhuriyet döneminde 1961 yılına kadar eczacılık eğitimi yapan tek kurum, İstanbul Üniversitesi Eczacılık Okulu'dur. Bu okul 1933 yılına kadar Tıp Fakültesi'ne bağlı idi. Daha sonra, 1944 yılına kadar, Fen Fakültesi'ne bağlı olarak öğretimini sürdürmüştür. 1944 yılında yeniden İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'ne bağlanan okul, 1961 yılında fakülteye dönüştürülmüştür. Aynı yıl Ankara Üniversitesi'ne bağlı Ankara Eczacılık Fakültesi açılmış, böylece bu alanda faaliyet gösteren eğitim kurumu ikiye çıkmıştır. Hacettepe Üniversitesi Tıp Fakültesi'ne bağlı olan Eczacılık Yüksek Okulu 1968 yılında açılmış ve 1971 yılında fakülte haline getirilmiştir. 1964 yılından başlayarak açılan özel yüksek okullar daha sonra büyük oranda istihdam sorununa yol açmıştır. 1971 yılında özel yüksek okulların devletleştirilmesi sonucu, önceden sayıları 8 olan bu okullar, -dört adet- resmi Eczacılık Yüksek Okulu'na dönüştürülmüştür. Günümüzde ise çalışmalarını sürdüren 7 fakülte vardır. Bunların 2'si İstanbul'da, 3'ü Ankara'da, 1'i İzmir'de, 1'i Eskişehir'dedir.

Eczaneler: Cumhuriyet döneminin başlangıcında eczanelerin işlevi ile bugünkü durum arasında büyük farklar olduğu bilinmektedir. Daha sonra ilaç sanayiinin gelişimi içinde de değinileceği gibi, eczaneler Cumhuriyet döneminin başlangıcından 1950 yıllarına kadar ülkemizin müstahzar ilaç gereksinmesini doğrudan karşılayan kurumlar olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu dönemde belirgin bir sanayiin olmayışı, Avrupa'dan ithal edilen kısıtlı sayıda hazır ilaçların yanı sıra, kimyasal madde ve droglardan yararlanılarak eczanelerde hazırlanan ilaçların kullanıldığı dönemdir. "Havan eczacılığı" olarak adlandırılan bu dönem, eczacılığın doğrudan üretim fonksiyonunu

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

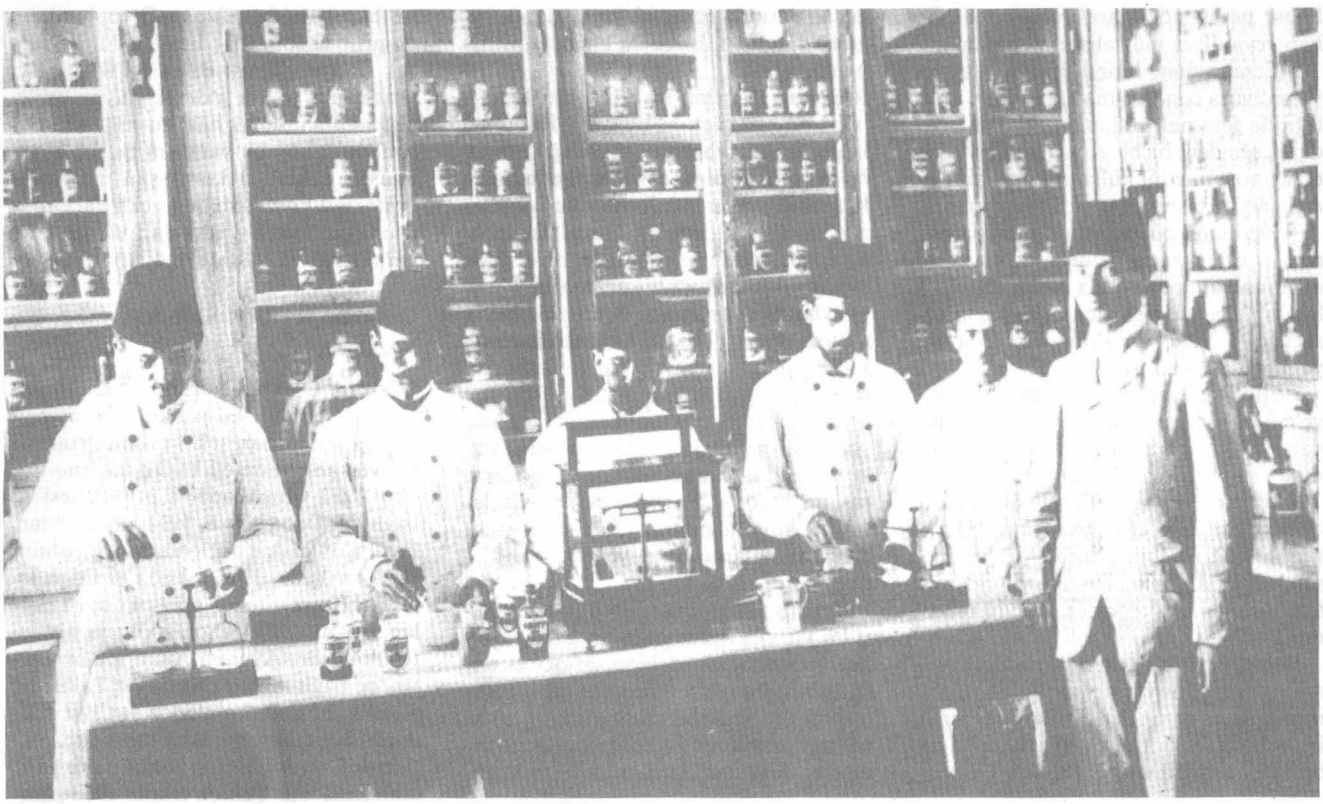

HAVAN ECZACILIĞINDAN İLAÇ ENDÜSTRİSİNE: Tüm dünyada 19. yüzyıla dek süren eczacıların kendi eczanelerinde ilaç yapması Türkiye'de 1950'lere dek yaşadı. 1954 tarihli Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu ile çok uluslu ilaç tekelleri, Marshall Yardımı ile de yerli girişimciler Türkiye'de ilaç endüstrisini başlattılar. Ama başından beri tekelciliğin en yoğun yaşandığı sektörlerden olmasına karşın, ilaç fabrikaları hâlâ büyük ölçüde yabancı firmaların lisansıyla -bir tür montaj sanayii biçiminde- faaliyet göstermektedirler.

üstlendiği, dünyanın diğer ülkelerinde de yaşanan tarihsel bir süreçtir. 1950'li yıllardan sonra başlayan yatırımlarla doğan müstahzar ilaç sanayii 1960'lı yıllarda eczanelerin üretimden koparak hazır müstahzarların satışını yapan kurumlar haline dönüşmesine neden olmuştur. Bu hızlı değişim süreci içinde doğan özel yüksek okullar, özellikle üç büyük kentte olmak üzere kent merkezlerinde eczane yığılımını getirmiştir. 1973-1982 yılların arasında Türkiye'de ve üç büyük kentimizde faaliyette bulunan eczanelerin sayısı Tablo 1'dedir. Tablodan anlaşılacağı gibi, üç büyük kentte yığılım olmasına karşılık ülkemizdeki toplam eczane sayısına oranda bir düşüş gözlenmektedir.

Eczane dağılımındaki çarpıklığı gösteren en iyi göstergelerden biri de eczane başına düşen nüfustur. Üç büyük kentimizde eczane başına düşen nüfusla doğu kentlerimizden ikisinin kıyaslaması, bu çarpıklığı açıkça göstermektedir (Tablo 2).

Eczane sayısı en az ilimiz olan Hakkâri'de 1975 yılında 1 eczane bulunurken 1980 yılında eczane sayısı 2'ye yükselmiştir.

Tunceli'de 1975'te 5 olan eczane sayısı 1980'de 8'e yükselmiştir. Tabloda görülen eczane başına düşen nüfustaki azalmanın bir nedeni de bu kentlerimizde 1975-1981 arasında nüfusun azalmasıdır.

Tablo: 1

Türkiye'de Eczane Sayısı
1973-1982

Yıl	Toplam Eczane	Üç Büyük Kentte	Toplam Eczaneye Oranı (%)
1973	4.295	1.852	43
1975	4.742	1.958	41.3
1977	5.878	2.415	41
1979	6.174	2.566	41.5
1981	6.914	2.673	38.7
1982	7.802	3.050	39.1

Türk İlaç Sanayiinin Tarihsel Gelişimi

İlacın ve eczacılığın tarihsel gelişimine bakıldığında görülmektedir ki, bu önemli tüketim maddesinin günümüzdeki üretim biçimine kadar geçirdiği evreler başta bir kültür birikimi üzerinde filizlenmiştir. Bu nedenle Cumhuriyet döneminde ilaç üretimi alanında belirginleşmiş bir sanayiin olmayışının nedenlerini, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulduğu topraklar üzerinde bir önceki dönemde yaşayan Osmanlı İmparatorluğu'nun sanayi devrimini gerçekleştiremeyişinin nedenlerinde aramak

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

gerekir. Eski Yunan ve Roma kültürünün geliştiği topraklar üzerinde kurulan ve büyük oranda Arap uygarlığının da etkisinde kalan Osmanlı İmparatorluğu'nda eczacılığın Müslüman olmayan azınlıkların elinde olduğu bilinmektedir. Batının geçirdiği evrimin gerisinde kalan bir sosyo-ekonomik yapı üzerinde kurulan Cumhuriyet ise, sanayileşmenin temel koşulları olan bilgi ve sermaye birikiminin olmayışının acısını çekmiştir. Bu nedenle, elde sağlıklı sayısal veriler bulunmamakla birlikte, 1950 yıllarına kadar ülkemizde ilaç üretimi birkaç küçük üreticinin Avrupa'dan getirttikleri ilaç hammaddelerini basit makinelerle tablet, şurup gibi şekiller vererek pazarlamaları, ama daha çok -eczaneler bölümünde de sözünü ettiğimiz üzere- yine dışarıdan getirilen hammaddelerin eczanelerde kaşe, şurup, suspansiyon gibi şekillerde hazırlanması biçiminde olmuştur.

Ülkemizde endüstriyel anlamda ilaç üretimi 1950'li yıllardan sonra başlar. 1954 yılında çıkarılan "Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu"ndan yararlanan yabancı kuruluşlar ve Marshall yardımından yararlanan birkaç yerli üretici günümüzdeki ilaç sanayiinin temellerini atmıştır.

Günümüzde dünyada en kârlı kuruluşların başında kabul edilen bu üretim dalına yatırım, yabancı kuruluşların en çok ilgi gösterdikleri alanlardan biri olmuştur. 1972 yılına kadar ülkemizde yapılan toplam yabancı yatırımların içinde ilaç sanayii, lastik ve kauçuk sanayiinden sonra % 19 payla ikinci sırayı almıştır. 1983 yılı verilerine göre 75 milyarlık cirosu olan ilaç sanayiinin değerlendirmesinin yapılabilmesi için 1954'lerde başla-

Tablo: 2

Türkiye'de Eczane Başına Düşen Nüfus

Yıl	Ülke Ortalaması	Ankara	İstanbul	İzmir	Hakkâri	Tunceli
1975	8.508	5.916	3.337	4.633	155.463	82.295
1980	7.061	5.686	3.224	3.492	63.018	19.746

Kaynak: Ankara Eczacı Odası Bülteni, Yıl: 4, Sayı: 1.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Tablo: 3

En Büyük Beş İlaç Firmasının Pazar Payları

1971		1975		1980	
Firma	Pazar Payı (%)	Firma	Pazar Payı (%)	Firma	Pazar Payı (%)
Deva	5.9	Roche	6.75	Eczacıbaşı	11.22
Sandoz	5.2	Sandoz	5.7	Turgut Hol.	10.84
Roche	5.1	Deva	4.91	Roche	9.58
Pfizer	4.6	Fako	4.32	Bir. Alman	7.14
Schering	3.3	Pfizer	3.72	Sandoz	5.90
TOPLAM	24.0	TOPLAM	25.40	TOPLAM	43.98

yan yabancı yatırımlarla birlikte üretimin niteliğinin de incelenmesi gerekecektir.

İlaç Üretiminin Niteliği: Ülkemizde ilaç üretimi, *müstahzar ilaç üretimi* biçiminde doğan bir ambalaj sanayii niteliğindedir. 1954'ten başlayarak ülkemizde yatırım yapan yabancı kuruluşların çoğunluğu, aynı zamanda ilaç hammaddesi üretmek koşuluyla izin almış olmalarına karşın, bu gerçekleşmemiştir. Zaman zaman devletin aldığı özendirici önlemler, ya da yaptırımlar sonunda doğan ilaç hammaddesi üretmeye yönelik yatırımlar ise, genellikle üretilecek hammaddenin kimyasal sentezinin son kademesinden başlayarak, bunun için gerekli ara maddelerin de yine dışarıdan getirilmesi biçiminde olmuştur. Bu nedenle ilaç sanayiimiz hâlâ bir ambalaj sanayii olma niteliğini korumaktadır.

Sayısal Analiz: Ülkemizde ilaç sanayiinin çokuluslu kuruluşların yaptırımları ve birkaç yerli kuruluşun Marshall yardımından yararlanarak yaptıkları yatırımlarla doğuşu, başlangıçta dış tekellerin ülkemize yansıması biçiminde olmuştur.

Bu nedenle Batının geçirdiği rekabet sürecini yaşamadan doğan bu sanayide yoğunlaşma hızı, hiçbir Batı ülkesinde görülmediği oranda yüksektir. Beş büyük firmanın yıllara göre pazardaki paylarına baktığımızda bunu kolaylıkla anlayabiliyoruz (Tablo 3).

Görüldüğü gibi, ilk beş arasına giren kuruluşlar arasında pazar payı küçülene raslanmamakta, tersine, bu kuruluşların pazardaki paylarında büyük oranda artış gözlenmektedir. (Çok ortaklı ve daha çok hekim ortaklardan oluşan bir kuruluş olarak doğan Deva daima pazardaki ilk yedi arasındaki yerini korumuştur. 1971'de Schering olarak bağımsız görülen kuruluş şu anda Birleşik Alman çatısı altında birleşmiştir. 1975'te Fako adı ile görülen kuruluş şu anda bir Turgut Holding kuruluşudur.)

Aynı şekilde ilk 20 kuruluşun pazar paylarına bakıldığında, yoğunlaşma hızı daha belirgin olmaktadır (Tablo 4).

Bu yoğunlaşmaya paralel olarak, Türk ilaç sanayiinde lisansla üretilen ilaçların pazardaki payları da artış göstermektedir. Bugün yerli sermayeli ilaç kuruluşları için lisans altında üretim yapma, pazara girmenin birinci koşulu olarak görülmektedir. Bu nedenle ilaç sanayiinde lisans anlaşmaları ile dışarıdaki yabancı kuruluşların temsilciliğini üstlenme eğilimi giderek artmaktadır. Türk ilaç pazarının % 93.84'ünü elinde bulunduran 30 kuruluştan yalnız ikisi lisans anlaşmalarıyla dışarıya bağlanmamıştır (Tablo 5). 1977 yılında % 22 olan lisanslı ilaçların pazardaki payı 1984 birinci yarı verilerine göre % 26.7'dir.

Yine 1984 ilk yarı verilerine göre % 10.58'lik pazar payı ile birinci sırada yer alan Eczacıbaşı İlaç Sanayii'nin temsil ettiği yabancı kuruluş sayısı 18'dir. Eczacıbaşı'nın pazar payının % 84'ünü lisansla ürettiği ilaçlar oluşturmaktadır.

Tüketimdeki payı % 93.84 olan 30 kuruluşun lisanssız olarak ürettikleri ilaç-

Tablo: 4

Yirmi Büyük İlaç Şirketinin Pazar Payları

Yıllar	%
1971	58.6
1975	60.1
1980	85.2
1984*	86.7

* Birinci Yarı.

Tablo: 5

Otuz Büyük İlaç Şirketinin Dışa Bağımlılık Durumu ve Tüketimdeki Payları

Kuruluşlar	Kuruluş Sayısı	Pazar Payları (%)
Yabancı Sermaye	12	40.88
Lisansiye Yerli	16	51.95
Bağımsız	2	1.01
TOPLAM	30	93.84

Kaynak: 1984 LMS (Birinci Yarı İstatistikleri).

Tablo: 6

1971-72'de İndirilen Fiyatlar

Firma Adı	Hammadde Adı	İndirimden Önceki Fiyat ($/Kg)	İndirilen Fiyat ($/Kg)
Hoechst	Glibenclamid	1.300	405
Barox-Welcome	Allopurinol	380	80
Bohringer Ingelheim	Bromhexin	315	76
Roche	L-Dopa	490	65
Eczacıbaşı	Rolitetrasiklin	790	75
Roche	Nitrozepam	1.200	96

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ların pazardaki payı % 30.5'dir. İlk otuz kuruluşun (lisanslı üretim yapmayan iki firma hariç) temsil ettikleri yabancı kuruluş sayısı 91'dir. Bunların içinde tamamıyla yabancı sermaye ile kurulmuş olan 12 kuruluşun pazardaki toplam payları % 40.88'dir.

Türk ilaç sanayiinin bu sayısal analizi göstermektedir ki, doğrudan çokuluslu kuruluşların ya da bu kuruluşlara lisans anlaşmalarıyla bağlanmış yerli kuruluşların başlangıçta var olan tekelci nitelikleri zaman içinde daha da belirginleşmiştir. Bu tekelleşme ve dışa bağımlılık yeryüzünde faaliyette bulunan çokuluslu kuruluşların büyük oranda hammadde satışı yoluyla kâr transferi yapmalarını sağlamaktadır.

İlaç Hammaddeleri ve İlaç Üretiminin Niteliği

İlaç üretiminin, hammaddelerin ithal edilerek tablet, şurup, kapsül, ampul gibi şekillendirilmesi biçiminde gelişmesi, ilaç sanayiimizin temel niteliğini oluşturmuştur. Hammaddedeki bu bağımlılık, ülkemiz için büyük oranda döviz kaybına neden olmaktadır. İlaç hammaddelerinden kaynaklanan büyük kâr transferinin nedenini anlayabilmek için ilaçtaki üretim girdilerinin bilinmesinde yarar vardır:

Üretim Girdileri	Girdilerin Payları %
Hammadde	60
Yardımcı maddeler	8
İşçilik	17
Enerji	4
Ambalaj	11
TOPLAM	100

Kaynak: DPT IV. Beş Yıllık Kalkınma Planı Tıbbi İlaç Sanayii Özel İhtisas Alt Komisyonu Raporu.

Ortalama olarak % 68 oranında ilacın maliyetini etkilediğini gördüğümüz ilaç ham ve yardımcı maddelerinin pahalı fiyatlarla ithal edildiği yolundaki tartışmalar uzun yıllardan beri süregelmektedir. Lisans anlaşmalarına girmeyen bir kuruluş olma özelliğini, kurulduğu 1971 yıllarından bu yana korumuş olan bir firmanın sahip ve kurucusu ime, bir haftalık derginin yaptığı röportaj da bu gerçeği yansıtmaktadır (Bk: Tablo 6 ve Tablo 7).

Yabancı kuruluşların veya lisans anlaşmaları ile yabancı kuruluşlara bağlanmış kuruluşların, ilaç hammaddelerini gerçek dünya fiyatlarının çok üstünde fiyatlarla yurdumuza soktukları gerçeği 1972'lerde ortaya çıkmıştır. Aynı tarihlerde bir ilaç firmasının İngiltere'ye de Librium ve Vallium adlı ilaçlarının hammaddelerini fahiş fiyatlarla soktuğu anlaşılmış ve İngiltere'deki ilgili sağlık kuruluşu bu firma hakkında dava açmıştır. Dünya basınına yansıyan bu olaydan sonra söz konusu firma, İngiltere Sağlık Kuruluşu'na aradaki farkı tazminat olarak ödemeye mahkûm olmuştur. Batı'da yalnız iki ilaçta yaşanan bu olayın ülkemizde çok daha geniş boyutlarda yaşandığı gerçeği farkedilince, ilaç hammaddeleri dışalımında fiyat kontrolü getirilmiştir. Bu kontrolü 1978 yılı sonuna kadar Sanayi ve Ticaret Odalarına bağlı bir kuruluş olan İthal Malları Fiyat Tetkik ve Tescil Dairesi yapmış; 1979 yılında ise Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, ithalât rejimi kararnamesinde yapılan

Tablo: 7

Son İki Yılda İndirilen Fiyatlar

Firma Adı	İlacın Adı	İndirimden Önce Uygulanan İthal Fiyatı ($/Kg)	İndirilen Fiyat ($/Kg)
Sifar ve Clba-Geigy	Rifampisin Grubu	1.200	195
Bayer	Adalat	2.850	210
Clba-Gelgy	Lacocorten	330.000	90.000
Bayer	Canesten	1.300	700
Roche	Librax	3.330	1.750
Eczacıbaşı	Celestone	41.000	9.500
Hoechst	Lasix	81	55
Padeko	Ponstan	58	26

Kaynak: Somut Dergisi, 7 Ekim 1983.

Tablo: 8

Fiyat Kontrolunun Kalkmasından Sonra Fiyatı Artan Hammaddeler

Hammadde	Eski Fiyat (Kg)	Yeni Fiyat (Kg)	Artış (%)
Procaln	17.50 D. Mark	25.25 D. Mark	44
Noscapine	92 Dolar	200 Dolar	117
Furasolidone	16.80 D. Mark	24 D. Mark	42
Benzyl Nicotinate	50 D. Mark	70.70 D. Mark	41
Naphazoline	151 D. Mark	551 D. Mark	265
Creatinine	180 D. Mark	241.50 D. Mark	34
Macragol 6000	3.80 D. Mark	5.85 D. Mark	53
Mapyramine Maleat	85 İsv. Frangı	128 İsv. Frangı	50
Reserpine	260 İsv. Frangı	520 İsv. Frangı	100
Dihydroergotoxine mesilat	12 İsv. Frangı	58.50 İsv. Frangı	387
Ethyl Acetate	1.83 D. Mark	5.12 D. Mark	180
Glycamil	117 D. Mark	225 D. Mark	93
Phenobarbital	19.50 İsv. Frangı	25.10 İsv. Frangı	28

Kaynak: 15 Mayıs 1984 tarihli Güneş Gazetesi.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

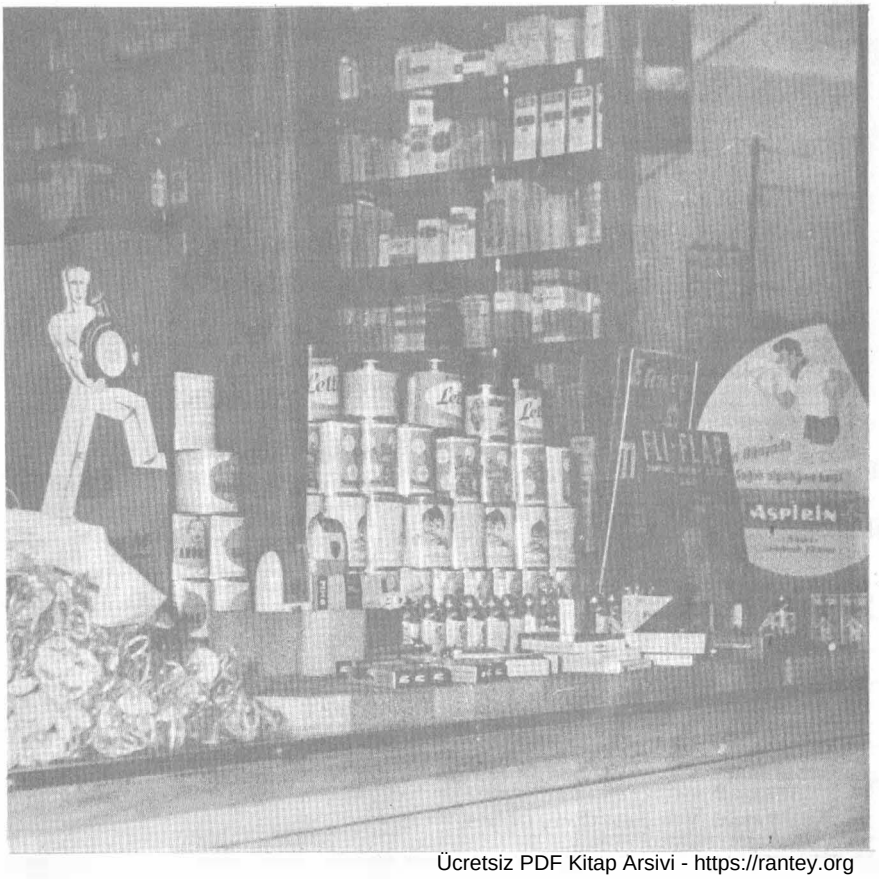

bir değişiklikle, hammadde fiyatlarını kontrol yetkisini üzerine almıştır. Ancak doğrudan hammadde alıcısı durumunda olmayan ve dış pazarla bağlantısı sınırlı olan bakanlık, bu denetimi yeterince yapamamıştır. Ulusal nitelikte bir iki kuruluşun çabalarıyla yukarıda örnekleri verilen ve fahiş fiyatlarla ithal edilen bazı hammaddelerin fiyatları bu yetki ile indirilmiştir. 1978'den bu yana Sağlık Bakanlığı'nca sürdürülen bu denetim yetkisi, 1984 yılında ithalât rejiminden çıkarılarak kaldırılmıştır. İlaç hammaddelerindeki denetimin kalkmasından sonra hammadde fiyatları yeniden yükselmeye başlamış buna bağlı olarak da ilaç fiyatlarında belirgin yükselmeler olmuştur. İlaç hammaddelerindeki fiyat kontrolünün kalkmasından sonra fiyatı artan hammaddelere bazı örnekler Tablo 8'dedir.

Türk ilaç sanayiinin doğuşundaki özelliklerden kaynaklanan bu durum, hammadde üretimine geçilemeyişinin de başlıca nedeni olmuştur.

İlaç Ruhsatları: Ülkemizde ilaç ruhsatları 1262 sayılı yasa gereğince Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı tarafından verilmektedir. Günümüzde 20.000'e yaklaşan ruhsat sayısına karşın pazarda bulunan ilaç sayısı 3.000-3.500 kadardır. Bunun başlıca nedeni, zamanla tedavi değerini yitirmiş ilaçların pazardan çekilmesi ile, üretici için pazar değerini yitirmiş ilaçların üretilmemesidir. Bakanlığın ruhsat iptal etme yetkisinin son derece sınırlı oluşu, ruhsat sayısı ile pazardaki ilaç sayısı arasındaki bu büyük farkı doğurmaktadır. Bu alanda uygulanan bir iki ruhsat iptalinin zaman zaman dava konusu olması da, Bakanlığın bu alandaki hareketini sınırlamaktadır. Oysa bu durum ilaç alanındaki kalite denetimini de engellemektedir. Ruhsat sayısına oranla pazardaki ilaç sayısının az oluşuna rağmen hangi ilaçların pazarda bulunup hangilerinin bulunmadığını izlemenin getirdi-

ÜRETİM BÜYÜK SERMAYENİN OLUNCA: 1950'lerde başlayan ilaç üretiminin endüstrileşmesi, eczaneleri ve eczacıları hızla üretimden uzaklaştırdı, ilaç fabrikalarını pazarlama örgütüne bağladı. İlaç pazarlama zincirini tamamlayan ara halka ise ecza depolarıydı. "İlaç perakendecisi" olmalarından sonra eczane vitrinlerinde ilaç dışı maddeler daha 1961'de boy göstermeye başladı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ği güçlükler, kalite denetiminin de gerektiği gibi yapılmasını engellemektedir.

İlaçta Kalite Kontrolu: İlaç üretimi ve pazarlaması alanında yapılan kalite kontrolleri başlıca iki aşamada gerçekleşir. Bunlardan birincisi, üreticinin doğrudan üretim sırasında yaptığı kontroldur ki, buna oto-kontrol da denilmektedir; ilaçtaki kalite kontrolünün temelini oluşturur. Bunun dışında 1262 sayılı yasa gereğince Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı zaman zaman pazardan bazı ilaçlardan örnekler toplayarak, pazara verilen ilaçların kalitelerini kontrol etmektedir. Bu kontrollerde kalitesi iyi bulunmayan ilaçlar toplatılarak yok edilmektedir. Ancak Bakanlığın bu kontrolleri yeterince yaptığı söylenemez. Bu alana ayrılan kaynak yetersizliği buna neden olmaktadır.

Bakanlığın zaman zaman pazardan toplayarak yaptığı kalite kontrolleri ve sonuçları Tablo 9'da gösterilmiştir.

Pazardaki ilaçların kontrol oranları ise şöyledir:

Yıllar	Kontrol Yüzdesi
1972	38.8
1973	47.0
1974	28.3
1975	29.6
1976	42.8
1977	26.7
1978	18.8
1979	14.6

Kaynak: Ankara Eczacı Odası Bülteni, Sayı: 2, Nisan 1980.

Tabloda görüldüğü gibi, kalite kontrolü oranı yıllara göre düşüş göstermektedir. Bu oran dünya standartlarının çok altındadır.

Araştırma Geliştirme Çalışmaları

İlaç sanayiinin doğrudan dışa bağımlı olarak doğuşundan kaynaklanan hastalık, ilaç üretiminin tüm alanlarını etkilemektedir. Hammadde üretimine yönelik yatırımların olmayışı ve halen son kademede yapılan hammadde sentezlerinde *know-how* anlaşmalarının kullanılışı, ilaç üretiminde araştırma geliştirme harcamalarını bir anlamda gereksiz kılmaktadır. Bu gereksizlik daha çok üretimin niteliğinden ve bu üretim biçimi içinde gereksinmenin doğmayışından kaynaklanmaktadır. Çeşitli ülkelerde satışa göre araştırma geliştirme harcamaları ile ülkemizde ilaç sanayiinin yaptığı harcamalar kıyaslanırsa, bu gerçek daha iyi anlaşılacaktır (Tablo 10).

Kıyaslamalar satış içindeki yüzdeyi verdiğinden, satışa oranı ölçü alınınca ülkemizde sanayinin araştırmaya ne kadar is-

Tablo: 9

SSYB'nin İlaç Kalite Kontrolları

Yıllar	Kontrol Edilen İlaç Sayısı	Olumlu Bulunan	Olumsuz Bulunan	Olumsuz Bulunan(%)
1972	1.552	1.448	196	12.6
1973	1.883	1.758	125	6.6
1975	1.185	1.071	114	9.6
1977	1.069	923	146	13.6
1979	584	478	106	18.1

Tablo: 10

İlaç Sanayiinde Yıllık Araştırma Geliştirme Harcamaları

Ülkeler	Araştırma Geliştirme Harcamalarının Toplam Satışlara Oranı (%)	Bu Alanda Kullanılan Personel Sayısı
ABD	11.5	22.675
İngiltere	13.0	10.000
Federal Almanya	14.0	11.200
Japonya	6.3	15.624
İtalya	9.0	5.000
Türkiye	0.08	Bilinmiyor

Kaynak: Do Patents Realy Industrial Development In LDCs. Eylül 1983, A.S

Tablo: 11

Çeşitli Ülkelerde Sağlık ve İlaç Harcamaları

Bölgeler	Kişi Başına Sağlık Harcamaları ($)	Kişi Başına İlaç Harcamaları ($)	İlacın Sağlık Harcamaları İçinde Payı (%)
Kuzey Amerika	1.160	70.5	6.1
Batı Avrupa	800	54.9	6.8
Japonya	630	92.4	14.6
Doğu Avrupa	385	25.4	6.6
Güney Amerika	72	15.2	21.1
Batı Asya	87	13.4	15.4
Güneydoğu Asya	10	4.7	47.0
Afrika	14	6.5	46.4

Kaynak: World Development Mart 1983, Özel Sayı

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

teksiz olduğu görülmektedir. Tabloda görülen öteki ülkeler, hammadde üreticisi ülkelerdir. İlaç alanında gerçek anlamda araştırma harcamaları da yeni bir ilaç hammaddesinin bulunması amacıyla yapılmaktadır. Hammadde açısından doğrudan dışa bağımlı olan ülkemiz, tabloda adı geçen ülkelerden hammadde satın almakla o ülkelerin araştırmalarına katkıda bulunmaktadır. Bu durum hammadde açısından dışa bağımlı tüm ülkeler için geçerlidir.

Sonuç

İlaç ve eczacılık hizmetlerinin doğru bir değerlendirmesini yapmak, ancak ilaç ve eczacılığı sağlık hizmetleri bütünü içinde ele almakla mümkündür. Konu tek başına ele alıdığında gerçekleri iyi yansıtmayabilir. Bu nedenle ilaç konusu genelde sağlık harcamaları içindeki payı ile ölçülür. Gelişmiş ülkelerde ilacın genel sağlık harcamaları içindeki payı, gelişmekte olan ve azgelişmiş ülkelere oranla daha düşüktür. Bunun nedeni gelişmiş ülkelerdeki beslenme ve diğer yaşama standartlarının yüksek oluşu yanında hastalıklara karşı önceden alınan önlemler ve toplum hekimliği hizmetlerinin yaygınlığı olabilir. Gelişmiş toplumlarda genel sağlık harcamaları bu nedenle oldukça yüksektir.

Çeşitli ülkelerde genel sağlık harcamaları ile bunun içinde yer alan ilaç harcamaları ve oranları Tablo 11'dedir.

Türkiye'deki duruma bakıldığında, 1983 IMS verilerime göre serbest eczanelerden yapılan ilaç tüketimi 50 milyar TL'dır. Kamu harcamalarını buna eklediğimizde tüketim yaklaşık 75-80 milyar olacaktır. Oysa 1983 bütçesinden sağlık harcamaları için ayrılan pay 75 milyar TL'nı biraz aşmaktadır. Bu verilere göre ilaç harcamalarının, sağlık harcamalarını aştığı biricik ülke olma özelliğini gösteriyoruz.

İlacın tarihi insanla başlar. Hastalıklara karşı savaşta etkin bir silah olan ilaç, ilkel toplumlardan günümüze kadar sosyal bir tüketim maddesi olarak önemini korumuştur. Onu doğal kaynakların kullanımından günümüz modern teknolojisine ulaştıran insan, bir gün gereksinmesi olan her insanın ona sahip olmasının da yolunu bulacaktır ●

"ihbar ediyorum"

Dr. Cengiz Yurtoğlu

Türkiye'nin önde gelen ilaç işverenlerinden Cengiz Yurtoğlu:"Meslektaşlarımın büyük bölümü hırsızdır"

GÜNAYDIN

"ilaç ihbarına" savcılık el koydu

İstanbul Cumhuriyet Savcısı Necdet Mengüç "Cengiz Yurtoğlu'nun GÜNAYDIN'da çıkan açıklamalarını ihbar kabul ettik" dedi

Fehim YENER

İlaç işverenleri NE DİYOR

"Halkın sağlığı ucuz hammaddeye feda edilemez"

Yurtoğlu'nun İhbarı Meclis'e getirildi

Sağlık Bakanı topu Pakdemirli'ye atıyor

Pakdemirli "İhbarlar doğru çıkarsa gerekli işlem yapılır

Yurtoğlu "Savcılar, Sağlık Bakanlığı müfettişleri lütfen bu sözlerimi ihbar kabul edip harekete geçsinler. Isterlerse nasıl hırsızlık yapıldığını bütün belgeleriyle tek tek anlatırım" diye konuştu

Füsun ARSAN

"İhbar ediyorum"

Peki neden böyle oluyor?

150 dolarlık hammaddeyi 8 bin 250 dolara getirenler

Neden yapıyorlar?

"Bu fiyatları indiriyoruz"

"Tağmur yağıyor sanmasınlar"

ÖZAL MALİYET DENETİMİNİ KALDIRINCA: 1979'a dek Odalar Birliği'nce yapılan ilaç ham ve yardımcı maddeleri ithalat fiyatı denetimi daha sonra Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nca devralındı; 1984'te de Özal hükümetince kaldırıldı. İlaç pazarının büyük bölümünü elde tutan yabancı tekellerle yabancı tekellerin lisansıyla üretim yapan yerli üreticiler, diledikleri fiyatla hammadde ithalatına başladılar. Yurtoğlu İlaç Fabrikası kurucu ve yöneticisi Cengiz Yurtoğlu, konuyla ilgili olarak 24 Ağustos 1984'te yaptığı açıklamada "meslektaşlarının, hammaddeleri gerçek fiyatlarının 5-10 katı fazlasına ithal ederek hırsızlık yaptıklarını" öne sürdü.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

SANAT-ESTETİK

Cumhuriyet Türkiyesi'nde Sanat ve Estetik

Kemal İskender

Çerçeve Yazı

Kavramın Olmadığı Yerde Biçim de Yoktur

Bedrettin Cömert

Bu konuda ayrıca *Felsefe, Grafik Sanatlar, Heykel, Mimarlık, Resim* **maddelerine bakınız.**

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Cumhuriyet Türkiyesi'nde Sanat ve Estetik

Kemal İskender

Meşrutiyet'ten 1930'lara "Güzellik" ve "Taklit" Kavramları

Bazı çeviri yapıtların dışında Türkiye'de gelişmekte olan plastik sanatların kendi deneyimlerinden kaynaklanan ya da bu deneyimleri konu alan herhangi bir özgün araştırma ve çalışma yoktur. Varsa da ya yetersiz ya da dolaylıdır. Çünkü bunlar, genel düşünce akımlarının gelişmesine koşut olarak, bu akımlarla bağlantılı kaynaklardan aktarılmış, seçmeci (eklektik) bir karaktere sahiptir. Dahası, çoğunlukla pozitivizm maskesi altında ve idealist düşüncenin boyunduruğunda, soyut ve bazan da ilkel bir boyut içinde ileri sürülmüştür.

Buna karşın plastik sanatları konu alan eleştiri, Osmanlı Türkiyesi'nde Meşrutiyet ile birlikte başlamış ve günümüze değin süregelmiştir. Önceleri bazı aydınların amatörce ilgilendiği sanat eleştirisi Cumhuriyet döneminde edebiyatçılar ve ressamlar tarafından geliştirilmiştir. Bugün bazı profesyonel eleştirmenlerin ve plastik sanatları konu alan yayın organlarının varlığına rağmen, ne geniş kapsamlı bir eleştirel düzeye ulaşabilmiştir, ne de bu eleştiri sanatçıları aydınlatacak bir dizgeselliğe kavuşturulabilmiştir. Ancak, niteliği ne olursa olsun, plastik sanatlar eleştirisi büyük bir oranda estetik sorunların irdelenmesini de içermiştir. Özellikle sanatın amaçlarının tartışıldığı yerde, başta estetik ve felsefe olmak üzere, psikoloji, sosyoloji ve tarihi de kapsayan bir düşünce boyutunun plastik sanatların gelişmesine koşut olarak varlık bulduğu yadsınamaz bir gerçektir.

Cumhuriyet öncesinde estetikle ilgili konulara değinen ilk yazı örnekleri Ocak 1911 ile Temmuz 1914 tarihleri arasında on sekiz sayı yayımlanan *Osmanlı Ressamlar Cemiyeti Gazetesi*'nde yer almıştır. Gazetede Hüseyin Haşim, Raif Necdet, Galip Bahtiyar, Muallim Vahdi, Aziz Hidayi, Muallim Vecihi ve Fevzi Uluğ gibi yazarların yanı sıra Hoca Ali Rıza, Sami (Yetik), Ruhi (Arel), Ahmet Ziya (Akbulut) gibi ressamların yazılarına da raslanmaktadır. Bunlar arasında sanatı ve Batılı sanatçıları tanıtan bazı teknik konuları açıklayan ve sanatın önemini ele alan yazılar başta gelmektedir. Özellikle resmin anlam ve yararı, "taklit" ve aslına uygunluk sorunları kapsamında estetikle ilgili düşünceler dile getirilmektedir. Öte yandan, Sanayi-i Nefise Mektebi'ndeki (Güzel Sanatlar Okulu) eğitime yöneltilen eleştiriler bağlamında, sanatta "millilik" sorunu tartışılmaktadır.

Gazetenin ilk sayısında, belirtilen amaç çerçevesinde sanatta taklit ve ruhsallık karşıtlığı içinde görülen yaratıcılık eylemi, buna bağlı olarak da dönemin sanata bakış açısı yansıtılmaktadır: Bir yandan "tabiat resimden ibarettir" denilmekte, öte yandan da yaratma yolunda Allah'tan sanatçılara ihsan buyurması dilenmektedir.

Yazarlar, bir resim olarak gördükleri tabiatı olduğu gibi taklit etmekle ruhsal ögelerin vurgulandığı "icat" ya da yaratıcılık eylemi arasında bölünmüş farklı sanatsal anlayışları savunmaktaydılar. Hüseyin Haşim ve Raif Necdet, ilk görüşten yana idiler. Resmin şu üzerinde yaşadığımız "seyyare"nin aynen betimlemesinden başka bir şey olmadığını savunuyorlardı.

Galip Bahtiyar ise, taklit sorununu büsbütün dışlamamakla beraber, doğanın olduğu gibi kopya edilmesi anlamına gelen kaba bir realizme karşı sanatın amacının "maddeden ziyade ruhu, şahıstan ziyade şahsiyeti, halden ziyade halveti tasvir etmek" olduğunu ileri sürmekteydi. Yaratıcılık doğayla bağlantılıydı ama, kaynağı doğada değil, sanatçının kendi hayal dünyasında idi. Sanatçının doğayı resimlerken, bozukluklarını ayıklaması gerekliydi.

Doğanın taklidini savunan ilk görüş, resmin henüz yeni benimsenmeye başlandığı bir ortam için doğaldı. Nitekim Sanayi-i Nefise'deki eğitim de bu anlayış doğrultusunda yönlendiriliyordu. Osman Hamdi kuşağı ile Türk primitifleri olarak bilinen Darüşşafakalı ressamlar da bu nitelikte bir uygulamanın temsilcileri idi. Ruhsal bir idealizmin savunucusu olan Bahtiyar, bu sanatçıların ayrıntıcı realizmi kadar, Sanayi-i Nefise eğitimine de karşıydı.

Bahtiyar ve diğerlerinin yoruma öncelik tanıyan sanat anlayışlarının ileri sürülmesi ile Çallı kuşağı ressamlarının etkinliklerinin başlangıcının çakışması sıradan bir raslantı değildir. Bahtiyar çizgisindekilerin kalbe ve ruha nüfuz edemeyen bir anlayış olarak gördükleri Osman Hamdi'lerin realizminden sonra, yeni bir başlangıcı temsil ediyordu. Dahası, bu sanatçılar sadece doğayı yorumlamakla kalmıyor; gerçek izlenimcilere oranla, izlenimci ilke ve yöntemleri de gönüllerine göre uyguluyorlardı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Birbirine karşı gibi görünen bu iki anlayış gerçekte belli bir temelde birleşiyordu. Çünkü ilk görüşe göre resim doğadaki geçici güzeliklerin ve şiirsel anların ruhuna uygun olarak betimlenmesi gibi bir anlam taşıyordu. Yoruma ağırlık veren görüş de, bununla doğa karşısında duyulan şiirselliği anlıyordu.

Cumhuriyet öncesinden başlayarak, 1930'lara kadar güzellik kavramı ile bağlantılı olarak işlenen bir konu da resmin yararıdır. Cumhuriyet öncesinin yazarlarının hepsi resmin idealist nitelikte bir ahlâksal işlevi olduğunda birleşirler. Hüseyin Haşim, resmin milletin gurur duyduğu tarihsel olayları betimleyerek ya da belgeleyerek kalıcı kılması gerektiğini savunur. Raif Necdet, resmin etkileyici sihirsel gücü ve eğitsel işlevi üzerinde durur. Bahtiyar ise ruhsal güzelliğin yansıtılmasını, resmin ahlâksal amacı ile özdeşleştirir. Bu bağlam açısından şiirselliğin güzellikle, güzelliğin ise ruh güzelliği ile özdeşleştirilerek ahlâki bir boyut içinde değerlendirilmesi, Türk-İslam toplumunun geleneksel ahlâk anlayışının sanat alanındaki uzantısından başka bir şey değildir. Bu ahlâk anlayışı temelde maddesel değerlerin ve zenginliğin küçümsenmesi, "kulluğun teslimiyeti", alçakgönüllülük gibi kavramlara dayanıyordu. Bu ahlâkı temsil eden yazarlar, plastik sanatları değerlendirirken doğal olarak sanatçının "şahsiyet-i ahlâkiyesi" üzerinde özellikle duruyorlardı. Ressamın, doğanın saflık ve şiirselliğini, yani güzelliğini yakalayabilmesi için iyi bir ahlâk sahibi olması gerekiyordu. İyi ahlâklı ressamın ulaşabileceği en son aşama, saf bir "Müslüman nümunesi" idi.

1930'lara kadar süregelen plastik sanatlar eleştirisinde, çoğunlukla yapıtların konusal ve duygusal içeriği üzerinde durulmuş, biçimsel açıdan ise "teknik maharet" ve "renk parlaklığı" temel değerlendirme ölçütleri olarak kullanılmıştır. Konunun ve resmin güzelliği eş anlamlı tutulmuştur. Resmin başarılı bulunması için birinci koşul, konunun doğru seçilmiş olmasıdır.

1930'lara yaklaşıldıkça Galip Bahtiyar'ın görüşü daha fazla taraftar bulmaktadır. Bu çizginin izleyicilerinden biri olan Ali Canip, gerçek sanatçının eşsiz ruh olaylarını gören bir kişi olduğundan hareketle, XIX. yüzyıl romantik Fransız sanatçılarının sanatsal yaklaşımını anımsatan görüşler ileri sürmüştür. Ona göre güzellik, konuda aranmamalıdır. Çünkü sanattaki güzellik, doğadakiyle aynı şey değildir. Güzellik, görünüş ya da konuda değil, bunların ifade ediliş biçiminde, yani görünüşün "harici tecelli"sindedir.

Aynı zamanda bir ressam da olan Malik Aksel, bu konuda daha tutarlı bir görüşe sahiptir. 1936'da Halkevleri dergisi *Ülkü*'de yayımlanan "Türk Sanatında Güzellik Mefhumu" başlıklı yazısında çeşitli uygarlıkların güzellik anlayışını bizimki ile kıyaslıyordu. Eski Mısır ve Yunan'da güzellik nesnel ve dışsal ölçülere göre değerlendirilmişti. Oysa eski Türk

RESMİN YARARI: Türkiye'de plastik sanatlar eleştirisi yapılırken estetik sorunları önemli ölçüde irdelenmiştir. İkinci Meşrutiyet döneminde "güzellik" kavramıyla bağlantılı olarak "resmin yararı" konusu çerçevesinde başlayan tartışmalar, Cumhuriyetin ilk yıllarında da sürdü ve bu dönemde genellikle plastik sanat eserlerinin konusal-duygusal içeriği üzerinde duruldu.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

edebiyatında güzel ve güzellik kavramları doğa yasaları dışında ve "ölçüleri nisbetsiz derecede geniş" bir boyut içinde aranmıştı. Aksel'e göre, Doğu'da ve bizde sanat nesnel değil, özneldi. Güzellik, tanımlanması olanaksız bir simgeydi. Güzelliğin şahsileştirilmesi ise sıradanlaştırılması demekti. Çünkü, "o yalnız şiirde, resimde, hayallerde yaşar"dı.

Aksel, yerinde bir saptamayla Türk toplumunda güzelliğin gerçek dışı ve kavranması güç bir ruhsallık boyutu içinde anlaşıldığını belirtiyordu. Bu, güzelliğin gerçek olamayacağı ya da gerçeğe dönüştüğü an güzel olamayacağı; şiir ve resmin de hayallerle bir tutulduğu anlamına geliyordu.

1930'ların en etkili sanat yayınlarının başında gelen *Ar* dergisinde yazı yazan aydınlar ve sanatçılar da güzellik kavramına kesin bir tanım getirmiş değillerdi. Örneğin derginin yazarlarından Reşat Nuri Darago, güzelliğin kesin bir tanımı ve genel bir kuralı olamayacağı görüşündeydi. Bir diğer deyişle somut güzellik anlayışı vardı sadece. Suut Kemal Yetkin de aynı görüşü paylaşıyordu. Örneklemeye gelince, Darago "aşk güzelliktir" derken, diğer bazıları da "hoş sada'dır", "duyulandır" vb. gibi benzetmeler kullanıyorlardı.

Türk resminin en özgün isimlerinden biri olan Avni Lifij diğerlerine oranla daha nesnel bir güzellik kavramı üzerinde durmuştu. Sarayburnu'na dikilen ilk Atatürk heykeli nedeniyle yazdığı bir yazıda güzelliğin mantığa ve her şeyin görünüşündeki "tabiiliğe" dayandığını ileri sürmüştü.

Bütün bunlar, 1940'lara doğru, güzellik kavramından hâlâ ele avuca gelmez ruhsal ve hayali bir ölçüsüzlüğün anlaşıldığını göstermektedir. Bu yönüyle güzellik kavramı çağdaş bir nitelikten yoksundu. Dahası, dönemin plastik sanatlarındaki genel uygulama ve ölçülerle de herhangi bir bağlantısı yoktu.

"Millî Sanat" Düşüncesi ve Biçimci Eğilimler

Cumhuriyetin kuruluşunu izleyen yıllarda plastik sanatlar iki yönlendirici etmen doğrultusunda gelişim göstermişti. Bunların ilki, sanatçıları ve aydınları Atatürk inkilapları uyarınca "millî" bir sanat geliştirmeye yönelten nedenlerdi. Bunun karşısında yer alan diğeri ise çağdaş Batı sanatının biçimsel gereklerine göre yeni bir anlayış arayıcılığına dayanıyordu. Sanatçılar değişen derecelerde bu iki anlayış arasında gel-git halindeki eğilimleri temsil ediyorlardı.

Cumhuriyet, kurulduğu andan beri plastik sanatları desteklemekteydi. Ancak bu devlet, Batıcı ve milliyetçiydi. Ziya Gökalp'in bazı düşüncelerini iyice keskinleştiren Atatürk'ün millî kültür anlayışı, millî ruhun araştırılmasına ve millî bilincin yaratılmasına dayanıyordu. Bu doğrultuda, sanattan, yeni bir inkılâp sanatı yaratması bekleniyordu. Sanatçılardan ulusal konuları, Bağımsızlık Savaşı'ndan duyulan gururu ve inkılâpların yaratmaya çalıştığı yeni ruhu, heyecan ve coşku dolu bir hava içinde işlemeleri isteniyordu.

Cumhuriyet hükümeti ve hemen hemen aydınların tümü inkılâbın yeni bir sanat biçimine gereksinmesi olduğu düşüncesinde birleşmekteydiler. Örneğin Ahmet Muhip Dıranas, "Türk inkılâbının yeni bir sanat realitesi yarattığını" ileri sürerek, "bugünkü millî inşa davasında sanatkârlarımıza büyük bir pay düşmüştür," diyordu. 1932'de kurulan Halkevleri ve 1933'te, Cumhuriyetin onuncu yılı nedeniyle gerçekleştirilen "İnkılâp Sergisi" bu nitelikteki bir kültür politikasının uygulama araçları idi. İnönü'nün deyişiyle, "bütün yetenekleri geliştiren bir mihrak" niteliğindeki Halkevleri'yle kültürel ve sanatsal alanda patlama düzeyinde bir gelişme sağlanacağı zannediliyordu. Halkevleri aracılığıyla aydınlar halkla kaynaşacak ve böylece milliyetçilik düşüncesi ile beslenmiş çağdaş bir Türk kültürü yaratılacaktı.

Gerçekte milliyetçiliğin sanatsal alana -düşünce düzeyinde de olsa- yansıyan örnekleri *Osmanlı Ressamlar Cemiyeti Gazetesi*'nde görüldüğü için, yeni değildi. Gazetede Muallim Ruhi, Muallim Vecihi, Fevzi (Uluğ), Ruhi (Arel) ve Galip Bahtiyar gibi yazarlar, Avrupa sanatını oluşturan ulusal karakterler üzerinde durmuşlar; sanatsal değerlerin milli millet kılan özelliklerden soyutlanamayacağı düşüncesinden hareketle, ulusal ve yerel nitelikteki bir sanat anlayışının öncülüğünü yapmışlardı.

Fevzi Uluğ sanatın millî olması zorunluluğundan hareketle devletin sanatı desteklemesi gerektiğini ileri sürmüş; Sanayi-i Nefise hocalarının Türk olmasında ısrar etmiştir.

Galip Bahtiyar da ulusal karaktere inananlardan biriydi. Bunun sanata kesin olarak yansıyacağı ya da en azından yansıması gerektiği düşüncesiydeydi. Ancak bunun, resmin bir köşesine iliştirilmiş "Şarklı" bir tiple sağlanamayacağının da bilincindeydi. Millî sanat ve millî zevk yapıtın genel yapısında ya da havasında hissedilmeliydi.

Milliyeti bir milletin onuru ve namusu ile özdeşleştiren Muallim Ruhi ise millî bir sanat için Osmanlı İmparatorluğu'nun şanlı tarihini ve halk sanatlarını kaynak olarak göstermişti.

Muallim Vecihi, daha da ileri gidcrek, sanatın halk tarafından anlaşılabilmesini sağlamak için sanatçıların üçer kişilik gruplar halinde ülkenin çeşitli kesimlerini gezmelerini ve buraları konu alan resimler yapmalarını önermişti. Bu öneri, 1938-1943 arasında ressamların yurt gezileri ile sonuçlanan Halkevleri programının bir ön biçimiydi.

İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu da 1912'de yayımladığı *Talim ve Terbiyede İnkılâp* adlı kitabında, sanatçıların halk sanatları gibi yerel kaynaklara yönelmeleri ve geleneksel biçimleri bu kaynaklarda aramaları gerektiğini ileri sürmüştü.

Eğitimleri ne olursa olsun, 1930'ların tüm düşünür ve aydınları geçmişteki bu örnekleri yineler bir biçimde "millî" sanat konusunda birleşmiş gözükmektedirler. Genel görüşe göre, Batı'dan sadece teknik alınacaktı. Bu konudaki düşüncelerin kuramsal kökeni ise Ziya Gökalp'e kadar dayanıyordu. Gerek çağdaş sanatla Türk kültür geleneklerini bütünleştirerek yeni bir sentez yaratmak isteyenler, gerek daha katı bir tutumla millî sanat ve inkılâp ruhunun karşılığını yerel konuların gerçekçi bir üslupla işlenmesinde arayanlar, bu temelden hareket ediyorlardı.

Gökalp'e göre uygarlık uluslararası, kültür (hars) ise millî idi. Nesnel ve bilimsel doğrular toplumdan topluma değişmeyeceği için, uygarlığın ürünü olan tekniğin Batı'dan aktarılmasında bir sakınca yoktu. Ahlâksal ve öznel unsurların oluşturduğu kültür ise milleti millet kılan temel unsurlardan biri olduğundan, kültür hiçbir yerden devralınamazdı. Gökalp, kurallar konusunda da bir hayli esnekti. Çünkü Batı'yı körü körüne taklit edenlerle eskiye sıkı-sıkıya bağlı kalanlar aynı oranda kuralcıydılar. Oysa kuralların değişmeyen ilkeler olarak görülmesi yanlıştı. Bu yüzden millî sanatın özünün halka, tekniğinin ise "muasır medeniyeti yaşatan" Avrupa'ya dayanması gerekiyordu.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Başta Çallı İbrahim Paşa olmak üzere, Çallı kuşağı ressamları Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı gibi ulusal kahramanlık konularını işleyen yapıtların ilk örneklerini Cumhuriyet öncesinde ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında vermişlerdi. Cumhuriyetin ilk büyük sanat hareketini yaratan "Müstakil Ressamlar ve Heykeltraşlar Birliği"nin üyeleri ise millî sanat konusunda farklı yaklaşımlara sahiptirler. 1928'de Cağaloğlu Türk Ocağı'nda açtıkları ilk sergi nedeniyle ülkede sanat akımlarının çoğalmasını sağlamayı, sanatı yaygınlaştırmayı ve halkın ilgisini çekmeyi amaçladıklarını ileri sürmüşlerdi. Sanat yazarları bu sergide yer alan eğilimleri "realist empresyonist ve biraz da kübist" olarak nitelemişlerdi. Ancak yazarlar bu üsluptan çok konu üzerinde durmuşlardı. Sergilenen yapıtların çoğunun memleket manzaraları yerine Paris görüntülerine ayrılmış olması, zamanın "millîlik" ruhu içinde yadırganmıştı.

Ressam Elif Naci, bir diğer sergileri nedeniyle Müstakiller'i eleştirirken aşırı ulusal sanat yanlısı bir tutumun da sözcülüğünü yapıyordu. Ona göre, sanat her devirde aynı şeydi. Ancak yerel ve samimi olmak zorundaydı. "Mensup olduğu milletin damgasını taşımalı"ydı. Müstakiller'i Batı sanatının bize yabancı gelen dillerini kullanmakla suçluyor ve onları Türkçe konuşmaya çağırıyordu.

Elif Naci diğerlerine oranla Müstakiller'i daha iyi anlamış görünüyordu. Çünkü çoğu eleştirmen yerel tutumu ya da inkılâp ruhunu konu ile özdeşleştirirken Elif Naci plastik sanatların gerçek biçimleyicisi olan üsluba yönelik bir değerlendirme yapmıştı. Ayrıca Müstakiller, yerel görüntüleri işleseler bile, benimsedikleri kübist ve konstruktivist eğilimler nedeniyle, Türkçe konuşamayacaklarının da bilincindeydiler.

Asıl amaçları nesnelerin yapısını ve nesne-mekân ilişkilerini inşacı bir biçim anlayışı içinde görselleştirmek olan Müstakillerin ulusal konuları betimlemesi yüzeysel bir yaklaşımdan başka bir şey olmayacaktı. Konu burada sadece bir araçtı. Müstakiller için belli bir güzellik duygusu yaratmak gibi bir amaç ise hiçbir zaman söz konusu değildi. Bu yüzden, yapıtlarına yöneltilen "güzel, mükemmel, mahirane ve muvaffak" gibi beğeni ifadelerinin gerçekte hiçbir anlamı yoktu.

Öte yandan, Müstakiller doğanın yapısal niteliklerindeki özü aradıkları için,

"MİLLİ SANAT" ANLAYIŞI: Cumhuriyet kurulduktan sonra, öteki sanat dallarında olduğu gibi plastik sanatlarda da "inkılâp"ın yeni sanat anlayışına ihtiyaç duyduğu görüşü geniş bir kesim tarafından benimsendi. Bunun sonucu olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde savunulan "Milli sanat" anlayışının örnekleri verilmeye başlandı. Yanda: Zeki Faik İzer'in "İnkılâp Yolunda" tablosundan (1933) detay, ortada: Halil Dikmen'in "Mermi Taşıyanlar"ı, altta: 1930'larda açılan bir sergide dönemin başlıca ressamları.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

dönemin ruhsal güzellik anlayışına değil, akıl ve mantığına hitap ediyorlardı. Doğayı taklit etmek sorunu ise anlamını büsbütün yitirmişti. Müstakiller resmi zihinsel bir düzeyde ele almakla, sanatı ve güzelliği ahlâksal planda değerlendirme eğilimindeki eleştiriye de ters düşmüş oluyorlardı. Ancak dönemin aydınları ve eleştirmenleri bunun farkında değillerdi.

"Millî sanat" kavramı açısından Müstakiller'i izleyen D Grubu'nun durumu daha da çelişkiliydi. Bir kere Müstakiller'e göre D Grubu daha biçimci ve Batıcı bir tutuma sahipti. İkincisi, grubun sözcüsü Nurullah Berk, amaçlarını "bir sanat grubu oluşturmak, harice eser göstermek, Türkiye'de canlı ve Osmanlılıktan kurtulmuş bir sanat çığırı açmak" olarak ifade ediyordu.

D Grubu'nun on beş yılı aşan etkinlikleri zamanın tanınmış yazar, şair ve bazı sanat tarihçilerince olumlu ve olumsuz olmak üzere iki biçimde değerlendirilmişti. Fikret Adil, Ahmet Muhip Dıranas, Sabahattin Eyuboğlu, Necip Fazıl Kısakürek, Peyami Safa, Sabri Esat Siyavuşgil, Ercüment Ekrem Talû, Ahmet Hamdi Tanpınar, Vedat Nedim Tör, İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, Mazhar Şevket İpşiroğlu, Buran Toprak, Mustafa Şekip Tunç ve Suut Kemal Yetkin, ilk grupta yer alıyorlardı. Ratip Tahir Burak, Fahir Onger, Selâmi İzzet Sedes ve Refii Cevat Ulunay gibi azınlıktaki isimler ise ikinci grupta...

D Grubu yanlısı yazarlar bir hareket olarak grubu olumlu karşılıyorlardı. Çünkü her yeni sanat anlayışı gelişebilmek ve yerleşmiş anlayışların tekeline son verebilmek için didinmeliydi. Ancak bu zamanla gerçekleşebilecek bir amaçtı.

Bu yazarlara göre resim, doğanın kendi kendine bir taklidi değildi artık. Daha doğrusu, resmin "tabiatla alâkası yok"tu. D Grubu üyelerinin doğrudan doğruya bir yorum olan yapıtlarını anlamak, ilk koşul olarak resmi doğa taklidi ile özdeşleştirmek düşüncesinden vazgeçmeliydiler. Hem artık resimde ilham diye bir şey yoktu. Bu nedenle sanatı bir akıl işi olarak ele alan Grup, yorumlama ve yaratma yolunda önemli bir adım atmış oluyordu. Çünkü o güne değin süregelen resim anlayışı doğayı taklit ilkesi üzerine kurulmuştu. Sanat biçimlerinin ve tekniğin Batı'dan alınması kaçınılmaz bir zorunluktu. D Grubu üyeleri teknikte evrenselleşebilecek kadar Avrupa resmini yakından tanıdıklarını göstermişlerdi. Bununla birlikte, konularda da ulusallaşmak gerekti.

Grubun karşıtları, halkın "yeni cereyan tezahürlerini" bir türlü kabul edemediğini, kişinin bilmediği bir lisanla yazılmış bir yapıtı beğenmesinin olanaksız olduğunu ileri sürmekteydiler. Onlara göre, grubun sanatçıları resim kurallarının tümünü bilmekle birlikte resim yapmasını bilmemekteydi.

Bu son yargı, o günlerde sadece bir saldırı ve olay olarak görünmüşse de, grubun başlangıçtaki etkinlikleri ve bazı üyeleri için doğruluğunu bugün bile korumaktadır. Gerçekte D Grubu'nun yaklaşımı kübist ve konstruktivist yöntemlerin belli bir yere değin uygulanmasından başka bir şey değildir. Bu yöntemler doğa kopyacılığına dayanmadığı için Grup taraftarlarına "yorum" olarak görünmüş; karşıtlar ise bu özelliği yabancı bir dilde konuşma olarak değerlendirmişlerdir.

"D GRUBU" VE YANKILARI: "D Grubu" adı altında birleşen ve kendilerinden çokça söz ettiren sanatçılar ile onları savunanlar, "resmin tabiatla alâkası yoktur" görüşünü savunmaktaydılar. Onlara göre sanat biçimlerinin ve tekniğinin Batı'dan alınması kaçınılmaz bir zorunluluktu. Bu kümedekilerin yaklaşımı, gerçekte kübist ve konstruktivist yöntemlerin belli bir yere değin uygulanmasından başka bir şey değildi.

D Grubu'nun etkili olduğu yıllarda eleştiri, resmin doğayı taklit etmek anlamına gelmediğinin farkındadır artık. Resim doğanın taklit edilmesiyle özdeş bir etkinlik değildi ama, Batı'da güncelliği sürekli olarak değişen akımları bu dönemde ulaştığı biçimsel düzeyi yakından tanımadıkları için, D Grubu'nun estetiğindeki yabancı ve aktarma ögeleri saptayabilecek durumda değillerdi. D Grubu'nun izlediği yöntemler Batı sanatının geçmişi olan ve geçmişi dikkate alınmadığında anlaşılmalarını olanaksız kılan bir tarihselliğin ürünü idiler. Bu yöntemler yapay olarak benimsenmişti ve dahası, hiçbir gerçek duyarlılığın karşılığı da değillerdi. Kaldı ki bu yazarlar Türk resminde yorumun başlangıcını D Grubu'na maletmekle sanatta yorumun anlamını kavramamış olduklarını da gösteriyorlardı. Çallı Kuşağı izlenimciliğinin "taklit" olarak nitelenmesi, bu konuda ne denli yanıldıklarını göstermektedir. Çünkü, sanatın her türlüsünün yorum olduğunu ileri süren görüşler bir yana, Batı sanatının izlenimci örnekleri ile kıyaslandığında, Türk izlenimciliği salt yorumdan başka bir şey olmamak gibi bir nitelik kazanır.

D Grubu biçimliğinin doğal görünümlere benzemeyen yapısı, Grup yanlıları tarafından bütünüyle yanlış anlaşılmıştır. Çünkü bunların büyük bir çoğunluğu Grubun biçimsel şemacılığını ideal güzelliğin aranması olarak yorumlamışlardır. Bundan hareketle, grubun insan vücudunu ve doğayı çarpıtmak ya da birtakım süsleme sanatlarına yönelmek gibi bir amaçları olmadığını ileri sürmüşlerdir.

Her iki tutuma oranla daha yansız bir yaklaşım içinde olan Malik Aksel, *Sanat ve Edebiyat* dergisinde yazdığı bir dizi yazıda, yerinde bir saptamayla Picasso'nun sadece Paris'te bir anlamı olabileceğini ileri sürmüştür. Bu açıdan bakıldığında, sayıları giderek çoğalan yerli Picasso'ların bir anlamı yoktur. D Grubu da resmi halka sevdirmek iddiası ile ortaya çıkmış, ancak resim geleneğinin iyice yerleştiği ülkelerin sanatçılarından daha aşırı bir tutumla hareket ettiği için karşı bir tepki yaratmıştı. Aksel, bu arada M. Şekip Tunç, Hilmi Ziya Ülken, A.H. Tanpınar ve İ.H. Baltacıoğlu gibi D Grubu yanlısı yazarları da eleştirmektedir.

Bu eleştirinin ileri sürüldüğü 1947'de, başta Bedri Rahmi olmak üzere, Grup üyelerinin bazıları halktan kaynaklanan ulusal bir sanat yaratma kaygısı ile hareket etmeye başlamıştı bile. Ancak bü-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

yük bir çoğunluk, bütünüyle Batı resim sanatının taklidine dayanan biçimselliğini hâlâ korumaktaydı. Dolayısıyla tümü halk kökenli ulusal bir sanatı savunan bu fikir adamlarının nasıl olup da grubun temel karakterini kavrayamadıkları, yanıtlanması gerçekten çok güç bir sorundur. Çünkü İ.H. Baltacıoğlu, H.Z. Ülken ve A.H. Tanpınar gibi çeşitli görüşleri temsil eden isimler, sanat ve ulusallık konusunda hiçbir yanlış yoruma olanak tanımayacak kadar kesin düşüncelere sahiptirler.

Bu konuda sadece M. Şekip Tunç diğerleri kadar kesin gözükmemektedir. Temelde Bergson'un *"elan vital"* kavramından hareketle, bir tür çağdaş mistisizm ile halk ruhunun birleştirilmesine dayanan bir anlayışı temsil ediyordu. Buna göre din, ahlâk ve sanat, hem ruh bilimlerinin kaynağı hem de evrenin ruhsal içeriğinin bir devamıydı. Tunç sanatları üzerine tanıtma yazıları yazdığı 19. yüzyıl Fransız sanatçılarının bu ruhsal içeriği ya da ideali aradığı inancındaydı. Sanatçılar, sadece aklın değil, yaşamın devingenliğini sağlayan güçlerin en verimlisi olan ihtirasların da beslediği "derinlik, facia ve mekri şiiri" aramalıydılar. Tunç, kaba bir realizme karşıydı. "Doğayı üsluplaştırmak, asilleştirmek, mükemmelleştirmek lâzımdır," derken, idealist bir sanat açısını dile getirmiş oluyordu. Üstelik, fazla geometrik ve ruhsuz bulduğu kübizmin de tükendiği iddiasındaydı. Tunç, 1950'lerin başında yazdığı yazılarda, bazı resim eğilimlerini yıkıcı ve devrimci ideolojilere bağlayarak kötülüyor; "suretsiz" resme, pozitivist ve materyalist dünya görüşlerine aynı oranda karşı çıkıyordu.

İ.H. Baltacıoğlu ise uzun bir zamandan beri millî bir sanat için halk kaynaklarını önermekteydi. Bu konudaki düşünceleri diğerlerine oranla daha sistematik bir boyut içeriyordu. Yayımladığı *Yeni Adam* dergisinde Bedri Rahmi ve Zühtü Müritoğlu gibi sanatçılardan da destek bulan Baltacıoğlu, geçmişle bugünün bir bütün olduğunu ileri sürerek inkılâbın görevinin eski ile yeniyi değil, ölü ile diriyi ayırt etmek olduğunu savunuyordu. Ona göre inkılâbın "münevverleri", öz kültürün anası olan halktan koptuklarından birer hastadan başka bir şey değillerdi. Sanatta alaycılık kesin bir zorunluluktu. Çünkü sanat, "obje değil, objenin tasvirindeki süje" idi. Tavır ya da üslup olarak nitelenebilecek bu tasvir, çeşnisi

"HALK KAYNAĞI"NA DÖNÜŞ: İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu (1886-1978), çeşitli yazılarında, özellikle 1934 yılından başlayarak çıkardığı "Yeni Adam" dergisinde, geçmişle bugünün bir bütün olduğunu ileri sürüyor ve sanatta kesin bir zorunluluk olarak "öz kültüre dönüş"ü savunuyordu. Ona göre, millî renk ve kompozisyon anlayışlarının minyatürde ve halk resmi kaynaklarında aranması gerekiyordu.

ile milletten millete değişmekteydi. Her millet gibi Türk'ün de "güzel" dediği bir insan ideali vardı. Bu ideal de "millî form"du. Baltacıoğlu, buradan yola çıkarak, millî renk ve kompozisyon anlayışlarının minyatür ve halk resmi kaynaklarında aranması gerektiği inancındaydı. Hatta daha da ileri giderek tekniğin - uluslararası olsa bile- millî kalanı da olabileceğini savunuyordu. Bunun kaynağı olarak da gene halk resmini gösteriyordu.

Bu konuda Baltacıoğlu ile aynı kanıyı paylaşan ve *Kültür Haftası* dergisinde (1937) M.Şekip Tunç, H. Ziya Ülken ve ressam Namık İsmail'le birlikte sanatta millî olmak için geleneklere ve halk sanatına dönülmesi gerektiğini biraz da ateşli ve duygusal bir üslup içinde savunuyordu.

Öte yandan, 1931'de yayımlanmaya başlayan *Kadro* dergisi çerçevesinde millî hareketin ideolojisini oluşturmak iddiasında ki Şevket Süreyya (Aydemir), Burhan Asaf (Belge),Vedat Nedim (Tör), İsmail Hüsrev (Tökin) ve Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) gibi yazarlar da "millî inkılâp" sanatını büyük bir inançla savunuyorlardı. Gerçeğe tarihsel maddecilik açısından yaklaşmakta birleşen Kadro'cular, varlığını hâlâ koruyan Tanzimat düşüncesini ülkeyi ve Batı'yı sadece somut düzeyde anladığı için eleştiriyor; somut gerçeklere dönülmesini talep ediyorlardı. Somut gerçeklerse ülkenin gerçekleri ile eş anlamlı idi. Ülkenin gerçeklerine dönüldüğü oranda evrensel gerçeklere varılacaktı. Özellikle Yakup Kadri verimli, sağlıklı ve özgün bir sanat hareketinin doğuşu için Türk toplumunun Türk İnkılâbı'nın ortaya attığı ilkelere göre biçimlenmesini bir zorunluluk olarak görüyordu. Aynı inancı paylaşan Burhan Asaf da (Belge) inkılâp sanatının gerçekleşebilmesi için sanatçının devletin himayesine alınmasını, buna karşılık da sanatçının toplumun ihtiyaçlarına uyarak ona hizmet etmesini öngörüyordu. Sanatın anlaşılabilmesi ve sevilebilmesi için yerel ve ulusal bir nitelik taşıması kaçınılmaz bir zorunluluktu. Ve bu konuda "okkalarla boya ve metrelerce bez" harcamakla suçladığı ressamları, edebiyatçıların gerisinde buluyordu.

Suut Kemal Yetkin ve Sabahattin Eyuboğlu gibi yazarlar da ulusal sanatın kaynakları olarak ısrarla Anadolu halk sanatlarını gösteriyorlardı. Her ikisi de resmin görsel gerçeğinin kendi içinde yeterli bir anlam taşıdığına inanıyorlardı. Bu nedenle kübist ve kontrüktivist çıkışlı akımların Türk resminde inşa, mekân gibi kavramların tartışılmasına neden oldukları sırada, bu yazarlar sanatta konu-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

nun hiçbir anlam ve önemi olamayacağını, bu nedenle de en anlamsız ve sıradan şeylerin bile resim haline getirilebileceğini ileri sürüyorlardı. Asıl olan konu değil, kendine özgü ögeleri ve biçimsel yasaları aracılığıyla bir değerler sistemi haline gelen resmin kendi görsel gerçeği idi. Eyuboğlu daha da aşırı bir tutumla resmin tabiata benzemek ve herhangi bir anlam ifade etmek gibi bir kaygısı olmadığını, hatta amacın "benzetmek ve mâna ifade etmemek" olduğunu ileri sürüyordu.

Yetkin, Eyuboğlu'na kıyasla, bu konuda katı ve millî sanat anlayışını temsil ediyordu. Ona göre, Batı'ya öykünmek, "nefse itimatsızlık"tı. Ama her ikisi de Türk sanatının özünü özellikle "tezyinî" bir nitelik taşıyan halk sanatında görüyordu. Çünkü minyatür, kilim, çini, hat sanatı ve diğer Türk halk süsleme sanatları gibi kaynaklar, çizgi ve biçim uyumunun en yetkin örneklerini içeriyorlardı. Dahası, bunlara göre kübizm gibi bir akımla Matisse ve Picasso gibi çağdaş Batı rejiminin büyük ustaları, Türk süsleme sanatlarındaki güzellik anlayışını taklit etmeye çalışıyorlardı. Öyleyse Türk sanatı kendi "öz" ve geleneksel kaynaklarından çok daha iyi bir şekilde yararlanabilirdi. Hem böylece Batı ve Türk sanatları arasında da bir köprü kurulmuş olacaktı.

Özellikle S. Eyuboğlu, sanatın bütünüyle minyatüre ya da benzeri kaynaklara dönemeyeceğinin bilincindeydi. Çünkü salt tezyinî olmanın plastik bir sonuç yaratmaya yetmeyeceğini biliyordu. Üstelik resim sadece göze değil, aynı zamanda akla da hitap etmek zorundaydı. Bunların her ikisine aynı oranda hitap edebilen bir sanat ise eskisi gibi tezyinat değil, yüksek tezyinat olacaktı. Minyatür ve halıda düz satıhlar üzerinde kalan biçimlere hacimlendirme ve perspektif gibi Batı resmine özgü yöntemlerle derinlik kazandırılacak, böylece bir yandan minyatürle Avrupa resmi bütünleştirilirken bir yandan da yüksek tezyinat sanatı yaratılacaktı.

Gerek Yetkin gerek Eyuboğlu, sezgisel bir şekilde yaklaştıkları resim ve estetik sorunları konusundaki düşüncelerini sistematikleştiremediler. Böyle bir şeyi gerçekleştirmeye yönelselerdi, kendi tutarsızlıklarını daha iyi bir şekilde ayıklayabilirlerdi. Öncelikle koydukları teşhislerin birçoğu yanlıştı. Ne kübizm ne de Picasso Türk tezyinî sanatlarını taklit ediyor değillerdi, çünkü Matisse bile daha çok Arap dünyasının arabeskine yönelmişti. Hem bu resimlerinin temel ögesi de değildi. Kaldı ki Türk sanatçıları, Yetkin ve Eyuboğlu'nun tam anlamıyla kavrayamadıkları Batı sanatını tarihsel kılan etmenlere ve varoluş felsefesine de sahip değillerdi. Öte yandan, bu yazarların önerdikleri sanat biçimi bütünüyle soyut bir nitelik taşımaktaydı. Gerçi bu bağlam içinde konuyu resmin görsel gerçeğinden ayırmakla eleştiride yeni bir aşama gerçekleştirmiyor değillerdi, ama konu ile inkılâp ideolojisi arasında kesin bir bağlantı gören aydınların aksine, tam anlamıyla salt biçimciliğe dayanan bir sanat önerdiklerinin de farkında değillerdi. Nitekim Eyuboğlu'nun kardeşi Bedri Rahmi'nin benzer görüşlerden hareketle yerel süsleme motiflerine yönelişi "folklorik" diye tanımlanabilecek içeriksiz bir sanat anlayışının ötesinde herhangi bir olumlu sonuç getirmeyecekti.

Çoğunlukla, dar açılı yaklaşımlarla Türk resminde sadece millî özellikleri değerlendirme eğilimindeki yazarlar yanında nisbeten geniş ve sistematik bir ince-

MUSTAFA ŞEKİP TUNÇ (1886-1958): Uzun yıllar İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde öğretim üyeliği yapan Prof. Tunç, bazı resim eğilimlerini "yıkıcı ve devrimci ideolojiler"e bağlayarak kötülüyor; neredeyse "suretsiz" resim ile pozitivist ve materyalist dünya görüşlerini özdeşleştiriyordu; bir tür çağdaş mistisizm ile halk ruhunun birleştirilmesine dayanan bir anlayışı savunuyordu.

leme mantığıyla hareket eden yazarlardan biri de Ahmet Muhip Dıranas'tı. Dıranas, tarihsel bir bakış açısından yola çıkarak kendi gelişim süreci içindeki Türk resim sanatını üç bölüme ayırıyordu. Şeker Ahmet Paşa kuşağı "ilk esaslı Avrupaî resim hareketinin temsilcileri" idi. Onları izleyen Çallı kuşağı Avrupa resmi ile doğa sevgisini bütünleştirmeye çalışmıştı. D Grubu sanatçıları ise özgün ve "büyük" resme varma yolunda en son aşamayı temsil ediyorlardı.

Dıranas, "büyük" resimden, hareket noktası Avrupa resmi ile ortak olan, ancak "hedefi bakımından bize mahsus bir mahiyet" ya da "davranış kalıbı" içinde "her şeyde hâkim olan bir düzen ve ahenk anlayışı"nın aranmasını anlıyordu. Dıranas'ın ulusal kültür ve karakterle Rönesans klasizminden kaynaklanan, ancak bu kaynaktan bağımsız olarak ele alınmasını önerdiği idealist biçimliliğin bütünleştirilmesine dayanan ulusal sanat kavramı, dönemi için öncü bir nitelik taşıyordu. Ancak aynı Dıranas, "büyük" resmi D Grubu'nun etkinlikleri ile özdeş tutarak bunu "yeni bir hümanizma" diye nitelerken tümüyle yanlış bir değerlendirme yapmaktaydı.

1940'larda ve 1950'lerin başında, eğilimleri ne olursa olsun, bütün sanatçılardan "millî" bir sanat anlayışı yaratmaları istenmekte ve bunun kaynağı olarak da kendi öz benliğimiz, toplumumuz, sosyal yaşantımız vb. gibi nitelik ve olgular gösterilmektedir. D Grubu'na karşı bir hareketi temsil ettiği ileri sürülen Yeniler'i destekleyenlerin başında gelen sosyolog Hilmi Ziya Ülken de *Resim ve Cemiyet* adlı kitapçığında, ülkenin gerçek yaşamıyla bütünleşmiş bir ulusal sanat anlayışını savunmaktadır. Ülken, "millî resmin can damarına parmaklarını basmış" saydığı Yeniler'i büyük sevinçle karşılamaktadır.

Ülken'e göre ülkenin acılarını, bunalımlarını, sorunlarını, kısaca gerçeğini yaşamdan üretmeyen ve bu gerçekleri yansıtmayan sanat "millî" değil, yapaydır. Yeniler ise ülkenin balıkçılarını ve liman işçilerini konu alan sanat anlayışlarıyla bu doğrultudaki bir gelişmenin ilk önemli adımını oluşturmaktadırlar.

Böylesi bir yaklaşım için öncelikle "ekol" hastalığından, yani Batı sanatı biçimlerine tutunmaktan vazgeçmek gerekti. Soyut birtakım biçimleri üreterek, bunlara sonradan içeriksel bir anlam yüklemeye çalışmak da çözüm değildi.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Oysa köylüyü, bozkırı, harmanı yurt doğallığı içinde görüp yansıtan millî bir sanat, kendi sorunlarını ortaya koyduğu ortamda kendine özgü sanat tekniklerini de yaratmış olacaktı.

Ülken de, diğer pek çokları gibi, özlemini çektiği sanat anlayışının temsilcileri olarak, eleştirmen Fikret Adil'in yerinde bir değerlendirmeyle eskilere oranla "yeni" taraflarının ne olduğunu anlayamadığı "Yeniler"i selâmlamakla büyük bir yanılgı örneği vermiştir.

Çeşitli yazılarında Yeniler'i büyük bir coşku ile savunan ve Nuri İyem ile Fahrelnisa Zeid'i "Maya" galerisinde açtıkları sergiler nedeniyle göklere çıkaran Ahmet Hamdi Tanpınar, bu sanatçıların resimlerindeki Batı sanatı etkilerini olumlu nitelikler olarak değerlendirmişti. Tanpınar, Şeker Ahmet Paşa devrinden sonra Türk resminin dördüncü kuşağı saydığı bu sanatçıların Avrupa resmini her türlü olanaksızlığa rağmen kendi çabalarıyla anladıklarını ileri sürüyordu. Şimdi artık uluslararası bir düzeye çıkmanın zamanının geldiğine dikkat çekerek, "güzel sanatlara tam imkân vermek istiyorsak, gençlerimize ve bütün sanatçılarımıza Garbın kapılarını açmalıyız," diyordu. Bu sanatçıların uluslararası bir platformda Türkiye'yi başarı ile temsil edeceklerine inanıyordu.

Tanpınar, Yeniler üyelerinin 1950'lerde Batı sanatının etkisiyle soyut ya da non-figüratif sanata yönelişlerini de geleneksel kaynaklara dönüşün bir örneği olarak, gene büyük bir coşkuyla karşılıyordu. Yenilerin bu yeni yönelişini "ne görünüş, ne realite vardır. Sadece renkler vardır. Yaşasın renkler..." gibi sloganımsı bir çığırtkanlıkla övüyordu.

Eleştiride Ressamlar

Ressamların eleştiri alanına gerçek anlamda el atmaları Müstakiller'le başlamıştır. Bu, gerçek eleştirmenlerin olmadığı ve eleştiri geleneğinin yerleşmediği bir ortamda sanatçıların kendilerini ve sanatı tanıtmak zorunda kalmış olmalarından kaynaklanmıştır. D Grubu ile ressamların eleştiri alanındaki etkinlikleri iyice artmıştır. Malik Aksel, Eşref Üren, Muhittin Sebati, Zühtü Müritoğlu, Mahmut Cûda, Refik Epikman, Elif Naci, Cemal Tollu, Halil Dikmen, Cemal Bingöl, Hamit Görele ve Nurullah Berk bu konuda başı çekmiş isimlerdir.

Eleştiriye yönelen ressamların yazıları çoğunlukla sen-ben kavgasına dönüşmüştür. Bu da doğaldır. Çünkü hem mesleğin içinde olmak, hem de belli bir grup ya da düşüncenin sözcülüğünü yapmak böyle bir sonucu kaçınılmaz kılmıştır. Gerçekte resim alanına dışardan bakma konumunda olan ve yoğun bir şekilde resim eleştirisine yönelen edebiyatçılar ve fikir adamları da bu sen-ben kavgasından kurtulmuş değillerdi. Ancak ressam-yazarlar, diğerlerinin resmi anlamadıkları kanısındaydılar ki bu da doğru bir teşhisti.

Öte yandan, ressam-yazarların 1940'lara kadar ortaya koydukları eleştiri anlayışı da sistematik bir yaklaşım temelinden yoksundur. "Güzel, muvaffak, yeknesak, canlı renkler, şu ya da bu nitelikteki ışık-gölge, iyi taksim edilmiş" gibi sıfat ve tanımlamalar sık sık kullanılan beğeni ifadeleri arasındadır. Renk

"HALKTAN KAYNAKLANMA" ANLAYIŞI: Bedri Rahmi Eyüboğlu (1913-1975), "D Grubu" içinde yer almakla birlikte, grubun bazı üyeleri gibi "halktan kaynaklanan ulusal bir sanat yaratma" anlayışını savundu ve çoğunca bu anlayışın örneklerini verdi.

EYUBOĞLU VE YETKİN: Sabahattin Eyuboğlu (1908-1973) ile Suut Kemal Yetkin (1903-1980), 1940'larda sanatta konunun hiçbir anlam ve önem taşımadığını, bu nedenle en anlamsız ve sıradan şeylerin bile resim konusu olabileceğini savundular. Onlara göre asıl olan konu değil, kendine özgü ögeleri ve biçimsel yasaları aracılığıyla bir değerler sistemi haline gelen resmin kendi görsel gerçeğiydi.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

uyumu ve ışık-gölgenin dengeli dağılımı üzerinde özellikle durulmaktadır. Renklerin güzel olması, Türk resminde başından beri kullanılagelen öznel bir beğeni ifadesidir.

Desenin kuvvetli olması da en çok sözü edilen değerlendirme ölçülerinden biriydi. Bundan başlangıçta doğaya benzerlik anlaşılıyordu. Daha sonra ise biçimin kuruluşa değin yapısını saptayan ve üçüncü boyutun şematik bir şekilde vurgulanmasına dayanan desen anlaşılmıştır. Bu nitelikteki desen anlayışı belli başlı değerlendirme ölçütü olma özelliğini hâlâ korumaktadır.

H. Görele, R. Epikman, B. Rahmi ve N. Berk gibi ressamlar, "dinamik ve statik hareketler, şekil kontrastları, üç buutlu desen, iki buutlu boya, kompozisyon, derinlik ve düzlük karşıtlığı" gibi teknik terimlerin yer aldığı bir eleştiri dilinin geliştirilmesinde etkili bir rol oynadılar. Ancak ressam-eleştirmenler kullandıkları terimleri kısmen açıkladıkları, bazan da çeşitli anlamlarda kullandıkları için, her zaman ne demek istediklerini anlamak olası değildi. Bu nedenle ressam-eleştirmenler kaçınılmaz olarak bir kavram kargaşasına neden oldular.

Öz ve biçim arasındaki bağlantıları ne edebiyatçılar ne de ressam eleştirmenler yeteri kadar analitik bir yaklaşımla incelediler. Gerçi resmin tüm gelişimi ya da güncel sınıflandırılışı klasik, romantik, realist ve modern olmak üzere dört gruba ayrılıyordu ama, sadece şematik olarak. Ve bunların tümü için aynı ya da benzer değerlendirme ölçütleri kullanılıyordu. Üslup ve yaklaşımdan kaynaklanan anlam ve amaç farklılıkları irdelenmediği gibi bunlar birer sorun olarak da görülmüyordu. Her türlü resimsel ögenin biçimsel bağlam dışında taşıdığı simgesel, dönemsel ve mekânsal anlamlar araştırılmıyordu. Dıranas'a koşut olarak, ressam eleştirmenlerin bu alanda getirdikleri en büyük katkı, Türk resminin tarihsel ve sistematik bir açıdan değerlendirilmesine güncel anlayışların sınıflandırılması girişimleriydi. Örneğin Refik Epikman 1949'da açılan X. Devlet Resim ve Heykel Sergisi'ndeki eğilimleri üç grupta topluyordu: 1) Yerel dekoratif sanatlardan yararlananlar, 2) Klasik sanatı anlamaya çalışanlar, 3) Klasik sanattan yararlanarak çağdaş resim yapanlar. Klasik sanat terimiyle, yanlış olarak, Batı sanatının 14. ve 20. yüzyıllar arasındaki gelişiminin tümü kastedilmektedir. Üstelik klasik sanatı anlamaya çalışan resim anlayışı hiçbir somut anlama gelmemektedir. Dahası, 3. bölümde Müstakiller'le D Grubu sanatçılarının resimlerindeki inşacı ögeler klasik sanatta kuruluşa verilen önem bir tutulmaktadır ki bunların da köken olarak hiçbir ortaklıkları yoktur.

1940'ların en renkli ressam-yazarlarından biri de Nurullah Berk'tir. Berk, resim yapmanın yanı sıra, resim üstüne yazı yazmayı da ölümüne değin sürdürmüştür. Türk resmini tarihsel bir perspektif içinde akımlar, gruplar ve kuşaklar arası ilişkiler açısından incelemiştir çoğunlukla. Bu açıdan Dıranas'la benzer bir yaklaşım içinde olan Berk'e göre, Türk sanatı 1950'lere kadar üç ana kuşak ya da dönem çerçevesinde yaşanmış bir gelişim süreci içinde olgunlaşmıştır. Şeker Ahmet Paşa kuşağını Çallı kuşağı ya da Berk'in deyişiyle 1914 kuşağı ve son olarak da Müstakiller'le D Grubu izlemiştir. Ancak Şeker Ahmet Paşa ve Çallı kuşakları ya Doğu'yu naif bir şekilde kopya etmeye çalışmışlar ya da tümüyle Batı resminin etkisi altında kalmışlardır. Müstakiller'le başlayan ve D Grubu ile olgunlaşan inşacı anlayışlar ise Türk resmini Batı kopyacılığından kurtarmışlardır. Bu kurtuluşun dönüm noktası müzikte çok sesliliğe, edebiyatta sade bir dile ve Anadolu yaşamına, resimde ise minyatür, hat, halı ve kilim gibi geleneksel sanatlarla Batı resminin sentezine gidilen 1940'larda başlamıştır.

Daha sonraki yıllarda kendinden öncekiler konusundaki suçlayıcı yaklaşımını yumuşatarak dengeli bir tutuma yönelen Berk'in bu kuşak ya da dönemleri hem rasyonel bir boyut içinde hem de ressamca bir bakış açısından değerlendirişi, Türk resmini inceleyenler için temel bir şema niteliği taşımıştır. Ancak Berk çoğunlukla Türk resminin sadece 1950'lere kadar olan gelişimini ele almış, bundan sonrası için ise belli başlı birkaç isme değinmekle yetinmiştir. Ne var ki aynı Berk hemen hemen bütün yazılarında üyesi bulunduğu D Grubu'nun etkinliklerini ve Türk resmi içindeki tarihî önemini alabildiğine abartmaktan da kaçınmıştır. Bu belki doğal, ama doğru olmayan bir davranıştır. Berk ve aynı konumdaki bazı ressam-yazarların tek yanlılıklarını sürekli olarak yinelemeleri sonucu, -liseler için yazılmış sanat tarihi kitapları da dahiliyice yerleşen ve hatta neredeyse resmîlik kazanan bu doğrultudaki görüşlere yeni yeni karşı çıkılmaya başlanmıştır.

HİLMİ ZİYA ÜLKEN (1901-1974): "Resim ve Cemiyet" adlı kitabında (1943) ülke gerçeğini yansıtmayan sanatın "milli" değil, yapay olduğunu öne süren Prof. Ülken, balıkçıları, liman işçilerini vb.ni konu alan "Yeniler"in milli sanata ilk adımı attıklarını ifade eder. Ona göre, böylesi bir yaklaşım için öncelikle "ekol" hastalığından, Batı sanatı biçimlerine tutunmaktan vazgeçmek gerekmektedir.

Öte yandan Berk, 1950'lerden başlayarak, bütün yazılarında geleneksel Türk sanatları ile Batı resminin çağdaş biçim anlayışını savunmuştur. Ancak 1964'te Avrupa'nın dört ayrı başkentinde açılan "Çağdaş Türk Sanatları Sergisi"nin komiserliğini yapan Berk, Batılıların Türk resmine yönelttikleri eleştirilerden bir hayli etkilenerek ulusal resim anlayışının en ateşli savunucularından biri kesilmiş ve bu olayı izleyen yazılarında sürekli olarak Batılıların görmeyi arzu ettikleri "Doğulu" ögelerin vurgulanmasına dayanan bir tür yerel sanat anlayışını savunmuştur.

Çağdaş Eğilimleri Sınıflama Girişimleri

1950'lerden bu yana plastik sanatlar alanındaki etkinliklerin ve gelişmelerin dizgesel bir şekilde değerlendirilerek sınıflandırılması girişimlerinin ilki, gene bir ressam-yazar olan Turan Erol tarafından gerçekleştirilmiştir. "Resmimizin Son Onbeş Yılı" adını taşıyan bu yazıda Erol'un eleştirel bir yaklaşımla oluşturduğu sınıflandırma pek çok sanat yazarı

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

NURULLAH BERK (1906-1982): Ressam, öğretim üyesi ve yazar Nurullah Berk, Türk resmini konu alan yazılarında daha çok 1950'lere kadarki gelişim üzerinde durarak üyesi olduğu "D Grubu"nun etkinliklerini alabildiğine abarttı. Sonraları ise "Doğulu" ögelerin vurgulanmasına dayanan bir tür yerel sanat anlayışını savundu.

ve eleştirmeni için hem bir model teşkil etmiştir, hem de birçoğu tarafından kaynak olarak kullanılmıştır.

Sözü geçen yazının ele aldığı 1955-1970 arasında plastik sanatlara egemen olan genel eğilim, başta Batı'daki soyut dışavurumculuk olmak üzere, çeşitli kaynakların etkilerini taşıyan soyut ya da nonfigüratif anlayışlarıdır. Bir benzeri Türkiye'de kurulan Uluslararası Sanat Tenkitçileri Derneği'nin ilerigelenlerince bir özel bankanın açtığı "üretim" konulu yarışmada birincilikle ödüllendirdikleri Aliye Berger'in soyut bir resmi, Cemal Tollu ve Bedri Rahmi gibi çeşitli ressam-yazarların tepkilerini çekmiştir. Öte yandan dönemin iktidarlarının toplumsal nitelikteki en ufak bir ilgiyi ya da eleştiriyi mahkûm etmeye çalışan tutumunun bu "yabancı otoriteler"le birleşen etkisi, soyut sanatın gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır.

Turan Erol, Türk resminin bu yıllardaki verimini evrensel "ortak" değerlerle "ulusallık ve yöresellik" karşıtlığı içinde ele almakta ve soyut sanat yapılısı ressamların Paris özlemi içinde dile getirdikleri "Türkiye'de resim yapılamayacağı" yolundaki düşüncelerini eleştirmektedir. 1955-1956 arasında gerçekleştirilen "Vilâyet Tabloları Sergisi"nin ressamlarda uyandırdığı bilinçlenmeye ve Avrupa'ya gönderilen "Çağdaş Türk Sanatı Sergisi"ne Batılıların yönelttikleri alaylı eleştirilerin Türk sanatında ulusal ve yerel eğilimleri güçlendiren belli başlı etmenler olduğuna dikkati çekmektedir. 1970'lerde bir grup genç ressamın ısrarla figüratif bir sanat geliştirme yolundaki çabalarının etkisiyle "Türkiye'de resim yapılamayacağını" savunan ressamların figüratif resme dönerek Türk resminin savunucuları kesildikleri göz önüne alındığında, Turan Erol'un bu eleştirisinde ne denli haklı olduğu bir defa daha anlaşılmaktadır. Körü körüne Batı taklitçiliğine ve yerel motiflerin kopyacılığına aynı oranda karşı çıkan Erol, Türk resminin güncel eğilimlerini dört grupta toplamaktadır: 1) Boğaziçi manzaraları geleneğini sürdürenler, 2) Doğadan hareket etmekle birlikte nesneleri Batılı yöntemlere göre soyutlayarak sonunda ortak bir şemacılıkta birleşenler, 3) Doğayı kendilerine göre yorumlayarak kişisel üsluplaşma eğilimi gösterenlerle yerel motiflere ilgi duyanlar, 4) Non-figüratifler.

Ancak Turan Erol örneğinden yola çıkarak benzeri sınıflamalara girişenlerin oluşturduğu şemalar çoğu kez yanlış, bazan da istenmeyen ögelerin dolaylı olarak suçlanmasını amaçlayan tek yanlı değerlendirmelerle sonuçlanmaktadır.

Sanat eleştirisi, 1950 öncesinde Pertev Boyar'ın yaptığı gibi Türk resmini "iptidai, orta devre, modern devre"lere bölmek ya da "asker ve sivil" olmak üzere iki ayrı "zümre" halinde görmek vb. gibi ilkel sınıflandırma modellerini çoktan aşmıştır. Ancak günumuzdeki eğilim değerlendirmelerinin de bütünüyle tek tip ölçülere dayandırıldığı söylenemez. Eleştirmen Kaya Özsezgin, "Türk resmindeki kaygıların ve yönelişlerin genel bir grafiğini" çizerken belki de bütün eğilimleri değerlendirmek zorunluluğundan ya da iyiniyetinden ötürü, farklı ölçütler kullanmaktadır. Özsezgin'e göre bu grafiği oluşturan yönelişler şunlardır: "1) Genellikle izlenimci bir arayış doğrultusunda, kazanılmış deneylere bağlı kalarak çalışmalarını kararlı bir çizgide sürdürenler, 2) Eski deneyleri yeni arayışlara doğru geliştirenler, biçimci ve inşacı eğilimde yapıt verenler, 3) Yöresel görünümleri ve bizim insanımızı çağdaş anlayışla yorumlayanlar. Geleneksel kültürümüzden ve sanatımızdan yararlanma çabası gösterenler, 4) Naif ressamlar ya da resimlerde belirli ölçülerde 'naif' ögelere yer verenler, 5) Eleştirel, toplumsal ya da toplumcu gerçekçiler, 6) Fantastik gerçekçiler, Türk resmine özgün bir kişilik katmak isteyenler, 7) Non-figüratifler ya da soyutçular."

Diğerleri gibi Özsezgin de Batı sanatının akımlarını yakından izlemeye dayanan sanat anlayışlarına karşıdır. Ona göre bu, kör taklitçilikten başka bir şey değildir. Buna karşın sanatçıların yerel motiflere ve konulara aşırı bir tutkuyla yönelmeleri de çoğu zaman sanat yerine illustrasyona düşme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Her iki tutumun temel yanlışlığı, tutumlarının öz ve biçim arasındaki dengesizliğinden kaynaklanmaktadır. "Temelde bir resmin konu ötesinde düz bir yüzeyi biçimlendiren renk ve çizgi düzeninden oluştuğunu, resmin etkileyici ögelerinin bu düzen içersinde anlam kazanabileceğini öncelikle hesaba katmak gerekir," demesine karşın, Özsezgin, bu özellikleri sadece yerel sanatın gerçek temsil-

İSMAİL TUNALI: Edebiyat Fakültesi öğretim üyelerinden Prof.Dr. İsmail Tunalı, günümüzde estetik konusu üzerinde yazan bir iki kalemden biridir. İdealist bir estetik bağlamında da olsa, sanatta "çağdaşlık değeri" ile "ulusallık değeri" üstünde durmakta; ulusallığı "bir ulusun, bir toplumun tarihsellik içinde elde ettiği objelere bir yaklaşım biçimi, nesneleri bir kavrayış, bir duyuş ve bir beğeniş biçimi" olarak değerlendirmektedir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

cileri saydığı Ankaralı sanatçıların Anadolu görüntülerini konu alan yapıtlarında görme eğilimindedir.

Öte yandan, 1979'da o zamanki Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'nin (şimdi Mimar Sinan Üniversitesi) gerçekleştirmeye çalıştığı 1. Plastik Sanatlar Ulusal Bienali için Sezer Tansuğ, O. Zeki Çakaloz ve Gültekin Elibal gibi günümüzün ileri gelen plastik sanat eleştirmenlerinin yaptığı bir eğilimler sınıflaması da K. Özsezgin'inkiyle aynı paraleldedir. Bu eleştirmenlere göre Türk plastik sanatları, 1) Eleştirel gerçekçiler, 2) Fantastik gerçekçiler, 3) Lirik gerçekçiler, 4) Soyutçular, 5) Sanatsal çözümleyici yaklaşımlar, 6) Toplumcu gerçekçiler olmak üzere altı genel eğilim tarafından temsil edilmektedir. Bu sınıflama, doğru bir tutumla, her eğilimi değil, sadece gerçekten çağdaş bir nitelik taşıyan anlayışları dikkate almaktadır. Bu yüzden de her dönemde sürekli olarak yinelenen izlenimci bir kübizm kökenli eğilimleri dışarda bırakmıştır. Ancak fantastik ve lirik gibi eğilimler "gerçekçi" olarak nitelendiği gibi, dünyanın hiçbir yerinde tarihsel bir niteliği olmadığı için gerçek sanat bağlamı içinde değerlendirilmeyen "naif" yaklaşımlar da ele alınmaktadır.

"İçerik meselesi"ni "üslup meselesi" ile özdeşleştiren ve çağımızın sanat yaratıcılığını modern teknoloji ile ilgili gören ressam ve yazar Adnan Turani ise bu konuda daha basit bir sınıflama önermektedir. Turani'ye göre Türk resmi, "1) Çallı kuşağının akademik izlenimciliği ve Boğaziçi manzara geleneğini sürdürenler, 2) Lhote kübizmasını yenileştirerek hayalî doğa resmi ya da figürlü kompozisyon yapanlar, 3) Yöresel manzara, motif ve folklora değgin konulara bağlanıp bunları üsluplaştıranlar, 4) Lirik ve geometrik soyutlamanın pürizmine önem verenler, 5) Sayıları az da olsa genç 'pop' çular" olmak beş genel eğilimden oluşmaktadır. Turani, kendi temsil ettiği biçimci bir lirik-soyut sanat anlayışı gereği, diğer eleştirmenlerin genel eğilimlerinin aksine, evrensel değerlere dayanan uluslararası bir sanattan yanadır. Nitekim sadece bu anlayışı "pürizm" kelimesi ile diğerlerinden ayırmaktadır. Ayrıca Türkiye'de hiçbir pop sanatçı yoktur. Turani bununla Batı'yı yakından izleyen kavramsal sanatçıları kastediyor olsa gerekir.

Genel olarak Türk plastik sanatlarının çağdaş eğilimlerini sınıflama girişimleri, gerek kategorilerinin gerek kimlerin hangi kategori içinde yer aldığının saptaması açısından titiz ve gerçekçi çalışmaların ürünleri değildirler. Böylesi sınıflama ve saptamalar için kesin olarak dizgesel ve felsefî bir boyut içinde ve yansız bir tutumla hareket etme zorunluluğu vardır. Aksi takdirde geçmişte sayısız örnekleri görülen kavram ve değer kargaşalarına neden olmaktan kaçınılamaz. Gene de Türkiye'de eleştirel ve estetik bakış açısının bu doğrultuda özellikle 1950'ler öncesine oranla katettiği mesafe küçümsenemeyecek kadar büyüktür.

1981 «Yeni Eğilimler» sergisi ışığında çağdaş Türk sanatı ve eleştiri

İpek Aksüğür

Ülkemizde gelenekselleşen plastik sanatlar gösterilerinden belki en önemlisi "Yeni Eğilimler Sergisi". Bu olayı oluşmakta olan güzel sanatlar kültürümüzün önemli göstergelerinden biri olarak değerlendirmek zorunludur. Böyle bir değerlendirmede özellikle irdelenmesi gereken sorun neye nasıl bakacağımızdır. Öncelikle, plastik sanatları'a nasıl bakabiliriz, nasıl eleştirebiliriz?..

Yirminci yüzyılın başına dek süregelen geleneksel eleştiri sanata tavırsız ve tarafsız bakmanın mümkün olduğunu, hatta gerekliliğini savundu. Çağdaş sanat tarihi incelemelerinin önemli bir kısmının üstlendiği başlıca görev geleneksel formalizmin, yani biçimci yaklaşımın belirli bir dünya görüşünden (buna ideoloji de denebilir) arınmış olmadığını kanıtlamaktır. Yeni sav biçimciliğin kavramsal aracı olan beğeninin değişik dönemlerin değişik dünya görüşlerine maskelik işlevi yaptığını, sanatın bünyesinde doğal olan ideolojik yapının varlığını inkâr etmenin aslında aynı biçimde ideolojik bir tutum olduğunu öne sürer. Sanat yapıtını değerlendirirken salt sanat tarihi ve üsluba yönelik yüzeysel düzeyi aşamayan formalistler gerçekte sanatı ve eleştiriyi olduğu yerde tutmak, belli sınıfların beğenisini güçlü kılmak hesabındadırlar. Oysa, sanat her zaman belli bir tarih süreci, bir 'dönem' içinde üretilir, onun karakteristikleriyle yoğrulu bir dünya görüşü taşır ve ileriye yönelir. Bu anlamda ideoloji sanatın doğal bir parçasıdır. Herhangi bir eser tarih gerçeği, dünya gerçeği, yaşam gerçeği içinde yerini bulmadığı sürece anlam kazanamaz, gerekliliği kanıtlanamaz, var oluş nedeni açıklanamaz. Sanat biçimci formalistlerin inandığı gibi salt sansasyon, bir duygu, bir titreşim değil yaşamımızın vazgeçilmez bir parçasıdır. Yani estetik değeri ve varlığından öte toplumun benimsemesi ile oluşan bir anlam, önem ve geçerlilik taşır. Eserin toplumca benimsenmesi, onun tipik sayılabilecek toplumsal değerler sistemi, içinde yerini bulması demektir. Ancak, o zaman eser sanatçının ömrünü ve orijinal amacını aşarak kendi yaşam sürecini yaratır, giderek kendini aşar, ve tarih içinde anlam ve önemini belirler.

Batı'da çağdaş sanat felsefesi içinde birçok görüş ağları (fenomenolojistler, yapısalcılar, Marksistler, v.b.) yanında ideolojinin

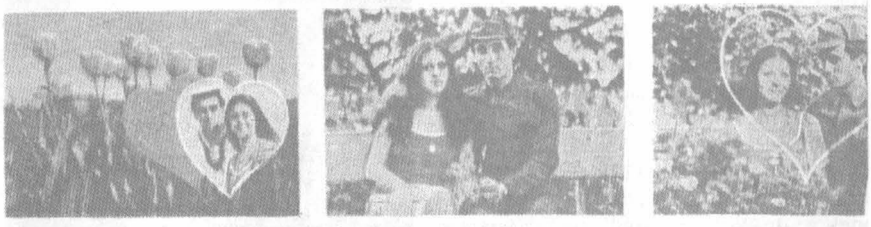

Nur Koçak, "Posta Sanatı" (Müdahale Edilmiş Kartpostallar), 1981, karışık gereç ve uygulayım, (4) 10,4 × 14.7 cm.

Nur Koçak, "Posta Sanatı" (Mutluluk Resimleriniz), 1981, kâğıt, kurşun kalem, (3) 10.4 × 14.7 cm.

YENİ EĞİLİMLER-YENİ DEĞERLENDİRMELER: Günümüz sanatçılarının eğilimlerini yansıtan sergiler, özellikle Mimar Sinan Üniversitesi (eski DGSA) tarafından iki yılda bir düzenlenen Yeni Eğilimler Sergisi, "plastik sanatlara nasıl bakabiliriz, nasıl eleştirebiliriz?" sorusu bağlamında çeşitli estetik konuları, bu arada gerçeklik, biçim/kavram vb. sorunları üzerinde yeni değerlendirmeler yapılmasını sağlıyor.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Yerelliğin Anlamı

Son yıllarda sanatı konu alan düşüncenin üstünde durduğu temel konulardan biri de Türk sanatının kaynakları sorunudur. Bir iki eleştirmen ve "modelci" bir anlayışın peşinden koşan sanatçılar dışında hemen hemen herkes, Türk sanatının kaynaklarının Türkiye ile sınırlı tarihî, toplumsal ve kültürel bir boyut içinde aranması gerektiği inancında birleşmiş gibidir. Bunda 1960'larla başlayan nispeten serbest düşünce ortamında gelişme olanağı bulan toplumsal ilgi ve akımların payı büyüktür.

Bu etkiyledir ki, genellikle Croce'ye dayanan idealist bir estetik felsefesini temsil eden İsmail Tunalı yer yer güncel eleştiri ile ilgilenmekte; "yöresellik" kavramını sanatçının içinde yaşadığı coğrafî ve toplumsal çevreden gelen etkiler ile özdeşleştirmektedir. Tunalı, idealist bir estetik bağlamında olsa bile, sanatta "çağdaşlık değeri" ile "ulusallık değeri" üstünde durmaktadır. Ona göre bir dönemin "genel obje yorumu, doğa kavrayışı, yaşam felsefesi duyma ve eylem kategorileri" çağdaşlık değerini ortaya koyar. Ulusallık ise "bir yaklaşım biçimi, nesneleri bir kavrayış, bir duyuş ve bir beğeniş biçimidir." Buna karşın ulusallık bir içerik sorunu değildir. Yani ulusallık sanat yapıtının içeriği ile değil, biçimi, anlatımı ile ilgilidir. Ve bir sanat yapıtında çağdaşlık ve ulusallık değerleri denge ve uyum içinde bulunmalıdır. Ancak Tunalı ulusallıktan ayırdığı yöresellik kavramı ile ilgili çevreyi sadece bir sanat "objesi" saymaktadır.

Tunalı, minyatür ve köylü nakış üslubu ile bağlantılı bulduğu Turgut Zaim, Nurullah Berk ve Bedri Rahmi gibi sanatçıların üsluplarında ulusal Türk resminin kaynaklarını olumlamaktadır. Öte yandan halka dönük olma kavramından "dışsal yaşam ve sefalet görünümleri"nin anlaşılmasının ulusallıkla hiçbir ilgisi olmadığı inancındadır.

Doğan Kuban ise Türk toplumunun tarihî, kültürel ve toplumsal yapısından gelen farklılıkların karşılığı olan bir estetik ve kaynak arayışı içindedir. Kuban, niteliği ne olursa olsun, sanat eserinde herkese hitap edebilecek bazı duyarlıklar olduğundan hareketle, sanat yapıtını en kolay anlaşılan boyutu olan içeriğin bu niteliklerin başında geldiğini savunmaktadır. Bu açıdan içerik, seyirci, eleştirmen ve sanatçı arasındaki asgari ortaklıklar düzeyinde bir iletişimin temel aracıdır. Kuban'a göre Batı sanatı ve estetiği insanı nesnelleştiren ve soyutlayan bir anlayışa dayandığı için, Türk toplumunun gerçeklerine terstir.

Kuban sanatta "millîlik" sorununu irdelerken yıllardır geleneksel sanatlardan çıkışla millî bir nitelik yaratmayı amaçlayan sanatçıların tutumundaki yanlışlık üstünde durmaktadır: Bu bir yanlışlıktır ve sonuçta sahte bir millîliktir. Çünkü geçmişin yeni bir perspektif içinde ele alınmasından esinlenen sanat, geriye baktığı için millî olamaz. "Millî sanatı biçimsel benzerliklerin tarihî devamlılığı zannetmek bilimsel olmayan bir yorumdur... Biçimlere millî sıfatı verdiren şey, onları doğuran çevre koşullarının doğru ifadesi olmalarıdır..." Bu koşulların bir kısmı zorunlu olarak tarihten gelir sadece.

1960'lardan beri plastik sanatlar ortamının en etkili eleştirmenlerinden biri olan Sezer Tansuğ da sanatta çağdaş ve ulusal olabilmenin tek koşulu olarak yerel bir yaratış ve duyuş tarihini görmektedir. Bu yaratış ve duyuş tarihinin kaynağı ise Bizans sanatının özelliklerini de özümsemiş olan geleneksel Türk-İslam geçmişidir. Bazı edebiyatçıların Anadolu uygarlıklarının tümünü bir bütün ve tek bir kaynak olarak değerlendiren anlayışlarının aksine Tansuğ, Eski Yunan, Hitit vb. kültürlerden gelen değerleri Türk sanatının kaynakları dışında sayar. Ona göre Türk sanatçısı gerek bir gelenek ya da geçmişle, gerek Avrupa sana-

Kavramın Olmadığı Yerde Biçim de Yoktur

Bedrettin Cömert

Bilindiği gibi, estetik yalnızca plastik sanatlar alanındaki "güzel"i değil, sanatın bütün dallarını, hatta doğadaki "güzel"i de kapsar. "Öte yandan, yalnız güzel nesneyi değil, aynı zamanda güzelin öznel-ruhsal yaşanışını ve yaratılışını da içine alır." Türkiye'de plastik sanatlar alanındaki "güzel"in çevresinde çeşitli görüşler ortaya atılmış olmasına karşılık, öteki sanat dalları ve genel estetik kuramı üzerinde pek az yayın yapılmıştır. Bu alanda çalışmada bulunanlardan biri, Bedrettin Cömert'tir (1940-1978). Cömert, İtalyan estetikçilerinden, özellikle Galvano Della Volpe'den ve Ferdinand de Saussure'ün yapısalcı dilbilim kuramından etkilenmiştir. Bir örnek olmak üzere, Croce'nin Estetiği *(Ankara, 1979) adlı kitabından kısa bir bölüm veriyoruz.*

Artık, yalnızca 'imgeler' veya 'sezgiler' aracılığıyla elde edilen sanatsal bir bilgiden söz etmek ve bu bilginin aynı zamanda ve örgensel bir birlik içinde kavramlar aracılığıyla da gerçekleştiğini belirtmemek, gizemcilik ve kötü bir doğmacılık olur. Nitekim, bize bilgilerimizi sağlattıran, yani bize evren için geçerli bir şey algılattıran şey; tek başına, biçimdışı ve ifade edilemez olan eylemsiz maddenin veya dolaysızlığın ikircikliğini veya karışıklığını aşma yeteneğinden başka ne olabilir? Kısacası, bu yetenek, *tümel*'in veya kavramın düzeninin veya birliğinin kurulması değil midir? Evrensellik demek olan gerçek buradan gelmiyor mu? Şimdi, bilgisel bir soyutlamayla, imgeleri veya sezgileri, her türlü kavramsal ilintiden yalıtılmış tasarımsal veriler olarak, kendinde ve kendi için düşünelim; kuşkusuz, her birinin bir olumluluğu, yok edilemeyen bir varlığı vardır, ama ortak sözlüksel (ve dilbilgisel) adlandırıcılar aracılığıyla onlara kaçınılmaz bir biçimde anlamlarının veya kavramlarının eklenmesi, onların imge olarak (duyusal veya maddesel) varlıklarını ortadan kaldırmadıktan başka, bu varlığı açıklayıp yükseltir, çünkü imgeler, kendilerine özgü belirginliğe, açık-seçikliğe; yalnız ve yalnız, karşılıkları olan (uygun) 'sözcük'lerde ve 'sözcük'lerle 'ortak' kılındıkları an, başka bir deyişle, her şeyden önce 'iletilmeleri' demek olan 'ifade edilmeleri'yle kavuşurlar.

Özetlersek: 1) Her türlü birleştirici (= ussal) anlamdan yoksun imgeler; karışık ve eylemsiz, dolayısıyla, çözük, tutarsız veya çokluk olduğundan, bilgi öncesi bir şeydir; 2) Ama imgeler, bu durumlarında, kendileri de değildirler; başka bir deyişle, imgelerin kavramsallaştırılmalarından veya birliğe kavuşturulmalarından önceki bu varlıkları, imgelerin *ussal*'la bireşimlerinde gerçekleşen duyusal veya maddesel varlıkları yanında, yalnızca gücül (potansiyel) bir varlıktır. Her ne kadar ilk bakışta aykırı gelse de, sanat dünyasında ve özellikle şiir dünyasında görülen eytişim (diyalektik), işte maddeus (*ayrıtürden*'ler) eytişimidir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

tının biçimleri ile özel bir "hesaplaşma" içindedir. Ve buradan da kendilerine özgü bir "duyarlılık" yaratmayı özellikle anonim düzeyde büyük bir başarıyla sürdürmektedirler.

Plastik sanatlar eleştirisi ve bu bağlam içinde dolaylı olarak geliştirilen estetik görüşler, Cumhuriyet Türkiyesi'nde azımsanamayacak bir boyut katetmiştir. Ama bunlar hâlâ plastik sanatların çok gerisindedir. Türk plastik sanatlarının en büyük eksikliği gerçek eleştirinin yaratabileceği dengeli bir tartışma ortamından yoksun oluşudur. Gerçi nicel açıdan yeteri kadar bir eleştiri vardır. Buna bağlı olarak bazı estetik görüşler de oluşmaktadır. Ama bunların tümü dizgesel bir temelden, yansız ve bilimsel bir yaklaşımdan yoksundur. Bu yoksunluk sürdükçe "sanatsal çevrelerdeki ilişkilerin ilkel söyleşiciliğinin ardına ve para adlı şemsiyenin altına sığınan eleştirmenlerin aşırı karalama ve yüceltme olarak biçim bulan eleştiri anlayışlarının temelini, elbetteki zevk, güzellik ve giderek artan oranda da çağdaşlık estetiğine dayanan yaklaşımların oluşturmasından daha doğal bir şey yoktur" ●

Bu öncüllerden sonra, geleneksel 'biçim', buna bağlı olarak da 'içerik' ölçütlerini değiştirmek zorundayız. 'Biçim'i; soyut gizemsel 'imgeler'le, yani anlamsız, dolayısıyla iletilemeyen, ifade edilemeyen ve biçim-dışı imgelerle eş tutacak yerde, düşünceyle veya kavramla özdeşleştirmek; 'içerik'i ise, maddeyle veya çoklukla (imgelerle) özdeşleştirmek gerekiyor. Görüldüğü gibi böylece, Romantik akımdan bize aktarılan sanat sorunsallığı tersyüz edilmektedir. Düşüncenin veya kavramın (yargının) olmadığı yerde, bu ada layık biçim de yoktur; yalnızca karışıklık, maddenin veya çokluğun biçimdışı'sı vardır.

O halde şöyle bir sonuca varmamız gerekiyor: Tarihsel ve bilimsel bir söylem (discorso) gibi, 'şiirsel bir söylem' de vardır ve 'söylem' terimi burada, şiirle de ilgili olarak, en kesin sözlük anlamında, yani ussal-zihinsel bir işlem olarak kullanılmaktadır. Daha kesin bir deyişle, şiirin ve genellikle sanatın da, tarih veya bilim gibi, (somut) us olduğunu; genel bilgi ögelerinin, duyarlığın (veya düşgücünün) ve usun her ikisine de ortak olduğunu kabul etmek zorundayız. Nasıl ki bir tarihçinin veya bilimadamının duyarlığından veya imgeleminden söz etmenin bir anlamı vardır (ki kuşkusuz vardır), aynı şekilde ve daha az olmamak üzere, şiirin ussallığı veya söylemselliğinden söz etmenin de bir anlamı vardır. Çünkü şiir yapıtının başlıca etkeni sayılan ve herkesin üzerinde anlaştığı 'tutarlılık' istemi; eğer bu tutarlılık düşgücünde değil de, düşgücü veya imgelem tarafından sağlanan 'imgelemsel' bir tutarlılık olarak anlaşılırsa, açıklamasız kalmaya tutsaktır. Tutarlılık, yani birlik, dolayısıyla tümellik, ancak us sayesinde ve usda sağlanabileceğinden, düşgücü tutarlılığı başlıbaşına bir çelişkidir. Ancak ussal aracılığıyladır ki, çokluk demek olan düşgücü veya imgelem, imgeleri ifadesel veya (hem düz anlamda, hem de mecazi olarak) konuşur kılan bir anlam, yani kategorisellik, birlik kazanır. İmgelerin, yani *çokluk*'un; bilimde ve tarihte anlam yani birlik kazanmaları süreci aynen şiirde de gerçekleşir. Yoksa, şiirin ve genellikle sanatın *biçimi*'nden ve *biçimsel değerleri*'nden söz etmek yersiz olurdu. Demek ki ozan, ozan olabilmek için, yani sonradan göreceğimiz o kendine özgü yolla da olsa, imgelerine biçim verebilmek için, tarihçiden ve genellikle bilim adamının yaptığından değişik olmayarak, sözcüğün en düz anlamında, düşünmek ve usavurmak, dolayısıyla, şeylerin doğruluğu ve gerçekliğiyle hesaplaşmak zorundadır.

Bilimsel olarak doğrulanabilir somut metin çözümlemeleri bize; şiir ile bilim arasındaki ayrımın bir sezgi/kavram karşıtlığına dayandırılamayacağını; yalnızca sezgi olduğu ileri sürülen şiirin nesnel deneylerimizle ve somut metin çözümlemeleriyle bağdaşmadığını; genel bilgisel ögeler bakımından, yani düşünce ve duyarlık, kavram ve sezgi açısından şiirle bilimsel metin arasında herhangi bir ayrım bulunmadığını; bu ayrımın, yani şiiri şiir yapan, ama metafizik olmayan özgüllüğün başka bir yerde aranması gerektiğini açıklıkla gösteriyor.

Peki şiirin özgüllüğünü sağlayan temel öge, sezgi değilse, nedir?

Ortak sözlüksel (ve dilbilgisel) adlandırıcılar (yani sözcükler) olmadan, somut olarak imgeden de söz edilemeyeceğini, sözcüklerin aynı zamanda *kavram da* taşıdığını belirtmekle, çözümlemelerimizin başında ele aldığımız 'imgeler'in anlamsal (sözcül, dilsel) yönünü dikkate almak zorunda kalmıştık. Böylece de, şiiri, 'katışıksız sezgi (veya imge)' sayan geleneksel estetik gizemciliğinin bir çıkmazını ortaya koymuş olduk.

KAYNAKÇA

- M. Aksel, Suretten Resme, *Türk Düşüncesi Dergisi*, s. 28, İstanbul. 1956.
- İ. Aksüğür, *Türk Resminin Eleştirisi*, Mimar Sinan Üniversitesi, yayımlanmamış doktora tezi.
- N. Berk, Çağdaş Türk Sanatı Avrupa'da, *Akademi*, s. 2, İstanbul, Temmuz 1964.
- N. Berk-K. Özsezgin, *Cumhuriyet Dönemi Türk Resmi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1983.
- N. Berk-A. Turani, *Başlangıcından Bugüne Çağdaş Türk Resim Sanatı Tarihi, Cilt II*, Tiglat Yayınevi, İstanbul, 1981.
- O.Z. Çakaloz, *Eleştiriler*, Urart Sanat Galerisi, İstanbul, 1982.
- E.Y. (Dal), D Grubu ve Türk Resmindeki Yeri, *Yeni Boyut*, s. 2/15, Ankara, Eylül 1983.
- T. Erol, Resmimizin Son On Beş Yılı, *Yeni Dergi*, s. 65, Şubat 1970.
- S. Eyuboğlu, *Sanat Üzerine Denemeler, Eleştiriler*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1962.
- K. İskender, 1945'ten Bu Yana Türk Resminde Kimlik Sorunu, *Sempozyum '83*, Mimar Sinan Üniversitesi, 1983.
- K. İskender, Neşet Günal Sergisi Ardından Eleştirinin ve Eleştiri Ortamının Eleştirisi, *Sanat Çevresi*, İstanbul, Haziran 1982.
- D. Kuban, *Sanat Tarihimizin Sorunları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1975.
- D. Kuban, *100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1978.
- K. Özsezgin, *Başlangıcından Bugüne Çağdaş Türk Resim Sanatı Tarihi Cilt III*, Tiglat Yayınevi, İstanbul, 1982.
- K. Özsezgin, *Sanat Üzerine Yazılar*, Cumalı Sanat Galerisi, İstanbul, (t.y.)
- K. Özsezgin, Türk Resmini Konu Alan Bir İnceleme Üzerine, *Yeni Dergi*, s. 114, Mart 1974.
- P. Safa, *Objektif: 2 Sanat Edebiyat Tenkit*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1978.
- A.H. Tanpınar, *Yaşadığım Gibi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, (t.y.)
- S. Tansuğ, *Herkes İçin Sanat*, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1982.
- S. Tansuğ, *Sanata Yaklaşım*, Künmat Yayınları, İstanbul, 1976.
- İ. Tunalı, *Denemeler*, Formül Matbaası, İstanbul, 1979.
- S.K. Yetkin, *Düşün Payı*, Kitap Yayınları, İstanbul, 1960.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

SANAYİ

Türkiye'nin Sanayileşme Süreçleri

Prof.Dr. Yakup Kepenek

Çerçeve Yazı

Dünya Sanayi Haritasındaki Evrim Açısından Ereğli Demir-Çelik

Dr. Nora Şeni

Bu konuda ayrıca *Devletçilik, Dış İktisadi İlişkiler (Yabancı Sermaye), İktisadi Düzen ve Sorunları, Kamu Harcamaları, Planlama* **maddelerine bakınız.**

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Türkiye'nin Sanayileşme Süreçleri

Yakup Kepenek

Sanayi sözcüğü Arapça'dır ve hammaddelerin işlenerek yeni nesneler (mallar) yapılmasıyla ilgili yöntem ve araçların tümü (sanatlar) anlamına gelir. İnsanın daha çok üretme ve doğaya egemen olma zorunluluğunun bir sonucu olan sınai üretim, bilindiği gibi, gerçek sıçramasını, 18. yüzyılın sonlarıyla 19. yüzyılın başlarında İngiltere'de yaptı. Sanayi kapitalizminin bu gelişmesi, ya da, daha doğru deyişiyle, kapitalizmin sanayileşme yönündeki bu dönüşümü, işçileşme, yeni buluşların, tekniklerin üretimde kullanımı ve pazar için üretim süreçlerini birlikte getirdi. Diğer Avrupa ülkeleri, ABD ve Japonya, farklı toplumsal yaklaşımlarla da olsa, sanayi kapitalizminin gelişmesini sağladılar. 20. yüzyılda bu sürece, sosyalist ülkelerin, tümüyle bilinçli, planlı sanayileşmeleri katıldı. Bu ortamda doğan gelişmişlik-azgelişmişlik ayrımı, özünde, sanayileşmeye göre tanımlanır; genel olarak, ekonomik ve toplumsal gelişme, sanayileşmeyle eşanlamlı sayılır.

Türkiye'nin, sanayileşme sürecine "geç" giren ülkelerden biri olduğu bilinmektedir. Osmanlı İmparatorluğu döneminde, İmparatorluğu "kurtarma" çabalarının bir sonucu olarak vurgulanan *sanayileşme gereği*, somut düzeyde bir özlemden öteye gidememiş, sınai kapitalizmin gelişmesi yönünde önemli sayılabilecek bir atılım sağlamamıştır. Cumhuriyet dönemi, özellikle 1930'lu yıllarda ve 1960 sonrasının planlı gelişme dönemlerinde sınai üretimin artırılmasına tanıklık etmiş ve ülkenin sınai üretimi belli bir düzeye ulaşmıştır. Bununla birlikte, Türkiye'nin bir "sanayileşmiş ülke" sayılması olanağı bulunmamaktadır.

Türkiye'nin sanayileşme süreçlerini açıklayıcı ögeler, sanayileşme yaklaşımları ve özellikle sanayi sermayesinin kaynakları, üretim teknolojisi, üretimin niteliği ve işçileşme sürecine katkılar olacaktır. Bu yaklaşım, gerek yerli kaynakların sanayileşme için harekete geçirilmesi, gerek sanayileşmenin, diğer sanayileşmiş ülkelerle ilişkilerine de açıklık getirecektir.

Osmanlı'dan Kalan

İçte tarımsal üretime ve dış talana dayanan Osmanlı ekonomisinin, bir sanayi kapitalizmi yaratamadığı bilinmektedir. Veriler, Osmanlı sanayiinin genellikle çok küçük ölçekli üretim birimlerinden oluştuğunu, yakın pazar için üretime yöneldiğini ve hemen tümüyle, tüketim malları üreten bir özellik taşıdığını göstermektedir. Kırsal kesimde, tarım üretimi için gerekli araç ve gereçlerin yapımı, el tezgâhı biçimi dokuma ve değirmencilik alanlarında görülen sınai üretim, kent ve kasabalarda, öncelikle dokuma ve giyim, gıda, madeni ev eşyası ve yapı gereçleri alanlarında yoğunlaşıyordu. Üretim teknolojisi çok ilkel olan ve birkaç kişi ile çalışan üretim birimlerinin, hammadde ve araç ve gereç gereksinmeleri de yöresel olarak karşılanıyordu. Diğer yönden, özellikle kent ve kasabalardaki sınai üretimin nicelik ve nitelik yönünden denetimi, lonca biçimi örgütlenmeyle sağlanıyordu. Lonca biçimi örgütlenme, esnafın (sınıfların) küçük ölçekli üretimiyle ticari faaliyetlerini birleştiren özelliğini yansıtır. Kısaca lonca düzeninde, ilkel düzeyde bir sanayi-ticaret sermayesi bütünlüğü geçerlidir.

Daha çok yerel gereksinmeler için üretime yönelik olan bu sınai yapı Osmanlı pazarının kapitülasyonlar ve liberal dış ticaret anlaşmaları ile, Batı'da gelişen kitle üretimine açılması sonucu büyük bir çöküntü geçirdi, yıkıma uğradı. Yabancı sınai ürünlerin Osmanlı iç pazarına serbestçe girişiyle yerli üretimin gerilemesi sonucu, esnaf örgütleri ve gedikler dağıtıldı. Yabancıların Osmanlı hükümetlerini bu örgütlerin dağıtılması konusunda baskı altında tutmalarının gerekçesi ilginçtir: Esnaf örgütlerinin birer tekel oluşturdukları ve bunun serbest ticaret ilkesine ters düştüğü. Dolayısıyla, serbest ticaretin ya da daha doğru deyişiyle rekabetin "üstünlüğü" İngiliz tekellerince Osmanlı'ya benimsetiliyordu. Bu gelişmeler sonunda işyerleri kapatıldı, üretim düştü ve işsizlik arttı. İmparatorlukta yeniden düzenleme (bir başka deyişiyle Batılaşma) girişimleriyle yerli sanayiin belirtilen süreçle yıkıma uğraması aynı yıllara raslar. Bu olgunun yenileşme çabalarının geniş kitlelerce benimsenmesinin nedenlerinden biri olduğu söylenebilir.

Yenileşme çabalarının bir parçası olarak, 19. yüzyılın ikinci yarısında, sanayii düzenleme çalışmaları yapılır. Aynı yıllarda, ordunun giyim ve silah gereksinmelerini karşılamak üzere, bir kısım kamu sınai kuruluşları oluşturulmuştur. Ancak, yerli üretimin, dış rekabet karşısında korunamaması, sınai ve özellikle ticari sermayenin mülkiyet yapısı, ve diğer nesnel koşullar, sınai üretimde bir gelişme sağlanmasını engellemiştir. II. Meş-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

OSMANLI SANAYİİ: Batı'da gerçekleşen sanayi devrimine ayak uyduramayan Osmanlı İmparatorluğu'nda geleneksel zanaat kesimi, 1838-40 döneminde imzalanan ticaret anlaşmalarının sonucu ortaya çıkan Avrupa mallarının rekabetine dayanamayarak çöktü. Cumhuriyete kadar modern anlamda sanayi kuruluşu çok sınırlı sayıdaydı, kullandıkları teknoloji de ilkeldi. Bu fabrikalardan biri de Bursa'da kurulmuş olan ipek fabrikasıydı.

rutiyet'in ilanıyla iç gümrüklerin kaldırılması, 1909 ve özellikle 1913'te çıkarılan yasalarla sanayiin teşviki de önemli bir sınai üretim sıçraması sağlamamıştır. Teşvik yasasıyla, sınai kuruluşlara gerekli arazinin karşılıksız sağlanması, makine-araç-gereç vergisi bağışıklığı, diğer vergilerin taksitle ödenmesi gibi kolaylıklar getiriliyordu. Bu tür önlemler, özellikle İttihat ve Terakki döneminde, bir milli sanayi oluşturulması özlemleriyle birlikte, özel ve kamu kesimlerinin işbirliğine dayalı sanayileşme çabalarına hız kazandırmıştır.

Osmanlı sanayii ile ilgili sayısal veriler, 1913 ve 1915 yıllarında yapılan sayımlara dayanmaktadır. Sayımlar, sanayiin yoğun olduğu Batı Anadolu'yu ve 10 ve daha fazla kişinin çalıştığı işyerlerini kapsamaktadır. Dolayısıyla, bölgesel ve yapısal açıdan, sınırlı değerlendirmeye olanak verir.

Bununla birlikte veriler Osmanlı sanayi yapısının niteliklerini izleme olanağı vermektedir. Önce, sanayiin tümü ile (dayanıksız) tüketim malları üretimine yöneldiği ve küçük ölçekli olduğu açıktır. Osmanlı sanayiinin dayanıklı tüketim, ara ve yatırım malları alanında gelişeme-

Tablo: 1

Osmanlı Sanayii'nin Sektörel Durumu
(1913-1915)

Sektör	İşyeri Sayısı	Çalışanlar	İşyeri Başına Çal.Ort.	Toplam Üretim İçindeki Payı %
Gıda	25	3.916	52	70.3
Toprak	17	336	20	0.3
Deri	13	1.270	58	8.3
Ağaç	24	377	16	0.8
Dokuma	73	6.763	93	11.9
Kırtasiye	51	1.267	25	6.1
Kimya	11	131	12	2.2
TOPLAM	**264**	**14.060**	**53**	**100.0**

Kaynak: Gündüz Ökçün (yayına hazırlayan) Osmanlı Sanayii, 1913-1915 Yılları Sanayi İstatistiki, Ankara: SBF, 1970, s. 18-19, Tablo VI.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

diği, varolan sınai üretimin de madencilik ve tarımsal üretimle bir bütünlük oluşturacak düzeye ulaşamadığı söylenebilir.

Sayıma konu olan sınai işletmelerin % 55'i İstanbul ve çevresinde, % 22'si İzmir'de ve geriye kalan % 23'ü de diğer bölgelerde bulunmaktaydı. Bu durumda varolan sanayiin Batı Anadolu'da yoğunlaştığı sonucu çıkmaktadır.

Kurtuluş Savaşı sırasında, 1921'de yapılan bir başka sanayi sayımında, İstanbul, İzmir, Adana ve Bursa gibi sanayi merkezleri *dışında* kalan tüm işyerleri kapsanmıştır. Bir bakıma Anadolu sanayiinin o günlerdeki durumunu gösteren bu sayımın sonuçları Tablo 1a'da özetlenmektedir.

Anadolu sanayiinin genellikle çok küçük birimlerden oluştuğu açıktır. İşyeri başına işçi sayısının ortalama iki dolayında olması üretimin her şeyden önce, ilkel teknolojiyle yapıldığının ve çok sınırlı bir "çevre" pazarına yöneldiğinin göstergesi sayılmalıdır. Bunlara ek olarak varolan sınai üretim girişimlerinin aynı malın ticaretini de üstlendikleri ve sanayi-ticaret bütünlüğü biçiminde bir sürecin varolduğu öne sürülebilir.

Bu özellikleriyle sınai üretimin, bırakalım dış pazara açılmasını, yerli tüketimi, iç talebi de karşılamaktan çok uzak olduğu açıktır. Üretimin yapısı, işçileşme ve kentlileşme olguları dikkate alınırsa, esasen çok sınırlı olan iç pazar büyüklüğü yerli sınai üretimden çok daha fazlasını dışalımla karşılanmasına yol açmaktadır. Örneğin, 1913 yılında, sınai üretimin iç talebi karşılama oranı, değirmencilik ürünlerinde % 59, tuğla üretiminde % 32, çimento üretiminde % 6.4, aba, şayak ve çuha üretiminde % 41.3 pamuklu dokuma üretiminde % 9.5, sabun üretiminde % 3.1 ve yağ üretiminde % 18.9'dur.

Osmanlı sanayiinin, tablolarda görülmeyen, önemli bir özelliği de, sınai mülkiyetin, hemen tümüyle, azınlıkların ve bir ölçüde de yabancıların elinde olmasıdır. Alman kaynakları, 1914'te, sanayi kesiminde kapitalist ve işçilerin yalnız % 15'inin Türk olduğunu belirtmektedir. Sanayi kesiminde mülkiyetin etnik yapısı, salt ekonomi kuramı açısından önemsiz sayılabilir. Ancak, hukuk, askerlik ve eğitim alanlarındaki ayrıcalıklarının da katkısıyla azınlıkların, sanayi sermayesini ellerinde tutmaları, birikim sürecinde bir kopukluk yaratmıştır denilebilir. Bir başka deyişle, burjuvalaşabilecek kesim, "Türk halkının dışındaydı". Kendisini güvencesiz ve siyasal karar mekanizmalarının dışında görmekteydi. Ekonomide görülen bu etnik işbölümü, ekonominin değişik kesimleri arasında sermayenin geçişini, organik bütünleşmesini sağlayacak süreçleri engelleyen ögelerden biri sayılabilir. Osmanlı'nın, tüm Batı örneği kurumsal yapı oluşturma çabaları ve yabancı sermayeye ve ürünlere pazarını olabildiğince açmış olması da bu konuda yeterli olmamıştır.

Tablo: 1a

"Anadolu" Sanayiinin Durumu
(1921)

Sektör	İşyeri Sayısı	İşçi Sayısı	İşyeri Başına Ortalama İşçi Sayısı
Dokuma	20.057	35.316	1.76
Deri İşleme	5.347	17.964	3.35
Madeni Eşya	5.273	8.021	2.45
Gıda	1.273	4.493	3.52
Ağaç İşleri	704	3.612	1.93
Kimya	337	802	2.37
TOPLAM	**33.058**	**76.058**	**2.31**

Kaynak: V. Eldem, Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik, Ankara, İş Bankası Yay.

Kaldı ki, Osmanlı'da, üretim dışı faaliyetler, ticaret, bankacılık, ulaştırma ve benzerleri iç ve dış sermayeyi çekecek kârlılık sağlamaktadır. Yabancı sermayenin o yıllardaki niteliği de, sınai yatırımların dışında kâr aramayı gerektirmektedir. Hükümetin, yerli sanayii dış rekabete karşı koruması olanağı, kapitülasyonlar nedeniyle bulunmamaktadır. Örgütlü bir sınai kredi yapısı geliştirilememiş, sanayiin teşviki girişimleri de başarısız kalmıştır.

Birinci Dünya Savaşı sırasında kapitülasyonların kaldırılması, gümrük konusundaki düzenlemeler ve sanayie nitelikli işgücü sağlamak üzere Almanya'ya çok sayıda işçi-öğrenci gönderilmesi çabaları da, o koşullarda, başarısız kalmıştır. Bunlarla birlikte, denilebilir ki, Osmanlı'dan Cumhuriyete sanayileşme konusunda çok önemli bir özlem, bir düşünce kalmıştır. Bu da ülkenin sanayileşmesi gereğidir.

Cumhuriyetin İlk Yılları

Cumhuriyet döneminin başında, ekonomi politikasının başlıca eksenleri İzmir İktisat Kongresi'nde (Şubat 1923) belirlendi. Savaş yıllarının getirdiği yıkım, nitelikli işgücü kaybının, azınlıkların ülkeyi terk etmesiyle de ağırlaşması, sermaye kaynaklarının yokluğu başlıca darboğazlardı. Hükümet, para ve kamu maliyesi politikalarında kararlı bir tutum ve yasal bir kurumsal düzenlemelerin gerçekleştirilmesine öncelik vererek ulusal özel birikimin artmasını temel bir yaklaşım olarak benimsiyordu. Ancak Kongre'de "sanayi grubu", gümrük vergileriyle sanayiin dış rekabete karşı korunmasını, makine, araç ve gereç dışalımında vergi bağışıklığı sağlanmasını, sanayii teşvik yasasının yeniden düzenlenmesini, bir sanayi bankası kurulmasını ve sanayi eğitimine öncelik verilmesini istiyordu.

Cumhuriyetin ilk on yılında sınai gelişmenin sağlanması için 1923 İktisat Kongresi'nde alınan kararlar doğrultusunda önlemler alındı. Alınan önlemlerden en önemlileri Sanayi ve Maadin Bankası'nın kurulması (1925) ve Sanayii Teşvik Yasası'nın (1927) çıkarılmasıdır. Bunlara ek olarak *dışsatıma* yönelecek sanayilerin dışalım girdilerinin vergiden bağışlanması ve esnaf ve sanatkârların örgütlenmesi ile ilgili yeni düzenlemeler sayılabilir. Denilebilir ki, siyasal bağımsızlığın kazanıldığı ve iç güvencenin sağlandığı bir ortamda bu düzenlemeler özel kesim aracılığıyla olabildiğince sanayileşme-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

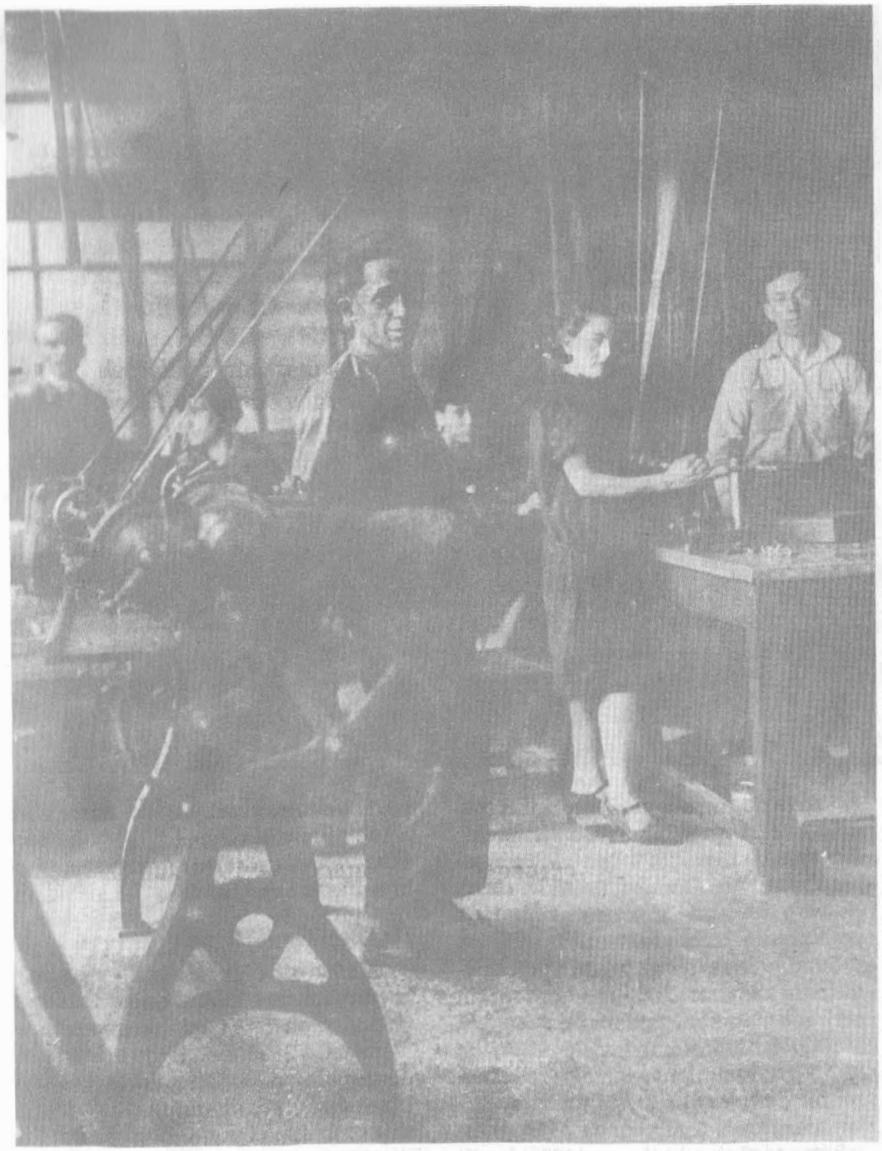

İLK YILLAR: Cumhuriyet hükümetleri sanayileşmeyi başlıca hedeflerden biri olarak belirlemişlerdi. Bununla birlikte, çıkarılan Sanayii Teşvik Yasasına rağmen özel sektör Cumhuriyetin ilk on yılında dikkate değer bir sanayileşme gerçekleştiremedi. Bu başarısızlıkta sermaye birikimi yetersizliğinin yanı sıra, Lozan Antlaşması nedeniyle 1930 yılına kadar bağımsız bir gümrük politikasının uygulanamayışı da etken oldu. Bu dönemde kurulan ender fabrikalardan biri de diş macunu üreten Bioks'tur.

yi öngörmekteydi. Yerli sanayiin dış rekabet karşısında korunması, 1929'da gümrük saptama serbestisinin kazanılmasıyla sağlanabildi.

Sanayii ve Maadin Bankası'nın kuruluş amacı, özel sektöre kredi sağlamak, özel kesimle ortaklıklar kurmak ve devlete ait olan sanayi kuruluşlarını geçici olarak işletmek ve zamanla bunları özel kesime devretmekti. Banka kamu kesiminin özel kesime kaynak aktarması sürecinin başlangıç düzenlemesi olarak alınabilir. Banka 1932 yılına kadar faaliyette bulunmuş, devlete ait işletmeleri özel sektöre devretmemiş, fakat 16 özel sermayeli girişime ortak olmuştur. Ancak "bu girişimlerin özel sektör ortakları, çoğunlukla sermaye taahhütlerini yerine getiremedikleri için" banka işlevlerini başaramamıştır.

Sanayii Teşvik Yasası,1913 tarihli aynı adlı yasanın kapsamının genişletilmesine yönelikti. Yasaya göre, teşvik önlemlerinden yararlanacak girişimler kullandıkları beygir gücü, çalışan kişi sayısı ve yıllık çalışma süresi ölçütlerine göre dört gruba ayrılmaktaydı.

Özendirme önlemlerinin ve bağışıklıkların en önemlileri şunlardır:

a) Uygun görülen girişimlere 10 hektara kadar karşılıksız arazi verilmesi,

b) Kazanç ve gümrük vergilerinden ve harçlardan bağışıklık,

c) Haberleşme (telefon ve telgraf) bağlantılarının ve motor gücünün hükümetçe karşılıksız sağlanması,

d) Girişimin kuruluşunda yurt dışından sağlanan araç ve gereçlerin demir ve denizyollarında % 30 indirimli olarak taşınması,

e) Yıllık üretimin % 10'una ulaşan hükümet desteği,

f) Kamu kesiminin (yerel yönetimler dahil) ve bu yasadan yararlanan kuruluşların, teşvik gören girişimin üretimi nicel ve nitel olarak yeterli ise ve fiyatı % 10'dan fazla değilse, dışalım malları yerine bu malların satın alınması zorunluluğu,

g) Bir kısım kamusal tekel maddelerinin bu kuruluşlara indirimli olarak satılması.

Yasanın önemli hükümlerinden biri de özendirilen girişimlerde kural olarak Türklerin çalıştırılması gerektiği ve yalnız yönetici ve muhasebecilerin yabancı olabileceği; nitelikli işgücü gerektiği durumlarda ülke dışından, kısa süreli ve Türklere aynı işi öğretmek amacı ile yabancı işçi getirilebileceğiydi.

İlginç olan, o yıllarda, ayrıca bir "ağır sanayi²" özlemi olmasıdır. Çıkarılan bir yasayla devlete demir sanayii kurma yetkisi verilmiş ve bu iş için dört yılda harcanmak üzere bütçeden 18 milyon TL (bu miktar yıllık bütçelerin yaklaşık onda biridir) ayrılması öngörülmüştür (Resmi Gazete 29 Mart 1926, Kanun No: 786). Ancak bu özlem, bir genel müdürlük kurulması ve bunun da iki yıl sonra kaldırılmasından öteye gidememiştir.

Dönemin sanayi üretiminin yapısı, 1927 Sanayi Sayımı sonuçlarından izlenebilir. Sayım kapsamına giren 65 bin dolayında işletmenin % 43.59'u tarım (tarım ürünlerini işleme, değirmencilik vb.), % 23.83'ü dokuma ve % 22.61'i

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

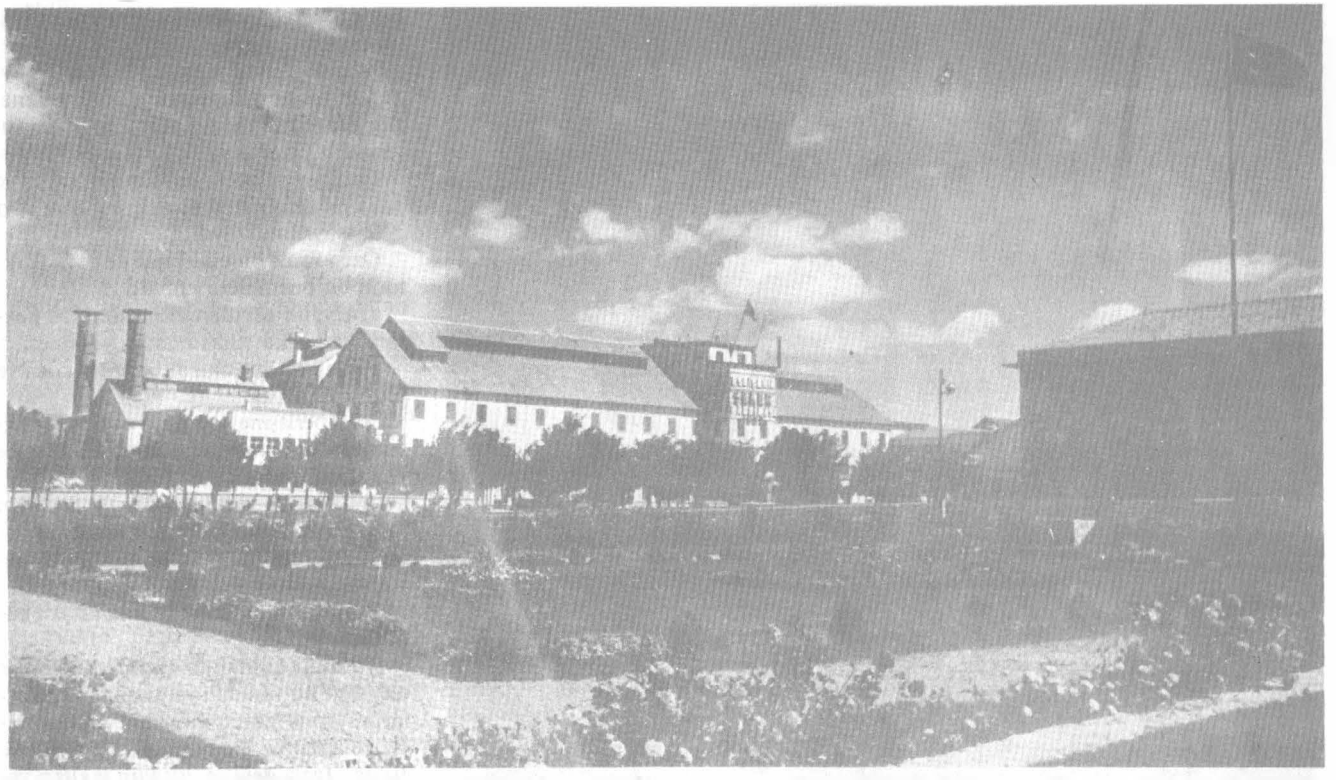

maden sanayii, makine yapımı ve onarımı grubundan oluşmaktadır. Toplam 256.855 çalışanın % 43.01'i tarım, % 18.70'i dokuma sanayiinde toplanmıştır. İşletmelerin % 35.74'ü tek kişilik, 35.76'sı ise 2-3 kişiliktir. Beş kişiden daha fazla kişi çalıştıran işletmelerin oranı % 8.94; 100 kişiden fazla çalıştıranlar ise % 0.23 dolayındadır. Anlaşıldığı kadarıyla çocuk işçiliği yaygındır: 9 ve daha çok kişi çalıştıran işyerlerinde çalışan toplam 147.128 kişinin % 15.4'ü ondört yaşından küçüktür. Bu oranın 2-3 kişi çalıştıran işletmelerde daha yüksek olduğu söylenebilir. İşletme başına çalışan sayısı ortalama 2.5 kişidir.

Toplam sınai işletmelerin yalnız % 4.28'i çevirici güç kullanmaktadır. Kullanılan hammaddenin % 12.62'si dışalım yolu ile karşılanmaktadır. Toplam üretimin % 65'i tarım, % 18'i dokuma sanayiinde oluşmaktadır.

Bu durumda dönem süresince sanayiin, tarım ürünlerini işleme, madencilik ve dokuma alanında yoğunlaştığı ve bu niteliği ile sanayileşmenin ilk aşamasında olduğu söylenebilir. Sınai üretimin, çevirici güç bakımından büyük ölçüde organik enerjiye dayandığı; işyeri başına çalışan kişi ortalamasının çok düşük olduğu, daha doğrusu sanayiin çok ilkel teknoloji ile çalıştığı, sonucuna varılabilir. Bununla birlikte, 1929'da getirilen dışalım kısıtlamaları sonucu, özellikle, şeker, çimento ve yünlü dokuma alanlarında yerli üretim hızla artmıştır.

Sınai üretim, temel tüketim gereksinmelerini karşılamaktan uzaktır. Örneğin yerli şeker üretimi toplam tüketimin % 14.5 gibi bir kısmını karşılamakta; % 85.5'i dışalımla karşılanmaktadır. Benzer bir durum diğer temel tüketim malları için geçerlidir. Dokuma ve giyim dışalımı, toplam dışalımın, 1928'de % 41.48 ile, en yüksek kısmını, oluşturmuştur.

Temel tüketim gereksinmelerinin çok büyük bir bölümünün dışalımla karşılanması, dışalım ikameci sanayileşme (bundan sonra DİS) politikası doğrultusunda görüşler oluşturulmasına yol açmıştır. Daha sonra ayrıntılı olarak ele alınacağı gibi bu süreçte siyasal bağımsızlığın ekonomik bağımsızlıkla tamamlanması görüşü etkili olmuştur.

Aynı yıllarda, dışalım yerine yerli üretim, otomobil gibi dayanıklı tüketim mallarında da denenmiş, ancak başarılı olamamıştır. Bu tür girişimlerin o yıllarda başarısız kalması, iç pazarın yeterli büyüklükte olmaması, yabancı sermaye ve teknolojinin çekingenliği ve kapitalist ekonomilerde görülen büyük bunalım gibi nedenlere bağlanabilir.

Devletçi Sanayileşme Atılımı

Cumhuriyetin ilk on yılında, ekonomik bağımsızlık ve hızla kalkınma alanlarında önemli sayılabilecek bir aşama sağlanamaması, 1930'lu yıllarda beliren iç ve dış gelişmelerle birlikte, devletçi sanayileşme sürecine yol açmıştır. Kurtuluş Savaşı sonrasının egemen görüşü olan "siyasal bağımsızlığın ekonomik bağımsızlıkla tamamlanması" amacı 1930'lu yılların başında gerçekleştirilememişti. Ülkenin dışsatımında önemli yeri olan kapitalist ülkelerin karşılaştıkları ekonomik bunalım, ülkede, üretim düşüşlerine ve işsizliğe neden oluyordu. Kaldı ki, temel tüketim mallarını, şekerini, dokumasını, dışarıdan alan bir Türkiye nasıl bağımsız olabilirdi? Bunlara koşut olarak, gelişmiş kapitalist ülkelerin bunalımdan çıkış için ekonomiye hükümetlerin doğrudan karışmasına yönelmeleri ve Sovyetler Birliği'nin, planlı bir sanayileşme politikası izleyerek ekonomik gelişmesinde önemli bir sıçrama sağlaması, Türkiye'nin tümüyle "kendine özgü" bir

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İLK MODERN FABRİKALAR: 1929'da getirilen dışalım kısıtlamaları sonucu, özellikle şeker, çimento ve yünlü dokuma alanlarında yerli üretim hızla arttı. Bu fabrikaların başında Uşak Şeker Fabrikası ile Bursa Merinos Fabrikası geliyordu. Ancak yeni kurulan fabrikalar henüz yeterli bir sayıda değildi ve iç talebin bir kısmını karşılayabiliyordu.

yaklaşımla devletçi sanayileşmeye yönelmesinde etkili oldular, denilebilir.

Devletçi sanayileşme, nesnel koşulların bir sonucu olarak, temel tüketim mallarının yerli üretimine yönelmiştir. O yıllarda elde edilen gümrük saptama yetkisi sonucu dış rekabete karşı korunan ve özel kesimi destekleyici, onu geliştirici olmasına özen gösterilen bir uygulamadır devletçi sanayileşme. Bunlara ek olarak, devletçi sanayileşmenin finansmanının çok büyük ölçüde kamu kaynaklarından sağlandığı, yabancı özel sermaye, dış borçlanmaya başvurulmadığı ve ülke içinde enflasyona yol açmayacak bir para ve maliye politikası izlenerek gerçekleştirildiği önemle vurgulanmalıdır.

Uygulama: Devletçilik uygulamasının somut düzeyde başlangıcı, özü, 1930'ların başında Birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı'nın benimsenmesi ve uygulanmasıdır. Bu durumda devletçilik uygulamasının kesin olarak, ekonomik gelişmede sanayie öncelik veren bir nitelik taşıdığı söylenebilir.

Sanayileşmeye öncelik veren bir yaklaşım zorunlu olarak biçimsel ve niteliksel sorunları da gündeme getiriyordu. Biçimsel sorun, sanayii girişimlerinin teknik yönleri ile ilgiliydi. Bu sorunun çözümü için önce, ekonominin ayrıntılı olarak incelenmesi gerekliydi. Nitekim, daha önce de değinildiği gibi, bunalım sırasında ekonominin değişik yönlerini inceleyen araştırmalar yapılmış, öneriler geliştirilmiştir. Ancak bunların bir kalkınma programı çerçevesinde somutlaştırılması gerekliydi. Bunun için Ekonomi Bakanlığı'nca gerekli hazırlıklar yapılmış ve Birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı (BBYSP) hazırlanmıştır. BBYSP'nin başlıca amaçları şunlardır:

a) Yerel, ya da bölgesel tarımsal üretime ve doğal kaynaklara dayalı sınai üretim birimleri kurulması;

b) Özellikle dışalım konusu olan temel tüketim mallarının yerli üretimine (özellikle dokuma sanayiine) öncelik verilmesi;

c) Sanayi kuruluşlarının "yerlerinin" hammadde ve işgücü kaynaklarına yakın olması.

Denilebilir ki *BBYSP amaçlarının* temel niteliğine göre salt bir sanayi planıdır; tümü ile ekonomiye yönelik amaçları içermez; dolayısıyla bir makro plan niteliğinde değildir. Buna karşın Planda, ele alınan kuruluşların insangücü ve *diğer* girdi gereksinmelerine ilişkin öngörüler yer almıştır.

BBYSP ile kurulması tasarlanan sanayi beş ana grupta toplanmaktaydı:

1) Dokuma (pamuk, kendir, yün)

2) Maden işleme (demir-çelik, bakır, kükürt)

3) Kâğıt

4) Kimya (yapay ipek, gülyağı, fosforik asit, süperfosfat)

5) Taş, toprak (cam, çimento)

Ön tahminler, bu girişimlerin yapımı için plan döneminde yaklaşık 45 milyon TL. gerektiğini göstermekteydi. Ancak daha sonraki yıllarda bu miktar önce 65, sonunda da 100 milyon TL'ye çıkarıldı. Planda öngörülen yatırımların en büyük bölümü, (% 36'sı) dokuma, (% 23'ü) demir-çelik sektörlerine ayrılmıştı.

BBYSP'nin finansmanının iç kaynakları tümüyle kamu maliyesi yoluyla karşılanmıştır. O yıllarda, kamu gelirlerinin yüzde 70 dolayında bir bölümünün dolaylı vergilerle karşılandığı dikkate alınırsa, sanayileşmenin finansmanında zorunlu tasarrufların önemli bir yeri olduğu açıktır. Her yıl bütçeden ayrılacak 6 milyon TL, ya da bütçe giderleri toplamının % 3 dolayında bir bölümü beş yıl süreyle sanayileşme projelerinde kullanılacaktı. Dış finansman gereksinmeleri tamamı dokuma sanayiinde kullanılmak üzere Sovyetler Birliği'nden sağlanan, 20 yıl vadeli ve faizsiz, 10.5 milyon TL ile karşılanıyordu. Kamu yatırımları Sümerbank aracılığıyla yürütülecekti. Ayrıca İş Bankası'nın 2.4 milyon TL ile özellikle şişe-cam sanayii yatırımlarına katkısı öngörülüyordu. BBYSP döneminden sonra sağlanan 16 milyon sterlin dolayındaki İngiltere kredisi de Karabük Demir-Çelik'in yapımında kullanılmıştır.

Devletçilik uygulamasının ilk ve başarılı bölümü BBYSP'dir. BBYSP ile gerçekleştirilmesi öngörülen sınai üretim, dönemin toplam dışalımının % 44 gibi bir bölümünü oluşturuyordu. Daha sonra yeniden değinileceği gibi, devletçi sanayileşme politikasının temel amaçlarından biri, ve en önemlisi, dışalım konusu olan malların yerli üretimini sağlamaktı. Ek olarak BBYSP'ında sınai yatırımların hammadde kaynaklarına yakın olması ve bölgesel dağılımında bir denge gözetilmesine çalışılmıştır.

BBYSP'nin uygulanmasına 1934 yılı başında başlandı. Uygulamanın başarı ile yürümesi üzerine 1936'dan sonra İkinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı (İBYSP) hazırlıklarına girişildi. İBYSP, ilk planın aksine ara ve yatırım malları üretimine

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

öncelik veriyor ayrıca elektrifikasyon, madencilik ve limanlar gibi altyapısal gelişmeyi dikkate alıyordu. İBYSP, gıda, kimya, makine ve deniz ulaşımı vb. alanlarında yaklaşık 112 milyon TL'lik bir yatırım öngörüyordu. Bu nitelikleri ile İBYSP'nin bir bakıma "kendine yeterlik" ilkesine önem verdiği ve Birinci Plan'ın doğal bir uzantısı olduğu söylenebilir. Ancak bu plan İkinci Dünya Savaşı nedeniyle uygulanamadı.

Devletçi Sanayileşmenin Niteliksel Yönleri: BBYSP'nin uygulanmasıyla oluşturulan sınai işletmelerin finansmanı, üretim teknolojisi, özel girişimle ilişkileri ve sektörel dağılımı gibi konular sanayileşmenin niteliğini açıklayıcı bir işlev görebilirler.

Devletçi sanayileşme programı, büyük ölçüde bütçeden ayrılan kaynaklarla yürütüldü. Bu süreçte, iç ve dış borç yükü artırılmadığı gibi, açık finansman yoluna da gidilmedi. Finansman kaynağı, temel tüketim malları üzerine konulan (dolaylı) vergilerdi.

Sanayi birimlerinin, o günün koşullarında, genellikle dönemin en ileri teknolojisiyle kuruldukları söylenebilir. Bir başka deyişle, üretim kapasiteleri etkin teknolojik düzeydeydi. Bu olgu, üretim maliyetlerinin düşük olmasını sağlayan temel etmendir. Ek olarak işçi haklarının da sınırlı olduğu o günkü koşullarda, çok düşük bir maliyetle üretim olanağı doğuyordu. Sonuçta, kamu kesiminin sermaye birikimini artıran bir süreç oluşuyordu.

Devletçilik uygulamasının özel kesime destek olacağı, onun gelişmesini sağlayacağı, BBYSP'nin ana belgesinde çok açık olarak belirtilmektedir.

"... *ana sanayi* hususi teşebbüs ve sermaye *erbabına daha çok geniş ve faideli Industrie imkânları bahşedecektir. Devlet teşebbüsü ile kurulacak Ana demir sanayii hususi müteşebbislerin yeniden tesis edecekleri makine, tel, çivi döküm... ve saire fabrikalarına ve sanayie ucuz ve kolay tedarik edilir yarı mamul emtea verecektir. Yeni bez dokuma sanayiimiz, mevcut millî fabrikalarımızın inkişaflarına bir pay bıraktığı gibi, pamuk ip ve halat, kadife, pelüş... ve pamuk örme sanayiine de yeni faaliyet imkânları bahşedecektir. Bunlar gibi etrafında hususi teşebbüslerle takviye edilebilecek ve memleketin sınai inkişafı ile mütenasip olarak yükselip kuvvetlenecek birçok sanayi şuabatı doğacaktır ki, bunların hakkı hayatları da bugünkü şartlar altında teessüs eden mümessillerine kıyasen daha ziyade tahtı emniyette olacaktır.*"

Kamu sınai kesimi özel girişimleri, ucuz ve kolay girdi sağlayarak, iç pazarı onlarla uygun biçimde bölüşerek ve yeni pazarlar yaratarak destekleyecekti. Daha sonraki yıllarda bu süreçlere, kamu+özel ortaklıkları kurulması yoluyla özel kesime sermaye aktarılması ve

İLK SANAYİLEŞME PLANI: 1934 yılında uygulanmasına başlanan Birinci Beş Yıllık Sanayileşme Planı'nda en büyük ağırlık dokuma kesimine verilmişti. Bu kesim için planlanan fabrikaların bir kısmı Sovyet kredisiyle ve Sovyet teknolojisiyle kuruldu. Bunlardan biri de Kayseri Dokuma Fabrikası'dır.

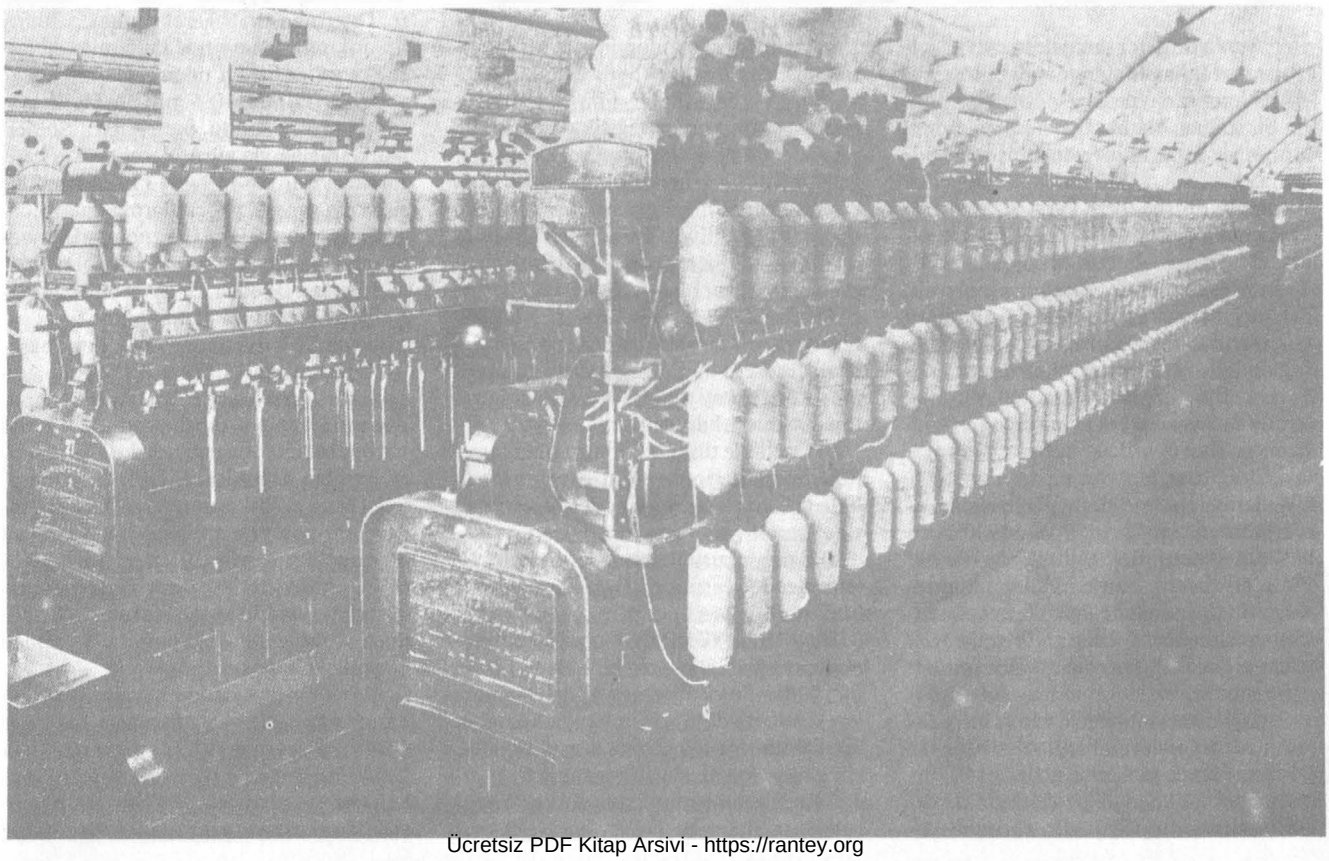

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kamu kesimi nitelikli işgücünün özel kesime geçişi gibi yöntemler eklendi. Nitekim, 1938 tarih ve 3460 sayılı KİT yasası, kamu girişimlerinin özel kesimle ortaklık kurmalarına olanak veriyordu (m. 26). Aynı yıl Merkez Bankası'nın yetkileri, KİT'nin hazinece desteklenen borç senetlerinin karşılığında ödeme yapması yönünde genişletildi. Hükümet, KİT ürünü ve hizmet fiyatlarını, maliyetin ya da piyasa fiyatının altında tuttuğu ölçüde, bu kuruluşlara bir "görev zararı" ödeyecekti. KİT'nin hazine desteğine dayanan bu tür borçları, 1938'de 30 milyon TL'den 1950'de 770 milyon TL'ye ulaşmıştı. Bu, gerçekte, kamu kesiminden özel kesime bir sermaye aktarmasıydı.

Devletçilik uygulamasının neden sanayileşmeye yöneldiği, yukarıda iç etmenler başlığı altında incelenmişti. Ancak burada akla gelebilecek temel bir *soru* devletçi sanayileşme uygulamasının neden yatırım malları üretimine değil de temel tüketim ve bir kısım ara malları üretimine yöneldiğidir. Bu sorunun yanıtı birkaç noktada irdelenebilir.

Önce, devletçi sanayileşmenin, bilinçli bir dışalım ikameci (DİS) nitelikte olmasını belirleyen iç ve dış koşullar dikkate alınmalıdır. O koşullarda, sanayileşmenin genel olarak yatırım mallarına, özel olarak da makine yapımına yönelmesi olanağı yoktu.

Dönemin koşullarına ek olarak, makine yapımı sanayiinin niteliğinden doğan sınırlamalara değinilmelidir. Makine yapımı, gerek üretim girdileri ve gerek üretim teknolojisi açısından, tüketim malı sanayiinden farklıdır. Nitelikli işgücü, makine ve araçlar kadar, diğer ara girdilerin de sağlanması gerekir. Ekonominin o yıllardaki gelişmişlik düzeyi, bunların tümünün dışarıdan sağlanmasını zorunlu kılardı. Yerli üretimin girdi olarak değerlendirilmesi bir yana, dışarıdan girdi sağlamanın güçlükleri vardı.

Ayrıca, yerli üretilecek yatırım mallarının etkin bir biçimde kullanımı bir sorun olabilirdi. O yılların bunalım ortamında dışsatım sınırlı kalacağından, yatırım malları, yalnız ülke içinde sanayiin kurulmasında kullanılabilirdi. Bunun için de devletçi sanayileşme uygulamasının yalnız kısa dönemli bir bunalımdan çıkış hareketi değil, çok daha uzun dönemli, kapsayıcı bir ekonomik gelişme programı biçiminde oluşması gerekirdi. Devletçilik uygulamasında yatırım mallarının yerli üretimden başlayarak köklü bir dönüşümü sağlayacak nesnel koşullar bulunmamaktadır.

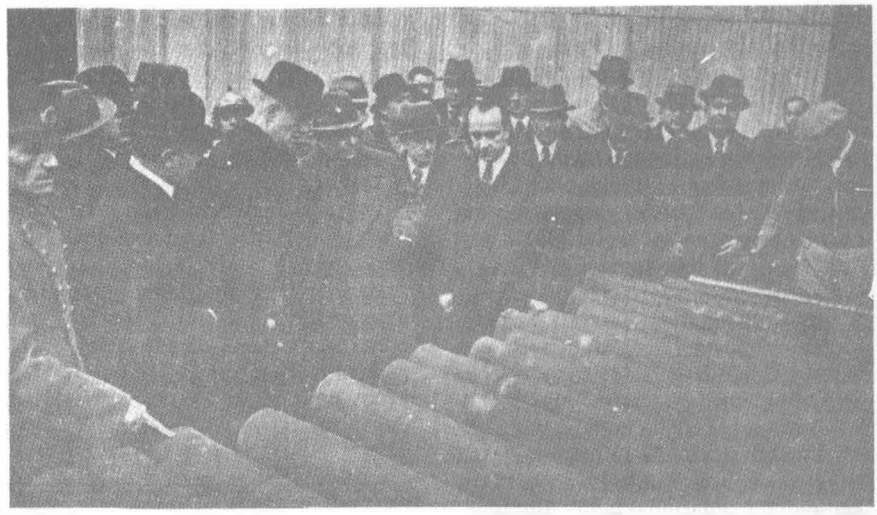

KARABÜK DEMİR-ÇELİK: 2. Dünya Savaşı'nın arifesinde İngiliz Hükümeti'nden alınan 16 milyon sterlin tutarındaki krediyle Karabük Demir Çelik Fabrikası kuruldu. Fabrikanın yer seçiminde askeri nedenler rol oynarken, İngiltere'nin çelik sanayiine kredi vermesinde de Türkiye ile ittifak kurma arayışı başlıca etmen oldu. Dönemin başbakanı Refik Saydam ve hükümet heyeti fabrikayı gezerken.

Sonuç olarak, yatırım malları üretiminin, ne ekonomik ve toplumsal ne de teknik ön koşulları, nesnel temeli vardı. Bu çerçevede düşünülürse, devletçi sanayileşmenin "yanlış" noktadan başladığı iddiaları boşlukta kalmaktadır. Denilebilir ki, devletçi uygulama, DİS'i özel kesimin başlayacağı noktadan alınış ve yürütmüştür. Yukarıda vurgulanan önemli nitelik farklılıkları bir tarafa bırakılırsa, özel sermaye eğer sanayie yönelecek düzeyde olsaydı, aynı sektörlere yatırım yapardı. Salt bu açıdan devletçiliğin, özel kesimin yapamadığını devlet yapar kuralına uygun olduğu söylenebilir.

Sanayiin Yapısı: Dönem süresince sanayi üretimi önemli gelişme gösterdi. Devletçilik uygulamasının somut düzeyde sanayileşmeye yönelmesi bu dönemde ilk meyvelerini vermeye başladı. Temel tüketim mallarının yerli üretiminin sağlanması büyük ölçüde gerçekleştirildi. Pek çok malın, o günkü koşullarda varolan iç talebinin yerli üretimle karşılanması başlıbaşına bir başarı sayılmalıdır. Ekonomik ve toplumsal gelişmişliğin bir göstergesi sayılan iç pazarın büyüklüğünün, gelir düzeyi, kentleşme vb. göstergelerden anlaşılabileceği gibi, sınırlı olması, iç talebin yerli üretimle karşılanmasına olanak veriyordu.

Sanayi alanında en önemli gelişme dokuma sanayiinde sağlandı. Bu alt sektörde, daha önce sözü edilen kamu girişimlerine ek olarak Çukurova ve Ege bölgelerinde özel girişime dayalı birimler kuruldu. Bu gelişmelerin bir sonucu olarak, 1930'ların sonunda, yerli üretim talebin % 80 gibi bir bölümünü karşılayacak düzeye gelmişti. Kurulan dört ana üretim birimi, 1935'ten sonra şeker dışalımını sona erdirecek düzeyde üretim yapmaktaydı. Çimento üretimi, özel girişimlerin kamulaştırılması (1938) ve yeni işletmeler kurulması sonucu, 1927'de yılda 14.4 bin tondan, 1935'te 220 bin tona yükseldi. İç talep fazlası 90 bin ton , dışa satıldı.

Cumhuriyet hükümetleri için demir-çelik üretimi bir bağımsızlık simgesi olmuştu. Uzun araştırma ve incelemelerden ve İngiliz-Alman rekabetinden sonra savunma sorunu da göz önünde tutularak ilk demir-çelik tesisinin bir İngiliz firmasınca Karabük'te kurulması 1939'da gerçekleştirildi.

Sıralanan başlıca ögelerinin dışında, bu dönemde sanayiin sektörel gelişimi, işletmelere ait verilerden izlenebilir (Tablo 2). Madencilik ve sanayi üretim değerinin % 90'dan fazlasını sağlayan bir bölümü Teşvik Yasası'ndan yararlanmıştır. Bu nedenle sınai üretim yapısının açıklanmasında bu oran, veri olarak, yeterli sayıl-

malıdır. Ek olarak Teşvik Yasası'nın uygulanmasında kamu-özel ayrımı olmadığını teşvikten her iki kesimin de yararlandığını belirtelim.

Sanayii Teşvik Yasası'ndan 1932'de 1473 işletme yararlanmaktaydı. Bu miktar dönem süresince sürekli olarak azalmış ve 1939'da 1144'e, yasanın son uygulama yılı olan 1941'de de 1052'e düşmüştür. Ancak teşvikten yararlanan kamu kuruluşlarının sayısının giderek arttığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, toplam içinde kamu işletmesi sayısı, çok azdır: 1922'de 31, 1935'de 56 ve 1936'da 86. Özel işletmelerin yarıya yakın bir bölümünün tek kişinin mülkiyetinde, % 17'sinin adi şirket; % 13'ünün kollektif şirket ve yalnızca % 6'sının anonim şirket olduğu anlaşılmaktadır. Buradan, teşvikten yararlanan sanayi girişimlerinin kişisel mülkiyete dayandığı, ortaklık olgusunun çok sınırlı olduğu söylenebilir.

Tablo'dan, sınai işletmelerin % 44 gibi bir bölümünün tarıma dayalı sanayi ve % 23'ünün de dokuma sanayiinde toplandığı anlaşılmaktadır. Sanayiin belirleyici niteliği temel tüketim malı üretimine yönelmiş olmasıdır. Karşılaştırma açısından önemli bir gösterge sayılması gereken iş yeri başına üretim değeri sektörler arasında önemli farklılık göstermektedir. Özellikle maden çıkarımında, işyeri başına üretim değeri diğer sektörlerden fazladır. Aynı sektörde, çevirici gücün yüksek olduğu ve bunlardan sermaye ve teknoloji yönünden daha üstün bulunduğu öne sürülebilirse de, üretim değerinin bir fiyatlama olgusu olduğu dikkate alınmalıdır.

Üretim yapısını belirlemede kullanılabilecek önemli bir gösterge, işyeri başına çalışan miktarıdır. Verilerin güvenilirliği bir sorun olmakla birlikte, maden çıkarımı dışında kalan alt sektörlerde, işyeri başına çalışan sayısının 1933'te ortalama 47 kişiden, 1939'da 84 kişiye yükselmiş olması dönem boyunca üretim ölçeğinin arttığı biçiminde yorumlanabilir.

Bölüşümün bir göstergesi olan üretim değeri ve katma değer içinde çalışanlara yapılan ödemenin payı, sektörler arasında önemli farklılıklar göstermektedir. Niteliği gereği maden çıkarma bir yana bırakılırsa, diğer sektörler içinde üretim içinde emeğin payının en yüksek olduğu sektörler sırası ile orman ürünleri, dokuma ve bina inşaatı alt-sektörleridir. Bina inşaatı dışında kalan bu iki sektörde, günlük ücret en düşük düzeydedir. Katma değer içinde ücret payı ise, maden ürünleri kâğıt-karton, kimya ve bina inşaatında diğer sektörlerden daha fazladır. Söz konusu sektörlerde günlük ücret görece diğer sektörlerdeki ücretten yüksektir.

İşyeri başına çevirici güç ortalaması, bir ölçüde de olsa, üretim teknolojisinin bir göstergesi sayılır. Tablo 2'nin verilerinden, devletçi sanayileşme programının uygulandığı alk sektörlerde çevirici güç miktarının önemli ölçüde arttığı görülmektedir. Bu durum, kâğıt başta olmak üzere, dokuma, maden ürünleri, tarıma dayalı sanayi ve "diğer" sanayi kolları için geçerlidir. Bu sektörler, dönemin sanayileşmesinde belirleyici olmuştur.

1946-60 Dönemi

Genel Çerçeve: Dönem, özel sermaye birikiminin ekonomik ve toplumsal gelişmede giderek etkinlik kazanması, iç pazarın, izlenen ekonomi politikaları sonucu genişlemesi ve kalkınmanın dış kaynaklara dayalı yürütülmesi görüşünün giderek egemen olması gibi, daha sonraki gelişmeleri belirleyen nitelikleriyle, sanayileşme açısından önemli sayılmalıdır. Savaşı hemen izleyen yıllarda beliren ekonomi politikası tartışmaları, bir "yeni devletçilik" anlayışına yol açıyordu. Bu-

Tablo: 2

Sanayii Teşvik Yasasından Yararlanan İşyerlerinin Bir Kısım Özellikleri

	Altsektör	1933	1935	1937	1939
I.	**MADENCİLİK**				
	a) İşyeri sayısı	18	26	32	37
	b) İşyeri başına üretim değeri	577	666	679	745
	c) İşyeri başına çalışanların ortalaması	549	494	571	655
	d) Üretim değeri içinde emeğin payı	28.0	26.4	31.7	36.6
	e) Katma değer içinde emeğin payı	33.3	35.7	43.9	48.0
	f) Çeviri güç ortalaması (BG. olarak)	1.448	1.414	1.013	3.366
II.	**TARIMA DAYALI SANAYİ**				
	a) İşyeri sayısı	614	525	487	468
	b) İşyeri başına üretim değeri	149	231	297	380
	c) İşyeri başına çalışanların ortalaması	31	51	60	66
	d) Üretim değeri içinde emeğin payı	4.6	4.7	4.2	3.6
	e) Katma değer içinde emeğin payı	10.1	10.1	8.5	7.0
	f) Çeviri güç ortalaması (BG. olarak)	78.6	103.4	122.7	140.5
III.	**DOKUMA**				
	a) İşyeri sayısı	335	266	244	249
	b) İşyeri başına üretim değeri	62	101	158	201
	c) İşyeri başına çalışanların ortalaması	49	52	96.7	119
	d) Üretim değeri içinde emeğin payı	17.3	15.3	14.0	14.5
	e) Katma değer içinde emeğin payı	40.1	40.6	33.1	34.8
	f) Çeviri güç ortalaması (BG. olarak)	57	140	192	384
IV.	**ORMAN ÜRÜNLERİ**				
	a) İşyeri sayısı	115	74	59	53
	b) İşyeri başına üretim değeri	49	67	99	102
	c) Üretim değeri içinde emeğin payı	55	47	61	93
	d) İşyeri başına çalışanların ortalaması	26.0	21.5	18.1	21.5
	e) Katma değer içinde emeğin payı	50.6	42.1	32.3	43.9
	f) Çeviri güç ortalaması (BG. olarak)	76	108.8	22.10	266.
V.	**KÂĞIT-KARTON**				
	a) İşyeri sayısı	41	31	32	37
	b) İşyeri başına üretim değeri	49	67	99	102
	c) İşyeri başına çalışanların ortalaması	38	38	81	78
	d) Üretim değeri içinde emeğin payı	25.8	19.4	13.6	17.4

na göre, hükümet özel girişimciliği açıkça desteklemeli, yönetim, güvenlik ve temel kamu hizmetleri dışındaki ekonomik faaliyetleri özel kesime bırakmalı, ya da bir başka deyişle, ekonomik gelişmeyi, iç ve dış özel sermayeye bırakmalıydı. Özel sermayenin, istediği sektörde tam bir güvence içinde çalışabilmesi ve madenciliğin bir kesimi, enerji, demir-çelik üretimi ve demiryolları dışında kalan kamu ekonomik girişimlerinin özel kesime devri, bu yaklaşımın özünü oluşturuyordu. Bu politika, özellikle, ABD ve bağlı yabancı kredi sağlayan çevrelerce öneriliyordu. Ekonomiyi inceleyen, ABD ve Dünya Bankası uzmanları raporlarında, kamu kesiminin daraltılmasını, özel kesime öncelik verilmesini, tarımın geliştirilmesini ve daha da önemlisi, ağır sanayi (demir-çelik, ağır kimya, bu arada kimyasal gübre, selüloz ve kâğıt) sanayilerinin *kurulması* öneriliyordu. Sanayileşme, tarım ürünlerinin işlenmesi, hafif metal, inşaat malzemesi yapımı, deri, orman ürünleri, seramik ve el sanatları alanlarında geliştirilmeliydi. ABD ekonomik yardım ve kredileri, bu ekonomi politikasının izlenmesi koşuluna bağlanıyordu.

Dönem süresince, para sunumu ve kamu maliyesi alanında izlenen "genişlemeci" politika; karayolları yapımına öncelik verilmesi ve tarımda traktör kullanımının yaygınlaşması doğan işgücü fazlasının kentlere akını ve gelişmiş kapitalist ülkelerden alınan yeni tüketim biçimlerinin giderek yaygınlaşması, iç pazarı genişletici, ya da etkin talebi artırıcı bir işlev gördü. Ancak bu sürecin, yerli üretimi uyarması zorunlu bir sonuç olmadı, kârlılık, daha çok, alım-satım, konut ve arsa rantlarında yoğunlaşıyordu. Dönemin sanayileşme açısından incelenmesinde bu noktalar önem kazanmaktadır.

Dönem süresince kamu eliyle parasermaye oluşturulması ve bunun kullanım biçimiyle ilgili bir başka gelişme kamu ekonomik kuruluşlarıyla ilgilidir. Kamu ekonomik kuruluşları aracılığıyla kaynak kullanımı iki düzeyde gerçekleştirilmiştir: a) Kamu mal ve hizmetlerinin fiyatının, maliyetin altında tutulması. Bu yolla oluşan ve ilgili Yasa'da "görev zararı" olarak adlandırılan açık Merkez Bankası aracılığıyla para sunumu artırılarak karşılanmıştır. b) Kamu + özel ortaklıkları kurulması. Sermaye alanındaki gelişmelerin açıklığa kavuşması için bu noktalara kısaca değinilmelidir.

Dönem süresince ve özelliklel1953'ten sonra KİT'e ayrı bir önem verildi. KİT'in sermayeleri artırıldı, varolan KİT'ten ayrılarak ya da tümüyle yeni KİT kuruldu. Kısaca özel kesime öncelik veren ekonomi politikasının egemen olduğu bir dönemde kamu kesiminin nicel ve nitel olarak genişletilmesi yoluna gidildi. Kamu kuruluşlarının, hükümet programında belirtildiği gibi özel kesime devri yerine bunun tamamen karşıtı bir politikanın izlenmesi yalnız KİT'i satın alacak özel sermayenin bulunmadığı gibi yüzeysel nedenlere bağlanamaz. Temel neden, hükümetin ekonomik gelişmeyi KİT aracılığıyla sağlamak zorunda kalmasıdır. Sermayenin parasal gelişmesi sonucu büyüyen etkin talebi karşılamak, daha fazla üretim ve hizmet isteklerini yerine getirmek, özel kesime bırakılmayacak kadar öncelik kazanıyordu. Kaldı ki, özellikle o yıllarda, özel girişimciler devlet desteğini, kamu olanaklarından yararlanmayı, onun yerini almaya tercih etmek durumundaydılar. Ek olarak demokratik bir ortamda, mal ve hizmet sunumu kadar, işbulma da önemli bir sorundu ve siyasal yönetim, kamu kuruluşlarını elinde tutmakla, işbulma olanakları sağlayabiliyordu. Bu sorun, daha sonraki yıllarda da varlığını sürdürecektir.

Dönem süresince kamu kesimi mal ve

	Altsektör	1933	1935	1937	1939
	e) Katma değer içinde emeğin payı	53.8	45.6	25.4	37.5
	f) Çeviri güç ortalaması (BG. olarak)	31.2	30.2	438.6	358.9
VI.	**BİNA İNŞAATI**				
	a) İşyeri sayısı	36	31	30	28
	b) İşyeri başına üretim değeri	92	159	197	233
	c) İşyeri başına çalışanların sayısı	32	103	133	217
	d) Üretim değeri içinde emeğin payı	15.2	11.2	13.9	15.3
	e) Katma değer içinde emeğin payı	33.9	26.2	31.8	37.0
	f) Çeviri güç ortalaması (BG. olarak)	237.2	388.7	484.2	577.3
VII.	**DİĞER SANAYİİ**				
	a) İşyeri sayısı	68	54	70	71
	b) İşyeri başına üretim değeri	125	254	281	267
	c) İşyeri başına çalışanların ortalaması	141	92	100	82
	d) Üretim değeri içinde emeğin payı	7.3	8.2	8.2	6.9
	e) Katma değer içinde emeğin payı	37.2	34.7	33.7	27.2
	f) Çeviri güç ortalaması (BG. olarak)	114.5	233.7	258.9	186.9
VIII.	**KİMYA**				
	a) İşyeri sayısı	54	44	38	37
	b) İşyeri başına üretim değeri	94	81	84	109
	c) İşyeri başına çalışanların ortalaması	27.0	9	8	12
	d) Üretim değeri içinde emeğin payı	6.7	3.4	3.0	3.1
	e) Katma değer içinde emeğin payı	24.6	27.3	21.3	23.6
	f) Çeviri güç ortalaması (BG. olarak)	29.5	17.4	14.9	14.9
IX.	**MADEN ÜRÜNLERİ**				
	a) İşyeri sayısı	77	57	44	41
	b) İşyeri başına üretim değeri	45	101	181	235
	c) İşyeri başına çalışanların ortalaması	31	43	108	152
	d) Üretim değeri içinde emeğin payı	17.4	11.7	13.9	21.3
	e) Katma değer içinde emeğin payı	74.0	39.5	40.3	63.4
	f) Çeviri güç ortalaması (BG. olarak)	45.8	76.5	135.2	492.4
	TOPLAM				
	a) İşyeri sayısı	1.397	1.161	1.116	1.144
	b) İşyeri başına üretim değeri	110	175	232	289
	c) İşyeri başına çalışanların ortalaması	47	48	72	84
	d) Üretim değeri içinde emeğin payı	8.4	7.5	7.8	8.7
	e) Katma değer içinde emeğin payı	22.2	21.0	20.6	21.8
	f) Çeviri güç ortalaması (BG. olarak)	98.4	160.5	212.9	328.9

Not: Üretim değeri bin TL. olarak.
Kaynak: DİE, Türkiye Milli Geliri 1923-1948, (Bulutay-Tezel-Yıldırım), Ankara, 1974.

hizmetlerinin fiyatı, çoğu kez genel fiyat düzeyinin ve maliyetin altında tutulmuştur. Hükümetçe saptanan kamu mal ve hizmeti fiyatlarının maliyetin altında tutulmasıyla, bir yandan genel fiyat düzeyinin kararlı tutulması, diğer yandan da bu yolla, özel kesime kaynak aktarılması sağlanmaktadır. Kamu kesimi mallarının ticareti, önce tümüyle özel kesime bırakılmıştır. "Devlet ticaret yapmaz" gibi bir anlayışla, başta Sümerbank satış mağazaları olmak üzere, kamusal satış birimleri kapatılmıştır. Mal darlıkları ve karaborsa işlemlerinin 1955 sonrasında yaygınlaşması üzerine, bir kısım kamu satış birimleri yeniden açılmışsa da, kamu mallarının ticareti kural olarak özel kesime bırakılmış ve bu durum özel ticari sermaye birikimine katkıda bulunmuştur.

Kamu kesiminden özel kesime sermaye aktarılmasının ikinci yolu, *ortaklıklar* oluşturulmasıdır. Bu yöntem, bir kısım yasal boşluklardan yararlanılmasına dayanır. Özel sermayenin, en az % 51 paya sahip olduğu bu tür ortaklıklara kamu kuruluşları ortak edilmektedir. Ticaret Yasası'na göre, ortaklar, taahhüt ettikleri sermayenin dörtte birini ödemek durumundadır. Bu süreçte, kamu kuruluşları taahhüt ettikleri sermayenin tamamını ödemektedir. Kârın bölüşülmesi, taahhüt edilen sermayeye göre olduğundan, kamu sermayesiyle çalışan ve yönetimi özel kesimde olan ortaklıklar özel kesime sermaye aktarmaktadırlar.

Bu tür KİT-özel sermaye ortaklıklarından, o dönemde kurulan ve *günümüzde* de faaliyette bulunan 38 ortaklık vardır. Bunlardan yalnız üçü, tamamı bankacılık alanında olmak üzere, 1946 öncesinde kurulmuştur. Dönem boyunca, özellikle gıda, dokuma, madencilik, ulaştırma ve bankacılık-sigortacılık alanlarında bu tür ortaklıkların yaygınlaştığı görülmektedir. Çoğu kez kamu-özel ortaklık sürecine, yabancı özel sermaye de katılmaktadır. Uygulamada, özel kesime bu yolla ne kadar sermaye aktarıldığının saptanması için, ortaklıkların kuruluşlarından başlayarak yıllık bilançolarının incelenmesi gerekir. Bu arada, o yıllarda kurulan birçok ortaklığın tasfiye edildiği de göz önünde tutulmalıdır.

Özetle belirtmek gerekirse, incelenen dönemde, dış yardım, (özellikle ABD) çevrelerinin önermelerine ve hükümetin başlangıçtaki vaadine karşılık kamu ekonomik kuruluşlarının sınırlanması ve bunların özel kesime devri politikası gerçekleştirilememiştir.

Dönemin sanayileşme sürecinde doğrudan ve dolaylı etkili olan bir diğer etmen, sırasıyla, dış yardım ve kredilerle yabancı özel sermaye girişleridir. ABD kredi ve bağışlarıyla diğer uluslararası kuruluşların kredileri, dışalım kolaylıkları, iç pazarın genişlemesi ve benzeri dolaylı etkileriyle özel sınai yatırımları uyarıcı olmuş, bu yıllarda ilk kez yasal yollarla özendirilmesine başlanan yabancı özel sermaye de, büyük ölçüde sanayi alanında faaliyet göstermiş ve yerli sınai üretimin gelişimini, doğrudan etkilemiştir.

Yabancı Sermayeyi Teşvik Yasası uyarınca gelen yabancı sermayenin nitelikleri, o dönemin ekonomik gelişmesini açıklayıcı ögeler taşımaktadır. Dönem süresince gelen yabancı sermayenin % 95 gibi bir bölümü sanayi kesimine yatırılmıştır. Bu miktarın, 1951-1965 döneminde % 26'sı plastik-kauçuk, % 25'i kimya, % 13'ü elektrikli ev araçları ve % 11'i de gıda-içki alt sektörlerine gitmiştir. Bu durum, iç pazarın genişlemesiyle, yabancı sermayenin bu sektörlerde üretimi kârlı bulmasından kaynaklanmaktadır. Kimya sanayiine yapılan yabancı sermaye yatırımlarının çok büyük ölçüde ilaç alt kesiminde yoğunlaştığı düşünülürse, bu sonuç açıklık kazanır.

Sanayiye yapılan yabancı özel sermaye yatırımları, genellikle kendisinin üç katı dolayında yerli özel sermaye ile ortaklık içinde çalışmaktadır. Bu durum, ilgili ortaklıkların yerli sermayenin denetiminde olduğu anlamına gelmezse de bir başka açıdan önemlidir. Yabancı sermaye, özel sermaye yatırımlarına yön verici, onu belli alt sektörlere sürükleyici bir işlev görmektedir.

Sanayiye yapılan özel sermaye yatırımlarının bir başka özelliği, kurulan üretim ölçeğinin, çağdaş teknolojik verilere göre etkin sayılan düzeyin çok altında olmasıdır. Teknolojik etkinlikten uzak üretim ölçeği, hemen her ekonomiye giriş kitabından öğrenileceği gibi, yüksek maliyet anlamına gelir. Ancak iç pazarın, yabancı ürünlerin rekabetine karşı gümrük duvarlarıyla korunması, ekonomik yönden kârlı üretime olanak vermektedir. Bir başka deyişle, teknolojik açıdan etkinlikten uzak oluş, yüksek kâr sağlanmasına engel olmamaktadır. Yabancı sermaye, korunan bir ortamda, ticari sermayeyle işbirliği içinde, yüksek maliyete karşın, kârlı çalışabilmektedir.

Sanayiye yapılan yabancı sermaye yatırımlarının bir başka özelliği, üretimde dışalım girdi kullanılmasıdır. Dışalım girdi kullanımının yaygınlığı iki sorunu gündeme getirmektedir. Sorunlardan biri, sanayileşmenin, geriye doğru bağlantı yoluyla yerli üretimi canlandırma etkisinin, bu nedenle eksik kalması, gerçekleşmemesidir. İkinci sorun da, özellikle dışalım güçlüklerinin varolduğu durumlarda, sınai üretimin girdilerini dışarıdan sağlama zorunluluğu nedeniyle, üretimde bulunamamasıdır. Dönem süresince giderek artan dış ticaret açığına bu gelişmenin önemli katkısı olduğu kuşkusuzdur.

Kısaca özetlemek gerekirse, dönemin ekonomik gelişmesine damgasını vuran başlıca etmenlerden biri, bu dönemin yabancı özel sermayeye "yeniden" açılışı simgelemesidir. Yabancı özel sermayenin üretime yönelen payı, toplamının sekizde biri olarak çok azdır. Sanayi üretimine yönelen yabancı sermaye ise, ilkel teknoloji ve düşük ölçekle üretimde bulunmakta, dışalım girdi kullanmaktadır. Bu durum, uzun dönemde yerli sınai üretimin gelişmesinde olumsuzluklar yaratacaktır. Bununla birlikte, sınai üretimin kârlı olması iç pazarın genişlemesi ve dışalımın yasaklanması (koruma) ile sağlanabilmektedir.

Sanayiin Gelişimi: Dönem süresince sanayi kesimi tarımsal değişime ve kentleşmeye bağlı olarak iç pazarın genişlemesi sonucu canlılık kazandı.Dönemin temel özelliği, sınai üretimde dışalım yerine yerli üretim türü sanayileşmenin birinci aşamasının tamamlanmasıdır. Bu niteliğiyle dönem, bir bakıma özel sanayiye "geçiş" dönemi sayılabilir. Devletçi sanayileşme döneminde başlatılan temel tüketim mallarının yerli üretim girişimi bu dönemin sonunda tamamlanmıştır. Temel tüketim mallarının (dokuma, giyim, gıda, içki-tütün) yerli üretimi, bilindiği gibi, dışalım yerine yerli üretime dayanan sanayileşmenin birinci, ya da kolay aşaması olarak alınmaktadır. Dönemin başlarında, özel girişimciliğe dayanan ekonomi politikasına koşut olarak, bu alanda özel kesimin üretimde bulunması öngörülmekteydi. Ancak 1950'li yılların ikinci yarısında, özel sınai üretimin genişleyerek iç pazarın istemlerini karşılayamaması sonucu, kamu kesimi de bu yönde üretimini genişletmek durumunda

İTHALATI KISMAK: 1930'larda gerçekleşen sanayi atılımının başlıca amacı ekonomik kriz sonucu ihracat döviz gelirlerinin hızla azalması nedeniyle ithalatı kısmaktı. Bu amaçla tüketim malları ithalatını azaltacak ikame sanayileri öncelikle ele alındı. Dönem sonunda dokuma kesiminde devletin ve özel sektörün kurduğu fabrikalar iç talebin yüzde 80'ini karşılayabiliyordu.

kalmıştır. Kısaca, dışalım yerine üretimin birinci aşaması, özel ve kamu kesimlerinin birlikte gelişmesiyle sağlanmıştır.

İncelenen dönemde özel sanayi üretiminin özendirilmesine ilişkin yasal düzenleme yoktur. Teşviki Sanayi Yasası'nın 1942'de süresini tamamlamasıyla, 1963'e kadar yasal özendirme yoluna gidilmemiştir. Ancak biçimsel olarak özendirme olmamasına karşın, genişleyen iç pazara bağlı olarak sınai ürün isteminin artışı, özel sınai yatırımları uyarıcı bir etkide bulunmuş, yabancı sermayenin de katkısıyla, sınai tüketim malları üretimine yönelen yatırımlar artmıştır. Özendirmesiz dönem bir bakıma, tüketimin artması sonucu, doğal özendirme dönemi olmuştur.

Özel sanayiin bu doğrultuda gelişmesine bir başka katkı, 1950'de Türkiye Sınai Kalkınma Bankası'nın kurulmasından kaynaklanmıştır. Dünya Bankası'nın istemiyle azgelişmiş ülkeler için oluşturulan ve bir "ilk deney" niteliğinde olan *TSKB*'nin amacı özel sanayiye iç ve dış kredi sağlamaktır. Banka'nın sermayesi, özel ticari bankalar (% 75), ticaret ve sanayi odaları ve borsaları (% 15), ve özel sınai kuruluş ve kişilerin (% 10) sermayelerinden oluşmaktadır. Banka, sermayesine ek olarak, borç senedi (tahvil) satışı yapabilir, sağlayacağı dış kredileri ve devletçe kendisine sağlanan kaynakları kullanabilir. Hükümet ayrıca Banka ortaklarına yıllık % 6 kâr garantisi veriyordu. Ek olarak Banka, dışalım kotalarından belli payı kullanabilecekti.

TSKB'nin amaçları dönemin sanayileşme politikasının bir göstergesidir: Bunlar a) özel sanayiin kurulmasına ve genişlemesine yardımcı olmak, b)yerli-yabancı ortaklığı biçimindeki sınai kuruluşları özendirmek ve c) pay senedi ve tahvillerin özel mülkiyete geçmesine ve özel mülkiyette kalmasına yardım etmek olarak özetlenebilir. Banka, orta ve uzun dönemli sanayi kredisi açarak, ortak olarak, ya da bazı durumlarda doğrudan kendi kaynaklarıyla yeni girişimler kurarak bu amaçlarını gerçekleştirir. TSKB 1950-1962 döneminde 500 milyon TL dolayında kredi dağıtmıştır. Bankanın kredileri, büyük ölçüde temel tüketim sanayilerine verilmiş; kredilerin bölgesel dağılımında Marmara bölgesi öncelikli olmuştur. Bu durum, devletçi sanayileşmenin aksine, özel sanayiinin bölgesel dağılımında daha sonraki yıllarda giderek belirginleşen bir sonuç yaratmış, özel sanayiin bu bölgede yoğunlaşmasına yol açmıştır.

Dönem süresince sanayiin gelişmesine katkıda bulunan bir başka etmen, altyapı olanaklarının, özellikle ulaştırma, enerji ve haberleşme alanındaki gelişmelerin sağladığı dışsal ekonomilerdir. Altyapı olanaklarının giderek daha kolay ve ucuz sağlanması, sınai üretimin kâr oranını artırıcı olacaktır. İç pazarın mutlak büyüklüğünün genişlemesiyle birlikte alındığında, altyapı kolaylıklarının bu yöndeki katkısı kolay anlaşılır. Nitekim, özel sanayi yatırımlarını belirleyen en önemli etmenlerden birinin kamu yatırımları olması bu bağıntının bir göstergesidir.

Bu dönemde örgütlenen başlıca sınai KİT, MKEK (1950), Gübre, Et ve Balık (1952), Türkiye Çimento, Azot (1953), TPAO, DMO (1954), SEKA (1955), Demir-Çelik (1955) ve TKİ (1957)'dir. Gübre, Et ve Balık ve Azot dışında kalanlar, daha önce, Sümerbank ve Etibank'a bağlı kuruluşların yeniden örgütlenmesiyle oluşturulmuştur. Bankacılık ve ulaşım alanında da yeni kamu girişim-

leri oluşturulmuş ve KİT'in sermayesi artırılmıştır. Ek olarak, daha önce sözü edilen ve o dönemde kurulup bugün de faaliyette bulunan özel kesimin egemenliğindeki kamu-özel ortaklıkları da kamu kesiminin bir genişlemesi biçiminde alınabilir. Özel kesime öncelik verilen ekonomi politikasının egemen olduğu bir dönemde kamu kesiminin genişletilmesi iki temel nedene bağlanabilir.

Bu dönemde kamu ekonomik genişlemesinin nedenlerinden birincisi, özellikle dönemin ikinci yarısında, özel kesime dayalı sanayiin genişleyen iç istemi karşılayacak ölçüde gelişememesi sonucu artan sınai ürün tüketiminin karşılanmak istenmesidir. Hükümet, bu durumda doğrudan ve hızlı çözümü, varolan kamu kesimine öncelik vermekte bulmuştur. Daha sonra görüleceği gibi dış alım güçlükleri de iç istemin karşılanmasını sınırlamış ve fiyat artışı oranının yükselmesine neden olmuştur. Kısaca, kısa dönemli ekonomik zorunluluklar kamu kesimine öncelik verilmesine yol açmıştır.

İkinci neden, kamu kesiminin özel kesimin geliştirilmesine olabilecek katkısıdır. Geneleksel olarak daha önceki dönemlerde biriken ve bu dönemde de genişleyen ticaret sermayesinin istemlerinin karşılanması gerekmektedir. Ek olarak yeni kurulmakta olan sanayi, girdi gereksinimi içindedir ve girdilerin dışalımla sağlanması olanakları sınırlıdır. Ayrıca yapısal bir dönüşüm sürecine giren tarım kesimi, girdi ve kredi istemektedir. Tüm bu istemlerin karşılanması için varolan kamu kesiminin geliştirilmesi tek çıkar yol olmuştur. Özel kesimin bu değişik gruplarından gelen ekonomik baskıya, genel oyla işbaşında bulunan hükümetin, siyasal ve toplumsal istekler karşısındaki durumu da eklenmelidir. Bir başka deyişle, dönemin siyasal ve toplumsal gelişmeleri de kamu kesiminin genişletilmesini zorunlu kılmıştır.

Belirtilen gelişmelere koşut olarak, dönem süresince sanayiye yapılan kamu yatırımı oranı artmıştır: Toplam sınai yatırımlar içinde kamu payı 1950'de % 57, 1955'te % 60 ve 1962'de % 78 olmuştur.

Dönemin sınai üretim yapısıyla ilgili veriler, yalnız DİE'ce büyük olarak tanımlanan (10 ve daha fazla işçi çalıştıran *veya* 10 ve daha fazla BG olarak çevirici güç kullanan) işyerleri için vardır. Veriler kamu kesiminin tamamını kapsar. Dönemin sanayi verilerine göre, kamu kesimi üretim ölçeği yönünden özel kesimden daha ileri düzeydedir. Bir başka deyişle, üretim teknolojisi kamu kesiminde daha ileridir. Bu durum, özellikle çalışan başına katma değer verilerinden izlenebilir (Tablo 3). Kamu kesimi işyerlerinde işyeri başına çalışan miktarı, dönem süresince azalma eğilimi göstermekle birlikte, örneğin 1962'de özel kesimin on katı düzeyindedir. Genel olarak kamu işletmelerine, bu yıllardan başlayarak politik nedenlerle işçi alınmasına karşılık kamu-özel katma değer farkının giderek artması, iki kesim arasındaki teknoloji farkından kaynaklanmaktadır. Kaldı ki, katma değer bir fiyatlandırma olgusudur ve ka-

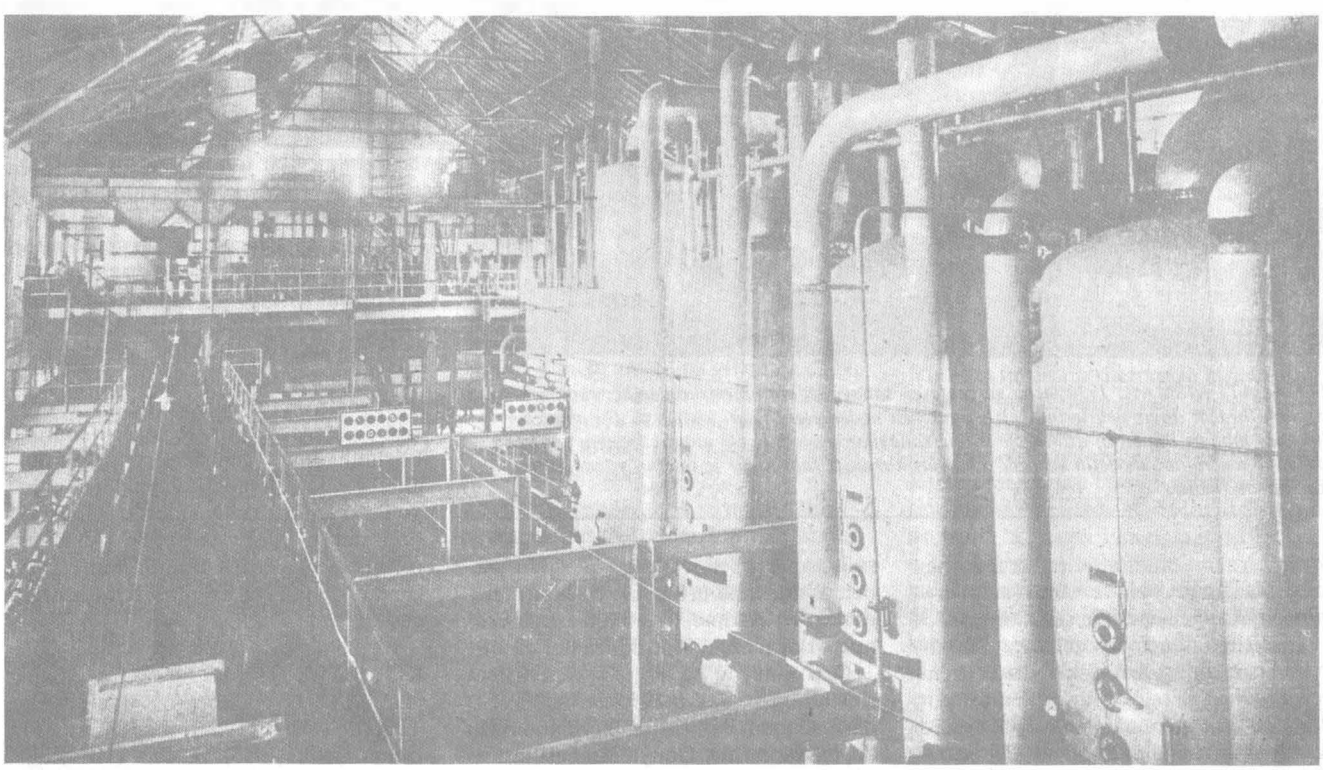

İLK SANAYİ PLANININ FİNANSMANI: BBYSP'nın finansmanı için 45 milyon lira öngörülmüşken, bu rakam önce 65 milyona, daha sonra da 100 milyona çıkarıldı. 10.5 milyon liralık Sovyet kredisiyle kurulan dokuma fabrikaları dışında kalan tüm yatırımlar devlet bütçesinden finanse edildi. Bu yatırımlardan biri de Turhal Şeker Fabrikası'ydı. O yıllarda, kamu gelirinin yüzde 70 dolayında bir bölümünün dolaylı vergilerle karşılandığı dikkate alınırsa, sanayileşmenin finansmanında zorunlu tasarrufların önemli yeri olduğu anlaşılır.

mu üretimi fiyatları hükümetçe genellikle düşük tutulmaktadır. İşletmelerde, çalışan kişi başına ücret, üretim değeri ve yatırımlar yönünden de kamu kesiminin özel kesimden önde olması, kamu kesiminde verimliliğin teknolojiye bağlı olarak, özel kesimden daha fazla olduğunu gösterir. Verimlilik fazlası, toplu iş sözleşmesi ve grev haklarının bulunmamasına karşın, ücretlere de yansımıştır.

Tablo 3'ün işyeri başına çalışan sayılarının kamu kesiminde giderek azalma eğilimi göstermesi, bu dönemde kurulan kamu sınai işletmelerinin niteliği konusunda açıklayıcı olabilir mi? Eğilim, işbulma isteklerinin yaygınlaştığı, daha doğrusu kentsel açık işsizliğin ortaya çıktığı bir dönemde görüldüğüne göre, işgücü sunumundan kaynaklanamaz. Daha önce belirtildiği gibi, kamu işletmelerinde "gereğinden fazla çalışan" bulunduğu da göz önünde tutulursa, bu dönemde kurulan kamu sınai işletmelerinin, daha önce kurulanlara oranla küçük ölçekli oldukları sonucuna varılabilir. Dönem boyunca kamu sanayi yatırımlarının da daha çok temel tüketim ve bir kısım ara mallarının üretimine yöneldiği göz önünde tutulursa, bu sonucun geçerli olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, kamu kesiminin özel kesime oranla, daha sermaye yoğun, ileri teknoloji ile çalışan niteliği değişmemiştir.

Tablo: 3

Seçilmiş Yıllarda "Büyük" Sınai İşletmelerin Yapısı

K: Kamu Ö: Özel	İşyeri Başına Çalışanlar	Yıllık Ücret	Çalışan Başına Üretim Değeri	Bin TL Olarak Katma Değer	Cari Fiyatlarla Yatırımlar
1950 K:	738.2	1.840	12.229	5.629	0.561
Ö:	35.6	1.070	12.013	3.419	0.407
1955 K:	605.6	3.028	21.674	9.915	2.351
Ö:	34.9	1.962	20.792	6.495	1.054
1960 K:	584.4	6.507	54.368	27.388	2.810
Ö:	32.8	4.718	44.050	14.004	1.601
1962 K:	556.6	7.826	56.471	27.961	8.952
Ö:	52.4	5.412	50.171	15.984	1.608

Kaynak: DİE, Türkiye'de Toplumsal ve İktisadi Gelişmenin 50 Yılı. s. 206-207'den.

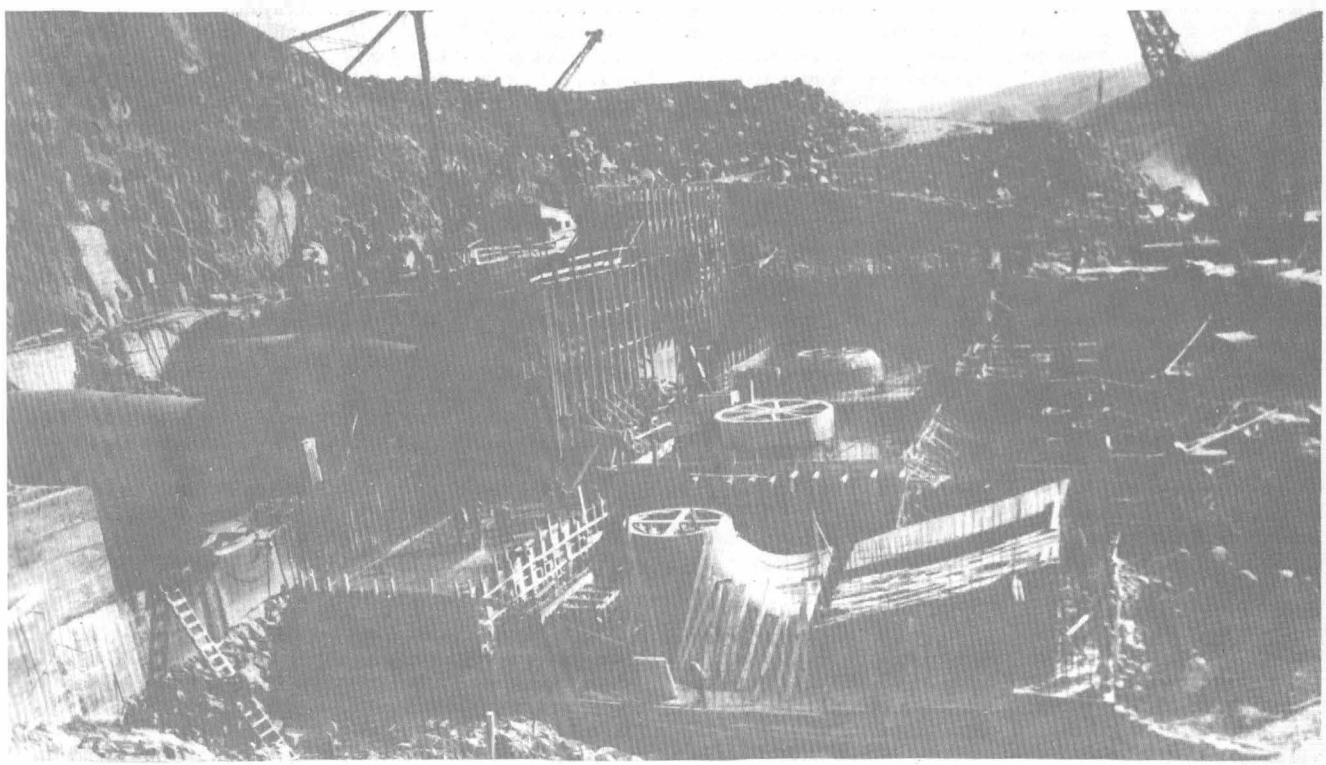

"YENİ DEVLETÇİLİK": 2. Dünya Savaşı ertesinde iktisat politikalarının yöntemi büyük ölçüde değişti. "Yeni Devletçilik" anlayışına göre kamu, altyapı ve sınırlı sayıda temel sanayi yatırımları dışında kalan tüm sanayi yatırımlarını özel sektöre bırakmalı, mevcut KİT'leri de yavaş yavaş özel sektöre devretmeliydi. Demokrat Parti de bu politikayı benimsemişti. İktidara geldikten sonra ulaşım ve enerji alanlarında yatırımlara hız vermekle birlikte (Seyhanlı Barajı bunlardan biridir), KİT'leri özel sektöre devretmeyi başaramadı.

Dönem süresince sanayi kesiminde tüketim malları üretimi gerek üretim değeri gerek işyeri ve çalışanlar miktarı payları yönünden önemini korumuştur. Büyük işyerleri içinde, tüketim malı üreten sektörlerin, başta dokuma ve gıda olmak üzere, toplam katma değer içindeki payları, 1950'de % 73, 1960'ta % 65 dolayında olmuştur. Benzer bir durum çalışan sayısında görülmektedir. Kısaca dönemin sanayileşmesinin belirgin özelliği, tüketim malları üretimidir.

Ara malları üreten alt sektörlerde (çimento, ilaç başta olmak üzere kimya, yapı malzemesi ve lastik-plastik bunların içinde özellikle sayılabilir) önemli üretim artışları sağlanmıştır. Kamu kesiminin ürettiği sınai ara mallarda üretim kapasitelerinin genişletilmesi yoluna gidilmiştir. Bu gelişmelerin sonucu olarak, ara malları alt sektörlerinin katma değer içindeki oranı artmıştır.

Dönem süresince dayanıklı tüketim malı ve yatırım malları üreten alt sektörlerin göreli durumu değişmemiştir. Bu sonuç, madeni eşya, elektrikli ve diğer makineler ve taşıt araçları alt sektörlerinden oluşan grubun dönem süresince önemli bir gelişme göstermediği anlamına gelir. Kısaca, sınai üretimin genişlemesi, büyük ölçüde, tüketim ve birkısım ara malları alt sektörlerinde gerçekleşmiştir.

Büyük sanayi işyerleriyle ilgili yatırım verileri ilginç eğilimler göstermiştir. Yatırımlar,büyük oranda tüketim ve bazı ara malları alt kesimlerinde yoğunlaş-

Dünya Sanayi Haritasındaki Evrim Açısından Ereğli-Demir-Çelik

Nora Şeni

Ömrü uzun, dayanıklı inançlar vardır; demir-çelik sanayiine sahip olmanın, yeterli tonajda çelik üretmenin Türkiye gibi bir ülkede iktisadi özerkleşmenin baş koşulu olduğu, ekonomik bağımsızlık yolunda mutlaka ileriye götürdüğü inancı gibi. Bu inanç daha genel bir görüşün bir parçasıdır: Azgelişmişlikle nitelenen ülkelerin, sanayileşseler de, yalnızca tüketim maddeleri üreten sanayileri geliştirdikleri, üretim araçlarını, teknolojiyi ve sınaî donatım maddelerini ise ithal ettikleri görüşünün bir parçası. Batı kapitalizmiyle azgelişmiş ülkeler arasında bağımlılığı üreten ve yenileyen zincirin bu tür bir rol paylaşımından, bu tür bir işbölümünden geçtiği görüşünün bir parçası. Ancak son yirmi yılın dünya sınaî haritasındaki değişiklikler bu görüşü yeniden gözden geçirip, dayandığı tahlil araçlarını ("temel sanayi" kavramı ve/ya da marksist "yeniden üretim şemaları"ndaki "üretim araçları üreten dallar seksiyonu" gibi) inceltmeyi, farklılaştırmayı zorunlu kılıyor. Örneğin 1960-70 yıllarından bu yana "az-gelişmiş" ülkelerin bir çoğunda enternasyonal teknoloji ve üretim kapasitesi standartlarına uygun demir-çelik kompleksleri kuruldu, kurulmakta. (Örneğin Akdeniz ülkeleriyle sınırlayacak olursak; Mısır'da Heluan, Cezayir'de Annaba, Fas'da Nadar, Tunus'da Menzel Burgiba, İspanya'da Sagunto, Aljeziras vb. gibi) Bunların, yerleştikleri ülkeleri ekonomik özerklik yolunda ilerlettikleri ise hayli şüpheli.

Türkiye'de çağdaş anlamda bir demir-çelik sanayiinin temelleri yalnızca cumhuriyetten sonra atılmaya başlandı. 1928'de kurulan *Kırıkkale* fabrikası devrin demiryolları inşaat politikasına uygun ray miktarını üretmek için, 1936'da *Karabük* fabrikası ise, yine ray, inşaat demiri, putrel gibi profile çelik imal etmek üzere kuruldular. 1944'te günün başbakanı Saraçoğlu'nun metalurji, tarım, ulaşım, ücretler alanında bazı hedefler tespit etmek üzere oluşturmaya çalıştığı planda, Ereğli'de bir demir-çelik kompleksi kurulması öngörüldü. Bu yolda istenen kredi ve teknik yardım ABD tarafından 1944'te reddedildiği gibi, yolladıkları uzman Thornbourg'un raporunda Türkiye için, Karabük kompleksini durdurmayı önerecek dereceye varan bir "hammadde ve tarım ürünleri ihracatçısı" işlevi öngörülüyordu. Oysa bu tarihten 16 yıl gibi kısa bir süre sonra 1960'ta Ereğli Demir Çelik (EDÇ) kompleksi başlıca Amerikan kredi ve teknolojisiyle kuruldu. AID'nin Türkiye hükümetine EDÇ'in inşası için verdiği 129 milyon dolarlık kredi, esas fabrikayı "anahtar elde" teslim edecek olan ve Koppers Corp Inc.'in liderliğindeki konsorsiyumun faaliyetlerini ödedi. Bu kuruluş şartlarının sonucunda EDÇ sermayesine iştirakler ise şöyleydi:

% 28 ... ABD konsorsiyumunun payı (Koppers Co., Blow-Nox, Westinghouse)
% 9 ... Chase International
% 12 ... Özel sektör
% 51 ... Türkiye devleti

Burada kaçınılmaz olarak şu soruyu sormak gerekiyor: *"1944'te sakıncalı, gereksiz, imkânsız görülen bu kompleksin kuruluşu, ulusal ve uluslararası düzeyde ne olmuş, ne değişmiştir de 1960'ta mümkün olmuş ve gerçekleşmiştir.*

Soruya cevap vermek için önce şunu bilmek gerekir: Demir-çelik sanayii başlıca iki ayrı tür meta üreten, iki farklı eksen etrafında oluşmuştur. *Profile çelik* üretimi (ray, putrel, inşaat demiri gibi "uzun çelikler") ve *yassı çelik* üretimi [levha, band, soğuk ya da sıcak haddelenmiş çelikler.] Bu iki ayrı eksen, farklı tarihsel kesitlerde birbirlerinden ayrı önemlerde gelişmişler ve de girdi olarak kullanıldıkları sanayi dalları açısından ayrı birikim modellerini beraberlerinde getirmişlerdir. EDÇ bu iki ayrı üründen yassı-çeliği ilk defa Türkiye'de üretecek olan birim olarak kurulmuştur. Yassı çeliğin ise başlıca müşterisi onu "girdi" (input) olarak kullanan otomobil (ve diğer motorlu taşıtlar), elektrikli ev eşyası, konserve (ve her türlü madenî ambalaj), gaz ve sivil taşıma (konteynercilik) gibi tüketim sanayileridir.

Oysa bu sanayi ürünleri altmışyetmişlerden itibaren yabancı patent ve "know-how"larla Türkiye'de üretilmeye başlanacaktır (Tofaş-Fiat: 1968, Oyak-Renault 1971, Arçelik 1958, Profilo-AEG, Estas-Philips, Gazal 1961, Aygaz 1961 vs.).

Batı Avrupa ve ABD'de bu tüketim sanayileri İkinci Dünya Savaşı sonrasında sürekli büyüme göstermiş, seri, kitle üretimine geçmiş dallardır. Bu ülke işçi sınıflarının 1945 sonrası tüketim normları (tüketim standartları) otomobil, elektrikli ev eşyası vs. gibi sınaî mamulleri içerecek şekilde genişlemiştir. Yassı çelik üretimi de bu dallardaki büyümeyi mümkün kılacak şekilde gelişmiştir. Ancak bu sanayi dallarının atölyelerinde uygulanan iş organizasyonunun (Taylorizm, Fordizm) ve bandda çalışmanın ihtiyaç duyduğu işçi tipi *vasıfsız işçidir.* Herhangi bir uzmanlık gerektirmeyen bu işçi tipinin ortaya çıkmasıyla sınaî geleneği, deneyi olmayan ülke işçilerini devreye sokmak mümkün olacak, daha ucuza mal oldukları için de onları kullanmak, söz konusu sanayiler için elzem olacaktır. Bu tüketim sanayilerinin birimleri böylelikle Türkiye gibi ülkelere ihraç edilebilir duruma geleceklerdir. (Buna paralel olarak da bu ülkelerden işçi ithal edilecek, bilinen "göçmen işçi" sorunu ortaya çıkacaktır.) İşte bu tüketim sanayi birimlerinin Türkiye'de yerleşmesi, gelişmesi onlara başlıca "girdi"yi, çelik levha ve bandları temin edecek bir üretim biriminin varlığına bağlıdır. EDÇ bu ihtiyacı karşılamak için, bu ihtiyaç doğduğunda, yani altmışlarda kurulmuştur.

EDÇ'yi dünya ekonomisi yörüngesine oturtan yalnızca ürünlerinin kullanımı ve kuruluş tarihi değil. Kuruluş yeri olarak seçilen yöre de 1960 yıllarından sonra uluslararası rekabetin yassıçelik üretim birimlerine tayin ettiği üretim koşulları standartlarına iki açıdan uygun: 1) Yörenin deniz kenarında olması; 1960'lardan sonra inşa edilen tüm yassıçelik imal eden birimler deniz ke-

makla birlikte, zaman içinde farklı düzeyde gerçekleşmiştir. Bu noktada, özel sanayi yatırımlarının eğilimi üzerinde durulmalıdır. Özel sanayi yatırımları, 1956'yı izleyen yıllarda, cari fiyatlarla alındığında bile, mutlak olarak azalmıştır. Bu gelişmenin temel nedeni, o yıllarda yılda % 20-25 düzeyinde olan fiyat artışlarının, sanayie gidebilecek kaynakları ticaret ve benzeri kısa dönem kârlarının yüksek olduğu alanlara çekmesidir. Dönemin üretim yapısı, yıllık % 20 dolayında bir fiyat artışı karşısında, sınai yatırımların azalmasına yol açacak durumdadır. Oysa, daha önce değinildiği gibi, fiyat artışları dönem boyunca sürekli olarak vardır. Burada söz konusu olan, belli bir düzeyin üstündeki fiyat artışlarının, sınai yatırımlar için uygun, ya da "optimum" olmasıdır.

Toplam yatırımlarda görülen bu azalmaya karşılık, ara ve yatırım malları alt sektörlerinde özel yatırımların, 1956 sonrasında da hızla arttığı izlenmektedir. O yıllarda görülen dışalım güçlükleri, yatırım ve ara malları sağlanmasında darlıklar yaratmıştır. Bu durum, bir kısım yatırım ve ara mallarının yerli üretimini, ticari spekülasyonlar kadar (belki daha fazla) kârlı kılmıştır. Özellikle ulaşım araçları ve diğer makine *parçalarının* ateliye bile sayılamayacak üretim birimlerinde *üretilmesi* çok kâr getirebilmektedir. Dışalım olanaksızlıklarının yarattığı sunum tıkanıklığı, bu alanda sınai *yatırımları uyarıcı* bir işlev görmüştür.

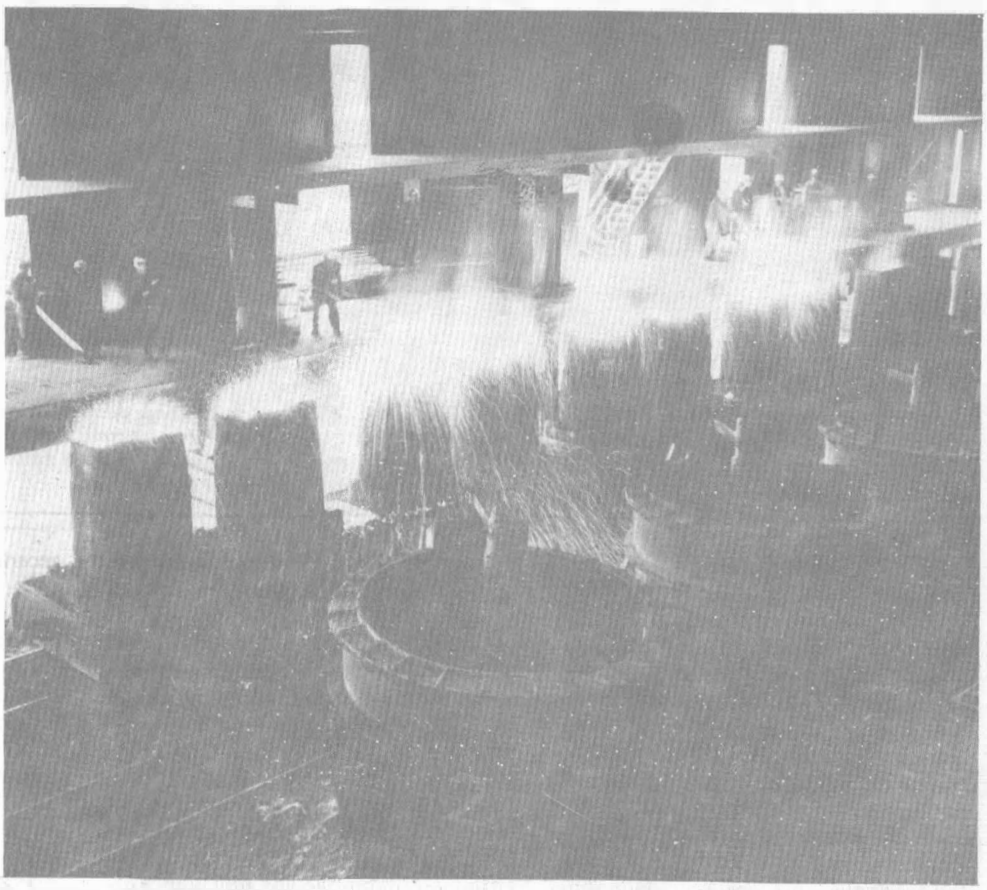

EREĞLİ DEMİR ÇELİK: 2. Dünya Savaşı ertesinde Türkiye'de çelik sanayiinin kurulmasına karşı çıkan Dünya Bankası uzmanları, 1960'larda bu sanayiin kurulmasını desteklemeye başladılar. Büyük ölçüde Dünya Bankası'nın kredisiyle kurulan Ereğli Demir Çelik fabrikasının yassı çelik mamulleri üreterek, gelişmekte olan dayanıklı tüketim malları kesimine girdi sağlaması öngörülmüştü. Çelik sanayiine bu yeni yaklaşım, sermaye birikim modelinin değişmesinin bir sonucuydu.

larında kurulacaklardır. 2) Aynı yörede, *Divriği*'de 1936 tarihinde keşfedilen ve cevheri % 64 oranında demir ihtiva eden demir madenin varlığı ve yakınlığı. Nitekim dünyada altmışlardan sonra yalnızca % 63'ün üstünde demir ihtiva eden cevherler işletilecek, diğer madenler devreden çıkacak, işletilmelerinden vazgeçilerek ithal pahasına da olsa % 60'tan zengin cevherler kullanılacaktır. Yeni kompleksleri deniz kıyısında kurmak gemiyle taşınan zengin cevherin ithal kolaylıklarını sağlamaktadır. Uluslararası rekabetin oluşturduğu yeni üretim standartları örneğin Fransa'daki Lorraine yöresi gibi asırlık bir demir-çelik merkezinin başlıca kıtasallığı ve yörecevherinin fakirliği yüzünden terke mahkûm edecektir. Aynı ülkede bu tarihten sonra çelik kompleksleri Fos, Dunkerque gibi deniz kıyılarında kurulacaktır.

EDÇ'nin inşa edildiği Karadeniz yöresinde 1829'da keşfedilen *Zonguldak* kömür madeninin varlığı da hatırlanırsa yer seçiminin mantığı daha da açığa çıkacaktır.

Bunların yanı sıra EDÇ 1970'lerin başında 500.000 tonu aşmayan 1977'de 600.000 ton üretimiyle enternasyonal üretim standartlarının dışına düşmüştür. Zira aynı tarihte çelik komplekslerinin kapasite standardı 5 milyon tona varmıştır. Her ne kadar Türkiye'nin ihtiyacı seksenlere kadar 5 milyon tona varmıyorsa da örneğin 1976'da 900.000 tonu yassı-çelik olan 1 719.000 ton demir-çelik ithal edilmiştir. SSCB'nin kredi ve teknik yardımıyla *İskenderun* kompleksinin, Dünya Bankası'nın krediyleriyle EDÇ'de yeni tesislerin kurulması bu talebin karşılanması içindir.

Talebi ise genişleyen tüketim sanayileri belirlemektedir. Önemli bir büyüme kaydetmiş olan bu sanayilerin ürünleri Türkiye'de orta sınıfların, giderek sigortalı, sendikalı işçi sınıfının yeni tüketim standartlarını oluşturmaktadır. (... Her ne kadar bu eğilim ekonomik krizle yavaşlamış ya da durmuşsa da.) Bu bağlamda Batı'dan azgelişmişliğe doğru ihraç edilen birikim modelinin vazgeçilmez bir halkası olarak yassı-çelik üretimi Türkiye'de gelişmek, genişlemek durumundadır.

TARIM MI, SANAYİ Mİ?: Yeni iktisat politikası ABD ve Dünya Bankası uzmanlarınca da destekleniyordu. Bu uzmanlar tarıma ağırlık verilmesini, sanayi kesiminde de tarım ürünlerini işleyen, hafif metal, inşaat malzemesi yapımı, deri, orman ürünleri gibi dallara öncelik tanınmasını savunuyorlardı. Bu bağlamda Marshall yardımı çerçevesinde alınan krediler de tarım kesimine yönelik oldu. Bu alandaki girişimlerden biri de Bakırköy'de Türk Inter tarafından kurulan ziraat makineleri istasyonuydu.

Bu ortamda oluşturulan sanayi işletmelerinin, ilkel teknolojiyle üretim yapan küçük birimler olacağı açıktır. Gerçekte, iç pazarın genişliği de göz önünde tutulursa, niteliği gereği özel sanayi yatırımlarının küçük ölçekli üretimi yeğlemelerinin nedeni anlaşılır. Dış rekabete karşı korunan iç pazar, ilkel teknoloji kullanan ve çok küçük birimlerden oluşan sınai üretime olanak vermektedir. Dönemin özel sermayeye dayanan sanayileşmesinin niteliği bu noktada toplanmaktadır. Sanayide üretim ölçeği, daha sonraki dönemlerde de bir sorun olarak varlığını sürdürecektir. İncelenen dönem bu doğrultuda önemli bir basamak, ya da başlangıç özelliği taşımaktadır.

Özetlemek gerekirse, incelenen dönemde ülke, temel ya da dayanıksız tüketim mallarının yerli üretimini artırmış ve dışalım yerine yerli üretim (DİS) sürecini, bu dönemde tamamlamıştır. Sınai gelişmede, özel kesim kadar ve belki ondan daha fazla, kamu girişimciliği etkili rol oynamıştır. Kamu kesiminin üretim teknolojisinin etkinliği yönünden varolan göreli üstünlüğü sürmüştür. Özel sanayi yatırımları, belli bir düzeyin üstündeki enflasyon oranının varlığında azalma eğilimi göstermiştir. Ancak sağlanmasında güçlükle karşılaşılan bir kısım ara ve yatırım malları sektörlerinde enflasyon döneminde de yatırımlar artmıştır. Bu durumda, özel sanayi yatırımları için, alt sektörlerde farklı sonuçlar vermekle birlikte, bir "en etkin" ya da "optimum" enflasyon oranından söz edilebilir. Kuşkusuz, değişik ekonomik yapıda bu etkin enflasyon oranı da değişecektir. Bu nokta daha sonra 1970'lerdeki gelişmelere ilişkin olarak, yeniden ele alınacaktır.

Planlı Sanayileşme

Ülkenin sanayileşmesinin 1960 sonrası gelişmeleri, Kalkınma Planları çerçevesinde incelenmelidir. Bu durum özellikle sanayileşme politikaları yönünden geçerlidir. Denilebilir ki, 1980'li yıllara kadar uygulanmak istenen dört kalkınma planının en belirgin "ortak" özelliği, sanayileşmeye öncelik vermeleridir. Bu durum II. KP'de "... sanayiin ekonominin sürükleyici sektörü olması" anlayışından başlayarak zamanla netleşmiş, II. KP yatırım ve ara mallarının yerli üretimine öncelik verilmesini, IV. KP da SAN'lı kuruluşlar aracılığıyla teknolojinin yerli üretimine geçilmesini plan amaçlarının başında saymışlardır.

Planlı dönem, iç ve dış sermaye kaynakları yönünden, 1946 sonrası dönemin daha ileri boyutlarda sürdürülmesidir. Ancak dönem sırasında, ABD bağış ve kredilerinin göreli azaldığı, bunun yerine AET ile ilişkilerin ön plana çıktığı ve sanayiin finansmanında SSCB kredilerinin (yeniden) kullanıldığı belirtilmelidir. Ek olarak, sınai yatırımların yatırım indirimi, yatırım malları dışalımında vergi ve harçların kısmen veya tümüyle bağışlanması, dışsatıma prim ödenmesi ve hız-

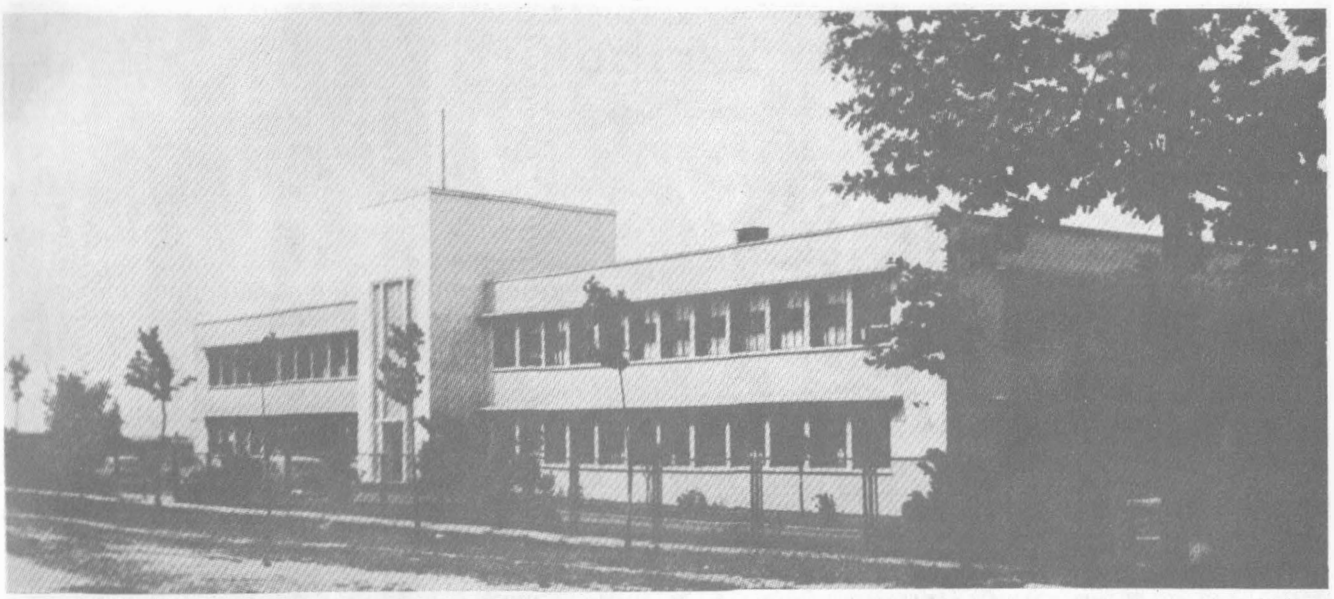

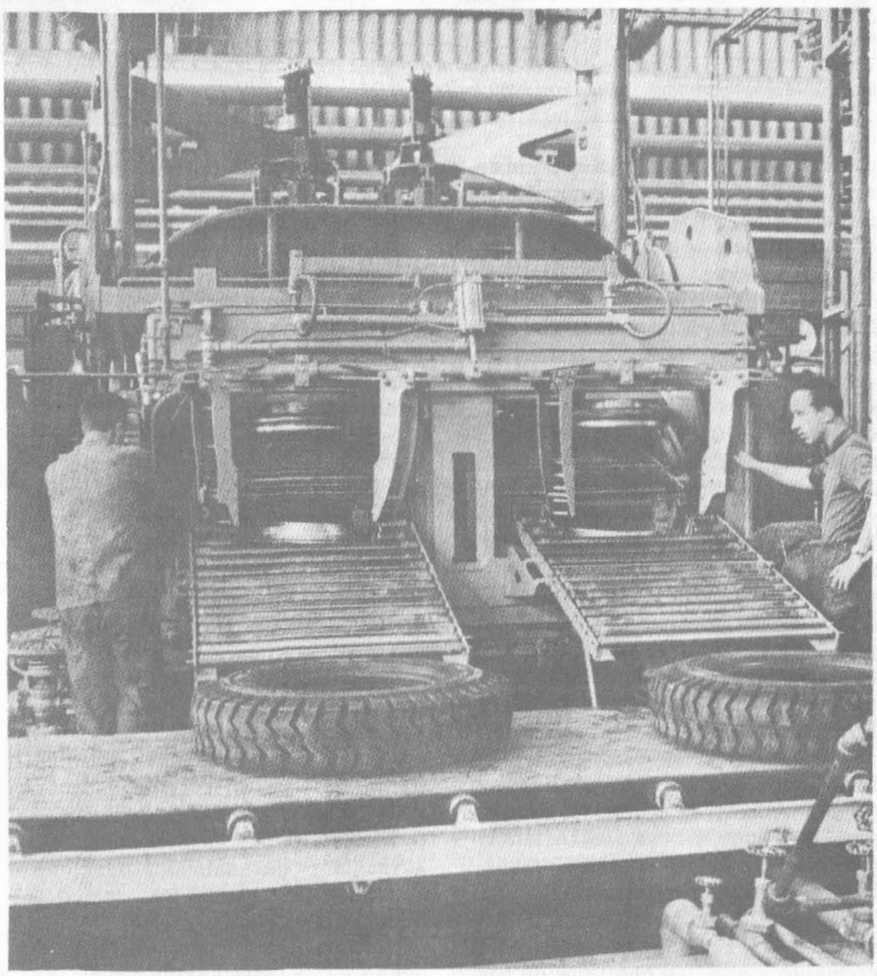

YABANCI SERMAYENİN TERCİHLERİ: 1951-1965 döneminde Türkiye'ye gelen yabancı sermayenin yüzde 26'sı plastik-kauçuk, yüzde 25'i kimya, yüzde 13'ü elektrikli ev araçları ve yüzde 11'i gıda-içki alt sektörlerine gitmiştir. Bu tercihler iç pazarın genişlemesiyle, yabancı sermayenin bu sektörlerde üretimi kârlı bulmasından kaynaklanıyordu. Bir Türk-Amerikan ortaklığı olan Squibb İlaç Fabrikası (üstte) ve US Royal Lastik Fabrikası (altta) bu tercihin tipik ürünleridir.

landırılmış amortisman yöntemleriyle desteklendiği; bir başka deyişle, sınai üretimin özendirilmesi (teşviki) uygulamasına gidildiği vurgulanmalıdır.

Ekonomik gelişme sanayileşmeyle eşanlamlıdır. Bu nedenle kalkınma planlarında sanayileşmeye öncelik verilmesi doğaldır. Bu yaklaşım, daha önce değinildiği gibi incelenen kalkınma planlarında egemen görüş olmuştur. Diğer yönden, tarım ve hizmet kesimlerinin üretim yapısı gözönünde tutulursa, planlama olgusunun sanayileşme sürecine öncelik vermesi bir bakıma kaçınılmaz olmaktadır. Dolayısıyla, bu çerçevede gelişmenin planlanması sanayileşmenin planlanması anlamına gelir.

Planların sanayileşme yaklaşımı, üretim ve gelir yaratan tüm ekonomik faaliyetlerin ayrı nitelikte sayılmaması demektir. Sanayileşmeye öncelik verilmesi, ekonomik gelişmede sanayileşmenin diğer faaliyetlerde daha fazla önemsendiğini, sanayiin nitelik yönünden diğerle-

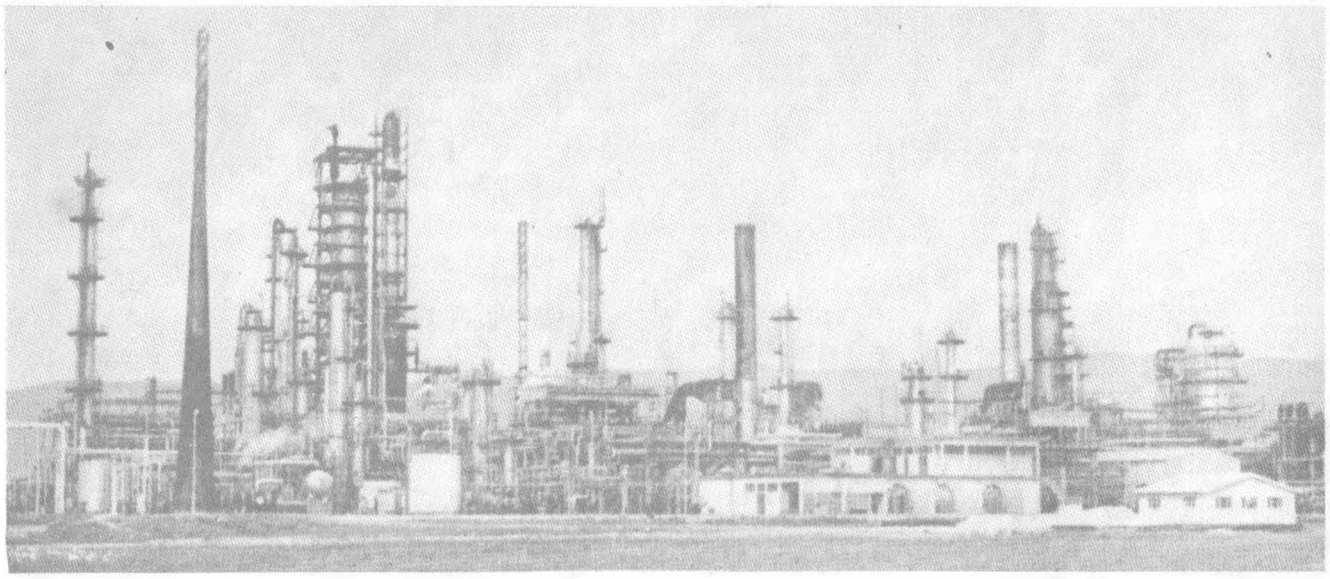

KAMU İŞLETMELERİNİN REORGANİZASYONU: Üretici kamu kuruluşlarını özel sektöre devredeceğini ilan eden DP, ekonomik zorunluluklar sonucu, bu kuruluşları devretmek şöyle dursun, kamu sektörünü genişletmek ve reorganize etmek zorunda kaldı. MKEK (1950), Gübre, Et ve Balık (1952), Türkiye Çimento Azot (1953), TPAO, DMO (1954), SEKA (1955), Demir-Çelik (1956) ve TKİ (1957) DP iktidarı tarafından reorganize edilerek geliştirilen başlıca KİT'ler oldular. TPAO'ya bağlı İpraş Rafinerisi örneğinde olduğu gibi bu kuruluşların ekonomideki ağırlıkları 1960'larda giderek arttı.

rinden farklı olduğunu ve gelişmenin ancak bu yoldan gerçekleştirilebileceğini temel alan anlayışın sonucudur. Planlı gelişme-kendi halinde gelişme farkı bu noktada düğümlenir.

Planlarda sanayileşme, ekonomik gelişmenin, deyim yerindeyse eksenini oluşturmuştur. Sanayileşme temel amaç olarak alınmış ve ilk üç plan uygulaması sonunda başlıca sorun özelliği göstermiştir. Gerçekten, 1970'li yılların ikinci yarısında karşılaşılan ekonomik bunalım, özünde sanayiin ve sanayileşmenin bunalımıdır, denilebilir. Kalkınma planları bunalımı planlamadığına göre, sanayiin gelişiminin incelenmesi, bunalımın nedenlerinin açıklanmasına yardım edecektir.

İlk üç plan döneminde, sınai üretim plan hedeflerine yakın bir büyüme göstermiştir. Dolayısıyla ekonomik bunalımın açıklanmasında sanayiin sayısal gelişmesinden çok niteliksel yönleri üzerinde durmak gerekecektir. Dolayısıyla bu bölümde önce sanayileşme politikasının başlıca özellikleri ele alınmakta, bunu sanayi üretimin gelişimi ve niteliklerinin incelenmesi izlemektedir.

Planlı Sanayileşme Politikası: Planlı dönemin sanayileşme politikasının temelini, sınai ürünlerin dışalımı yerine yerli üretiminin sağlanması oluşturur. Bir başka deyişle dışalım ikamesi sanayileşme (DİS)'nin ikinci aşaması, temel tüketim mallarından sonra bu kez dayanıklı tüketim mallarının da yerli üretimi, sanayileşme politikasını belirlemiştir. Ancak bu süreçte, daha sonra görüleceği gibi, özel yerli ve yabancı sermaye dayanıklı tüketim mallarının yerli üretimine yönelmiş, kamu kesimi ara mallarından yoğunlaştırılmıştır.

Sınai ürünlerin yerli üretiminde ikinci aşamaya geçilmesi, önce geleneksel olarak 1930'lardan sonra sürdürülen sanayileşme politikasının doğal bir uzantısı sayılabilir. Ancak, her ikisi arasında önemli nitelik farkı olduğu belirtilmelidir. Bu fark, biraz sonra açıklanacağı gibi üretim teknolojisi, girdi kullanımı ve üretim ölçeği noktalarına dayanmaktadır.

İkinci önemli nokta, DİS'in ikinci aşamasına geçilmekle ekonominin dış kaynak gereksinmelerinin azaltılacağının öngörülmesidir. Dış kaynak sağlanması önemli sorunlardan biri olduğundan, bu yolla "döviz tasarrufu" elde edilebilecekti. Planlarda öngörülen ekonominin dış kaynaklara bağımlılığının azaltılması amacını gerçekleştirmek için, doğal olan, dışalım konusu malların yerli üretimiydi. Bu amacın ne ölçüde gerçekleştiği de daha sonra açıklık kazanacaktır.

Kısaca, planlı dönemin başında ülke bir yol kavşağındaydı. Ya sanayileşmesini dışalım konusu malların yerli üretimi yönünde sürdürecek, ya da geleneksel dışsatım ürünlerinin üretiminde daha da uzmanlaşacak ve dışsatımını bu yolla artırarak dış kaynak gereksinmelerini azaltacaktı. Bunlardan birinci yol seçildi.

Burada değinilmesi gerekli bir nokta, genellikle OECD çevrelerinin dışalım ikameci sanayileşmenin sürdürülmesini istemelerine karşılık (OECD, Türkiye Raporu 1966), ABD yardım çevrelerinin ve bir kısım etkili iktisatçıların aksi görüşte oldukları, ya da daha o zaman ekonominin "dışa açılmasını" savunduklarıdır. Planlama uygulamasının nedenleri, özünde, yerli üretime önceliği de içermekte olduğundan, sanayileşmeye öncelik verilmesi yoluna gidildi. Bir başka deyişle, dışalım ikameci sanayileşmenin gerçekleştirilmesi planlamanın varlık nedenlerinden başlıcasıdır.

Dışalım konusu olan sınai malların yerli üretimine "geçilmesi" için her şeyden önce iç pazarın belli bir büyüklüğe ulaşması gerekir. Üretimin dışa satılmayacağı varsayımından, yerli tüketim miktarının yerli üretimi kârlı kılacak düzeye gelmesi zorunludur. Bunu sağlamak için

AET'NİN AĞIRLIĞI ARTIYOR: Planlı dönem, iç ve dış sermaye kaynakları yönünden, 1946 sonrası dönemi daha ileri boyutlarda devam ettirmiştir. Ancak bu dönemde ABD bağış ve kredilerinin göreli ağırlığı azalırken, AET ile ilişkiler ön plana çıkmış, bunun yanı sıra Sovyetler'den de sanayiin finansmanı için yeniden kredi alınmaya başlanmıştır. Keban Barajı'nın inşaatına Alman Hükümeti'nin verdiği kredinin sözleşmesi (21 Ocak 1966) dönemin Türkiye Bonn Büyükelçisi Z. Müezzinoğlu ve Alman Dışişleri Sekreteri Lahr tarafından imzalanırken.

bir kısım politika önlemleri alınabilir: a) iç pazarın dışardan gelecek rekabete karşı "korunması", b) maliyeti düşürmek amacıyla sınai yatırımları özendirmek, bunların başlıcalarıdır.

İç pazarın sürekli değişen ve genişleyen özellikte olması nedeniyle koruma ve özendirme önlemlerine karşın, bir kısım sınai malların üretimi daha önce, diğerleri daha sonra gerçekleştirilebilir; daha doğrusu üretimi kârlı duruma gelir. Bu çerçevede, koruma kesin bir zorunluluktur; özendirme ise sanayileşme sürecini hızlandırabilir. Planlı sanayileşme politikasının esasını bu ikili oluşturmuştur.

Koruma, mutlak anlamda, yerli üretimin iç talebi karşılaması durumunda ilgili sınai ürünün dışalımının, fiyat ve kalite farkına bakmaksızın, tümüyle yasaklanmasıdır. Göreli koruma ise, ilgili sınai malı dışalımını, gümrük vergileri, kotalar ve benzeri yollarla sınırlamaktır. Planlı dönem uygulamasında, yerli üretimde çeşitlenmeye koşut olarak giderek sınai üretimin "mutlak korunması" yoluna gidilmiştir.

Sanayileşme politikasının ikinci ögesi, özendirme (teşvik) önlemleridir. Bu yöntemle sınai yatırım yapılması durumunda sağlanan mali kolaylıklarla, üretim maliyeti düşürülerek kâr olanağı yaratılmaktadır. Planlı dönemde uygulanan özendirme önlemlerinin başında, yatırım indirimi, gümrük resim ve vergilerinin taksitlendirilmesi, gümrük vergisi bağışıklığı ve kredi kolaylıklarıdır.

Başlıca ögeleri belirtilen planlı sanayileşme politikasının en önemli eksiği, üretimde kullanılacak teknoloji, üretim ölçeği ve üretimin niteliği konularında herhangi bir sınırlama ya da düzenleme getirmemesidir. Ya da bu alanda getirilen düzenlemeler anlamsız sayılabilecek düzeydedir. Planlar için tek amaç, dayanıklı tüketim malının yerli "üretilmesi" ve bu yoldan ne ölçüde döviz sağlanacağıdır. Bu çerçevede, iç fiyat düzeyi de önemli görülmemekte, bu konuda da bir sınırlama getirilmemektedir.

Ancak iç fiyat düzeyini kararlı tutmak amacıyla olacak, sınai üretimin "olanak ölçüsünde çok sayıda firma" tarafından gerçekleştirilmesi istenmekte, üstü kapalı bir biçimde, iç rekabet anlayışı oluşturulmaktadır. İktisat ders kitaplarının "çok sayı rekabet sağlar" gibi tek bir önermesi temel alınarak ve fiyat oluşmasının diğer ögeleri bir tarafa bırakılarak firma sayısının çokluğu istenmektedir. Planların beklentileri, durağan bir durumda, tüm diğer koşullar değişmezse, üretici sayısının çokluğundan gerçekleşebilirdi. Ancak, diğer koşullar değişmez değildir ve öncelikle planların bunun bilinciyle hazırlanması gerekir.

Söylenenler, dönem süresince yerli üretimi amaçlanan dayanıklı tüketim mallarıyla ilgili politikalardır. Bu eksen çevresinde, varolan küçük sanayi üretim bi-

rimlerinin ve kamu kesiminin yeri de belirleniyordu. Küçük özel sanayi birimleri, kurulmakta olan dayanıklı tüketim malı üreten kesimlere girdi (parça) sağlayabilirdi. Kamu kesiminin ise ara malları üretimine yönelmesi öngörülüyordu. Bir başka deyişle, sanayileşme politikasında üçlü bir işbölümünün göz önünde tutulduğu söylenebilir. Aynı üçlü işbölümü, sınai üretim yapısını ve sanayileşmenin niteliklerini açıklayıcı ögeleri taşımaktadır.

Sınai Üretim Yapısı

Sanayileşme politikasının bir sonucu olarak, planlarda sanayiin büyüme hızı diğer sektörlerden yüksek tutulmuştur. I. KP sanayiin yılda % 12.3; II. KP % 11.2 ve III. KP da % 11.2 büyümesini planlamış, gerçekleşmeler de buna yakın olmuştur: Sırasıyla 10.9, 8.7 ve 9.9. Bu gelişmeler sonucu sanayiin toplam ulusal gelir içindeki payı 1963'te % 16.8'den 1972'de % 22.7'ye ve 1977'de de % 23.7'ye ulaşmıştır. Bu durumda, sanayiin diğer sektörlere göre büyümesi ilk iki plan döneminde daha yüksektir. Kısaca, planlanan düzeyde olmasa bile, sınai üretimde yüksek bir büyüme hızına ulaşılmıştır.

Sanayi üretiminin yapısı değişik açılardan incelenebilirse de burada, verilerin sınırlı olması nedeniyle, işyeri büyüklüğü ve tüketim, ara ve yatırım malı ayrımı çerçevesinde ele alınacaktır.

İşyeri Büyüklüğü: Sanayiin işyeri büyüklüğüne göre incelenmesinde kullanılan ölçüt DİE uygulamalarına göre işletmelerdeki "çalışan" sayısıdır. Bu konuda sanayiin tümüne ilişkin veriler yalnız sayım yılları, 1963 ve 1970 için vardır. Bu nedenle çözümlemenin sınırlı ya da "eski" sayılması gerektiği baştan belirtilmelidir (Tablo 4).

Sayım yılları verilerinin incelenmesi sanayide işyeri sayısı yönünden küçük işletmelerin mutlak sayısının çok yüksek olduğunu göstermektedir. Nitekim, toplam işyeri sayısı içinde 1963'te % 1.9 olan büyük işyerleri oranı 1970'te 2.75 olabilmiştir. Bu oran, 1980 sanayi ve işyeri sayımının sonuçlarına göre on yılda yüzde yüze yakın bir artışla, 1980'de ancak, konu çalışanlar ve katma değer açısından cle alındığında büyük işyerlerinin üstünlüğü açıkça görülebilir. Büyük işyerleri 1963'te sanayide çalışanların % 69.4 bölümüyle, katma değerin % 80.6'sını yaratabilmektedir. Planlı dönemin ilk yedi yılında büyük işyerlerinin işgücü oranı % 60.95'e düşmüş buna karşılık katma değer oranı % 88.3'e yükselmiştir. Bu veriler ilgili dönemde büyük işyerlerinde kişi başına katma değeri artırıcı teknolojilerin kullanıldığını; ya da kullanılan teknolojilerin sermaye-yoğun nitelikte olduğunu gösterir. İşbulma açısından asıl genişleme küçük işyerlerinde görülmektedir. Dönem süresince küçük işyerlerinde çalışanlar miktarı % 148, büyük işyerlerinde % 71 oranında artmıştır. Planlı dönemin ilk yedi yılında büyük işyerlerinin üretim açısından göreli öneminin arttığı açıktır. Ayrıca, kişi başına katma değerin küçük işyerlerine oranla daha fazla artış gösterdiği anlaşılmaktadır.

Veriler ve tanımlamadaki sınırlı duruma karşın sanayide küçük üreticiliğin yaygın olduğu açıktır. Bu durum özellikle işyeri sayısı bakımından geçerlidir. Özel kesimin büyük işyeri sayısı dönemin ilk yedi yılında % 66 dolayında bir artış göstermiş olmakla birlikte, özel kesimde küçük işletme biçimi yaygındır. Bu durumun planlı dönemde ortaya çıktığını söylemek yanlış olur. Planlı dönemde küçük işyeri sayısı yalnız % 13 dolayında artmıştır. Dolayısıyla bu dönemde varolan küçük sanayiin varlığını koruduğu ve bir ölçüde genişlediği söylenebilir. Bir başka açıdan yeni kurulan sınai birimlerin, genellikle 10 ve daha fazla kişi çalıştırdıkları söylenebilir. Açıktır ki bu olgu, varolan küçük sanayi birimlerinin büyümesi biçiminde de olabilir.

Tablo: 4

Sanayide İşyeri Büyüklüğü: 1963, 1970, 1980

T = Toplam; K = Kamu; Ö = Özel

	İşyerleri		Çalışanlar		Katma Değer	
	Sayısı	Yüzde Dağılımı	Yıllık Ortalaması (Bin Kişi)	Yüzde Dağılımı	Milyar TL.	Yüzde Dağılımı
1963						
Büyük K.	238	7.9	134.4	44.1	3.5	52.7
Ö.	2.774	92.1	164.6	55.9	3.1	47.3
T.	**3.012**	**1.9**	**299.0**	**69.4**	**6.6**	**80.6**
Küçük Ö.	157.759	98.1	131.7	30.6	1.6	19.4
Genel T.	**160.771**	**100.0**	**430.7**	**100.0**	**8.2**	**100.0**
1970						
Büyük K.	254	5.3	185.4	36.3	15.5	54.3
Ö.	4.566	94.7	325.0	63.7	13.0	45.1
T.	**4.820**	**2.75**	**510.5**	**61.0**	**28.5**	**88.3**
Küçük Ö.	170.479	97.25	327.0	39.0	3.8	11.7
Genel T.	**175.299**	**100.0**	**837.4**	**100.0**	**32.3**	**100.0**
1980						
Büyük K.	437	4.9	289.1	35.8	240.8	33.4
Ö.	8.572	95.1	519.5	64.2	479.7	66.6
T.	9.009	4.9	808.6	100.0	720.5	100.0
Küçük Ö.	173.337	-	-	-	-	-
T.	173.337	95.1	-	-	-	-
Genel T.	**182.346**	**100.0**	-	-	-	-

Kaynak: DİE Sanayi ve İşyerleri Sayımı 1963, Ankara: 1968. DİE Sanayi ve İşyerleri Sayımı İmalât Sanayii 1970, Ankara, 1976. DİE 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı (Geçici Sonuçlar), Ankara: 1982. Büyük İmalât Sanayii, s. 2, 5,11. Küçük İmalât Sanayii, s.1; Küçük imalât sanayiinin işgücü ve katmadeğer verileri yayınlanmadı.

İTHAL İKAMESİNİN İKİNCİ AŞAMASI: Planlı dönemin sanayileşme politikasının temelini sanayi ürünlerinin ithalatı yerine ülkede üretilmelerinin sağlanması oluşturur. 1930'larda ithal ikameci sanayileşme temel tüketim mallarının üretimine yönelirken, planlı dönemde dayanıklı tüketim mallarının üretimine yöneldi.

Sanayi kesiminin bu genel görüntüsü, alt sektör düzeyine inilmediği ve yalnız 1970'e kadar olduğu için sınırlıdır. Buna karşılık, DİE'nin yıllık anketlerinden, büyük işyerlerinin durumunu biraz daha ayrıntılı inceleme olanağı bulunmaktadır.

• *Büyük İşyerleri:* Sanayide 10 ve daha fazla kişi çalıştıran işyerlerinin sektörel dağılımı işyeri başına çalışanlar ortalaması ve çalışan başına katma değer miktarları Tablo 5'te verilmektedir.

Verilerden, sanayi toplamı alındığında, kamu kesiminin gerek işyeri başına çalışan miktarı ve gerek çalışan başına katma değerinin özel kesimden fazla olduğu anlaşılmaktadır. Kuşkusuz alt sektör düzeyinde durum farklıdır ve ayrıca dönem süresince kamu-özel farkı giderek azalmaktadır. İşyeri başına çalışanlar ortalaması planlı dönemde artmış olmakla birlikte, bu artışın daha çok özel kesimde gerçekleştiği anlaşılmaktadır.

İşgücü yoğunluğu, kamu kesimi içinde geleneksel tüketim malları ile bir kısım ara malları alt sektörlerinde (kâğıt, temel metaller gibi) çok fazladır. Özel kesim içinde dokuma ve dayanıklı tüketim malı üreten sektörlerde yoğunluk diğerlerinden yüksektir. Ancak tüm bu karşılaştırmalarda, kamu işyerlerinin toplumsal-siyasal nedenlerle gereğinden fazla işçi çalıştırdıkları dikkate alınmalıdır.

İşyeri başına çalışanlar ortalamasının birçok sektörde giderek azalması, yeni işletmelerin kurulmasına ve kuruluş aşamasında az işçi kullanımına bağlanabilir. Bu olgu kamu ve özel girişimler için aynı oranda geçerli sayılmalıdır.

Kişi başına katma değer verileri verimliliğin bir göstergesi sayılabilirse de bu nokta tartışmalıdır. Çünkü katma değer bir *fiyatlama* olgusudur ve fiyatların oluşmasında değişik etmenlerin varlığı bilinmektedir. Kamu sanayiinde üretim fiyatlarının hükümetçe saptanması gelenek olmuştur; ve fiyatlar çoğu kez maliyetin altında olabilmektedir. Özel kesimde ise ticaret sermayesiyle bütünleşmiş olmaktan doğan pazar yapısının sağladığı olanaklar, özendirme önlemleri, dışalım ve satımla ilgili düzenlemeler, fiyatların, verimliliğin bir göstergesi olarak alınmasını engelleyen başlıca etmenlerdir. Ek olarak çalışan başına katma değer verileri cari fiyatlarla verildiğinden yıllar arasında karşılaştırma olanağı vermez.

Diğer koşullar veri alınırsa, katma değer verilerinden şu sonuçlar çıkarılabilir. Önce, alt sektörlerde kişi başına katma değer önemli farklılıklar göstermektedir. Bu durum, özünde sanayide, üretim teknolojisinin ve fiyatlandırma sürecinin sektörler arasında büyük farklılıklar göstermesine bağlanabilir. Çoğu kez en son üretim teknolojisiyle ilkel üretim yöntemlerinin birarada olabildiği bir sınai üretim yapısı vardır. Bu nokta, sanayide üretimin niteliği, fiyat, maliyet ve benzeri konulardaki farklılaşmanın da bir göstergesidir. Açıktır ki, yalnız büyük işyerleri için ulaşılan bu sonuç tüm işyerleri dik-

kate alınırsa daha yüksek boyutlara ulaşabilecektir.

Üretim teknolojisi farklılaşması önce aynı malın çok farklı nitelikte üretilmesine yol açmaktadır. Ayrıca teknoloji farklılığı sonucu, daha etkin, ileri teknoloji kullanan üretim birimleri düşük maliyet ya da yüksek kâr ile üretimde bulunabilecektir. Unutulmamalıdır ki iç pazarın gümrük vergileri, dışalım yasakları vb. önlemlerle dış rekabete karşı korunduğu bir ortamda daha ileri teknoloji kullanan işyerleri daha fazla kâr olanağı bulacaktır.

Yönetim ve fiyatlandırma konusundaki tüm sınırlamalara ve olumsuzluklara karşın kamu kesiminde kişi başına katma değerin, çoğu alt sektörlerde ve toplam sanayi ortalamasında özel kesimden fazla olması kamu kesiminde daha ileri teknoloji kullanılmasının bir sonucudur. Gerçekten, kamu işletmeleri özel kesimle karşılaştırıldığında daha çok sermaye stoku ve ileri teknoloji ile çalışmaktadırlar. Planlı dönemde daha çok ara malları üretimine yönelen kamu girişimleri, bu tür üretimin niteliği gereği ileri teknolojiyle üretimde bulunmak durumundadır. Örneğin, demir-çelik, kâğıt, alüminyum ya da petrol-kimya üretimi "kompleks" biçimi büyük birimleri gerektirir. Ancak, bu ürünlerin işlenerek belli amaçlar için kullanıma hazırlanması daha çok küçük özel işletmelerce yürütülmektedir.

Tablo 4 ve 5, aynı zamanda sanayi kesiminde mülkiyet konusunda bir fikir verebilir. Sermaye payının yarısından fazlası kamuya ait girişimler "kamu", diğerleri de "özel" sayılmaktadır. Bu durumda kamu ekonomik kuruluşları ortak edilerek kurulan ve özel sermayenin egemen olduğu kuruluşlar özel kesimdedir. Planlı dönem süresince, 1950'lerde başlayan bu tür karma ortaklıklar giderek yaygınlaşmıştır. Planlı dönem öncesine daha çok gıda, dokuma, çimento ve seramik gibi alt kesimlerde görülen karma girişimler planlı dönemde madencilik, kimya, demir-çelik, makina ve taşıt araçları alt kesimlerde kurulmuştur. Varolan karma ortaklıkların üçte ikisi planlı dönemde oluşturulmuştur.

Büyük işyerleri verilerinin planlı dönemdeki eğilimi, kamu ve özel kesimler arasındaki işbölümünün giderek daha belirgin duruma geldiğini göstermektedir. Kamu kesimi "genellikle" ara ve yatırım malı üreten alt sektörlerde yoğunlaşırken, özel kesim de dayanıklı tüketim malı üretimine yönelmiştir. Öyle ki, birçok yeni sanayi dalında kamu girişimciliği hiç yoktur. Bu durum, üretim teknolojisinde de üretilen malların niteliğinden doğan farklılaşmaya yol açmıştır, denilebilir. Kamu kesiminin giderek özel kesime girdi sağlayan bir özellik göstermesi planlı dönem sanayileşmesinin başlıca özelliklerinden biridir. Ancak bu süreç, daha sonra değinileceği gibi sanayiin daha ileri aşamalarına geçişte sorunlar yaratmaktadır.

• *Küçük Üreticilik:* En son sayım sonuçlarına göre sınai işyerlerinin % 95'ten fazlası 10 kişiden daha az kişinin çalıştığı, küçük olarak tanımlanan durumdadır. Küçük işyerlerinin gerek katma değer ve gerek çalışanlar miktarı toplamın içinde sırasıyla % 10 ve % 40 dolayındadır. Bir başka deyişle küçük işyerleri, katma değer açısından olmasa bile işbulma yönünden önemli bir yere sahiptir. İncelenen 1960 sonrası dönemde, sanayide küçük ölçekli üreticiliğin göreli ağırlığının katma değer dışında azalmadığı anlaşılmaktadır. Bir başka deyişle küçük üreticilik varlığını sürdürmektedir. Dolayısıyla, küçük üreticiliğin nitelikleri ve varlığını sürdürme nedenleri üzerinde durulmalıdır.

Sanayide küçük ölçekli üretimin en yaygın olduğu alt sektörler dokuma, giyim eşyası ve deri sanayii ile madeni eşya, taşıt araçları ve makinedir. Bunları orman ürünleri, taş ve toprağa dayalı sanayi izlemektedir. Ayrıca bunlara gıda maddeleri üretimi de eklenebilir. Sa-

Tablo: 5

Sanayide İşyeri Sayısı, İşyeri Başına Çalışanlar ve Çalışan Başına Katma Değer

(Büyük İşyerleri, Katma Değer 1968 Üretici Fiyatlarıyla)

K = Kamu, Ö = Özel, T = Toplam

Alt Sektörün Kod ve Adı		1963 İş.	1963 Çal.	1963 K.D.	1970 İş.	1970 Çal.	1970 K.D.	Üretici Fiyatlarıyla 1980 İş.	1980 Çal.	1980 K.D.
20. Gıda	K.	63	321	32.2	73	470	44.1	171	339	27.0
	Ö.	822	37	16.9	1.091	38	32.9	158	41	34.6
	T.	885	55	25.0	1.164	65	38.0	175	70	31.0
21. İçki	K.	18	211	63.7	14	353	140.0	22	226	51.1
	Ö.	26	27	28.9	51	98	35.3	66	96	58.9
	T.	42	106	58.1	65	153	86.9	88	129	55.5
22. Tütün	K.	27	663	30.9	8	3.607	76.3	28	1.791	28.8
	Ö.	40	152	32.4	27	218	14.9	19	140	45.9
	T.	67	352	31.2	35	992	65.9	37	1.427	29.7
23. Dokuma	K.	22	1.373	17.7	27	1.099	23.4	42	788	20.9
	Ö.	689	97	26.8	899	111	25.1	1.166	114	18.3
	T.	711	136	17.1	926	140	24.9	1.208	139	18.9
24. Giyim	K.	2	1.162	14.3	3	754	20.9	4	579	28.2
	Ö.	32	21	14.3	109	29	19.8	359	38	18.9
	T.	34	602	14.3	112	48		363	44	25.3
25. Ağaç	K.	18	192	22.3	19	209	16.9	21	202	27.3
	Ö.	76	33	17.3	133	37	30.1	196	43	31.2
	T.	94	65	20.4	152	58	24.4	222	62	29.7
26. Mobilya	K.	-	-	-	2	44	6.0	11	50	34.6
	Ö.	40	24	18.8	104	24	18.3	137	27	14.2
	T.	40	24	18.8	106	25	17.9	148	28	16.9
27. Kâğıt	K.	2	3.553	36.0	3	3.059	54.2	9	1.365	33.4
	Ö.	24	26	22.2	61	47	36.6	135	44	64.1
	T.	26	290	34.7	64	190	49.8	144	126	43.4
28. Basım	K.	6	148	22.1	9	157	21.6	11	231	21.7
	Ö.	115	36	35.2	180	45	31.9	227	37	34.1
	T.	121	41	32.9	189	52	28.4	238	46	31.2
29. Deri-Kürk	K.	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	T. = Ö.	63	31	18.3	92	28	24.2	148	29	18.6

nayileşme sürecinde daha önce gelişen gıda ve dokuma kesimleri bir tarafa bırakılırsa, özellikle madeni eşya ve makine kesimlerinde küçük üreticiliğin yaygınlaşması, denilebilir ki, bu kesimlerde büyük işyerlerinin gelişimine bağımlı bir özellik gösterir. Ara malı ve yatırım malı üreten bu kesimlerde küçük üretim, büyük ölçekli üretime girdi sağlama işlevini yürütmektedir. İncelenen dönemde ikinci aşaması büyük ölçüde tamamlanan dışalım ikameci sanayileşme süreci küçük ölçeğe dayalı sınai üretimi yalnız ayakta tutmakla kalmamış, giderek genişlemesini, büyümesini de sağlamıştır. Sanayileşmenin niteliği açısından bu olgu üzerinde durulmalıdır.

Dayanıklı tüketim mallarının yerli kullanımı, iç pazarı belli bir düzeye ulaştığında bu malın dışalımcıları yerli üretime geçmektedir. Yerli üretim özellikle ilk aşamada bir 'birleştirme' işlemi olduğundan, parçaların iç ve dış piyasadan sağlanması gerekir. Döviz güçlükleri ve yerli girdilerin bazı durumlarda göreli ucuzluğu, ek olarak da, yerli girdi kullanımının bir kısım parasal özendirmelerle desteklenmesi, üreticilerin yerli girdi kullanımına yol açmıştır.

Yerli girdi üretiminde kullanılan teknoloji, çoğu kez 'alıntı' özelliği taşır. Küçük üreticinin, teknolojiyi üreten ana işletmeyle bir ilişkisi, bağı bulunmaz. Bu nedenle teknolojik yeniliklerin izlenmesinde de aynı 'alıntı' yöntemi geçerli olur. Diğer yönden yerli üretime yönelen büyük sanayi işletmesiyle de belli girdileri sağlamanın dışında bir ilişkisi yoktur küçük üreticinin. Üretimini belirleyen, ana üretici firmanın talebi ve bunun niteliğidir. Firma sayısının çokluğu, küçük - büyük firma ilişkilerinde daha çok ikincilerin yararına ilişkilerle sonuçlar. Buna karşılık, iç piyasanın bakım ve onarım için yedek parça gereksinmelerini karşıladığı ölçüde, küçük üreticiliğin belli bir etkinlik sağlaması olasıdır. Dışalım güçlüklerinin varlığında, küçük üretici, ürettiği malın fiyatı ve niteliğiyle bağıntılı olmayan bir taleple karşı karşıyadır.

Sanayide küçük üreticiliğin bir başka işlevi işbulma alanında görülür. Genellikle daha düşük bir ücretin geçerli ve çocuk işçiliğinin yaygın olduğu işletme birimleri, bir başka açıdan nitelikli işgücü yetiştirme yerleri sayılabilir. Bununla birlikte, bu sürecin ekonomik ve toplumsal yönden etkin, verimli ve olumlu olduğu söylenemez.

• *Sanayide Tekelleşme:* Sanayiin pazar yapısı, ya da sınai üretim birimlerinin pazar payı, ayrıntılı araştırmalara konu olmamıştır, denilebilir. Büyük ölçekli kuruluşların gelişmesini sağlamak amacıyla olacak, tekelci oluşumları engelleme yönünde bir kamu politikasının bulunmadığı da belirtilmelidir. Bu durum, sanayileşme sürecinde tekelci oluşumların gelişmediği anlamına gelmez. Aksine, sınai üretimde oldukça yaygın bir tekelci yapının varlığından söz edilebilir.

Bilindiği gibi, tekelleşme süreci, genellikle, pazar payı olarak algılanır, toplam satışlar içinde bir üretim biriminin payı biçiminde algılanır. Ancak, sanayileşmekte olan bir ülkede ve bu arada Türkiye'de, bu oluşumun kendine özgü nitelikleri olduğu vurgulanmalıdır.

Önce, bir kısım yeni üretim birimlerinin kamu eliyle kurulması, tek ya da birkaç üretim biriminin pazar egemenliğine yol açar. Örneğin demir-çelik, petrol arıtımı, bir kısım nedenlerin üretimi bu arada sayılabilir. Bu çerçevede tekelleşme, üretim ve satış işlemleri aynı birimde toplanıyorsa, özellikle, belirleyici, ya da mutlak bir nitelik kazanır.

Özel kesimde tekelleşme süreci, ticari sermayenin sanayi sermayesine dönüşümü çerçevesinde açıklanabilir. Genellikle bir malın ticareti, özellikle, dışalımı ile uğraşan girişimci iç pazarın belli bir büyüklüğe ulaşmasıyla, ticaretini yaptığı ürünün üretimine de yönelir. Bu süreçte, iç pazarın dış rekabete karşı korun-

Alt Sektörün Kod ve Adı		Üretici Fiyatlarıyla 1963 İş.	1963 Çal.	1963 K.D.	1970 İş.	1970 Çal.	1970 K.D.	1980 İş.	1980 Çal.	1980 K.D.
30. Kauçuk	K.	-	-	-	-	-	-	1	53	70.6
	Ö.	99	54	12.8	105	82	46.2	561	40	33.7
	T.	99	54	12.8	105	82	46.2	562	40	33.8
31. Kimya	K.	13	417	34.4	9	746	46.2	17	787	89.8
	Ö.	153	57	41.2	252	95	51.2	413	73	85.1
	T.	166	85	38.6	261	117	50.3	430	101	86.5
32. Petrol Ürünleri	K.	7	529	228.2	6	323	1793.3	8	948	129.2
	Ö.	1	-	-	4	46	61.8	35	72	194.5
	T.	8	259	228.2	10	216	1642.8	43	235	145.4
33. Metal Dışı	K.	18	318	30.1	19	443	28.1	27	418	39.5
	Ö.	119	121	20.8	299	94	26.5	581	85	39.1
	T.	137	146	22.4	318	115	27.3	608	100	39.2
34. Metal Ana	K.	9	1.152	45.0	7	3.102	95.4	11	4.505	44.7
	Ö.	29	73	30.5	153	60	44.2	502	54	48.4
	T.	38	328	42.4	160	193	80.0	513	150	46.1
35. Madeni Eşya	K.	14	395	22.9	10	217	42.2	6	405	55.6
	Ö.	209	52	20.2	351	63	46.5	880	43	34.3
	T.	223	64	21.4	361	95	45.6	886	46	35.5
36. Makina	K.	3	412	47.5	19	662	16.6	18	693	30.1
	Ö.	80	51	37.7	196	59	14.7	610	58	36.9
	T.	83	64	40.0	215	96	15.5	628	77	35.1
37. Elektrik Mak.	K.	1	117	12.2	1	248	22.4	5	435	13.1
	Ö.	47	102	35.7	131	73	32.4	421	66	50.2
	T.	48	104	35.2	132	74	24.7	426	70	47.5
38. Taşıt Araçları	K.	15	1.009	13.9	25	808	20.5	19	1.055	29.7
	Ö.	40	52	31.1	126	101	24.2	419	71	47.7
	T.	55	318	16.2	161	218	21.9	438	114	40.0
TOPLAM SANAYİ	K.	238	564	30.3	254	730	68.5	437	661	36.7
	Ö.	2.774	61	20.7	4.566	70	33.0	8.572	61	40.6
	T.	3.012	101	24.9	4.820	105	45.8	9.009	90	39.2

Notlar: 1. 1963 verilerinde çalışanlar, 1 Kasım 1963'te çalışanları, diğer yıllara ait veriler de çalışanların yıllık ortalamasını gösterir.
2. Sektör kodları, sayım yıllarında Uluslararası Ayırım'a göre düzenlenmiş, yıllık anketlerde farklı bir yaklaşım izlenmiştir. Karşılaştırmalarda bu nokta göz önünde tutulmalıdır.
3. Katma değerin sabit fiyatlara dönüştürülmesinde Ulusal Gelir fiyat indirgeyicileri kullanılmıştır.

Kaynak: DİE, *1963 Sanayi ve İşyerleri Sayımı, Ankara: 1968; 1970 Sanayi ve İşyerleri Sayımı, Ankara: 1976;* TİY 1983, s. 262 vd.

ması ve üretim teknolojisinin dışarıdan alınması, tamamlayıcı etkenlerdir. Pazar büyüklüğü, kârlı üretime olanak veren düzeye ulaştığında, yerli üretime geçilmektedir. Ülkemizde, özellikle dayanıklı tüketim malları alanında bu tür bir tekelci, yarı tekelci oluşum söz konusudur.

Bu tekelci yapının bir kısım özellikleri önem kazanmaktadır. Özel sınai üretim birimlerinde, üretim ölçeği, teknolojik olarak etkin düzeyin altındadır. Bir başka deyişle, ölçek yönünden, bu tür tekelleşmeler, gelişmiş kapitalist ülkelerin tekelleriyle karşılaştırılamayacak kadar cücedir, küçüktür. Bunun da ötesinde, teknolojinin geliştirilmesi yönünden, onlara bağımlıdır. Ek olarak, ticari sermayenin dönüşümüyle oluşan özel sınai üretim, dağıtım ve hizmet aşamalarıyla bütünleşmiş bulunmaktadır. Sınai üretimin, üretim sonrası süreçlerle bütünleşmesi, tekelci konumunu güçlendirmektedir. Buna karşılık, sınai üretimin, üretim öncesi aşamalarla, girdi üretimiyle bütünleşmediği belirtilmelidir. Bu durum, bir taraftan, sınai üretime girdi sağlayan küçük üretim birimlerinin varlığını sürdürmelerine, bu alanda küçük üreticiliğin gelişmesine yol açmakta, diğer taraftan da, dikey birleşmeleri engellemektedir. Dolayısıyla, özel kesim sınai üretiminde tekelleşme olgusunun açıklanmasında, iki ögenin, üretim sonrası süreçlerle bütünleşmenin ve teknolojinin dışa bağımlılığının belirleyici olduğunun dikkate alınması gerekir.

Sanayiin, beş basamaklı sınıflandırması ve 1976 verileri kullanılarak yapılan bir araştırma, dört üretim biriminin pazar payı olarak tanımlanan yoğunlaşma organının, oldukça yüksek boyutlara ulaştığını göstermektedir. Nitekim, üçü kamu, 24'ü özel olmak üzere, toplam 27 üretim birimi pazarın % 90-100'üne sahiptir. Bunun gibi, 47 üretim birimi, pazarın % 70'ini ellerinde tutmaktadır. Toplam pazar büyüklüğünün yarısından fazlasını elinde tutan üretim birimi sayısı 86'ya, ya da toplam üretim birimlerinin yüzde 68'ine ulaşmaktadır. Bunların 74'ü özel kesim, kalan 12'si de kamu mülkiyetinde birimlerdir. Bu durum, fiyatlar üzerinde kamusal denetim kurulması, ya da karşı-tekelci gözetim gerektirir yoğunlaşma düzeyinin varlığını kanıtlar.

Sanayide Yapısal Değişme: Sanayide yapısal değişme, planlarda, sınai üretim içinde ara ve yatırım malları payının artırılması biçiminde algılanmaktadır. Bir başka deyişle, yeniden üretimde kullanılan girdilerle makine ve araçların yerli üretimdeki payı yapısal değişmenin bir göstergesi sayılmaktadır. Özellikle II. KP'den başlayarak, ara ve yatırım mallarında da dışalım yerine yerli üretimin sağlanması temel sanayileşme yaklaşımıdır.

Daha önce değinildiği gibi alt sektörlerin bu ayırımına dayalı bir yapısal değişme çözümlemesi yapmak güçtür. Tablo: 6'da görüldüğü gibi, tüm dayanıklı tüketim malı alt sektörleri "yatırım" malı üreten sektörlerdir. Bu nedenle olacak planlarda çoğu kez bu ayırım "genellikle" diye belirtilir. Bir başka deyişle ayırım yüzeyseldir, ya da sınai üretim yapısının yeniden üretime katkısının saptanması için daha ayrıntılı verilere gereksinme vardır.

Belirtilen sınırlamalar çerçevesinde, sınai üretim yapısının dönem boyunca temel tüketim malları dışında kalan kesimlerin üretimini artırıcı bir özellik, ya da değişme gösterdiği söylenebilir. Bir başka deyişle, toplam sınai üretim içinde yatırım ve özellikle ara mallarının payı artmıştır.

Bu görünümüyle, gelişme doğrultusu plan amaçları yönündedir. Ancak yatırım ve ara malları üretimindeki gelişme, Tablo'nun III. Plan hedef ve gerçekleşme verilerinden de anlaşılabileceği gibi, plan amaçlarının gerisinde kalmıştır. III. Plan dönemi sonunda (1977), tüketim malları toplam sınai üretim içinde amaçlanan % 42.6 yerine % 49 gibi bir paya sahiptir. Buna karşılık ara mallarında amaçlanan % 47.7 yerine % 37.7 ve yatırım mallarında % 16.7 yerine % 13.3 bir pay gerçekleşmiştir.

Yapısal değişme "özlemi" ve bunun "gerçekleşmesi", ara ve yatırım mallarının kendi alt sektörlerinin incelenmesiyle daha da ilginç bir görünüm kazanmaktadır. Üçüncü Plan dönemi başında ara malları içinde sırasıyla % 18.8 ve 18.1 gibi bir yeri olan kimya - petro kimya ve demir-çelik gibi temel ara mallarının göreli payları dönem süresince azalmış ve sırasıyla % 16.4 ve 12.5 olmuştur. Oysa bunların 1977'de % 22 ve 18.4 gibi bir paya sahip olması öngürülüyordu. Temel ara malları sayılan kimya ve demir-çelik sektörlerinin büyüme hızı bu durumda diğer ara malları kesimlerinden daha az olmuştur.

Yatırım malları üreten sektörler olarak adlandırılan alt sektörler içinde en yüksek paya, ulaşım araçları ve elektrikli makineler sektörleri sahiptir. Bu alt sektör-

Tablo: 6

Sanayi Üretiminin Bileşiminde Değişme

(yüzde olarak)

	1962	1967	1972	III.KP Gerçekleşme 1977	Plan Hedefi	IV.KP Plan Hedefi
I. Tüketim Malları	**62.3**	**52.9**	**53.2**	**49.0**	**42.6**	**36.8**
Gıda-İçki-Tütün			73.0	74.6	71.0	65.4
Dokuma-Giyim			27.0	25.4	29.0	34.6
			100.0	100.0	100.0	100.0
II. Ara Malları	**27.8**	**35.4**	**33.9**	**37.7**	**40.7**	**43.3**
Kimya-Petrokimya			18.8	16.4	22.0	18.1
Demir-Çelik			18.1	12.5	18.4	15.7
Petrol Ürünleri			24.0	23.6	22.5	18.7
Diğerleri			39.1	47.5	37.1	47.5
III. Yatırım Malları	**9.9**	**11.7**	**12.9**	**13.3**	**16.7**	**19.9**
Madeni Eşya			19.0	17.6	19.4	24.9
Makine			17.6	15.5	21.5	16.0
Tarım Alet ve Mak.			11.7	9.0	10.7	9.2
Elektrik Mak.			15.1	19.8	17.3	18.2
Taşıt Araçları			36.1	38.1	31.1	30.5
TOPLAM	**100.0**	**100.0**	**100.0**	**100.0**	**100.0**	**100.0**

Kaynak: DPT III.KP, s. 13 IV.KP, s. 14-16, s. 233, Tablo: 140'dan.

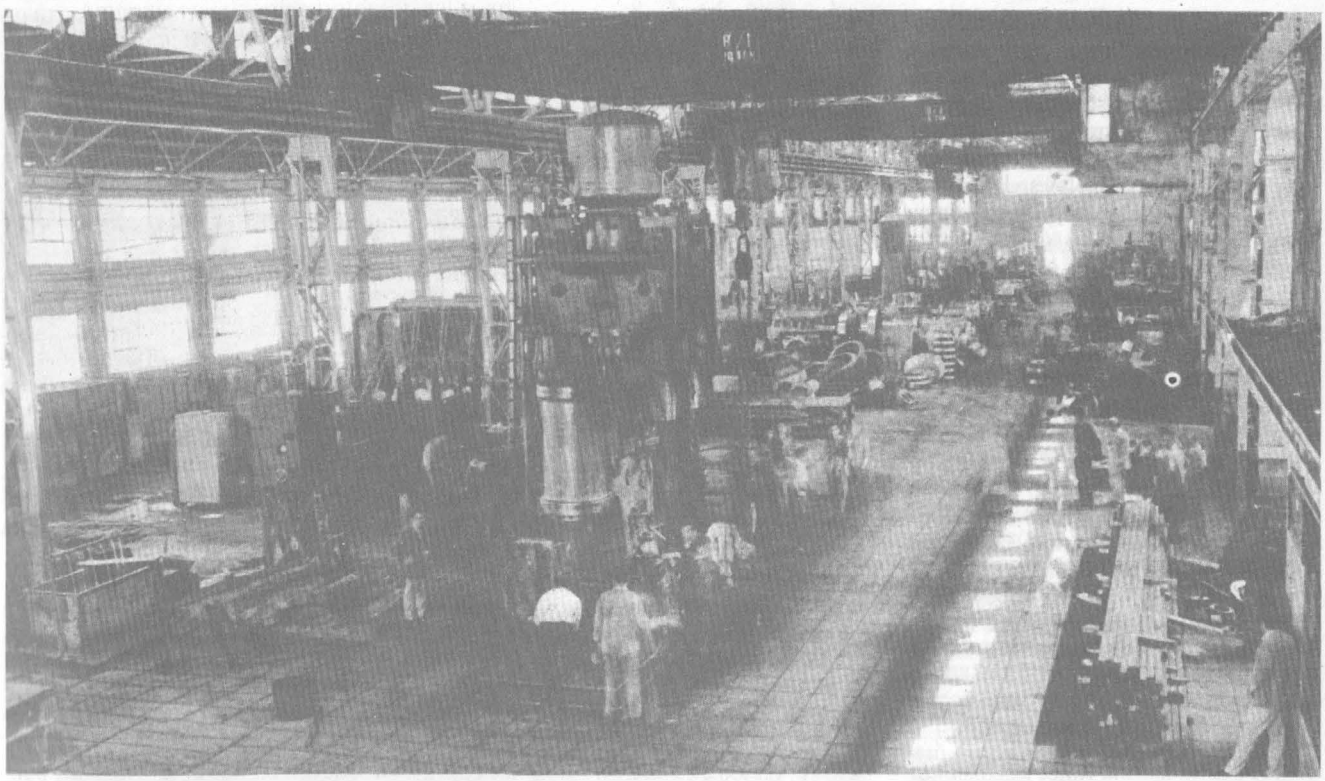

BÜYÜK İŞYERLERİ: Sanayileşmede kamu kesimine yüklenen işlevin bir sonucu olarak bu kesimde gerek işyeri başına çalışan miktarı, gerek çalışan başına katma değer özel kesime oranla çok daha yüksektir. Ancak son yıllarda aradaki farkın kapanmaya başladığı gözlemleniyor.

lerde, plan hedefleri büyük ölçüde aşılmış, makine ve tarım alet ve makinelerinde plan hedeflerine ulaşılamamıştır. Üçüncü Plan döneminde, temel yatırım mallarından çok, dayanıklı tüketim mallarının (otomobil, elektrikli ev eşyası vb.) üretimlerinin arttığı açıktır. Makine ve tarım alet ve makineleri alt sektörlerinin göreli payı, plan döneminde azalmıştır. Aynı durum madeni eşya alt sektörü içinde geçerlidir.

Tüm bu gelişmeler, planlarda sürekli olarak vurgulanan "dışa bağımlılığı azaltan bir sınai üretim yapısının oluşturulması" ya da sınai üretimde bir "yapısal dönüşümün sağlanması" biçiminde özetlenebilecek olan temel amacının gerçekleşmediğini göstermektedir. Planlarda öngörülenin aksine, sınai üretim, tüketim malları üretimine yönelik gelişimini sürdürmüştür. Bir başka deyişle, sanayileşme, planlarda öngörülen doğrultuda değil, başka etmenlerce belirlenen, kendi yapısı ve nitelikleri doğrultusunda gelişmektedir. Kısaca, kalkınma planları, sanayiin "kendi kendine" gelişmesini saptıramamış, gelişme doğrultusunu değiştirememiştir. Bu sürecin açıklığa kavuşması için, sınai üretimin nitelikleri yakından incelenmelidir. Ancak daha önce, yapısal değişmenin özellikleri daha doğrusu sanayiin gelişme doğrultusu üzerinde kısaca durulmalıdır.

Sanayileşmenin planlarda öngörülen doğrultuda olmaması, sanayileşmenin değil planların sanayileşme politikasının ve bu alandaki öngörülerinin uyumsuzluğunu gösterir. Dışalım yerine yerli üretim kuralının uygulaması sırasında gerek kuramsal yaklaşım ve gerek politikanın yaşama geçirilmesi yalnız, durağan, kesin çözümlere dayandırılmıştır. Daha da önemlisi, sınai üretimin niteliği sorunu boşlukta bırakılmış, belli ilke ve ölçütlere bağlanmamıştır. Bu nitelik konusuna biraz sonra değinilecektir. Öncelikle belirtilmelidir ki, oluşturulan sanayileşme çerçevesi, sınai üretimi ancak bu doğrultuda geliştirebilirdi. Planların özlediği yapıda gelişmesini sağlayamazdı. Kısaca, plan amaçlarıyla ugulanan sanayileşme politikası arasında tam bir uyumsuzluk vardır.

Önce, sınai üretimle ne ölçüde döviz tasarruf edileceği hesapları, anlık, ya da ilgili yılın verilerine dayandırılmıştır. Böyle olunca da hızla değişen dış kaynak gereksinmeleri hesapları, beklendiği gibi olmamış, azalacak yerde artmıştır. Bu sonuç, dış kaynak tasarruflarıyla ilgili öngörülerin kısa dönemli, anlık çözümlere dayanmasından doğmaktadır. Sanayileşme politikası, uzun dönemli bir çerçeveye oturtulmamıştır.

İkinci olarak, özel sanayiin, özendirme ve dış rekabetten korunması sonucu hızla gelişeceği ve bu süreçte ortaya çıkacak sorunların büyümeyle çözüleceği varsayımı geçerli olmuştur. Koruma ve özendirme araçlarının kullanımıyla, gerek nitelik, gerek fiyat yönünden sağlıklı bir iç piyasa yapısına ulaşılacağı anlayışı geçerli olmuştur. Bu nokta yeniden, sanayiin niteliklerini incelemeyi gerektirmektedir.

Sanayileşmenin Niteliksel Yönleri: Dayanıklı tüketim mallarının yerli üretimi, planlı dönem sanayileşmesinin en dinamik, plan deyimiyle sürükleyici ögesidir. Küçük sanayi ve kamu sanayii büyük ölçüde bu dinamizme ayak uydurmak durumunda kalmıştır. Dolayısıyla, sanayileşmenin niteliksel çözümlemesi dayanıklı tüketim malları bu kesime yönelik olmalıdır.

Planlı dönemde, DİS'in ikinci aşaması tamamlanmış, yani dayanıklı tüketim mallarının yerli üretimi çok büyük ölçüde sağlanmıştır. Gerçekte bu İkinci Kalkınma Planı döneminin sona erdiği, 1970'lerin başında sağlanmış bulunmaktaydı. Üçüncü Kalkınma Planı'nın yeni strateji önermesi ve bununla ara ve yatırım malları üretimine öncelik vermesi bu sürecin sonucudur. Ara ve özellikle yatırım mallarının da yerli üretimiyle, sanayileşmenin "son" aşaması da tamamlanmış olacaktı. Ancak bu sırada ekonomi bunalıma girmiş sanayileşme de duraksamış ya da tıkanmıştır. Bu tıkanmanın nedenleri büyük ölçüde sınai üretim yapısının nitelikleriyle açıklanabilir.

Dayanıklı tüketim mallarının yerli üretimine geçişin oluşum süreci sanayileşmenin niteliklerini açıklamada kilit işlevi görür.

İç pazarın dayanıklı tüketim mallarının yerli üretimini kârlı kılacak düzeye gelmesiyle, esasen bu, koruma ve özendirme önlemleriyle ilişkilidir, bu malların dışalımı ve ticaretiyle uğraşan girişimciler yerli üretime yönelmiştir. Hazır bir iç ticaret, dağıtım ve hizmet düzeninin bulunması ve yabancı üretici (ya da satıcıyla) ilişkinin varlığı, üretime geçişin tamamlayıcı ögeleridir. Dolayısıyla, dayanıklı tüketim mallarının yerli üretimi, varolan ticaret sermayesinin yabancı sermayeyle işbirliği sonucu sanayie yönelmesiyle gerçekleşmiştir. Ticaret sermayesi kısmen sanayi sermayesine dönüşürken, varolan iç ticaret ilişkileri de geliştirilerek korunmaktadır.

Bu çerçevede oluşan sınai yapı, üretim ölçeği, teknoloji, firma sayısı ve girdi sağlanması açılarından incelenebilir. Bu ögeler, sınai üretimin niteliğinin göstergeleridir.

Üretim Teknolojisi: Sanayileşme sürecine sonradan giren bir ülke, birçok malın üretim teknolojisini dışardan sağlar. Bu teknoloji alınması süreci doğaldır ve bir kısım iktisatçılar bunu sanayileşmekte olan ülkelerin "avantajı" olarak alır. Ancak, teknoloji alınması süreci, bir kısım sorunları da birlikte getirdiğinden, önem kazanmaktadır.

KÜÇÜK ÜRETİCİLİĞİN YERİ: Halen sanayi işyerlerinin yüzde 95'ten fazlası 10 kişiden daha az kişinin çalıştığı atölye tipi işyerleridir. Bu işyerlerinin yarattığı katma değer, toplamın yüzde 10'u, çalışanlar miktarı ise toplamın yüzde 40'ı dolayındadır. Küçük işyerlerinin, katma değer açısından olmasa bile, istihdamda önemli bir yere sahip oldukları tartışılmaz.

Planlı dönemde dayanıklı tüketim mallarının teknolojisinin alınmasında, ilgili malın "belli bir oranının, piyasa değerinin en az % 15'inin" yerli üretilmesi kuralı benimsenmiştir. Dayanıklı -tüketim malları, niteliği gereği, farklı özellikte olan birimlerden, parçalardan oluşur; temel tüketim mallarındaki tek-düzelik bunlarda geçerli değildir. Dokuma ile, diyelim otomobil arasındaki üretim teknolojisi nitelik farkı bu noktada yatar. Dolayısıyla, dayanıklı tüketim malı teknolojisinin "kısmi" alınması olanaklıdır. Sonuçta, genellikle ileri teknoloji gerektiren parçaların üretimi çıkış ülkesinde olmakta, yurt içindeki bunların birleştirilmesi yoluna gidelmektedir. Bu anlamda "birleştirme teknolojisi" alınmaktadır.

Ek olarak, planlı dönemde alınan bu teknolojilerin, genellikle eski, modası geçmiş ve çıkış ülkesinde artık kullanılmayan teknikler olduğu bilinmektedir. Bu durum üretimi olumsuz yönde etkilemekte, daha doğrusu, düşük nitelikli mal üretimini yaygınlaştırmaktadır. Ayrıca, alınan teknolojinin, yerli koşullara uyumu, kullanımının sınırları gibi ek sorunları olduğu belirtilmelidir.

Teknoloji alınması sürecinin asıl kalıcı etkisi, üretim ölçeği, üretim girdileri sağlanması ve zaman içinde sınai yatırımları ve üretimin artırılmasına damgasını vurmasıdır.

• *Üretim Ölçeği:* Üretim ölçeği bir üretim biriminin yıllık en çok üretebileceği miktar olarak tanımlanır. İç pazarın başlangıçtaki büyüklüğünün sınırlı olması ve diğer koşullar sanayide üretim ölçeğinin küçük tutulmasına yol açmıştır. Üretim ölçeğinin düzeyi, günümüz teknolojik koşullarına göre olması gereken en etkin (optimum) düzeyin çok altındadır.

Ürctim ölçeğinin küçük olmasının önemli sonucu, kaçınılmaz olarak üretim maliyetinin yüksek olmasıdır. Teknolojik gelişmeler sonucu bilinen ve ekonomi kuramında yer alan ölçek - maliyet ilişkisi çözümlemeleri buna dayanır.

Ölçek - maliyet ilişkisi, üretim miktarının artmasıyla, bir noktaya kadar ortalama maliyetlerin azalacağını gösterir. Dolayısıyla ortalama maliyeti en aza indiren miktardan daha düşük üretimde bulunan firmanın maliyetleri yüksektir. Ancak, bu durumda üretimde bulunmayı sağlayan, yerli talebin varlığı, iç pazarın dış rekabete karşı korunması ve maliyeti azaltıcı etki yapan özendirme önlemleridir. Bir başka deyişle üretimin

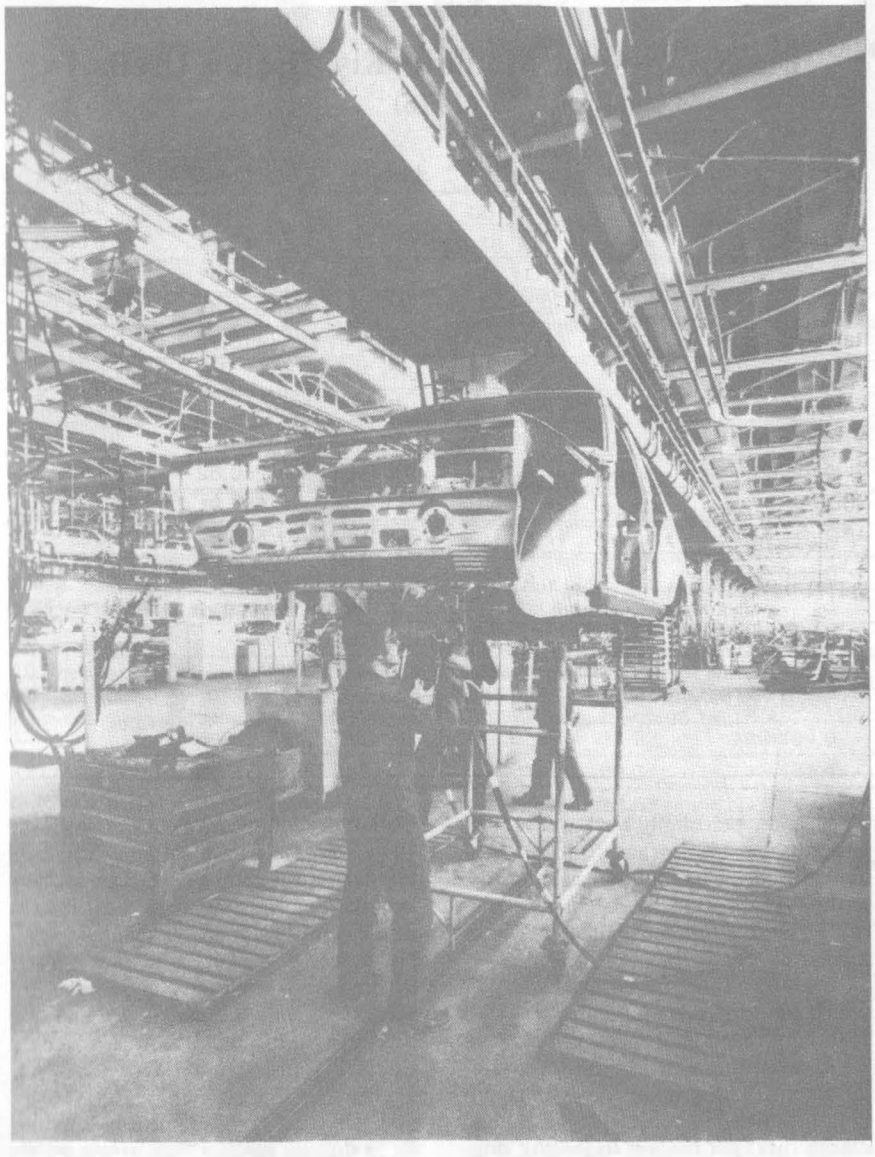

ÖLÇEK SORUNU: Üretim ölçeği bir üretim biriminin yılda üretebileceği en çok miktar olarak tanımlanır. İç pazarın başlangıç büyüklüğünün sınırlı olması ve holdingler arası rekabet, sanayide üretim ölçeğinin küçük tutulmasına neden olmuştur. Üretim ölçeğinin düzeyi, özellikle otomotiv sanayiinde, günümüz teknolojik koşullarına göre olması gereken en etkin düzeyin çok altındadır.

teknolojik yönden etkin olmaması, ekonomik yönden kârlı olmasına engel değildir.

Kuşkusuz sınai malın üreticisi, piyasa koşullarına, iç talebin gelişimine, diğer üreticilerin durumuna ve benzeri etkenlere bağlı olarak, üretim ölçeğini artırabilir. Bunu belirleyecek olan göreli kârlılıktır. Ancak burada, üretim teknolojisinin aynı olduğu varsayımı yapılmaktadır. Yeni teknoloji gerekiyorsa, maliyet - üretim miktarı ilişkisi yeni bir düzeyde belirlenecektir.

Üretim ölçeği en etkin düzeyin altında oldukça, yüksek maliyet kaçınılmaz olmaktadır. Dünya fiyatları genellikle ülke içi üretim maliyetinden düşük olduğundan, koruma sanayileşme politikasının ayrılmaz bir parçasıdır. İşçi ücretlerinin düşük tutulması, diğer üretim girdilerinin ucuza sağlanması, maliyeti azaltabilir. Kısaca, ölçek - maliyet ilişkisi hareketli bir süreçtir.

Planlı dönemde kurulan dayanıklı tüketim malları üretim birimlerinin üretim ölçeği bu durumda kaçınılmaz olarak yüksek maliyetlere yol açmıştır. Üretilen sınai mala göre değişmekle birlikte, birçok malın üretim ölçeği, teknolojik gelişmelere göre olması gereken miktarın onda birinden azdır.

• *Firma Sayısı:* Dayanıklı tüketim malı sanayileşmesinin belirli özelliklerinden biri, aynı malı üreten çok sayıda işletme biriminin kurulmasıdır. Burada firma sayısı bu anlamda kullanılmaktadır. Bu olgu, sanayi işletmelerinin, daha önce belirtildiği gibi, ticaret sermayesinin dönüşümüyle kurulmasının doğal sonucudur. Tek başına alınır ve hele çok sayı, rekabet sonucu fiyatları düşürür, kaliteyi yükseltir gibi bir varsayım yapılırsa firma sayısının çokluğu yararlı sayılabilir. Ancak bu varsayım geçerli değildir ve firma sayısının çokluğu sorunlar yaratabilmektedir.

Firma sayısının çokluğu, önce yukarıda değinilen üretim ölçeği konusuna ilişkin sorunlar yaratır. İç pazarın çok sayıda firma arasında bölüşülmesi, üretim ölçeğinin küçük tutulmasına yol açmaktadır. Kaldı ki, firma sayısının çokluğu, zorunlu olarak, fiyat ve kalite yönünden olumlu sonuçlar vermemektedir. İç pazarın durumu ve üretim teknolojisi varolan niteliği karşısında fiyat rekabeti olacağını beklemek, eski deyimiyle abesle iştigal (yanlışla uğraşma)dır.

Üretici firma sayısının çeşitliliği, kullanılan girdilerin ve teknolojinin farklılığı nedeniyle, bunların yerli üretimini güçleştirmektedir. Bu sorunu birazdan ele alacağız. Belirtilmesi gereken, firma sayısının çokluğunun planlarda umulanı vermediğidir. Ülkemizde, 20'ye yakın otomotiv üretim biriminin bulunması, hemen her tür (marka) televizyon alıcısının ya da buzdolabının yerli üretimi, bu alanda gerek fiyat ve gerek kalite yönünden dış pazarlarda rekabet edebilecek mal üretimini sağlamamıştır.

Sanayileşmenin belirtilen sonuçları iki düzeyde incelenebilir: Kısa dönem etkileri ve uzun dönemde sanayileşmenin yönü.

Kısa dönem sonuçlarının başında, yerli üretimin gerek fiyat ve gerek nitelik yönünden, dış piyasada rekabet edemeyecek durumda olması gelir. Kuşkusuz bu

yargı, bir kısım mallar ve dış pazarlar için geçerli değildir. Ancak genellikle geçerli olduğu da yadsınamaz.

Sanayileşmenin nitelikleri, uzun dönemde sanayiin üretim ve yeni yatırım süreçlerini nasıl etkilemektedir? Konumuz açısından üzerinde durulması gerekli noktalar bunlardır. Kuşkusuz, sanayileşmede kaynak kullanımının diğer seçeneklerle karşılaştırılması; ya da tüketim kalıplarıyla ilişkisi ayrı inceleme konusu olabilir. Gerek üretim, gerek tüketim yönünden ekonominin bütünü içinde çözümlenebilir. Ancak burada konu kendi gelişme dinamiği içinde incelenecek, üretim yatırımlar ve yeni teknoloji yönlerinden çözümlenecektir.

• *Üretim ve Yatırımların Dışalıma Bağımlılığı:* Üretimde kullanılan girdilerin dışalımla sağlanması, izlenen sanayileşme politikası ve uygulamasının bir sonucu olmaktadır. Bu ilişki, hammadde dışalımı - sanayi üretimi oranlarından kolayca izlenebilir. Tablo: 7'nin son iki sütununda bu oranlar verilmektedir. Buna göre, hammadde dışalımı - sınai üretim oranı, ilk iki plan döneminde azalma eğilimi göstermiş Üçüncü Kalkınma Planı döneminde ise hızla yükselmiştir. Tüm hammadde dışalımının sınai üretimde kullanıldığı gibi kaba bir varsayım yapılırsa, Üçüncü Kalkınma Planı dönemi sonunda, bir liralık üretim yapılabilmesi için, yaklaşık 40 kuruşluk dışalım gerekmektedir. Oysa önceki dönemlerde bu miktar bunun yarısı kadardı.

Sınai üretimin dışalım girdi kullanımının artışı, incelenen dönemde kamu kesiminin ara malları üretimine yönelmesine karşın gerçekleşmiştir. Özellikle sanayiin temel girdilerinden demir-çelik üretiminde önemli sayılabilecek artışlar sağlanmışsa da, sanayiin girdi kullanımında dışalıma bağımlılık giderek büyümüştür.

Dışalım girdi kullanımı, sektörel düzeyde, girdi - çıktı tablolarından yararlanılarak bir birim üretim için gerekli dışalım girdileri ve bunların zaman içinde değişimi saptanabilir.

Dışalım girdilerin toplam çıktı içindeki payı olarak alındığında ilk iki plan döneminde madencilik, içki - tütün, orman ürünleri, deri, petrol ürünleri ve metal dışı sektörlerinde birim üretimde dışalın girdi oranının artış eğilimi gösterdiği; diğer sektörlerde azaldığı anlaşılmaktadır. Aynı yöntemle 1973 ve 1977 girdi - çıktı tabloları karşılaştırıldığında gübre, plastik ürünler, petrol gibi bir kısım sektörlerde dışalım-çıktı oranı artmıştır. Dışalım girdilerine bağımlılığın azalma gösterdiği başlıca sektörler, kâğıt, genel olarak dayanıklı tüketim malları ve tarım araçlarıdır.

Dışalıma bağımlılık buraya kadar yapıldığı gibi, doğrudan (dışalım girdi - çıktı oranı) ilişki biçiminde incelenebileceği gibi, dışalım ters matriksinden yararlanılarak toplam (doğrudan - dolaylı) bağımlılık biçiminde de incelenebilir. Doğal olarak dışalıma toplam bağımlılık doğrudan bağımlılıktan fazla olacaktır. Ve sorun sektör düzeyinde incelenmelidir.

Benzer bir yaklaşımla, yatırım malları dışalımı - sabit sermaye yatırımları oranı, yatırımların ve bu arada üretim teknolojisinin ne ölçüde dışalımla karşılandığının bir göstergesi sayılabilir (Tablo: 7, ilk üç sütun).

Girdi kullanımında olduğu gibi, yatırımlarda da dışalım oranı, Üçüncü Kalkınma Planı döneminde hızla yükselmektedir. Bir başka deyişle, yatırım miktarının dörtte biri oranında dışalım gerekmektedir.

Gerçekten cari fiyatlarla sabit sermaye yatırımlarına oranlandığında yatırım malları dışalımı planlı dönemin başından 1970'e kadar azalma eğilimi göstermiş, bundan sonra artmıştır. Gelişme, diğer koşullar değişmez sayılırsa, yatırımların dışa bağımlılığının arttığı anlamına gelir. Daha önce değinildiği gibi, yatırım mallarının yerli üretiminde plan hedeflerinin gerçekleşmemiş olduğu da göz önünde tutulursa bu sonuç doğaldır. Ancak, verilerin TL cinsinden olduğu ve 1970 devalüasyonu sonucu aynı miktar yatırım malı için daha fazla ödemede bulunulduğu ve dışalım malları fiyatlarının arttığı göz önünde tutulmalıdır.

Burada vurgulanması gerekli nokta, girdi dışalımıyla, yatırım malları dışalımının nitelik farkıdır. Birincisinin sağlanamaması durumunda yerli üretim yapılamayacak, kapasite kullanımının azalması, işsizlik ve ilgili malın iç talebinin karşılanmaması gibi durumlar doğacaktır.

Öte yönden yatırım malları dışalımının sınırlı kalması, yeni yatırım yapılmasını ve buradan üretim artışını, ekonominin büyümesini etkileyecektir. Yatırımda kullanılmayan alım gücünün diğer faaliyetlerde kullanılması ise ayrı bir sorundur.

Tablo: 7

Bir Kısım Sınai Malların Kişi Başına Üretimi

(1976)

Ülke	Pamuklu Dokuma	Çimento	Ham Çelik	Elektrik
Türkiye	4.99	300.22	35.38	443.61
Brezilya	-	163.66	83.31	811.69
Meksika	1.17	203.69	82.21	743.91
Batı Almanya	3.23	555.23	689.45	5.424.29
İtalya	2.46	646.68	415.10	2.911.66
Yunanistan	-	955.29	-	1.947.20
Pakistan	9.29	44.11	-	142.60
Mısır	17.01	88.72	-	-
Bulgaristan	41.23	498.63	280.82	3.167.12
SSCB	28.85	411.42	564.91	4.328.36
ABD	17.40	366.27	575.82	9.869.44

Notlar: 1. Pamuklu dokuma verileri Türkiye, Mısır, Bulgaristan ve ABD için metre; Meksika, Batı Almanya ve İtalya için metrik ton/nüfus oranı; ve Pakistan ve SSCB için metrekare olarak hesaplanmıştır. İtalya verisi 1977 yılına aittir.
2. ABD'nin ham çelik üretimi 1978'e aittir.
3. Çimento ve ham çelik kişi başına kilogram; elektrik ise kişi başına kilovat saat olarak.

Kaynak: United Nations, Monthly Bulletin of Statistics, September 1980, v. 34. No: 9 New York, 1980 s. 51, vd. Bu konuda ayrıca, DİE'nin TİY ve Aylık İstatistik Bülten'lerinde de veri bulunmaktadır.

Tablo: 7a

Dışalım-Yatırımlar-Sınai Üretim

(cari fiyatlarla, milyon TL)

	Sabit Sermaye Yatırımları (1)	Yatırım Malları Dışalımı (2)	(2/1) (3)	Sınai Üretim (4)	Hammadde Dışalımı* (5)	(4/5) (6)	
1963	9.644	2.846.3	29.45	9.938.9	3.036.4	30.6	
1964	10.277	2.228.3	21.68	11.132.2	2.411.6	21.7	
1965	11.548	2.190.3	18.97	12.874.3	2.777.5	21.6	
1966	14.714	3.098.3	21.06	15.506.6	3.098.1	20.0	
1967	16.854	2.937.5	17.43	17.827.2	2.974.9	16.7	
I.KP Ortalaması	-	-	**21.09**			**21.3**	
1968	20.256	3.328.7	16.43	20.711.4	3.275.6	15.8	
1969	23.608	3.070.0	13.00	23.275.5	3.441.5	14.8	
1970	27.342	4.480.8	16.39	26.021.5	3.705.2	14.2	
1971	32,203	7.521.4	23.36	34.418.8	9.288.1	27.0	
1972	40.573	10.741.4	26.47	42.040.0	9.961.3	23.7	
II.KP Ortalaması	-	-	**20.24**			**20.2**	**Petrol**
1973	53.416	13.808.8	25.85	55.299.5	14.081.1	25.5	
1974	72.965	17.549.0	24.05	79.517.8	25.283.0	31.8	2.347
1975	106.703	28.613.6	26.82	97.205.7	29.066.6	29.9	8.357
1976	145.966	36.139.6	21.33	119.794.0	30.021.3	25.1	14.249
1977	199.724	40.641.8	20.34	149.483.4	38.522.0	25.8	22.458
III.KP Ortalaması	-	-	**23.67**			**27.3**	

* 1974 Sonrası hammadde dışalım verileri petrol dışalımını içermez.

Kaynak: Yatırımlar: DPT, IV.KP s. 162. Sınai Üretim: DİE, Türkiye Milli Geliri 1962-1977, s. 7 (Cari Faktör Fiyatları ile) ve Dışalımlar: DİE, TİY 1968, s. 326; 1973 s. 372; 1977, s. 328; 1981, s. 327.

• *Teknolojinin Yerli Üretimi:* Dışalım yerine yerli üretim biçimi sanayileşme politikasının mantıksal uzantısı, sanayileşmenin özünü oluşturan üretim teknolojilerinin yerli üretimidir. Ülkemizde bu doğrultudaki çabalar, Üçüncü Plan döneminde yoğunlaşmıştır. Ancak, gerek yapılabilirlik çalışmaları yönünden gerekli ön hazırlıkların yeterince olmaması ve gerek ekonomik bunalımın ağırlaşması bu yöndeki gelişmelerin sınırlı kalması sonucu vermiştir. Bir başka deyişle, incelenen ilk üç plan döneminin sonunda sınai üretimde kullanılan teknoloji büyük ölçüde dışardan sağlanmıştır.

Teknolojinin yerli üretimini sınırlayan etmenlerin başında, varolan sınai üretim yapısı gelmektedir. Sınai üretimde aynı malın farklı teknoloji kullanan çok sayıda firma tarafından üretilmesi, giderek sanayileşmeyi sınırlayan bir etmen olmaktadır. Bir başka deyimle bu teknoloji çeşitliliği, yerli makine ve motor sanayiin kurulmasında önemli bir sorun olmaktadır.

Önce, teknolojik niteliği gereği büyük ölçekli olması gereken makine ve motor yapımına geçmek için iç pazarın belli bir büyüklüğe ulaşması gerekir. İç pazarın büyüklüğü yerli üretime olanak veren düzeye ulaşsa bile *ne tür* makine ve motor üretileceği temel bir sorun olmaktadır. Sanayii üretiminde görülen teknoloji çeşitliliği nedeniyle makine ve motor sanayiinin kurulabilmesi için şu iki olgudan biri gerçekleşmelidir: a) Değişik teknoloji kullanan üretim birimlerinin kendi makine ve motor sanayilerini kurmaları, b) tek tip makine -motor üretilmesi ve varolan üretim birimlerinin bunu benimsemesi.

Daha önce değinildiği gibi, etkin ölçeğin çok altında üretim yapan sınai girişimlerinin, kendi teknolojilerini yerli üretmeleri için, önce bunun ekonomik yönden kârlı duruma gelmesi gerekir. Teknolojisi alınacak yabancı ortaklıkların buna izin vermeleri ancak, belli koşullarda olanaklıdır. Teknolojinin yerli üretiminin kârlılığı ise, her şeyden önce bir üretim ölçeği ve pazar sorunudur. Bu nedenle 1970'li yıllarda, ne tür motor ve makine üretileceği, bunu kimin üstleneceği, doğal olarak büyük tartışma konusu olmuştur. Çünkü, teknolojinin üretimi ekonominin ya da özelde ilgili sanayi kolunun geleceğini de belirleyecektir.

İkinci seçenek, yani tek tip motor üretimi uygulamada, en azından bir süre etkinlik kazanmış ve geleneksel sanayileşme politikasına uygun olarak bunu kamu kesiminin üstlenmesi yaklaşımı benimsenmiştir. Nitekim, 1970'lerin ikinci yarısında oluşturulan ve daha sonra değinilecek olan SAN'lı kuruluşlar bu gereksinmeden kaynaklanmıştır.

Özetle söylemek gerekirse, sınai üretim teknolojisinin yerli üretimi tartışmalı niteliğini korumaktadır. Süreci ve gelişme-

yi, izlenecek temel sanayileşme politikası belirleyecektir.

Sanayileşme, Bunalım ve "24 Ocak"

İlk üç plan uygulaması sonunda, sanayileşmenin kendi iç gelişmelerinin yarattığı sınırlayıcı duruma dış ekonomik gelişmelerdeki olumsuzlukların eklenmesi ekonomik ve toplumsal bunalıma yol açtı. Denilebilir ki, 1970'li yılların ortalarında, ülke sanayileşmesinin temel sorunu, ara ve yatırım mallarının yerli üretimine geçiş sürecinde düğümleniyordu. Bu aşamaya geçilmesiyle, girdi ve teknoloji alanlarında da dışalıma bağımlılık azaltılabilecekti. Amaçlanan, üretim olanaklarının geliştirilmesi ve giderek teknolojinin yerli üretimine geçilmesiydi. Geleneksel sanayileşme politikalarının doğal bir uzantısı olan bu süreç, gerek boyutları, gerek niteliği açılarından, öncekilerden farklıydı. Ülke sanayileşmesinin "kendi kendini besleyen" bir nitelik kazanması için, temel ve dayanıklı tüketim mallarının yerli üretiminde olduğundan farklı bir yaklaşım gerekliydi. Farklılık, yerli "makine ve motor" üretimi için gerekli iç ve dış finansman sağlanması, alınacak teknolojilerin türü ve varolan yerli üretim ile uyumu ve bunu destekleyecek, girdi sağlayacak birimlerin oluşturulması noktalarında toplanıyordu.

Sanayileşmede sözü edilen bu son aşamanın gerçekleştirilmesi doğrultusunda somut bir girişim, 1975 sonlarında Bakanlar Kurulu kararıyla SAN'lı kuruluşların oluşturulmasıdır. Sermayelerinin tamamına yakını kamu, (DESİYAB ve KİT'lere) ait olan bu kuruluşlar şunlardır: TÜMOSAN (motor), TAKSAN (takım tezgâhları), TEMSAN (elektromekanik) TESTAŞ (elektronik) ve GERKONSAN (çelik konstrüksiyon).

Aynı yıllarda, yaygın "halk girişimciliği" adıyla oluşacak çok ortaklı üretim birimlerinin desteklenmesi politikası benimsendi. Bunların bir taraftan sanayide tekelci eğilimleri dizginleyeceği, iş bulma ve üretim olanaklarını genişleteceği, diğer taraftan da, mülkiyeti yaygınlaştırarak, yönetime katılma ve demokratikleşme süreçlerine katkılarıyla, toplumsal bir işlevi de olacağı öngörülmekteydi.

SAN'lı kuruluşlar, önce birçok kamu girişiminde görüldüğü gibi gerekli ve yeterli ön hazırlık yapılmadan oluşturuldu. Gerek altyapı (enerji, ulaşım, teknolo-

İTHALATA BAĞIMLILIK: İthal ikameci sanayileşme, başlıca hedefi olan ithalatı azaltmayı gerçekleştiremedi. 1973 ve 1977 girdi-çıktı tabloları karşılaştırıldığında gübre, plastik ürünler, petrol gibi sektörlerde ithalat/ürün değeri oranının arttığı ortaya çıkıyor. Buna karşılık kâğıt, genel olarak dayanıklı tüketim malları ve tarım araçları üreten sektörlerde ithalata bağımlılık azalmıştır. Yatırım malları ithalatının sabit sermaye yatırımlarına oranı ise planlı dönemin başından 1970'e kadar azalma eğilimi göstermiş, daha sonra artmıştır.

ji, diğer girdiler), gerek iç ve dış finansman kaynağı yönünden, "yapılabilirlik" konusunda yeterli çalışmalar yapılmadan doğdu. Daha da önemlisi varolan iç ve dış koşullar, bu girişimi olanaksız kılıyor, engelliyordu.

İç koşulların başında kamu kesiminin finansmanı geliyordu. SAN'lı kuruluşların oluşturulduğu yıllarda, KİT'ler önemli oranda açık veriyor ve bu açık devlet bütçesinden karşılanıyordu. Kendi mali durumları bir sorun olan KİT'lerden bu yönde bir destek beklenemezdi. Bundan da önemli olarak özel kesim SAN'lı kuruluşları "istihza" (alay) ile karşıladı. Özel kesimin tutumu yalnız bu konuda hazırlıksız olunmasından ya da KİT'lerin bu yükü kaldıramayacağından değil, kendi özlemlerinden kaynaklanıyordu. Türkiye'de dayanıklı tüketim mallarını özel sınai kuruluşlar ürettiğine göre bunların "motorunu"de özel kuruluşlar yapabilirdi. Genişleyen iç pazar, traktör örneğinde olduğu gibi, artık *etkin* ölçekli motor üretimine olanak vermekteydi. Niteliği gereği, motor üreten kuruluş ekonominin geleceğine damgasını vurabilecekti. O yıllarda özel kesimin motor üretimi konusunda kendi içinde ve kamu kesimiyle bazen açıkça çatışmaya dönüşen bu uğraşı verdiği anlaşılmaktadır.

Dış koşullar da SAN'lı kuruluşların oluşmasına elverişli değildi. Dış ödeme güçlüğü ortamında, dış borç veren kuruluşların başta gelen koşulu, ekonomiye çeki-düzen verilmesiydi: Yatırımların kısılması, TL'nin devalüasyonu ve benzerleri. Kaldı ki, ülkenin yoğun ekonomik ilişki içinde bulunduğu ülkeler ve uluslararası kuruluşlar, planlı dönemde de hiçbir temel sanayi girişiminin dış finansmanına yardımcı olmamışlardı.

Tüm bu olumsuzluklara karşın, SAN'lı kuruluşların oluşturulması, başta değinildiği gibi, tutarsız değildi. Sanayileşme özleminin doğal uzantılarıydı SAN'lı kuruluşlar. Ancak, aynı yıllarda ağırlaşan ekonomik bunalım, bu yöndeki çabaları büyük ölçüde engelledi.

İlk üç plan döneminin sonlarında, hızlı sanayileşme programının uygulanması, iç ve dış ekonomik gelişmeler sonucu kesintiye uğradı. Ülke içinde, sanayie, özellikle kamu yatırımları alanında kaynak yaratılamaması, etkin bir vergi düzeninin yokluğu, enflasyon baskısını artırıyordu. Buna, petrol fiyat sıçramasının ve ondan doğan dış ödeme güçlükleri ağır bir ekonomik bunalıma yol açtı. Bu sırada, ülkenin yoğun ekonomik ilişkilerde bulun-

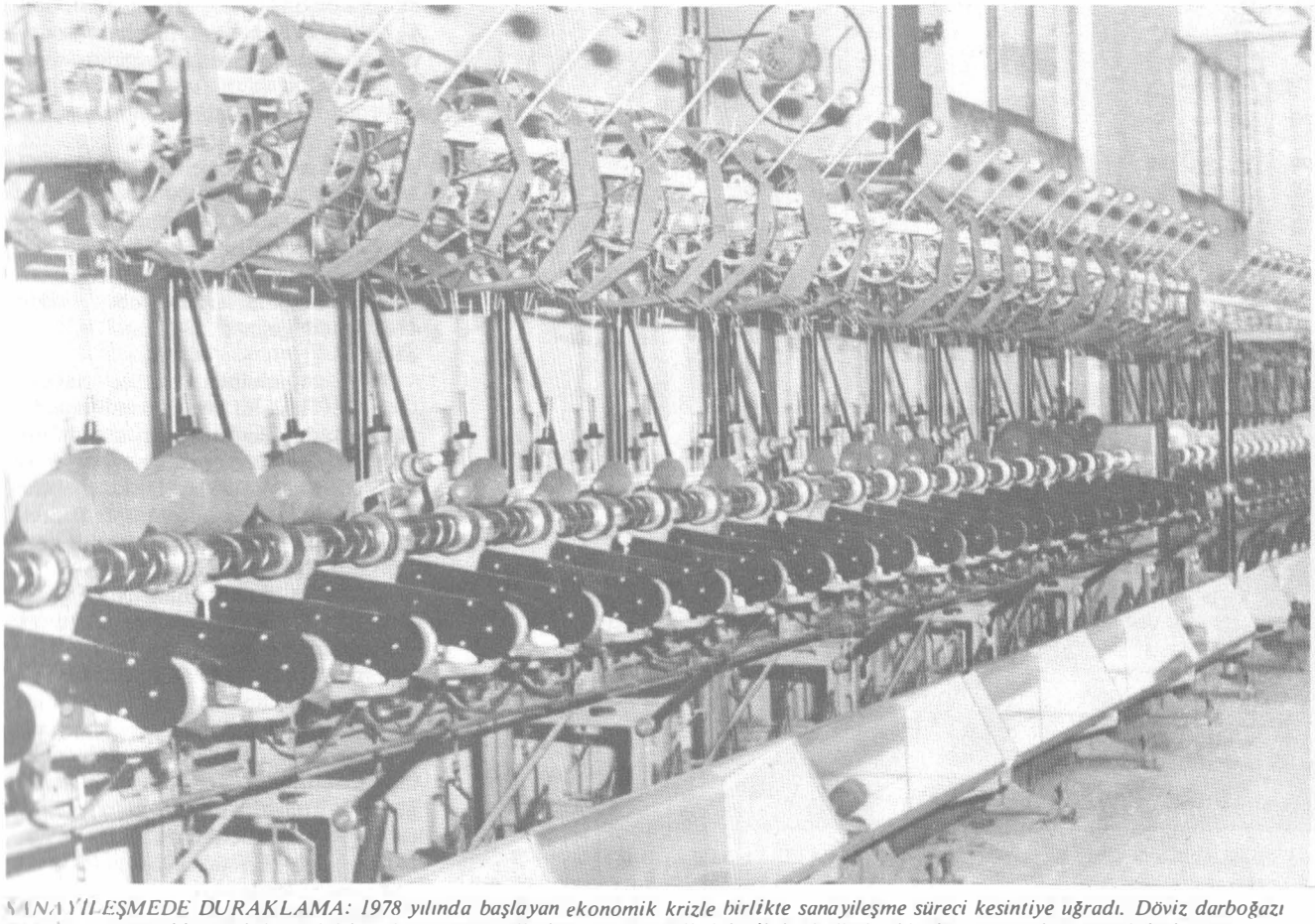

SANAYİLEŞMEDE DURAKLAMA: 1978 yılında başlayan ekonomik krizle birlikte sanayileşme süreci kesintiye uğradı. Döviz darboğazı sanayiin hammadde gereksinmesini karşılamasını engellerken, uzun süreli elektrik kesintileri şeklinde ortaya çıkan enerji darboğazı fabrikaların saatlerce durmasına neden oluyordu. Ayrıca önceden planlanmış olan TÜMOSAN (motor), TAKSAN (takım tezgahları), TÜMSAN (elektromekanik) gibi büyük sanayi yatırımları da askıya alındı.

Tablo: 8

Yatırımların Sektörel Dağılımı 1978-1984

(cari fiyatlarla, yüzde)

K = Kamu, Ö = Özel, T = Toplam

	1978			1979			1980			1981			1982			1983*			1984**		
	K.	Ö.	T.	K.	Ö.	T.	K.	Ö.	T.	K.	Ö.	T.	K.	Ö.	T.	K.	Ö.	T.	K.	Ö.	T.
Tarım	10.4	12.0	11.1	7.2	6.0	6.8	7.0	8.2	7.5	9.5	12.0	10.5	10.5	14.4	10.7	11.4	14.9	11.9	11.1	15.2	12.7
Madencilik	8.4	0.4	4.3	8.2	0.5	4.1	7.5	0.5	4.4	9.6	0.7	6.1	7.7	0.7	5.5	9.5	0.8	6.0	9.6	0.8	6.1
Sanayi	20.7	26.8	23.7	27.0	22.2	22.9	28.9	24.6	27.1	24.3	29.0	26.2	20.4	28.6	21.6	16.5	25.3	20.8	14.3	26.0	19.0
Enerji	18.6	0.2	9.7	24.4	0.5	12.3	24.4	0.5	13.9	23.8	0.7	14.7	25.8	0.7	13.7	24.0	0.7	14.6	23.7	0.8	14.6
Ulaştırma	23.9	23.6	23.8	19.8	11.0	16.1	18.2	12.1	15.5	17.7	22.2	19.5	19.7	18.6	17.1	18.7	19.9	21.3	20.3	20.9	20.6
Turizm	0.1	0.1	0.9	0.7	0.6	0.5	0.6	0.5	0.5	0.5	0.8	0.6	0.4	0.9	2.5	0.9	0.9	0.9	0.9	0.9	0.9
Konut	2.8	32.9	17.3	2.6	55.9	29.7	2.1	49.3	22.8	2.3	29.7	13.0	1.6	30.5	19.7	2.4	29.9	12.5	2.2	29.8	13.2
Eğitim	4.8	0.2	2.6	3.4	0.3	1.8	3.6	0.2	2.1	3.9	0.2	2.5	4.6	0.2	2.5	4.6	0.2	2.9	4.3	0.2	2.7
Sağlık	2.2	0.1	1.2	1.6	0.3	1.0	1.5	0.2	1.0	1.9	0.2	1.2	2.0	0.3	1.3	1.9	0.3	1.2	1.8	0.2	1.2
Diğer Hizmetler	7.7	0.8	5.3	6.0	4.4	4.6	6.3	3.8	5.2	6.5	4.5	5.7	7.4	5.3	7.0	10.1	5.2	7.9	11.7	5.2	9.1
TOPLAM	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Milyar TL.	135.0	126.1	261.1	237.6	177.3	415.0	482.5	379.1	766.9	474.5	1241.4	1005.6	641.4	1647.0	1300.0	853.1	2153.1	1724	1135	2859	

Kaynak: DPT Yıllık Programlar 1980-1984

* Gerçekleşme Tahmini.

** Program.

duğu gelişmiş kapitalist ülkelerin karşılaştığı ekonomik bunalım, dışsatım olanaklarını sınırlıyordu. Hızlı fiyat artışları, mal arzı darlıkları ve dış ödeme güçlüğü biçiminde görülen ekonomik bunalım, siyasal ve toplumsal bunalıma dönüştü ve ekonomi politikasında köklü değişikliklere gidildi. İlk yürürlük tarihi dikkate alınarak, kamuoyunda "24 Ocak" (1980) ekonomik istikrar önlemleri olarak adlandırılan önlemler, iç piyasa ve dış piyasalarda fiyat serbestisini, ya da piyasa mekanizmasının kamusal düzenlemelere konu olmadan, serbestçe işlemesini temel alır. Mal ve hizmet piyasalarında fiyatlar arz ve talebe göre oluşmalıdır, bu tanıma, TL'nin dış değeri, döviz kuru ve işçi ücretleri de dahil sayılır. Dolayısıyla, sınai üretim için yatırım kararlarını da özel girişimcilerin kâr amaçları belirleyecektir. Önlemler, ekonomide kamu kesiminin olabildiğince daraltılmasını, özellikle sanayie kamu yatırımlarının azaltılmasını, piyasa egemenliği mantığıyla, öngörmektedir.

Programın, dışsatıma öncelik veren, gelişmeyi dışsatım ekseninde gören özü, genelde dışa açılma biçiminde algılanmasına yol açmaktadır. Bu süreçte, döviz olanakları artacak, yabancı sermayeye güvence sağlanacak ve yerli üretimin, dışalımın giderek serbestiye kavuşturulması sonucu, dış pazarlarda rekabet edebilir bir duruma gelmesi, eğitilmesi sağlanacaktır.

Yaklaşım, üretimin, özellikle sınai üretimin artırılmasını piyasa koşullarına bırakmaktadır. Bu çerçevede, üretim, döviz getirisine göre önemsenmektedir ve üretimde nitelik farkları bir tarafa bırakılmaktadır. Yaklaşıma göre, çelik üretmekle kilim üretmek arasında bir fark yoktur, hatta daha çok döviz sağlıyorsa, kilim üretimi tercih edilmelidir.

"24 Ocak"ın sanayileşme yaklaşımı, bilindiği gibi, karşılaştırmalı üstünlükler kuramına dayanmaktadır. Bu kurama göre, her ülke üretim girdileri açısından daha ucuza, ya da daha yüksek verimle elde edebileceği malların üretiminde uzmanlaşmalıdır. Türkiye, bu nedenle, işgücü bol-sermaye kıt konumuyla, işgücü yoğun üretimlerde uzmanlaşmalıdır. Dolayısıyla, ileri teknoloji gerektiren, ağır sanayi denilen üretim süreçlerinden kaçınmalıdır. Bu süreç azgelişmiş ekonomilerin gelişmiş kapitalist ülkelerle bütünleşmesi, kapitalist işbölümünde yerlerini belirleme amacını içerir. Özellikle

Dünya Bankası ve IMF ile bunların sözcülüğünü yapan iktisatçılarca Türkiye'ye sürekli olarak bu önerilerin yapıldığı bilinmektedir. Bu önermelerin azgelişmiş ülke pazarlarını sanayileşmiş ülkelerin ürünlerine "açmaktan" başkaca bir işlevi yoktur. Piyasa ekonomisi, özellikle uluslararası ticarette tam bir düşten öteye geçmemiştir ve sanayileşmiş ülkelerin nasıl yerli üretimlerini korumacı davrandıkları, her gün yaşanmakta, görülmektedir.

Ülkemizde, "24 Ocak" programının uygulanması sırasında ve bunun bir uzantısı olarak (23 Temmuz 1984 tarihli Resmî Gazete'de yayınlanan ve) 1985-1989 dönemini kapsayan Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı önermelerinde, sanayileşme, özellikle makine ve motor üretimine ve ağır sanayie dayanan alanlarda bir tarafa bırakılmaktadır, denilebilir.

Planların sanayileşme yaklaşımının belirleyici ölçütü, sabit sermaye yatırımlarının ne ölçüde sanayie ayrıldığıdır. Sanayiin ekonominin sürükleyici sektörü olmasının öngörüldüğünü II.KP döneminde, toplam yatırımların yüzde 22.4'ünün, III.KP döneminde de % 31.1'inin sanayie yapılması planlanmış, gerçekleşmeler sırasıyla, % 26.8 ve % 28.2 olmuştur. Ekonomik bunalım yıllarında uygulanan, daha doğrusu uygulanmayan IV.KP'de toplam yatırımlarda sanayiin payı % 27.4 olarak planlanmış, gerçekleşme oranı, tüm olumsuzluklara karşın, % 25.6 düzeyine ulaşmıştır. Burada önemle belirtilmesi gerekli nokta, IV.KP döneminde, toplam içindeki payı % 22.1 olarak planlanan kamu sınai yatırımlarının, oransal olarak planlanan düzeyin üstünde, % 23.9 olarak gerçekleşmesidir. Aynı dönem için, özel sanayi yatırımlarının planlanan/gerçekleşen oranları, sırasıyla % 34.3 ve 28.7'dir. Ancak burada bir noktaya değinilmelidir. IV.KP döneminde, toplam yatırımların gerçekleşme oranı % 70.8 dolayında kalmıştır. Sanayi yatırımlarının gerçekleşme oranı da, % 66.0 dolayındadır.

Bu verilerden çıkarılabilecek başlıca iki sonuç bulunmaktadır. Önce, ekonomik bunalım döneminde ve bir istikrar programının uygulanması sırasında da, kamu sınai yatırımları, azaltılamamış, ya da ekonominin işlerliğini sağlamada, bundan vazgeçilememiştir. İkinci olarak da, yine aynı dönemde, tüm yatırımlarda bir azalma görülmüş, ancak, sınai yatırımlardaki azalma, genel ortalamadan fazla olmuştur. Kısaca Dördüncü Plan dönemi, sınai yatırımlar yönünden tam bir başarısızlık dönemi olmuş, sanayileşmenin "namusunu" bir ölçüde de olsa kamu yatırımları kurtarmıştır.

Gelecek beş yılın gelişmelerini planlaması gereken Beşinci Kalkınma Planı'nda Dürdüncü Plan'ın ekonomik bunalım döneminde görülen sınai yatırımların azalması sürecinin sürdürülmesi planlanmaktadır. Gerçekten, Beşinci Plan dönemi boyunca, toplam sabit sermaye yatırımlarının, bir önceki plan dönemine göre (sabit, 1983 fiyatlarıyla) %

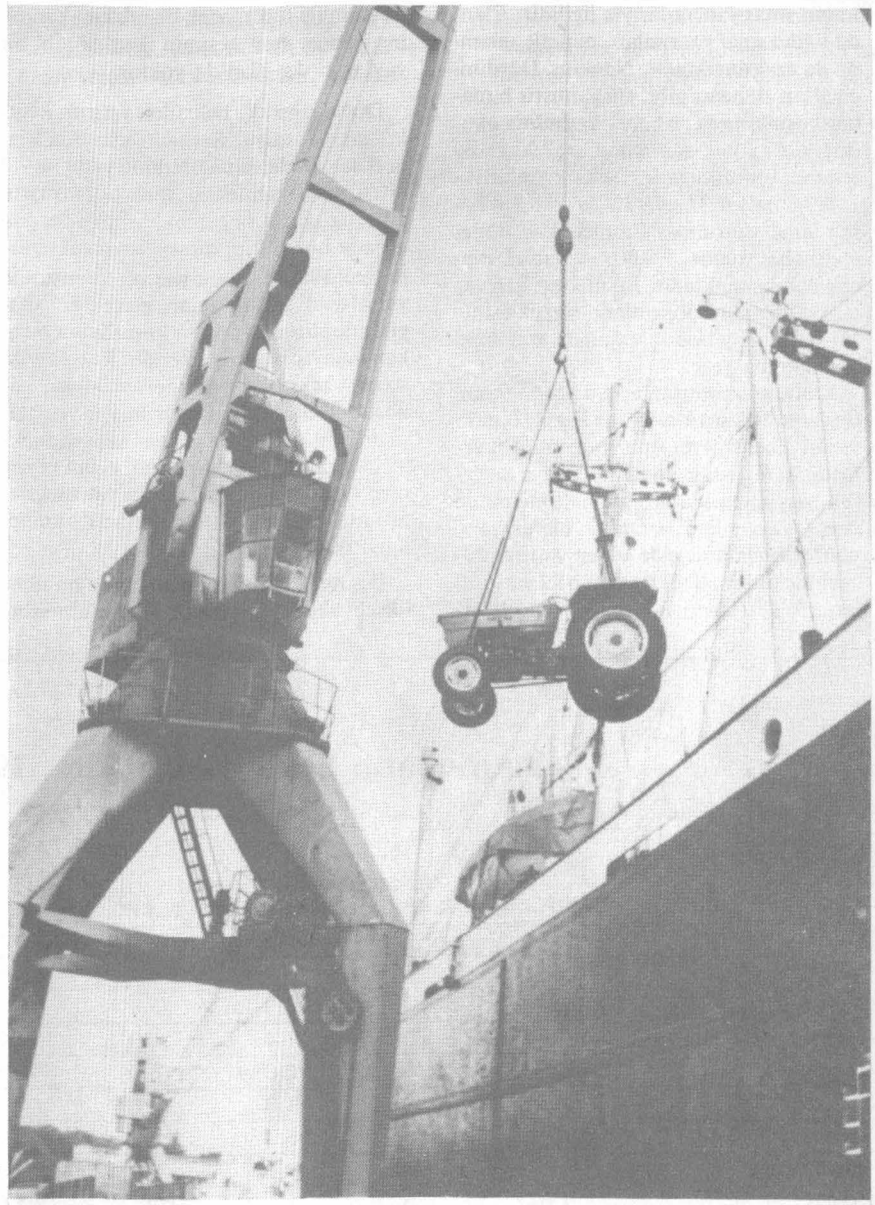

SÜBVANSİYONLU İHRACAT: 24 Ocak kararlarını izleyen dönemde ihracatta büyük bir patlama gerçekleşti. Bu patlama büyük ölçüde sanayi ürünleri ihracatında ortaya çıkan olağanüstü artışın kaynaklandı. Ancak, teknolojik gerilik, optimal olmayan ölçek gibi yetersizlikler nedeniyle uluslararası rekabete ayak uyduramayan birçok sanayi sektörü, Türk lirasının büyük ölçüde değer kaybetmiş olmasına rağmen, ürünlerini halen yüksek sübvansiyonlarla ihraç edebiliyor.

36 oranında artırılması öngürülürken, toplam sınai yatırımların, yalnızca % 11.1 dolayında artışı öngörülmektedir. Bu oran, sekiz sektör ayırımı içinde, sektörel en düşük orandır. Beşinci Plan, sanayii, en önemsiz sektör saymaktadır.

Plan'ın sanayileşmeden vazgeçen yaklaşımının daha da ilginç bir göstergesi, kamu sınai yatırımlarıyla ilgilidir. Planda kamu sınai yatırımları, mutlak anlamda da azaltılmaktadır. Nitekim, Dördüncü Plan dönemi gibi, olağanüstü bunalım koşullarında ve kamu kesiminin ekonomideki göreli ağırlığının azaltılmak istendiği bir dönemde, 1983 fiyatlarıyla 1.489.8 milyar TL olarak gerçekleşen kamu sınai yatırımları Beşinci Plan döneminin beş yılında, 1.289.9 milyar TL olarak planlanmaktadır. Bu miktar, gerçekte, bir bunalım döneminde gerçekleştirilen yatırımın yüzde 15 oranında azaltılması anlamına gelir.

Kamu sınai yatırımlarının azaltılmasını öngören Beşinci Kalkınma Planı, bunun yerini alacak özel sınai yatırımların artırılması doğrultusunda bir çabaya da gerek duymamaktadır. Plan döneminde özel yatırımlar, oransal olarak bunalım döneminde elde edilen yatırım düzeyinde tutulmakta, toplam özel yatırımların % 28.1 düzeyinde ön görülmektedir. Önceki yıllarda olduğu gibi, özel sınai yatırımların gerçekleşme oranı plan hedeflerinin çok altında olabilir ki bu durum da, dolaylı olarak, sanayileşmeden vazgeçildiğini kanıtlar. Plan, yılda ortalama % 6.77 artacağını öngördüğü özel sabit sermaye yatırımlarının, sanayi-dışı alanlara yapılmasını istemektedir. Özetle, sanayide etkinliği azaltılacak olan kamu kesiminin yerine, özel kesimin ikamesi gibi bir yaklaşım da Plan'da yoktur.

Doğal olarak, belirtilen yatırım kısıtlamaları sonucu, Beşinci Kalkınma Planı döneminde, sınai üretimin yılda % 7.3 artışı öngörülmekle, önceki planların amaçladığının ve gerçekleştirdiğinin çok altında bir üretim düzeyi istenmektedir.

Beşinci Plan'da, sanayileşme konusunda yer alan diğer noktalar, gerçekte, sanayileşme sürecini piyasa koşullarına bırakan anlayışın göstergeleridir. Varolan sanayiin, teknolojisinin geliştirilmesi, kapasite kullanımının artırılması, yeni girişimlerin dışsatıma yönelmesi istenmekte, "özellikle gıda, dokuma, giyim ve orman ürünlerinde özel sektör yatırımlarının hızlı bir gelişme göstermesi" amaçlanmaktadır.

Beşinci Plan'ın sanayileşmeye bu niteliksel yaklaşımı, ülkenin sanayileşmesinde, bir geriye dönüş anlamına gelir. Sanayileşme sürdürülecekse, bundan sonraki aşamada, Türkiye'nin yatırım ve ara malları sanayilerinin kurulmasına yönelmesi gerekirken, bunun tamamen karşıtı bir yol izlenmekte ve yeniden, temel tüketim malları sanayilerine öncelik verilmesi istenmektedir. Sözü edilen "gıda, dokuma, giyim" sanayilerinde, üretim, iç pazarın gereksinmelerini karşıladığına göre, amaçlanan, bu sınai ürünlerin dışsatımıdır. Dolayısıyla, Beşinci Plan'ın, dışsatım yönünden, ya da dışa açılma bakımından, sanayileşmenin birinci aşamasına dönüşü öngördüğü sonucuna varılabilir.

Beşinci Plan'ın sanayileşme yaklaşımı, "24 Ocak" anlayışına ve yıllardır, Dünya Bankası'nın, IMF'nin ve diğer gelişmiş kapitalist yardım kuruluşlarının öne sürdükleri sanayileşme politikasına uygundur. Bu noktada temel sorun, bu politika sonucu, iç ve dış kaynakların sınai üretime ne ölçüde yöneleceğidir. Gerek diğer gelişmekte olan ülkelerin deneyimleri, gerek Türkiye'nin sanayileşmesi sürecinin bundan önceki deneyleri, salt piyasa mekanizmasının, kaynakların sınai üretime yönelmesini sağlamaya yetmediğini kanıtlamaktadır. Oysa, ülkenin, nesnel koşulları, sanayileşmesini, kesin

Tablo: 9

Yatırımların Sektörel Dağılımı, 1963-1989

(yüzde)

Sektörler	Gerçekleşmeler I.KP	II.KP	III.KP	IV.KP	K.	V.KP Planlanan Ö.	T.	Artış Oranı IV.KP Dönemi = 100
Tarım	13.9	11.1	11.8	10.0	9.6	13.7	11.4	154.7
Madencilik	5.6	3.3	3.7	5.4	9.8	1.2	6.22	155.8
Sanayi	20.4	26.8	28.2	25.6	15.8	28.1	20.9	111.1
Enerji	6.5	9.0	7.4	15.3	25.3	0.8	14.9	132.8
Ulaştırma	15.6	16.0	20.6	18.0	19.5	17.0	18.6	140.7
Turizm	1.3	2.3	1.0	0.6	0.8	0.9	0.9	190.7
Konut	22.4	20.1	16.9	15.8	1.9	33.2	15.2	130.7
Eğitim	6.6	4.7	3.3	2.4	3.9	0.2	2.4	135.7
Sağlık	1.8	1.5	1.1	1.1	1.6	0.2	1.0	128.7
Diğer Hizmetler	5.9	5.4	4.7	6.0	11.7	4.7	8.7	198.2
TOPLAM	**100.0**	**100.0**	**100.0**	**100.0**	**100.0**	**100.0**	**100.0**	**136.0**

Kaynak: DPT III.KP, s. 29-30, IV.KP, s. 34, 214, V.KP (Resmi Gazete, 23 Temmuz 1984), s. 8.
K= Kamu, Ö= Özel, T= Toplam.

bir zorunluluk konumuna getirmektedir. Bu noktada, kendilerinin "seçeneği olmadığından" söz edenlerin tarihsel bir sanayileşme seçeneği olduğunu hatırlamalarında yarar var. Geçmiş yılları hiç dikkate almayan, ülke ekonomisini, bunalım ve sonrasından başlatan bir plan anlayışının, ve buna dayanan sanayileşme stratajesinin getireceği toplumsal ve ekonomik kayıplar, kuşkusuz, daha sonraki yıllarda ayrıntılı olarak değerlendirilecektir.

Sonuç

Ülke, sanayileşme yönünde, hiç de yadsınamayacak bir gelişme göstermiş, temel tüketim mallarının yerli üretiminden sonra, dayanıklı tüketim mallarının üretiminde de önemli gelişmeler sağlanmıştır. İç pazara dayalı olarak ve ticaret sermayesinin dönüşümü ve —dayanıklı tüketim malları için— yabancı sermaye ile işbirliği sonucu gerçekleştirilen bu süreç, aynı zamanda, sanayileşmeyi bir sorun konumuna getirmiştir. Sınai üretim, teknolojik yönden etkin ölçeğin çok altında ve dolayısıyla yüksek maliyetle üretimde bulunmaktadır. Ek olarak üretim girdileri ve teknoloji yönlerinden dışa bağımlıdır.

Sanayileşme sürecine damgasını vuran, kamu sınai girişimleridir. Önceleri temel tüketim malları üreten bu kuruluşlar, zamanla, ara ve yatırım mallarının yerli üretimi işlevini üstlendikleri gibi, özel sanayie ucuz girdi sağlama, sermaye aktarımı ve nitelikli işgücü verme gibi görevler yapmışlardır. Kamu sınai kuruluşlarının yönetimsel sorunları bulunması, bunların sınai üretim potansiyelini ve gücünü gözardı etmeye neden olmamalı, aksine bunların ekonomik ve toplumsal gelişmeye daha etkin bir biçimde katılmalarının yöntemleri oluşturulmalıdır.

Sınai üretimin üçüncü ögesi, varlığını genişleterek sürdüren küçük ölçekli üreticiliktir. Genellikle dayanıklı tüketim malları üreten girişimlere yedek parça sağlayan bu kesim, aynı kesimle ekonomik ve teknik yönden bütünleşememiştir. Bir başka deyimle, dayanıklı tüketim malları üreten kesimlerle ilişkisi, ticaret düzeyinde kalmış, gerek finansman kaynağı ve gerek yeni üretim teknolojisi kullanımı yönünden ayrı, ya da bağımsız, niteliğini sürdürmüştür.

Sanayi kesiminin bir bütün olarak ulusal gelir içindeki payı % 25-30 dolayına tırmanmaktadır. Son yıllarda dışsatımın yarısından fazlasını sınai üretim oluşturmaktadır. Çalışan nüfusun % 10'undan fazlasını istihdam eden sanayi kesimi, bu sayısal özellikleriyle ekonomide önemli bir yere sahiptir. Ancak, bu sayısal göstergeler sanayileşme sorununun bulunmadığı anlamına gelmez. Ekonomik gelişme, sanayileşmeyle eşanlamlıdır. Sanayileşmenin bulunduğu düzeyde sorunlarının çözümü, daha büyük bir hızla sanayileşmenin sürdürülmesine bağlıdır.

Sanayiin ara ve yatırım mallarının yerli üretimine, giderek teknolojinin yerli üretimine yönelmesi kaçınılmaz bir zorunluluk konumundadır. Ek olarak, üretim ölçeğinin büyütülmesi, ya da sınai üretiminin teknolojik etkinliğinin sağlanması gereklidir. Bu gereksinme, sanayiin uluslararası rekabeti açısından da doğmaktadır.

Sanayileşme sürecinde, sınai üretim birimlerinin bölgesel dağılımı, özellikle özel

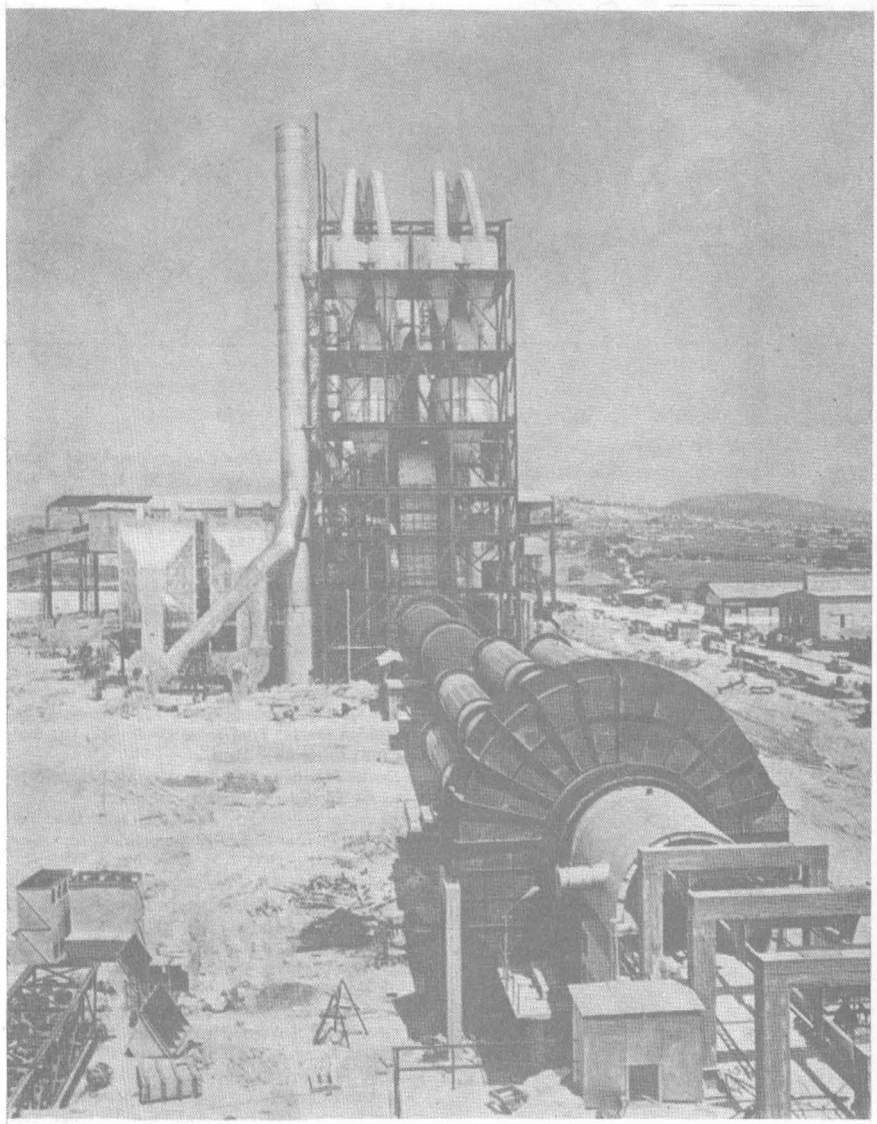

DAHA HIZLI SANAYİLEŞME: Geçen elli yılda Türkiye'nin sanayileşmede dikkate değer bir gelişme gösterdiği kabul edilmelidir. Buna karşın sanayi bugünkü yapısı ve özellikleriyle çözüm bekleyen önemli sorunlarla karşı karşıyadır. Öte yandan Türkiye'nin insan gücü kaynakları, doğal kaynakları, iç pazarının büyüklüğü, toplumsal gelişiminin ulaştığı yer gibi nesnel koşullar, daha hızlı sanayileşmesini zorunlu kılıyor.

Hangi İlin, ne Kadar Fabrikası Var?

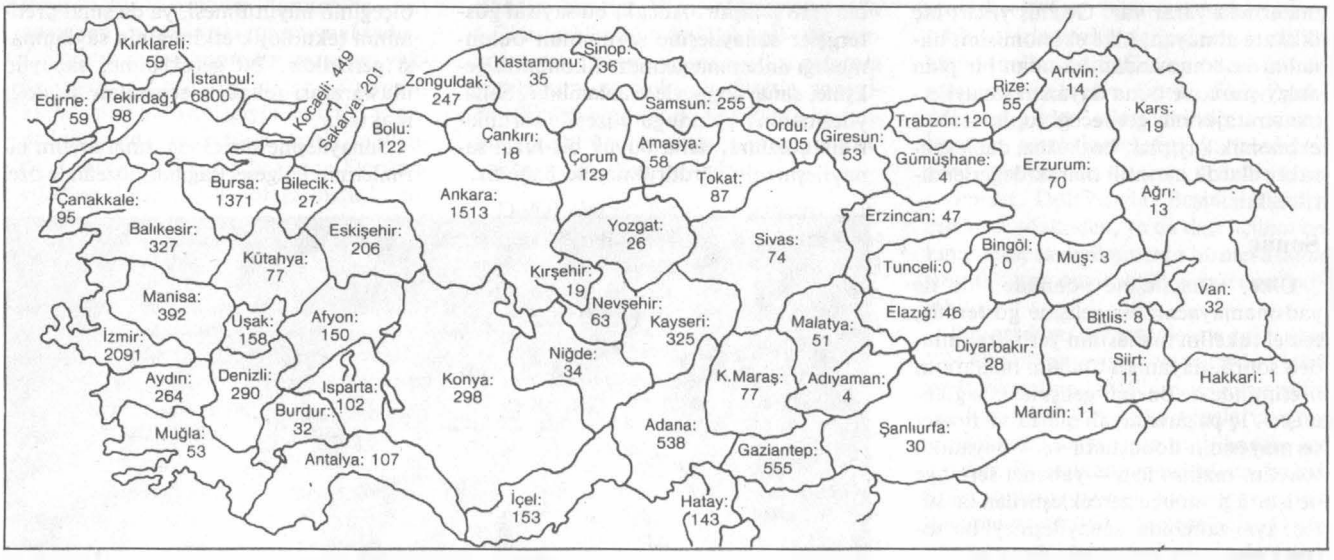

sınai girişimciliğinin Marmara ve Ege Bölgelerinde yoğunlaşması, tarıma uygun yerleşme yerlerinin sanayide kullanımı ve çevre sorunları gibi, ek sorunlarının bulunduğu bilinmektedir.

Ülkenin insangücü kaynakları, doğal kaynakları, iç pazarının büyüklüğü, toplumsal gelişiminin ulaştığı yer gibi nesnel koşullar, daha hızlı sanayileşmesini zorunlu kılmaktadır. Sanayiin, kendi kendini yeniden üretecek mekanizmaları oluşturması, iç ve dış sermaye kaynaklarının bilinçle, planlı bir yaklaşımla bu doğrultuda harekete geçirilmesine bağımlıdır ●

KAYNAKÇA

- Ahmet Aker, *Türkiye Endüstrisi ve Ortak Pazar*, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1970.
- Cem Alpar, *Planlı Dönemde İmalat Sanayiini Koruyucu Dış Ticaret Politikası*, Ankara, AİTİA (Gazi Üniversitesi), 1974.
- Taner Berksoy, *Azgelişmiş Ülkeler ve İhracata Yönelik Sanayileşme*, İstanbul, Belge Yayınları, 1982.
- Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, Ankara, Savaş Yayınları, 1982.
- Tansu Çiller, *Türk Sanayiinin Büyümesindeki Kaynaklar*, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi, 1981.
- Devlet İstatistik Enstitüsü, *Türkiye'de Ekonomik ve Toplumsal Gelişmenin 50 Yılı*, Ankara, 1973.
- Haldun Derin, *Türkiye'de Devletçilik*, İstanbul, Çituri Biraderler, 1940.
- Devlet Planlama Teşkilatı, *Türkiye İmalât Sanayiinde Sermaye ve İşgücü*, Ankara, 1977.
- Ekonomi Bakanlığı, *Sınai Tesisat ve Vekâlet Teşkilatına İlâveler Hakkında Raporlar*, Ankara, Devlet Matbaası, 1933.
- Vedat Eldem, *Mütareke ve Milli Mücadele Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Ekonomisi*, Ankara, Hacettepe Üniversitesi, 1973.
- A. Afet İnan, *Devletçilik İlkesi ve Türkiye Cumhuriyetinin Birinci Sanayi Planı*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1973.
- A. Afet İnan, *Türkiye Cumhuriyetinin İkinci Sanayi Planı*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1973.
- Gülten Kazgan, *100 Soruda Ortak Pazar ve Türkiye*, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1970.
- Yakup Kepenek, *Türkiye İmalât Sanayiinin Üretim Yapısı, 1963-1973*, Ankara, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1977.
- Uğur Korum, *Türk İmalât Sanayii ve İthal İkamesi: Bir Değerlendirme*, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1977.
- Anne O. Krueger, *Foreign Trade Regimes and Economic Development Turkey*, New York, National Bureau of Economic Research, 1974.
- Maliye Bakanlığı, *Kamu İktisadi Teşebbüsleri Yıllığı*, Ankara, (değişik yıllar).
- Gündüz Ökçün, (yayına haz.) *Osmanlı Sanayii, 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki*, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1970.
- Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, *50 Yılda Türk Sanayii*, Ankara, 1973.
- Vural Savaş, *Sanayileşme Açısından Türkiye AET İlişkileri*, İstanbul, İktisadi Kalkınma Vakfı, 1976.
- Siyasal Bilgiler Fakültesi, *Cumhuriyetin 50'nci Yılında Türkiye'de Sanayileşme ve Sorunları Semineri*, Ankara, 1975.
- Erdoğan Soral, *Özel Kesimde Türk Müteşebbisleri*, Ankara, AİTİA (Gazi Üniversitesi), 1974.
- Tunç Tayanç, *Sanayileşme Sürecinde 50 Yıl*, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1973.
- İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Savaş Sonrası Ortamında 1947 Türkiye İktisadi Kalkınma Planı*, Ankara, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, 1974.
- İlhan Tekeli-Selim İlkin, *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*, Ankara, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1977.
- İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Uygulamaya Geçerken Türkiye'de Devletçiliğin Oluşumu*, Ankara, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 1982.
- Zafer Toprak, *Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)*, Ankara, Yurt Yayınları, 1982.
- T. Güngör Uras, *Türkiye'de Yabancı Sermaye Yatırımları*, İstanbul, Formül Matbaası, 1979.
- USAID (ABD), *Economic and Social Indicators-Turkey*, Ankara, 1973.
- Nuri Yıldırım, *Neoklasik İktisadın Teknolojik Gelişme Yaklaşımı*, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1974.

SEÇİM

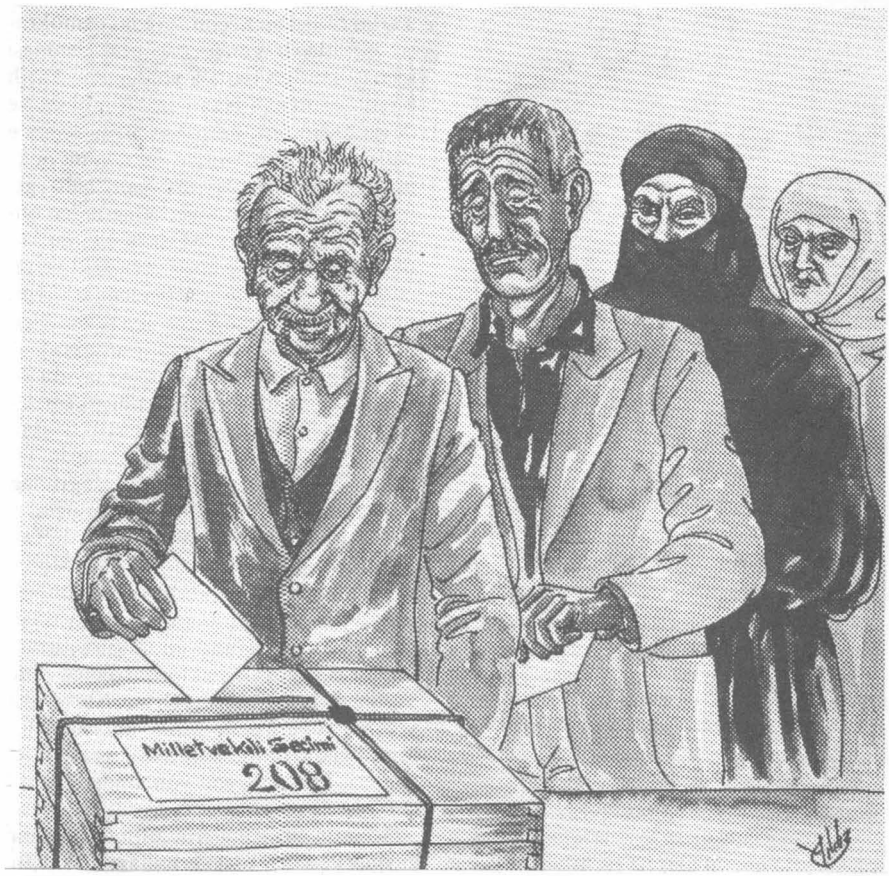

Cumhuriyet Döneminde Seçimler

Doç.Dr. Şirin Tekeli

Bu konuda ayrıca *Siyasal Hayat (Siyasal Gelişmenin Evreleri), Siyasal Partiler, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Yerel Yönetimler* **maddelerine bakınız.**

Cumhuriyet Döneminde Seçimler

Şirin Tekeli

Tarihî Gelişim: Seçim, çağdaş demokratik rejimlerde yöneticilerin belirlenmesi için kullanılan başlıca yöntemdir. Tarih boyunca ortaya çıkan farklı toplum ve devlet biçimlerinde yöneticilerin seçimle belirlendiği görülmüşse de, dönüm noktası 1789 Fransız Devrimi olan "halk egemenliği" anlayışının yerleşmesinden önce seçime, modern çağlarda olduğu kadar yaygın şekilde başvurulmazdı ve seçimin işlevi günümüzdekinden farklıydı. Örneğin, antik çağın egemen devlet biçimi olan site-devlette yurttaşlar toprak ve kölelerin mülkiyetine sahip az sayıda kişi olduğundan, siteyi ilgilendiren sorunlar yurttaşların hepsinin katıldığı forumlarda tartışılarak karara bağlanırdı. Bu anlamda "site demokrasisi" doğrudan bir demokrasiydi. İdareci ve yargıçların seçimi ise kura yöntemiyle yapılırdı. Ortaçağda Avrupa'da egemen olan feodal rejim altında siyasi iktidarı elinde bulunduran senyörler, bunu silah gücüyle kazanmışlardı; iktidarlarını meşrulaştırmaları orta çağların hâkim ideolojisi dine yaslanarak sağlanırdı. Ortaçağ boyunca seçimin yöneticilerin belirlenmesinde kullanıldığı durumlar sınırlıydı: Kent yönetimleri, korporasyon yönetimleri, kilise üst yönetimi.

Seçimin yöneticilerin saptanmasında yaygın yöntem olarak kullanılması için ortaçağ kentlerinde çekirdeği oluşan burjuva sınıfının giderek gelişmesi ve devlet ile toplum biçimini değiştirecek güce ulaşmasını beklemek gerekti. İktisadi alanda üretim ilişkilerini egemen kılan burjuvazi, gerçekleştirdiği burjuva devrimleriyle de siyasi iktidarı aristokrasinin elinden aldı, "tanrı adına, onun yeryüzündeki temsilcisi" sıfatıyla halkı yöneten kralların meşruiyetine son verdi. Böylece iktidarın kaynağı "halk" olmakta, yöneticiler halk tarafından belirlenmekteydi. Burjuvazi, aristokrat olan ve olmayanlar arasındaki eşitsizlikleri ortadan kaldırarak bir *"eşitler toplumu"* kurma iddiasındaydı. Yöneticilerin belirlenmesinde de ilke olarak tüm yurttaşların eşit söz sahibi olması gerekiyordu. Çünkü, bütün burjuva toplumlarında, ortaçağda aristokrasinin oluşturduğu parlamentonun varlığını sürdürdüğü İngiltere gibi toplumlarda bile siyasi iktidar, "halkın temsilcileri"nden oluşan alt meclislerin eline geçmişti. İster Amerika Birleşik Devletleri'nde olduğu gibi yürütme organının başı olan devlet başkanının doğrudan halkoyunca belirlendiği başkanlık rejimlerinde olsun, ister yürütme organının parlamentodaki halk temsilcilerince belirlendiği parlamenter rejimlerde olsun, seçim, artık yöneticileri belirlemenin ana mekanizması olmuştu. Hepsi temsilî nitelik taşıyan bu rejimlerde halk kendisini doğrudan doğruya değil, seçtiği temsilciler aracılığıyla yönetiyordu.

Ancak, gerçekte yurttaşlar arası eşitliğin sağlanması, yani genel oy hakkının kazanılması, birkaç yüzyıl süren mücadeleleri gerektirdi. Çünkü, burjuvazi siyasi iktidarı ele geçirdiği ya da kullanımına ortak olduğu ilk dönemlerde yönetimi salt kendi sınıf çıkarlarını temsil eden kişilere teslim etmiş, bunu sağlamak için de halk sınıflarının seçme ve seçilme haklarını kısıtlayıcı kurallar koymuştu. Bu kuralların başlıca ikisi, temsilcilerin doğrudan seçmenlerce değil, onların seçtiği ikinci ya da üçüncü dereceden seçmenlerce yapılması ile "vatandaş" tanımının dar tutulmasıydı. Teoride savunulan insan eşitliğine karşın, uzun süre fiilen vatandaşlık hakkından, erkekler, belirli bir eğitim düzeyine erişmiş olanlar, ABD'de olduğu gibi beyaz ırktan insanlar ve *cens* denilen belirli bir vergiyi ödeyebilen, görece varlıklı kesimler yararlanabilmişti.

Temsilî demokrasilerin gerçekten "demokratikleşebilmeleri", yani yöneticilerin belirlenmesinde tüm vatandaşların "eşit" oy hakkından yararlanabilmeleri için, 20. yüzyıl ortalarına dek süren mücadeleler verildi. Bunların kazanılabilmesi için, eşit hak kavramına sahip çıkan liberal aydınların yanı sıra, asıl, hem kendi sınıfının hem de örneğin kadınlar gibi başka oy hakkından yoksun kesimlerin hakları için mücadele eden işçi sınıfının gelişip güçlenmesi gerekti.

Seçim kurumunun tarih içinde geçirdiği dönüşümlere kabaca göz atarken değinilmesi gereken bir nokta da, 1917'den sonra kurulan sosyalist devlet biçimlerinde kurumun kazandığı farklı işlevdir. Sosyalist rejimler temsilî demokrasilerin, halkın kendi kendisini yönetmesini önleyen sınırlı demokrasiler olduğu eleştirisinden yola çıkılarak kurulmuşlardı. Hedeflenen, işyeri, yerel yönetim ve merkezî yönetim kademelerinin hepsinde kendilerine karar yetkisi verilen tüm organların sürekli biçimde yönetilenlerce denetlenmesi, böylece demokrasinin derinleştirilmesi idi. Ancak, bugüne kadar kurulan hiçbir sosyalist rejimde bu gerçekleşmemiş, temsilî demokrasilerde uygulanan

seçim yoluyla yöneticilerin denetlenmesi düzeyinin ötesine gidilememiş, hatta çoğu zaman adayların sayısı, belirlenme yöntemi gibi açılardan seçimlerin serbest olmayışı nedeniyle, daha da geride kalınmıştır.

Seçim, yöneticiliğe aday olan kişiler arasından yönetilenlerin verdikleri oylarla bir seçim yapmaları esasına dayanır. Dolayısıyla demokratik bir seçimden söz edilebilmesi için, yöneticilik görevine birden çok adayın talip olması, bunun engellenmemesi, propaganda kampanyasının serbestçe sürdürülebilmesi, seçmenlerin oy sandığına üzerlerinde bir baskı olmadan giderek, oylarını özgürce kullanabilmeleri gerekir. Bunu ise, gizli oy - açık sayım ilkesi sağlar.

Demokratik bir seçimin dayandığı bu temel kurallar bize, "vatandaşların oy kullanmaya davet edildiği" çeşitli durumları ayırma olanağı verir. Seçime "oy kullanma" açısından benzeyen, ama işlevi bakımından ondan ayrılan *plebisit* ve *referandum* yöntemleri vardır. Plebisit, "tek aday" durumunda olan bir yöneticinin halk desteğine sahip olup olmadığını gösterir. Referandum ise yöneticiler için değil, önerilen politika seçenekleri arasında bir seçim yapmaya yöneliktir.

Önemi ve Yöntemleri: Seçim kurumunun tarih içindeki evrimi ve temel özelliklerini gözden geçirdikten sonra şöyle bir tanım önerilebilir: Seçim, halkın yasalara göre seçmen-vatandaş kimliği kazanmış kesimlerinin, siyasi iktidarı onlar adına kullanacak yöneticileri çok sayıda aday arasından seçtiği ve bir sonraki seçime kadar yönetim yetkisini devrettiği, izleyen dönemde ise, yöneticinin siyasi iktidarı kullanma biçimini değerlendirerek onu denetlediği bir süreçtir. Kuşkusuz, yöneticilerin tek denetlenme biçimi seçim değildir. Siyasi partiler, dernekler, sendikalar, kitle haberleşme araçları ve bu kanallardan hareket eden vatandaşlar, seçimler arasında da yöneticileri denetlerler. Ancak, seçimlerin belirli bir düzenlilik içinde yapıldığı durumlarda en geniş vatandaş kesiminin bu denetleme işlevini yerine getirebilmesinin temel yolu da seçimlerdir. Bu yüzden seçim, halkın siyasete katılmasının da en belli başlı yollarından biridir.

Günümüzde, varolan devletlerin büyük çoğunluğunda (Suudi Arabistan gibi monarşiler, Latin Amerika diktatörlükleri gibi askerî rejimler bir yana bırakılırsa) yöneticilerin belirlenmesinde seçim neredeyse evrensel olarak kullanılmaktadır. Kimin seçmen olacağı, seçimde uyulacak kurallar ve seçimlerin ne ölçüde demokratik olduğu açısından büyük bir çeşitlilik bulunmakla birlikte, genel bir eğilim olarak, 1980'lerde 18 yaşı aşan kadın erkek herkesin oy hakkından yararlandığı ve dört yılda bir seçmenlerin sandık başına gitmekte olduğu bir dünyada yaşadığımız söylenebilir.

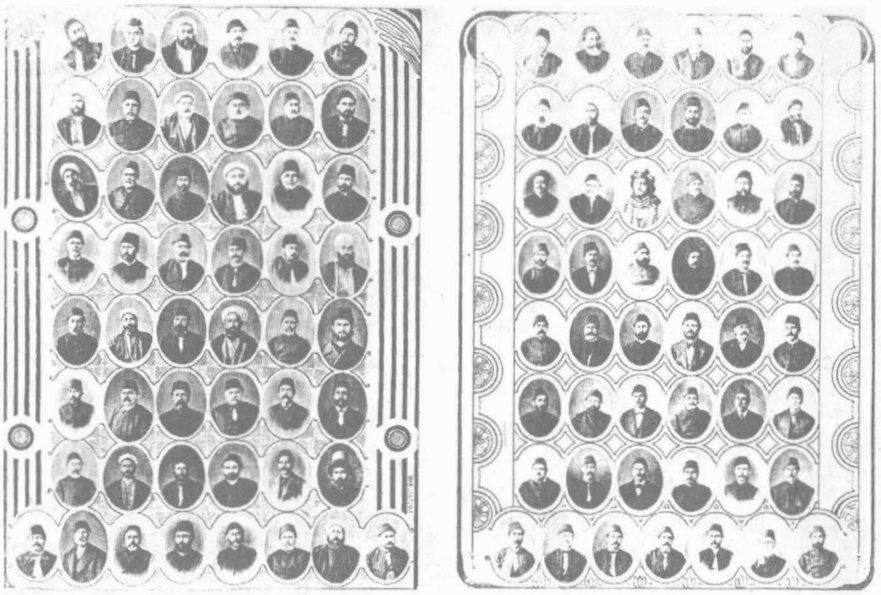

İLK MECLİS: İlk Osmanlı Meclisi 1876 yılında seçildi. Meclis-i Mebusan 130 mebustan oluşuyor ve her mebus 50.000 erkek nüfusu temsil ediyordu. Seçimler iki dereceliydi. Seçilebilmek için "az çok emlâk sahibi" olmak gerekiyordu. Toplumsal bir hareketin ürünü olmaktan çok, Osmanlı devletinin Avrupa'yla diplomatik ilişkilerinin bir aracı olarak ortaya çıkan bu meclisi, II. Abdülhamit daha bir yıl geçmeden kolaylıkla kapatabildi.

Seçimler, seçim konusu olan temsilî organa göre, başkanlık seçimi, milletvekili seçimi, senato seçimi, yerel seçim şeklinde farklılaşır. Ayrıca bir organın üyelerinin tümünün ya da bir bölümünün (genellikle eksik üyelikler) seçilmesine göre genel ve kısmî (ya da ara) seçimler olarak ayrılır. Siyasi yaşamın yoğunlaştığı, çatışmaların kristalleştiği önemli karar anları olan seçimlere seçmenlerin gösterdiği ilgi de seçim yapılan organa atfedilen öneme göre farklılaşmaktadır. Genellikle, başkanlık rejimi olan toplumlarda, başkanlık seçimlerinin, parlamenter rejimlerde genel milletvekili seçimlerinin kritik önemi daha fazladır. Seçimler, toplumlar için önemli karar aşamaları oluşturduğundan, seçim sonuçları da toplumların sosyolojik tahlilinde çok anlamlı veriler sağlar.

Çağdaş toplumlarda geleneksel bağların çözülmesi nedeniyle atomlaşmış olan seçmenlerin siyasi tercihlerini oluşturmalarında temel belirleyici siyasi partilerdir. Siyasi partiler, yurttaşları, farklı çıkarlar ve siyasi kanaatler doğrultusunda, belirli programlar çerçevesinde birleştiren ve ortak tutum ve eylemlere yönlendiren kurumlardır. 19. yüzyıl sonuna değin, geleneksel ilişkilerin sürdüğü ölçüde yerel güç ve nüfuz sahibi kişilerin parti desteği aramadan seçimlerde aday olmaları olağandı. Günümüzde ise hâlâ yer yer bağımsız ya da bir parti listesinde yer almakla birlikte bağımsızlığını koruyan adaylara raslanmakla birlikte, seçimler artık partiler aracılığıyla örgütlenmekte, adayları partiler belirlemektedir. Bazı toplumlarda "ön seçim" adı verilen ve seçmenlerin doğrudan aday belirleme sürecine katılmalarına olanak veren yöntemler kullanılmaktaysa da (ABD) genellikle aday saptaması parti genel kurmayları ve yerel parti örgütlerince yapılmaktadır.

Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Seçimler

Cumhuriyet döneminde yapılan genel seçimlerle ilgili bu döküm çalışmasının ilk

1908 SEÇİMLERİ: Otuz yıllık istibdat döneminden sonra anayasal rejime dönüş ve seçime gidilmesi İstanbul halkı tarafından büyük bir coşkuyla karşılandı. 1908'de kabul edilen seçim kanunu da 1876 Meclisinin hazırladığı kanunun ilkelerini benimsemişti. Seçimler iki dereceli, seçmen yaşı 25, seçilme yaşı 30'du. Seçilebilmek için oyların çoğunluğunu almak gerekiyordu. Gizli oy açık tasnif esası benimsenmişti. Sadece erkek nüfusun oy kullandığı bu seçimlerde, seçmen olabilmek için "az çok vergi vermek" kısıtlayıcı bir koşul olarak getirilmişti.

bölümünde Osmanlı dönemi seçimlerine kısaca değinilecek, Cumhuriyetin ilk yılları (1927-1946) burada yapılan çözümleme açısından anlamsız olduğu için dışarda bırakılacak, ancak Cumhuriyet döneminin bütününde seçim mevzuatı değişiklikleri gözden geçirilecektir. İncelemenin ikinci bölümünde 1950-1983 döneminde yapılan seçimler, sosyolojik bir bakış açısıyla gözden geçirilmeye çalışılacaktır.

Osmanlı Mirası: Girişte Avrupa'da burjuva devrimlerine kadar seçimin, yöneticilerin belirlenmesinin aslî yöntemi olmadığını belirtmiştik. Aynı saptama teokratik bir saltanat olan Osmanlı Devleti için de geçerlidir. Osmanlı Devleti'nde Tanzimat sonrasında başlayan "çağdaşlaşma-Batılılaşma" süreci, modern bir bürokrasi oluşturulmasına başlanması, mülkiyet düzeninin değişmesi gibi konularda bazı değişiklikler yaratmakla birlikte, o sırada Batılı toplumların gündeminde olan seçim sisteminin demokratikleştirilmesi meselesini Türkiye'ye taşımamıştır.

Osmanlı döneminde meşruti bir rejime geçme yolunda ilk adım 1876 Anayasası ile atılmış ve ilk kez 1877 Ocak ve Şubat aylarında yapılan ikinci dereceden seçimlerle Meclis-i Mebusan, yani temsilciler meclisi kurulmuştur. 1976 Anayasası'nın 61. ve 65. maddeleri ve 24 Ekim 1876 tarihli geçici Seçim Kanunu gereğince Meclis-i Mebusan, Osmanlı tebaasının her elli bin (erkek) nüfusu için 1 temsilci esasına göre, iki dereceli seçimlerde seçilen 130 temsilciden oluşmaktaydı. Meclis dört yıl süreyle görev yapacaktı. Gerçekte Osmanlı "istibdat" yönetimine karşı Jön Türk aydın hareketinin talepleri doğrultusunda hazırlanmasına karşın, Saltanat tarafından, uzun dönemli bir rejim değişikliğine gitmek amacıyla değil, 1877'de İstanbul'da toplanacak olan uluslararası kongredeki Avrupalı temsilcileri Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahale niyetlerinden caydırmak için bir araç olarak kullanılan Anayasa ve ilk Meclis-i Mebusan, bir yıl içinde II. Abdülhamit tarafından askıya alındı ve Anayasa yürürlükten kaldırıldı. Anayasal olarak kabineyi düşürme yetkisinden bile mahrum bırakılmış olan bu meclis, günün koşulları düşünüldüğünde kısa ömrü sırasında hayli etkin olmuştu. Genellikle vilâyet meclislerine girmiş taşra eşrafı arasından seçilen mebuslar, örgütlü bir biçimde olmasa da, merkezî Osmanlı yönetimine karşı muhalefetlerini dile getirebilmişlerdi. Bu Meclis seçim kanununu hazırladı, saray bütçesini ve Meclis'te ha-

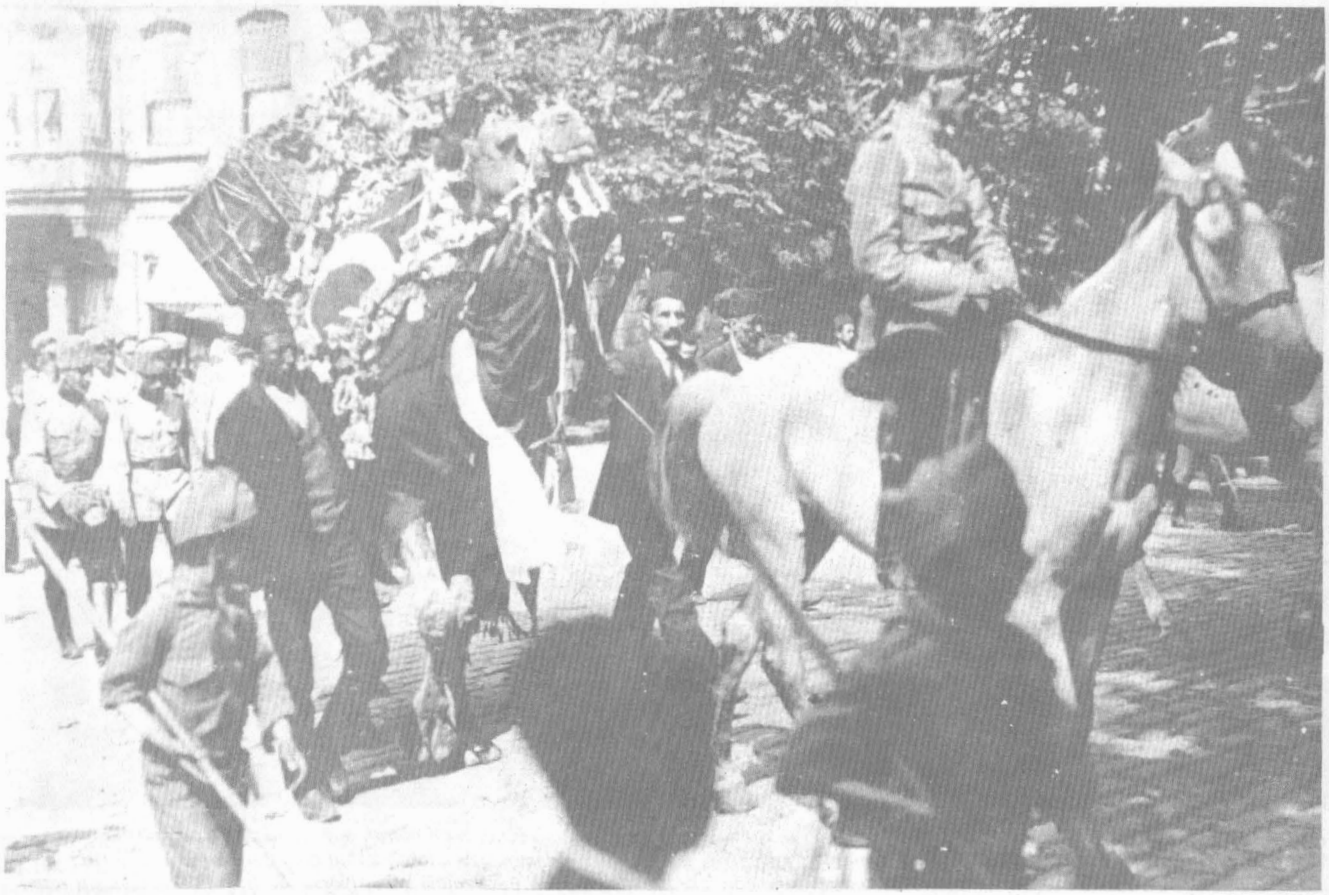

CUMHURİYETİN İLK SEÇİMİ: 1923 yılında yapılan bu ilk seçimde Osmanlı seçim sisteminin kuralları değişikliklere uğradı. Seçimler gene iki dereceli olmakla birlikte, seçmen yaşı 18'e, temsilci baremi de 20.000'e düşürüldü. Ayrıca seçmen olabilmek için vergi vermek koşulu da kaldırıldı. Sayım merkezine deveyle taşınan seçim sandığı, o dönemdeki ekonomik düzeyin bir göstergesi sayılabilir.

fiyelerin bulunmasını eleştirdi, hatta Bahriye Nâzırını Divan-ı Âli'ye sevketti.

Osmanlı döneminde, seçimle belirlenen temsilcilerin iktidara ortak olduğu ikinci aşama II. Meşrutiyet'tir. Bu dönemde ilki 1908, ikincisi 1912, üçüncüsü de 1914'te olmak üzere üç kez seçim yapıldı. 1876 Anayasası'nın yeniden yürürlüğe konmasının ardından, 1908'de kabul edilen seçim kanunu da 1876 Meclisi'nin hazırladığı yasanın ilkelerini benimsemekteydi. Seçimler iki dereceli olarak, her sancaktan 50.000 erkek nüfus için bir kişi esasına göre yapılacaktı. Seçmen yaşı 25, seçilme yaşı 30 idi. Birinci derece seçmenler her 500 kişi için bir kişi olmak üzere ikinci derece seçmenleri seçiyordu. İstanbul'a gönderilecek mebuslar, bu ikinci basamak seçmenlerce "aday olmuş veya olmasa bile mebus olmaya lâyık" kişiler arasından seçilmekteydi. Seçilebilmek için bir sandıkta kullanılan oyların çoğunluğunu almak gerekiyordu. Seçimlerde gizli oy, açık tasnif esası benimsenmişti.

Osmanlı Devleti'nde son seçimler, eski yasa hükümlerine göre 1919'da, savaş sırasında yapıldı. İstanbul'un işgali üzerine son Meclis-i Mebusan, işgal altında görev yapamayacağı gerekçesiyle dağıldı. Kurtuluş Savaşı'nın başında, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, aldığı 19 Mart 1920 tarihli kararla İstanbul Meclis'ine seçilmiş olup da Ankara'ya gelebilecek mebuslara ek olarak, her livada 5 temsilcinin yine iki dereceli seçimler ve eski hükümlere göre seçilmesini öngördü. Türkiye Büyük Millet Meclisi bu şekilde oluşturuldu.

Cumhuriyet döneminde yapılan seçimleri iki grupta toplamak mümkündür: Demokratik olmayan oylamalar (1923-1946) ve demokratik seçimler (1950-1983). Bunlardan 1927'den 1946'ya değin, sonuncusu hariç, düzenli biçimde dört yılda bir yapılan ve Türkiye Büyük Millet Meclisi temsilcilerini halkoyuna sunmayı amaçlayan 6 seçim, seçimlerin uyması gereken temel kurallar yönünden demokratik olarak nitelenemeyeceği gibi, daha önemlisi, bu oylamalar, siyasi iktidarı biçimlendirmek yönünden pek fazla sonuç doğurmayan, bu anlamda "seçim" tanımına pek uymayan, daha çok törensi nitelikte süreçler olmuştur. Gerçekten de bu seçimlerin hepsinde adaylar, tek parti CHP tarafından belirlenmiş ve gerçek siyasi mücadele, parti kademelerinde aday olabilmek için verilmiştir. Buna karşılık seçmenlerden beklenen, partinin saptadığı adayları onaylamanın ötesine pek gitmiyordu. Bu anlamda, tek bir kişi için değil, bir kuru-

TEK PARTİ DÖNEMİNİN SEÇİMLERİ: 1927 ile 1946 arasında seçimler dört yılda bir düzenli olarak yapıldı. Ancak, tek partinin katılması ve oy sayımının açık sayım kuralına uymaması nedeniyle, bu seçimlerin demokratik olarak kabul edilmesi olanaksızdır. 1943 seçiminde kamyonla taşınan seçim sandığı, 1923'ün devesine göre ekonomik düzeydeki ilerlemeyi gösteriyorsa da, kortejin olağanüstü resmî görüntüsü demokratik üslupla gerçekten çelişkili.

lun tüm üyeleri için bir plebisite benzeyen bu oylamalarda, partinin saptadığı adayların hepsi "seçilmiş" ve Meclis'te yerini almıştır.

Tek parti döneminde iki kez çok partili bir sisteme geçme deneyi olmuştu. Bunlardan ilkinde Terakkiperver Fırka, herhangi bir seçime katılma fırsatı bulamadan kapatıldı. İkincisinde Cumhuriyetçi Serbest Fırka, 1931 yerel seçimlerine katıldıysa da -biraz da bu seçimlerinde halktan gördüğü büyük destekten ürkülerek- yöneticileri tarafından feshedildi. Böylece 1931 genel seçimlerine katılmadı.

Dolayısıyla, Cumhuriyet dönemi seçimleri denildiği zaman, bundan esas olarak 1950'de ilk kez, ikinci bir partinin, iktidarı ele geçirmek amacıyla seçmenin önüne çıktığı ve tek dereceli, gizli oy açık tasnif kurallarına uyulan bir seçime serbestçe katılabildiği yıldan sonraki seçimleri anlamak gerekir.

Seçim Mevzuatının Geçirdiği Değişiklikler: Türkiye'de seçimlerde uyulacak kurallar ve özellikle oyların partilere dağılımını düzenleyen usullerde sık sık önemli değişiklikler yapılmıştır. Bunun başlıca nedeni, iktidarda bulunan partilerin bir yandan yeniden seçilmelerini sağlayacak, diğer yandan da siyasal sistemi istikrarsızlığa sürüklemeyecek bir seçim sisteminde karar kılamamış olmalarıdır. Başka toplumlarda iktidardaki partilerin siyasi güçlerini sürdürmek için seçim çevrelerini güçlü oldukları oy tabanına göre değiştirmeleri yani *gerrymandering* yöntemine başvurdukları sıklıkta, Türkiye'de de iktidar partileri, egemenliklerini sürdürecek ya da pekiştirecek usulleri (çoğunluk sistemleri, ya da barajlar) geçerli kılmaya çalışmış, muhalefetteki partiler, özellikle küçük partiler ise parlamentoya temsilci göndermelerini sağlayacak daha âdil ve seçmenin oyunu değerlendirmeye yönelik usulleri yeğlemişlerdir (nisbi sistem, milli bakiye gibi). Mevzuat değişikliği o denli sık yapılmıştır ki, Cumhuriyet dönemi boyunca yapılan toplam (1950 öncesi dahil) 15 genel milletvekili seçiminden pek azının peşpeşe, aynı mevzuata göre yürütüldüğü görülür.

Cumhuriyet rejiminin başlangıcında benimsenen ve seçim yaşını 18'e, temsilci baremini de 20.000'e düşüren 3 Nisan 1923 tarihli Seçim Kanunu'ndan 1982'de benimsenen yeni Anayasa'ya uygun olarak hazırlanan 10 Haziran 1983 tarihli Milletvekili Seçimi Kanunu'na kadar geçen süre içinde seçim mevzuatında irili ufaklı değişiklikler yapan yasa değişikliklerinin sayısı 36'yı bulmaktadır. Ara seçimlerle yerel seçimler bir yana bırakıldığında, bu dönemde toplam 19 genel seçim (milletvekili ve senato) yapıldığı düşünülürse, hemen her seçimden önce, bazı seçimlerde de birden çok sayıda değişikliğe gidildiği görülür.

Seçim mevzuatında yapılan belli başlı

değişiklikleri ve yol açtıkları sonuçları şöyle özetlemek mümkündür:

• 1923-1946 Tek Parti döneminin büyük bölümünde Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi seçimler iki dereceli olarak yapılmıştır. Bu dönemde 40.000 kişi için bir ilk seçmen ve 400 kişi için de bir ikinci seçmen öngörülmekteydi. Öte yandan, bu dönemde yapılan seçimler birkaç gün sürmekte, sandık anahtarları bu süre içinde merkezî idarece atanmış bir kişi olan "seçim kurulu reisi"nde bulunmakta, oy tasnifi ise gizli yapılmaktaydı. Demokratik seçimlerin uyması gereken en temel kurallara uyulmayan bu dönemde aday olma özgürlüğünün de bulunmayışı, bu seçimleri demokratik olmaktan uzaklaştırmıştı.

Bu dönemle ilgili, değinilmesi gereken en önemli mevzuat değişikliği 1931'de Belediye Yasası'nda yapılan bir değişiklikle kadınlara yerel seçimlere katılma hakkının tanınmasından sonra, 1934'te Anayasa'nın 10. ve 11. maddelerine konulan *"22 yaşını bitiren kadın erkek her Türk mebus seçme ve 30 yaşını bitiren kadın erkek her Türk mebus seçilme hakkına sahiptir"* hükmü ile vatandaş tanımının genişletilmesiydi.

• 1946 ve 1950'de kabul edilen seçim yasaları, Türkiye'de demokratik seçimlere gidilmesine zemin hazırladı. 5 Haziran 1946 tarihli yasa tek dereceli seçime olanak vermekte ve 40.000 nüfus için bir temsilci seçilmesini öngörmekteydi. Aynı yasa seçim kurullarının atanmış kişiler yerine belediye meclisi üyelerinden oluşmasını, seçmenlerin oylarını kapalı zarf içinde sandığa atmalarını ve adayların tasnif sırasında gözlemci bulundurabilmelerini hükme bağlıyordu.

1946 seçimlerine yeni kurulan (1945) Demokrat Parti de katıldı. Ancak, seçimlerin olağan zamanından bir yıl önceye alınması nedeniyle tüm ülkede örgütlenebilecek zamanı bulamadığı için seçimlere sınırlı bir ölçüde katılabilen ve ancak 62 milletvekili çıkarabilen (parlamentonun % 12'si) DP, aday olma hakkının sınırlanması gerekçesiyle bu seçimlerin demokratikliğini sorgulamaktaydı.

16 Şubat 1950'de kabul edilen Seçim Kanunu, 1946'da yapılan değişikliklere ek olarak, seçim kurulu başkanlıklarına yargıçları getirmekle seçimleri yargı denetimine alıyor ve seçimlerin dürüst biçimde yapılması güvencesini getiriyordu. Ayrıca bu yasa ile propaganda serbestliği de tanınmıştı. Öte yandan yasa, eskiden beri bir adayın seçilebilmesi için en yüksek oyu almasını öngören basit çoğunluk kuralını, seçim çevresi olarak kabul edilen il bazında geçerli kılıyordu. Böylece siyasi partilerin bir seçim çevresinde oyların basit çoğunluğunu almaları halinde, o çevreden seçilecek tüm temsilcilikleri kazanmaları mümkün olmaktaydı.

14 Mayıs 1950'de yeni mevzuata göre yapılan genel seçimlerde tek parti dönemi kapanıyor, DP seçimler yoluyla iktidar değişimini gerçekleştiriyordu. Öte yandan benimsenen son seçim sistemi çerçevesinde parlamentoda 1946 Meclisi'ne benzer bir bileşim ortaya çıktı: Ülke genelinde oyların % 53.3'ünü alan DP temsilciliklerin % 84'e yakınını kazanırken oyların % 39.9'unu alan CHP temsilciliklerin % 14'ünü oluşturan 69 milletvekilliği kazanabilmişti.

• Kendisine parlamentoda mutlak bir üstünlük sağlayan bu seçim sisteminden şikâyetçi olmayan DP, 1954 ve 1957 seçimleri öncesinde sistemde önemli bir değişikliğe gitmedi. Ancak, 1957 seçimlerinden önce yapılan bir değişiklik, DP'den kopan ve Hürriyet Partisi'ni kuran eski DP'lilerin seçilmesine karşı bir önlem olarak, partilerin seçimlere ancak il ve ilçe örgütlerinin kuruluşunu tamamladıkları illerde girebilecekleri hükmünü getiriyor, ayrıca seçim tarihinden altı ay önce partisinden ayrılmamış olanların başka partilerden aday olmalarını engelleyici bir hüküm koyuyordu.

• 1960 askerî müdahalesinden sonra seçim yasasında önemli değişiklikler yapıldı. 1961 Anayasası'nın halkoyuna sunuluşundan önce, 26 Nisan 1961'de kabul edilen yeni seçim yasası seçmen yaşını 21'e düşürmüş, daha önceki mevzuatta var olan yargı denetimini korumuş, temsilciliklerin partiler arasındaki dağılımında ise nispi sistemi kabul etmişti. Milletvekili sayısı 450 ile sınırlanmış olup, her ilin çıkaracağı milletvekili sayılı, nüfus 450'ye bölünerek elde edilen birim esas alınarak hesaplanmaktaydı. Siyasi partilerin seçime katılabilmeleri için 15 seçim çevresinde örgütlenmiş olmaları ve ilin çıkaracağı milletvekili sayısı kadar aday göstermeleri gerekiyordu. Adayların partilerin yerel örgütlerince saptanması öngörülmüş, merkez örgütlerine adayların % 10'unu belirleme yetkisi verilmişti.

Benimsenen nispi sistem, *barajlı d'Hondt* idi. Buna göre bir seçim çevresinde geçerli oyların toplamının çıkarılacak milletvekili sayısına bölünmesiyle elde edilecek kota kadar oy alamayan, yani barajı geçemeyen partiler hesaplamaya katılmayacak; barajı aşanlar için ise, alınan geçerli oy, çevrenin çıkaracağı mil-

1950-1984 Döneminde Seçimlere Katılan Siyasi Partiler

ANAP	Anavatan Partisi (1983-1984)
AP	Adalet Partisi (1961-1979)
BP	Birlik Partisi (1968-1969)
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi (1950-1979)
CGP	Cumhuriyetçi Güven Partisi (1973-1979)
CKMP	Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (1961-1968)
CMP	Cumhuriyetçi Millet Partisi (1954-1957)
DP	Demokrat Parti (1950-1957)
DP	Demokratik Parti (1973-1977)
DYP	Doğru Yol Partisi (1984)
GP	Güven Partisi (1968-1969)
HP	Halkçı Parti (1983-1984)
HP	Hürriyet Partisi (1957)
MDP	Milliyetçi Demokrasi Partisi (1983-1984)
MP	Millet Partisi (1950-1965-1973)
MHP	Milliyetçi Hareket Partisi (1969-1979)
MSP	Milli Selamet Partisi (1973-1979)
RP	Refah Partisi (1984)
TBP	Türkiye Birlik Partisi (1973-1979)
TIP	Türkiye İşçi Partisi (1965-1969, 1977-1979)
TSIP	Türkiye Sosyalist İşçi Partisi (1977-1979)
SDP	Sosyalist Devrim Partisi (1975-1977)
SODEP	Sosyal Demokrasi Partisi (1984)
YTP	Yeni Türkiye Partisi (1961-1969)

letvekili sayısına varana dek 1.2.3...'e bölündüğünde çıkan paylar altta yazılarak, milletvekillikleri payların büyüklük sırasına göre partilere dağıtılacaktı.

Seçilebilme koşullarının daha ağır olduğu (40 yaş, yükseköğrenim zorunluluğu) senato seçimlerinde benimsenen seçim usulü ise çoğunluktu. Her il bir seçim çevresi sayılıyor (İstanbul, Ankara ve İzmir, başlangıçta 3'er çevreye bölünmüştü) ve çoğunluğu sağlayan parti, senatörlükleri kazanıyordu (17 Nisan 1964'te yapılan bir değişiklikle, senato seçimleri, milletvekili seçimleriyle aynı usullere tâbi kılındı).

• 1960'lı yıllarda, 1961'de benimsenen seçim yasasında birkaç önemli değişiklik yapıldı. Bunlardan 13.2.1965 tarihli değişikliğin getirdiği en önemli yenilik, "seçim çevresinde değerlendirilemeyen artık oyların bir millî seçim çevresinde birleştirilerek" partiler arasında dağıtılmasını öngören *millî bakiye* sisteminin benimsenmesiydi. Her oyun değerlendirilmesini amaçlayan ve küçük partilerin yararına olan bu sistem sayesinde, 1965 seçimlerinde ilk kez bir sosyalist parti (TİP) parlamentoya temsilci gönderebildi. TİP'ten Meclis'e giren 14 temsilci bir grup kurabileceklerdi.

Küçük partilerin parlamentoya temsilci göndermemeleri halinde 1965 seçimlerinde elde ettiği 240 milletvekilliğinden çok fazlasını, hatta gündeminde olan Anayasa değişikliklerini gerçekleştirmeye yetecek bir çoğunluğu elde etmesi mümkün olabilecek olan AP, 1968 senato seçimlerinden önce Meclis'e millî bakiye usulünü değiştiren bir yasa önerisi getirdi. Parlamento'da TİP ve CHP milletvekillerinin muhalefetine karşın 20 Mart 1968 tarihinde kabul edilen yeni yasaya göre, sandalyelerin dağıtımında *barajlı basit d'Hondt sistemi* geçerli olacaktı. Ancak, 6 Mayıs 1968'de Anayasa Mahkemesi *"baraj"* hükmünü iptal etti. Böylece uygulamada *basit d'Hondt sistemi*'ne dönülmüş oldu. Hiçbir seçim çevresinde belirli bir ağırlıkta oy alamayan, oyları ülke geneline dağılan TİP gibi küçük partiler bu değişiklikten en büyük zararı gördüler. Nitekim 1969 seçimlerinde -1965'e göre toplam 30.000 dolayında oy yitirmiş olmasına karşın- TİP ancak 2 milletvekilliği kazanabildi.

• Seçim sisteminde en köklü değişikliklerden biri de 1982 Anayasası'nın kabulünden sonra Danışma Meclisi'nce kabul edilen ve 13 Haziran 1983'te yürürlüğe giren 2839 sayılı yasa ile yapıldı. Buna göre (senato kaldırılmıştı) milletvekili sayısı 400 ile sınırlandırıldı ve seçimlerin her beş yılda bir yapılması öngörüldü. Her ilin çıkaracağı milletvekili sayısı, *1 + her il nüfusunun Türkiye toplam nüfusunun toplam milletvekili sayısına bölünmesiyle bulunan sayıya bölünmesi yoluyla elde edilen sayı* olarak saptanmıştı. Çıkaracağı milletvekili sayısı 7'yi geçmeyen iller bir seçim çevresi olmakta, büyük iller ise birkaç seçim çevresine bölünmekteydi.

Seçime katılabilmek için partilerin iller toplamının en az yarısında milletvekili sayısının iki katı aday göstermeleri

SEÇİM SOSYOLOJİSİNİN GERİLİĞİ: Seçim araştırmalarının geliştiği toplumlarda, seçim sonuçlarının toplumun yapısını ve zaman içinde geçirdiği değişimleri yansıttığı bilinmektedir. Ancak, Türkiye'de sosyal bilimler, özellikle siyaset sosyolojisi alanındaki çalışmaların sınırlı oluşu nedeniyle, seçmen tercihlerinin toplumsal yapıyla ilişkisi gerektiği gibi incelenememiştir. Bugüne değin yapılan çalışmaların ortaya çıkardığı en sağlam bulgular, oy davranışında, sosyoekonomik gelişme düzeyinin gelişmiş ve az gelişmiş yörelerle, kırsal kesimle kentler arasında yol açtığı farklılaşmaya ilişkindir.

SEÇİME KATILIM: Türkiye'de seçmenlerin katılımı bu konudaki genel kuramın öngörüleriyle çelişen nitelikler gösteriyor. Kırsal kesimde "clientéliste" ilişkilere bağlı olarak katılım yüksek olurken, kentlerde katılımı etkileyen en önemli etken, beklenenin aksine, sosyal modernleşme olmayıp siyasal konjonktürdür. Türkiye'de seçimlerle iktidarı düşürme ya da güçlendirme olasılığının seçmenlerce yüksek görülmesinin, katılımı artırıcı bir etki yaptığı ortaya çıkıyor.

gerekmekteydi. Bu, partilerin 15 seçim çevresinde aday göstermelerini öngören ve küçük partileri aday bulmada zorlayan eski yasa hükmünün küçük partiler açısından çok ağırlaştırılması anlamına gelmektedir.

Yeni sistem, küçük partilerin sandalye kazanmalarını zorlaştıran bir *çifte baraj sistemi* getirmiştir. Genel seçimlerde ülke genelinde, ara seçimlerde de seçim yapılan çevrelerin tümünde, geçerli oyların % 10'unu aşamayan partiler, milletvekili dağıtımında hesaba katılmamakta, yani baştan elenmektedir. İkinci bir aşamada da, bir seçim çevresinde kullanılan geçerli oyların milletvekili sayısına bölünmesiyle elde edilen sayıdan az oy alan partiler sandalye dağıtımından dışlanmakta ve ikinci bir kez elenmektedir. *Sandalyeler, % 10 barajıyla seçim çevresi barajını aşabilen partiler arasında d'Hondt sistemine göre bölüşülmektedir.*

Bu hükümlerin tümü biraraya getirildiğinde, Türkiyc'de bölgesel bir tabanı bulunanlar dışındaki küçük partilerin parlamentoya temsilci gönderebilmelerinin hemen hemen olanaksız hale geldiği söylenebilir. Nitekim bu sistem 1960-1970 döneminde geçerli olmuş olsaydı,

1961'de CKMP'nin,

1965'te GP, MP, TİP, YTP'nin,

1969'da CGP, MHP, TBP, TİP, YTP'nin,

1977'de de CGP, DP, MHP, MSP'nin parlamentoda temsilcisi bulunmayacaktı.

Aynı şekilde, 6 Kasım 1983 seçimlerine sonradan 25 Mart 1984 yerel seçimlerine katılmasına olanak tanınan tüm partiler girmiş ve aynı oyları almış olsalardı, parlamentonun bileşimi çok farklı olacaktı. % 10 barajını aşabilen partilerden ANAP ve SODEP temsilciliklerin büyük çoğunluğunu paylaşırken, barajı aşan üçüncü parti DYP'nin 30 dolayında temsilcilik kazanması mümkün olabilir, buna karşılık 1983 Meclisi'ne giren HP ve MDP hiç temsilci kazanamazdı.

Sosyolojik Açıdan Seçimlerin Anlamı

Giriş bölümünde seçimlerin demokratik toplumlarda yöneticilerin belirlenmesinin başlıca yolu olmanın yanı sıra, kimin kimi niye seçtiğinin saptanabildiği ölçüde toplumsal yapının anlaşılmasına da ışık tuttuğunu söylemiştik.

Türkiye'de seçimlerin siyasal iktidarın oluşumunu belirleyen tek yöntem olmadığı açıktır. Tek partili dönemi bir yana bıraktığımızda, 1960, 1971 ve 1980'de yapılan askerî müdahaleler iktidarların oluşturulmasında askerî gücün seçimler kadar ağırlıklı bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Yine de çok partili dönemin (1950-1984) tümü gözönüne alındığında, iktidar değişikliklerinin önemli bir bölümünün, başta genel seçimler olmak üzere kısmi ve ara seçimlerin ortaya çıkardığı değişik güç dağılımı tablolarına uygun olarak gerçekleştiği görülmektedir. Türkiye'de söz konusu dönemde ikisi önceye alınmış biri de ertelenmiş olmak üzere az çok düzenli biçimde 9 genel seçim yapılmıştır. 1961-1979 yıllarında genel seçimlerle aynı yıla raslayan üçte bir yenileme seçimleri (1964, 1966, 1968, 1975, 1979) de buna eklendiğinde, 14 seçim yapılmıştır.

Bu seçimlerden ilk ikisi (1959, 1954) seçmen çoğunluğunun tercihi yönünde iktidarı Demokrat Parti'ye verdi. 1957'de, DP, seçmen çoğunluğunu yitirmesine karşın, seçim yasası ve muhalefet partilerinin bir koalisyon platformu oluşturamamaları nedeniyle iktidarını sürdürdü. 1960'larda, 1960 darbesini izleyen ilk genel ve 1964 senato seçimleri CHP ağırlıklı koalisyon hükümetlerinin tabanını oluşturan bir tablo çıkarmıştı. 1965-1969 arasındaki seçimleri ise AP rahat bir çoğunlukla kazandı. 1971'de askerî müdahale parlamentoyu ortadan kaldırmamış olmakla birlikte, kurulan olağanüstü hükümetler seçmen tercihlerini yansıtmayan yapıdaydı. Yine de olağanüstü rejimi izleyen ilk seçimde, partilerin parlamento içindeki etkinliklerini değerlendiren seçmen AP'yi iktidardan düşürdü. Ama tercihini kesin biçimde bir başka parti lehine yapmadı.

Böylece seçmen tercihlerine uygun olarak Türkiye'de koalisyon ve azınlık hükümetleri dönemine girildi. Meclis'in CHP'nin önerisi doğrultusunda erken seçim kararı alamayışı üzerine ilk CHP-MSP koalisyonunun çözülmesinden son-

ra, büyük seçmen çoğunluğunun desteğine sahip sağ partiler biraraya gelerek Milliyetçi Cephe hükümetini kurdular. 1975 kısmi seçimlerinde CHP'nin oylarının artmasına karşın bu, hükümetin düşmesini sağlayacak bir ölçüde değildi. 1977 seçimlerinde ise CHP, oylarında meydana gelen önemli ilerleme sonucu "birinci parti" durumuna geldiyse de, parlamentoda iktidar değişimini sağlayacak desteği bulamadı ve AP-MSP-MHP'nin oluşturduğu İkinci MC hükümeti kuruldu. CHP'nin iktidara gelişi, Kasım 1977'de yapılan yerel seçimlerde CHP'nin oy tabanını daha da genişletmesini izleyen dönemde, AP'den ayrılan bağımsız milletvekillerinin desteğiyle gerçekleşti. 1979 kısmi seçimlerinde CHP'nin oy yitirmesi, Milliyetçi Cephe partileri arasında ise AP'nin ilerleme sağlaması sonucu, iktidara AP'nin kurduğu azınlık hükümeti geldi. 1980 askerî müdahalesi sonucu üç yılı aşkın süreyle siyasi iktidar, seçmen dışında güçlerce belirlendi ve iki yıl gecikmeyle yapılabilen 1983 seçimlerinde halkoyunun % 45 gibi önemli bir bölümünden destek alan ANAP, demokrasiye geçiş döneminin ilk hükümetini kurdu.

Bu kaba tablonun ortaya koyduğu gibi, askerî müdahalelerin yarattığı olağanüstü dönemlerin dışındaki otuz yıllık demokrasi yaşamında, Türkiye'de iktidarların oluşumunu büyük ölçüde seçim sonuçları tayin etmiştir.

Seçim sonuçlarının toplumun yapısını ve zaman içinde geçirdiği değişimleri yansıttığı ise seçim araştırmalarının geliştiği tüm toplumlarda açıkça ortaya çıkmış bir gerçektir. Ancak, Türkiye'de sosyal bilimler, özellikle de siyaset sosyolojisi çalışmalarının sınırlı oluşu nedeniyle seçmen tercihlerinin toplumsal yapıyla olan ilişkisi gerektiği gibi incelenmemiştir. Batılı toplumlarda seçim sonuçlarının tahlili konusunda uzmanlaşan araştırma kurumlarının yanı sıra, düzenli biçimde kamuoyu yoklamaları yapan kurumlarca da

Harita: 1

Seçim Çevreleri ve Kod Numaraları

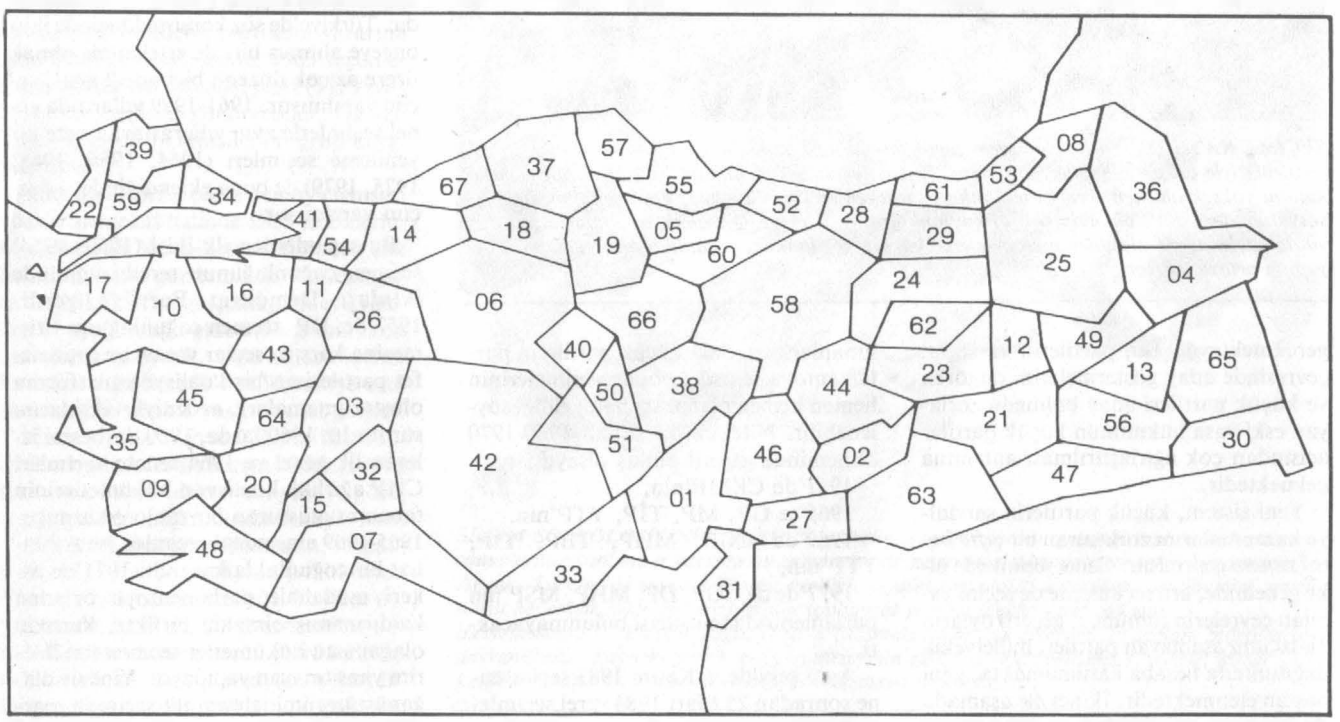

01 Adana/02 Adıyaman/03 Afyon/04 Ağrı/05 Amasya/06 Ankara/07 Antalya/08 Artvin/09 Aydın/10 Balıkesir/11 Bilecik/12 Bingöl/13 Bitlis/14 Bolu/15 Burdur/16 Bursa/17 Çanakkale/18 Çankırı/19 Çorum/20 Denizli/21 Diyarbakır/22 Edirne/23 Elâzığ/24 Erzincan/25 Erzurum/26 Eskişehir/27 Gaziantep/28 Giresun/29 Gümüşhane/30 Hakkâri/31 Hatay/32 Isparta/33 İçel/34 İstanbul/35 İzmir/36 Kars/37 Kastamonu/38 Kayseri/39 Kırklareli/40 Kırşehir/41 Kocaeli/42 Konya/43 Kütahya/44 Malatya/45 Manisa/46 Kahramanmaraş/47 Mardin/48 Muğla/49 Muş/50 Nevşehir/51 Niğde/52 Ordu/53 Rize/54 Sakarya/55 Samsun/56 Siirt/57 Sinop/58 Sivas/59 Tekirdağ/60 Tokat/61 Trabzon/62 Tunceli/63 Şanlıurfa/64 Uşak/65 Van/66 Yozgat/67 Zonguldak.

Not 1: 1950-1977 döneminde seçim çevresi ildi. 1983 seçiminde büyük illerden bazıları birkaç seçim çevresine bölünmüştür. Ancak bu değişiklik, seçim sonuçlarını inceleme yöntemini değiştirecek özellikte değildir.

Not 2: 1950'de Sakarya, Uşak, Adıyaman ve Nevşehir henüz ayrı seçim çevresi olmadıklarından haritalarda taranmadan bırakılmış, (x)'le belirtilmiştir.

Not 3: 1950 ve izleyen seçimlerde partilerin seçime girmedikleri seçim çevreleri taranmamış, (-)'le belirtilmiştir.

seçmen motivasyonları hakkında bilgi sağlayan araştırmalar yapılmaktadır. 1950'lerden beri sürekli biçimde yürütülen bu çalışmalar sonucu, bu toplumlarda, sosyo-ekonomik yapı farkları gösteren bölgeler, seçim çevreleri (kırsal kesimde köyler, kentlerde mahalleler), oy'un sınıflara, din ve ideoloji gruplarına göre nasıl değişkenlik gösterdiği, cinsiyet, yaş gibi demografik özelliklerin seçmen davranışı nasıl etkilediği, seçim kampanyalarının, adayların ve partilerin seçmeni yönlendirmedeki etkisi gibi çok çeşitli yönleri monografilerle saptanmış ve artık seçimlerin bilinmeyen hemen hiçbir yanı kalmamış gibidir. Bu nedenle, bu toplumlarda seçimlerden önce, sonuçları çok küçük bir hata payıyla tahmin edilebilme olanakları doğmuştur. Türkiye'de ise seçimlerle ilgili tek tük çalışmalar yapan araştırmacıların ele alabildikleri sorunlar sınırlı, vardıkları sonuçlar kısmi ve geçicidir. Örneğin Türkiye'de yerel seçimler dışında hemen her zaman seçim çevresi olan iller düzeyinde monografi çalışması hiç yok gibidir. Bugüne değin yapılan çalışmaların ortaya çıkardığı en sağlam bulgular, oy davranışında, sosyoekonomik gelişme düzeyinin gelişmiş ve azgelişmiş yörelerle, kırsal kesimle kentler arasında yol açtığı farklılaşmaya ilişkindir.

Araştırma ve bilgi yetersizliği çerçevesinde bu yazı da seçim sosyolojisi dalının ortaya attığı hipotezlerin Türkiye'deki geçerliliğini irdelemekten çok, 1950-1983 döneminde yapılan genel seçimlerde ortaya çıkan siyasi eğilimlerin kaba bir dökümünü vermekle yetinmektedir.

Referandumlar: Beşinci Cumhuriyet Anayasası'yla ilgili referandumun yıllarca çeşitli açılardan incelendiği bir Fransa'dan farklı olarak, örneğin Türkiye'de referandumlar henüz incelenmemiştir. Bunda kuşkusuz 1961 Anayasası'yla ilgili referandumun kısmî sonuçlarının ancak, 1982 Referandum sonuçlarıyla birlikte yayımlanmış olmasının da etkisi olmuştur. Oysa bu referandumlarda, uzun yıllar ülke yönetiminde uyulacak temel esaslar halkoyuna sunulduğundan, bunların incelenmesi büyük önem taşır. Bunlar, siyasi bunalım ve olağanüstü rejim dönemleri sonunda yapıldığından, seçmen tavırlarının bu kesintilerden ne ölçüde etkilendiğinin saptanması açısından da ilginç oylamalardır.

1960 askerî müdahalesini yapanlarca

Son Posta

İstanbul D. P. den 15, C. H. P. den 5 bağımsızlardan 3 mebus çıkardı

Bütün yurtta Halk Partisinden 395, Demokrat Partiden 63, bağımsız olarak da 7 milletvekili seçildiği ilân edildi

Seçimlerin yolsuzluğu hakkında protesto yağmuru başladı

Demokrat Parti İzmirde bir miting hazırlıyor

Bir seçim böyle oldu

Millet seçimde oynanan oyunu bilmektedir, hesabını soracaktır

Çıkmayan kokular

ÇOK PARTİLİ SİSTEMİN İLK SEÇİMLERİ: 1946 yılında yapılan seçimlere 1945 yılında kurulan Demokrat Parti de katıldı. Ancak çeşitli engellemelerle karşılaşan DP, tüm illerde seçime katılamadı. "Son Posta" gazetesinin başlığında da görüldüğü gibi, DP'nin CHP iktidarının seçimlerde yolsuzluk yaptığını iddia etmesi ve iddiaları doğrular nitelikteki olayların basına yansıması sonucu çok partili sistemin ilk seçimleri "şaibeli" duruma düştü.

DP iktidarının "sivil bir diktatörlüğe" dönüşme eğilimlerinden sorumlu tutulan liberal 1924 Anayasası yerine böyle bir tehlikeyi ortadan kaldıracak mekanizmalarla donatılmış yeni bir anayasa hazırlama düşüncesi, darbeyi izleyen günlerde gündeme geldi. Aralık 1960'ta oluşturulan ve bazı siyasi partilerin (CHP ve MP) ve meslek kuruluşlarının temsilcilerinden oluşturulduğu için bir ölçüde temsil niteliği bulunan Kurucu Meclis'çe hazırlanan ve 1961 Mayısı'nda benimsenen Anayasa metni, 9 Temmuz 1961'de halkoyuna sunuldu. DP iktidarının önde gelen yöneticileri ve DP parlamenterlerinin "Anayasayı ihlâl" suçuyla yargılandığı Yassıada Mahkemesi'nin karar aşamasına geldiği bir dönemde yapılan oylamadan önce, yasaklanmış olan DP taraftarları Anayasa metni aleyhinde resmî olmayan bir *"Hayır'da hayır vardır"* kampanyası yürüttüler.

Kayıtlı 12.747.901 seçmenden (nüfusun % 45.8'i) 10.321.111'i yani % 81'i referandum oylamasına katılmış, 6.348.092 seçmen (% 61.7) "evet" 3.933.944'ü (% 38.3) "hayır" oyu kullanmıştı. Oylamaya katılmak zorunlu olmadığı için, katılma oranının oldukça yüksek olduğu söylenebilir: Katılma eğilimi 1950 ve 1954 seçimlerindekinin altında, ama 1957 seçimlerindekinin üzerindeydi. Bunu, bir önceki seçimde, DP'nin icraatından hoşnutsuz olmakla birlikte, parti değiştirme noktasına değin DP'den uzaklaşamayan, ama sandık başına gitmeyen eski DP'lilerin, bu kez yeni Anayasa metninin reddini sağlamaktan çok, DP ile ilgili karar ve uygulamaları protesto niteliğinde "hayır" oyu vermek için sandık başına gitmelerine bağlamak akla yakın görünmektedir.

"Hayır" oylarının % 40'a yakın bir düzeye ulaşması, her şeyden önce seçmenin rejim tercihi konusunda olumsuz bir görüş belirtmesinin, yoğun bir baskıya yol açacağı endişesini taşımadığını göstermektedir. Öte yandan bu önemli red oyu, kapatılan DP'nin seçmen üzerinde hâlâ önemli bir etkileme gücü bulunduğunu ortaya koyar.

Nitekim, eskiden DP'nin "kalesi" sayılabilecek seçim çevrelerinde (Harita 2) "hayır" oyu çok daha yüksek oranlara ulaşmış, hatta bazılarında seçmenlerin çoğunluğu yeni Anayasa'yı reddetmişti. Red oyları üyke genelinde en az % 2.3 (Mardin) ile en çok % 58.2 (Kütahya) arasında değişmekteydi. Bu oyların ülke ortalamasını aştığı 33 ilin büyük çoğunluğu Ege ve Marmara bölgeleriyle Akdeniz ve Doğu Karadeniz kıyı şeritlerinde toplanmıştı. Anayasayı çoğunlukla reddeden illerin hepsi (Aydın, Bolu, Bursa, Çorum, Denizli, Kütahya, Sakarya, Samsun, Zonguldak) DP kaleleriydi ve çoğunluğu Batı Anadolu'nun tarımsal yönden gelişmiş illeriydi.

1961 Anayasası'nın en yoğun biçimde desteklendiği iller ise (% 80'in üzerinde "evet") biri (Kırşehir) hariç, hepsi Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yer alan, az gelişmiş, etnik açıdan karmaşık yapıda ve yine ikisi hariç (Kırşehir bir MP kalesiydi, Hakkâri'de ise 1957 seçimlerinde DP % 67.8 oy almıştı) hepsi 1957 seçimlerinde CHP'nin oldukça başarılı sonuçlar aldığı yerlerdi.

Bu sonuç, 1961 Anayasa referandumunun büyük ölçüde "partizan" bir çerçevede yapıldığını ve bir önceki dönemin DP-CHP kutuplaşmasının oylamaya yön verdiğini göstermektedir.

Bir çeyrek yüzyıl sonra yapılan ve kurduğu sistemin bir öncekinden farkları gözönüne alındığında yeni bir Cumhuriyet (III. Cumhuriyet) rejimi kurduğu düşünülebilecek 7 Temmuz 1982 referandumunda, kayıtlı seçmen sayısı 20.690.914'e ulaşmıştı. 2707 sayılı Anayasanın Halkoyuna Sunulması Hakkında Kanun'un 8. ve 12. maddeleri uyarınca oy vermenin zorunlu olduğu bu referandumda 18.885.488 seçmen (% 91.3) oy kullandı. Seçmenlerin % 91.4'ü (17 milyondan fazla) "evet", % 7.8'i (1.5 milyondan fazla) "hayır" oyu kullandı. Anayasayı reddeden seçmenlerin oranı sandık başına gitmeyenlerin oranından (% 7.8) biraz fazlaydı.

"Evet" yönündeki ezici çoğunlukta, Anayasanın hazırlanış ve oylamaya sunuluş sürecinin 1961 referandumunun koşullarından çok farklı olması etkili olmuştu. 1980 sonrasında tüm partiler kapatılmış ve oylama öncesinde hiçbirinin Anayasa hakkında, özellikle aleyhinde görüş belirtmesine olanak tanınmamıştı. Tüm ülkenin sıkıyönetim altında bulunduğu bir dönemde askerî yönetimce Anayasanın kabulü yönünde açık bir telkinin yapıldığı 7 Temmuz oylamasında, bu özel koşullar, sandık başına gitme eğilimi düşük olan (1970'lerde % 30'a yakın) seçmenlerin önemli bölümünün oy vermesine ve "evet" demesine neden olmuştu.

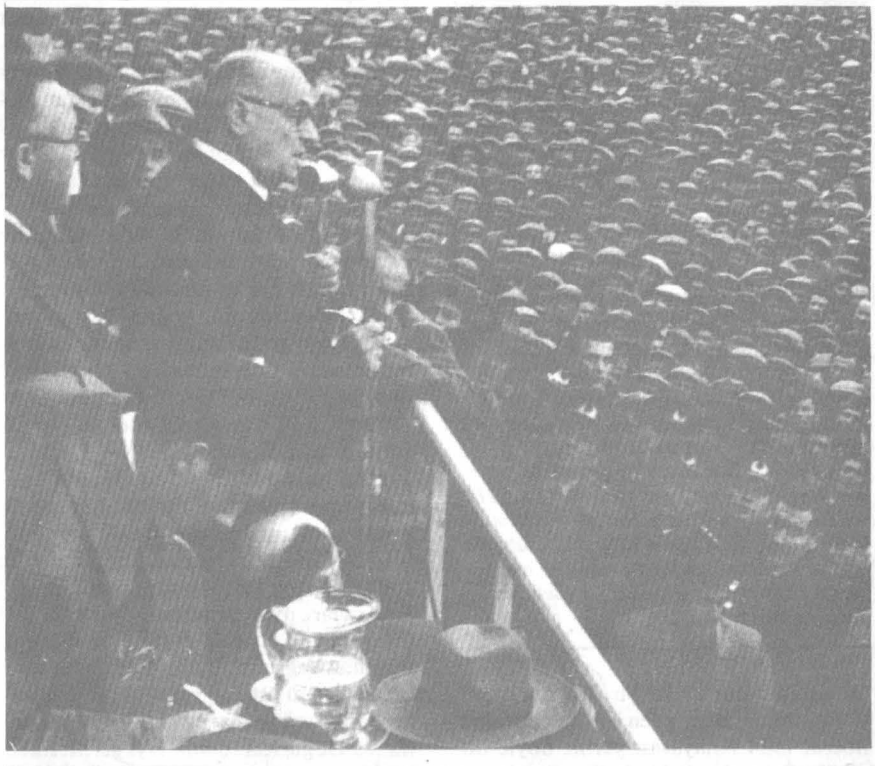

Cumhuriyet

İkinci baskı

Demokrat Partinin, yurdun bir çok illerinde seçimi kazandığı anlaşıldı

Demokrat Partinin Mecliste 350 ye yakın bir ekseriyet temin edeceği Ankaradan bildiriliyor, bazı Bakanlar seçimi kaybettiler

DÖNÜM NOKTASI: 14 Mayıs 1950'de yapılan seçimlerle tek parti dönemi kapandı; ilk kez seçimler yoluyla iktidar değişimi gerçekleşti. Mitinglerdeki kasketli kalabalıklar DP'nin önemli bir halk desteğine sahip olduğunu gösteriyordu. Nitekim DP, oyların yüzde 53.3'ünü almayı başarmıştı. Buna karşın, seçim bölgesinin il olması ve çoğunluk sisteminin uygulanması, DP'nin sandalyelerin yüzde 84'ünü kazanmasına yol açtı. Bu sonuç, CHP'nin 1946'da getirdiği seçim sisteminin dengesizliğini ve adaletsizliğini kanıtladı.

Anayasanın çok geniş ve yaygın bir oy desteğiyle kabul edilmesine karşın "hayır" oylarında kırsal kesimle kentler arasında ve bölgelere göre azımsanmayacak farklar görülmekteydi. Ülke genelinde kırsal kesimde "hayır" oylarının oranı % 6.7'ye düşerken, kentsel kesimde % 10.7'ye yükselmekteydi. İllere göre de "hayır" oyları en az % 2.9 (Kars) ile en çok % 23.5 (Bingöl) arasında 20 puandan fazla bir değişkenlik göstermekteydi. 22 ilde Anayasaya ülke ortalamasının üzerinde bir oranda "hayır" denmiş, bunların 13'ünde red oyları % 10'u aşmıştı. Bu 13 ili sosyoekonomik özellikleri bakımından iki ayrı grupta toplamak mümkündür: İstanbul, Ankara ve Kocaeli'nden oluşan ilk grupta, hayır oyunu yükselten etmenler, geri kalan 10 ilden farklıdır. Önemli sanayi merkezlerini barındıran büyük kentlerin yer aldığı ilk üç ilde hayır oyunun, aydın ve işçi sol kesimlerden gelme olasılığı yüksektir. Nitekim Ankara'da tüm ilde % 13.4 olan red oyları oranı Çankaya ilçesinde % 15.9'a, İstanbul'un Kartal ilçesinde % 14.3'e Kocaeli'nin Gebze ilçesinde % 15.8'e yükselmektedir. 1980 öncesinde MSP'nin görece güçlü olduğu seçim çevrelerinden Konya'da ise red oyu asıl kırsal kesimde (Hadım ve Ermenek'te % 18'e) yüksektir. Geri kalan 9 il Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yer alan Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Hakkâri, Mardin, Muş, Siirt, Tunceli'dir. Az gelişmiş, aşiret yapısının etkili olduğu bu illerin bazı ilçelerinde "hayır" oyları seçmenlerin 1/3'ünü aşan, hatta yarısına yaklaşan oranlara ulaşmaktadır. Örneğin, Bitlis'in Tatvan ilçesinde % 28, Bingöl'ün Genç ilçesinde % 39, Solhan ilçesinde % 45.4, Elazığ'ın Palu ilçesinde kırsal kesimde % 40 olan red oyları, Diyarbakır'ın Dicle ve

Silvan ilçe merkezlerinde % 46'ya yükselmiştir. Bu illerin büyük bölümünde, 1970'lerin sonlarında MSP, kendi ülke ortalamasını çok aşan bir destek görmekteydi.

1961'den farklı olarak "partizan" bir çerçevede yapılmayan 1982 referandumunda, 1980 askerî müdahalesinin bir bütün olarak siyasi hayata getirdiği kısıtlamaların "tekdüzeleştirici" etkileri ağır basmıştır.

Seçimlere Katılma: Seçimlerde oy vermenin zorunlu olduğu durumlarda bile seçmenin ilk seçeneği sandık başına gitmek ya da gitmemektir. Batıda oy vermeme tavrı üzerine yapılan araştırmalar, oy vermenin genellikle siyasete ilgisiz kalma ve bunun da temelinde yatan toplumla tam bir bütünleşme sağlayamamanın ürünü olan "anomik" bir davranış türü olduğunu ortaya çıkarmıştır. Örneğin yaşlılar, dullar, özellikle dul kadınlar, gençler, azınlıklar, göçmenler, seçimlere katılmama eğilimi görece yüksek olan gruplardır. Ancak, yine araştırmaların ortaya koyduğu gibi, seçimlere katılmama yer yer bir "protesto" tavrı olmakta, yani anomi halinden çok, bilinçli bir seçişi yansıtabilmektedir.

Türkiye'de seçim araştırmalarının azlığı gözönünde bulundurulduğunda, seçimlerin en iyi bilebildiğimiz yönlerinden birinin *"katılma"* olgusu olduğunu söyleyebiliriz. Daha çok modernleşme kuramı çerçevesinde yapılan çalışmalar, Türkiye'de bu kuramın öngördüğünden farklı bir katılma tavrı bulunduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu kurama göre sosyal modernleşme ile siyasal katılma düzeyinin yükselmesi arasında yakın bir ilişki vardır. Sanayileşme, kentleşme, okur yazarlığın, kitle haberleşme araçlarından yararlanmanın ve kişi başına düşen ulusal gelirin artışı gibi modernleşme süreçleri "siyasete ilgili, siyaset hakkında bilgili, etkin yurttaşların" sayısını artırmakta, böylece siyasete katılmanın bir biçimi olarak seçimlere ilgi de artmaktadır. Türkiye'deki katılma eğilimini 1961-1969 dönemi verileri çerçevesinde inceleyen Özbudun, 1961 ve 1965 seçimlerinde sosyoekonomik gelişme düzeyi ile katılma oranı arasında anlamlı bir ilişki bulamamış, 1969 seçimlerinde ise bu ilişkinin negatif yön aldığını saptamıştır. Bu negatif ilişki, bölge, il ve köy düzeyleri ile kentlerle köyler arasındaki bütün karşılaştırmalarda doğrulanmaktadır: Kentler köylerden; gelişmiş bölgeler, iller ve köyler de az gelişmiş bölgeler, iller ve köylerden daha düşük oranda seçimlere katılma eğilimi göstermektedir.

Harita: 2

1950 DP

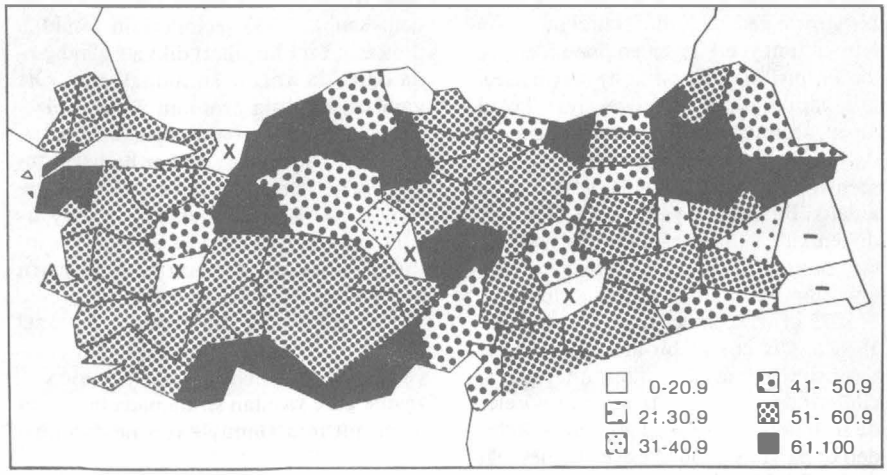

Not 1: Tüm haritalardaki oy rakamları yüzde olarak okunacaktır.

Not 2: Harita 1 Not 2'de belirtilen dört ilin dışındaki taralı olmayan illerde ilgili parti seçime katılmamıştır.

Not 3: Bu yazı boyunca kullanılan seçim haritaları, 1950-1980 döneminin bütünü içinde karşılaştırmalar yapmaya olanak vermeleri amaçlandığından, her partinin kendi oy ortalamasına göre seçilen değişik skalalar yerine tüm partiler için benimsenen tek tıp bir skalaya göre hazırlanmıştır. Büyük partilerin oy varyansları benzerlikler gösterdiği için böyle tek tıp bir skaladan yararlanılması çok büyük bir sorun yaratmamaktadır. Kuşkusuz küçük partiler için daha farklı bir skala kullanılması uygun olurdu. Ancak burada, yalnızca 1977 seçimlerinde MSP ve MHP için farklı skalalara göre hazırlanmış iki harita (17, 18) verilmesiyle yetinilmiştir. Bu haritalarda partilerin ulusal ortalamanın altında oy elde ettikleri seçim çevreleri taranmadan bırakılmış, (o)'le belirtilmiştir.

Kuşkusuz, Türkiye böyle bir ters ilişkinin bulunduğu tek ülke değildir. En azından kırsal kesimde katılmanın kentlerden daha yüksek olduğu ülkeler arasında Fransa, Japonya ve İtalya sayılabilir. Ancak her ülkede bu sapmayı açıklayan nedenler değişiktir. Örneğin Fransa'da bu olgu, köy topluluklarında sosyal kontrolün daha yoğun oluşu, buna karşılık kentsel kesimde "anomi" eğilimlerinin artışı ile açıklanmaktadır.

Türkiye'de Özbudun bu eğilimi az gelişmiş yörelerdeki *clientelist* ilişkiler çerçevesinde, nüfuzlu kişilerin (ağa, bey, şeyh, aşiret reisi) kendilerine kişisel düzeyde bağımlı seçmenleri seferber edebilmesi, yani *güdümlü oy*la açıklamaktadır. Buna karşılık, nüfuzlu kişiye bu tür bir güdüleme olanağı veren yarı-feodal ilişkilerin çözüldüğü modernleşmiş kırsal yörelerle kentlerde yurttaşlar *özerk* bir katılma biçimi benimsemekte, bu da gelişmiş bölgelerle kentsel kesimde katılma oranının düşmesi sonucunu doğurmaktadır. Özbudun'un beklentisi, modernleşme ve sosyoekonomik gelişmenin sürmesi, az gelişmiş bölgelerin de gelişmesi durumunda katılma oranının buralarda da düşmesi yolundadır. Bu beklentinin en açık dayanağı da Türkiye'de ilk serbest seçimin yapıldığı 1950'den 1969'a değin Türkiye'nin yaşadığı hızlı modernleşme sürecine koşut olarak katılma eğiliminin sürekli düşmesidir. 1950'de % 89.3 olan katılma oranı 1969'da % 64.3'e düşmüş, yani 25 puan dolayında gerilemişti.

Ancak bu eğilim izleyen yıllarda değişti: Türkiye'nin modernleşmesini, bunalımlarla da olsa sürdürdüğü 1973-1983 döneminde katılma oranı yeniden düzenli biçimde artarak 1983 seçimlerinde Türkiye'de ulaşılan en yüksek düzeye vardı. Kuşkusuz 1983'te 1950 seçimlerinin, hatta bir yıl önce yapılan Anayasa referandumunun bile (% 92.3) üzerindeki bu oranda seçmenin oy vermesinde seçime katılmanın zorunlu hale getirilmesinin önemli rolü vardır. Ama, tek açıklama bu değildir.

Seçimlere katılma eğilimi, 1950-1983 döneminin bütününde ele alındığında ve modernleşme kuramının ihmal ettiği bir kavramdan, *siyasi konjonktür* kavramından yararlanıldığında, olaya daha farklı bir yorum getirmek mümkündür. Seçimlere katılmayı etkileyen en önemli etmenlerden biri olan siyasi konjonktür, seçimin yapıldığı dönemin özel siyasi koşullarını, seçimlerin iktidarı güçlendirme ya da düşürmede oynayabileceği rolü ve seçmenlerin bunları algılayış derecesini anlatır. Bu kavram yardımıyla 1950-1983 döneminde katılma eğilimini yorumlamadan önce, 1970 sonrası seçimlerine daha yakından bakmakta yarar vardır.

1973 genel seçimlerinde katılma oranı, 1969'a göre çok az bir artış (+2.5) göstermiştir. Ayrıca Özbudun'un 1969 seçimlerinde saptadığı, az gelişmiş yörelerde seçimlere katılmanın gelişmiş yörelerden daha yüksek bir düzeye erişmesi eğilimi, 1969'da olduğundan daha net biçimde sürmektedir. Gerçekten de 1973'te "en fazla" ve "en az" katılma oranları arasındaki fark artmış ve 34 puana ulaşmıştır. En yüksek katılma oranının görüldüğü 10 ilin çoğunluğu Doğu ve Güneydoğu, en düşük katılma eğiliminin görüldüğü 10 ilin çoğunluğu da gelişmiş Marmara ve Ege illeri olduğundan, modernleşme eğiliminin katılma üzerindeki etkisinin 1970'lerde de sürmekte olduğu düşünülebilirdi.

Ancak, 1977 ve 1983 seçimlerinin katılma yönünden tahlili daha farklı bir sonuç vermektedir. Gerçekten de 1977 seçimlerinde en yüksek ve en düşük katılma oranları arasında yine oldukça önemli bir fark (21.7 puan) vardır.(bu iller Bitlis ile İstanbul'dur.) Ama katılmanın % 80'in üzerinde bir orana ulaştığı 10 il ile % 65'in altına indiği 10 il ele alındığında bunların bileşiminin değiştiği görülür. Katılmanın en yüksek olduğu iller arasında Bilecik, Muğla, Manisa, Çanakkale, Kırklareli gibi gelişmiş Marmara-Ege bölgesinde yer alan ve önceleri katılma eğiliminin en düşük olduğu illerden bazıları katılmış iken, en düşük katılma oranı görülen illerin başına bu kez Doğu Karadeniz bölgesinde yer alan (Trabzon, Giresun, Gümüşhane) iller geçmiştir.

1983 milletvekili seçimlerinde ise daha da çarpıcı bir durum ortaya çıkmakta ve katılma eğilimi açısından adeta bir altüst oluşa tanık olunmaktadır. Oy vermenin zorunlu hale getirilmiş olması nedeniyle, hemen her yerde % 80'in hayli üzerine yükselen katılma oranları arasındaki göreli fark (14.8) azalmıştır (en yüksek katılma Manisa ikinci seçim çevresi % 97, en düşük katılma Urfa % 82.2). Ama 1960'lı yıllara göre daha yüksek olan bu değişkenlik, 1983 seçimlerinin yapıldığı dönemin özel koşulları dikkate alındığında daha da anlam kazanmaktadır. Öte yandan, katılma oranının % 95'in üzerine çıktığı 10 ile (hatta, ortalamayı aşan 20 ile) bakıldığında, bu kez bunların tümünün gelişmiş Marmara ve Ege bölgesi illeri olduğu görülmektedir. Buna karşılık katılma oranının % 90'ın altına indiği 17 ilden ilk 10'unun hepsi, eskiden hep en yüksek katılma eğilimi gösteren illerdir. Kuşkusuz, bu illerde, geleneksel oy davranışına göre bir değişimin ortaya çıktığı söylenemez ama, gelişme düzeyine göre yapılan sıralamada bu illerin nispi durumu tümüyle tersine dönmüştür.

Kuşkusuz, özellikle 1983 seçimlerinde gelişmiş illerde katılma oranının yükselişi, modernleşme kuramına yaslanarak da açıklanabilir: Gelişmiş bölgelerde seçmenin daha bilinçli olması, oyun zorunluluğu gibi kuralları bu yöre seçmeninin daha iyi değerlendirmesine neden olmuştur denebilir. Ama, kanımca bu bilinç ögesi asıl, seçimin seçmen gözünde taşıdığı önem, seçimde elde edileceği umulan siyasi sonuç gibi siyasi konjonktürü değerlendirebilme yeteneği çerçevesinde anlam kazanmaktadır.

Siyasi konjonktür kavramından yararlanarak Türkiye'de seçimlere katılma olayını yorumlamaya çalıştığımızda şöyle bir varsayım ortaya atmak mümkün görünmektedir: Türkiye'de seçmen, seçimlere, seçimler yoluyla siyasi iktidarı etkileyeceği ve değiştireceğini umduğu ölçüde ilgi göstermekte, bu umudun azaldığı konjonktürlerde seçime katılma düşmektedir. Bu varsayım, seçimlere katılmanın 1950'de % 90'a yaklaşan bir düzeyden 1960'ların sonunda % 64.3'e değin sürekli bir gerileme göstermesi ve 1970'lerde yeniden artarak 1983'te yeniden % 90'ı aşmasını açıklamaya olanak vermektedir. Ayrıca bu varsayım, bu genel eğilimlerin dışında seçimden seçime görülen dalgalanmaları da açıklamaya yardım eder. Gerçekten de 1950-1969 döneminde, 1950'den 1957'ye azalan katılma oranında 1961'de yeniden bir artış olmuştur. Aynı şekilde 1973'te de -1969'a göre az da olsa- bir artış vardır. Bu bize "bunalım"dan çıkış, askerî rejimlerden sivil yönetime geçiş dönemlerinde seçimlere ilginin, olağan dönemlere göre arttığını gösterir ve siyasi konjonktürün önemine işaret eder.

1950-1983 döneminin bütününe gelince, 1950-1960 döneminde, yapılan ilk seçime, demokrasiye geçişin adımı olduğu için seçmenin büyük ilgi göstermesi çok normaldi. Ancak veri seçim sistemi altında seçmen DP iktidarına son vermenin zorluğunu gördüğünden, 1957'ye doğru seçimlere ilgi azaldı, katılma oranı düştü. 1961'de ise, askerî müdahale sonrasında siyasi dengelerin yeniden oluşturulması söz konusu olduğundan, seçimlere ilgi arttı. 1964 Senato seçimlerinden itibaren, sağda DP'nin mirasının bölüşülme sorunu az çok çözülmüş ve AP üstünlüğünü kanıtlamıştı. Dolayısıyla 1965 ve 1969 seçimlerinde seçimlere ilgi giderek azaldı. 1973'te yeni bir askerî müdahalenin ardından, seçmen demokrasiye dönüş ve -1961'deki denli olmasa da- yeni kurulan veya yeni kimliğe bürünen partiler arasında kritik bir seçim yapma durumuyla yüzyüze kaldığı için seçimlere ilgi yükseldi. 1977 seçimleri Milliyetçi Cephe'ye ortak partiler arasındaki rekabet kadar, CHP'nin MC'yi düşürme şansını denediği bir seçimdi. 1970'lerden söz edilirken açıklanacağı üzere, CHP'nin oylarını anlamlı biçimde artırdığı Batı Anadolu illerinde seçimlere katılma oranının da başka yörelerden daha fazla olması, dolayısıyla eskiye göre önemli ölçüde artması, daha çok CHP'ye oy veren seçmenlerin bu seçimlerin kritik önemini görmesinin bir ürünü olarak yorumlanabilir. 1983 seçimlerinde ise, katılmanın zorunlu hale getirilmiş olmasının ötesinde, askerî rejiminden sivil yönetime geçiş aşamasında seçmenin yeni rejimin ne denli sivilleşeceği kararını kendisinin vereceğinin bilincinde oluşu, katılmanın yeniden önemli ölçüde artmasına neden olmuştur. Katılma oranının gelişmiş Batı Anadolu illerinde, alışılagelenin üzerinde artışı ile ANAP'ın aynı seçim çevrelerinde ulaştığı yüksek oy desteği arasında kuşkusuz bir ilişki vardır.

Siyasi konjonktürün seçimlere katılma eğilimi üzerinde yaptığı etkinin bir başka göstergesi de, genellikle başka başka katılma kalıplarının işlediği yerel ve kısmî seçimlerde (genel seçimlere göre, katılma eğilimi, her iki tür seçimde de daha düşüktür ve bu seçmenin önüne getirilen siyasi iktidar sorununun genel seçimlerden daha az kapsamlı olmasının

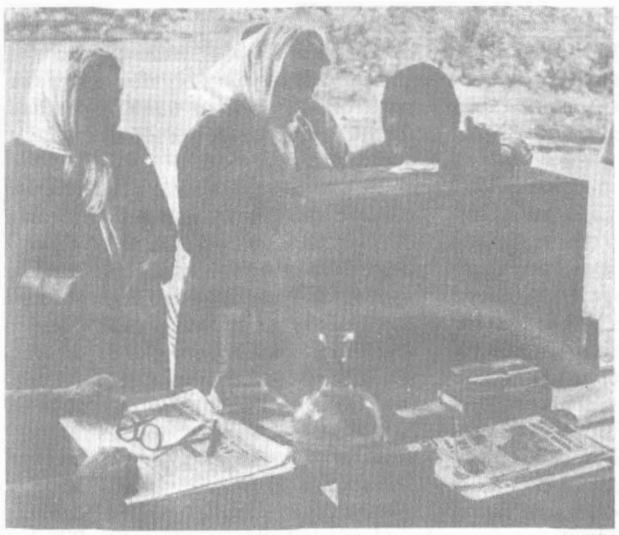

İLK HALK OYLAMASI: 1961 Mayısı'nda Kurucu Meclis tarafından benimsenen yeni Anayasa 9 Temmuz 1961'de halk oyuna sunuldu. Yüksek bir katılımın (yüzde 81) gerçekleştiği bu ilk referandumda, yüzde 61.7 "evet", yüzde 38.3 "hayır" oyu kullanıldı.

olağan sonucudur), katılma oranının içinde bulunulan siyasi konjonktüre göre değişmesi ve aynı konjonktürdeki genel seçimlerin katılma oranına yaklaşması eğilimidir. Örneğin, 1979 Senato kısmî (ve milletvekili ara) seçimleri, 1977 seçimlerinin çözemediği bir bunalımın sürmekte olduğu bir dönemde yapıldığından katılma oranı (% 70.6) olağan kısmî seçimlerine göre yüksek ve 1977 seçimlerine yakın bir düzeyde gerçekleşmişti. Oysa 1975 Senato kısmî seçimlerinde katılma oranı % 64.3'te kalıyordu. Benzer şekilde 6 Kasım seçimlerinin sonuçlarını doğrulayacak ya da yeni bir siyasi durum yaratabilecek denli kritik, bu anlamda olağan bir yerel seçimin uyandırdığı ilginin çok ötesinde ilgi çeken 25 Mart 1984 seçimlerinde katılma oranı, hiçbir yerel seçimde ulaşılamayan (kuşkusuz oy vermenin zorunluluğunun etkisi saklı kalarak) bir düzeyde (% 90'ın üzerinde) idi.

Siyasi Parti Tercihi: Batı toplumlarında seçim sosyolojisi çalışmaları, zaman içerisinde seçmenin önüne gelen sorunların ve bunlara almaşık çözüm öneren siyasi partilerin gösterdiği büyük değişkenliğe karşın, derinde yatan siyasi tercihlerin çok az değiştiğini, bu anlamda her toplumun bir sosyoekonomik yapısı gibi bir de siyasi (tercih) yapısı bulunduğunu ortaya koymuştur. Örneğin genellikle siyasi yönden istikrarsız bir toplum olarak nitelenen Fransa ile ilgili olarak F. Bon, *"seçim istatistikleri, orta, hatta uzun vadede mekânda istikrarlı bir dağılım gösteren üç siyasi tavrın varlığını göstermiştir: Sağ, sol ve katılmama"* demekte ve Fransa'nın seçim sonuçları düzeyinde en istikrarsız dönemlerinden biri olan 1956-1978 arasında tüm genel seçim, başkanlık seçimi ve referandumlarda ülke genelinde aynı sol-sağ bölünmesinin ortaya çıktığını saptamaktadır. Bir başka deyişle, sağın ve solun göreli güç bölgeleri bellidir ve zaman içinde çok az değişmektedir. Bon'a göre bunun anlamı, siyasi söylemin, çok çeşitli siyasi çatışmaları sol-sağ bölünmesine indirgeyici bir işlevinin bulunmasıdır: *"Dincilerle laikler, devrimcilerle karşı-devrimciler, kralcılarla cumhuriyetçiler, burjuvalarla proleterler, Dreyfus'çularla karşı-Dreyfus'çular, direnişçilerle işbirlikçiler ve bir dizi başka bölünme sırasıyla ya da aynı anda sol-sağ bölünmesine oturmuştur."* Benzer şekilde, İspanya'da Franco sonrasında yapılan seçimlerle ilgili araştırmalar, araya 40 yıllık bir diktatörlüğün girmesine karşın, sol ve sağın İkinci Cumhuriyet dönemi seçimlerindeki güç bölgelerinde güçlerini sürdürdüklerini ortaya koymuştur.

Türkiye'de, siyasi tercihlerin bu neredeyse evrensel boyutta değerlendirilmeye başlanması çok yenidir. Bunda Türkiye'de siyasi bölünmelerin *sui generis* bir yapı gösterdiği inancı kadar, seçim tarihimizin çok eskiye gitmeyişi ve üç kez partiler yelpazesini az çok yeniden kuran müdahalelerle kesintiye uğraması etkili olmuştur. Batı toplumlarında partiler, az çok demokratik seçimlerin yapılmaya başladığı dönemden bu yana sivil toplumun sınıf, din, etnik temeline dayanan bölünmelerine göre oluşmuş ve bunlardan, toplumu demokratikleştirici yeniliklerden yana olanları (Goguel'in deyişiyle *"değişim" partileri*) solda, toplumsal düzeni korumaktan yana olan tutucu partiler de sağda yer almıştır. Türkiye'de ise hangi partinin sağda, hangisinin solda yer aldığına karar vermek, sosyal bilimciler arasında yoğun tartışmalara yol açmaktadır. Örneğin, Türkiye'nin teokratik bir saltanattan demokratik (halk egemenliğine dayalı) bir Cumhuriyete geçişinin ve bunun gerektirdiği modernleşme hamlelerinin öncülüğünü üstlenen tek parti döneminin CHP'sini sol bir parti olarak nitelemek de mümkündür; bir yandan bu hamleler yapılırken bir yandan da toplumsal katılmayı kısıtlayıcı, antidemokratik uygulamaları, elitçiliği ve otoriterliği nedeniyle sağ bir parti olarak nitelemek de, 1950'den, özellikle 1960'ların ortasından sonra partinin geçirdiği yapı değişikliklerine karşın, bu kolayca çözümlenememiş bir sorundur.

1970'lere gelene değin partilerin hemen hepsi için geçerli olan bu sorun nedeniyle, Türkiye'de seçim tahlillerinde tek tek partiler üzerinde durulmuş, bu arada siyasi yönden pek de anlamlı olmayan "büyük parti-küçük parti" gibi ayrımlar yapılmıştır. Bu yöntemsel eleştirilere kar

KOALİSYONA YOL AÇAN İLK SEÇİM: 1961'de seçim kanunu değiştirilerek "barajlı d'Hondt sistemi" benimsendi. Yapılan ilk seçimlerde de CHP 173, AP 158, YTP 65, CKMP 54 milletvekilliği kazandı. Devlet başkanı Cemal Gürsel koalisyon hükümetini kurmakla İnönü'yü görevlendirdi.

şın biz de burada, aynı geleneği sürdürüp, ele aldığımız üç alt dönemde, tahlilde ağırlığı daha çok tek tek partilere ve özellikle oyların büyük çoğunluğunu alabilenlere verdik.

Yine de bu ayrıntılı çözümlemeye geçmeden önce, sol-sağ ekseninde bölünmeler açısından ele alınan dönemin bütününe bakmakta ve bazı genel eğilimleri saptamakta yarar vardır. Bunlardan ilki, 1950-1983 döneminde siyasi partiler yelpazesinde önemli değişikliklere neden olan askerî müdahalelere ve seçimden seçime parti oylarında -zaman zaman önemli kaymaların olmasına karşın- otuz yılı aşkın bir süre içinde *"derinde yatan tercihlerde"* köklü bir değişim ya da altüst oluş yaşanmamış oluşudur. Tablo 1, 1950-1983 milletvekili seçimlerinde partilerin elde ettikleri sonuçların sol-sağ boyutunda birleştirilmiş ve endeks değerlerini vermektedir.

Buna göre:

1. Türkiye'de yapılan tüm seçimlerde sağ, oyların yarıdan fazlasını almış; en düşük düzeyine (% 53.7) 1970'lerin sonunda indikten sonra, 1983'te 2/3'e dayanmıştır. Sol ise genellikle oyların 1/3'ünü almış, 1970'lerin sonlarında en yüksek düzeyine eriştikten sonra 1980'de en geri düzeye inmiştir.

2. Sağ, oylarını askerî müdahaleleri izleyen ilk seçimlerde daima artırmış, sol için ise, 1973 dışında hep tersine bir gelişme olmuştur. Başka bir deyişle, sağın oy sıçraması gerçekleştirdiği seçimler, 1961, 1973 ve 1983, solun oy sıçraması gerçekleştirdiği seçimler ise 1957, 1973 ve 1977'dir. Bu anlamda sol açısından gerek 1960, gerek 1980 askerî müdahaleleri sürekli olabilecek gelişme süreçlerini kırmış, 1971 müdahalesi ise tersine bir etki yapmıştır.

3. Türkiye'de sol-sağ bölünmesi, yakın döneme değin düşünüldüğünün aksine, siyasi yaşamın temelinde yatan ana bölünmedir. Bunun en açık kanıtı, Türkiye'de hiçbir zaman, güçlü bir *"merkez"* eğiliminin olmayışıdır.

Seçim sonuçlarını daha ayrıntılı biçimde incelemek için benimsenen üçlü dönemleştirme, seçim süreçlerinin kesintiye uğradığı ve yeniden yapılanmalara yol açan askerî müdahalelere göre yapılmıştır.

• *1950-1960 ya da DP'nin Hâkimiyet Dönemi:* Gözlemciler, 1950 seçimlerinin Türkiye'nin yakın dönem siyasi yaşamının en önemli dönüm noktası olduğunda görüş birliği halindedir. Bu seçimde çeyrek yüzyıla yakın bir süre ülkeyi tek parti olarak yöneten CHP iktidardan düşmüş ve iktidar ilk kez seçimler yoluyla el değiştirmiştir.

DP'nin seçim başarısı, genellikle bu partinin bir yandan yeni gelişen ticaret burjuvazisine, bir yandan da köylü kitlelere dayanmasıyla açıklanır. Bu ittifakta ayrıca, CHP'nin 1950'lere değin sürdürdüğü laiklik politikasının yabancılaştırdığı dinsel-gelenekçi çevreler de yer alır. Bu seçmen tabanının oluşumunu Cumhuriyetin ilk yıllarında kırılamayan geleneksel Osmanlı toplum yapısının merkez-kenar çelişkisi çerçevesinde yorumlayan Özbudun, kimi araştırıcıların 1950 seçimini *"kırsallaştırıcı"*, yani kırsal kesimin sisteme katılımı sağlayıcı bir seçim olarak nitelemelerini sorgulayarak, DP'nin tüm ülkede kırsal kesimden değil, ülkenin en gelişmiş, modernleşmiş, piyasa ekonomisine açılmış, kapitalistleşmiş yörelerinden destek aldığını göstermiştir. Öte yandan, 1961 öncesinde istatistikler kır/kent ayrımını yansıtmadığından, kesin olarak saptanmasa da, DP'nin önemli bir kentsel nüfusa sahip tüm illerde seçimi kazandığı gözönünde bulundurulduğunda oy tabanının önemli bir bölümünü bu kentsel kesimlerin oluşturduğu da söylenebilmektedir.

Tablo: 1

1950-1983 Döneminde Milletvekili Seçimleri Sonuçları[1]

Yıl	Sağ %[2]	Sol %[3]	Endeks Sağ[4]	Endeks Sol
1950	56.4	39.9	100	100
1954	61.4	34.8	105	94.9
1957	54.3	40.6	97.9	100.7
1961	62.5	36.7	106.1	98.8
1965	65.1	31.7	108.7	91.8
1969	54.9	32.9	98.5	93
1973	57.5	34.4	101.5	95
1977	53.7	41.9	97.3	102
1983	68.4	30.5	112	90.6

[1] Toplamların 100 etmeyiş nedeni "merkez" diyebileceğimiz bir eğilim (Hürriyet Partisi, GP, CGP) ve bağımsızların oylarının hesaba katılmayışıdır.

[2] DP, AP, MP, CMP, CKMP, MHP, MSP, YTP, ANAP, MDP oyları toplamı.

[3] CHP, TİP, BP, TBP, TSİP, SDP oyları toplamı.

[4] Leleu değişim endeksi (% t_2-% t_1 + 100) olarak hesaplanmıştır.

CHP, DP kadar kırsal kesimden oy almış olmakla birlikte, bunlar, DP'nin tabanından farklı olarak, az gelişmiş, piyasa ekonomisine açılmamış, toprak bölüşümü dengesiz ve tek parti döneminde merkez-devletle bütünleşen büyük toprak sahibi eşrafın kendine bağımlı oy kitlesini seferber edebildiği yörelerdedir. Bu yapı sözü geçen iki parti ile MP'nin 1950'de elde ettikleri seçim sonuçlarını gösteren Haritalarda (No 2,3,4) açıkça görülmektedir. DP'nin 1950'deki kaleleri Batı'da Çanakkale, güneyde Antalya ve İçel, orta-kuzeyde Bolu, Zonguldak, Çankırı, Çorum, Kayseri, doğu ve Karadeniz'de Erzurum, Rize ve Ağrı'dır. CHP, aynı ölçüde ancak Erzincan ve Hakkâri'de başarılı olabilmiştir.

1954 seçimlerinde DP'nin ülke ortalamasının üzerinde oy aldığı bölgeler Ege (ortalama % 62) ve Marmara (ortalama % 61.3) ile Karadeniz (ortalama % 57.3) illeridir. Bu seçimlerde DP'nin eski kalelerine Aydın, Balıkesir, Bitlis, Bursa, Diyarbakır, Edirne, Eskişehir, Giresun, Isparta, İstanbul, İzmir, Kırklareli, Kocaeli, Kütahya, Manisa, Tekirdağ gibi çoğu Marmara ve Ege illeri eklenirken; CHP Burdur, Çankırı, Tunceli gibi birkaç il dışında her yerde (ve 1950'deki kalelerinde bile) oy yitirmiştir.

1957'de ise ülke genelinde önemli miktarda oy yitirmesine karşın, Marmara ve Ege bölgelerinde DP, ülke ortalamasını hayli aşan sonuçlar almayı (ortalama % 47.3 iken bu bölgelerde DP'nin oyu ortalama % 53.7 ve % 53.3 idi) başarmıştır. Ama bu seçimlerde DP'nin iki ildeki çok küçük çaplı ilerlemeleri (Muş, Sinop) bir yana bırakılırsa, kaleleri dahil her yerde önemli miktarda oy yitirmiştir. Bu, 1950'lerin ikinci yarısında etkisini gösteren ekonomik kriz ve DP'nin antidemokratik uygulamalarının tüm ülkede aynı ölçüde sıkıntıya yol açmasına bağlanabilir. Ana muhalefet partisi CHP ise oylarını tüm ülkede artırırken, geleneksel olarak güçlü olduğu Bitlis, Bingöl, Erzincan, Sinop gibi illerde oy yitirmiş; buna karşılık eskiden güçlü olmadığı yörelerde (Adana), kısmen kişi ve örgütlenme etkilerine de bağlı olarak, önemli ilerlemeler sağlamıştır. Ancak, partinin 1950'de ortaya çıkan güç ve zaaf bölgelerinin genel yapısı değişmemiştir.

Dönem boyunca seçimlere, çevrelerin bir bölümünde katılan MP ise Orta Anadolu'da ve daha çok kişisel etkenlere bağlı olarak Kırşehir ile Sinop'ta etkisini göstermiştir (1954 seçimlerinde Kırşehir'de % 31'in üzerinde, Sinop'ta % 27.7). 1957 seçimlerine katılan bir başka parti, Hürriyet Partisi ise, iki seçim çevresinde (Isparta, Diyarbakır) % 20 dolaylarında oy alabilmiş, başka yerlerde fazla bir varlık gösterememiştir.

• *1960'lı Yıllar: Aksak Denge:* 1960 askerî müdahalesinden sonra sivil yönetime geçişe olanak veren ilk genel seçimlere 15 Ekim 1961'de, Yassıada Mahkemesi'nin 15 DP yöneticisini idama, 32'sini de müebbed hapse mahkûm etmesini ve onaylanan üç idamın 16-17 Eylül tarihlerinde uygulanmasını izleyen günlerde gidildi. Seçimlere 1960 öncesinden gelen iki partinin, CHP ve MP'nin yerini alan CKMP ile 1961 içinde kurulan üç yeni partiden ikisi, ile YTP katılmaktaydı. Yeni partilerden TİP ise kuruluşunu tamamlayamadığı için seçimlere katılamadı.

1961 seçimi sonuçlarına göre, eski DP'nin oylarını coğrafi bir bölünme temelinde paylaşan üç sağ parti, birlikte, DP'nin tek başına elde edebildiği oy ta-

Harita: 3

1950 CHP

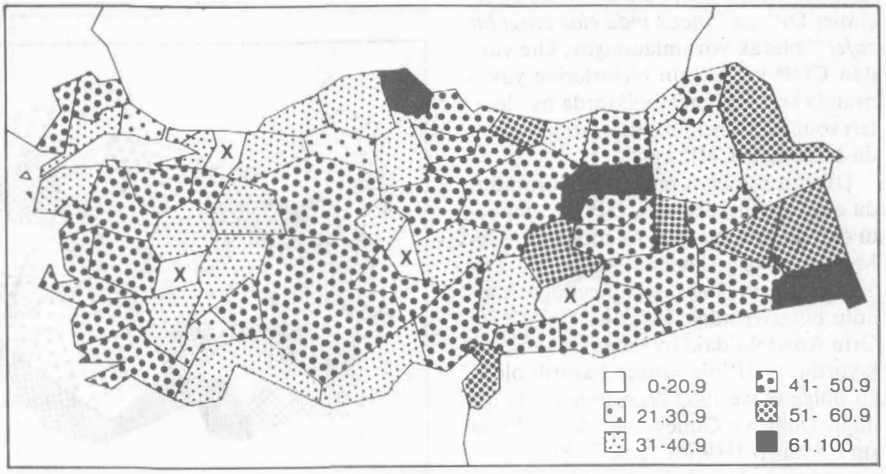

Harita: 4

1950 MP

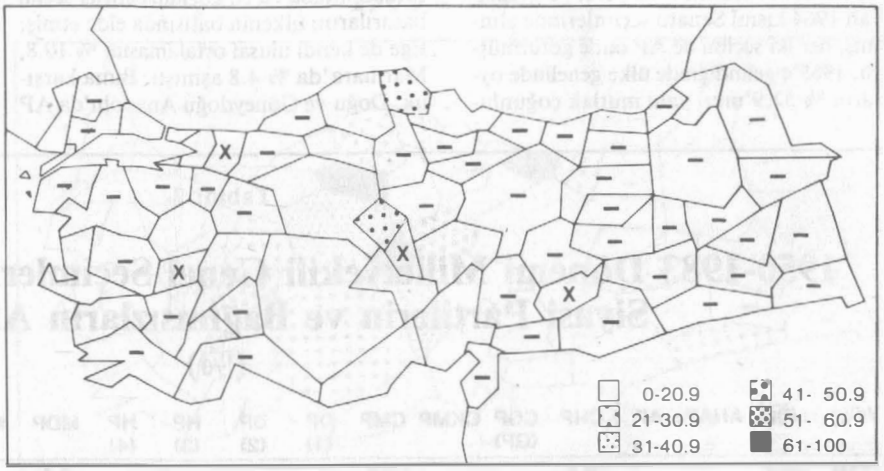

banının üzerinde oy elde etmiş (Tablo 2), 1960 askerî rejimiyle ve bu rejimin Anayasasıyla büyük ölçüde özdeşleştirilen CHP ise oy yitirmişti. Bu anlamda bu seçimler DP'nin *"mezarında elde ettiği bir zafer"* olarak yorumlanmıştır. Öte yandan CHP ve AP'nin birbirlerine yakın oranda ve 1/3'e yakın miktarda oy almaları sonucu, dönemin özel koşulları altında hükümeti CHP kurdu.

DP'nin mirasını paylaşma durumunda olan partilerden AP, DP'nin en güçlü olduğu gelişmiş Batı Anadolu'da (Ege, Marmara ve Akdeniz) etkili olurken YTP, DP'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki oylarını, CKMP ise Orta Anadolu'daki oy tabanına sahip çıkıyordu. CHP'nin görece başarılı olduğu bölgeler isc 1960 öncesinde güçlü olduğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile sınırlanmıştı (Harita 5, 6, 7, 8).

1965 seçimlerinde bir önceki seçim sonuçları ve geçiş dönemi koşulları nedeniyle ortada kalan iktidar sorunu, AP'nin. DP'nin gerçek mirasçısı olduğunu kanıtlamasıyla çözüldü. Bu gelişmenin ön belirtileri 17 Kasım 1963 yerel ve 7 Haziran 1964 kısmî Senato seçimlerinde alınmış, her iki seçimi de AP önde götürmüştü. 1965'e gelindiğinde ülke genelinde oyların % 52.9'unu, yani mutlak çoğunluğunu elde eden AP tüm Türkiye'de başarılı olmuşsa da en gözkamaştırıcı seçim başarılarını ülkenin batısında elde etmiş; Ege'de kendi ulusal ortalamasını % 10.8, Marmara'da % 4.8 aşmıştı. Buna karşılık, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da AP kendi ulusal ortalamasının gerisinde kaldı (Harita 9).

Seçimlerden birkaç ay önce yayımladığı *Beyaz Kitap*'ta programının *"ortanın solunda"* olduğunu açıklayan CHP ise, bu nitelemeden ürken geleneksel oy

Harita: 5

1961 AP

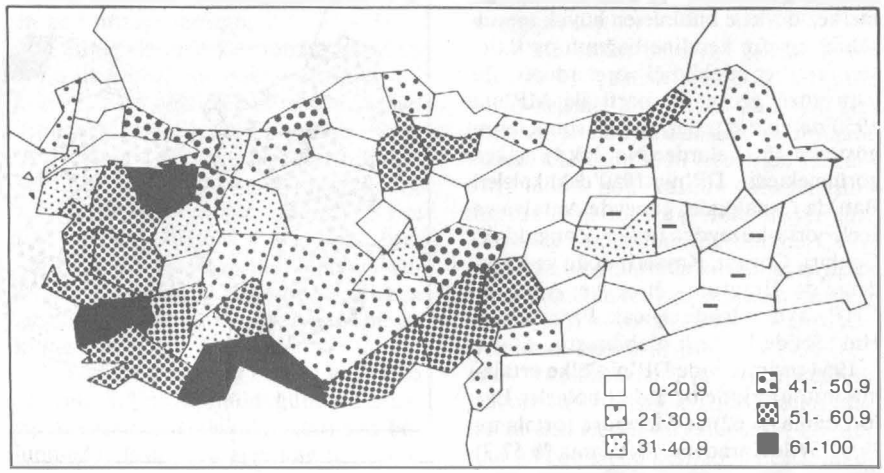

Tablo: 2

1950-1983 Dönemi Milletvekili Genel Seçimlerinde Katılma Oranı ve Siyasi Partilerin ve Bağımsızların Aldığı Oylar*

(%)

Yıllar	Kat	ANAP	AP	CHP	CGP (GP)	CKMP	CMP	DP (1)	DP (2)	HP (3)	HP (4)	MDP	MP	MHP	MSP	TBP (BP)	TİP	YTP	Bağ
1950	89.3	-	-	39.9	-	-	53.3	-	-	-	-	3.1	-	-	-	-	-	-	3.7
1954	88.6	-	-	34.8	-	-	56.6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	7.1	1.5
1957	76.6	-	-	40.6	-	-	47.3	-	3.8	-	-	-	-	-	-	-	-	7.0	1.3.
1961	81.0	-	34.8	36.7	-	14.0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	13.7	-	0.8
1965	71.3	-	52.9	28.7	-	2.2	-	-	-	-	-	6.3	-	-	-	3.0	3.7	-	3.2
1969	64.3	-	46.5	27.4	6.6	-	-	-	-	-	-	3.2	3.0	-	2.8	2.7	2.2	-	5.6
1973	66.8	-	29.8	33.3	5.3	-	-	11.9	-	-	-	0.6	3.4	11.8	1.1	-	-	-	2.8
1977	72.4	-	36.9	41.4	1.9	-	-	1.9	-	-	-	-	6.4	8.5	0.4	0.1	-	-	2.5
1983	92.3	45.1	-	-	-	-	-	-	-	30.5	23.3	-	-	-	-	-	-	-	1.1

* % 1'in üzerinde oy alan partiler.
Kaynak: DİE İstatistikleri.
(1) Demokrat Parti, (2) Demokratik Parti, (3) Hürriyet Partisi, (4) Halkçı Parti.

desteğini yitirirken, yenilerini kazanabilecek zamanı bulamamıştı. Oy kaybı, 1965'e değin CHP'yi desteklemiş olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun büyük toprak sahibi eşrafının, büyük olasılıkla en çok yeni programın öngördüğü toprak reformu tasarıları nedeniyle partiyi desteklemekten vazgeçmesinden kaynaklanmıştı (Harita 10).

1965 seçiminin bir özelliği de ilk kez bir genel seçime katılan TİP'in ülke genelinde aldığı % 3 oranında oyla, millî bakiye sisteminden yararlanarak parlamentoya 14 temsilci göndermesiydi. TİP, ülke ortalamasının üzerine çıkan oranlarını Diyarbakır (% 8), İstanbul (% 7.9), Kars (% 6), Tunceli (% 5.8) ve Yozgat'ta (% 5.3) elde etmişti.

Sağda AP'nin gerçekleştirdiği büyük ilerleme, 1961'de sırasıyla % 14 ve % 13.7 oy alan CKMP ve YTP'nin önemli oy yitirmelerine yol açtı. 1965'teki CKMP oylarının bir bölümü de MP'ye gitmişti. MP, Orta Anadolu'nun belli bir bölgesinde, Amasya, Yozgat ve Nevşehir'de % 20'nin Kırşehir'de % 50'nin üzerinde oy almıştı. YTP'nin Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki tabanı ise daralarak, % 20'nin üzerinde oy aldığı 5 ile (Bingöl, % 30.9, Diyarbakır % 23.1, Hakkâri % 55.1, Tunceli % 21.8, Ağrı % 42.8) indirgenmişti.

1960'ların son yılları, Türkiye'de gerek sağ gerek solda parçalanmaların başladığı ve aynı eğilim içindeki ılımlılarla uç görüştekiler arasında mücadelenin keskinleşmeye yüz tuttuğu bir dönemdi. İlk çatlak CHP'de başgöstermiş, partinin "ortanın solu" siyasetini netleştirmesi üzerine sağ kanat ayrılarak merkez eğilimli GP'yi kurmuştu (1967). Ayrıca, geleneksel olarak CHP'yi desteklemiş olan Alevîler de 1966 sonunda bağımsız bir parti (BP) kurmuşlardı. 1968 sonlarında ise TİP içindeki çatlak su yüzüne çıktı, bir yandan partinin parlamenterist yaklaşımından hayal kırıklığına uğrayan gençler MDD (Millî Demokratik Devrim) hareketine yönelirken, bir yandan da yönetim kademesinde bölünme (Aybar/Boran, Aren) başgösterdi. 1969 başında toplanan CKMP kongresinde Türkeş genel başkan seçilmiş ve parti açıktan açığa faşizan stratejileri benimseyen MHP'ye dönüşmüştü. Öte yandan, köktenci Müslüman görüşleri bağımsız bir partide örgütlemeye yönelen ve ilerde MNP ve sonra da MSP'yi kuracak olan Necmettin Erbakan, 1969 başında Odalar Birliği Başkanlığını ele geçirmiş, seçimlerden az önce de Konya'dan bağımsız aday olduğunu açıklamıştı. Yine 1969 başından itibaren, bir süre sonra AP içinde Demokratik Parti bölünmesine yol açacak olan eski Demokratların affı sorunu gündeme geldi.

1969 seçimleri Türkiye'de sosyal güçlerin yeni bir gruplaşma ve ayrılıkları vurgulama sürecine girdikleri bu bağlamda yapıldı. 1965'te mutlak oy çokluğunu kazanan AP, 1969'da % 6.4 oranında oy kaybederken, CHP de gerilemesini sürdürmüş ve tüm çok partili dönemde elde ettiği en kötü seçim sonucunu almıştı (% 27.4). AP, Marmara ve Ege'deki eski kalelerinde, yine ulusal ortalamasının üzerinde oy almakla birlikte, oyları ülke genelinde daha türdeşleşmiş; bir başka deyişle, güç bölgelerinde oy yitirirken, zaaf bölgelerinde (Doğu Anadolu) oyunu artırmıştı (Harita 11). CHP ise eskiden

Harita: 6

1961 CHP

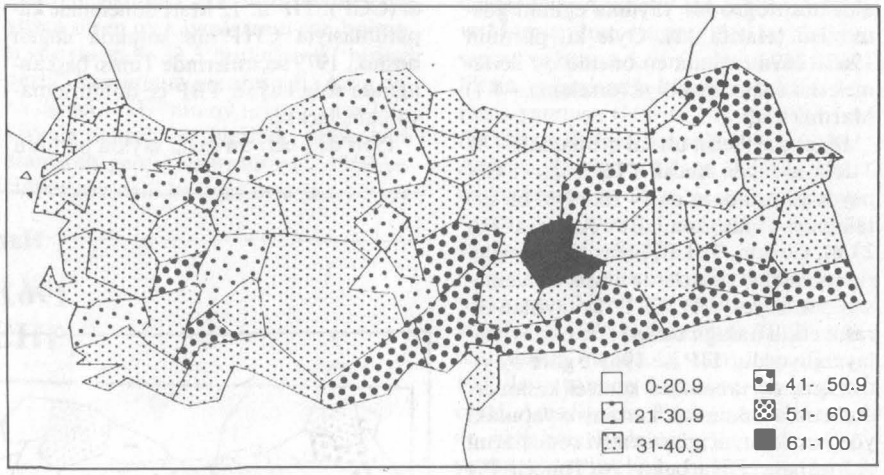

Harita: 7

1961 CKMP

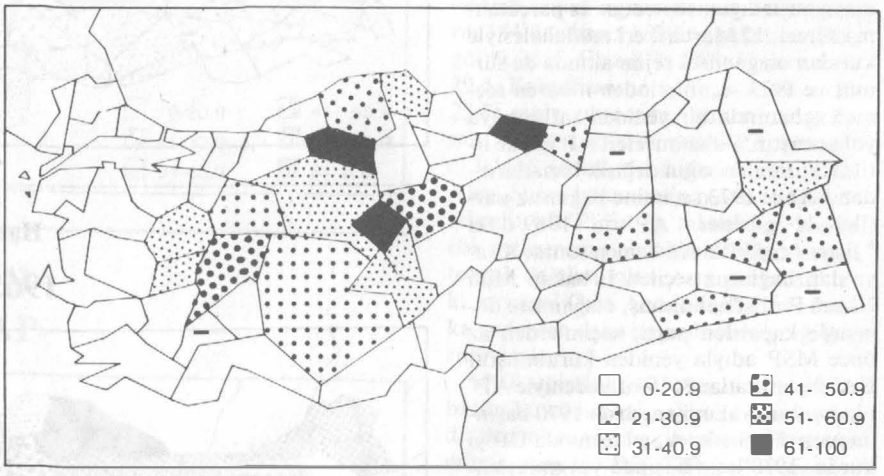

güçlü olduğu, büyük toprak sahibi eşrafın egemen olduğu illerde oy kaybederken AP'nin güç bölgelerine ve özellikle büyük kentlerin bulunduğu metropol alanlara doğru bir yayılma eğilimi göstermişti (Harita 12). Öyle ki, partinin 1965-1969 arasında en önemli oy ilerlemelerini sağladığı bölge (ortalama + 4.1) Marmara idi.

Diğer partilerin ulusal ortalamaları % 3 dolayındaydı. Ancak YTP Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da % 16.4 gibi bir ortalamaya ulaşırken, BP Amasya (% 23.6), Çorum, Tokat, Sivas gibi Alevîlerin toplandığı bölgelerde ulusal ortalamasını çok aşıyor; GP, CHP'den ayrılan eşrafın etkili olduğu birkaç ilde başarı sağlayabiliyordu. TİP ise 1965'e göre oy yitirirken, oy tabanı da kentsel kesimlerden etnik bakımdan karmaşık yapıdaki yörelere kayıyor; parti en iyi sonuçlarını Adıyaman, Diyarbakır ve Tunceli (% 16.8)'de alıyordu. Ülke genelinde oldukça tekdüze oy alabilen MHP ise görece iyi bir sonucu Adana-İçel-Niğde üçgeninde gerçekleştirmişti.

• *1970'ler ve Yeniden Saflaşma:* 1969 seçimleri öncesinde siyasi yelpazede oluşmaya başladığını söylediğimiz parçalanma süreci, 12 Mart askerî müdahalesiyle kurulan olağanüstü rejim altında da sürmüş ve 1973 seçimlerinden itibaren seçmen tabanında bir yeniden saflaşmaya yol açmıştır. Daha önceleri AP içinde ittifak kurabilen sağın değişik kanatlarından herbiri 1973 seçimine bağımsız partileriyle girdiler. AP'nin 1969'daki *"pyrrus zaferi"*nden hemen sonra, Konya'dan bağımsız seçilen Erbakan Millî Nizam Partisi'ni kurmuş, olağanüstü dönemde kapatılan parti, seçimlerden az önce MSP adıyla yeniden kurulmuştu. Eski demokratlar sorunu nedeniyle AP'nin bunlara yakın kanadı da 1970 başında partiyi terkederek, yıl sonunda DP'yi kurdu. 1970'lerin başında yaygınlaşmaya başlayan solun sokak gösterilerine karşı şiddet uygulamalarına girişen MHP ise olağanüstü rejim boyunca etkinliğini artırmıştı.

Öte yandan, 12 Mart Muhtırası'nın Demirel hükümetinin çekilmesine yol açmasına karşın, olağanüstü rejim boyunca yer yer hükümete katılan, yer yer yapılan yasal değişikliklere parlamento desteği veren AP, ister istemez bu uygulamalarla özdeşleşmişti. Sol'da ise CHP'nin sol kanadı 12 Mart rejimine baştan uzak durmuş ve 1972 Mayısı'nda yapılan kongreyi "Ecevitçiler" kazanmıştı. Böylece İnönü genel başkanlıktan istifa etmiş ve partide kalan son *"merkezciler"* de ayrılarak GP'ye katılmışlardı (CGP). TİP'in 12 Mart döneminde kapatılmasıyla CHP'nin solunda doğan boşluk, 1973 seçimlerinde Timisi başkanlığında sola kayan TBP'ce doldurulmaya çalışılacaktı.

1950'den beri en fazla sayıda partinin katıldığı ve oylarının en fazla parçalandığı 1973 seçimleri, Türk siyasi hayatında o güne değin pek sorgulanmadan benimsenmiş olan *"iki partili sistem"* yargısına gölge düşmesine neden oldu. Çünkü bu seçimden sonra, 1960'ların başında istisnai bir durum gibi görülen "koalisyon" yönetimleri kural haline geldi.

Sağdaki parçalanmanın bedelini AP ödemiş ve oylarında 1/5'e yakın bir ge-

Harita: 8

1961 YTP

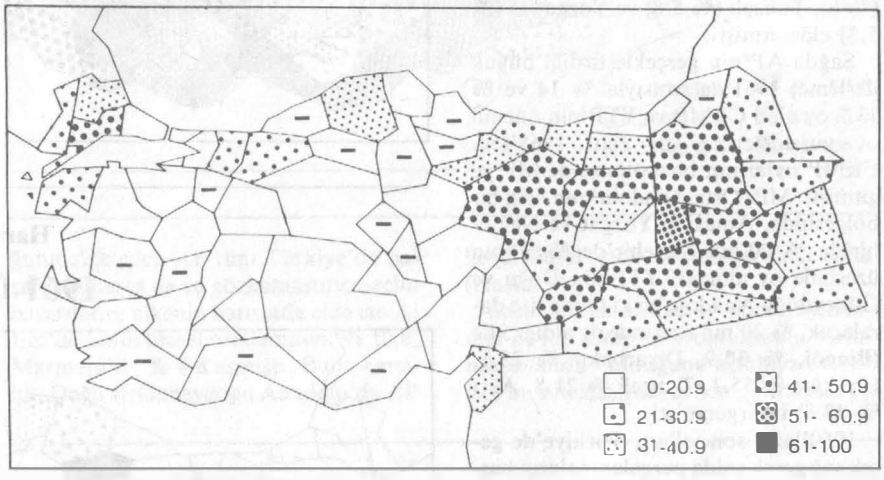

Harita: 9

1965 AP

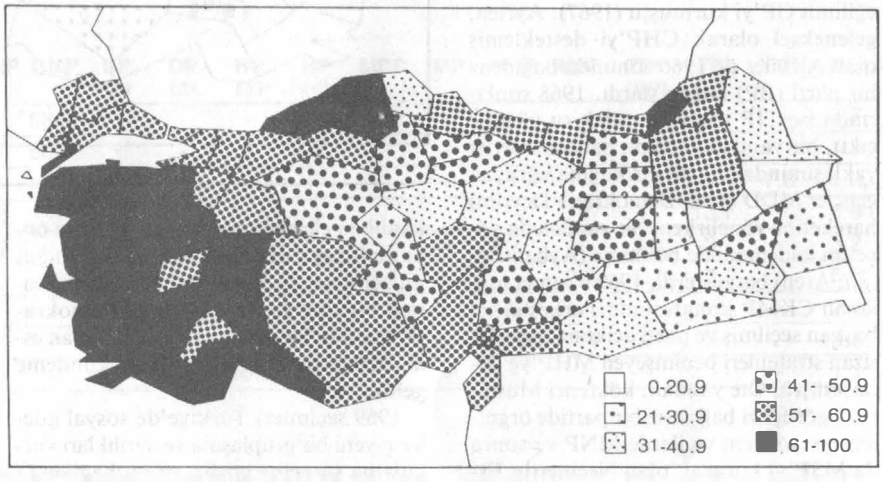

rileme olmuştu. AP'nin oy tabanında yapısal bir değişme görülmekle birlikte, hemen her yerde oy yitiren partinin tabanı, sanayi merkezlerinin bulunduğu metropol alanlarda CHP'ye, Batı ve Orta Anadolu'nun gelişmiş tarım merkezlerinde (Konya) DP'ye, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da MSP'ye, Orta Anadolu'nun az gelişmiş tarımsal illerinde de MHP'ye kaymış görünüyordu (Harita 13).

Bu seçimlerde oluşan yeniden saflaşmanın en önemli göstergesi, kabuk ve kadro değiştiren CHP'nin, 1960'lar boyunca süren oy kayıplarının son bulması ve oyların % 33.3'ünü alarak "birinci parti" konumuna geçmesiydi. Ama daha ilginci, CHP'nin oy artışını tüm Türkiye'de dengeli bir biçimde değil, belli alanlarda gerçekleştirmesiydi. 1969 seçimlerinde belli belirsiz ortaya çıkmaya başlayan bir eğilim netleşmiş; parti, gelenceksel olarak destek bulduğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan çekilirken, Ege ve Marmara'nın gelişmiş illeri ve özellikle sanayi ve hizmet kesiminde çalışan ücretlilerin yoğunlaştığı büyük kentlerde sıçrama yapmıştı (Harita 14). CHP'nin en önemli oy ilerlemesini sağladığı İstanbul, Ankara, İzmir ve Adana illerinin kentsel kesiminde oy oranı, geçerli oyların yarısına yaklaşıyordu (sırasıyla % 49.6, % 49.5, % 45.9, % 51).

Harita: 10

1965 CHP

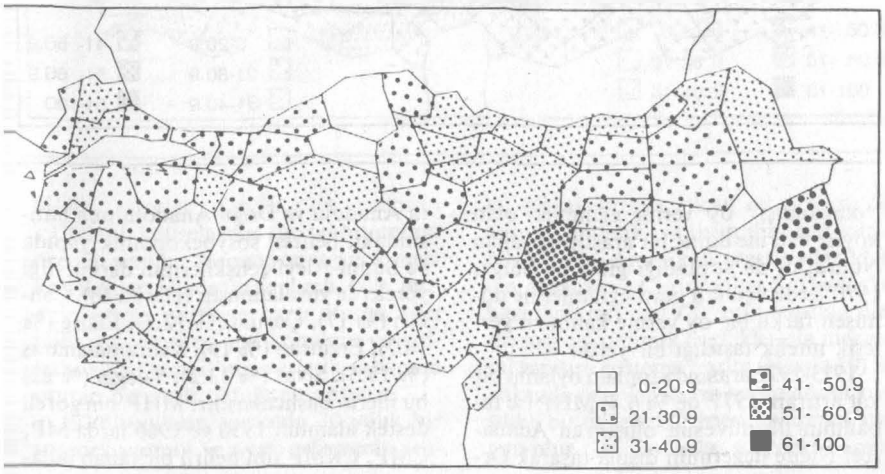

Harita: 11

1969 AP

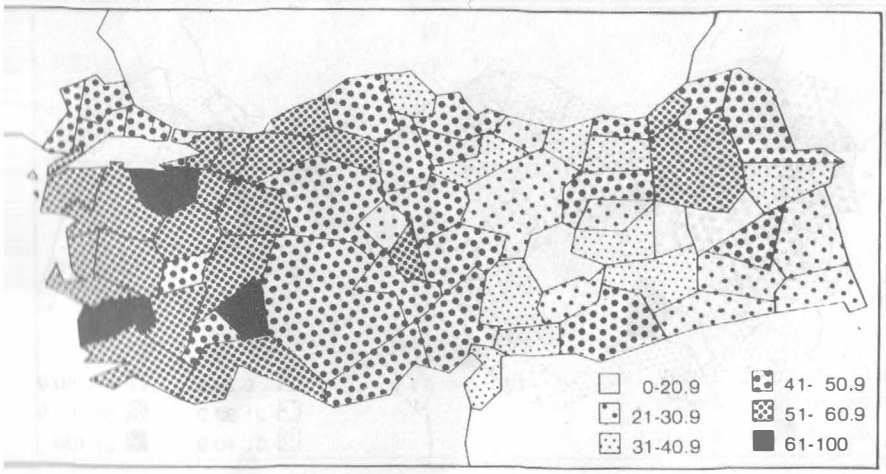

Öte yandan, birinin sağladığı oy artışına karşın iki büyük partinin toplam oyları ilk kez 1973 seçimlerinde % 70'in altına düştü (% 63.1). Gerçi bu eğilim 1970'lerin sonuna doğru yeniden değişecekti. Ama ilk kez, Türk siyasi sisteminde, belli bölgelerde üçüncü partileri yaşatma potansiyelinin bulunduğu kesin olarak ortaya çıktı.

AP'nin en güçlü olduğu bölgelerde oy tabanına ortak olan DP'nin başarısı geçici olacaktı ama Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun 1960'larda YTP'ye ya da yer yer bağımsız adaylara önemli bir oy desteği sağlayan yörelerinde MSP oyların 1/4'üne hatta 1/3'üne yakınına (Bingöl % 25.5, Elazığ % 27.8, Erzurum % 29.5, Kahramanmaraş % 26.7, Sivas % 25.7) sahip çıkıyordu. Bunlar, az gelişmiş, aşiret ilişkilerinin sürdüğü, köktenci İslamî görüşlerin derin olduğu ya da Alevî-Sünnî bölünmesinin görüldüğü yörelerdi. MHP'nin oy tabanı ise, henüz çok netleşmemiş olmakla birlikte, dengeli toprak dağılımı olan, orta gelişmişlikteki tarımsal Orta Anadolu illerinde başka yerlerden daha başarılı olabileceği görülüyordu.

1977 seçimleri, 1973'te ortaya çıkan bütün bu eğilimleri pekiştirdi, netleştirdi. Seçimlere yine sekiz parti (MP arada erimiş, ama bu kez TİP seçime girmişti) katıldı. 1975'ten beri Milliyetçi Cephe hükümetinde işbirliği yapmalarına karşın sağ partiler arasındaki görüş farkları derinleşmiş, DP'nin çözülmesine karşın sağ, 1973'teki seçimlere parçalanmış olarak girmişti. Öte yandan derinleşen ekonomik kriz bir yandan, devletin kanatları altında güçlenen sağ terörün egemen kıldığı siyasi şiddet bir yandan, özellikle büyük kentleri seçim sonuçlarına çok duyarlı kılmaktaydı. CHP, halktan demokrasiyi korumak için, MC'nin ılımlı kanadını oluşturan AP ise tek başına iktidar olabilmek için çoğunluk desteği talep etmekteydi. MSP ve

MHP ise, hükümette bulunmanın partizanlarına sağladığı avantajları oya çevirerek güçlerini pekiştirme mücadelesi vermekteydiler.

Seçimlerden CHP daha da güçlenerek çıktı ve 1957'den beri ilk kez % 40 barajını aştı. Parti ilerlemesini 1973'te yeni girdiği alanlarda gerçekleştirmiş (Harita 15), Marmara, Ege, Doğu Akdeniz ve Karadeniz'de en iyi sonuçlarını almıştı. Bunlara ayrıca TBP'nin bir dönem oylarını kendine çektiği Sivas odaklı yöre ile partinin geleneksel olarak güçlü olduğu Kars ve Malatya da eklenmişti. CHP, Ankara, İstanbul, İzmir, Adana, Kocaeli illerinde, özellikle bunların kentsel kesiminde % 50'nin hayli üzerinde oy aldı. (Adana Merkez'de % 56, Ankara Altındağ'da % 51.2, Çankaya'da % 61.4, İstanbul Beşiktaş'ta % 65.9, Kadıköy'de % 62., Zeytinburnu'nda % 58.4, İzmir Karşıyaka'da % 60.8 vb.). Bu tablo, "sosyal demokrat" bir kimlik kazanan partinin, bu partilerin geleneksel olarak tabanını oluşturan iki katmanın, demokrasi yanlısı orta sınıflarla işçi sınıfının desteğini kazanmayı büyük ölçüde başardığını göstermektedir. Ancak, 1973'te modern tarım yapılan gelişmiş yörelerde sağladığı oy artışı da sürmekle birlikte (Aydın'da bir önceki seçime göre +8.1, Burdur'da +9, Denizli'de +10, Edirne'de +9.6, Eskişehir'de +9.3, Hatay'da +17.6, İzmir'de +8.6, Tekirdağ'da +12.6 puan) CHP, AP'nin bu illerdeki üstünlüğünü kırmayı başaramamıştı.

Gerçekten de Demokratik Parti'nin oylarının 1973'te yaklaşık % 12'den % 2'nin altına düşmesi, hemen her yerde AP'nin yararına olmuş ve parti Afyon, Antalya, Aydın, Balıkesir, Bolu, Bursa, Isparta gibi 1950'den beri DP-AP kalesi olan zengin tarım işlerinin hepsinde % 50'nin üzerinde oy toplamıştı (Harita 16).

CHP ve AP gibi, MSP ve MHP'nin oy tabanları da netleşti. MSP, Erbakan'ın seçim çevresi ve köktenci İslamî inançların çok yaygın olduğu Konya bir yana bırakılırsa, Bingöl, Bitlis, Mardin, Siirt, Urfa gibi illerde oyunu artırmış ve bu bölgede ortalama 1/5'in üzerinde oy almıştı (Harita 17). Bu oy tabanının, MSP'nin önerdiği program dahilinde İslamî bir devlet kurulması beklentisinden çok, merkezî devleti yönetme iddiasını taşıyan iki büyük partiye yönelen bir "protesto" tavrını yansıttığını düşünmek mümkündür. 1961-1969 döneminde

Harita: 12

1969 CHP

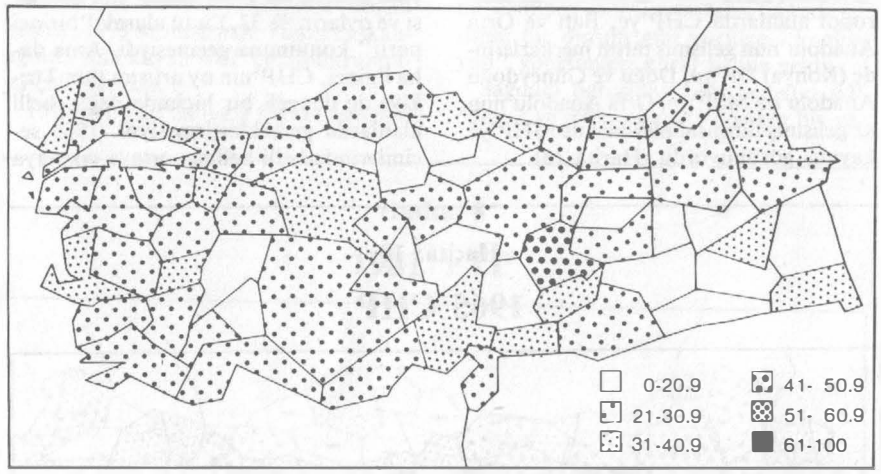

"olağandışı" oy verme eğilimleri olan köyler üzerine ilginç bir araştırma yapan Nuhrat'ın da saptadığı gibi, bu bölge, 1970'lerde üçüncü parti eğilimlerine dönüşen farklı bir oy verme kalıbının yerleşik nitelik taşıdığı bir yerdir.

1973-1977 arasında toplam oylarını bir kat artıran (1977'de % 6.4) MHP ise tabanının ilk nüvesini oluşturan Adana-İçel-Niğde üçgeninin dışına taşarak Orta Anadolu ve Doğu Anadolu'nun batısındaki, benzer sosyoekonomik yapıda ve Sünnî-Alevî çelişkilerinin derinleştiği yörelerde yuvalanmıştır (Harita 18). Çankırı (% 17), Çorum (% 12.7), Elazığ (% 18.7), Erzincan (% 19), Kahramanmaraş (% 15.5), Sivas (% 13.2), Yozgat (% 22) bu illerin başlıcalarıdır. MHP'nin göreli destek alanının 1950 ve 1960'larda MP, CMP, CKMP'nin belirli bir taban bula-

Harita: 13

1973 AP

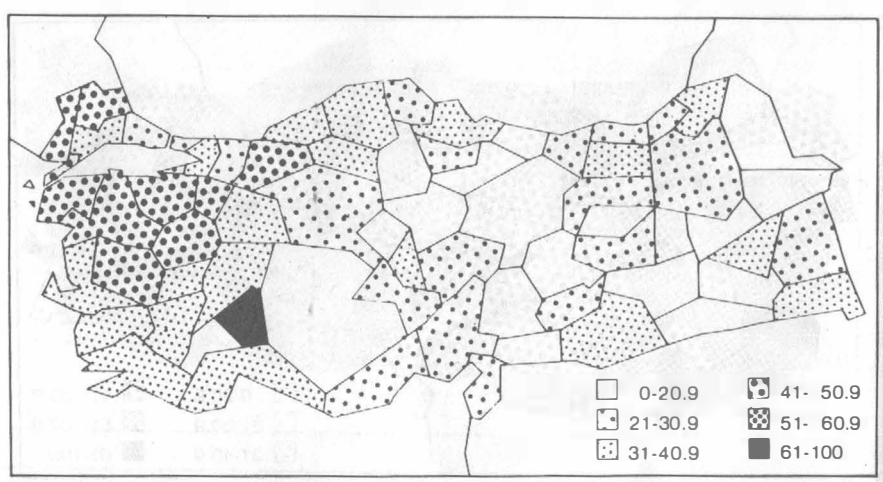

Harita: 14

1973 CHP

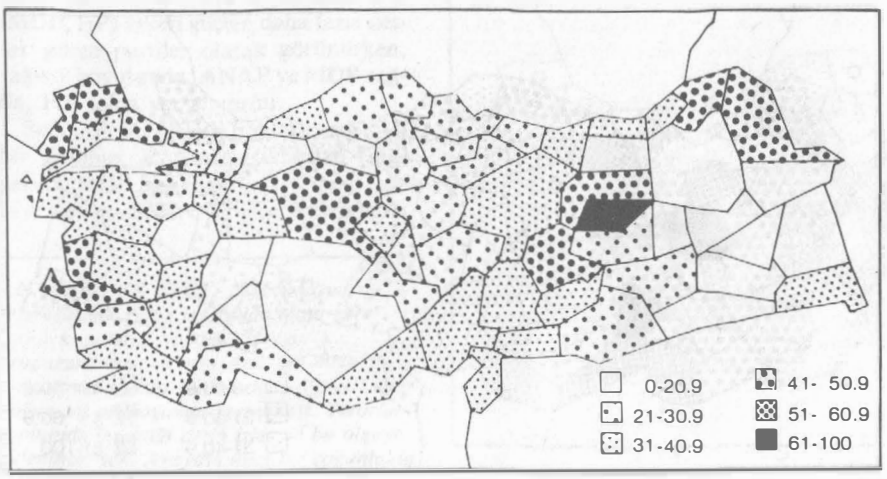

bildiği yöreler olması, bu partinin 1970'lerin kutuplaşmış siyasal ortamının ürettiği yeni bir formasyondan çok merkezî iktidarı elinde tutan ılımlı, laik, modernleştirici partilere karşı oluşan aşırı milliyetçi, otoriter, anti-komünist ve anti-laik sağcı "tepki"nin yerleşik tabanına oturan bir parti olduğunu gösterir.

1970'li yılların sonunda 30 yıllık bir sosyoekonomik ve siyasi gelişmenin ürünü olarak ortaya çıkan oy tablosu ile sosyoekonomik yapının ilintisini kurabilmek için, Amerikalı araştırıcılar Melvin Albaum ve Christopher S. Davies'in hazırladıkları ve 1970'lerin başında illerin sosyoekonomik özelliklerinin mekansal yapısını gösteren harita (Harita 19) ile yukarıda önerilen seçim haritalarının karşılıklı bir değerlendirmesini yapmak uygun olur. Bu haritada sosyoekonomik

Harita: 15

1977 CHP

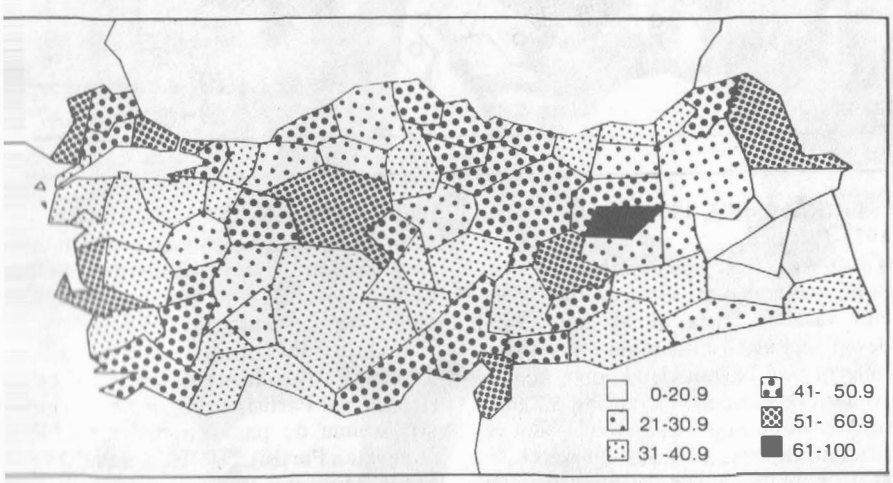

özelliklerinin farklılaşmasına göre sekiz alt bölge oluşturan illerden ilk alt gruba girenler Ege kıyı şeridi, Trakya, İstanbul ve Doğu Marmara illerini kapsamaktadır. 10 ilden oluşan bölgenin başlıca özellikleri, kentsel gelişme, modern tarım, sınai ürünler ve meyveciliğin ön planda gelmesi, sanayiin yoğunluğudur. İkinci bölge (9 il) Marmara'nın doğusu ile Ege illerini içine alır. Kırsal kesim gelişme endeksi yüksek, sanayi üretimin az geliştiği, pazar için tarımsal ürünler üretiminin yaygın olduğu bir bölgedir. Üçüncü bölge, 4'ü Akdeniz kıyısında yer alan 5 güney ilini kapsar. Kentleşme düzeyi oldukça yüksek, buna karşılık tarımsal gelişme düzeyi düşük, tarımda meyveciliğin önem kazandığı, sanayileşmenin hızla arttığı, büyük kentsel merkezlerin hızla oluştuğu, etnik açıdan (Arapça konuşanlar) karmaşık bir bölgedir. 18 ilden oluşan dördüncü bölge Orta Anadolu ile bunun doğudaki uzantısında yer alan illeri içine alır. Tarım ve tahıl ağırlıklı bölgede pazar için üretim fazla yaygın değildir. Nüfus yoğunluğu görece düşük, Ankara ve Eskişehir dışında sanayiin ve kentsel yerleşimlerin gelişmediği bir bölgedir. Karadeniz kıyı şeridindeki 3 il ile bunları Orta Anadolu'ya bağlayan eksen üzerindeki iller beşinci bölgeyi oluşturur. Tahıl ve meyvecilikle geçinen kırsal kesimde nüfus yoğunluğu yüksektir. Altıncı bölge, Doğu Karadeniz kıyısındaki 4 ili kapsar. Kentsel gelişmesi düşük, meyvecilik ve pazar için üretimde uzmanlaşan, tarım ağırlıklı bir bölgedir; nüfus yoğunluğu yüksektir. Yedinci bölge, Doğu Anadolu'nun 6 ilini kapsar. Hem kentsel, hem de kırsal gelişme düzeyi düşük, hayvancılıkla geçinen, Kürt aşiretlerinin ağırlıkta olduğu, tahıllar dışında bitkisel üretimin geri olduğu bir bölgedir. Sekizinci bölge ise, Güneydoğu Anadolu'nun 5 ilinden oluşur. Kentsel ve kırsal gelişme düzeyi geri, etnik bakımdan türdeş olmayan, tahıl ve bir ölçüde baklagil üretimi yapılan bölgelerdir (Harita 19).

Bu harita ile seçim haritalarını karşılaştırdığımızda şu gözlemleri sıralamak mümkün görünmektedir:

1. İktidar adayı modernleştirici-yenilikçi büyük partiler oy tabanlarını daha çok birinci ve ikinci bölgede bulmakta ve aynı bölgede birbirleriyle rekabete girmektedirler. (1970'lerde hem AP, hem de CHP'nin tabanı burada idi.)

2. Yedinci ve sekizinci bölgeler, ağa, şeyh, aşiret reisi gibi nüfuzlu kişilerin

CHP'de KİMLİK DEĞİŞİMİ: Bülent Ecevit başkan olduktan sonra sosyal-demokrat kimliği daha net olarak vurgulamaya başlayan CHP, bu politikanın meyvelerini ilk kez 1973 seçimlerinde gördü. Aldığı oylar 1957'den beri ilk kez yüzde 40'ı aşarken büyük kentlerde bu oran yüzde 50'nin bir hayli üzerine çıktı.

Harita: 16

1977 AP

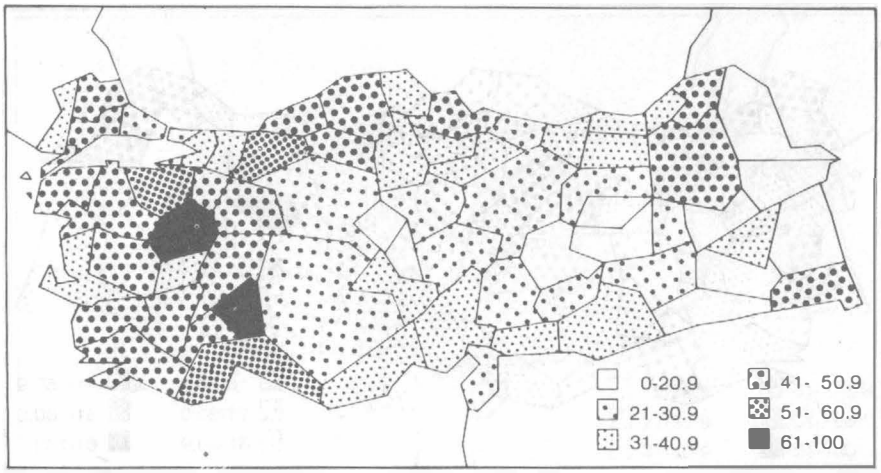

Harita: 17

1977 MSP

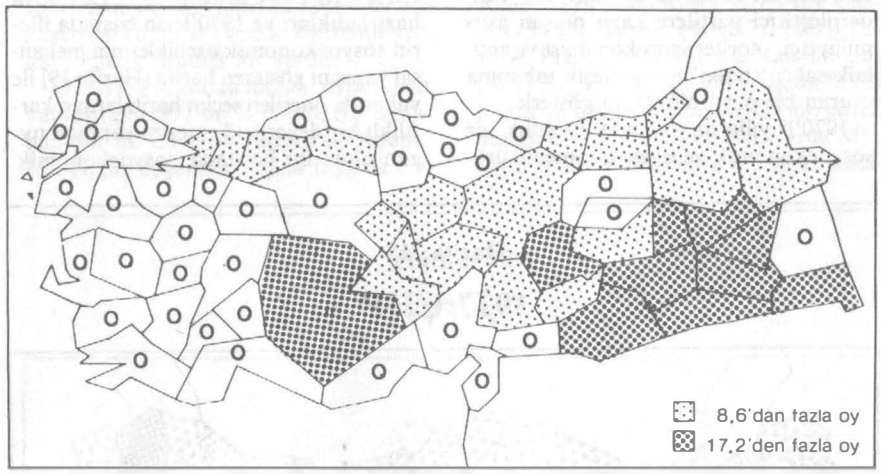

"clientelist" ilişkiler çerçevesinde bağımlı kişilerin oyunu seferber edebildiği bölgelerdir. 1970'lerde, modern kesimlere dayalı partilerden çektikleri oy desteğini bağımsız seçilmek için kullanmış üçüncü partilere yöneltmişlerdir.

3. Ülkenin en geniş kesimini kapsayan dördüncü bölge, "muhafazakâr" Türkiye'nin yüreğidir. Bu bölgede yeni bir partinin programı, önerildiği ilk seçimde ender olarak destek bulmuş (ANAP, 1983), buna karşılık birkaç seçim üstüste kendilerini kanıtlayan partiler, oy tabanlarını bu bölgeye doğru genişleterek sağlamlaştırmışlardır (1969, AP). Ama bu bölgede geleneksel bağlılıkların çözülmesi zaman almıştır (1950'lerde CHP). Siyasi bunalım dönemlerinde muhafazakârlık burada "tepkisel" (reaksiyoner) bir biçim alma eğilimi taşır.

4. Kıyı şeridinde yer alan ve birbirlerine az çok benzer yapıdaki üçüncü, beşinci ve altıncı bölgeler ise yenilikçi ve muhafazakâr eğilimlerin içiçe bulunduğu, seçmen tavrı bakımından en çıkarcı, dolayısıyla en hareketli bölgelerdir. DP'nin yükseliş döneminde DP'ye, CHP'nin yükseliş döneminde ise bu partiye yönelen bu bölgeler İslam köktenciliği ya da "tepki"sel sağa da zemin sağlayabilmektedir (Rize, MSP, 1977; Adana, MHP, 1973-1977).

• *1980'ler... Eski yapı kırılabilir mi?:* Yeni bir anayasa, yeni siyasi partiler ve seçim yasaları başta olmak üzere tüm devlet-toplum ilişkilerini düzenleyen kuralların yeni baştan ele alındığı, koalisyonlara ve buna olanak tanıyan çok partili yapıya bir son verilmeye çalışılan ve sistemin raydan çıkmasını önleyecek sıkı denetim mekanizmalarının getirildiği 1980'li yıllardan *"demokrasiye geçiş"*in ilk sınavı, 6 Kasım 1983 seçimlerinde verildi. Kurulmasına seçimden beş ay önce izin verilen siyasi partilerden üçü MGK'nın veto engelini aşamadıkları için seçime katılamadılar: SODEP (Sosyal Demokrasi Partisi), kapatılan Büyük Türkiye Partisi'nin yerine kurulan DYP (Doğru Yol Partisi) ve RP (Refah Partisi). Seçime üç parti girebildi: ANAP (Anavatan Partisi), HP (Halkçı Parti) ve MDP (Milliyetçi Demokrasi Partisi).

Yeni, kurucularından ve kadroların-

dan büyük bölümü kamuoyunca tanınmayan bu partiler arasında seçmenler yine de iki boyutta az çok kesin farklar görebilmekteydiler: Sivil-asker ve sağ-sol bölünmesi. İlk boyutta üç partiden ikisi (MDP, HP) askerî güçten daha fazla destek gören partiler olarak görünürken, sağ-sol boyutunda, ANAP ve MDP sağda, HP solda yer alıyordu.

Seçmenlerin önemli bölümü, sağ-sivil bir çözüme, öbür almaşıklardan (sağ-askerî, MDP; sol-askerî, HP) daha fazla destek verdi: ANAP geçerli oyların %

Harita: 18

1977 MHP

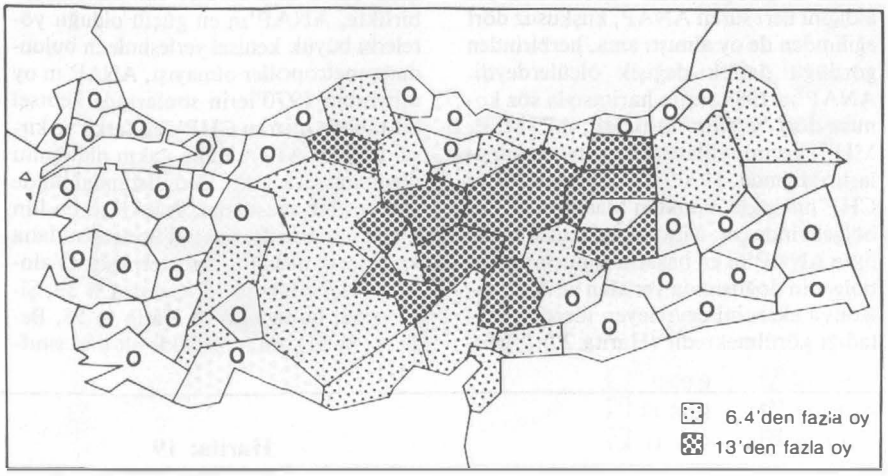

ANAYASA'YA EVET: 1982 Anayasa referandumu, 1961 referandumuna göre farklı koşullarda yapıldı. "Hayır" propagandasına ve yeni Anayasa metninin eleştirilmesine izin verilmezken, "evet" için yoğun bir propaganda gerçekleşti. Terörün toplumda bıraktığı derin izler de bu olguya eklenince, yeni Anayasa ezici bir çoğunlukla onaylandı.

45.1'ini, HP % 30.5'ini, MDP ise ancak % 23.3'ünü alabildi.

Seçim kampanyasında eski dönemin "dört siyasi eğiliminin" devamında yer aldığını ileri süren ANAP, kuşkusuz dört eğilimden de oy almıştı ama, herbirinden gördüğü destek değişik ölçülerdeydi. ANAP'ın 1983 seçim haritasıyla söz konusu dört *"eğilim"*in (CHP, AP, MSP, MHP) geçmiş yıllardaki haritaları karşılaştırıldığında, 1970'lerin sonunda AP ve CHP'nin güçlü oldukları Marmara ve Ege bölgelerinde çok iyi sonuçlar almakla birlikte ANAP'ın en başarılı sonuçlarını bu bölgenin doğusunda yer alan ve Ankara-Konya eksenini çevreleyen illerden sağladığı görülmektedir (Harita 20). "Muhafazakâr" Orta Anadolu ve doğudaki uzantıları ANAP'ın asıl güç bölgesidir. Öte yandan, elimizde kır/kent oy dağılımını veren istatistikler bulunmamakla birlikte, ANAP'ın en güçlü olduğu yörelerin büyük kentsel yerleşimlerin bulunduğu metropoller olmayışı, ANAP'ın oy tabanının 1970'lerin sonlarında kentsel bir tabana oturan CHP'den farklı ve kırsal tabanlı AP'ye daha yakın olduğunu düşündürmektedir. Gerçi İstanbul ilinde yapılan bir araştırma, ANAP'ın bu ilin kırsal ilçelerinde, kentsel ilçelerden daha az başarılı olduğunu göstermiştir (Yalova % 41, Silivri % 35, Çatalca % 39, Şile % 53; buna karşılık Fatih % 55, Beşiktaş % 51) ama, özellikle alt-orta sınıfların toplandığı ve 1970'lerin sonlarında büyük ölçüde CHP'ye oy veren kentsel ilçelerde (Zeytinburnu % 35, Gaziosmanpaşa % 36, Eyüp % 40) ANAP görece başarısız sonuçlar elde etmiştir. Buralarda oyların ağırlıklı bölümü, sol-sağ ekseninde "sol" bir parti olarak algılanan HP'ye kaymıştır.

Nitekim HP'nin seçim haritası daha çok CHP'nin 1977 haritasını andırmakta, ama onun "soluk" bir kopyası olmanın ötesine gidememektedir (Harita 21).

MDP'nin görece başarılı sonuçlar aldığı iller ise Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleridir. 1970'lerin sonlarında etnik kökenli şiddet olaylarının en büyük

Harita: 19

Türkiye'de Sosyoekonomik Yapı Özelliklerine Göre Tasnif Edilmiş Bölgeler

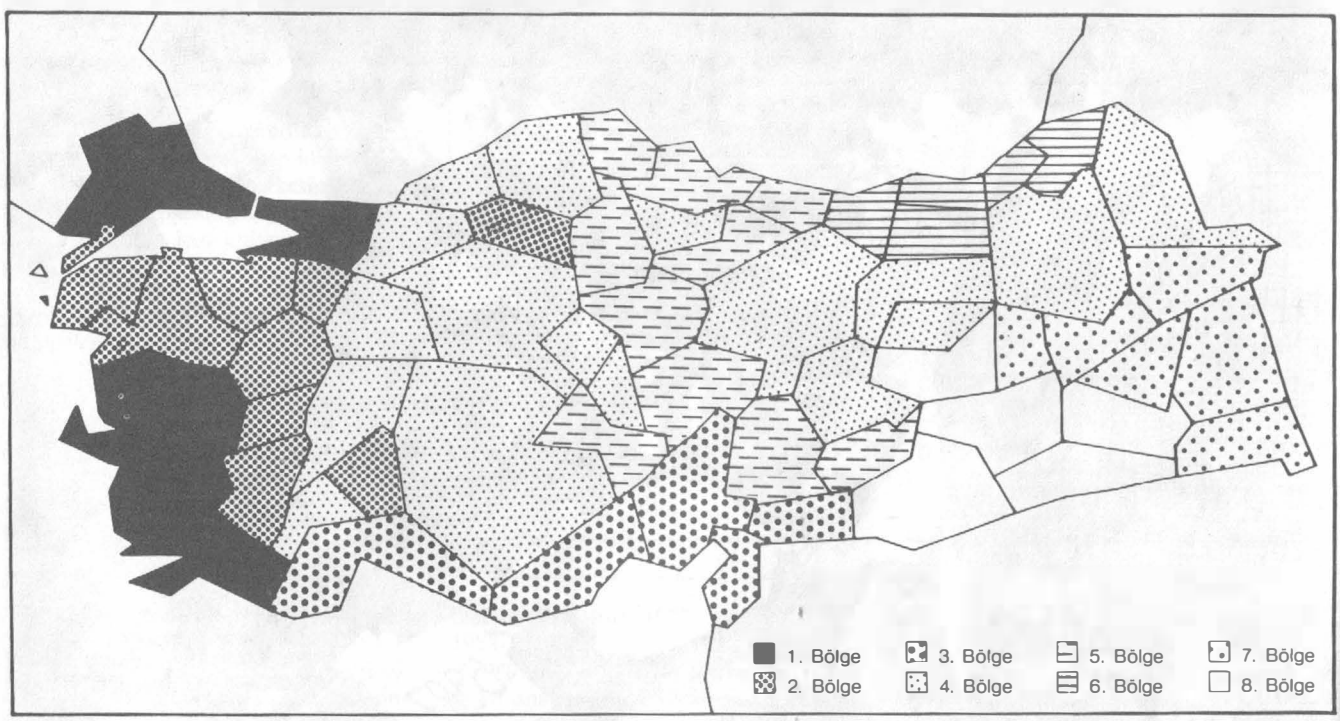

Not: 1970'lerin ilk yıllarına ait istatistiklere dayanarak 69 değişkenin faktör analiziyle gruplaştırılması yöntemiyle yapılan bu haritada alt-bölgeleri birbirinden anlamlı biçimde ayırdetmeye olanak veren 8 faktör elde edilmiştir.Bunlar, kentsel gelişme, kırsal gelişme, tarımda sanayi bitkileri, meyve, sebze üretimine ayrılan etkili alan, nüfus yoğunluğu, sınai üretim düzeyi ve nüfusun etnik bileşimidir. Bu 8 faktör birlikte, iller arası varyasyonun % 75'ini açıklamaktadır. Bkz. Melvin Albaum ve Christopher S. Davies, "The Spatial Structure of Socio-Economic Attributes of Turkish Provinces", International Journal of Middle East Studies, *1973, No 4, s 288-310.*

hasara yol açtığı ve derin izler bıraktığı bu bölgede MDP'nin verdiği askerî-sağ görünüm ile eşrafın bağımlı oyu seferber edebilme gücü (Bitlis, Van) bu sonucu açıklayan nedenlerdir (Harita 22). Ancak, MDP'yi ilerki seçimlerde bu bölgede varolan üçüncü partiyi yaşatma eğilimini kullanabilecek bir parti olarak görmek zordur.

Nitekim, MDP gibi HP'nin de demokrasiye geçiş süreci içerisinde 6 Kasım seçimlerinde etkili olan sivil-asker boyutun önemsizleşmesi ve ardındaki askerî desteğin çekilmesi ölçüsünde siyasi arenadan çekilmesi yüksek olasılıktır.

Bu eğilimin ilk belirtisi, eski "eğilim" lerin yeni partilerle hesaplaşma fırsatını bulduğu, en az bir ulusal seçim kadar önem taşıyan 25 Mart 1984 yerel seçimlerinde görüldü. 1983'te "kuruluş süreçlerini tamamlayamadıkları" için seçime katılamayan üç parti daha bu seçime girmişti. Ancak en az ikisinin (DYP, RP) doğrudan ANAP tabanına hitap etmeye çalıştığı bu seçimlerde bu parti yalnız 700.000 dolayında oy yitirdi ve oyların % 41.5'ini almayı başardı. Seçmen, geçiş sürecinde en iyi çözümün sağ-sivil bir iktidardan geçmesi ve bunu ANAP'ın temsil ettiği görüşünde kararlı görünüyordu. Öte yandan, sağ ve sol-askerî görünümlü partiler bu seçimlerde büyük hezimete uğradılar: HP geçerli oyların % 8.9'unu alarak dördüncü, MDP ise % 6.9'unu alarak beşinci sıraya düşmüştü. SODEP (% 23.6), CHP'nin sola açılış yaptığı 1960 ortalarının en geri oy düzeyinin de altında oy almış olmakla birlikte, ikinci parti durumuna gelmiş ve ileriye dönük olarak sol oyları toplayabilecek bir parti olduğunu göstermişti. Sağ sivil çizgide ANAP'a alternatif olan DYP ise seçimlerde görece başarısız kalmış, simgesel bir yeri olan Isparta seçim çevresinde (Demirel'in seçim çevresi, AP'nin en sağlam kalesi ve 6 Kasım'da ANAP'ın en iyi seçim sonucunu aldığı ildi) en iyi sonucunu almakla birlikte (bu yüzden ANAP, bir önceki seçime göre 22.7 puan oy yitirmişti) ANAP'ı % 43.5 oy almaktan, yani kendi ulusal ortalamasını aşan bir başarı elde etmekten alıkoyamamıştı. Ülke ortalaması % 4.4 düzeyinde kalan RP ise Bingöl (% 16.5) gibi bazı seçim çevrelerinde MSP'nin oylarına bir ölçüde sahip çıkabilmişse de yörede üçüncü parti olma potansiyelini gösterememiştir.

Harita: 20

1983 ANAP

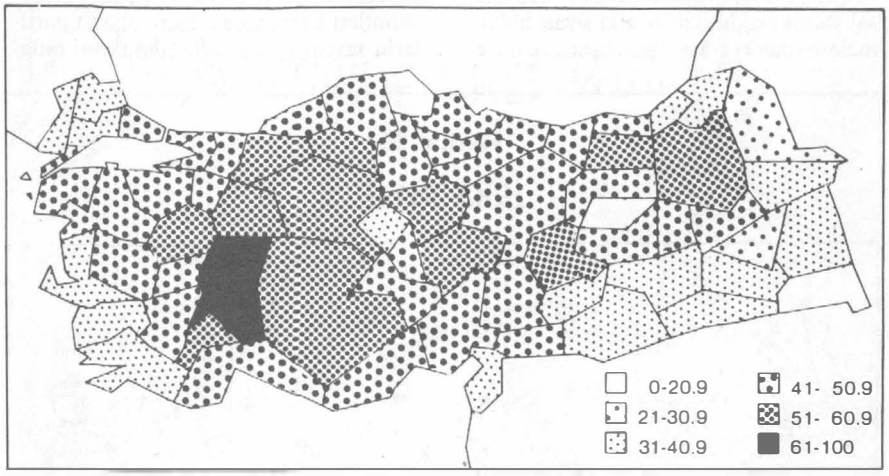

Harita: 21

1983 HP

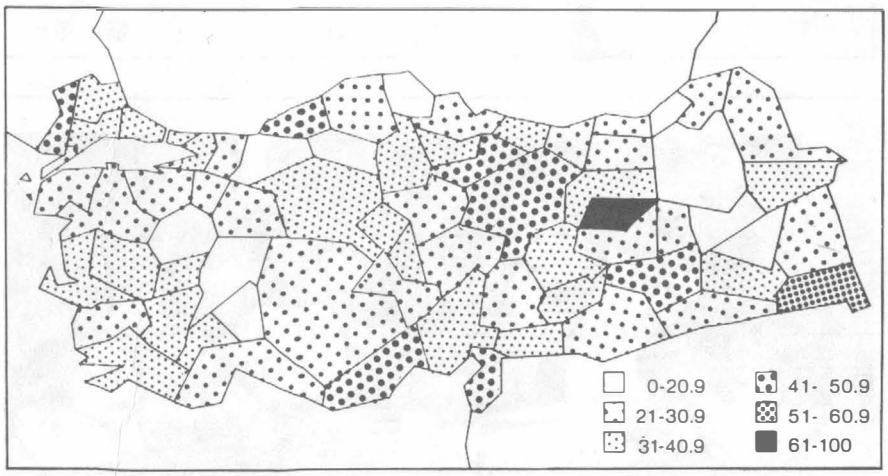

Sonuç

1980'lerde seçmen tercihlerinin ne yönde gelişeceğini tahmin etmek için henüz erkendir. Çünkü, Türkiye'de seçim sürecini dışardan bir müdahale yapılan her üç dönemde de, müdahaleyi izleyen ilk seçimde kararsız bir tablo ortaya çıkmış; eğilimler izleyen seçim döneminde netlik kazanmıştır: 1965 ve 1977 genel seçimleri, 1961 ve 1973'ün sonuçlarını netleştirmiştir. Buna 1954 seçimlerinde DP'nin güç bölgelerinin 1950'ye göre daha belirginleştiğini de eklersek "ilk seçim(ler)in" genellikle kesin bir tahminde bulunmaya elverişli olmadığı ortaya çıkar.

Günümüzde, geleceğe dönük belirsizliklerin yoğunlaştığı başlıca iki nokta seçilmektedir: İlki, 1980'lerin ilk yıllarında getirilen yeni kuralların Türkiye'de 1960'ta ortaya çıkan ve 1970'lerde yerleşik bir nitelik kazanan *çok partili* çoğulcu siyasi yapıyı ne ölçüde kırabilece-

ğine ilişkindir. Seçim sisteminin seçmen davranışlarını, giderek parti sistemini bir ölçüde belirlediği bilinmekle birlikte (Duverger yasası), gelişmc sürecinde toplumsal yapısı farklılaşan ve eski siyasi bölünmelere (merkez/kenar; gelişmişlik düzeyi; kır/kent; dinsel inanç düzeyi bölünmeleri) yenilerinin (sınıf, katman; sivil/asker; bölge) eklendiği bir Türkiye'de kuralların, ne ölçüde toplumsal gereksinimleri karşılamak üzere oluşan partilerin sayısını ve kendilerine taban bulabilme olanaklarını gemleyebileceği, yanıtı bugünden kestirilemeyecek bir konudur.

Buna karşılık, günümüzde artık üzerinde hiç kuşku kalmayan çok önemli bir konu ise, Türkiye'de halkın çok büyük bir çoğunluğunun demokrasiye olan bağlılığı ve oyun değeri hakkında kazandığı bilinçtir ●

Harita: 22

1983 MDP

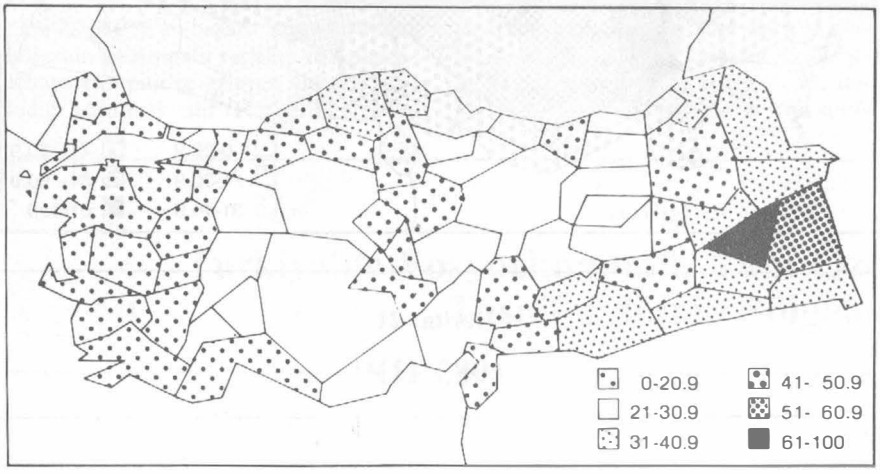

KISITLI SEÇİMLER: SODEP ve DYP üst üste Milli Güvenlik Konseyi'nin vetosuna uğrayıp, öngörülen yasal süre içinde kurucu üyelerini tamamlayamadıklarından, 6 Kasım 1983 seçimlerine katılamadılar. Böylece yüzde 35'in üzerinde oy potansiyeline sahip iki parti parlamento dışı kalmış oldu. ANAP, HP ve MDP'nin katıldığı bu seçimlerde ANAP büyük bir sürpriz yaparak 400 milletvekilliğinden 211'ini kazandı ve tek başına iktidar oldu.

KAYNAKÇA

- Nermin Abadan, *Anayasa Hukuku ve Siyasi Bilimler Açısından 1965 Seçimlerinin Tahlili*, Ankara, 1966.
- Deniz Baykal, *Siyasal Katılma. Bir Davranış İncelemesi*, Ankara, 1970.
- Fréderic Bon, Qu'est-ce que un vote?, *Quatre France*, 1979, No 2 s. 105-121.
- Tuncer Bulutay-Nuri Yıldırım, Türk Seçmenlerinin Oy Verme Eğilimlerinde İktisadi Sebepler Üzerine Bir Deneme, *SBFD*, 1968, No 23, s. 7-39.
- DİE İstatistikleri: 1961-1977 *Seçim Sonuçları: Türkiye Cumhuriyeti Anayasası Halkoylaması Sonuçları*, 1982.
- Tarhan Erdem, *Anayasalar ve Seçim Kanunları, 1876-1982*, İstanbul, 1982.
- Yüksel Gülmen, *Türk Seçmen Davranışı, 1960-1970*, İstanbul, 1979.
- Ergun Özbudun, *Türkiye'de Sosyal Değişme ve Siyasal Katılma*, Ankara, 1975.
- Ergun Özbudun-Frnak Tachau, Social Change and Electoral Behavior in Turkey: Toward a "Critical Realignement", *International Journal of Middle East Studies*, 1975, No 6, s. 460-480.
- Cenap Nuhrat, Türkiye Köylerinde Olağandışı Oy Verme, *SBFD*, 1971, No 26, s. 219-244.
- Resmi Gazete (14 Kasım 1983); *6 Kasım 1983 Seçim Sonuçları.*
- Eugenia Salvador, Territorial Voting Patterns as a Lasting Phenomenon: Their Survival to Periods of Dictatorial Rule, *ECPR*, Salzburg toplantısına sunulan tebliğ ve Equip de Sociologie Electoral, Resultados Electorales 1977-1982, *La Vanguardia*, Ekim, 1982.
- İlhan Tekeli-Raşit Gökçeli, *1973 ve 1975 Seçimleri. Seçim Coğrafyası Üzerine Bir Deneme*, İstanbul, 1977.
- Şirin Tekeli, Les élections en Turquie de 1946 à 1977: Introduction à l'étude de la formation d'un système éléctoral compétitif, *ECPR*, Brüksel toplantısına sunulan tebliğ, 1979.
- Şirin Tekeli, Les facteurs de continuité et de discontinuité concernant le vote: Considérations sur les éléctions du 6 Novembre 1983, *ECPR*, Salzburg toplantısına sunulan tebliğ, 1984.
- Nur Vergin, ANAP, orta ve yukarı gelir gruplarından oy aldı, *Cumhuriyet*, 24 Mart 1984.

SENDİKACILIK/ İŞÇİ HAREKETLERİ

Cumhuriyet Döneminde Türk Sendikacılığı

Prof.Dr. Alpaslan Işıklı

12 Eylül Sonrasında Sendikal Yasalar ve Sendikacılık

Kürşat İstanbullu

Cumhuriyet Döneminde İşçi Hareketleri

Kemal Sülker

Cumhuriyet Türkiyesi'nde İşçi Hareketleri

Mehmet Şehmus Güzel

Bu konuda ayrıca *Hukuk Düzeni (İstiklal Mahkemeleri), İktisadi Düzen ve Sorunları (İzmir İktisat Kongresi), Siyasal Düşünce Akımları (Sosyalist Akım), Siyasal Hayat (Siyasal Gelişmenin Evreleri), Sosyal Politikalar* **maddelerine bakınız.**

Cumhuriyet Döneminde Türk Sendikacılığı

Alpaslan Işıklı

Türkiye'de sendikacılığın gelişimi ve genel yapısı bakımından bazı ayırıcı aramak gerekirse, bunları genel olarak sendikacılık olgusunu belirleyen unsurlarla bağlantılı düşünmek gerekir. Türkiye'de sendikacılık, sanayileşmenin göreli olarak geri olduğu bir ortamda doğmuş ve gelişimini sürdürmüştür. Bu nedenle Türk sendikacılığı, derin tarihsel kökleri olan bazı güçlü sendikacılık hareketlerinden farklı olarak önemli bir içsel dinamiğin etkilerini -en azından başlangıç dönemleri bakımından belirgin bir biçimde taşımamıştır. Öte yandan sendikalaşma ve doğal olarak onunla içiçe bir oluşum niteliğinde beliren demokratikleşme süreci arasındaki ilgi de ilk ve güçlü sendikacılık hareketlerine sahne olmuş toplumlarda gözlemlenebilen gelişime göre bazı ayrılıklar gösterir. Örneğin, İngiltere'de, Fransa'da çalışan halk kesimlerinin uzun ve çetin mücadeleleriyle dolu olarak geçen demokratikleşme sürecinin başlıca dönüm noktalarında sendikacılık olgusunun belirleyici etkileri kolayca görülebilir. Oysa Türkiye'nin demokrasi tarihinin başlıca dönüm noktaları olan 1876, 1908, 1923'te olduğu gibi daha yakın tarihlerde de (1946'da, 1960'ta) belirleyici önemi olan bir sendikacılık hareketinden söz etmek olanağı yoktur. Kuşkusuz bu durum da ülkenin sanayileşme düzeyi ile ilgili özelliğinden bağımsız bir sonuç değildir. Sanayileşme gecikmiş olduğu içindir ki, demokrasinin bir siyasal üstyapı kurumu olarak benimsenmesi süreci içinde, temelde sanayileşme düzeyi ile bağlantılı olan sendikacılık hareketinin belirleyici etkileri önemsiz ve sınırlı kalmıştır. Dolayısıyla, demokrasinin yüzeyselliğini ve kolaylıkla yıkılabilir olmasının nedenlerini temeldeki bu eksiklikle bağlantılı olarak açıklamak mümkün görünmektedir.

Türkiye'de sendikacılığın özelliklerini belirleyen daha çok nicel alandaki bu unsurların yanında niteliksel bazı unsurların da değişik bazı sonuçlar doğurduğu görülür. Kuşkusuz, bütün bu unsurlar da kendi aralarında ilintisiz değildir. Türk sendikacılığının niteliksel yapısıyla ilgili başlıca özelliği, kuruluş ve gelişiminin esas olarak sınıf bilinci temeli üzerinde gerçekleşmemiş olmasıdır. Bu durum da, demokrasi mücadeleleri boyunca işçilerin sınıfsal ve sendikal bir kimlikle ortaya çıkmamış olmasıyla bağlantılı görünmektedir. Batı toplumlarında olduğu gibi aristokrasiye karşı sınıfsal temeli olan bir demokratik haklar mücadelesi veren yeni oluşmakta olan orta sınıfların yedeğinde bir işçi sınıfından söz etmek mümkün değildir Türkiye'de. Dolayısıyla Türkiye'de işçi sınıfının burjuvazinin çıraklığında ilk sınıf mücadelesi deneyimlerini kazandığını, ancak belli sınırlar içinde ve özel durumlar bakımından söylemek mümkündür. Bu açıdan, Demokrat Parti hareketinin ve ona öncelik etmiş ve onu izlemiş benzer nitelikteki oluşumların genel olarak emekçi halk kesimlerini -demagojik yöntemlerle de olsa- Batı'da olduğu gibi aristokrasiye karşı değilse de "asker sivil aydın kadroların

"DEVLET BABA" ANLAYIŞI: Kapitülasyonların kaldırılmış olması, yabancı sermayenin egemenliğinin sona ermiş görünmesi ve "devlet baba"nın her sınıfın çıkarlarını gözeteceği anlayışı, 1928-1946 döneminde sendikalaşmayı gereksiz ve sakıncalı görmüştü. O yıllarda Bursa'daki sırma fabrikasının yönetici ve "amele"si.

iktidarına" karşı siyasal mücadele ortamına çeken etkilerinden belki söz edilebilir. Ancak, sınıf bilinci üzerine kurulu sendikal oluşumlardan söz edebilmek için daha sonraki dönemleri beklemek gerekmiştir.

Türkiye'de sendikacılığı biçimlendiren iç dinamikle ilgili unsurların belirleyiciliğinin sınırlı kalması, dünya siyasal konjonktürü ile özellikle Batı'dan gelen etkilerle ilgili unsurların belirleyiciliğinin ağır basması sonucunu doğurmuştur. Genel olarak demokratikleşme sürecinin akışı ile de ilgili olarak ileri sürülebilecek bu gözlem, Türkiye'nin bağımlı ekonomik yapısıyla bağlantılı bir unsur olarak açıklanabilir. Bu açıdan bakıldığında sendikal hakların elde edilmesi aşamalarında Batı'da olduğu gibi uzun ve yoğun bir sınıf mücadelesi olgusuna raslanmamasını, buna karşılık çeşitli dönemlerde iktidar bileşiminde yer alan ilerici aydın unsurların payının öncemini anlamak kolaylaşmaktadır. Denebilir ki, Türk işçi sınıfı, sendikal haklarını kazanma çabasında Batı toplumlarında elde edilen derslerin sonuçlarından, bunları özümseyerek Türk toplumuna aktarmış ve iktidar bileşiminde yer almış olan bazı aydın kadrolar eliyle yararlanmıştır.

Türk sendikacılığı, İkinci Dünya Savaşı sonrası, özellikle 1960 sonrası gelişiminde, doğal karşıtlarını rahatsız etmeyecek, üstelik onların egemenliğine yardımcı olacak boyutlar içinde kaldığı sürece herhangi bir engelle karşılaşmamış, hatta birçok bakımlardan destek de görmüş sayılabilir. Ancak sendikacılık, sanayileşme ve demokratikleşme süreci ile bağlantılı olarak kazandığı nicel büyüklüğün ve uğradığı niteliksel dönüşümlerin sonucu olarak, toplumda kendisine tanınmak istenen sınırları zorlayan bir unsur haline geldiği ölçüde bu durumun değişmeye yüztuttuğu gözlemlenebilir. Nitekim, Türk sendikacılığı son yıllarda demokrasiyi korumakta yeterince etkin bir konum kazanmamış olsa bile -en azından giderek genişleyen bir kesimi bakımından- demokrasiye karşıt oluşumların öncelikle ortadan kaldırmayı kaçınılmaz saydıkları bir unsur haline gelmiş bulunmaktadır.

Tarihsel Gelişim

Tek Partili Dönem: Cumhuriyetin kuruluş yıllarında ekonominin kırsal faaliyete dayalı yapısı üzerinde oluşabilen sınırlı bir ücretli emekçi kesimi, esas olarak ülkenin ilk defa sanayileşmeye sahne olmuş yörelerinde, yani İstanbul ve çevresinde kümelenmiş bulunuyordu.

Cumhuriyet

İki Komünist Partisile Bunlara Mensub Altı Gazete ve Mecmua Kapatıldı

Sıkıyönetim Komutanlığının, bölgesinde genel güveni sağlamak endişesile dün aldığı tedbirler

Kapatılan partilerin liderlerile bir kısım mensubları yakalandılar

Parti merkezlerinde yapılan araştırmalarda birçok mühim vesikalar ele geçti

Mecliste dün Abdurrahman Münib işi tekrar görüşüldü

SENDİKA

YIĞIN SES

İstanbul Üniversitesi ve Millet Meclisi

Akaryakıtlara aid

KISA SÜREN SENDİKAL ÖZGÜRLÜK: 1946 yılında Cemiyetler Kanunu'nun "sınıf esasına müstenit cemiyet kurulamayacağı" hükmünün kaldırılarak sendikaların kurulmasına izin verilmesi üzerine, aynı yıl kurulan Türkiye Sosyalist Partisi ile Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi'nin etki ve yönlendirmesiyle birçok sendika kuruldu. Ancak, çok geçmeden, Sıkıyönetimce bu iki parti ve onlarla ilişkili görülen sendikalar kapatıldı.

Devlet İstatistik Enstitüsü verilerine göre, 1927 yılında 13.5 milyona ulaşmış bulunan nüfusun yaklaşık yüzde 76'sı kırsal kesimde yaşamaktadır. Kentlerde yaşayanların da çoğunlukla sendikalaşmaya ortam oluşturabilecek bir çalışma ilişkisi içinde bulundukları söylenemez. Nitekim, 1927 Sanayi Sayımı sonuçlarına göre, işletmelerin yüzde 70'inden fazlası, dörtten az kişinin istihdam edildiği küçük boyutlu işletmelerdir. Dört ve daha çok kişinin çalıştığı işletmelerde istihdam edilen yaklaşık 1.5 milyon kişinin, yalnızca 150 bin kadarı işçi ve yaklaşık 8 bini memur durumundadır.

Cumhuriyet yönetimi, Osmanlı döneminden 1909 tarihli Tatil-i Eşgal Kanunu ile yine aynı tarihte yürürlüğe girmiş bulunan İçtimaat-ı Umumiye Kanunu (Dernekler Yasası) hükümleri çerçevesinde kurulmuş ve faaliyetlerini sürdüren bazı sendikaların yer aldığı bir sendikal yaşam devralmıştır. Çoğu yabancılara ait işyerlerinde kurulmuş bulunan sendikaların eylemlerinin Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasına dolaylı veya doğrudan bazı katkıları olmuştur.

1924 yılında kabul edilerek yürürlüğe girmiş bulunan Cumhuriyet Anayasası da bütünüyle demokratik sayılabilecek niteliği ile toplanma ve dernek kurma hakkı çerçevesinde sendika hakkını da öngörmüş bulunuyordu. Bu çerçeve içinde, İstanbul başta olmak üzere ve Anadolu-Bağdat Demiryolu gibi göreli olarak yoğun işçi birikimine ortam hazırlamış faaliyet alanlarında, ülkenin çeşitli yörelerinde sendikalar varlığını sürdürmekteydi. Ancak, birkaç istisnanın dışında bu sendikaların çoğunluğu, 500-1000 kadar işçiyi kapsayan küçük ölçekli örgütlerdi.

Bu dönemin etkili sendikal örgütlerinden Türkiye İşçi Derneği, Şefik Hüsnü'nün başkanlığını yaptığı Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası'nın etkisi altında faaliyet göstermekteydi. Buna karşılık, İstanbul Amele Birliği ve 1924'te gerçekleştirilen bir başka örgütlenme, siyasal iktidarla uyumlu bir işçi hareketi oluşturma çabasının izleyicisi olarak belirmiştir.

1923'te toplanan İzmir İktisat Kongresi'nde çeşitli toplumsal kesimlerin yanı sıra işçiler de taleplerini dile getirmek olanağını bulmuşlardır. Kongrede alınan kararlarda, işçilerle ilgili olarak 1 Mayıs'ın İşçi Bayramı olarak kabul edilmesine, çalışma yaşamı ile ilgili çeşitli yasaların çıkartılmasına ve bu arada sendika hakkının tanınmasına da yer verilmiştir.

Ne var ki, sendikal faaliyete olanak tanıyan ve sendikal hakların gelişimi açısından elverişli görünen bu hukuksal ve siyasal ortam uzun sürmemiştir. 1925 Tarihli Takrir-i Sükun Kanunu, pek çok bakımlardan olduğu gibi sendikaların varlığı konusunda da önemli bir dönüm noktası oluşturmuştur. Bu yasa çerçevesindeki uygulamalarla ve bu tarihten sonra, her türlü işçi hareketi fiilen yasaklanmış; 1928'de Amele Teali Cemiyeti'nin de kapatılmasıyla sendikal hayat uzunca bir süre için tümüyle sona ermiştir.

Bu yöndeki uygulamalar, daha sonra çıkarılan mevzuat hükümleriyle yasal dayanaklara kavuşturulmuştur. 1933'te Ceza Kanunu'nda yapılan değişiklikle, grev, cezai müeyyideye tâbi tutulmuştur. 1936 tarihli İş Kanunu da uygulama alanına giren işyerlerinde grevi yasaklayıcı hükümler getirmiştir. Nihayet 1938 tarihli Cemiyetler Kanunu "sınıf esasına müstenit" cemiyet kurulmasını yasaklamakla, mevzuatın, sendika hakkına karşıt niteliğine kesinlik getirmişti.

Tek partili dönemde sendika hakkına ilişkin olarak benimsenen bu politikayı,

rejimin genel yapısı içine oturtmak bir bakıma kolay değildir. Yeryüzünde mazlum milletlerin kurtuluşu mücadelesine başarıyla öncülük etmiş bir önder olarak Atatürk'ün döneminde gerçekleşmiş bulunan bu durumu, O'nun adalet ve emeğe saygı ilkesi üzerine kurulu görüşleriyle ve bu görüşlerin ifadesi olan çeşitli açıklamalarıyla bağdaştırmak zor olabilir. Ancak belirtmek gerekir ki, Kemalizm'in dayandığı temeller arasında Türk toplumunun "sınıfsız imtiyazsız kaynaşmış bir kitle" olduğu görüşü de yer almaktadır. Gerçekten de padişahlık yönetiminden kurtulmuş ve tümüyle yoksul bir ülke olarak, o zamanın Türkiyesi'nde, bu sözlerde yansıyan derin özlemin gerçekleşmiş olduğu izlenimini verebilecek bir yapıyı gözlemlemek mümkün olabilirdi. Ayrıca, kapitülasyonların kaldırılması ve ekonomide yabancı sermayedarların egemenliğinin son bulmuş görünmesi de artık sendikal mücadeleye konu olabilecek bir ortamın mevcut bulunmadığı kanısını haklı çıkaracak bir gelişme olarak algılanabilmekteydi. Bu koşullar içinde herkesin çıkarını gözeten bir "baba devlet" anlayışı, uzun süre, toplumsal sorunların çözülmesinde yeterli görülen bir siyasal ve hukuksal modelin temeli olmuş ve bu anlayışın doğal sonucu olarak sendikalaşma, gereksiz ve sakıncalı sayılabilmiştir.

Ne var ki, zamanla kapitalist ekonomik gelişmenin sonuçları olan çelişkiler belirginleştikçe ve işçi sınıfı birikimi belli bir düzeye ulaştıkça, sendika hakkının gerekliliği ve kaçınılmazlığı reddedilmez bir boyut kazanmıştır. Toplum ve devlet yapısının bu gelişime cevap verebilecek yönde bir evrime uğraması, daha sonraki dönemlerde uluslararası koşullarda ve evrensel düzeyde egemen dünya görüşünün bileşiminde meydana gelen dönüşümlerin belirlediği çerçeveye geniş ölçüde bağlı olarak gerçeklik kazanabilmiştir.

1946-1961 Dönemi: İkinci Dünya Savaşı'nın faşizmin ve nazizmin yenilgisiyle sonuçlanmasının, Türkiye'de demokrasiye olan güvenin ve demokrasiye bütün kurumlarıyla eksiksiz bir işleyiş kazandırma yönündeki eğilimlerin güçlenmesi yönünde etkili olmaması düşünülemezdi. Dolayısıyla, belli bazı sınırlılıklar içinde de olsa, çok partili hayata geçişin ve sendikal hakların tanınmasının bu dönemin ilk yıllarından itibaren gerçeklik kazanmış olmasını geniş ölçüde böyle bir bağlam içinde değerlendirmek anlamlı görünmektedir.

DP DÖNEMİNDE SENDİKACILIK: Demokrat Parti iktidara geldiğinde 375 bin dolayındaki işçinin ancak 78 bini sendikalıydı. DP, seçim öncesinde grev hakkı vaadettiği halde iktidara geldikten sonra bu vaadini hatırlatan sendikalarla yöneticilerine baskı yaptı. Dolayısıyla, işçilerin sendikalara ilgi ve desteği sınırlı kaldı.

Bu dönemde, uluslararası alanda her bakımdan demokratik bir ülke ve toplum niteliğiyle yer almaya özen gösterilmiş; bu çerçeve içinde, Birleşmiş Milletler'e bağlı Uluslararası Çalışma Örgütü'ne (ILO) işçi temsilcilerinin de yer aldığı tam delegasyonla katılabilme gereksinimi, sendikaların kurulmasına olanak sağlama açısından önemli bir unsur teşkil etmiştir. Dış dünya ile etkileşim ve özellikle ILO üyeliği çerçevesinde başlayan ilişkiler ve yararlanılan ilgi ve destek, sendikacılığın gelişiminde ve biçimlenmesinde katkı sağlamıştır.

Öte yandan, Cumhuriyetin ilanını izleyen yıllarda sanayileşme alanında kaydedilen bazı gelişmeler, sendikacılığın üzerinde temellenebileceği işçi topluluğunun hacminde belli bir genişleme sonucunu doğurmuş bulunuyordu. Sendika hakkının gündeme gelmesinde bu gelişmenin rolü, o zamanın iktidar organı olan *Ulus*'ta, 1947 yılında şu cümlelerle anlatılmaktadır: *"Memleketimizin son yirmi yılı içerisinde endüstrileşme yolunda bir hayli mesafe almış olduğu ve daha bu günden yalnız İş Kanunu kapsamına girenlerin sayısı üç yüz bini aşan bir işçi topluluğu meydana gelmiş bulunduğu gözönünde tutulacak olursa, geçimlerini günlük kazançları ile sağlamaya çalışan bu yurttaşlara da bu hakkı tanımanın ve bu imkânı hazırlamanın yerinde olacağı pek tabiîdir."*

İkinci Dünya Savaşı sonrası yıllar, Çalışma Bakanlığı'nın kurulması, sosyal sigortaların temellerinin atılması gibi çalışma hayatıyla ilgili gelişmelere sahne olmuştur. Aynı alanda, başka ve önemli bir gelişme olarak 1946 yılında Cemiyetler Kanunu'nda yapılan bir değişiklikle, sendikaların kurulmasına yasal açıdan engel teşkil eden bir duruma son verilmiş; söz konusu yasanın "sınıf esasına müstenit cemiyet kurulamaz" hükmü kaldırılmıştır.

Bu yasal değişikliğin hemen ardından, gene başta İstanbul olmak üzere, ülkenin sanayileşmiş yörelerinde hızla sendikalar kurulmaya başlamıştır. Ancak, sendikalaşmanın üzerinde temelleneceği nicel ve niteliksel birikimin yetersizliği bu dönemde de kendisini göstermiştir. 1946'da sendikaların doğuşunda ve yönlenmesinde, aynı yıl kurulmuş bulunan iki sosyalist parti ("Türkiye Sosyalist Partisi" ve "Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi") başlıca belirleyici unsur olmuştur.

Sendikacılığın muhtaç olduğu temel bi-

rikimden geniş ölçüde yoksun olduğu bir ortamda bu tür siyasal etkilerin belirlediği bir nitelik ve görünüm kazanmış olması, ayakta kalabilmesi için yeterli olmamış; tam tersine bu durum, sendikaları kapatma veya kısıtlama yönündeki eğilimlere gerekçe hazırlamıştır. Bu nedenledir ki 16 Aralık 1946'da Sıkıyönetim Komutanlığı'nın emri ile mevcut sosyalist partilerle birlikte onlarla ilişkili görülen sendikaların kapatılması zor olmamış ve böylece sendikal hayat belli bir düzenlemeye göre yeniden oluşturulmaya elverecek suskun bir konuma getirilebilmiştir.

Sendikalar için gerekli görülen sınırlamaları 5018 sayılı ve 1947 tarihli Sendikalar Kanunu getirmiştir. Bu yasa ile sendikalara üyeleri adına "umumi mukaveleler" aktedebilme hakkı öngörüldüğünden, toplu sözleşme olanağı doğmuş gibi görünmekteyse de, gerçekte grev yasağının devam etmekte olması nedeniyle, bu hakka ilişkin hükmün fiili bir önem taşımadığı söylenebilir. Öte yandan, yasanın 5. maddesiyle sendikaların siyasetle uğraşmasının yasaklanmış olması, genel olarak sendikaların faaliyet alanının sınırlanmasında ciddi olarak işlev gören bir unsur oluşturmuştur. Ayrıca, aidatların toplanmasında "kaynaktan kesme" yönteminin öngörülmüş olmaması, sendikaların mali bakımdan güçlenmede yararlanabilecekleri bir kolaylıktan yoksun kalmaları sonucunu doğurmuştur. Bu duruma ek olarak yasanın bazı hükümleri 1946 tarihli Cemiyetler Kanunu'nun ilgili hükümleriyle birlikte ele alınarak, farklı iş kollarındaki işçileri kapsayan "birlik" adı altındaki sendikal kuruluşların varlığına olanak tanımayacak yönde yorumlanmış ve böylece sendikalaşma hareketine karşı özellikle 1950-1969 yıllarında işletilen bir baskı unsuru elde edilmiştir.

1947 tarihli Sendikalar Kanunu kabul edilirken o zamanın iktidar ve muhalefet partileri "siyasetle uğraşma" yasağının kabul edilmesinde oybirliği içinde hareket etmişlerdi. Ancak, bu yasanın yürürlüğe girmesini izleyen dönemde her iki parti de sendikaları kendi çizgilerindeki bir siyasetin izleyicisi ve destekçisi konumuna getirmek için büyük çaba sarfetmişlerdir. İktidar partisi CHP, özellikle kendisine bağlı olarak kurulmuş ve faaliyet gösteren işçi bürosu aracılığıyla, bu çabasını ortaya koymuştur. CHP İşçi Bürosu, yalnızca o yıllarda değil, günümüze varıncaya dek Türk sendika hareketinde rol oynamış bulunan geniş bir yönetici kuşağının oluşumunda etkili olmuştur.

Muhalefet Partisi DP'nin sendikalar üzerinde etkili olabilmek için yararlandığı en etkili silah, grev hakkının tanınması vaadidir. DP, gerek önde gelen yöneticilerinin ağzından gerek programında yer vermek suretiyle bu vaadini açıkça ortaya koymuştur. DP'nin bu tavrının 1950 seçimlerinde sağladığı başarıya katkı sağlamamış olması düşünülemez.

1950 öncesinde sendikalar mevcut iki partiye olan yakınlıklarına göre ikiye bölünmüş durumdaydılar. Özellikle büyük ve önde gelen sendika örgütlerinden İstanbul İşçi Sendikaları Birliği, CHP etkisinde görünmekteydi. Buna tepki olarak DP çizgisindeki sendikalar, 1950'ye

"GREV HAKKI GELDİ": 1961 Anayasası'nın öngördüğü sendika ve grev hakkıyla ilgili düzenlemeler 24 Temmuz 1963'te yürürlüğe giren Sendikalar Kanunu ile Toplu Sözleşme, Grev ve Lokavt Kanunu'nda yer aldı. Grevli, toplu sözleşmeli çalışma hayatının başlamasıyla sendikalara ilgi arttı.

AMERİKAN SENDİKALARIYLA İLİŞKİ: Türk-İş ve bağlı sendikaların üst yönetimleriyle Amerikan hükümetinin çeşitli organları ve Amerikan sendikaları arasındaki ilişki 1960'larda yoğunlaştı. Türk-İş'in AID kanalıyla sağladığı Amerikan kaynaklı mali "yardım" önemli tutarlara ulaşırken sendika yöneticilerinin Amerika "ziyaret"leri de hızlandı. Amerika'ya gidecek sendikacılardan üçü, İstanbul Amerikan Başkonsolosluğu mensuplarından D.C. Butcer'la.

SINGER GREVİ: Bu grev, 1960'lı yıllarda kamuoyunun ilgisini çeken işçi hareketlerinden biri olduğu gibi, yabancı sermayeye tepkinin dile getirilmesinde de etken olmuştu.

ulaşıldığında, bir hayli artmış bulunuyordu.

1950'de DP iktidara geldiği vakit, İş Kanunu kapsamına giren işçilerin sayısı 375 bine yaklaşmış bulunuyordu. Buna karşılık, sendikalı işçi sayısı (Çalışma Bakanlığı kayıtlarına göre) 78 bin kadardı.

DP iktidarı ile sendikaların geniş bir kesimi arasındaki uyumlu ilişkiler uzun ömürlü olmamıştır. DP'nin iktidara geldikten kısa bir süre sonra grev hakkı vaadini unuttuğu, buna karşılık grev hakkı talebinde bulunan sendikaların ve yöneticilerinin baskı ve takibata uğratıldığı görüldü.

Sendikalar, güçlü ve bilinçli bir tabandan yoksun oldukları için, grev hakkını elde edemediler; karşılık olarak, grev hakkının tanınmadığı bu dönemde işçilerin sendikalara dönük beklentileri, dolayısıyla bu alanda ortaya koydukları ilgi ve destek, sınırlı kalmıştır denilebilir.

Sendikaların, gelir düzeyleri genel olarak aidat ödemeye elvermeyecek düzeyde bulunan işçilerden ve üyelerinden gördüğü ilgi ve desteğin yetersizliği, mali bakımdan zayıf kalmaları sonucunu doğal olarak beraberinde getirmiştir. Bu dönemde sendikaların yararlanabildiği başlıca mali kaynak, İş Kanunu'na göre kesilen ceza paralarından Çalışma Bakanlığı eliyle sendikalara dağıtılmak üzere biriktirilen fondur. Ne var ki, bu fon da çoğu zaman siyasal iktidar tarafından, sendikaları baskı altında tutma ve bağımlılaştırma girişimlerinin bir aracı olarak kullanılmıştır.

1952'de ICFTU'nun geniş yardım ve desteğiyle Türk-İş kurulmuştur. Türk-İş'in kuruluşuyla birlikte canlanan, konfederasyon olarak veya işkolu örgütleri olarak uluslararası alanda organik ilişkiler kurmaya yönelik talepler, siyasal iktidar tarafından 1947 tarihli Sendikalar Kanunu'nun verdiği yetkiye dayanılarak sürekli reddedilmiş olduğundan, sendikaların bu tür ilişkiler çerçevesinde sağlayacakları destek ve yardımlar da sınırlı kalmıştır.

Siyasal iktidarın girişimi ile mahkemelerin sendika "birlik"lerini kapatmaları 1957'de başlanmıştır. Bu tarihten sonra iktidarın sendikalar karşısındaki yasakçı tutumu büsbütün ağırlaşmıştır.

1960'lara doğru hükümet bir yandan sendikaların en doğal faaliyetlerini bile siyaset yapma yasağı kapsamı içine sokarak onları baskı altında tutarken, diğer yandan sendikaları DP'ye bağlı "Va-

DİSK KURULUYOR: Türkiye İşçi Partisi'nde toplanan ve bu parti kanalıyla sendikaları etkileyen birikim ile bunun yol açtığı Türk-İş'ten kopmalar sonucu 1967 Şubatı'nda Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu kuruldu.

tan Cephesi" ocakları haline dönüştürme çabaları başlatılmıştır. Böylece, sendikaların işçilerin biraraya gelerek görüşmede bulunabildikleri yerler olma niteliklerini dahi koruyamaz duruma geldikleri bir sırada 27 Mayıs hareketi gerçekleşmiştir.

1961 Anayasası Sonrası: 1960'a gelindiğinde Türkiye'de iş mevzuatı kapsamına giren işçi sayısı 800 bini aşmış bulunuyordu. Sendikalı işçi sayısı ise 300 bine yaklaşmıştı. Ancak, 27 Mayıs Anayasası ile sağlanan hakları işçi sınıfı birikiminin temel teşkil ettiği kitlesel taleplerle açıklamaya çalışmak, geniş ölçüde yanıltıcı bir değerlendirme olabilir. Zira, 27 Mayıs'a gelindiğinde sendikalar önemli bir bölümüyle suskunlaştırılmış veya devrilen iktidarlarla uyumlu konuma sokulmuş bulunuyordu. Bu arada Türk-İş de DP iktidarına yakın, dolayısıyla Anayasaya işçi haklarının geçirilmesinde etkili olan güçlerle kopukluk içinde veya karşıt konumda bir kadronun yönetiminde bulunduğu bir sırada 27 Mayıs hareketi gerçekleşmiştir.

27 Mayıs hareketi, kuşkusuz, çok değişik unsurların bileşkesi olan bir muhalefetin ürünü olarak gerçeklik kazanmıştır. Ancak, Kurucu Meclis'te Anayasa'nın kabulünde özellikle işçi haklarına ilişkin maddelerin biçimlenmesinde, bu hakların toplumsal çalkantılara ve acılara yol açabilecek mücadelelere yer bırakmaksızın sağlanması kaygısıyla hareket eden, Batı'nın deneyimlerinden etkilenmiş aydın kadroların önemli bir işlev gördükleri söylenebilir. Aynı durum, iki yıl sonra, Anayasa'da öngörülen işçi haklarını düzenleyen yasaların yürürlüğe girmesinde de görülmektedir. Dönemin Çalışma Bakanı, Bülent Ecevit söz konusu yasaları TBMM'ne sunarken yaptığı konuşmada bu gerçeği şöyle vurgulamaktadır:

"Batı demokrasilerinin hemen hepsinde bu kanunla Türk işçisine tanımak üzere bulunduğumuz haklar ancak uzun ve kanlı mücadeleler sonunda elde edilmiştir. (...) Şu birkaç gün içinde bu hakları, bu tür mücadelelere gerek kalmaksızın Türk İşçisine tanımak suretiyle toplum ve tarihe büyük bir hizmette bulunmuş olacağınız şüphesizdir. (...) Batı ülkelerinde, tatbikat önden, kanunlar arkadan gelmiştir.(...) Bizde önce kanun gelecek, tatbikat arkadan gelecektir."

Nitekim öyle olmuş ve belli bir uygulama döneminden sonra, kronolojik sıralama farkıyla da olsa, benzer durumlarla karşılaşmanın kaçınılmazlığı görülmüştür.

27 Mayıs Anayasası, gerek temel haklara ve sosyal haklara ilişkin hükümleri, gerek sendika hakkı ile doğrudan ilgili hükümleri dolayısıyla birçok bakımlardan olduğu gibi sendikacılık alanında da yeni bir dönemin başlangıcını simgelemiştir. 1961'de halkoylaması sonucu yürürlüğe giren Anayasa, 46. maddesinde "çalışanlar"a sendika hakkını, 47. maddesinde ise "işçiler"e grev ve toplu sözleşme hakkını tanımış bulunuyordu. 46. maddede "çalışanlar" sözünün kullanılmış olması, özellikle memurların da sendika hakkı kapsamında olduklarını ifade etmesi bakımından önem taşımaktaydı.

Anayasa'nın öngördüğü sendika hakkına ilişkin hükümler doğrultusundaki yasal düzenlemeler, 274 sayılı Sendikalar Kanunu ve 275 sayılı Toplu İş Söz-

leşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu ile sağlanmıştır. Her iki yasa da 24 Temmuz 1963 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Öte yandan, memur statüsünde çalışanların sendika hakkını düzenlemek üzere 14 Ağustos 1965'te 624 sayılı yasa yürürlüğe girmiştir. 27 Mayıs sonrasının siyasal ve hukuksal koşulları içinde belirgin bir özgürlük ortamından yararlanan sendikalar ve bir süre tek sendikal üst örgüt olarak Türk-İş, hızla toparlanma ve dinamizm kazanma eğilimi göstermeye başlamıştır. Bu dönemde sendikaların grev hakkına sahip ve toplu sözleşme yapabilen kuruluşlar haline gelmeleri, işçilerden gördükleri ilginin artmasında önemli bir etken olmuştur. Öte yandan, memur statüsünde çalışanların sendikalarının da grev hakkına sahip olmamakla birlikte (başta TÖS -Türkiye Öğretmen Sendikaları Konfederasyonu- olmak üzere) birer baskı grubu olarak varlıklarını duyurduklarına tanık olunmuştur.

Türk-İş, 27 Mayıs'ı izleyen ve yürürlükteki Anayasa'dan yana siyasal güçlerin iktidar olduğu yıllarda işçi hakları konusunda ve genel olarak toplum sorunları karşısında, bir süre sonra kendisinden ayrılarak DİSK'i oluşturacak güçleri de belli ölçüde temsil eden bir çizgi izleyebilmiştir. Türk-İş'in 1965 tarihli 6. kongresinde ekonomik ve toplumsal konularda yönetim kurulu faaliyet raporunda ifade edilen ve kongrece onaylanmış bulunan görüşler ve daha sonra benimsemiş olduğu 24 ilke böylesine hassas bir bileşimin ifadesi olmuştur.

Ne var ki, 1965'te ülkede 27 Mayıs Anayasası'na karşı güçlerin temsilcisi olan bir parti tek başına ve uzunca bir süre için iktidar olmaya başladıktan sonra, Türk-İş üst yönetiminin yapısı ve izlediği çizgi de hızlı bir değişikliğe uğramıştır. Türk-İş'in 6. kongresi, aynı zamanda, seçimler sonucu yönetim kadrolarında geniş çaplı değişiklik olmasının da ortaya koyduğu gibi, bu örgüt açısından, Anayasa'nın simgelediği eğilimle uyuşmayan bir çizginin egemenliğinin güçlenmesinin başlangıcı olmuştur.

Bu dönemde Türk-İş üst yönetiminin yönelimlerinin belirlenmesinde yalnızca 1965 sonrası iktidar partisinin etkileri değil, bunun yanı sıra ve bu partinin yapısı ve niteliğiyle uyumlu dış ilişkilerin de önemli bir rol oynadığı görülür. Gerçekten de bu dönemde Türk-İş ve bağlı sendikaların üst yönetimlerinin Amerikan hükümetinin çeşitli organlarıyla ve Amerikan sendikalarıyla yoğun bir ilişki içine girmeye başladığı bilinmektedir. 1960-1970 yılları arasında Türk-İş'in yalnızca AID (*Agency for International Development*) kanalıyla sağladığı Amerikan kaynaklı mali "yardım"ların tutarı, aynı dönemdeki toplam aidat hasılatına eşit düzeydedir. Türk-İş bünyesindeki eğitim vb. isimler altında yürütülen faaliyetler ve sendika yöneticilerinin yoğun Amerika ziyaretleri de bu etkilerin gerçekleşmesinde geniş olanaklar sağlamıştır. Özellikle son yıllarda Türk-İş üzerindeki Amerikan etkilerinin sağlanmasında, Latin Amerika'da çeşitli siyasal olaylara adı karışmış bulunan AIFLD'nin (Özgür Emeğin Gelişimi için Amerikan Enstitüsü) bir benzeri olan, AFL-CIO'ya bağlı AAFLI'nin (Asya-Amerika Özgür Çalışma Enstitüsü) yoğun ve etkili bir faaliyet içinde bulunduğu görülmektedir.

Türk-İş üzerindeki Amerikan kaynaklı etkilerin en başta gelen sonucu, "partilerüstü politika" anlayışında ve uygulamasında kendisini göstermiştir. Amerikan sendikacılığının *"non-partisanship politics"* ilkesinin bir benzeri niteliğindeki bu anlayışın uygulamadaki belirtisi, sendikaları kendi demokratik yönelimleri doğrultusunda bir siyasal güç olmaktan alıkoyma ve sermaye yanlısı güçlere destek sağlama biçiminde gerçekleşmiştir. Oysa, 274 sayılı Sendikalar Kanunu'nun, sendikaların siyasal partilerle organik ve mali bağlantılar kurmalarını yasaklamakla birlikte, siyasal alanda etkin bir demokratik güç olarak işlev görmelerine belli ölçüde olanak sağlayan bir hukuk-

1317 SAYILI YASAYI PROTESTO: CHP ve TİP'in muhalefetine rağmen parlamentodan geçen 1317 sayılı yasa, Sendikalar Kanunu'nun kimi hükümlerini değiştiriyor ve özellikle DİSK'i ortadan kaldırmaya yönelik maddesiyle belirli bir faaliyet biriminde çalışanların üçte birinden fazlasını temsil eden sendikalara yaşama olanağı tanımıyordu. 15/16 Haziran olayları, bu yasayı protesto amacıyla başlamıştı.

sal çerçeve çizdiğini söylemek mümkündür.

Kuşkusuz, 1960 sonrası Türk sendikacılığının genel yapısını, yalnızca partilerüstü politikanın egemenliğiyle ve bu politikanın egemenliğinin sağlanmasında etkili olan güçlerle açıklamak doğru değildir. Partilerüstü politikaya karşıt eğilimlerin Türk sendikacılığındaki ilk belirtisi, 1961'de, çoğu Türk-İş bünyesinden 12 sendikacı tarafından Türkiye İşçi Partisi'nin kurulması olmuştur. TİP'de toplanan ve bu parti kanalıyla sendikaları etkileyen birikimle Türk-İş'de egemenlik kazanan çizgi arasındaki çelişki, Türk-İş'den bazı kopmalar olması ve 1967'de Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun (DİSK) kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Türk-İş'deki bölünme sonucu DİSK'in kurulması, bir bilim adamımızın deyişiyle, "TİP'den çok AP'nin bir başarısı" olarak değerlendirilebilir. Ayrıca, sendikacılık açısından, gelişmelerin bölünmelere yol açmadan sağlanabilmesinin önemi açıktır. Bu tür bir gelişme, daha sonraki dönemlerde bazı güçlere, bir yandan DİSK'i tecrit etme, diğer yandan Türk-İş bünyesindeki faaliyetlerinde rahatlık sağlama bakımından elverişli bir ortam kazandırmıştır.

Türk-İş içinde "partilerüstü politika" karşısında uyanan diğer bir tepki de CHP'deki yenilenmelerle bağlantılı olarak kendisini ortaya koymuştur. CHP'de 1966'dan itibaren "ortanın solu" ve daha sonraları bunun bir uzantısı olarak benimsenen "demokratik sol" hareketin genel olarak sendikalarda ve bu arada Türk-İş tabanında geniş bir kitlesel ilgi uyandırmaya başladığı görülmüştür. Bu gelişmenin sonucu olarak Türk-İş içinde özellikle 1971 başlarında "4'ler Raporu" ve "12'ler Raporu" olarak adlandırılan bildirilerle sesini kamuoyuna duyuran bir sosyal demokrat sendikacılık hareketi güç kazanmaya başlamıştır. Bu hareketin önde gelen unsurlarından Genel-İş ve Oleyis daha sonraları Türk-İş'ten ayrılarak DİSK'e katılmışlar ve 1977 tarihli kongreden itibaren DİSK yönetiminde Maden-İş aracılığıyla etkinlik kazanmış olan çizginin ağırlığının son bulmasında bu sendikalar (özellikle Genel-İş) önemli bir rol oynamıştır. Bununla birlikte, sosyal demokrat sendikaların bir diğer bölümü (Yol-İş, Petrol-İş, Tez Büro-İş vb.) Türk-İş bünyesinde kalmışlardır ve Türk-İş'in

yönetiminde etkinlik kazanma mücadelelerine son vermiş değillerdir.

Türk-İş'in partilerüstü politikasına karşı beliren sendikal oluşumları engellemeye yönelik müdahalelerin birbiri ardından ortaya konulması çok gecikmemiştir. İlk önemli girişim, 1970 tarihinde 1317 sayılı yasa ile 274 sayılı yasada yapılan değişikliklerdir. Buna paralel olarak 275 sayılı yasada yapılmak istenen değişikliklerle ilgili yasama çalışmaları, Anayasa Mahkemesi'nin bu konudaki eğilimleri belirginleştikten sonra yarıda kesilmiştir.

1317 sayılı yasa, çeşitli değişikliklerin yanı sıra belli bir faaliyet biriminde çalışanların üçte birinden fazlasını temsil eden sendikalara yaşama olanağı tanımaktaydı. Bu konuda asıl önem taşıyan husus, dönemin iktidarının sözcüleri tarafından bu yasa değişikliğinin DİSK'i ortadan kaldırmak amacıyla kullanılacağının ifade edilmiş olmasıdır.

15-16 Haziran olayları, 1317 sayılı yasayı protesto niteliğiyle patlak vermiştir. Yasaya parlamento içinde TİP'ten başka CHP de muhalefet etmiştir. Nitekim, yasanın bellibaşlı hükümlerinin 19 Ekim 1972'de Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmesi de bu partilerin açtığı davanın sonucu mümkün olmuştur.

12 Mart müdahalesi, 15-16 Haziran Olayları'nın ardından ve sosyal demokrat sendikacılık hareketinin canlılık kazandığı bir sırada gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde Anayasa'da yapılan değişiklikler arasında temel hakların sınırlamasına ilişkin hükümler bulunduğu gibi, sendika hakkını genel olarak ilgilendiren hükümlerin yanı sıra özel olarak ilgilendiren değişiklikler de bulunmaktadır. Bunların en önemlisi 46. maddede yapılan değişikliktir denilebilir. Söz konusu değişiklikle sendika hakkı "çalışanlar"a değil "işçiler"e tanınmak suretiyle memurların sendika kurma hakkı ortadan kaldırılmak istenmiştir. 12 Mart döneminde DİSK yöneticilerine ve üyelerine karşı çeşitli adli kovuşturmalara girişildiği görülür. Bu arada, DİSK üst yönetimine dahil sendikacılar, "Elrom Olayı" gerekçe gösterilerek bir süre tutuklandıktan sonra serbest bırakılmışlardır.

12 Mart sonrası dönemde MC iktidarlarıyla sendikalar arasındaki çeşitli sürtüşmelere ve uyumsuzluklara tanık olunmuştur. Bu konuda, siyasal iktidarın yetkili sendikanın belirlenmesinde Çalışma Bakanlığı'na tanınmış olan görevin; bazı sendikaların korunması, buna karşılık istenmeyen bazı sendikaların baskı altında tutulması yolunda kullanılmasına ilişkin uygulamalar önemli bir yer tutmuştur. Bu dönemde, yetkili sendikanın belirlenmesinde referandum ve benzeri çözümlere işlerlik kazandırma yönünden bazı yargıçlarca başlatılan uygulamalar, siyasal iktidarın ve Yargıtay'ın onayını görmemiştir.

MC koalisyonlarının ortaklarından MSP'nin desteğini gören Hak-İş ve MHP'yle bağlantılı MİSK olgusunun sendikacılıkta yeni bir parçalanma teşkil edebilecek boyutlar kazandıkları söylenemez. Bununla birlikte MİSK'in ve Türk-İş bünyesindeki MHP'ye yakın diğer bazı sendikaların (Türk-Metal-İş, Çelik-İş) kendilerine özgü bir sendikacılık türünün örneklerini ortaya koymakta bir hayli etkinlik gösterdiklerini kabul etmek gerekir.

Her şeye rağmen, 12 Eylül öncesinin terör olaylarının işçi kesimindeki yansımalarının sınırlı kaldığı bir gerçektir. Ayrıca, işçilerin terörün kaynağı değil başlıca hedefi olduğu, 1 Mayıs 1977 katliamı ve Kemal Türkler cinayeti gibi olaylarda görülmüştür.

12 Eylül hareketi, sendikacılık bakımından da, 27 Mayıs'la başlayan bir dönemin düğümlendiği nokta olarak gerçekleşmiştir. Sendikal faaliyetler ilk Konsey bildirisiyle durdurulmuş; DİSK ve MİSK'in yönetimi kayyumlara devredilmiş; DİSK yöneticileri yargılanmak üzere tutuklanmıştır. Ayrıca 2364 sayılı yasa ile grev ve toplu sözleşme hakkı askı-

SENDİKAL BİRLİK SORUNU: Sendikal birlik, her şeyden önce sendikal özgürlük ve sendikal deneyim sorunudur. Bunlar kazanıldığı ölçüde birlik sağlanmaktadır. Nitekim 1961 Anayasası ile başlayan dönemde sendikalı işçi sayısı önemli ölçüde arttığı halde sendika sayısı aynı oranda artmamıştır. Karşı sayfada: 1971 başında Harp-İş kongresi, üstte: 1974'te işyerinde sendika referandumuna katılan Teksif işçileri.

ya alınmış; toplu iş uyuşmazlıklarının çözümünde "geçici olarak" Yüksek Hakem Kurulu'na zorunlu bir tahkim organı görevi verilmiştir. Öte yandan, 1402 sayılı Sıkıyönetim Yasası'nda yapılan değişiklikle sıkıyönetim komutanlarına kamu kesiminde çalışanların işlerine son verme yetkisi tanınmış; ayrıca, 10 Ocak 1981 tarihinde Ceza Kanunu'nda yapılan değişiklikle "memurların veya işçi niteliği taşımayan kamu hizmeti görevlilerinin" grev niteliğindeki eylemleri karşısında hapis cezasını da içeren cezalar uygulanması öngörülmüştür.

Türk Sendikacılığının Üyelik ve Örgüt Yapısı

1961 Anayasası çerçevesinde yapılan hukuksal düzenlemelerle grev ve sendika hakkına sahip bir sendikal örgüt kurma veya böyle örgütlere üye olma hakkı "işçi"lere tanınmıştır. Dolayısıyla kamu kesiminde memur statüsünde çalışanlar, sosyoekonomik açıdan işçi niteliği taşısalar bile, yasal açıdan işçi sayılmamaları halinde bu hakkın kapsamı dışında kalmaktadırlar. Bu konu, 12 Mart döneminde memurların sendika kurma haklarının tümüyle ortadan kaldırılmasına yönelik Anayasa değişikliği sonucunda ayrı bir önem kazanmıştır. Ülkemizde memurların, işçilerden farklı bir kategori olarak düşünülüp grev ve toplu sözleşme hakkı dışında bırakılmaları, işçi-memur ayırımı sorununa tartışmalı bir nitelik kazandırmıştır. Ayrıca, Sendikalar Yasası, sendika hakkından yararlanma açısından başka bazı istisnalar öngörmüş bulunmaktadır.

Türkiye'de toplam sendikalı işçi sayısı konusunda gerçekçi bir bilgi sahibi olmak güçtür. (Ayrıca bu durum, konunun niteliği sonucu Türkiye ile sınırlı da değildir.) Bir yandan sendikaların genellikle üye sayılarını abartmalı bir biçimde ilan etme eğilimi içinde olmaları, diğer yandan bir işçinin birden fazla sendikaya üye olmasının yasal açıdan mümkün olması, sendikalı işçi sayısının yanlışsız bir biçimde dökümüne engel teşkil etmektedir. Çalışma Bakanlığı kayıtlarına göre, son yıllarda toplam sendikalı işçi sayısı 3.5 milyon civarındadır. Toplam sigortalı işçi sayısının 2.5 milyon civarında olduğu düşünülecek olursa, sendikalı işçi sayısının da bu miktarla sınırlı bir düzeyde ve toplam olarak en fazla 2 milyon kadar olabileceği tahmin edilebilir. Son yıllarda toplam faal nüfus 17 milyon ve toplam ücretli sayısı ise 5 milyonun üstünde olduğuna göre, abartmalı olduğunu tahmin ettiğimiz verilere göre saptanan bir toplam sendikalı işçi sayısından hareket edilse bile, yüksek bir sendikalaşma oranının bulunmadığı sonucuna varılabilir.

Çalışma Bakanlığı kayıtlarına göre, sendikalı işçilerin yarısına yakını, mevcut konfederasyonlardan birine üyedir. Son yıllarda konfederasyon sayısı 4-6 civarında değişmiştir. İki büyük konfederasyonun üye sayıları ile ilgili olarak çelişkili açıklamalar yapılmakla birlikte

KÜÇÜK KONFEDERASYONLAR: 1970'lerde, bir buçuk milyon dolayında işçiyi temsil eden iki büyük konfederasyonun, Türk-İş ile DİSK'in yanı sıra, varlıkları kamuoyunca belli ölçüde duyulan 2-4 konfederasyon daha faaliyette bulunmuştur. Bunlardan Hak-İş ile MİSK'in güçleri, üye sayısından çok, MC iktidarları döneminde ilişkili oldukları siyasal partilerden kaynaklanmıştır.

Türk-İş'in üye sayısının 800.000-1.000.000 kişi, DİSK'in ise 400.000-600.000 kişi civarında olduğu tahmin edilmektedir. Varlıkları kamuoyunca belli ölçüde duyulan konfederasyonlardan diğer ikisinin ise (Hak-İş, MİSK) güçlerinin kaynağının üyelik sayısından çok, özellikle MC iktidarları döneminde ilişkili oldukları siyasal partilerden kaynaklandığı bilinmektedir.

Ülkemizde sendikalar işkolu ve işyeri esası üzerine kurulur. Bölge esasına göre "birlik" adı altında sendikal örgüt kurulması 1970 tarihinde 1317 sayılı yasa ile yapılan değişiklikle olanaksızlaştırılmıştır. Ancak, çizilen bu yasal çerçeveye rağmen sendikaların önemli bir kesiminin işyeri veya işkolu yasal temeline göre, fakat aslında işletme veya iktisadi teşekkül esasına göre kurulmuş örgütler oldukları söylenebilir.

İşkollarının sayısı, yönetmelikle belirlenmiştir ve 34 kadardır. Son yıllarda Türkiye çapında faaliyet gösteren işkolu sendikalarının sayısı 300'ün üstündedir ve sendikalı işçilerin büyük çoğunluğu bu tür örgütler bünyesinde toplanmışlardır. Son yıllarda Türkiye çapında faaliyet gösteren sendikalar içinde federatif örgüt yapısına sahip olanların sayısı ise -yine Çalışma Bakanlığı kayıtlarına göre- 16 kadardır ve bunlara üye işçi sayısı 300.000 kişidir. Türk sendikacılığında, 1960 sonrası dönemde işkolu düzeyinde federatif yapıdan "kafa kasa birliği" olarak ifade edilen merkezî yapıya geçiş doğrultusunda yoğun bir eğilim egemen olmuştur. Daha çok Batı Alman modelinden esinlenerek oluşturulan bu tür örgütlenme biçimine "millî tip sendika" da denilmektedir. Özellikle DİSK bu tür örgütlenme biçimini kendisine bağlı örgütler bakımından tümüyle gerçekleştirmiştir. Türk-İş de aynı eğilimi benimsemiş olmakla birlikte, hâlâ Türk-İş'e bağlı pek çok önemli örgütün (Maden Federasyonu, DYF-İş, Tes-İş, Yol-İş...) federatif yapılarını korudukları bilinmektedir.

Türk sendikacılığında belli bir faaliyet alanında birden fazla sendikanın kurulmuş olması ve genel olarak işçi sayısına göre sendikal örgüt sayısının çok oluşu, öteden beri üzerinde durulan bir konudur. Bu durum, 1317 sayılı yasanın çıkarılmasında da görüldüğü üzere, sendika kurma hakkını ve genel olarak sendika hakkını kısıtlayıcı yasal düzenlemelere gerekçe yapılmak istenmektedir. Gerçekte ise 274 sayılı yasa ile belirlenen sendika mevzuatının, sendikal birliği sağlamak ve işçileri her faaliyet alanında tek sendika çatısı altında birleşmeye teşvik etmek yönünde yeterince hüküm öngörmüş olduğu söylenebilir. Nitekim, yetki konusunda çoğunluk sisteminin benimsenmiş olması bunun önemli bir kanıtıdır. Dolayısıyla "sendika enflasyonu" olarak nitelendirilen bu durumun nedenlerini başka alanlarda aramak gerekir ve yasal düzenlemelerle buna çözüm getirmek başka sakıncaları beraberinde getirmekten başka bir sonuç doğurmayabilir.

Sendika sayısındaki çokluğun nedenlerinden biri, büyük ölçekli sanayi yapısının yeterince oluşmamış olmasıyla bağlantılıdır. Küçük ölçekli işletmelerin ve işyerlerinin yoğunluğu, sendika sayısındaki çokluğun nedenlerinden biri olmaktadır. Nitekim, büyük sendikaların, büyük işletmelerin egemen olduğu kamu kesiminde kurulmuş oldukları görülmektedir.

Öte yandan, sendikal birlik, her şeyden önce bir sendikal özgürlük ve sendikal deneyim sorunudur. Bunlar kazanıldığı ölçüde sendikal birlik doğal olarak sağlanacaktır. Nitekim, 1961 Anayasası ile başlayan dönemde sendikalı işçi sayısı arttığı halde sendikal örgüt sayısı aynı oranda artmamıştır. Çalışma Bakanlığı kayıtlarına göre sendika başına düşen işçi sayısı 1960'da 650 kişi kadar iken son yıllarda bu sayı 4.000'e ulaşmış bulunmaktadır.

Sendikalar ve Ücretler

Ülkemizde, 1963'ten itibaren, sendikaların toplu sözleşme ve grev haklarından yararlanmaya başlamalarından sonra sendikalı işçilerin ücretlerinde belirgin bir artış görülür. Bu durumun daha önceki dönemlerde ortaya çıkmamış olması dolayısıyla, söz konusu hakların sağlanmış olması ile bağlantılı bir biçimde açıklanması yanlış görünmemektedir.

İşçilerin toplu sözleşme ve grev haklarından yararlanmadıkları daha önceki dönemlere ait veriler, bu dönemlerde gerçek ücretlerde, değil bir artış, azalma olduğunu dahi ortaya koyan bir seyir göstermektedir. 1945'te Çalışma Bakanlığı tarafından yayımlanan rakamlara göre, 1937-1943 yıllarında parasal ücretler yüzde 33 oranında artış göstermiş, buna karşılık fiyatlardaki artış yüzde 300 oranında olmuştur. Daha sonraki dönemlere ait bir gözlem olarak, Birinci Beş Yıllık Plan'da yer alan tahmine göre işçi sigortaları kapsamına giren işçilerin, 1950-1960 dönemi boyunca, kişi başına gayrisafi milli hasıla içindeki gelir paylarını ortalama yüzde 10 oranında kaybettikleri söylenebilmektedir.

İşçi Sigortaları Kurumu (daha sonra

Sosyal Sigortalar Kurumu) kapsamına giren işçilerin ortalama ücretleri 1958-1963 döneminde yılda yüzde 1 oranında gerçek artış göstermiştir. Bu artışın da yalnızca kamu kesiminde çalışanlar bakımından gerçekleşmiş olduğunu, özel kesimde ise hemen hemen bu anlamda hiçbir artış olmadığını belirtmek gerekir. Oysa, aynı verilere göre, 1963'ten sonra (yani, toplu sözleşme düzenine geçildikten sonra) 1971'e kadar işçi ücretlerinde yılda ortalama yüzde 4'lük gerçek artış gözlemlenmektedir. Aynı oran, özel kesimde yüzde 3 iken kamu kesiminde daha yüksek bir düzeyde, yüzde 7 oranında gerçekleşmiştir.

1963-1971 döneminde, SSK verilerine göre işçi ücretlerinde gerçek anlamda bir artış gözlemlemek mümkün olmakla birlikte, genel olarak ücretlilerin gelirlerindeki artışın, diğer gelir gruplarındaki artıştan daha fazla olduğunu söylemek mümkün değildir. Üçüncü Beş Yıllık Plan'da yer alan bir hesaplamaya göre, 1963-1971 yılları arasında memurların ve sigortalı işçilerin nüfus olarak ifade ettikleri toplamın iktisaden faal nüfus toplamına oranı yüzde 74.5 kadar arttığı halde bunların gelirlerinin gayrisafi yurt içi hasıla içindeki payı yüzde 55.5 oranında artmıştır.

1971'den sonraki dönemde ise, gene SSK verilerine göre yapılan hesaplamalar, gerçek işçi ücretlerinde belirgin düşüşler olduğunu göstermektedir. Buna göre, 1970-1979 yılları arasında işçilerin net gerçek ücretlerindeki düşüşün ortalama yüzde 40 oranında olduğu söylenebilmektedir. 1971'den sonra işçi ücretlerinin gösterdiği bu eğilim, geniş ölçüde grev hakkının fiilen geniş ölçüde kullanılamaz hale gelmiş olmasıyla, dolayısıyla sendikaların toplu görüşmelerdeki etkinliklerinin sınırlanmış olmasıyla açıklanabilir. Bilindiği üzere, 12 Mart rejimi ile başlayan bu dönemde yaygın ve sürekli sıkıyönetim uygulamaları çerçevesinde, grev ilanı, sıkıyönetim komutanlarının iznine bağlı olmuştur. Öte yandan, aynı dönemde hükümetlerin, 274 sayılı yasadan doğan grev erteleme yetkilerini - yasada öngörülmüş bulunan "ulusal güvenlik" ve "genel sağlık" gerekçelerini de zorlamak pahasına- yoğun bir biçimde kullandıkları görülmüştür. Ayrıca, başka bazı hesaplamalar, 1971 sonrası dönemde genel olarak ücretlilerin ve bu arada memurların satın alma güçlerindeki düşüşün daha belirgin olduğunu ortaya koymaktadır.

12 Eylül ile başlayan dönemde ise toplu sözleşme düzeninin askıya alınması ve zorunlu tahkim düzenine geçilmesi, bu yöntemin doğasına uygun sonuçlar vermeye başlamıştır.

1971 sonrası dönemde işçi ücretlerinde herhangi bir gerçek artıştan söz etmek mümkün değilken ve sosyal haklar şemsiyesi dışında geniş bir ücretli ve maaşlı kesim bulunmasına rağmen, ekonomik bunalım gerekçe gösterilmek suretiyle sosyal hakların sınırlanması yönündeki çabalar yoğunluk kazanmıştır. Oysa, sendikaların bu dönemde ücret artırma çabalarında yetersiz kalmış olmalarına ek olarak, sendikalaşma oranının, toplu sözleşme kapsamına giren işçilerin sayısının ve ücret gelirlerinin maliyetler içindeki payının düşüklüğü, bu yöndeki iddialara geniş ölçüde tartışmalı bir nitelik kazandırmaktadır. Gerçekten de ücret gelirle-

SENDİKALAR VE PARLAMENTER TEMSİL: 1960 sonrasında çeşitli seçimlerde kimi sendikacılar Meclis'e girmişlerdir. Bu dönemde bazı sendikacıların sermaye yanlısı iktidarlarla uyum içinde bulunmaya özen gösterdikleri görülmüştür. Örneğin bunlardan 1965'te AP milletvekili seçilen, 12 Eylül döneminde Çalışma Bakanlığı yapan Kaya Özdemir'in durumu, Türk-İş içinde de tartışma konusu olmuştur.

rinin maliyetler içindeki payı, sanayileşmiş ülkelerde yüzde 90 civarında olduğu halde, ülkemizde çeşitli hesaplamalara göre bu oran imalât sanayiinde yüzde 20 civarındadır.

Dolayısıyla, 1971 sonrası ekonomik bunalımın nedenlerini, sendikalarda ve sendikaların ücret düzeyi üzerindeki etkilerinden çok, başka alanlarda aramak daha doğru görünmektedir. Özellikle aynı dönemde belirginleşmiş bulunan dünya ekonomik bunalımı ile bağlantılı genel nedenleri unutmamak gerekir.

Sendikalar ve Parlamenter Temsil

1960 sonrası dönem, parlamenter temsil alanında Türk-İş açısından "partilerüstü politika"nın damgasını taşımıştır. Bu anlayış çerçevesinde Türk-İş'in parlamenter temsil alanındaki tutumu, sendikalar üzerinde temellenen bir siyasal etkinlik sağlamak isteyen oluşumlara karşı durmak yönünde gerçeklik kazanmıştır. Ancak, Türk-İş üst yönetimi bu tutumunun yanı sıra sermaye yanlısı iktidarlarla uyum içinde bulunmaya özen göstermekten geri kalmamış, bu arada bazı Türk-İş yöneticilerinin bu tür siyasal partilerin mensubu olarak parlamentoya girdikleri görülmüştür.

"Partilerüstü politika"ya bir tepki niteliğiyle doğan DİSK'in parlamenter temsil alanındaki etkinliği, uzunca bir süre 1961'de kurulmuş bulunan TİP ile bağlantılı olarak gerçekleşmiştir. Nitekim TİP, çoğu DİSK'e bağlı on sendika lideri tarafından kurulmuştur. Ancak, 12 Mart döneminde TİP'in kapatılmasından sonra DİSK'in bu alandaki etkinliğinde CHP başlıca unsur haline gelmiştir.

Esasen, özellikle 1966'da CHP'nin, demokratik sol bir yönelim içine girmesinden sonra, seçim sonuçlarıyla ilgili bazı gözlemlerin de ortaya koyduğu gibi, sendikaların tabanında önemli bir etkinlik kazanmaya başladığı görülmüştür. Bu oluşuma paralel olarak CHP, DİSK'de kazandığı desteğin yanı sıra 1970'ten sonra Türk-İş içinde güçlenen demokratik sol hareketin de desteğini görmeye başlamıştır. Demokratik sol çizginin egemen olduğu sendikalardan Genel-İş'in 1977'den sonraki DİSK içinde kazandığı önemle ve Genel-İş Genel Başkanı'nın aynı zamanda DİSK Genel Başkanı olmasıyla birlikte, DİSK-CHP diyalogu ayrı bir önem kazanmış; bu diyalog, zaman zaman bazı sürtüşmelerle kopmalara uğramışsa da, Türk siyasal hayatında önemli bir belirleyici unsur haline gelmiştir.

27 Mayıs hareketinden sonra oluşan Kurucu Meclis'te Türk-İş'i temsilen 6 sendikacı bulunuyordu. Bunlar, Anayasa'nın işçi hakları ile ilgili maddelerinin biçimlenmesinde ancak belli ölçüde etkili olmuşlardır.

1961 seçimlerinde AP'den bir milletvekili ve Cumhurbaşkanlığı kontenjanından bir senatör olmak üzere 2 Türk-İş'li sendikacı parlamentoda yer almıştır. 1965 seçimlerinde TİP'ten seçilen 15 milletvekilinden 3'ü sendikacıydı. Aynı seçimlerde AP'den 4 sendikacı milletvekili seçilmiştir.

1966'da ortanın solu hareketinin egemen çizgi haline gelmesinden sonra, CHP de listelerinde sendikacılara yer vermeye başlamış; ilk olarak 1969 seçimlerinde 7 CHP'li sendikacı milletvekili seçilmiştir. Bu seçimlerde AP 4, TİP ise 2 sendikacı milletvekili çıkarmıştır.

1973 seçimlerinde çeşitli partilerden aday gösterilen sendikacı milletvekillerinin dağılımı şöyledir: CHP 11, MHP 7, CGP 4, MP 4, AP 3, MSP 3, TBP 2, Bağımsız 1. Bunlardan, CHP'den 5, AP'den 2 olmak üzere 7 sendikacı milletvekili seçilmiştir.

1977 seçimlerinde ise parlamentoya girebilen 9 sendikacıdan 6'sı CHP listesinden seçilmiştir.

12 Eylül sonrasında oluşan Danışma Meclisi için Türk-İş üst yönetiminden bazı sendikacıların aday oldukları bilinmektedir. Türk-İş'e bağlı çeşitli sendikalarda, çeşitli tarihlerde görev almış 3 sendikacı, merkez kontenjanından Danışma Meclisi'ne seçilmiştir.

Sendikaların Uluslararası Organik İlişkileri

Ülkemiz sendikalarının uluslararası düzeyde organik ilişkilere girmeleri 27 Mayıs sonrası dönemde mümkün olabilmiştir. Türk-İş'in kuruluşunda ICFTU'nun (Uluslararası Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu) büyük katkıları olmasına rağmen, Türk-İş'in ICFTU'ya üye olma yolundaki ısrarlı talepleri 27 Mayıs öncesi hükümetleri tarafından kabul edilmemiştir. O dönemin iktidarı sendikaların uluslararası düzeyde organik ilişki kurabilmeleri için 1947 tarihli Sendikalar Kanunu'nda bir ön koşul olarak öngörülmüş bulunan izni vermekten kaçınmıştır.

27 Mayıs hükümetinin aldığı ilk kararlardan biri, Türk-İş'in ICFTU üyeliğine izin vermek olmuştur.

1963 tarihli 274 sayılı yasa ile bu konuda hükümetin ön izni koşulunun kaldırılmasından sonra sendikaların uluslararası ilişkileri yoğunluk kazanmıştır. Türk-İş'in ICFTU'ya üyeliğine koşut olarak Türk-İş'e bağlı sendikalar da ICFTU ile ilişkili ve kendileri ile ilgili işkollarında kurulmuş uluslararası işkolu federasyonlarına üye olmuşlardır.

DİSK'e bağlı sendikalar da genel olarak ICFTU ile ilişkili uluslararası işkolu sendika federasyonlarına üye olmuşlardır. Ancak, son yıllarda DİSK'e bağlı birkaç sendika, WFTU (Dünya Sendikalar Federasyonu) ile ilişkili uluslararası işkolu sendika federasyonlarının üyeliğine girmişlerdir.

DİSK'in konfederasyon olarak uluslararası düzeyde organik ilişkisi olmamıştır. Ancak, Genel-İş Genel Başkanı'nın aynı zamanda DİSK Genel Başkanı olması nedeniyle Genel-İş'in ICFTU ile ilişkisi PSI'nin (Uluslararası Kamu Hizmetleri İşçileri Federasyonu) üyesi olması, DİSK'in uluslararası ilişkileri açısından da önem taşıyan bir durum oluşturmuştur.

Gerek Türk-İş gerek DİSK, ETUC (Avrupa İşçi Sendikaları Konfederasyonu) üyeliği için müracaat etmişlerdir. 1981 yılı başlarında ETUC, Türk-İş'in üyelik talebini reddettiğini; buna karşılık, yöneticileri tutuklu bulunan DİSK'in üyelik talebi ile ilgili kararını askıya aldığını bildirmiştir. Öte yandan, ICFTU yönetim kurulu, Türk-İş'in üyeliğini, 12 Eylül'den sonra izlediği tutum nedeniyle 15 Ağustos 1981 tarihinden itibaren askıya almış bulunmaktadır ●

KAYNAKÇA

- Alpaslan Işıklı, *Toplu İş Sözleşmeleri ve Türkiye Ekonomisi İçindeki Yeri*, Ankara, 1967.
- Alpaslan Işıklı, *Sendikacılık ve Siyaset*, İstanbul, 1979.
- Kemal Sülker, *Türkiye'de Sendikacılık*, İstanbul, 1966.
- Kemal Sülker, *100 Soruda Türkiye'de İşçi Hareketleri*, İstanbul, 1973.
- Cahit Talas, *Sosyal Ekonomi*, Ankara, 1980.
- Talas-Dilik-Işıklı, *Türkiye'de Sendikacılık ve Toplu Sözleşme*, Ankara, 1965.

12 Eylül Sonrasında Sendikal Yasalar ve Sendikacılık

Kürşat İstanbullu

12 Eylül 1980'de sivil siyasal yönetimin bir askerî harekâtla yönetimden uzaklaştırılmasından sonra 12 Eylül öncesine bir tepki olarak siyasal yapı yeniden düzenlendi ve siyasal partilerin, sendikaların, derneklerin vb.nin faaliyetleri hazırlanan yeni Anayasa'da önemli ölçüde kısıtlandı. 12 Eylül'den hemen sonra siyasal partilerle birlikte sendikaların da faaliyetlerinin durdurulması nedeniyle sendikalar da diğer baskı grupları gibi siyasal ve ekonomik karar süreçlerinin dışına itildiler ve etkisiz duruma getirildiler. Türk-İş ve bağlı sendikalar ile Hak-İş Konfederasyonu dışında DİSK ve MİSK ve bunlara bağlı sendikalar kapatıldı. Özellikle DİSK ve bağlı sendikaların yöneticileri hakkında soruşturma ve dava açıldı.

Milli Güvenlik Kurulu, Sendikalar Kanunu ile Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunlarında yeni düzenlemeler yapılıp, "sendikal faaliyetler yeni kanunlar çerçevesinde yeniden sendikalar eliyle düzenleninceye kadar toplu iş sözleşmelerinin Yüksek Hakem Kurulu tarafından yürütüleceğini" açıkladı. Milli Güvenlik Kurulu'nun bu açıklamasını izleyen günlerde Yüksek Hakem Kurulu oluşturuldu. Kurul, yürütülen ekonomik politikaya uygun olarak toplu iş sözleşmelerini yenilemeye başladı.

Türkiye'de işçi ücretlerinin enflasyonun artışında önemli rolü olduğu iddialarına uygun olarak, Yüksek Hakem Kurulu'nun, ücretler arasındaki dengesizlikleri yapacağı toplu sözleşmelerle gidereceği açıklandı. Yüksek Hakem Kurulu'nun kararlarıyla, işçilerin reel ücretlerinde hızlı bir düşüş oldu. 1977 yılında gerçek ücretlerin en yüksek değerine ulaştığı düşünülürse, 1980'de gerçek ücretler, 1977'nin yüzde 56.7'si kadar geriledi.

1980 sonrası Türkiye'de hiçbir grev olmadığı ve ücretlerin enflasyonun gerisinde kaldığı, reel ücretlerin de sürekli düşüş gösterdiği düşünülürse, 1980'den bu yana aradan geçen dört yıl zarfında enflasyonun hâlâ yüzde 40'larda dolaşmasının bir tek açıklaması olabilir: Türkiye'de ücretler hiçbir zaman enflasyonun nedeni değildir.

Anayasa'da Sendikalar

12 Eylül sonrası dönemin yöneticileri, Türkiye'deki ekonomik ve siyasal istikrarsızlığın temel nedeni olarak 1961 Anayasası'nı görmelerinden dolayı, siyasal ve ekonomik yapıyla ilgili olan kanun veya kararnamelerde yer alabilecek düzenlemeleri, yeni Anayasa'ya koymayı uygun gördüler. 12 Eylül Anayasası'nda, sendikalarla ve sendikal faaliyetlerle ilgili

12 EYLÜL DÖNEMİ: 12 Eylül 1980 sonrasında sendikaların faaliyeti durduruldu; grev, toplu sözleşme vb. yasaklandı. Toplu sözleşmeler yerine Yüksek Hakem Kurulu'nun (YHK) kararları uygulandı. Soldan: Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu (TİSK) Genel Sekreteri Rafet İbrahimoğlu, Türk-İş Genel Sekreteri ve o dönemin Çalışma Bakanı Kaya Özdemir, YHK Başkanı Naci Varlık, TİSK Başkanı Halit Narin.

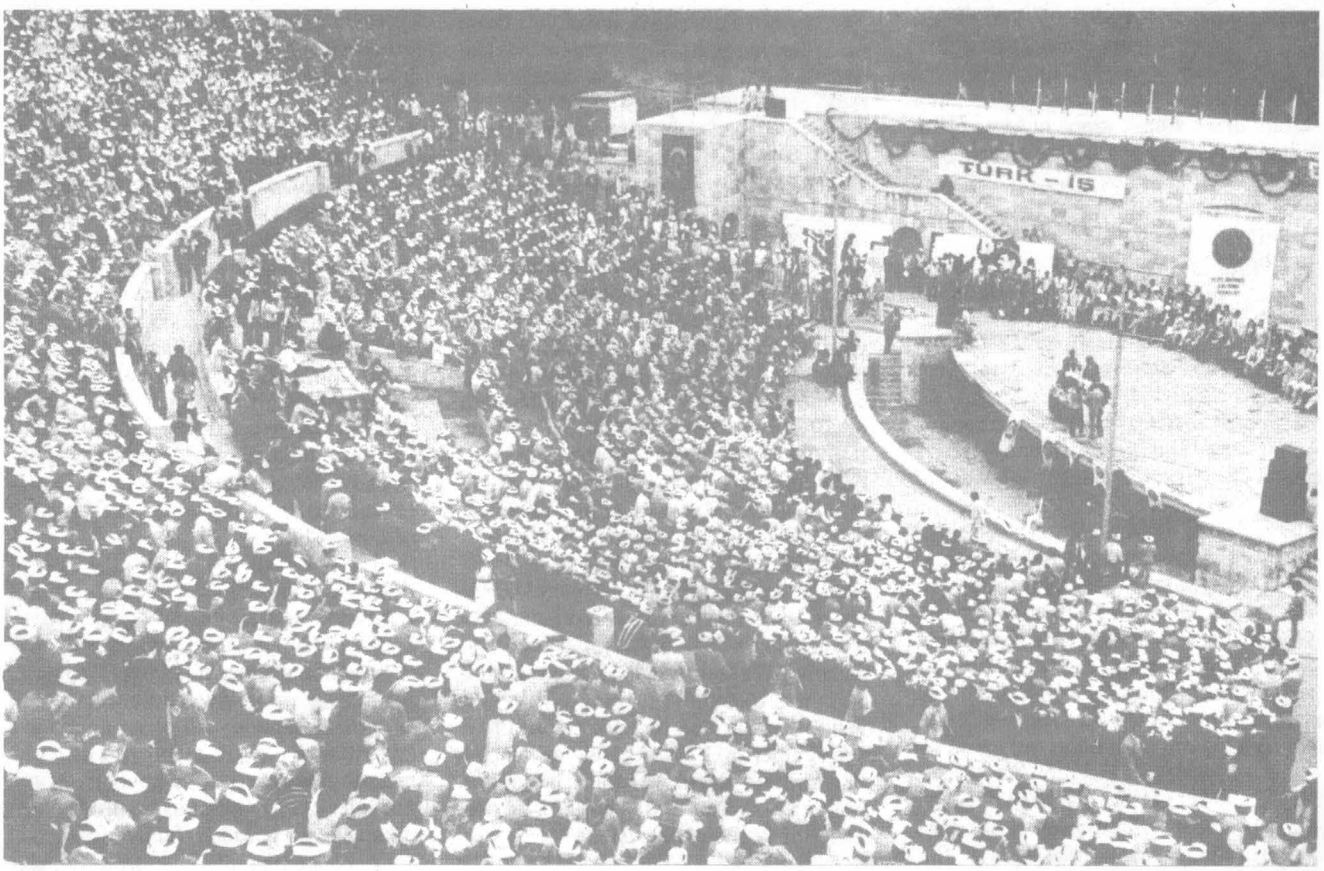

TÜRK-İŞ'İN TOPLANTISI: 12 Eylül dönemini suskunlukla geçiştiren Türk-İş, 1984 yazına doğru İzmir ve İstanbul'da "genişletilmiş taban toplantıları" düzenledi. İşçiler bu toplantılarda toplu sözleşme düzenine geçilmesi ve grev hakkının kullanılabilmesi taleplerini dile getiren konuşmalar yaptılar, sloganlar söylediler.

önemli kısıtlamalar getirildi. Ancak, sendikaların siyasetle ilgilenemeyeceği hükmü getirilirken, hangi faaliyetlerin sendikal hangilerinin siyasal olduğu hiçbir şekilde açıklığa kavuşturulmadı.

Anayasa'nın "Temel Hak ve Özgürlüklerinin Kötüye Kullanılamaması" ile ilgili 14. maddesi doğrudan sendikalarla ilgili gibi görünmüyorsa da gerçekte demokratik hak ve özgürlüklerin sınırını çizmesi açısından sendikaları doğrudan ilgilendirmektedir. Bu maddeye göre, Anayasa'da yer alan hak ve hürriyetlerden hiçbiri, "devletin bir kişi veya zümre tarafından yönetilmesini veya sosyal bir sınıfın diğer sosyal sınıflar üzerinde egemenliğini sağlamak" vb. amaçlarla kullanılamaz.

Anayasa'nın sendika kurma hakkı ile ilgili 51. maddesi, "sendika ve üst kuruluşlarının tüzükleri, yönetim ve işleyişleri, Anayasa'da belirlenen Cumhuriyetin niteliklerine ve demokratik esaslara aykırı olamayacağını" öngörmektedir. Ayrıca aynı madde ile sendikaların kuruluş üyelik, üyelikten ayrılma ve yönetim esasları belirlenmekte; sendikalarda ve üst kuruluşlarında yönetici olabilmek için "on yıl bilfiil işçi olarak çalışmış olma şartı" getirilmektedir.

Anayasa'nın sendikal faaliyetlerle ilgili 52. maddesi ise sendikaları, üyelerinin hak ve menfaatlerini koruyacak bir partiyi desteklemekten ya da üyelerini etkileyecek ekonomik ve sosyal önlemlere ilişkin görüş açıklamaktan alıkoymaktadır. Bu maddeye göre, "sendikalar siyasal amaç güdemezler, siyasi faaliyette bulunamazlar, siyasi partilerden destek göremezler ve onlara destek olamazlar." Oysa Uluslararası Çalışma Örgütü, sendikalara genel nitelikte bir siyaset yasağı getirilmesini 1948 yılında kabul edilen 87 sayılı sözleşmeye aykırı bulmaktadır. Uluslararası Çalışma Örgütü'ne göre, "sendikalar, üyelerinin hak ve çıkarlarını etkileyen ekonomik ve sosyal önlemlere ilişkin görüşlerini ve takınacakları tavrı kamuoyuna duyurmak isterler. Hattâ ekonomik ve sosyal amaçlarının gerçekleştirilebilmesi yolunda bir siyasal partiyi desteklemeye karar da verebilirler." Gerçekten de, demokratik ülkelerde yalnız sendikaların değil, bütün baskı gruplarının siyasal sürece katılmaları ve karar mekanizmalarını etkilemeleri demokrasinin geliştirilmesi açısından zorunlu görülmektedir. Aksi takdirde, toplumu bir totalite olarak gören anlayışlar çerçevesinde, ortaya çıkacak siyasal hiyerarşide baskı gruplarının hiçbir fonksiyonu olmayacaktır.

12 Eylül Anayasası ile grev hakkı da, 1961 Anayasası'nda açıklanan çerçevenin aksine, kısıtlanmış ve kullanılması kolay

kolay mümkün olmayacak bir hak haline getirilmiştir.

Anayasa'nın grev ve lokavt ile ilgili bölümünde (Madde 54) ise, "grev hakkı ve lokavt iyiniyet kurallarına aykırı tarzda, toplum zararına ve milli serveti tahrip edecek şekilde kullanılamaz" denilmektedir. Uluslararası Çalışma Örgütü Sendika Özgürlükleri Komitesi, grevin "kamu düzenine, kamu yararına aykırılığı ya da ekonomik kalkınmayı baltaladığı" gerekçesiyle yasaklanmasına veya kısıtlanmasına olanak veren hükümlerin kötüye kullanılabileceğine ve nitelikçe sendika özgürlüklerini kısıtlayıcı olduğuna dikkati çekmiştir. Sözgelimi, Anayasa'da belirtilen "iyiniyet kurallarının", "toplum zararının" ve "milli serveti tahribin" tanımı, alanı ve sınırları belli olmadığı için, bunlardan biri gerekçe gösterilerek her grev önlenebilir.

Anayasa, grev ve lokavtın yasaklandığı durumlarda uyuşmazlığın doğrudan Yüksek Hakem Kurulu'nca çözüleceğini ve Kurul'un kararının kesin olduğunu belirtmektedir. Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) Sendika Özgürlükleri Komitesi, zorunlu tahkim sistemini de sendikal özgürlükleri kısıtlayıcı bulmaktadır. Komite, bir kararında, "Çalışma Bakanlığı'na, grevin 40. günü müdahale etme ve uyuşmazlığın çözümlenememesi halinde, uyuşmazlığı üç gün içinde zorunlu tahkim kuruluna sevketme yetkisi veren yasa hükmünü" sendika özgürlüklerini kısıtlayıcı bulmuştur. Ayrıca, "Bakana, gerekli gördüğünde uyuşmazlığı zorunlu tahkim kuruluna havale etme yetkisi taşıyan hükmü" de doğrudan veya dolaylı olarak grev hakkının kullanılmasını yasaklayan düzenlemeler olarak görmektedir.

12 Eylül Anayasası'nın sendikalar açısından en önemli maddelerinden biri de, 54. maddesi ile "siyasi amaçlı grev ve lokavt, dayanışma grev ve lokavtı, genel grev ve lokavt, işyeri işgali, işi yavaşlatma, verim düşürme ve diğer direnişlerin" yasaklanmış olmasıdır. Yalnızca toplu sözleşme çerçevesinde düşülen uyuşmazlık sonucu ortaya çıkan grev hakkını kullanmanın da bazı sınırlamalara tabi olduğu düşünülürse, 12 Eylül Anayasası'nda -1961 Anayasası'nın aksine- grev çok özel şartlarda kullanılabilecek bir "hak" olarak görülmektedir. Ayrıca 1961 Anayasası'nda sözü edilmediği halde yeni Anayasa'da yer alan "lokavt"a da bazı kısıtlamalar getirilmiş ve dünyada pek örneği görülmeyen "genel lokavt", "siyasi amaçlı lokavt", "dayanışma lokavtı", Anayasa'da yer alan grevle ilgili sınırlamalar karşısında yasaklanmıştır. Böylece Anayasa'ya göre işçiler ve işverenler arasında grev ve lokavt açısından bir eşitlik sağlanması amaçlanmıştır.

Yeni Toplu Sözleşme Düzeni

Anayasa'da yer alan sendikalarla ilgili hükümler doğrultusunda "Sendikalar Kanunu", "Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu" ve "İş Kanunu" değiştirilmiş; yeni düzenlemeler 1983 yılında yürürlüğe girmiştir. Bunlar, eski uygulamaları bütünüyle değiştirerek yeni bir sendikal yapının kurulmasını amaçlar niteliktedir.

2822 sayılı Toplu İş Sözleşmesi Grev ve Lokavt Kanunu, 275 sayılı eski kanunla karşılaştırılacak olursa, yeni yasayla eskiye oranla bütünüyle farklı yeni bir toplu pazarlık sisteminin kurulması amaçlanmaktadır. 2822 sayılı kanun, toplu iş sözleşmesi yapacak sendikanın yetki tespitinin iki aşamada yapılmasını öngörmektedir. Kanuna göre, sendikanın bir işyerinde toplu iş sözleşmesi yapabilmesi için işkolunda çalışan işçilerin yüzde 10'una sahip olması ve işyerinde çalışan işçilerin yarıdan bir fazlasını temsil etmesi gerekmektedir. Bu iki yetki tespitinin de Çalışma Bakanlığı tarafından yapılması öngörülmektedir.

2821 sayılı Sendikalar Kanunu'nun geçici 2. maddesine göre, işyeri ve işkolunda yetkili sendika tespiti için işçi bildirim listeleri temel alınacaktır. Ancak bu tespitlerde önemli hatalar ortaya çıkmakta ve yetkili sendikanın belirlenmesi güçleşmektedir. Bu listeler üzerine yapılan yetki tespitlerininyüzde 90'ına sendikalarca itiraz edilmiş bulunmaktadır.

Kanun maddelerinin açık olmaması sonucu, iş mahkemelerine yapılan itirazlar, iş mahkemesi hâkiminin tutumuna göre farklı sonuçlanabilmektedir. İş mahkemelerinde bir süre kısıtlaması olmadığı için, davalar bir veya iki yıl sürebilecektir.

2822 sayılı kanunun 29. ve 30. maddeleri grev yasağını eski kanuna göre çok genişletmiş, hatta grev yapmayı imkânsız hale getirmiştir. Sözgelimi 33. madde, Bakanlar Kurulu'na "... genel sağlığı veya milli güvenliği bozucu" grevleri ertelcme hakkı vermektedir. Hangi işyerlerinin "genel sağlığı ve milli güvenliği" ilgilendirdiği, hangilerinin ilgilendirmediği, hangi grevlerin "genel sağlığı veya milli güvenliği bozucu" olduğu kanunda açık değildir. Bu maddeye göre bütün işyerlerindeki grevler, iktidarın politik tutum ve davranışlarına göre ertelenebilecektir.

2822 sayılı yeni kanuna göre toplu iş sözleşmesi yapılabilmesi için uzun bir prosedürün yerine getirilmesi gerekmektedir: 60 günlük görüşme süresi içinde uyuşmazlık tutanağı tutulmuşsa veya bu süre içinde anlaşmaya varılamamışsa Bölge Çalışma Müdürlüğü iş mahkemesine başvuracak, mahkeme ise Bakanlığın resmi arabulucu listesinden bir "arabulucu" atayacaktır. Arabulucunun 15 günlük çalışma süresi, tarafların anlaşması halinde yalnız bir kere ve en çok 6 işgünü uzatılabilecektir. Arabulucu, anlaşma sağlayamaması durumunda bunu bir tutanakla Bölge Çalışma Müdürlüğü'ne ve taraflara bildirecektir.

"Arabuluculuk", toplu sözleşme düzeni açısından yenidir. Yeni kanunla eski kanundaki "uzlaştırma kurulları" kaldırılarak arabuluculuk müessesesi getirilmiştir. 2822 sayılı kanuna göre bu teşkilâtı Çalışma Bakanlığı kuracak ve teşkilâta bağlı müesseselerde görev yapacak "resmi arabulucu"ları seçerek bir liste halinde yayımlayacaktır. Eski kanunda öngörülen uzlaştırma kurulları, tarafların önerdiği birer tarafsız aracı ile bir Bölge Çalışma Müdürlüğü temsilcisinden meydana gelmekteydi. Resmi arabuluculuk müessesesi ise, tarafları devletin uzlaştırmasını amaçlamaktadır.

2822 sayılı kanuna göre sendika, arabulucunun hazırlamış olduğu tutanağı aldığı tarihten itibaren 6 işgünü geçmedikçe grev kararı alamayacaktır. Bu süre sonunda ikinci 6 işgünü içinde mutlaka grev kararı almak zorundadır. Aksi halde sözleşme yetkisi düşecektir. Kararın alınmasından itibaren 60 gün içinde mutlaka grev uygulamasına başlanması; ancak greve başlamadan 6 işgünü önce noter kanalıyla işverenin grevden haberdar edilmesi zorunlu hale getirilmiştir. Bu kanuna göre işveren grev uygulamasından önceden haberdar olacağı için grev karşısında gerekli önlemleri önceden alabilecektir.

1474 gün sonra izin verilen ilk grev
"batmak üzere olan" iki tersanede yapılıyor

Talihsiz grev

1983'den beri hiç gemi yapmamış olan Yıldırım Tersanesi ve sendikayı duyduktan sonra iş hacmini iyice azaltan Desan'da grev, Sıkıyönetim Komutanlığı'nın izni ile 2 Ekim'de başlayacak Haberi 8. Sayfada

... VE İLK GREV: 12 Eylül 1980'den sonra ilk grev Dok Gemi-İş Sendikası tarafından, 2 Ekim 1984'te Yıldırım ve Desan tersanelerinde başlatıldı. Grevsiz dönem 1474 gün sürmüştü...

Grev yasağı olan işyerlerinin alanı yeni kanunla genişletilmiş; grev yasağı olmayan işyerlerinde ise işçilerin grev hakkı, sendikanın grev kararı almasından sonra alınabilecek kararlarla kısıtlanmıştır: 2822 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu'nun 33. maddesine göre, alınmış bir grev kararı ve grev uygulaması Bakanlar Kurulu'nun bir kararnamesi ile bir kere ve 60 gün süre ile ertelenebilecektir. Bu süre içinde taraflar anlaşamamışsa Çalışma Bakanlığı doğrudan Yüksek Hakem Kurulu'na başvurabilecektir. Kurulun kararı kesin ve toplu iş sözleşmesi niteliğinde olacaktır.

Yeni kanun, grevden işverenin olumsuz etkilenmemesi veya asgari etkilenmesi için önemli bazı tedbirler de getirmektedir: Grev halinde işyerinden mal çıkması, işyerine hammadde ve çalışma için gerekli araç ve gereçlerin girmesi serbest olacaktır. Grev halinde grev çadırı kurulamayacak, grev gözcüleri işyerine girip çıkan kişi ve araçları arayamayacak, greve katılmayanların işyerine giriş çıkışlarını ve çalışmalarını engelleyemeyeceklerdir.

2821 sayılı yeni Sendikalar Kanunu ile sendikaların "milli tip" olması şartı getirilirken aynı zamanda sendika kurucusu veya yöneticisi olacak kişilerin siyasal bir suçtan hüküm giymemiş olması şart koşulmaktadır. Sendikaların ve konfederasyonların uluslararası işçi örgütlerine üyeliği de kısıtlanarak sendikaların ve konfederasyonların "milli, demokratik, laik ve sosyal hukuk devleti niteliklerine, devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne; Türk ulusuna ait egemenliğin kullanılmasının hiçbir suretle belli bir kişiye, zümreye veya sınıfa bırakılamayacağı ilkelerine; vicdan ve din özgürlüğüne" aykırı faaliyet göstermeye uluslararası işçi kuruluşlarına üye olma hakkı tanınmıştır.

Bu madde çerçevesinde, Türkiye'deki sendikaların "sınıf sendikacılığı" olarak adlandırılan sendikacılık anlayışına uygun faaliyet gösteren sendikalarla ve uluslararası kuruluşlarla ilişki kurması yasaklanmış olmaktadır. Oysa ILO (Uluslararası Çalışma Örgütü) Sendika Özgürlükleri Komitesi'nin 1968 tarihinde aldığı bir kararda, "uluslararası alanda sendikal dayanışma, sendikacılık hareketinin temel hedefidir, federasyon ya da konfederasyon her örgütün, işçileri uluslararası düzeyde temsil eden örgütlere üye olmaya hakkı vardır" denilmekte ve işçi örgütlerinin "kendi seçtikleri uluslararası örgütlere, tam bir özgürlük içinde üye olmalarının hiçbir şekilde engellenmemesi" gerektiği açıklanmaktadır.

Sendikalar 1980'den bu yana dört yıllık suskunluktan sonra yeni hazırlanan yasalara göre iç düzenlemelerini yaparak yeni toplu sözleşme dönemine girdiler. Yeni dönemde Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) ve bağlı sendikaların kapatılmış ve yöneticileri hakkında dava açılmış olması, Türkiye sendikacılık hareketi açısından önemli bir gelişmedir.DİSK'le aynı anda kapatılmış olmakla birlikte yeni bir kararla açılmış olan Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu (MİSK) ile üç konfederasyon faaliyetine devam etmektedir. Ancak bu üç konfederasyonun sendikacılık anlayışları gözönüne alınırsa, işçilerin son dört yılda kaybettikleri sendikal hak ve özgürlükleri için Türk-İş'i yeni bir yapıya kavuşturmaları gerekecektir ●

Cumhuriyet Dönemi İşçi Hareketleri

Kemal Sülker

Cumhuriyet döneminde işçi hareketleri, hem örgütlenme, hem eyleme geçme açılarından, işçilerin sendikal ve siyasal alanlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Birinci Dünya Savaşı içinde ve sonrasında kazandıkları deneyimlerden yararlanılarak biçimlenmiştir. Geçmiş dönemde olduğu gibi, Cumhuriyet döneminde de sendika kurma, grev yapma, siyasal örgütlenme hakları zaman zaman kısıtlanmış, ya da örgütler ve kişiler yargı yoluyla cezalandırılmıştır.

Ancak işçilerin yaşama ve çalışma koşulları, ekonomik durumları Cumhuriyet kuruluncaya kadar son derece bozuk, düşük ve insanlık onuruna uygun olmayan bir düzeyde bırakılmıştı. Bu nedenle işçiler, 1923'te İzmir'de toplanan Birinci İktisat Kongresi'nde 34 madde halinde ekonomik ve sosyal durumlarını düzeltmeye yarayacak istemlerini dile getirmiş, işçileri hor gören anlayışın ifadesi olan "amele" yerine tüm çalışanlara "işçi" denmesini ilk istek olarak dile getirmişlerdi.

İşçi hareketleri Batı'da olduğu gibi Türkiye'de de kendiliğinden gelen karşı koyma duygusuyla işveren baskılarına karşı çıkmış, kötü çalışma koşullarını protesto etmiştir. Örgütlenmeden gösterilen tepkiler (işi bırakma, işyeri önünde işvereni suçlayan toplantı düzenleme, topluca mülkiye âmirinden yardım isteme, vb.) sonraları yasal hakları tanımak istemeyen bir kısım işverenlerin tutumu nedeniyle uyanık işçiler öncülüğünde greve yönelmiş; düzenli yürüyüşler yapmış, istekleri yerine getirilinceye kadar direnme gücü göstermiştir. Ancak her memleketin işçi hareketlerini belirleyen etmenler Türkiye için geçerlidir. İşçi örgütlenmelerinin ve tepkilerinin farklılığı şu dört nedenden doğmaktadır: 1- Memleketin ekonomik gelişme derecesi, 2- Politik sistem ve politik kadroların niteliği, 3- İşçilerde sınıf bilincinin yükseklik derecesi, 4- İşçi sınıfının içindeki görgü, deney, bilgi ve disiplin düzeyi.

Tek Parti Döneminde İşçi Eylemleri

1924 Anayasası'na göre (madde 70), kişi dokunulmazlığı, vicdan, düşünce, söz, yazı, gezi, sözleşme, çalışma, mülk edinme ve biriktirme, toplantı, dernek, şirket kurma hak ve özgürlükleri Türklerin doğal haklarındandır. Bu maddeye dayanılarak 1924 ve sonrasında Adana, Bursa, Edirne, Eskişehir, İstanbul, Konya ve Zonguldak'ta 20 kadar işçi örgütü kuruldu. 1920 sonrasında kurulan bazı işçi örgütleri de, bu Anayasa hükmü ile daha özgürce örgütlenme ve isteklerini dile getirme yolunu tuttular. Ancak işverenlerin gerek örgütlü işçilere, gerek ücret zammı isteklerine karşı çıkışları grevlere neden oldu. Bu grevlerde işçilerin bazı siyasal partilere üye olmalarının etkisini ileri süren çevreler, özellikle Türkiye İşçi Derneği ile Beynelmilel İşçiler İttihadı adlı örgütün Marksist ilkeleri benimsemiş olduklarını anımsatarak gelişen işçi hareketinin önünü kesme yolları aradılar.

1925'e gelindiğinde muhalefet partisi olarak CHP'yi eleştiren Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın yaygın ilgi görmesi, sol kanattaki *Aydınlık* dergisinin ve *Orak Çekiç* adlı haftalık gazetenin etkilerinin ardından Doğu'daki Şeyh Sait

SENDİKA

İşçi Arkadaşlar:

Dilek ve şikâyetlerinizi bize bir mektupla bildirinin.
Sizin derdiniz.
Bizim derdimizdir.
"Dertlerimiz, altında derilerimizi soyacağız.

Ekonomik ve Sosyal Alanda Kol ve Kafa İşçisinin Davalarını Güder

Sene : 1 Sayı 5 — ŞİMDİLİK CUMARTESİ GÜNLERİ ÇIKAR — Fiyatı 10 Kuruştur. — 28 Eylül 1946

KISA SÜREN 1946 BAHARI: 1946'da çok partili rejime geçişle birlikte örgütlenme özgürlüğü üzerindeki kısıtlamalar kısmen kaldırıldı. Çok kısa bir süre içinde çok sayıda sendika ve iki sosyalist parti kuruldu. Ancak kurulan sendikaların bu iki sosyalist partinin yörüngesinde olması iktidarın hoşuna gitmediğinden, 16 Aralık 1946'da sıkıyönetim iki sosyalist partiyi, İstanbul Sendikalar Birliği'ni ve bölgedeki sendikaları, bu kuruluşların yayın organları olan "Sendika", "Ses", "Nor Or", "Gün", "Yığın" ve "Dost" adlı gazete ve dergileri kapattı.

başkaldırısı kabine değişikliğine yol açtı. İsmet Paşa'nın başbakan olmasıyla da Takrir-i Sükûn Kanunu yürürlüğe girdi (4 Mart 1925). Böylece tüm muhalefet örgütleri ve basını kapatıldı; İstiklâl Mahkemeleri çalıştırıldı; tutuklamalar, cezalandırmalar, idamlar birbirini izledi. İşçi örgütleri de çalışamaz duruma gelmişti. Ancak işçilerin yaşam ve çalışma koşullarında belirgin bir düzelme olmadığı için, yine de 1925 Temmuzu'ndan 1933 başına kadar 35 kadar grev, direniş eylemi yaşandı. Bu arada telgrafçıların Erzurum, Samsun ve Adana'da ücret zammı isteğiyle başlattıkları greve katılanlar İstiklâl Mahkemesi'ne verildi.

İstanbul Liman İşletmesi'nin 3 bin dolayında kayıkçısı, alacakları olan 25 bin lirayı aylardır vermeyen idareye karşı 1927 Ocağı'nda işi bıraktılar. Bunun üzerine işe alınan kayıkçılarla direnişçiler arasında çıkan çatışmayı kolluk kuvvetleri ateş açarak bastırmak istedi. Bu olayda on kayıkçının ölümü, o yılın en önemli işçi eylemi sayıldı. Aynı yılın Ağustosunda Adana-Nusaybin demiryolu hattında çalışan 850 yapı işçisinin 31 maddelik isteğini reddeden Fransız şirketinin tahrikleriyle işçilere karşı yine kolluk kuvvetleri ateş açtı ve ölenler, ağır yaralananlar oldu. Grev böylece kanla bastırıldı.

1924 Anayasası'ndaki dernek kurma hakkının acı ve kanlı anılarından sonra Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında kanun çıkarıldı. 2739 sayılı yasa 29 Ekim'i ulusal bayram ilan ediyor, Mayıs'ın birinci gününü "Bahar Bayramı" olarak niteliyordu. İzmir İktisat Kongresi'ne katılan İşçi Grubu da açıkladığı isteklerin 14'üncüsü olarak "1 Mayıs günü Türkiye işçileri bayramı olarak kanunen kabul edilsin" diyordu. Bu yasa görüşülürken önceki yıllarda kutlanan 1 Mayıs İşçi Bayramı'nın etkisinin varlığı bazı milletvekillerince dile getirilmişti. Bir kısım işverenler yasada öngörülen bayram ve tatil günlerini de işçilerin çalışmakla geçirmesini istediği için, 1947 sonrasında işçilerle işverenler arasında bu konu bazı önemli sürtüşmelere, bu nedenle de toplu işçi çıkarmalarına yol açtı.

Öte yandan, 3008 sayılı İş Kanunu 13. ve 16. maddeleriyle işverene rahatlıkla işçi çıkarma yetkisi tanımıştı. Ayrıca 72. madde grev ve lokavtı yasaklamış; bu yasaklara aykırı hareket edenler para ve hapis cezalarına çarptırılmıştı. Ne var ki, birçok işveren kapalı-açık lokavt yoluna saptığı halde bu olayları devlet sorumluları önemsememiş, bazı işyerlerinde yasa dışı tutumları ve baskıları protesto için yemek yemeyen, sakal bırakan, gazetelere bilgi veren işçiler cezalandırıldı. Sendikalar genellikle işçi çıkarmalarıyla ilgili olarak protesto toplantıları yaptılar; işçi ve sendika temsilcilerinin işten çıkarılması spontane işi bırakmalarla sonuçlandı.

3512 sayılı Cemiyetler Kanunu'nda yapılan 1938 değişikliği her türlü örgütlenmeyi yasaklayan bir hüküm getirmiş; "sınıf esasına dayalı" dernek kurma yasağı işçileri ancak spor dernekleri ve işyeri yardım sandıkları kurmakla yetinmeye mecbur bırakmıştır. İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin savaş dışı kalma ilkesi, büyük kentlerde faşist, ırkçı propagandaların yoğunlaşmasına fırsat verdiğinden, sağ ve sol denebilecek görüş ayrılıklarını mümkün olduğu kadar örgütsel eyleme geçmelerine engel olan bu yasa değişikliğinden en çok işçiler zarar görmüştür.

1946-1960 Dönemi

1946'da demokratik hakların verilmesi iç ve dış etkenlerle gündeme gelince, Cemiyetler Kanunu'ndaki 1938 değişikliği 1946'da kaldırıldı. Bunun üzerine "yerden biter gibi", birbiri ardı sıra sendikalar kurulmaya başladı. O yıl içinde kurulan 200 kadar sendika, işçileri örgütlemeye ve işçi isteklerini sözlü ya da yazılı olarak ileri sürmeye başladı. 1946 sendikalarının sosyalist görünümlü iki partinin yörüngesinde olması iktidarın hoşuna gitmediğinden, Sıkıyönetim Komutanlığı 15 Aralık 1946 günü partilerin ve sendikaların binalarında aramalar yaptı; parti ve sendika yöneticilerini gözaltına aldı. 16 Aralık 1946 günü yayımlanan komutanlık tebliği ile iki sosyalist parti, İstanbul Sendikalar Birliği, İşçi Kulübü ve bölgedeki sendikalar, iki partinin fikirlerini yaydığı belirtilen *Sendika, Ses, Nor Or, Gün, Yığın* ve *Dost* adlı gazete ve dergilerle matbaaları kapatıldı. Ayrıca memleketin siyasî ve hukukî nizamını bozma yolunda propaganda yaptığı gerekçesiyle *Yarın* gazetesi ve matbaası, Necip Fazıl Kısakürek'in yönettiği *Büyük Doğu* gazetesi ve matbaası dörder ay süreyle kapatıldı.

Böylece Cemiyetler Kanunu'nda yapılan ve sınıf temeline dayalı dernek kurma hakkı veren değişiklik, 1946 sonlarında ortadan kaldırılmış; particiler ve sendikacılar yargılanmış, cezalandırılmıştır.

Çalışma Bakanlığı'nın kurulmasıyla (22 Haziran 1945) işçilere şu görüş yansıtılmış ve pekişmesi istenmiştir: "İşçi, devletin koruyuculuğundadır. Türk devleti grevler, nümayişler, işçi baskıları, kaynaşmaların etkisi altında değil, kendiliğinden işçinin meşru haklarını kabul etmiş ve onu koruyacak hükümleri koymuştur. İşçinin sağlığını, mutluluğunu her düşüncenin, randıman endişesinin üstünde görmekteyiz. Bunun içindir ki San Fransisko Anlaşması'na, Filadelfiya Bildirgesi'ne katılmış bulunuyoruz." (*Çalışma Bakanlığı, İlk Yılı ve İlk Hedefleri,* Ankara, 1946).

Ancak gelişmeler sık sık tanınan hakların geri alındığını, yasaların tam olarak uygulanmaması nedeniyle grev, nümayiş ve benzeri eylemlerle karşılaşıldığı görüldü.

Sendikaların kuruluş ve işleyişlerine ilişkin 1947 tarihli ve 5018 sayılı yasa da her türlü eylemi yasaklıyor, grevi suç sayıyordu. Bu yasaya göre sendikaların "yerli malı kullanması" için yapacakları gösteri bile "siyaset yapma" sayılarak yasaklanıyordu. Nitekim İstanbul'daki Hür Mensucat İşçileri Sendikası, grev hakkını isteyen bir telgrafı Çalışma Bakanlığı'na gönderdiği için kapatıldı (1950). 1947'de ve sonrasında kurulan çeşitli bölgesel birlik ve federasyonlar DP iktidarına aykırı yönde isteklerde bulunur oldukları için Çalışma Bakanlığı kapatmaya gerekçe arayınca, yasanın birliklerin kurulmasıyla ilgili hükmünü, yalnız aynı işkolundaki sendikaların bir araya gelebilecekleri şeklinde yorumlayarak, önemli işçi merkezlerinin birer birer mahkemelerce kapatılmasını sağladı.

Bu dönemde hakların savunulması için yapılacak herhangi bir eylemin ilk yanıtı, işten hiçbir ödeme yapılmadan çıkartılmaktı. Ayrıca 3 yıl hapis ve tahliyeden sonra 3 yıl kadar işe alınmama sosyal cezası uygulanıyordu. Ücret artışı ve sosyal yardım sağlanması, işten çıkarılmayı önleme, ancak İl Hakem Kurulu'na yapılacak başvuruyla ve pek dar ölçüde mümkün oluyordu. Ne var ki, 1947'den 1950'ye kadar işyerleri işçi temsilcilerince İl Hakem Kurullarına başvurma sayısı sadece 14'tür. Sendikaların da İl Hakem Kurulu'na ve Yüksek Hakem Kurulu'na başvurma yolu açılınca (25 Ocak 1950), 1951 yılında 50, ertesi yıl 60, 1953'te 89 iş uyuşmazlığı saptandı. Yüksek Hakem Kurulu kararı kesindi ve çok kez İl Hakem Kurulu'nun işçi yararına verdiği kararlar bozuluyordu.

SARAÇHANE MİTİNGİ: 27 Mayıs'la başlayan yeni dönemde, daha 1961 Anayasası yürürlüğe girmeden, İstanbul'daki sendikalar 31 Aralık 1960'ta Saraçhanebaşı'nda o güne kadar görülmemiş bir katılımla işçi hareketinin en büyük mitingini düzenlediler ve başta grev hakkı olmak üzere, siyasal, sosyal haklar talep ettiler.

Hak arama bu kadar güç ve ceza tehdidi altında olduğu halde İstanbul tramvay işçileri ve Yunus Çimento Fabrikası işçileri kötü yaşam koşulları nedeniyle direniş ve grev yapmak zorunda kaldılar (1948). Tekstil işkolundaki işsizlik krizini protesto için 1939 Eylülü'nde İstanbul'da yapılan toplantı 1960 yılına kadar görülebilen politik içerikli tek eylem oldu. 1950'de İzmir'de, 1952'de İskenderun'da, 1954' ve 1955'te İzmir'de kötü çalışma koşulları ve ücret düşüklüğü nedeniyle liman işçileri greve gittiler. 1959'da Sivas'ta ve İstanbul'da işçi temsilcilerinin işten çıkarılmaları yürüyüş ve grevlere neden oldu; bu yüzden, yürürlükteki yasaya göre bazı işçiler tutuklandılar.

Bütün bu yasal olmayana başvurmaların nedeni, geçim sıkıntısıdır: 1954'ten sonra fiyatlar hızla artmış, 1958 ve sonrasında ise gerçek işçi ücretleri düşmüş, Hakem Kurulu ücret zamlarına geçit vermediği için işçiler 1958 ve sonrasında çıkar yolu grev hakkını elde etme girişimlerinde bulmuşlardır.

27 Mayıs'tan Bugüne

27 Mayıs 1960 müdahalesi ile yeni bir dönem açıldı. Daha 1961 Anayasası yürürlüğe girmeden İstanbul'daki sendikalar, komşu iller sendikalarının üyelerinin katılımıyla 31 Aralık 1960'ta Saraçhanebaşı'nda o güne kadar görülmemiş bir katılımla işçi hareketinin en büyük siyasal ve sosyal içerikli mitingini düzenlediler. Henüz grev hakkı yasallaşmadan İzmir'de (25 Temmuz 1962) temizlik işçileri greve başladılarsa da 200 işçinin işten çıkarılmasıyla grev olumsuz sonuç verdi.

1962 yılının en önemli olayı, Ankara'da Yapı-İş Sendikası'nın işsizliği protesto için düzenlediği toplantıda, binlerce işsizin Ulus'tan başlayarak Atatürk Bulvarı'ndaki barikatları atlayarak aşıp TBMM'ne kadar yalın ayak yürümeleriydi. İşsizler adına bir heyeti kabul eden Meclis Başkanı'nın soruna çözüm arayacaklarını söylemesi yürüyüşü sona erdirdi. Ancak, bu eylemde etkisi olduğu ileri sürülen Belçikalı bir sendikacı sınırdışı edildi ve bazı sendikacılar tutuklandı.

1961 Anayasası'nın tanıdığı haklara sahip çıkmadığı için ve bazı dış yardımlar alması nedeniyle eleştirilen Türk-İş'e karşı 13 Şubat 1967'de Türkiye Devrimci İşçi Sedikaları Konfederasyonu (DİSK) kuruldu ve sendikacılık yeni bir yörüngede gelişmeler gösterdi.

1961 Anayasası grev hakkını, özgürce sendikalaşma hakkını, toplu sözleşme ve toplanma özgürlüklerini de içerdiği için, bunlarla ilgili yasaların çıkmasını beklemeden işçi örgütleri yürüyüş, miting, grev ve benzeri eylemleri gerçekleştirdiler.

Bunların başlıca ve en önde gelen nedenleri şunlardı: 1- Topluca işçi çıkarma, 2- Sendika temsilcilerinin iş akdini bozma, 3- Yasalara, yönetmeliklere, tüzük-

KOZLU GREVİ: 1968 başında Zonguldak Kozlu ve Dilâver kömür ocaklarında çalışan 25.000 işçinin katıldığı grev, Cumhuriyet döneminin en önemli işçi hareketlerinden biridir. Bu grev sırasında kolluk kuvvetleriyle çıkan çatışmalarda çok sayıda kişi yaralandı, köylerine dönmekte olan iki işçi de bilinmeyen kişilerce öldürüldü.

lere aykırı işlemlerin işverence ısrarla sürdürülmesi, 4- Sendikalaşmak isteyen işçilerin işten atılması, 5- İşçi çoğunluğunun üye olmadığı sendikaya Bölge Çalışma Müdürlüğü'nün sözleşme yapma yetkisi tanıması, 6- İşverenin etkisiyle kurulan sendikayı yetkili sayan işverenin o sendikayla toplu sözleşme imzalaması, 7- İşçilerin istemedikleri halde sekiz saatlik iş gününe üç saatlik fazla mesai yapma zorunluğu getirmesi, 8- İmzalanan toplu sözleşmelerin hükümlerine uyulmaması.

Bu işçi hareketlerinin bir bölümünde kolluk kuvvetlerinin işe karıştırılması, işçilerin ölümü, yaralanması gibi sonuçlar verdi. Bu tür kanlı olayların kamuoyunu çok yakından ilgilendirenlerinden başlıcaları şunlardır:

- Ankara'da Erkunt Ağır Döküm Sanayii'nde sözleşmeden çıkan anlaşmazlık sonunda jandarma ile çıkan çatışmada iki kişi yaralandı(2 Eylül 1964).
- Ankara'da Ankara Otcli yapımında işverenin uzlaştırma kurulu kararını kabul etmemesiyle başlayan anlaşmazlığa polisin ateş açması üzerine bir işçi yaralandı, iki sendika lideri tutuklandı (6 Aralık 1964).
- İstanbul'da İdrofil Pamuk ve Vatka Fabrikası'ndaki grev nedeniyle, polisin ateş açması sonucu iki işçi yaralandı (10 Şubat 1965).
- İzmit'te Tarım Koruma Klor Tesisleri'nde grev nedeniyle polis ve jandarmanın müdahalesi sonucu sekiz işçi yaralandı, 14 grevci tutuklandı (25 Haziran 1965).
- Malatya'da temizlik işçileri grevinde 20 işçi yaralandı, 7 işçi gözaltına alındı (21 Eylül 1965).
- İskenderun Batman Pipe-Line yapımında çalışan işçilerin grevinde çıkan çatışmada jandarma ateşiyle 6 işçi yaralandı (27 Eylül 1966).
- Adana'da Akdeniz Nebati Yağ Fabrikası'ndaki grev nedeniyle çıkan çatışmada bir bayan işçi yaralandı (24 Kasım 1966).
- Elazığ'da Keban Barajı yapımında sözleşme anlaşmazlığı nedeniyle çıkan çatışmada yabancı uyruklu işçiler Türk işçilerine ateş açtılar (21 Kasım 1968); grevin yasadışı olduğu mahkemece açıklandıktan sonra 4 grevci işçi bıçaklandı (10 Aralık 1968).
- İstanbul Kartal'daki Singer Fabrikası'nda sendika anlaşmazlığı yüzünden girişilen eylem sonunda kolluk kuvvetleriyle çıkan çatışmada 14 işçi ve 8 polis yaralandı (12 Ocak 1969).
- Krom Magnezit Fabrikası'nda başlayan grev sonrasında çatışma çıktı, 2 işçi ağır yaralandı (23 Nisan 1969).
- İstanbul'da Türk Demir Döküm Fabrikası'nda, sözleşme konusundaki anlaşmazlık nedeniyle çıkan çatışmada 14 işçi yaralandı (5 Ağustos 1969).
- Adana'da Bossa Fabrikası'nda önceki eylemleri nedeniyle 10 işçinin işten atılması nedeniyle çıkan anlaşmazlık sonunda çatışma oldu; 60 işçi, 27 polis yaralandı; 160 işçi gözaltına alındı (12 Kasım 1970).
- İstanbul'da Ülker Bisküvi Fabrikası'nda istemedikleri sendikaya üye olmaya zorlanan işçilerin eylemi nedeniyle çıkan çatışmada 2 işçi yaralandı; 20 işçi gözaltına alındı (19 Eylül 1974).
- İstanbul'da Beko Teknik Fabrikası'nda işçilerin üye olmadıkları sendikaya üye imiş gibi gösterilmeleri olayı mahkemeye yansıdı; tanıklık için mahkemeye topluca giden işçilere açılan ateş sonucun-

SENDİKACININ ÖLÜMÜ: 1970 yılında, Aliağa Rafinerisi'nin inşaatında çalışan işçiler greve gittiler. Grev sırasında işçilerle görüşmek üzere inşaat sahasına giden sendika başkanı Necmettin Giritlioğlu bilinmeyen bir kişi tarafından tabancayla vurularak öldürüldü (6 Ağustos 1970).

da 4 bayan işçi yaralandı (5 Temmuz 1975).

Ölüme neden olan olayların bir bölümü de şunlardı:

• Zonguldak Kömür İşletmeleri'nde (Karadon'da) çalışan işçiler liyakat zammının dağıtımını protesto ettiler, 2 mühendis yaralandı (9 Mart 1965); bu olaydan sonra Kozlu bölgesinde çıkan çatışma sonunda iki işçi öldü; 10 işçi, 12 jandarma eri yaralandı (10 Mart 1965).

• Zonguldak'ta Kozlu ve Dilaver Ocakları'nda çalışan kömür işçilerinin girişimiyle gelişen, 25.000 işçinin katıldığı grev sırasında, Karabük'ten getirilen kolluk kuvvetlerinin zor kullanımıyla çıkan çatışmada 13 polis yaralandı (8 Şubat 1968); köylerine dönmekte olan iki işçi bilinmeyen kişilerce öldürüldü (10 Şubat 1968).

• İstanbul'daki Gamak Elektrik Motorları Fabrikası'nda ücret ödemedeki gecikme ve 124 işçinin topluca çıkarılması üzerine çıkan anlaşmazlık sonucunda ateş açılan işçiler arasındaki Şerif Aygün adlı sendikacı öldü (29 Aralık 1969).

• Sendikalar Yasası'nın değiştirilmesini ve bu arada DİSK'in kapatılmasını öngören tasarı Meclis'te görüşülmeye başlayınca İstanbul, İzmit, Ankara ve Adana'da bazı gösteriler yapıldı. Özellikle İstanbul ve Kocaeli'nde binlerce işçi işi bırakıp caddelerde yürüyüş yaparak tasarıyı ve iktidarı protesto etti. Bu arada açılan ateş sonucu 3 kişi öldü, yüzlerce işçi tutuklandı. DİSK yöneticileri hapsedildi ve sıkıyönetim mahkemesine "ihtilâl provası yapmak" savıyla verildi (15/16 Haziran 1970).

• Aliağa Rafinerisi'nde çalışan işçiler greve başladı. Grev yerine giden sendika başkanı Necmettin Giritlioğlu bilinmeyen bir kişi tarafından tabancayla vurularak öldürüldü (6 Ağustos 1970).

• İstanbul'da Gıslaved işyerinde ücret ödeme anlaşmazlığı nedeniyle greve giden işçilere ateş açıldı. 1 işçi öldü, 16 işçi ve 15 polis yaralandı (13 Ekim 1970).

• İstanbul'da Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası'ndaki grev sırasında, yasaya aykırı olarak mal çıkarmak isteyen işveren aracına engel olan işçilerden biri kamyonun altında ezilerek öldü, bir işçi de yaralandı (11 Aralık 1971).

• Petkim işyerinde (İzmit) sendikalar arası anlaşmazlık nedeniyle Petkim Sendikası baştemsilcisi Ümit Tok, tabancayla öldürüldü (10 Temmuz 1974).

• Malatya'da Hekimhan dolaylarındaki Bilger Şirketi'nin maden ocağında 4 aydır ücretini alamayan işçilerin grevini kırmak isteyen kişileri örgütlediği savıyla bir kısım kişiler İşletme Müdürünü öldürdüler (28 Haziran 1975).

Türkiye'de işçi hareketleri, 1961 Anayasası'yla devletin yönetilemeyeceğini ileri süren AP iktidarı döneminde hızlandı, gelişti. 12 Eylül 1980 harekâtından sonra ise Millî Güvenlik Konseyi, DİSK'in ve üye sendikaların çalışmalarına son verdi; bütün sendikal girişimleri askıya aldı ●

Cumhuriyet Türkiyesi'nde İşçi Hareketleri

Mehmet Şehmus Güzel

İşçi Hareketi Kavramı

İşçi hareketi deyince, akla işçi eylemleri ve işçi örgütlenmesi ile bunların çevresinde oluşan ilişkiler demeti gelir. İşçi eylemleri grev, gösteri, yürüyüş ve toplantı vb. biçiminde olabilir. Bunun dışında daha değişik birçok mücadele biçim ve araçları da işçi eylemleri kapsamına girmektedir.

İşçilerin kapitalizme karşı mücadelesi sadece grev biçiminde ortaya çıkmamıştır. Sanayi Devrimi'nin doğuş anlarında, işçilerin makine kırıcılığı, isyanları ve kapitalistleri birey olarak hedef alan dövme ya da mallarına karşı sabotaj türünden eylemlerine raslanmıştır. Ancak, süreç içinde geçici birliklerden ilk örgütlenmelerden geçerek, dernek ve sendikalarını yaratan, örgütlenmede sürekliliğe ulaşan işçiler yaşam ve çalışma koşullarını düzeltmek, siyasi alanda seslerini duyurabilmek, ağırlıklarını koyabilmek için daha olgun, yetkin ve anlamlı eylemler yaratmışlardır. Böylece bir yandan isyanlardan ve düzensiz hareketlerden, düzenli, örgütlü ve daha bilinçli gösteri, yürüyüş ve toplantılar yaratılmış; öte yandan makine kırıcılığı, tahrip ve sabotajlardan disiplinli ve belli amaçlara ulaşmak için önemli hazırlıklar ve örgütlenmeler isteyen greve, üretimde işçi denetimine varılmıştır.

İşçi örgütlenmesi, işçilerin dernek, komite, sendika ve partilerde biraraya gelmeleri, ekonomik, toplumsal ve siyasi sorunlarına birlikte çözüm yolları aramaları, belli program ve düzenler içinde amaçlarını gerçekleştirmeye çalışmaları olgusudur. İşçi örgütlenmesi içine geniş anlamda siyasi partilerin veya başka kurumların işçilere yönelik örgütlenmeleri de alınabilir. Örneğin, siyasi partilerin *İşçi Büro* veya *Komiteleri* de bu bağlamda ele alınabilir. Sendikalar ise işçi sınıfının en yetkin ve olgun ekonomik-toplumsal örgütleridir.

Tarihte İşçi Hareketi

İşçi hareketi, özellikle işçi eylemleri insanlık tarihinde çok eskilere dayanmaktadır. İşçilerin bağımsız örgütlerde biraraya gelmelerine daha sonraki tarihsel dönemlerde raslanmakla birlikte, işçi eylemlerinin benzeri sayılabilecek eylemler tarihin ilk dönemlerinde ortaya çıkmıştır. İlk işbırakım eylemleri için verilebi-

1908 GREVLERİ: İkinci Meşrutiyet'in ilanının ardından, üç ay içinde, irili ufaklı yetmişi aşkın grev düzenlendi. Bunlardan biri de 1908 Eylülü sonlarında Anadolu demiryollarını Hicaz demiryollarına bağlayan Beyrut-Şam-Hama demiryolunda başlatılan ve yüzde 50 ücret artışı elde edilmesiyle Ekimin ilk günlerinde sonuçlanan demiryolu grevidir.

lecek bir örnek, Mısır'da firavun mezarlarının yapımında çalışan işçilerin (kölelerin değil) İÖ 2100 yılına doğru Thebai'deki iş bırakma eylemidir.

Köleci üretim ilişkilerinin başat olduğu *Eski Roma*'da da işbırakım eylemlerine, örneğin fırıncıların eylemine ve bu eylemleri yasaklayıcı metinlere raslanmaktadır. Daha sonra, feodal üretim ilişkilerinin egemen olduğu dönemlerde de köleci toplumdaki gibi günümüz özgür işçisine benzeyen işçilerin işbırakım eylemleri görülmüştür. 1293'te Fransa'nın Beauvais kentinde çuhacı-kumaşçı işçilerinin iş bırakma eylemi bu konuda ilginç bir örnektir. O sıralarda Fransa'da bu tür eylemlere değişik isimler verilmekteydi. "Grève" (Grev) sözcüğü ise 1800'lerden sonra kullanılmaya başlanmıştır. Doğaldır ki, işbırakımı yasak olduğundan bu tür eylemlere kalkışanlara baskı uygulanmış, bu baskılar binlerce işçinin tutuklanması sonucunu doğurmuştur.

İşbırakım eylemlerine, kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesi ve egemen olması sonucu, daha sık raslanır olmuştur. Kapitalizmin yaygınlık kazanmasıyla birlikte işçi sınıfı, ekonomik,toplumsal ve siyasal çıkar ve haklarını korumak amacıyla daha geniş bir biçimde örgütlenmek ve daha zorlu bir mücadele vermek zorunda kalmıştır. Bu amaçla örgütlenen işçi sınıfı çeşitli baskılarla karşılaşmış, örgütleri kapatılmış, mücadeleleri engellenmek istenmiştir. Grevler ve işçi örgütlenmesi yasaklanmış, çalışanlar sert önlemlerle, baskı ve şiddet yoluyla sindirilmek istenmiştir. Ne var ki, bu yöntem her türlü baskıya karşın uzun süre başarılı olamamıştır. Devlet ve iktidarların işleri bu biçimde yürütemeyeceklerini anlamaları; işçilerin yasak, baskı ve şiddete karşın eylemlerini sürdürmeleri, örgütlenmelerine siyasi boyut kazandırmaları ve nihayet demokrasi bilinci ile insan hakları düşüncesinin gelişip, yaygınlaşması, hükümetleri yasaklama, baskı ve şiddet politikaları yerine işçi hareketini hoşgörmek, giderek tanımak zorunda bırakmıştır. Gerek örgütlenme, gerek toplu sözleşme ve grev hakları, bu biçimde ancak belli bir yasaklama döneminden sonra, işçi sınıfının ve tüm çalışanların zorlu savaşımları sonucu tanınmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda İşçi Hareketi

Yüzyılı aşkın bir süreden günümüze değin ülkemizde modern anlamda grevler örgütlenmiş, gösteri ve yürüyüşler düzenlenmiş ve işçiler derneklerde, sendikalarda biraraya gelerek çalışma ve yaşam koşullarını düzeltmek için çözüm yolları aramaya başlamışlardır. Ancak başka ülkelerde örnekleri görüldüğü gibi, bizde de işçi hareketi engellenmiş, yasaklanmış, işçiler, grevciler baskı, şiddet ve yaptırımlarla yıldırılmak istenmiştir. Fakat işçiler yasağa karşın eylem yapmaktan kaçınmamışlardır. Daha 1500'lerde inşaatlarda çalışan emekçilerin günlük ücretlerinin artırılması için mücadele ettiklerini biliyoruz. 1587'de inşaat işçileri *"yevmiyeyi ziyade vermezsenüz işlemesüz"* (gündelikleri artırmazsanız çalışmayız) deyip işi durdurduklarında zamanın padişahı III. Murad bir fermanla şöyle buyurmuştur: *"Ziyade yevmiye talep edenlerin haklarından geline!.."* O dönemde inşaatta çalışanların ücretlerinin üst sınırı (tavan ücretler) merkezî otorite tarafından fermanlarla saptanırdı ve bu tavandan yüksek ücretle işçi çalıştıranlar çalıştırdıkları işçilerle birlikte cezalandırılırdı.

1 MAYIS KUTLANIYOR: 1909'dan itibaren İstanbul'da, Selanik'te, Üsküp'te ve öteki büyük şehirlerde "işçi bayramı" olarak kutlanan 1 Mayıs, 1921 yılında Türkiye Sosyalist Fırkası'nın önderliğinde kutlandı. Ankara'daki Sovyet Sefarethanesi'nde kutlamalar.

Bu tür eylemler günümüzdeki anlamda grev tanımına uymamakta, gerekli unsurları taşımamaktadır. O dönemde bu tür eylemlere "tatil-i mesalih", "terk-i hizmet", "terk-i mesai", "terk-i eşgal", "tatil-i eşgal" gibi isimler verilmekteydi. Ancak, o günkü koşullar altında bile işçilerin kimi isteklerini çalıştıranlara benimsetmek için tek çıkar yolun işbırakımı olduğunu saptamalarını göstermesi bakımından, bu eylemler, özel bir önem kazanmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda çalışan ve çalıştıranların loncalarda örgütlü olduğu, bu örgütlerin çalıştıranların denetiminde çırak ve kalfaları pederşahi bir biçimde koruduğu, dağıtım ve satış koşullarının düzenlediği bilinmektedir. Bunun yanı sıra, çalışma düzeni bakımından lonca sistemine giremeyen tarım ve madencilik işkollarında işçi eylemlerinin daha yoğun olduğu saptanmıştır.

Bu arada Osmanlı esnafının (usta, kalfa ve çırakların tümünün) da lonca-esnaf örgütlenmesine ilişkin beğenilmeyen padişah fermanlarını protesto amacıyla veya başka bir nedenle zaman zaman "terk-i mesai" ettikleri, dükkanlarını kapattıkları sık görülen olaylardı. Ancak padişahların bu eylemlere karşı tavırları, bu konuda çıkardıkları fermanları genellikle yasaklamacıdır. 1845 yılında çıkarılan "Polis Nizamnamesi" bu amaca yönelik ilk yasal düzenleme sayılır. Bununla bir-

likte işçiler tek çıkar yolun yine de grev olduğunu bilerek, birçok eyleme girişmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı sermayenin 1840'larda sahneye güçlü ve yaygın bir biçimde çıkması, devletin ilk fabrikaları kurması, demiryollarının yapımı ve ulaşımda kullanılması, tren ve buharlı gemilerin gereksinimini karşılamak amacıyla kömür madenlerinin ve diğer madenlerin özel bir ilgi çekmesi; yeni ve çok sayıda işçi eylemini de kaçınılmaz olarak birlikte getirmiştir. Onbeş, onaltı saatlik işgünü, sosyal güvenceden, sağlık olanaklarından yoksun işçiler için dayanılmaz yaşam koşullarını yaratmıştı. Bu durumda yapılacak tek şey başka ülkelerde olduğu gibi karşı çıkmak, greve gitmekti. Nitekim, modern anlamda ilk grevin örgütlendiği 1872 Tersane İşçileri Grevi'nden sonra 1908'e kadar yüze yakın grev örgütlenmiştir. Bu arada işçiler geçici birliklerde, grev komiteleri ve derneklerde biraraya gelmişlerdir. Bu yıllarda kurulan Osmanlı Amele Cemiyeti en önemli kuruluşlardan biridir.

Yasaklara karşılık işçilerin uzun ve bilinçli savaşımı 1908'in olumlu çevre koşullarıyla birleşince yöneticiler işçi hareketine karşı tavırlarını değiştirmek zorunda kaldılar ve grev uzun bir yasaklama döneminden sonra düzenlendi, ardından dernek kurma özgürlüğü tanındı.

İkinci Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e İşçi Hareketi

İkinci Meşrutiyet'le birlikte işçi hareketlerinde büyük artışlar görüldü. 23 Temmuz 1908'den başlayarak peşpeşe grevler düzenlendi. İşçiler yeni örgütlenmelerde biraraya gelerek yaşam ve çalışma koşullarını düzeltmek istediler. İlk grevler Balkanlar'da başladı. Selanik'te Varna'da yapılan grevler, İstanbul'a, İzmir'e, Adana'ya ve İmparatorluğun diğer kentlerine yayıldı. Hemen hemen her işkolunda yapılan bu grevler arasında Anadolu-Bağdat Demiryolu Grevi yabancı sermayeye karşı yapılan bir eylem olduğu için oldukça önemlidir. 1908 grevleri, gıda (tütün dahil) dokuma (kumaş, halı, deri vb.), demiryolu ve tramvay, denizyolu taşımacılığı, maden vb. o dönemde İmparatorluğun en can alıcı işkollarını etkileyerek ekonomik açıdan çok büyük boyutlara ulaşmışlardır. Grevlerin çoğunun yabancı sermayenin egemenliği altındaki işyerlerinde, işletme ve işkollarında örgütlenmesi yabancı sermayenin ve yabancı ülke diplomatik temsilcilerinin grevlere karşı birlikte hareket etmelerine yol açmıştır. Nitekim yabancılar bir yandan grev olaylarının önüne geçilmesi için iktidar üzerinde baskı yaparken; öte yandan grevi düzenleyecek bir tüzel belge ivedi bir biçimde bir yabancıya hazırlatılmıştır. Bu Polonya kökenli ve Fransız vatandaşı Comte Lèon Ostrorog'dur. Bu örnekle emperyalizmin Osmanlı yasama gücü üzerindeki etkinliği somutlaşmıştır.

بوتون دونیا ایشچیلری برلهشیکز!

آیدینلق

پاطرونلره قارشی یاپیلان هر غره‌ده عمله دائما حقلیدر!

آغلامایان چوجوغه‌مه ویرمزلر!!

زمانده یاپیلان غره‌و عمله‌نك الـ کسکین سلاحیدر!

GREV HAKKI İSTENİYOR: 1920'lerin başında İstanbul'da faaliyette bulunan en etkin işçi kuruluşları, Beynelmilel İşçiler İttihadı ile "Aydınlık" çevresinin yönettiği Türkiye İşçi Derneği'dir. "Aydınlık" dergisi, özellikle "Fevkalâde Amele Nüshaları"nda grev hakkını şiddetle savunmuştur. 17 Kasım 1924 tarihli sayının kapağında "Zamanında yapılan grev amelenin en keskin silahıdır" vb. sloganlar yer almaktadır.

Tatil-i Eşgal Yasası'nın çıkmasından sonra işçilerin eylemi yine devam etti. İzmir'de tütün ve ticarethane işçilerinin grevinden sonra Zonguldak, İstanbul ve Selanik'te bir dizi grev ve işçi eylemi görüldü. 1911 yılının Mart ayında Selanik'te Tütün Rejisi işçilerinin başlattığı grev, İstanbul'daki işçilere de yansıdı. Yine aynı yıl Bulgaristan'da demiryolu işçileri, Zonguldak'ta maden işçileri işi bırakarak eyleme girişti. Bu yıllarda önemli sayılabilecek bir diğer grev de İzmir Liman işçilerinin 1913 yılında yaptıkları grevdir.

Bu dönem işçi hareketi bakımından, onun sosyalist hareketle karşılaştığı ve ilk eylemlerini yaptığı bir dönem olması nedeniyle önemlidir. Selanik, İstanbul, İzmir, Samsun gibi birçok kentte işçi örgütleri doğmuş, Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu gibi kuruluşlar, Osmanlı Sosyalist Fırkası gibi partiler kurulmuştur. Bu arada Marangoz İşçileri Sendikası, Dersaadet Tramvay İşçileri Cemiyeti, İmalat-ı Harbiye İşçileri Cemiyeti, Mürettibin-i Osmani Cemiyeti, Tütün Rejisi İşçileri Cemiyeti etkin örgütler olarak mücadele vermişlerdir.

Yine aynı dönemlerde işçi gösterileri ve yürüyüşler yapılmış, özellikle 1 Mayıs İşçi Bayramı 1909'dan itibaren İstanbul'da Selanik'te, Üsküp'te ve birçok büyük kentte, engellemelere, yasaklamalara rağmen kutlanmıştır.

Mütareke ve Ulusal Kurtuluş Savaşı yıllarında da durmayan işçi hareketi, bu yıllar içinde canlı bir örgütlenme göstermiş, grevler ve gösterilerle işgal güçlerine karşı koymuştur. 1919 yılında İzmir ve İstanbul'da yapılan mitinglerde binlerce kişi işgali protesto ederken, 1 Mayıs 1921'de İşçi Bayramı Türkiye Sosyalist Fırkası'nın önderliğinde İstanbul'da kutlanmıştır.

1923-1960 Döneminde İşçi Hareketi

29 Ekim 1923'te Cumhuriyetin ilanı, yakın tarihimizin en önemli olaylarından biridir. Türkiye, II. Meşrutiyet'ten sonra siyasi tarihinde yeni bir dönemeci daha almıştır. 1923 sonunda ve 1924 başında Türkiye'de işçi sayısı konusunda herhangi bir istatistikten yoksunuz. Değişik kaynaklardan elde edilen verilere göre, Cumhuriyetin ilan edildiği sıralarda ülkemizde en az 111.950 en çok 144.400 işçi bulunmaktadır (Tablo 1). Bu, o zaman dokuz veya on milyon olduğu tahmin edilen genel nüfus içinde azımsanamayacak bir rakamdır. 1927'de yapılan ilk resmî sayımda, 37.460'ı kadın, 22.684'ü 14 yaşından küçük çocuk toplam 147.128 işçi sayılmıştır. 1936 tarihli İş Kanunu kapsamına giren sanayii işçisi sayısı 1943'te 274.277'e ulaşmıştır. Bu rakam 1955'te 604.295 ve 1960'ta 824.881'dir.

İşçi Örgütlenmesi: 1923'ten 1960'a işçi örgütlenmesi değişik dönemlerde değişik çehrelere bürünüp, arada zor dönemler de geçirerek belli bir süreklilik içinde gelişmiştir.

• *1923-1939 Arasında:* Ağustos 1922'de Kurtuluş Savaşı'nın başarıyla sonuçlanacağının anlaşılması, Ekim 1922'de İstan-

bul'un Kurtuluş Ordusu'nun fiili denetimine geçmesi üzerine, İstanbul'un "Türk ve Müslüman" tüccarı İstanbul'da ve giderek diğer kentlerde Rum ve Ermeni tüccarlar ile yabancı sermayenin bırakacağı boşluğu doldurmak, ekonomiyi de "millileştirmek" amacıyla eyleme geçmiştir. 1 Aralık 1922'de Milli Türk Ticaret Birliği (MTTB)'ni kuran bu kişiler, (başlarında MTTB kâtib-i umumisi Ahmet Hamdi [Başar] olmak üzere) İstanbul Türk ve Müslüman esnafını İstanbul Esnaf Cemiyetleri Birliği'nde (İECB), işçileri *İstanbul Umum Amele Birliği*'nde (İUAB) örgütlemişlerdir. Bu üç örgütün amacı, "millileşme yönünde açılan iktisadi savaşta" birlikte uğraşıp, yabancı ve azınlıkların ekonomik hayattaki egemenliğine son vermek ve Türklerin ekonomide ağırlıklarını kurmaktır. Bu bağlamda İUAB yabancı sermayeye bağlı şirketlerde grevler düzenlenmiş; bu grevler yerli tüccarların ve hükümetin desteğini almıştır. Örneğin 14 Temmuz 1923'te Bomonti Bira Fabrikası'ndaki grev İUAB tarafından örgütlenmiştir. İUAB, Tramvay Şirketi ve Tütün Rejisi işçileri arasında da örgütlüdür. Tüccarlarca kent düzeyinde örgütlü bir "birlik" kurulmuştur.

1923'te İstanbul'da ve diğer kentlerde birçok işçi örgütü daha bulunmaktadır. 17 Şubat-4 Mart 1923'te İzmir'de toplanan Birinci İktisat Kongresi'nde işçiler 120-130 delegeyle temsil edilmişlerdir. Türkiye'nin dört bir köşesinde İzmir'e gelen kadın ve erkek işçiler, deneyimlerini aktarmak, söyleşmek ve birbirlerini tanımak için böylece ilk ve önemli fırsatı bulmuşlardır. İzmir'de alınan bir karar üzerine kökeni 1911'e dek inen ve 1919'dan beri TİGSF ile Türkiye İşçi Cemiyeti'nin ve ilk işçi milletvekili Numan Usta'nın hazırlığını yaptığı merkezî işçi örgütü, Aralık 1923'te İstanbul'da kuruldu: *Türkiye Umum Amele Birliği*. Bu birliği İstanbul'daki 19 bin, Zonguldak'taki 15 bin, Balya-Karaaydın'daki 10 bin işçiyi, onların örgütlerini temsil eden 250 delege kurmuştur. Ancak hükümet TUAB'ın çalışmasına olanak vermemiş ve böylece ilk ulusal merkezci işçi örgütü engellenmiştir. Bununla birlikte İstanbul, İzmir, Adana, Bursa, Eskişehir, Zonguldak ve Balya-Karaaydın işçileri işyeri düzeyinde cemiyetlerde, kent düzeyinde birliklerde örgütlülüklerini sürdürmüşlerdir. 1924'te Şark Demiryolları işçileri İUAB'den ayrılıp *Amele Teali Cemiyeti*'ni kurmuşlar ve bu cemiyet, yasaklandığı 1928 sonuna dek, İUAB'ye rağmen işçiden yana mücadelenin öncülüğünü üstlenmiştir. Amele Teali Cemiyeti'nin Üzeyir Avni (Kuran) ve Yusuf (Sidal) gibi yöneticileri mücadelelerini daha sonra da sürdürmüşler ve 1946-1947 sendikalarının kurucuları arasında yer almışlardır. Ü.A.Kuran ve Y. Sidal 1947'de İstanbul Metal İşçileri Sendikası'nın (Maden-İş) kuruluşunda görev almışlar; Kuran, Maden-İş'in başkanlığını üstlenmiştir. Maden-İş 1967'de DİSK'in kurucu üyelerinden biri olmuştur. Kuran, Eylül 1950'de Demokrat İşçi Partisi'nin kuruluşunu gerçekleştirmiştir. Demokratik İşçi Partisi, birçok genç sendikacı ile iyi ilişkiler kurmuştur. Bunlardan o zaman İstanbul Basın-İş'in genel sekreteri olan İbrahim Güzelce 1975'te DİSK genel sekreteri seçilmiştir.

1930'lu yıllarda CHP'nin işçi örgütlerini vesayeti altına almak üzere girişimlerde bulunduğunu görüyoruz. Bu amaçla, örneğin 1934'te İzmir'de işçileri ve esnafı, mesleklerine göre birer cemiyette örgütlemiş bu cemiyetlerin tamamını İzmir İşçi ve Esnaf Birliği'ne bağlamıştır. Bu politika yürümemiştir. İşçiler CHP'den bağımsız örgütler kurmak istemişlerdir. Ancak bu CHP tarafından engellenmiş; 1938'de de Cemiyetler Kanunu değiştirilerek "sınıf esasına dayanan" cemiyet-

Tablo: 1

1923 Sonunda Türkiye'de İşçi Sayısı

Kentler ve İşçi Grupları	En az işçi sayısı	En çok işçi sayısı
İstanbul	35.500	38.000
Eskişehir	2.500	4.000
İzmit	1.000	2.000
Ankara	2.00	2.500
Balya-Karaaydın	10.000	12.500
Zonguldak-Ereğli	15.000	18.000
Aydın	1.000	1.750
İzmir	10.000	15.500
Adana-Mersin-Tarsus	5.000	7.500
Hereke-Adapazarı	1.000	1.500
Bilecik	1.000	1.500
Bursa	3.500	5.500
Edirne	2.000	5.000
Erganl-Maden-Güleman	1.200	2.000
Samsun-Trabzon	5.000	6.500
Konya	500	1.000
Erzurum	500	750
Uşak-Kula-Gördes	4.200	6.300
Gaziantep	900	1.100
Anadolu Demiryolu İşçileri (İstanbul-İzmit-Bilecik-Eskişehir-Ankara-Afyon-Konya-Bulgurlu-Adana-Yenice-Nusaybin)	6.000	6.500
Şark Demlryolları İşçileri (Sirkeci-Çatalca-Edirne)	1.250	1.500
İzmir-Kasaba-Alaşehir-Afyon Demiryolu İşçileri	1.250	1.600
İzmir-Manisa-Soma-Bandırma Demlryolu İşçileri	750	900
İzmir-Aydın-Söke-Dinar Demiryolu İşçileri	900	1.000
TOPLAM	111.950	144.400

Kaynak: Mete Tunçay (1967) s. 186; Kemal Sülker (1973), s. 157; M.Ş. Güzel (1975), s. 170, 177.

Tablo: 2

1923-1960 Grevleri

Grev No	Bitiş Tarihi	İşkolları	İşletme/Şirket/İşyeri/İşçi Grubu	Kent	Grevci Sayısı
1	14 Temmuz	Gıda Sanayii	Bomonti Bira Fabrikası işçileri	İstanbul	
2	14 Temmuz	Madencilik	Zonguldak-Ereğli Kömür Madeni Şirketi işçileri	Zonguldak	12.000
3	Ağustos	Gıda	İncir toplama işçileri	İzmir	
4	2 Eylül	Demiryolu Taşımacılığı	İzmir-Aydın Demiryolu Şirketi işçileri	İzmir ve Aydın	
5	6-20 Eylül	Basın ve Yayın	Mürettipler	İstanbul	
6	Ekim	Demiryolu Taşımacılığı	Dersaadet Tramvay Şirketi işçileri	İstanbul	
7	19-28 Kasım	Demiryolu Taşımacılığı	Şark Demiryolları Şirketi işçileri	İstanbul ve Edirne	1.200
8	Temmuz	Dokuma	Dokuma Fabrikası işçileri	İstanbul	
9	1-10 Eylül	Demiryolu Taşımacılığı	İzmir ve Aydın Demiryolu Şirketi işçileri	İzmir ve Aydın	3.000
10	Ocak	Enerji	Havagazı Şirketi işçileri	İstanbul	
11	Ocak	Demiryolu Taşımacılığı	Tramvay Şirketi işçileri	İstanbul	
12	?	Madencilik	Zonguldak-Ereğli Kömür Madeni işçileri	Zonguldak	1.200
13	?	Gıda	Kuru Üzüm İmalathaneleri işçileri	İzmir	5.000
14	Ağustos	Haberleşme	Telsiz-Telgraf memur ve işçileri	Adana	
15	Ağustos	Haberleşme	Telsiz-Telgraf memur ve işçileri	Samsun	
16	Ağustos	Haberleşme	Telsiz-Telgraf memur ve işçileri	Erzurum	
17	Haziran	Demiryolu Taşımacılığı	Soma-Bandırma Demiryolu işçileri	Soma ve Bandırma	
18	Haziran	Ardiye ve Antrepoculuk	Liman tahmil-tahliye işçileri	İstanbul	
19	Ocak	Ardiye ve Antrepoculuk	Liman tahmil-tahliye işçileri ve mavnacılar	İstanbul	3.000
20	Mayıs	Gıda	Tütün Rejisi işçileri	İstanbul	3.000
21	9 Haziran (24 saat)	Demiryolu Taşımacılığı	Adana-Nusaybin Demiryolu işçileri	Adana ve Nusaybin	850
22	11 Ağustos (yeniden)	Demiryolu Taşımacılığı	Adana-Nusaybin Demiryolu işçileri	Adana, Yenice, Nusaybin	850
23	Nisan	Metal	Karöser İmalathanesi işçileri	Adapazarı	180
24	Nisan	Demiryolu Taşımacılığı	Şark Demiryolları Şirketi işçileri	İstanbul ve Edirne	1.500
25	Nisan	Dokuma	Dokuma Fabrikası işçileri	İstanbul	300
26	Mayıs	Gıda	Tütün İmalathaneleri işçileri	İstanbul	500
27	Mayıs	Metal	Demir-Çelik İmalathanesi işçileri	İstanbul	70
28	Kasım	Demiryolu Taşımacılığı	Tramvay Şirketi işçileri	İstanbul	2.000
29	1929'da	Demiryolu Taşımacılığı	Tramvay Şirketi işçileri	İstanbul	2.000
30	Ağustos	Gıda	İncir Kurutma İmalathaneleri İşçileri	İzmir	
31	Ağustos	Ardiye ve Antrepoculuk	Liman Depoları İşçileri	İzmir	
32	5 Aralık 1931	Dokuma	Defterdar Feshane Fabrikası işçileri	İstanbul	
33	Mart 1932	Gıda	Tütün Depoları işçileri	İzmir	
34		Ardiye ve Antrepoculuk	Devlet Deniz Yolları İdaresi liman işçileri	İstanbul	
35	8 Ekim 1946	Ardiye ve Antrepoculuk	Liman işçileri	İzmir	
36	Haziran 1947	Gıda	Fırın işçileri	Ankara	
37	21 Nisan	Genel İşler	İzmir Belediyesi temizlik işçileri	İzmir	50
38	–	Çimento, Toprak ve Cam	Çimento Fabrikası işçileri	İstanbul	18
39	(3 saatlik grev)	Ardiye ve Antrepoculuk	İstanbul Limanı Tahmil-Tahliye işçileri	İstanbul	
40	13-15 Mayıs	Madencilik	Ereğli Kömür İşletmeleri (EKİ) işçileri	Zonguldak	
41	Mayıs	Genel İşler	İzmir Belediyesi temizlik işçileri	İzmir	
42	15 Temmuz	Ardiye ve Antrepoculuk	İzmir Liman İdaresi işçileri	İzmir	
43	Aralık	Çimento, Toprak ve Cam	Türk Çimentosu ve Kireci A.Ş. işçileri	Zeytinburnu/İstanbul	130
				19 Grevde Toplam Grevci Sayısı	**36.848**

Kaynak: O. Sencer (1969), K. Fişek (1969), K. Sülker (1973). M.Ş. Güzel (1975) ve (1982)

lerin kurulması yasaklanmış, CHP dışındaki işçi örgütlerine yaşama hakkı tanınmamıştır.

• *İkinci Dünya Savaşı Sonrasında:* 1940'tan 1947'ye dek süren sıkıyönetim, işçiler için örgütlenmede dar kapılar yaratmıştır. Milli Korunma Kanunu, mecburi çalışma ("iş mükellefiyeti"), işgününün üç saat uzatılması, haftalık dinlencenin kaldırılması (ki 1936 İş Kanunu, haftalık çalışmayı 48 saatle sınırlamıştı) vb. uygulamalar işçiler için yaşamı ve çalışma koşullarını çekilmez kılmıştır.

Savaş sonrasında "çok partili demokrasi'ye geçilince Mayıs-Haziran 1946'da kurulan Türkiye Sosyalist Partisi (TSP) ile Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi (TSEKP) ve onlara bağlı birçok sendika ile sendika birlikleri kısa sürede binlerce işçiyi bünyelerinde toplamışlardır. Ancak, bu gelişmeden çekinen CHP iktidarı Aralık 1946'da sıkıyönetim aracılığı ile iki sosyalist partiyi ve onlara bağlı sendikal örgütleri kapatmış, yayınlarını yasaklamıştır. CHP iktidarı aynı zamanda 20 Şubat 1947'de Sendikalar Kanunu'nu yürürlüğe koymuş; işçilerin sendika kurmaktan kaçınmaları üzerine "İşçi Büroları" aracılığı ile Kamu İktisadi Teşebbüslerindeki CHP yanlısı işçilere sendikalar kurdurtmuştur. Böylece, 1947'de iktidar yanlısı, politikanın içinde resmî sendikaların piyasaya çıktığını görüyoruz. Aralık 1947'de sıkıyönetim kalkınca, özel sektörde en kötü çalışma koşulları içinde yaşama kavgası veren işçiler, CHP'den bağımsız kendi sendikalarını kurmaya başladılar. Maden-İş bunlardan biriydi. 1949'da iktidarı alma şansının artığını gören DP'nin de kendi sendiklarını kurduğunu görüyoruz. Böylece üçlü bir örgütleniş ortaya çıktı: Bir yanda iktidar partisinin ve iktidara aday partinin sendikaları, öte yanda her iki örgütleniş biçiminden ayrı partilerden bağımsız sendikalar.

1947'de 49 sendikada 33.000 üye örgütlüyken 1952'de 148 sendikada 130.000 işçinin bulunduğunu görüyoruz. Bunlar on altı işçi sendikaları birliği ile federasyonda biraraya gelmişlerdi. 1952'de bir de konfederasyon kurulmuştur.

• *Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu:* 14 Mayıs 1950'de iktidarı alan DP ile birlikte ABD'nin Türkiye'ye karşı 1947'den beri gösterdiği ilginin arttığını ve bu ilginin işçi hareketini de kapsadığını görüyoruz. ABD'li sendikacıların Avrupa ülkelerindeki sendikalara ilgisi 1946'dan itibaren canlı bir döneme girmiştir. 1947'de Fransa'da CGT (Genel İşçi Konfederasyonu) ikiye ayrılmış ve CGT-FO kurulmuştur. 1948'de benzer bir gelişmeye İtalya'da tanık oluyoruz: CGL ikiye bölünüyor ve CGIL kuruluyor. 1950'de Yunanistan'da GSEE (Yunanistan İşçi Sendikaları Konfederasyonu) kurulmuştur. 1948'de İsrail'in kuruluşu üzerine de kökeni 1920'lere inen Histardut (İsrail İşçi Sendikaları Konfederasyonu) yeniden örgütlenmiştir. 1952'de NATO'ya üye olan Türkiye'de artık bir işçi konfederasyonunun kurulması ve onun Amerikalı sendikacıların denetimindeki Uluslararası Hür İşçi Sendikaları Konfederasyonu'na (ICFTU) üye olması kaçınılmazdı. Daha 1951'den başlayarak İstanbul'a sık ziyaretlerde bulunan Irwing Brown ve diğer uluslararası sendika yöneticileri zemini hazırlamışlardı. DP iktidarının da onayını vermesi üzerine 1952'de Türk-İş kuruldu. Türk-İş bünyesinde başlangıçta DP yanlısı işçi liderleri yanında CHP'liler ve bağımsız sendikacılar da bulunuyordu. Türk-İş'in geçici ilk icra kurulunun beş üyesinden üçünün, yani Şaban Yıldız, Seyfi Demirsoy ve Mehmet İnhanlı'nın Balkan "muhaciri" olması (ilk ikisi ayrıca aynı köyden, Manastır'ın Naçliç köyünden olup, süt kardeşidir) "muhacirler"in işçi hareketi içindeki ağırlıklarını göstermesi bakımından önemlidir. (1900'lerden itibaren savaş nedenleriyle, 1923'ten itibaren "mübadele"lerle Türkiye'ye gelen göçmenler, işçi hareketi ve sosyalist hareket içinde önemli görevler üstlenmişlerdir.)

Türk-İş, kuruluşundan itibaren uzlaşmacı sendikacılığın Türkiye'deki uygulayıcısı olmuştur. Ona göre sendikal hareket hükümetlerle işbirliği içinde ve hükümetlerle işverenlerden gelecek iyi niyet paralelinde yönlendirilmeliydi. 1952'den itibaren onlarca sendikacı ABD'de "staj"a gönderilmiştir. Daha sonra Türk-İş Eğitim Koleji aracılığıyla Amerikan tipi sendikacılık Türkiye'de Türk-İş'e bağlı sendika yönetici ve liderlerine öğretilmiştir.

Bu arada Türk-İş'e uluslararası sendikal örgütlerden maddi yardımlar gönderilmiştir. Örneğin 1960-1970 arasında AID'nin (Uluslararası Kalkınma Ajansı) yaptığı para yardımı, Türk-İş'in üyelerinden topladığı ödentilerin toplamına yakındır. Bu arada OECD ile ICFTU yardımları da önemli miktarları bulmuştur.

Grevler: Tablo 2'de görüldüğü gibi, 1923'ten 1960'a kadar kırk üç grev örgütlenmiştir. Grev sayısında, 1936'da İş Kanunu ile grevin yasaklanmasından sonra büyük bir azalma olduğunu da saptıyoruz. Gerçekten, 1936'dan 1960'a dek, yani 24 yılda sadece on grev örgütlenmiştir. İşkolları arasında grevden en çok etkilenenler, demiryolu taşımacılığı, gıda sanayi ile ardiye ve antrepoculuk olmuştur. İstanbul ve İzmir, Türkiye'nin en önemli limanları ve en önde gelen sanayi ve ticaret merkezleri olmaları nedeniyle, grevlerden etkilenen kentlerin başında gelmektedirler (Tablo 3). Bu dönem grevlerinden birkaçını incelemek yararlı olacaktır.

• *İstanbul Mürettipler Grevi:* 6 Eylül 1923'te mürettipler greve gidince, gazete sahipleri ortaklaşa bir *Müşterek Gazete* çıkarmışlardır. Mürettipler bu patron gazetesine karşılık *Haber* ve *Adil* adlı gazeteleri yayımlamışlar ve greve gidiş nedenlerini kamuoyuna doğru olarak duyurmaya çalışmışlardır. Ancak grev, hükümetin aldığı önlemler üzerine 20 Eylül 1923'te sona erdirilmiştir. Grev sırasında işçilerin üretim yapmaları, işyerini denetimleri altına almaları olayın ilginç yönünü oluşturuyor.

Tablo: 3

1923-1960 Döneminde Grevlerin İşkollarına Göre Dağılımı

İşkolları	Grev Sayısı	%
Madencilik	3	6.97
Gıda Sanayii	8	18.60
Dokuma	3	6.97
Basın ve Yayın	1	2.32
Çimento, Toprak ve Cam	2	4.65
Metal	2	4.65
Enerji	1	2.32
Demiryolu Taşımacılığı	11	25.58
Ardiye ve Antrepoculuk	7	16.27
Haberleşme	3	6.97
Genel İşler	2	4.65
TOPLAM	**43**	**99.96**

• *Şark Demiryolları Şirketi'nde Grev (19-28 Kasım 1923):* Bu grevin öyküsü, Tatil-i Eşgal Kanunu'nun Cumhuriyet'in ilanından hemen sonra nasıl uygulandığını göstermesi açısından da anlamlıdır. 1923 Kasım başında işçiler 18 maddelik istek listelerini saptayıp Tatil-i Eşgal Kanunu uyarınca ilk başvurularını Vilâyete yapmışlardır. Listedeki birkaç istek şöyle sıralanabilir: a) Ermeni komitelerine cebren iane toplayan hainlerin, fabrika duvarlarına Konstantin Venizelos'un resimlerini yapıştırıp, bunları Türklere öptüreceksiniz diyen küstahların, muhterem kumandanlarımıza hakaret etmiş hainlerin zaman kaybetmeden memuriyetlerine son verilmesi; b) Umum müstahdemin yevmiyelerine yüzde 30 nisbetinde zam yapılması; c) Yol amelesinin mesaisinin 8 saat olarak tesbiti ile yevmiyelerinin iki sene evvelki miktara iblâğı; d) Hafta tatilinin ücretli olarak tatbiki; e) Tatil günlerinde mecburen çalıştırılanlara çift yevmiye itası; f) İş başında kazaya uğrayanlara tedavisi bitinceye dek çalışanlar gibi yevmiye itası; g) Sene sonunda işçilere bir maaş tutarında yıllık ikramiye itası usulünün ihdası; h) Senede 13 gün ücretli izin verilmesi; ı) Pek haksız olarak işten el çektirilen Kırkkilise (Kırklareli) makasçısı Mehmet Ali Efendi'nin vazifesine iadesi. Hastalık, ölüm hallerinde yardımlar da istekler arasındadır.

İsteklerin siyasi ve ekonomik- toplumsal içeriği açıktır. Özellikle 8 saatlik işgünü, ücretli haftalık dinlence, yıllık ücretli izin o dönem grevlerinin pek çoğunda gündeme getirilmiştir. Bu isteklerin bir kısmı 1930'larda tüzel düzenlemelere konu olmuş, 1936 tarihli İş Kanunu'nda yeralmıştır. Tatil-i Eşgal Kanunu uyarınca tarafların temsilcileri İstanbul Polis Müdürü'nün başkanlığında ilk uzlaştırma toplantısını 16 Kasım'da yapmışlardır. İşveren isteklerin büyük kısmını reddedince, işçi temsilcileri 17 Kasım'da *Şark Demiryolları İşçi Cemiyeti*'nin Yedikule merkezinde toplanarak greve karar vermiş ve grev kurallarını saptamışlardır. Yukarıda sözü edilen Üzeyir Avni Kuran o sırada şirketin işçi temsilcilerinden biridir. Kuran, 1924 sonuna dek şirketin Yedikule atölyesinde tesviyeci olarak çalışmıştır.

Yeniden yapılan uzlaştırma teşebbüsleri de sonuç vermediğinden grev kararı Vilâyete bildirilmiş ve 19 Kasım gece saat 22.30'da grev başlamıştır. Greve demiryolunun 1400 işçi çalıştıran kısmından 1200 işçi katılmıştır. Bunların 200 kadarı daha sonra greve katılan gayrımüslim işçilerdir. Grevi asıl tertip eden Müslüman Türk işçileridir.

Grev sırasında işçiler gayet disiplinli hareket etmişler; askerî nedenlerle Hadımköyü'ne bir askerî kataın ve Edirne'nin kurtuluş gününü kutlamaya giden milletvekilleri için bir özel trenin hareketine engel olmamışlardır. Ancak, işveren, grevcilerin yerine Mütarekeden beri işten çıkarılan yabancıları ve yabancı uyruklu işçileri işe almak, grevin komünist tahriki olduğunu yaymak (Polis Müdürü tekzip etmiştir), grevcilere hakaret eden bir bildiri yayımlamak gibi hareketlerle grevi kırmak istemiştir. Sonuçta hükümetin müdahalesi ile İktisat ve Nafia Vekâleti temsilcileri, Polis Müdürü yerine uzlaştırma heyetine başkanlık etmeye memur edilmişler ve işçi isteklerinin bir bölümünün kabulü üzerine grev başarıyla 28 Kasım'da sona ermiştir.

• *İstanbul Liman İşçilerinin Grevi (Ocak 1927):* Liman Şirketi'nin (yönetiminde o sırada yukarıda sözü edilen Ahmet Hamdi Başar bulunmaktadır) işçiler ve mavnacıların yıllardır alışmış oldukları çalışma düzenini değiştirip yeni bir düzen getirmek ve onları şirketin bağımlı çalışanları haline dönüştürmek istemesi üzerine 3.000 kişinin başlattığı grev önemli olaylara sahne olmuştur. Güvenlik güçlerinin ve polisin greve sert bir biçimde müdahale etmesi çatışmaya dönüşmüş ve çatışma sonucunda 5 polis ile 15 grevci ölmüştür. Olaylar jandarma ve itfaiye mensuplarının müdahalesiyle daha vahim boyutlar almadan önlenmiş; bu arada 320 grevci tutuklanmış, 33'ü olağanüstü mahkemeye sevkedilmiştir.

• *İzmir Liman İşçilerinin Grevi (8 Ekim 1946):* Liman işçileri yevmiyelerinin artırılması için Vilâyete bir dilekçe ile başvurmuşlar ve istekleri incelenmeye başlanmıştır. İşçiler gündeliklerinin 3 liradan 5.5 liraya, gece ücretlerinin ise 5 liradan 7.5 liraya yükseltilmesini istemişlerdir. Limanda yükletme ve boşaltmayı taahhüt eden kimse bu ücret artışını çok görüp, daha aşağı ücretle işçi bulabileceğini öne sürerek işçi isteklerini reddedince işçiler işi durdurmuşlardır. Bunun üzerine Liman İdaresi duruma el koymuş ve müteahhidin depozitosu ile grevcilere istedikleri ücretler ödenmiş, böylece işin uzun süre aksamaması sağlanmıştır.

• *İstanbul Çimento Fabrikasında İşyeri İşgalli Grev (1948):* İşveren, her biri 11 saat çalışan iki posta ile 18 işçiye yaptırdığı işi, fazla mesai olarak yüksek ücret ödememek için, sekizer saatlik üç vardiyada gerçekleştirmek istemiştir. İşçiler bu isteği reddetmiştir. Ancak işverenin ısrarı ve emrivâkisi karşısında işçiler fabrikaya girip işi durdurmuş ve işyerini işgal etmişlerdir. Olay önce adli makamlara, sonra Bölge Çalışma Müdürlüğü'ne bildirilmiş, yetkililer İş Kanunu'nun 74. maddesi (lokavtı düzenleyen madde) uyarınca işçileri haklı gördüklerinden, işverenin isteğinin yasaya aykırı olduğu kendisine bildirilmiş ve işçiler bu eylemden başarıyla çıkmışlardır.

• *14 Mayıs 1950 Seçimleri ve Ereğli Kömür İşletmesi (EKİ) İşçilerinin "Siyasal Grev"i (13-15 Mayıs 1950):* Seçimlere doğru EKİ işçilerinin CHP'den yüz çevirip DP'ye yöneldiklerini biliyoruz. İşçilerin DP'ye yönelişini 29 Nisan 1950 tarihli *Cumhuriyet* şöyle dile getiriyordu: *"Bütün işçilerin DP safında yer aldıkları her hareketlerinden belli oluyor. (...) İş mükellefiyeti köylünün (işçilerin) canını çok yakmış. Köylü ve işçilerin DP'yi tutmakla, bir zamanlar az para ile ve zorla ağır işlerde çalıştırılmalarının acısını çıkarmak istedikleri anlaşılmaktadır... Her gün ve gece DP binası işçi vatandaşlarla dolup taşıyor".* 10 Mayıs 1950'deki haber ise şöyle: *"Zonguldak'ta her gün DP hoparlörü önünde biriken işçi kalabalığı caddeleri tıkadığından, İl Seçim Kurulu bu şekilde propagandayı yasak etti."*

EKİ işçileri münavebeli çalışmaktadır ve 15 Mayıs'ta madenlerde çalışanların köylerine dönmesi, köylerdekilerin madenlere gelip işi devralmaları gerekmektedir. Oysa 13 Mayıs'ta madenlerde çalışan işçiler ücretlerini bile almadan işlerini terkedip oy kullanmak üzere köylerine dönmüşler; bunların yerine gelecek olanlar da oylarını kullanmak üzere köylerinde kalmışlardır.

14 Mayıs 1950 tarihli *Cumhuriyet* şöyle yazıyor: *"Şeflerinin nasihat ve emirlerine rağmen binlerce işçinin ocakları terketmesini önlemek kabil olmamıştır. Kendilerinin yerini almaya gelecek olanlar da reylerini kullanmak üzere köylerinde kalmışlardır.*

Demir ve Kozlu ocaklarının yarı yarıya boşaldığı ve istihsalin mühim nisbette durduğu söyleniyor."

Maden işçilerinin, siyasal bir amaçla, yani yurttaş gibi oy kullanma haklarını özgürce kullanabilmek için topluca ve

1928 TRAMVAY GREVİ: 1928 Ekimi'nde İstanbul Tramvay Şirketi işçilerinin yüzde 50 oranında ücret zammı ve çalışma saatlerinin belirlenmesi istekleriyle başlattıkları grev, bir hafta sonra işçilerin haklarının savunulmasını kayıtsız şartsız hükümete bırakmaları ile sona erdi.

birlikte "ocakları terketmesi", amaç bakımından siyasal, eylem türü olarak grevdir. Bu eylem bir anlamda iş mükellefiyetinin yarattığı acının ve CHP'ye duyulan kırgınlığın da açıklanmak istendiği görülmektedir. Bu bağlamda, işçilerin iş mükellefiyeti kaldırıldıktan sonra, Kasım 1947'de, Cumhuriyet ve Kurban bayramlarının üstüste gelmesi üzerine madenleri tümden terkedip köylerine gitmeleri ve üretimin sıfıra düşmesinde de bir tür protesto havası sezilmiştir. Zonguldak işçileri üzerinde iş mükellefiyetinin bıraktığı acı izlerin silinmesi için yılların geçmesini beklemek gerekmiştir.

EKİ Genel Müdürlüğü'nün CHP Zonguldak örgütü ile içiçe olmasına; Zonguldak Maden İşçileri Sendikası, Amele Birliği ve EKİ Mensupları Yardımlaşma Derneği'nin CHP'lilerce yönlendirilmesine karşın, binlerce işçi görülmemiş bir siyasal eylem örgütlemişlerdir. Bu olay hem CHP güdümündeki işçi örgütlerinin kitleyi zaptedemediğini, hem de kitlenin gerektiğinde oldukça cesur davranışları kendiliğinden ama örgütlü bir biçimde gerçekleştirebildiğini göstermektedir.

14 Mayıs 1950'de Zonguldak'ta DP 108.746, CHP 62.418 oy toplamıştır.

• *Zeytinburnu Türk Çimentosu ve Kireci A.Ş.'de Grev (14 Aralık 1959):* Şirketin taş ocaklarında çalışan işçiler aralarında Ali Rıza Endem'i temsilci seçip, işverenin ürünün tonuna 80 lira zam yapmasına karşın ücretlerinin artırılmaması üzerine, ücret artışı istemesi için işveren göndermişlerdir. Ancak işverenin, "işçileri kışkırtıyor" diye otuz yıllık işçisini şirketin başka bir yerine nakletmek istemesi üzerine 170 işçiden 130'u işi durdurmuştur. Bu eylem İş Kanunu'na göre yasa dışı olmakla başarı şansından yoksundu, ancak işçilerin ekonomik bilincini göstermesi ("ürünün fiyatı arttı, o halde ücretlerimiz de artırılmalı!") bakımından anılmaya değer.

1936'da İş Kanunu ile grev yasaklanmış ve bu yasak 1947 tarihli Sendikalar Kanunu'yla da sürdürülmüştür. Buna karşın 1936'dan 1960'a on grev, yasağa karşın örgütlenmiştir. Bu eylemlerin tümündeki ortak özellik, onların sendikalar dışında işçilerin kendilerine özgü örgütlenmeleriyle başlatılması, yönetilmesi ve sonuçlandırılmasıdır. Burada sendikaların genellikle grev türü olaylardan uzak durdukları belirtilmelidir. Sendikaların pek çoğu hükümetlerin onaylamadığı eylemlerden uzak durmaya özen göstermiştir. Hükümetlerin onayı aşılarak eylem yapıldığında ya Türk Ceza Kanunu, Sendikalar Kanunu ve İş Kanunu'ndaki yasaklar geniş yorumlanıp sendika kapatılmakta ya da sendikanın bağlı olduğu örgüt (birlik, federasyon veya konfederasyon) üyesini dışlamakta, cezalandırmaktadır.

Gösteri ve Yürüyüşler:

• *1 Mayıs İşçi Bayramı:* 1 Mayıs İşçi

Bayramı 1923'te İstanbul ve Ankara'da kutlandı. Bu gelişmeler iktidarı rahatsız edince 24 Mayıs 1923'te Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası (TİÇSF) yöneticileri tutuklandılar. 1924'te 1 Mayıs'ı kutlamak isteyenler engellenmiş; 1925'te ise Takrir-i Sükûn Kanunu ile her türlü gösteri yasaklanmıştır.

1923'te İzmir İktisat Kongresi'nde "Amele Grubu'nun İktisat Esasları" ndan 14.sü "Bir Mayıs Gününün Türkiye işçileri bayramı olarak kanunen kabulü" ilkesini getirmesine karşın, 1935'te çıkarılan Ulusal Bayram ve Genel Tatiller Hakkında Kanun'un 2. maddesi c fıkrası uyarınca *"Mayısın birinci günü Bahar Bayramı"* olmuştur.1 Mayıs'ın İşçi Bayramı olarak kutlanmasına yarım yüzyıl sonra, 1976'da tanık olacağız.

• *İş Kanunu'nun Çıkarılması ve Grev Hakkının Tanınması İçin Gösteriler:* Yukarıda İzmir İktisat Kongresi'nde TEK'in işçiler lehine değiştirilmesinin ilke olarak benimsendiğine değinilmişti. Bu bağlamda, işçi örgütleri ve sosyalist partiler bu ilkenin yaşama geçirilmesi için birçok eylem örgütlemişlerdir. Örneğin TİÇSF 10 Nisan 1923'te yayımladığı bir bildiriyle grev hakkının tanınmasını istemiştir.

1924'te bir İş Kanunu tasarısı gündeme geldiğinde ve bunu haftada 60 saatlik çalışma süresi öngörüp, grevi yasakladığı anlaşıldığında, işçiler İstanbul'da ve diğer kentlerde yaptıkları toplantılarla bu tasarıyı protesto etmişlerdir. Örneğin 13 Şubat 1925'te on dört işçi derneğini temsilen Amele Teali Cemiyeti'nde toplanan 150 delege bu tasarıyı şiddetle kınamıştır. 4 Mart 1925'te yürürlüğe giren Takrir-i Sükûn Kanunu bu tür toplantı ve gösterileri de engelleyici bir biçimde uygulanmıştır. Bununla birlikte 1934'te hazırlanan yeni bir İş Kanunu tasarısı da işçilerin tepkisini çekmiş; 1935 ve 1936'da, yasanın yürürlüğe girmesinden önce özellikle İzmir'de gösteri ve protestolar düzenlenmiştir.

• *Adana İplik ve Dokuma İşçileri Sendikası'nın (AİDİS) Protesto Mitingi (29 Mayıs 1947):* 1947'de Adana'nın tek sendikası olan AİDİS, Aralık 1946'da sıkıyönetimce kapatılmayan ender işçi örgütlerinden biri olarak, 11 Mayıs 1947'de genel kurulunu toplamış ve tüzüğü ile yapısını 1947 tarihli Sendikalar Kanunu'na uygun hale getirmiştir. Genel kurulda ilk Çalışma Bakanı Sadi Irmak bir söylev vermiş; genel kurul "işçi sendikaları faaliyetinin başlangıcını belirleyen" olay olarak değerlendirilmiştir.

29 Mayıs 1947'de AİDİS'in 500 üyesinden oluşan bir kalabalık öğle üzeri bir toplantı yapıp, *Merhum Paşa* dergisinin (Aziz Nesin ile Sabahattin Ali'nin *Marko Paşa* isimli dergisinin yasaklamalar nedeniyle aldığı yeni isim) yayınını protesto etmeye karar vermiştir. Topluluk, şehrin muhtelif gazete bayilerine uğrayarak *Merhum Paşa* nüshalarını satın almışlar ve Belediye önünde yırtmışlardır. 30 Mayıs 1947 tarihli *Cumhuriyet*, haberin sonunu şöyle getiriyor: *"Gayet sakin ve ağırbaşlı bir şekilde hareket eden işçiler, hiçbir hadise çıkarmadan yerlerine dönmüşlerdir. Öğrendiğimize göre, Vilâyet makamına da müracaat edilerek Merhum Paşa'nın Adana'da sattırılmamasının temini istenecektir."*

Bu tür gösteri ve yürüyüşler Ankara, İstanbul ve İzmir'de "öğrenci gençlik" tarafından düzenlenirken, yükseköğretim öğrencisi bulunmayan Adana'da böyle bir protestonun tek işçi örgütünce düzenlenmesi, CHP'nin sendikaları hangi yönde kullanmak istediğine bir başlangıç işareti sayılmalıdır.

• *Komünizmi Tel'in Mitingleri:* 1945 Aralık ayından itibaren SSCB'yi protesto ve komünizmi tel'in amacıyla birçok kentte mitingler, gösteri ve yürüyüşler düzenlenmiştir. Aralık 1947'de bu tür eylemler yeniden gündemdedir. Bu aşamada sendikaların da eylem düzenlediklerini görüyoruz. Örneğin İstanbul Basın Teknisyenleri Sendikası'nın (İBTS), 21 Aralık 1947'de Eminönü Halkevi'nde yaptığı bir toplantıyla komünizm tel'in edilmiştir.

27 Aralık 1947'de, bu kez Selüloz İşçileri Sendikası, İzmit'te yaptığı bir toplantıda komünizmi şiddetle tel'in etmiştir. Bu tür eylemler daha sonraki yıllarda sürmüştür. Örneğin 30 Mart 1949'da, Edirne'de Millî Mensucat Fabrikası'nın 3.000'e yakın işçisi bir miting düzenleyerek komünizmi tel'in etmişlerdir.

• *Eyüp Mensucat Sanayii İşçileri Sendikası (EMSİS)'nın İşsizliği Protesto Toplantısı (4 Eylül 1949):* 1940'lı ve 1950'li yıllarda iktidarın onaylamadığı ender toplantılardan biri olması bakımından, EMSİS'in bu eylemi önem kazanmaktadır. 1949 ve 1950 yılları dokuma işkolunda işsizliğin büyük sorunlar yarattığı yıllardır. İktidar ve işverenlerce onca görüşme ve girişime karşın, işsizliğe bir çare bulunamayınca EMSİS bir miting düzenlemek ister. Amacı, işverenleri topluca işten çıkarmalardan alıkoymak için iktidarı bir şeyler yapmaya zorlamak, kamuoyunun dikkatini dokuma işçilerinin zor yaşam ve çalışma koşullarına çekmektir. Ancak, İstanbul İşçi Sendikaları Birliği (İİSB) miting yapılmasına karşıdır. EMSİS bunun üzerine İİSB'nin CHP yanlısı olduğunu ve işçi haklarını savunmadını belirterek onu suçlamıştır. O sırada İİSB'nin Başkan Vekili (1960'tan 1974'te ölene dek Türk-İş Genel Başkanı) Seyfi Demirsoy'un bu konuda *Vatan* gazetesi muhabirine yaptığı açıklamayı aynen aktarıp, CHP yanlısı, uzlaşmacı sendikacılığın Türkiye'deki en ilginç şahsiyetlerinden birinin daha 1949'da ne tür yaklaşımlarda bulunduğunu saptamak gerekir. Seyfi Demirsoy'un 17 Ağustos 1949 tarihli *Vatan*'da yer alan açıklaması aynen şöyledir: *"Bugün için EMSİS ile aramızda bir ihtilâf mevcut değildir. Biz de son zamanlarda mensucat piyasasındaki durgunluk dolayısıyla bir kısım işçilerin çalıştıkları yerlerden çıkarıldıklarını biliyoruz, ancak patronlar bu çıkan işçilerin vazifelerine İş Kanunu hükümleri gereğince son veriyorlar, bizim vazifemiz evvelâ bu işten çıkartmalarda gayrıkanuni bir şeyin olup olmamasını araştırmaktır. Pi-*

Tablo: 4

1923-1960 Döneminde Grevlerin Kentlere Göre Dağılımı

Kentler	Grev Sayısı	%
İstanbul	21	41.18
Zonguldak	3	5.88
İzmir	11	21.57
Aydın	2	3.92
Edirne	2	3.92
Adana	3	5.88
Samsun	1	1.96
Erzurum	1	1.96
Soma	1	1.96
Bandırma	1	1.96
Nusaybin	2	3.92
Yenice	1	1.96
Adapazarı	1	1.96
Ankara	1	1.96
TOPLAM	51	99.99

İŞÇİ-ESNAF BİRLİĞİ: 1930'lu yıllarda işçilerin CHP'den bağımsız örgütler kurmaları engellenmiştir. Bu nedenle, 1934'te İzmir'de işçi ve esnaf derneklerinin İzmir İşçi ve Esnaf Birliği'ne bağlandığı görülmektedir. Birlik, kimsesiz çocukları giydirip sünnet ettirmek gibi işlerle uğraşmıştır.

vasadaki durgunluk dolayısı ile çıkarılan işçilerin durumuna gelince, bu vaziyeti ancak hükümet nezdinde yapacağımız teşebbüsler ile düzeltebiliriz. Kazanmayan patronun işçi besleme yeceği kadar tabiî bir şey yoktur. Esasen bu sendika (EMSİS) evvelce de toplantı için İİSB'ye müracaat etmiş ve müracaatları yönetim kurulunca uygun görülmemiştir. Ve Birliğimize bağlı diğer sendikalar da bu toplantıya iştirak etmeyeceklerdir.'' Bu sendikacılık anlayışının o yıllarda İİSB bünyesinde ve 1952'den günümüze Türk-İş'te yayılıp yerleştiğini söylemek gerek. Ayrıca yukarıdaki açıklama aynen bir işverence de verilmiş olabilecek niteliktedir. EMSİS'in bu açıklamaya yanıtı ise şöyle olmuştur: *"Sendikaların ve işçilerin bu toplantıya iştiraklerini önlemek için gazetelere ilan veren bu acaip teşekkülden (İİSB) işçi menfaatine bir hayır beklenemez."* Haberde işçilere dayanarak *"İİSB İdare Heyetinin ekseriyeti CHP ile teşriki mesai halindedir. CHP, İİSB vasıtasıyla işçilere tesir etmek ve bu suretle seçimlerde rey toplamak için çalışmaktadır,"* deniyor. Bu gelişmeler üzerine Vilâyet ve Emniyet Müdürlüğü 19 Ağustos 1949'da yapılacak mitinge izin vermez. Ancak, birçok uğraştan sonra, 4 Eylül 1949 Pazar günü bir toplantı yapılmasına izin verilmiştir. Eyüp'teki toplantıya 1000 kadar işçi katılmış, sendika yöneticileri Mehmet Güler, Şaban Yıldız ve işçiler birer konuşma yapmışlardır.

Aynı köyden çıkma Seyfi Demirsoy'un 1945'te İstanbul (Bomonti) Bira Fabrikası'na (Tekel idaresine bağlı) işçi olarak girmesi, 1947'de CHP'nin kurduğu sendikada görev alması ve uzlaşmacı sendikacılığın öncüsü haline dönüşmesiyle süt kardeşi Şaban Yıldız'ın özel kesim elindeki mensucat fabrikalarında akıl almaz kötü çalışma koşullarında savaşıyor olması, ikisinin yollarını 1949'da ayırmıştır. 1952'de Türk-İş geçici ilk icra kurulunda bir araya gelmelerine karşın, 1961'de Türkiye İşçi Partisi'nin, 1967'de DİSK'in kuruluşlarında yolları yeniden ayrılacaktır.

EMSİS, İİSB'ye ve CHP'ye karşın toplantı düzenlemesinin bedelini, 4 Eylül 1949'da İİSB Haysiyet Divanı kararı üzerine, "Birlik izni olmadan toplantı düzenlemek" suçundan Birlik'ten ihraçla ödeyecektir. Uzlaşmacı sendikacılığın gözardı edilen niteliklerinden biri olan "radikal sendikaları ihraç" ilkesi böylece uygulamaya konulmuştur. Benzer bir uygulamaya Tük-İş bünyesinde tanık olacağız ve bu sonuncusu DİSK'in kurulmasını hızlandırıcı bir rol oynayacaktır.

• *"Politika Yapmak" Yasağı ve 1950-1960 Döneminde Sendikal Gösteriler:* Dokuma işkolundaki işsizlik 1950'de ve sonrasında gittikçe artan bir hızla sürmüştür. Bunun üzerine Tekstil İşçi Sendikaları Federasyonu (TEKSİF), 1950 ve 1951'de pamuğun dış pazarlardaki avantajlı fiyatlar nedeniyle, fabrikaların kendi stoklarını bile eritecek bir biçimde haddinden fazla ihraç edilmesini ve bunun yol açtığı işsizliği öne sürerek, bu aşırı ihracatın engellenmesi amacıyla bir kampanya başlatmıştır. "Ulusal ekonomi kurtarılmalı, işsizlik önlenmelidir" istekleri çevresinde oluşturulan bildiri, demeç ve sınırlı toplantılar DP iktidarının hoşuna gitmemiştir. Pamuk ihracının o sıralar Kore Savaşı vb. sorunlarla başı dertte olan ABD'ye yönelik olduğunu, DP'nin ise ABD'nin liderliğini yaptığı "Hür Blok"a katılmak için kolları sıvadığı yıllarda bulunulduğunu anımsarsak, DP'nin yasaklayıcı tavrı anlaşılır. DP iktidarı

Sendikalar Kanunu'nun 5. maddesindeki "sendikalar politika yapamaz" hükmünü gündeme çıkartıp, TEKSİF'in politika yaptığını ileri sürerek kampanyasını durdurtmuştur. Oysa, daha 1923'te, İzmir İktisat Kongresi'nde işçiler bu konuda şu ilke kararını almışlardı: *"Ham eşya ve memleketimizde mebzulen (bolca) yetişen ve birinci derecede ihracat mevaddı meyanında bulunan tütün, pamuk, palamut, üzüm, incir ve ikinci derecedeki yün, tiftik, deri gibi mevaddın işlenmedikçe ihracatının katiyyen men'i. İhracı halinde de ağır ihracat resmine tâbi tutulması."* Kongrede işçiler bu ilkeyi oybirliği ile kabul ederken, tüccar ve çiftçiler karşı çıkmışlardı. Yerli sanayiin gelişmesi, ülkede yeni iş alanları açılması için, sözü edilen ürünlerin Türkiye'de işlenmesi ve böylece işsizliğe çare yolları açılması gerekliydi. Oysa, 1950'lerde işçiler ulusal ekonominin çıkarlarının özel çıkarlardan önce tutulmasını savunurken, Adana, Çukurova tüccarı kısa ve hızlı yollardan "para kazanmak" için pamuğu işlemeden ihraç etmeyi, İstanbul'un ve diğer kentlerin dokuma fabrikalarını pamuksuz, işçilerini ücretsiz bırakmayı tercih etmiştir. 1950'lerde "hacıağa" diye tanımlanan "yeni zenginlerin" bu vesileyle çok para kazandıklarını ve bu kazançlarını nasıl harcadıklarını anımsayınca, TEKSİF'in ve dokuma işçilerinin protestosunun anlamı daha da büyümüyor mu? DP bu mücadelede içte tüccarı, dışta ABD'yi tutmuş; işçi sendikalarına karşı da Sendikalar Kanunu'nun 5. maddesini kullanmıştır.

DP, aynı hükmü on yıllık iktidarı süresince sık sık kullanmış ve sendikaların zaten sınırlı olan faaliyetlerini tümüyle durdurmuştur. Temmuz 1953'te, Karabük mahkemesi Metal İşçileri Birliği'nin faaliyetlerini aynı hükmü ileri sürüp askıya alırken, hükümetin gösterdiği yolda ilerliyordu. Aynı hüküm, Temmuz 1957'de İstanbul Gazeteciler Sendikası iki gazetecinin polislerce hırpalanmasını protesto etti diye, bir kez daha kullanılmış ve sendikanın faaliyetleri aylarca askıya alınmıştır.

1954 seçimleriyle iktidarını pekiştiren DP, vaat ettiği ekonomik "mucize"nin gecikmesinin de verdiği sinirlilikle, sendikalara karşı otoriter tavrını gittikçe artırmış, 1956'dan itibaren tüm işçi örgütlerini vesayeti altına almak için her yola başvurmuştur. Bu tutumu başka etkenlerle de birleşince, işçilerin ve sendikacıların da, DP iktidarından kurtulma yollarını aramaları ve Nisan 1960 olaylarında DP iktidarına karşı düzenlenen gösterilerde yerlerini almaları doğaldı.

1960-1973 Döneminde İşçi Hareketi

27 Mayıs 1960'tan 1971'e giden on üç yıllık dönem, işçi hareketlerinin gittikçe artan bir önemde Türkiye gündeminde olduğu bir dönemdir.

Grev ve Gösteriler: Tablo 5-10'da görüldüğü gibi, Anayasa'da sendika, toplu sözleşme ve grev haklarının tanınmasından ve seçimlerin yapılıp sivil rejime geçilmesinden hemen sonra birçok eylem düzenlenmiştir. Bunlardan bazıları şöyle sıralanabilir:

• *İzmir'de Gösteri:* 25 Kasım 1961'de Sümerbank İşletmeleri'nin 5.000'e yakın işçisi, "grevsiz sendika olmaz", "haklarımızı vermezseniz, biz alırız" sloganlarıyla gösteri ve yürüyüş düzenlemişlerdir.

• *İstanbul'da Büyük Gösteri:* İİSB ve Türk-İş'in 31 Aralık 1961'de Saraçhanebaşı'nda düzenlediği miting, kadın ve erkek, tüm işkollarından 200.000'i aşkın işçinin katılımıyla gerçekleştirilmiştir.

• *Ankara'da Açlık Yürüyüşü:* 3 Mayıs 1962'de Yapı-İş Sendikası'nca düzenlenmiştir. 5.000'den çok işçi TBMM'ye yürüyerek iş, asgari ücretin saptanmasını ve çalışma koşullarının düzeltilmesini istemiştir. Yürüyüş 500 kişinin tutuklanmasıyla sonuçlanmıştır.

• *İzmir Temizlik İşçilerinin Grevi:* 23 Temmuz 1962'de 300 temizlik işçisi grev yaparak 16 saatlik işgünü yerine 8 saatlik işgünü, 7 lira gündelik yerine 10 liralık gündelik istemiştir. Turizm mevsimi olması üzerine ve Garnizon Komutanlığı'nın müdahalesiyle, Belediye grevcilerin isteklerini kabul etmiş ve grev bir gün içinde başarıyla sonuçlanmıştır. Bu dönemde askerî liderlerin işçi sorunlarına ve grevcilere karşı olumlu tutumları, 23 Temmuz 1908'in hemen ertesinde Enver Paşa vb. Genç Türkler'in olumlu tavrını anımsatmaktadır.

• *Türk-İş'in Komünizmi Tel'in Mitingi:* 22 Aralık 1962'de Ankara'da düzenlenmiştir. Böylece Türk-İş, "işçilerin, bir parti ya da grubun doktriner çatışmalarına girmek istemediğini ilan etmiştir." Bu gösterinin, Türk-İş üyesi on iki sendikacı tarafından 1961'de Türkiye İşçi Partisi'nin kurulmasına bir yanıt olduğu da söylenebilir. Türk-İş, TİP kurucusu sendikacıları ve sendikalarını sürekli olarak teşhir ve ihbar etmiş, onları komünizmle suçlamış, sendikaların veya başkalarının kendi onayı olmadan örgütledikleri gösteri ve grevleri kınamıştır. Bu tavırlar, 1967'deki bölünmenin girizgâhı niteliğindedir.

• *Kavel Kablo Fabrikası Grevi (31 Ocak-4 Mart 1963):* Bu grev, 1963 tarihli yasalar Meclis'te görüşülürken örgütlendiği ve yasaların hazırlanmasında etkili olduğu için önemlidir. Zaten grevin de bu yasaların hazırlanması aşamasında, Meclis'e yasaların yumuşak olmaması yönünde bir uyarı olmak üzere, işverenlerce kışkırtıldığı hakkında ipuçları vardır. İşveren, yıllardır ödemekte olduğu yılbaşı ikramiyesini ödememiş ve birtakım tahriklerde bulunmuştur. Alınan grev kararına karşın, grevcilerle görüşmeleri sürdürmekte ısrar eden işveren, 9 Şubat 1963'te lokavt ilan etmiş, bunun üzerine 173 grevci işçi fabrikayı işgal etmiştir. Polis fabrikaya saldırmış, birçok işçi yaralanmış ve tutuklanmıştır. Türk-İş

Tablo: 5

1961-1963 İşçi Eylemleri

Eylem Türleri	1961	1962	1963	Toplam
Grev	1	10	5	16
Sitting (Oturma grevi)	-	2	4	6
Sakal grevi	7	-	-	7
Miting ve gösteri	2	3	-	5
Sessiz yürüyüş ve gösteri	7	3	2	12
Bildiri, demeç vb.	-	109	17	126
Değişik	4	2	4	10
TOPLAM	21	129	32	182

grevcilerle dayanışma göstermezken, DİSK'in gelecekteki kurucuları Maden-İş ve Lastik-İş grevcilerin yardımına koşmuşlar ve bir "dayanışma cephesi" kurmuşlardır. Kısa bir süre içinde 100.000 TL'lik yardım toplanmıştır. Grevcilerle polisler arasında süren çatışma ve sürtüşmeler sonunda 2 Mart 1963'te Başbakan Yardımcısı T.Feyzioğlu ile Çalışma Bakanı B.Ecevit'in aracılığı ile bir uzlaşmaya varılır ve 4 Mart'ta bir protokol imzalanır. Buna göre, işveren a) ikramiyeleri ödemeyi, b) 20 gün içinde işten çıkarılan on üç işçiyi yeniden işe almayı, c) diğer işçi isteklerini makul bir süre içinde inceleyip, sonucu işçilere iletmeyi üstlenir. İşçiler 5 Mart'ta işbaşı yaptılar. 12 Mart'ta Sarıyer Savcısı 28 grevci hakkında dava açıp, haklarında 3 ile 5 yıl arasında hapis cezası istedi. Ancak, Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu'na (TİSGLK) eklenen geçici bir madde ile 8 Nisan 1963'ten önce 1947 tarihli Sendikalar Kanunu ile TCK'nın 201, 258, 266-273. maddelerine aşkırı fiiller ve bunlara verilen cezalar affedilmiştir. (Burada Kavel grevinin TİSGLK'na doğrudan etkisi söz konusudur.) Böylece Kavel grevcileri adli takibattan kurtulmuşlardır.

Değerlendirme: Tablo 6'da görüldüğü gibi, bu dönemde 569 greve 93.037 grevci katılmış ve 2.563.863 işgünü yitirilmiştir. Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) başka verilerinde (Tablo 7) 603 greve, 85.700 grevciye, 2.381.400 yitik işgününe yer verilmektedir. ILO, bu verileri TC resmî makamlarına dayanarak verdiğinden ve "yasa dışı" grevlerle bir işgününden az süreli grevleri hesaplamalarında dikkate almadığından, gerçek-yaşanılmış grevlere ilişkin rakamların daha yüksek olduğu kesindir. Örneğin bu hesaplarda 1965 ve 1968 Zonguldak bölgesi grevleriyle 15-16 Haziran 1970'te İstanbul, İzmir ve Ankara'daki grevler "yasa dışı" oldukları için dikkate alınmamıştır. 1964, 1965 ve 1966 yılları için yapılmış olan hesaplar ILO'nunkilerden oldukça farklıdır. Şöyle ki:

	1964	1965	1966
A	88	45	42
B	9.499	12.044	20.768
C	1.850.761	1.189.754	1.208.490

Kaynak: M.Ş. Güzel (1975)
A: Grev Sayısı; B: Grevci Sayısı; C: Yitik İşgünü.

TÜRK-İŞ'E DOĞRU: 1947'de 49 olan sendika sayısı, 1952'de 148'e çıktı. O yıl DP iktidarının onayıyla kurulan Türk-İş bünyesinde önceleri DP yanlısı işçi liderleri yanında DP'liler ve bağımsız sendikacılar da yer alıyordu.

Bununla birlikte Tablo 6 ve 7, Türkiye'deki grevlerle ilgili genel geçerli eğilimleri gayet iyi yansıtmaktadır. Bu eğilimler şunlardır: a) Türkiye'de diğer ülkelerle kıyaslanınca çok az sayıda grev düzenlenmektedir; b) Grevci başına ortalama grev süresi (C/B) Türkiye'de oldukça yüksektir. Aynı dönem için Fransa'ya oranla on veya yirmi kat yükseklik söz konusudur. Fransa'da bu ortalama 5.22 ile en yüksek olarak 1963'te saptanmış olup, genel olarak 2.45 ile 1.35 arasındadır; c) Grev başına yitirilen işgünü (C/A) Türkiye'de çok yüksektir. Aynı dönem için Fransa'yla karşılaştırma yaparsak, orada en yüksek rakama 2.510 ile yine 1963'te varılmış olup bu rakam diğer yıllarda 520 ile 1.470 arasındadır. (1968 Mayıs-Haziran olayları karşılaştırmada gözönüne alınmamıştır. Çünkü o olaylar bir eğilimden çok bir istisnayı temsil etmektedir.); d) Türkiye'de az sayıda greve ve az sayıda işçinin katıldığı, ancak grevlerin çok uzun sürdüğü sonucunu çıkarabiliriz. Bunun böyle olmasının birincil nedeni, 1963'te yürürlüğe konulan

TİSGLK hükümleridir. Bunun yanında işverenlerin uzlaşmaz tavırları ile bazı uzun grevlerin bazı işkollarında ölü sezonlara denk düşürülerek işletmenin stoklarını eritmeye yaradığı için özellikle işverenlerce kışkırtılması ve/veya işveren yanlısı sendikalarca düzenlenmesi de belirleyici roller oynamaktadır; e) Nihayet, yine tüzel düzenlenmeden gelen bir özellik, Türkiye'deki grevlerin tümüne yakınına yeni bir toplu iş sözleşmesi için yapılan görüşmelerde uyuşmazlığa düşülmesi sonucu, yani öğretide söylendiği biçimiyle menfaat uyuşmazlığı sonucu başvurulmasıdır.

• *Grevlerin İşkollarına Göre Dağılımı:* Tablo 8'de görüldüğü gibi, dokuz yıllık dönemde grevlerden en çok etkilenen işkolu 200 grevle (% 35.21) *gıda sanayii*'dir. Onu 42 grevle (% 7.39) *genel işler* ve 34 grevle (% 5.96) *yapı malzemeleri* işkolları izlemektedir. Bu arada önceki dönemlerde raslamadığımız (zira o işkollarında şirket yoktu) petrol gibi bir işkolunun 19 grevden etkilendiğini saptıyoruz. Bu işkolunda yabancı sermayenin ağırlıklı olması grev sayısının yüksekliğini açıklayan bir etkendir. Ayrıca, biraz aşağıda göreceğimiz gibi, bu işkolunda 9 grev kararı veya uygulaması da hükümet kararıyla ertelenmiştir. 1908, 1909-1915 ve 1919-1936 dönemlerinde grevlerden en çok etkilenen *demiryolları taşımacılığı* (1 grev, % 0.16) ise, grevleri unutmuş gibidir.

Bunun belirleyici nedeni bu işkolunun devlet tekelinde olması ve bazı grev kararlarının da hükümetçe ertelenmesidir.

Bu arada her işkolunda kaybedilen işgünü sayısını bilememize karşın Çalışma Bakanlığı'nın bir verisine dayanarak *dokuma* işkolunun 511.348 yitik işgünü ile başta geldiğini biliyoruz. Bu işkolunda grevlerin özellikle sert, ihracata yönelik üretim yaptıkları için ve uluslararası rekabette yerlerini kaybetmekten korkarak ücret artışlarına karşı en olumsuz tavırları takınan ve yine işverenleri en örgütlü özel kesim işletmelerinin bulunması, grevlerin uzun sürmesinde rol oynamaktadır. Aynı bağlamda, bu işkolunda ölü sezonda işçiye ücret ödemekten kurtulmak için işverenlerin grev kışkırttıkları anımsanmalıdır. Çalışma Bakanlığı'nın rakamlarına göre, işkollarında grevlerden etkilenen işletme işçilerinin greve katılım oranı % 65 ile en az *petrol*de en çok % 100 ile *güzel sanatlar* işkolundadır. Genel olarak bu oran % 85 ile % 91 arasındadır. Bu eğilim Türkiye'deki grevlerin çoğunun klasik grev türünde olduğunu gösterir; yani genel olarak

Tablo: 6

Çalışma Bakanlığı'na Göre 1963-1971 Grevleri

	Toplam	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971
A	569	8	83	46	42	100	54	86	72	78
B	93.037	1.514	6.640	6.593	11.414	9.463	5.179	20.162	21.156	10.916
C	2.563.863	19.739	238.261	336.836	430.104	344.112	175.286	323.220	220.189	476.116
B/A	163.50	189.25	80.00	143.32	271.76	94.63	95.90	234.44	293.83	139.94
C/B	27.55	13.03	35.88	51.08	37.68	36.86	33.84	16.03	10.40	43.61
C/A	4505.91	2467.30	2780.60	7322.50	10240.50	3441.12	3246.03	3758.37	3058.18	6104.05

Kaynak: TC Çalışma Bakanlığı Çalışma Dergisi, No: 4, s. 191, 1972.
A: Grev Sayısı; B: Grevci Sayısı; C: Grevde Kaybolan İşgünü Sayısı: B/A: Bir greve ortalama katılım; C/B: Grevci başına ortalama grev süresi (işgünü olarak); C/A: Grev başına kaybolan işgünü.

Tablo: 7

Uluslararası Çalışma Örgütü'ne Göre 1963-1971 Grevleri

	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970	1971	Toplam
A	8	73	43	36	100	54	81	112	96	603
B	700	6.900	6.500	9.900	9.400	5.200	15.100	21.100	10.900	85.700
C	20.500	216.200	304.900	333.600	344.400	176.400	267.800	241.200	476.400	2.381.400
B/A	89	95	152	276	95	96	186	188	113	
C/B	29	31	46	34	36	34	17	11	43	
C/A	2.574	2.962	7.091	9.267	3.445	3.267	3.307	2.154	4.953	

Kaynak: Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) İstatistikleri (1963'ten 1973'e).

grev, ilgili işletmedeki işçilerin çoğunluğunun topluca ve birlikte katılımı ile gerçekleştirilmektedir. Böyle olması 1963 tüzel düzenlemeleriyle bir yerde zorunlu da kılınmıştır. Azınlık, az sayıdaki işçinin grev eylemi ülkemizde çok ender raslanan eylem türüdür. Bu, grevlerin işçiler, sendikaları ve ülke ekonomisi için maliyetini yükseltmektedir.

• *Grevlerin Kamu ve Özel Sektörlere Göre Dağılımı:* Tablo 8 ve 9'da görüldüğü gibi, a) 569 grevin sayıca büyük çoğunluğu yani 422'si özel sektörde düzenlenmiştir (% 74.2'si); b) Grevci sayısı kamu sektöründe biraz daha yüksektir (% 53.4). Bu, kamu sektörü işletmelerinin daha geniş hacimli olmaları, daha çok sayıda işçi çalıştırmalarıyla ilgilidir. Yine bu nedenle, kamu sektöründe bir greve ortalama katılım (B/A) özel sektörden daha yüksektir. (102.83'e karşı 337.68). Aynı nedenle grev başına kaybolan işgünü (C/A) de kamu sektöründe daha yüksektir. c) Grevde yitirilen işgünlerinin % 76'sı özel sektörde saptanmıştır. d) Grevci başına işgünü olarak ortalama grev süresi (C/B) özel sektörde (41.73) kamu sektöründen (15.16) daha yüksektir. Bu olgu, özel sektörde grevlerin daha uzun süreliliğini göstermektedir. Bunun birçok nedeni arasında özel sektör işverenlerinin uzlaşmaz, sendika ve grevlere karşı sert tavırları anımsanmalıdır. e) Yıllara göre dağılımına baktığımızda (Tablo 8), özel sektörün her yıl en çok grevin düzenlendiği alan olduğunu görüyoruz. 1967'de iki sektör neredeyse dengededir (özel sektörde 52, kamu sektöründe 48), diğer yıllarda aradaki fark önemlidir. Grevlerin bu sayıca çokluğu özel sektör işverenlerinin grevlerle ilgili olarak sık sık basınyayın organlarında söz almalarına ve kamuoyunu grevlere karşı oluşturmalarına pek çok olanak sağlamıştır.

• *Grevlerin Çalışma Bölgelerine Göre Dağılımı:* Bu açıdan İstanbul bölgesiyle Adana bölgesinin başta geldiğini haritamıza bir bakışta saptayabiliriz.

Tablo 10'da bu dağılıma daha yakından bakınca İstanbul bölgesinin 103 grevle (% 18.10) başta geldiğini ve onu Adana bölgesinin 102 grevle (% 17.92), Balıkesir bölgesinin 52 grevle (% 9.13), İzmir bölgesinin 41 grevle (% 7.20) ve Ankara bölgesinin 35 grevle (% 6.15) izlediğini görüyoruz. Adana bölgesi dışında kalanların Türkiye'nin en sanayileşmiş ve en çok işçi nüfusuna sahip İstanbul-İzmir-Ankara üçgeni içinde bulunduğunu saptıyoruz. Bu bağlamda, Güneydoğu Anadolu'da Gaziantep, Malatya ve Diyarbakır bölgelerinin, ama özellikle birincinin işçi eylemleri bakımından önemli

TÜRK-İŞ'İN MİTİNGİ: Türk-İş, 22 Aralık 1962'de Ankara'da düzenlediği "Komünizmi Telin Mitingi"nde "işçilerin, bir parti ya da grubun doktriner çatışmalarına girmek istemediğini" ilan etti. Bu miting, Türk-İş üyesi on iki sendikanın liderlerince TİP'in kurulmasına bir tepki olarak da değerlendiriliyordu.

Tablo: 8

1963-1971 Grevlerinin İşkollarına ve Kamu Sektörlerine Göre Dağılımı

İşkolları	1963 Özel	1963 Kamu	1964 Özel	1964 Kamu	1965 Özel	1965 Kamu	1966 Özel	1966 Kamu	1967 Özel	1967 Kamu	1968 Özel	1968 Kamu	1969 Özel	1969 Kamu	1970 Özel	1970 Kamu	1971 Özel	1971 Kamu	Toplam	%
Tarım	-	-	-	-	1	-	-	-	1	1	1	-	-	1	1	1	-	5	12	2.11
Madencilik	-	-	-	-	1	-	3	-	2	-	2	-	2	2	1	-	2	1	16	2.81
Petrol	1	-	-	-	-	-	-	-	-	7	-	-	-	-	1	-	10	-	19	3.34
Gıda	1	-	46	-	9	-	6	-	30	-	27	-	30	-	29	-	22	-	200	35.21
Şeker	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1	0.16
Dokuma	-	-	8	-	2	1	-	-	2	-	-	-	5	6	3	2	-	1	30	5.28
Deri	-	-	-	-	6	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6	1.05
Ağaç	-	-	4	-	9	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	14	2.46
Basın	-	-	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	3	0.51
Kauçuk	3	-	2	-	1	-	7	-	1	-	1	-	1	-	1	-	3	-	20	3.52
Kimya	-	-	-	-	2	-	1	-	3	-	-	-	1	-	3	-	4	-	14	2.46
Yapı Malzemeleri	-	-	1	-	2	-	15	-	2	5	1	-	2	-	1	-	-	5	34	5.96
Cam	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	2	-	-	-	1	1	5	0.88
Metal	-	-	7	-	-	-	-	-	5	-	1	-	2	-	1	-	5	-	21	3.69
İnşaat	-	-	4	-	2	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	9	1.58
Enerji	-	-	-	-	1	-	-	2	-	4	1	1	-	2	-	14	-	1	26	4.57
Büro Ticaret	-	-	-	-	-	-	1	-	1	1	3	1	4	-	2	2	1	1	17	2.99
Banka, Sigorta	-	-	2	-	2	-	-	-	-	16	-	-	-	-	-	-	-	-	20	3.52
Kara Taşımacılığı	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	1	-	1	-	4	0.70
Demiryolu Taş.	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0.16
Deniz Taşımacıl.	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	3	1	-	3	-	2	10	1.76
Hava Taşımacılığı	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	1	-	3	0.51
Haberleşme	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	-	-	-	1	4	0.70
Otelcilik	2	-	-	-	-	-	-	-	1	-	7	-	7	-	1	1	2	-	21	3.69
Güzel Sanatlar	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	0.16
Savaş Sanayii	-	-	1	1	1	-	1	1	1	-	-	-	6	-	-	-	-	-	12	2.11
Gazetecilik	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	4	0.70
Genel İşler	-	1	-	7	-	3	-	1	-	13	-	7	-	2	-	2	-	6	42	7.39
TOPLAM	**7**	**1**	**75**	**8**	**40**	**6**	**36**	**6**	**52**	**48**	**45**	**9**	**67**	**19**	**46**	**26**	**54**	**24**	**569**	**100.00**

Kaynak: T.C. Çalışma Bakanlığı: Çalışma Dergisi, No: 4, 1972.

KAVEL GREVİ: 31 Ocak 1963'te İstanbul İstinye'deki Kavel fabrikasında başlayan grev, Sendikalar Kanunu ile Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu'nun Meclis'te görüşülmesi sırasında örgütlenmesi ve kamuoyunu etkilemesi yönünden önemlidir. Dönemin Çalışma Bakanı Bülent Ecevit'in aracılığıyla anlaşma sağlanmışsa da, sonradan 28 grevci hakkında dava açılmıştır.

merkezler haline geldiklerini vurgulamak gerekir. Karadeniz'de ise Samsun ve Trabzon bölgeleri benzer bir dönüşüm içindedirler.

Çalışma Bakanlığı rakamlarına göre İstanbul bölgesindeki grevlerde 826.982 işgünü (% 32.25), Adana bölgesindekilerde 227.810 işgünü (%8.89) yitirilmiştir. Burada da İstanbul bölgesinin üstünlüğü ortaya çıkmaktadır. Türkiye'nin en çok sanayileşmiş ve yoğun işçi nüfusuna sahip bu bölgenin işçi eylemlerinden en çok etkilenen olması doğal karşılanmalıdır. 52 grevle üçüncü sırada gelen Balıkesir bölgesinde 58.069 işgünü (% 2.26) yitirilmiştir. Bu rakam çok sayıda grevin her zaman ve her yerde çok sayıda yitik işgününü birlikte getirmeyebileceğini göstermesi nedeniyle anlamlıdır.

• *Grev Ertelemeleri:* 1963 tarihli Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu'

Tablo: 9

1963-1971 Grevlerinin Sektörlere Göre Dağılımı

		Özel Sektör	Kamu Sektörü	Toplam
A: Grev Sayısı	Mutlak	422	147	569
	%	74.2	25.8	100
B: Grevci Sayısı	Mutlak	43.397	49.640	93.037
	%	46.6	53.4	100
C: Grevde Yitirilen İşgünü	Mutlak	1.811.018	752.845	2.563.863
	%	70.6	29.4	100
B/A		102.83	337.68	
C/B		41.73	15.16	
C/A		4219.50	5121.3	

Kaynak: Tablo 8'deki veriler.

1963-1971 Grevlerinin Çalışma Bölgelerine(*) Göre Dağılımı Haritası

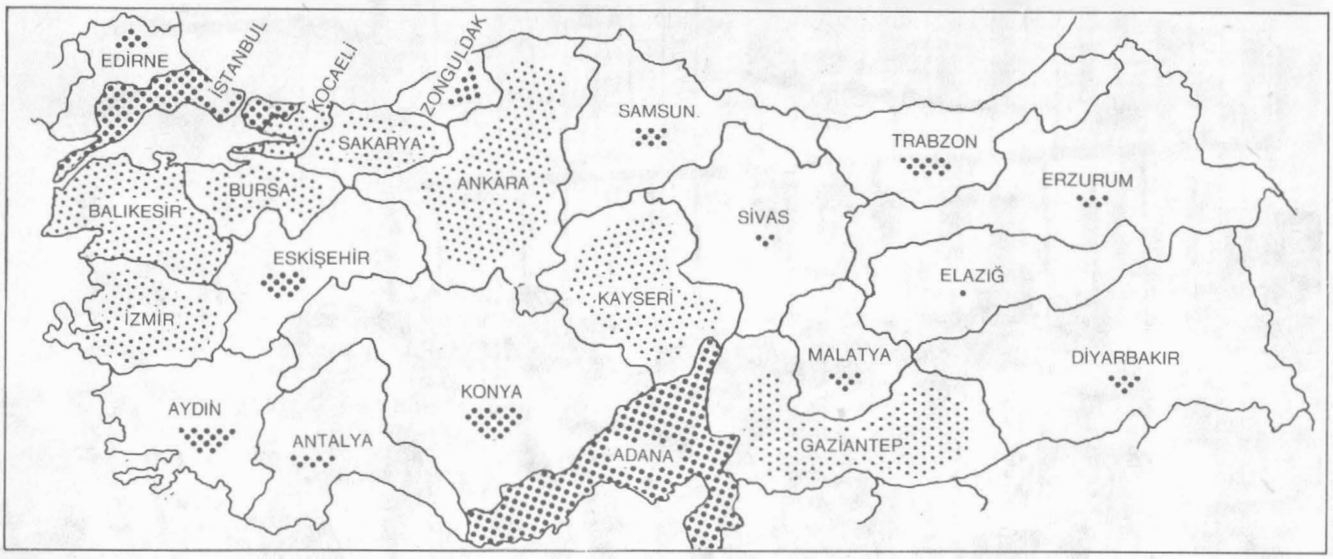

(*) Çalışma Bakanlığı 67 Vilayeti şu biçimde 23 Çalışma Bölgesine ayırmıştı: **Ankara** (Çankırı, Kastamonu), **Antalya** (Burdur, Isparta), **Aydın** (Denizli, Muğla), **Balıkesir** (Çanakkale ile), **Bursa** (Bilecik ile), **Diyarbakır** (Bitlis, Hakkâri, Mardin, Siirt ve Van), **Edirne** (Kırklareli), **Erzurum** (Ağrı, Erzıncan, Kars), **İstanbul** (Tekirdağ), **İzmir** (Manisa), **Kayseri** (Kırşehir, Nevşehir, Yozgat), **Kocaeli, Konya** (Afyon, Niğde), **Samsun** (Amasya, Çorum, Ordu ve Sinop), **Adana** (Hatay, İçel), **Sivas** (Tokat), **Eskişehir** (Kütahya, Uşak), **Gaziantep** (Kahramanmaraş, Şanlıurfa), **Trabzon** (Artvin, Giresun, Gümüşhane, Rize) **Zonguldak, Elazığ** (Bigöl, Muş, Tunceli), **Sakarya** (Bolu), **Malatya** (Adıyaman). (Grev sayı ve yüzdeleri Tablo 10'da gösterilmiştir.)

na göre, hükümete grev kararlarını veya başlamış grevleri erteleme yetkisinin tanındığını biliyoruz. Hükümetler bu yetkiyi oldukça sık bir biçimde kullanmıştır.

1963-1971 dönemindeki ertelemeler Tablo 11'de verilmiştir. Yıllara göre dağılımda 1971 ile 1966'nın sekiz ve yedi ertelemeyle ilk iki sırayı aldığını, onları beşer ertelemeyle 1964, 1969 ve 1979 yıllarının izlediğini görüyoruz. İşkolları arasında ertelemelerden en çok etkilenenler 9'la petrol, 6 ile deniz taşımacılığı, 4'erle ardiye ve antrepoculuk ile savaş sanayii ve nihayet 3 ile demiryolu taşımacılığıdır. Bu ertelemelerin demiryolu taşımacılığı ile ardiye ve antrepoculuk işkollarında grev uygulamasını oldukça azalttığı, hatta tümüyle engellediği Tablo 8'den izlenebilir. Grev ertelemelerinin birçok grev uygulaması sırasında grevciler ve sendikaları başında "Demoklcs'in kılıcı" gibi kullanıldığını ve fiilen kamu sektöründe daha sık tatbik edildiğini ekleyelim.

Birçok grev ertelemesinin ilk otuz günlük süreden sonra ikinci bir altmış günlük süreyle uzatıldığını da belirtmeliyiz. Bu uygulamanın grevin başarıya ulaşmasını toplu iş uyuşmazlıklarının işçilerin zaferiyle sonuçlanmasını önemli boyutlarda zorlaştırdığını yakın tarihimizdeki örnekleriyle biliyoruz. Bu bağlamda sıkıyönetim ilanlarında (1963-1971 arasında Kıbrıs olayları veya başka nedenlerle birçok vilâyette sıkıyönetim ilan edilmiştir) komutanlıkların da grev ertelemelerine gittikleri anımsanmalıdır. Bu konuda maalesef açık ve kesin rakamlar bulunmamaktadır.

• *Alpagut Linyit Madenlerinde Grev ve Üretimde İşçi Denetimi 13 Haziran 1969:* 1963-1971 döneminin en ilginç ve o denli önemli Alpagut grevi, işçi hareketi tarihi içinde -1923'te İstanbul mürettipleri grevinde gördüğümüz- grev sırasında üretimin işçiler için sürdürülmesi uygulamasını yeniden gündeme getirmesi açısından da özel bir incelemeyi gerektirmektedir.

Alpagut grevinde işçiler üretimi kendi denetimlerine alıp, doğrudan doğruya satışı da kendileri üstlendiklerinden, öğretide *aktif grev* denilen grev türüyle karşı karşıyayız. Bu grev türünde işçiler işyerini işgalle yetinmeyip, işyerini kendi denetimleri altına almakta, işletmeyi kendi hesaplarına çalıştırmakta ve satışı örgütlemektedirler. Bu grev türü, işçilerin işverenler olmadan da, kendilerince işyerlerini yönetebileceklerini somutlaştırması bakımından önemlidir.

Alpagut Linyit Madenleri, Çorum İl Özel İdaresi'nin yönetiminde çalıştırılmaktaydı. Yöneticilerinin birçoğu yeteneklerinden çok şu veya bu siyasi partiye yakınlıkları yüzünden madenlerin başına getirilmişti ve zamanlarının çoğunu madenler dışında geçiriyor, sadece maaşlarını almak için Alpagut'a geliyorlardı. Teknik kadrolar da yetersizdi ve işletme iflâsa doğru gidiyordu. İşveren madencilere karşı sert bir politika izliyor, her olup bitenden işçiler arasındaki ihbarcıları (ki bunlar sık sık iş kazası sonucu sakatlanan madencilerden seçiliyordu) vasıtasıyla haberdar olmak istiyordu. Yönetimi böyle olan işletmede çalışma koşullarının alabildiğine kötülüğü, yasal düzenlemelere aykırılığı ve iş kazalarının yoğunluğu madencilerin yaşamını çekilmez kılıyordu.

İşçilerin büyük çoğunluğu köylü kökenliydi ve çoğu -tarlalarına madenler nedeniyle elkonulmuş olduğundan- maden işçisine dönüşmek zorunda kalmışlardı. Tarım işinden daha zor ve daha az özgür olan madencilikte dokuz-on saat çalışıp kazandıkları 17 veya 18 TL geçim

Tablo: 10

1963-1971 Grevlerinin Çalışma Bölgelerine Göre Dağılımı

Çalışma Bölgeleri	Grev Sayısı	%
Adana	102	17.92
Ankara	35	6.15
Antalya	8	1.41
Aydın	14	2.47
Balıkesir	52	9.13
Bursa	21	3.69
Diyarbakır	6	1.06
Edirne	6	1.06
Elazığ	1	0.18
Erzurum	5	0.88
Eskişehir	12	2.10
Gaziantep	28	4.93
İstanbul	103	18.10
İzmir	41	7.20
Kayseri	26	4.56
Kocaeli	28	4.93
Konya	15	2.63
Malatya	6	1.05
Sakarya	27	4.74
Samsun	9	1.58
Sivas	3	0.53
Trabzon	11	1.93
Zonguldak	10	1.75
	569	100.00

Kaynak: TC Çalışma Bakanlığı, Çalışma Dergisi, No: 4, s. 189/B.

lerine yetmiyordu. Dahası, işletme maliyesinin tutarsızlıkları sonucu, işçi ücretleri zaman zaman aylarca gecikmeyle ödeniyordu. Ücret ödenmesindeki gecikmelerden biri üzerine işçiler 1968'de, ücretlerinin ödenmesi için kırk üç gün süren bir grev yapmak zorunda kalmışlardı.

1969'da işletmenin çıkmazı, çalışma ve yaşam koşullarının daha da kötüleşmesi üzerine, madenciler örgütleri Alpagut ve Çevresi Maden İşçileri Sendikası (AÇMİS) aracılığı ile hükümet yetkililerine başvurup işletmenin Türkiye Kömür İşletmeleri (TKİ)'nce alınmasını istemiş, fakat yetkililerden (TKİ, Etibank ile Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı) olumlu yanıt alamamışlardı.

1969 Haziranı başında işletme terkedilmiş gibidir. Yöneticilerin hiçbiri görünmüyor, teknik kadrolar başlarını alıp gidiyordu. Nitekim son mühendis de hastalık nedeniyle ayrılınca Alpagut'ta sadece birkaç büro çalışanı ve ekip şefleri kalmıştı. İşçilerin ücreti üç aydan beri ödenmemişti. Sorunları günden güne artan, artık borçla bile alışveriş yapamayacak duruma gelen işçiler, 13 Haziran 1969'da Alpagut'ta işletmenin bürolarını işgal ettiler. 786 işçinin o anda iki amacı vardı: a) Ücretlerini elde etmek için işletmeyi kendi denetimleri altında çalıştırmak, üretimi bizzat gerçekleştirip, satışı bizzat yapıp ücretlerini bizzat elde etmek; b) İşletmenin üretken ve verimli olduğunu ortaya koyarak, onun TKİ tarafından alınmasını sağlamak.

Bu iki amacı gerçekleştirmek için, sendikalarıyla birlikte yeniden örgütlenmek, olanaklarını en iyi bir biçimde kullanmak istediler: Grevciler ve işletme yönetimiyle uğraşacak bir "İşçi Kurulu" seçildi. İşçi Kurulu çalışma düzenini daha disiplinli hale getirdi, işçiler örnek bir biçimde madenlerde üretime başladılar. Bu arada greve karşı çıkan ve İşçi Kurulu emrinde çalışmak istemeyen kırk kadar ustabaşı ve ekip şefine yol verildi.

İşçiler üretimi ve verimi artırmak için gecelerini gündüzlerine katarak üretimi %100'e yakın artırıp günde 280 tondan 480 tona ulaştırdılar.

Üretimi örgütleyip artıran işçiler, satışı da bizzat yapmaya karar verdiler. Grev öncesinde linyit kömürünü yörenin ileri gelenleri aracılığıyla sattıran İl Özel İdaresi, onların önemli kârlar elde etmesine yardımcı olmuştu. Satışı doğrudan doğruya yapmak amacıyla grevciler satış komiteleri kurup, köy köy, kent kent dolaşarak, alınteri ve göz nurlarının karşılığını bizzat topladılar. Satıştan elde edilen gelir, grevcilerin saptadığı bir yöntemle aralarında paylaşılıyordu. Böylece geçim-yaşam ücretlerini alırken, birikmiş ve ödenmemiş ücretlerini de karşılıyorlardı.

Üretim, satış bu minval üzere gelişirken, grevciler madenleri ve işletme bürolarını gece ve gündüz korurken, grevciler etrafında büyük bir dayanışma sergileniyordu. Maden işini pek sevmeyen köylüler bile gelip grevcileri ziyaret ediyor, onlara uğraşlarında omuz veriyorlardı. Çevre köylerde yaşayan grevci aileleri yiyecek ve içeceklerini grevcilere taşıyordu. Alpagut olayı ülke çapında da yankılar uyandırmaya başlamıştı.

Tablo: 11

1963-1971 Döneminde Grev Ertelemelerinin Yıllara ve İşkollarına Göre Dağılımı

Yıllar	Ertelemeler	İşkolları	Ertelemeler
1963	-	Petrol	9
1964	5	Gıda	2
1965	4	Çimento, Yapı Malzemeleri	1
1966	7	Cam	1
1967	2	Metal	2
1968	- (1)*	İnşaat	1 (+1)
1969	5	Enerji	2
1970	5	Büro, Ticaret	1
1971	8	Demiryolu Taşımacılığı	3
		Deniz Taşımacılığı	6
		Ardiye ve Antrepoculuk	4
		Savaş Sanayii	4
TOPLAM	36 (+1)	TOPLAM	36 (+1)

Kaynak: Çalışma Dergisi, No: 4, 1972, s. 202.
** 1968'de Bakanlık istatistiklerince kapsanmayan bir grev ertelenmesi daha vardır: Keban Barajı inşaatındaki grev 24 Kasım 1968'de ertelenmiştir.*

İşveren tarafı, işçilerin üretimi yürütemeyeceğini sanıp, grevin ilk günlerinde işe pek karışmazken, grevin geniş boyutlar kazanması, işçilerin bu işin altından tek başlarına kalkabileceklerini göstermesi üzerine kaygılanmaya başladı ve Vilâyete greve müdahale etmesi için başvurdu. Valilik grevcilerle görüştü, ancak madenlerin terkedilmesini sağlayamadı. Grevciler eylemlerini sürdürmekte kararlıydı. İşletmenin TKİ'ce alınması için İşçi Kurulu'ndan ve grevcilerden oluşan bir heyet Ankara'ya yetkililerle görüşmeye gitti. Bu da sonuç vermedi. İşveren de bu kez Ankara'da yetkililere başvurup bu işe artık son verilmesinin sağlanmasını istedi. İşveren tarafı ve onunla işbirliği içinde olan Çorum ileri gelenleri bu eylemin durdurulmasını şu nedenlerden ısrarla istiyorlardı: a) Bu tür bir eylem doğrudan doğruya özel mülkiyet hakkını tehlikeye sokuyordu; b) Bu eylem işçi sınıfının, işverenler ve ileri gelenlerce inkâr edilen, dudak bükülen özyönetimci yeteneklerini gösteriyordu ve işçilerin işveren olmadan bile işletmeyi yönetebileceğini gözler önüne seriyordu; oysa bunun tersi, yani işçiler olmadan işverenin madenleri işletmesi imkânsızdı; c) Üretimin sürdürülmesi ve satıştan elde edilen gelir eylemin dayanmasını temin ediyor ve alabildiğine devam edebileceği kuşkusunu doğuruyordu; d) Böyle bir eylem, köylü, işçi ve büro çalışanları arasında o zamana dek pek ender olan çalışanlar arası dayanışmanın doğmasına ve gittikçe güçlenip tutarlı sonuçların elde edilmesine yol açıyordu; e) Nihayet, bu eylem, niteliği sonucu ülke çapında yankı uyandırmaya ve etrafında geniş bir dayanışma oluşmasına yol açıyordu. Bu nedenlerle bu eylemin engellenmesi gerekiyordu. Nitekim öyle de oldu. 17 Temmuz 1969'da Ankara'dan Alpagut'a gönderilen özel jandarma birliği, yerel güvenlik güçlerinin de yardımı ile madenleri çevirip grevcilerle çatıştıktan sonra eyleme son verdi. Çorum Valisi'nin emri üzerine beş sendikacı, yedi madenci ve bir büro çalışanı tutuklandılar. Kendi türünde zirve olan örnek bir eyleme böylece son verilmiş oldu.

Daha sonrasında, madenciler beş ay süreyle "pasif direniş" sürdürdüler. Ve sonuçta İşletme, AÇMİS ile bir toplu iş sözleşmesi imzalamak zorunda kaldı. Tutuklanan on üç çalışan da yeniden işe alındı. Birkaç ay sonra ise işletme TKİ tarafından devralındı.

İSTANBUL BAŞTA GELİYOR: 1963-1971 dönemi grevlerinin çalışma bölgelerine göre dağılımında, İstanbul 103 grevle (yüzde 18.1) başta gelmektedir. İstanbul'da 1965 yılında Bank-Sen'in düzenlediği grev, işverenin çoğunluğun grev kararına katılmadığı gerekçesiyle mahkemeden pankartların kaldırılması kararı alması sonucu, tartışmalara yol açmıştı.

• *15-16 Haziran 1970 Direnişi:* İşçi hareketinde önemli bir tarihi oluşturan bu eylem, Türkiye'deki genel siyasal grev türünün en çarpıcılarından biridir. Özetle, eylem, 1317 sayılı kanun ile Türk-İş ve bağlı sendikaları dışındaki işçi örgütlerine, özellikle gittikçe güçlenen DİSK'e yaşam hakkı tanımamak istenince doğmuştur denilebilir. Aslında eylemin siyasi, ekonomik ve toplumsal nedenleri bulunmaktadır.

15-16 Haziran Direnişi, sendikal örgütlenmeye getirilmek istenen yasak ve kısıtlamaları kapsayan 1317 sayılı yasa TBMM'de görüşülürken ve yeni tüzel düzenlemeyi yadsımak, protesto etmek amacıyla, başta İstanbul ve Kocaeli olmak üzere İzmir, Ankara ve Adana illerinde yüz binlerce kadın, erkek işçinin katılımıyla gerçekleştirilmiştir. İlginç olanı, Türk-İş yönetiminin bu eylemi "kızıl ihtilâl provası" diye niteleyerek karşı çıkmasına rağmen, Türk-İş'e bağlı birçok sendika üyesinin de direnişe katılmasıydı. 15-16 Haziran'dan sonra İstanbul ve Kocaeli'nde sıkıyönetim ilan edilerek direniş engellenirken, daha dar çapta olmakla birlikte benzer direnişler İzmir, Ankara ve Adana'da 17-18 Haziran'da bile devam etmiştir. İstanbul'daki olaylar sırasında polisin ateş açması üzerine polisten ve göstericilerden yaralanan ve ölenler olurken, olaya müdahale eden askerî güçlerle göstericiler arasında sempati tezahürleri görülmüştür.

İşin düşünülmesi gereken tarafı, onca

KAMU SEKTÖRÜNDE GREV: 1963-1971 dönemi grevlerinden 422'si (yüzde 74.2'si) özel sektörde düzenlendi. Grevci sayısı yönünden dağılımda ise, yüzde 53.4 ile kamu sektörü ön sırayı almaktadır. 1971 yılında DDY Gümrük Deposu'nda greve giden işçiler.

olaya rağmen TBMM'de benimsenen 1317 sayılı yasanın DİSK ve gösterici işçilerce en çok eleştirilen hükümlerinin kısa bir süre sonra Anayasa Mahkemesi'nce iptal edilmesidir.

15-16 Haziran 1970 Direnişi, siyasal genel grev yapısı taşımanın yanı sıra, işçilerin yoğun kitleler halinde yaptıkları gösteri, yürüyüş ve mitingleri de içeren geniş kapsamlı bir eylemdi. Eylem sonrasında DİSK'e bağlı birçok sendikanın yüzlerce işçisi sıkıyönetim koşulları içinde işlerinden atıldılar, işverenlerce kara listeye alındılar. Birçok işçi de tutuklandı, aylarca hapis yattı.

• *Türk-İş'in Genel Grevi:* Türk-İş, 31 Aralık 1970'te, 29 Aralık 1970 günü Genel Merkez binasının bombalanmasını protesto etmek amacıyla bir genel grev uygulamıştır. *Türk-İş Dergisi*'nin (No: 95, Ocak 1971, s.1-7) belirttiğine göre, saat 9 ile 11 arasında uygulanan genel grev, bütün ülkede "bir milyon işçi ülkenin tüm ekonomik yaşantısını durdurarak" katılmıştır.

İşçi Örgütlenmesi (1960-1971): 27 Mayıs 1960 ile birlikte Türk-İş kendini yeni rejime uyduruverdi: DP'li Genel Başkan Nuri Beşer yönetimden alındı yerine CHP'li olduğu söylenen Seyfi Demirsoy getirildi. Birkaç gün sonra da Hür İşçi Sendikaları Uluslararası Konfederasyonu (ICFTU) üyeliği için Milli Birlik Komitesi'nden gerekli izin çıktı.

Türk-İş bu dönem başlangıcında "kafa ve kasa birliği"ni sağlamak amacıyla merkezî ve daha bağımlı işkolları sendikaları biçiminde örgütlenmeye önem verdi. Bu arada ICFTU ile AFL-CIO (ABD İşçi Sendikaları Merkezî Örgütü) ve Histadrut'la (İsrail İşçi Sendikaları Konfederasyonu) ilişkilerini artırdı. Türk-İş, yeni örgütlenme biçimi içinde kent düzeyindeki işçi sendikaları birliklerini lağvedip, onların yerine bölge temsilcilikleri oluşturdu. İşkolu esasına göre ve bağımsız sendikaların üyelikleriyle meydana gelmiş federasyonlarını "Türkiye tipi/ulusal" sendikalara çevirdi. Böylece daha merkezî ve gittikçe bürokratlaşan bir sendikal yapıya ulaştı.

1960'tan itibaren ve 1963'te gittikçe artan bir biçimde, sendikalaşma hız kazandı: 1960'ta 282.967 olan sendikalı işçi sa-

yısı 1967'de 834.680'e, 1971'de Çalışma Bakanlığı rakamlarına göre 2.362.787'ye ulaşmıştı. DPT ise 1971'de 1.200.000 sendikalı işçiden söz ediyordu. Bu son rakamın gerçeğe daha yakın olduğu kabul edilebilir.

Türk-İş'in 1964'te Bursa'da düzenlediği genel kurul toplantısında üst yönetime (Yönetim ve İcra Kurullarına) AP'ye yakın sendikacılar yoğun bir biçimde getirildiler. Ve bu genel kurulda Türk-İş, *"partiler üstü politika"* diye isimlendirdiği yeni bir politikayı benimsedi. 1965 seçimlerinde AP'nin ezici bir çoğunlukla iktidarı alması üzerine Türk-İş'in iyice sağa kaydığını görüyoruz. Sözde "partiler üstü politika" savunan, pratikte sağa kaymış olan uzlaşmacı sendikacılığın Türkiye'deki temsilcisi Türk-İş, 1961'de TİP'in kuruluşunu gerçekleştirmiş, 1961'den beri birçok grev ve gösteride Konfederasyon'a rağmen önemli roller üstlenmiş devrimci sendikaları bünyesinden atmak için fırsat kolluyordu. Bu fırsatı 1966'da Paşabahçe grevi sonrasında elde etti ve grevi kendisine rağmen desteklemekte ısrar eden Kristal-İş, Petrol-İş, Maden-İş, Lastik-İş ve Basın-İş'i geçici olarak ihraç etti. Bu son üç sendika, Zonguldak Maden-İş ile Gıda-İş'in katılımıyla 13 Şubat 1967'de Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nu (DİSK) kurdular.

Başlangıçta sadece 40.000 üyesi bulunan DİSK kısa sürede güçlendi ve 1970'te 100.000 üyeye ulaştı. DİSK'in bu gelişmesi Türk-İş'i, AP hükümetlerini ve işverenleri kaygılandırınca, bu üçlü 1317 sayılı yasayla DİSK'i kapatmaya çalıştılar. Ancak başarılı olamadılar.

Türk-İş daha çok kamu sektörü işletmelerinde örgütlüyken, DİSK özellikle çokuluslu şirketlere ve özel sektöre bağlı işyerlerinde örgütlendi. Metal işkolu DİSK'in en iyi örgütlendiği işkollarının başında geliyordu.

12 Mart 1971'de DİSK kapatılmadı, ancak yöneticilerinin ve militanlarının birçoğu tutuklandığı için, uğraş ve eylemleri önemli ölçüde engellendi. Ekim 1973 seçimlerinden sonra sivil rejime geçişle DİSK canlı bir gelişme gösterdi.

Son Dönemde (1973-1980) İşçi Hareketi

DİSK ve İşçi Örgütlenmesi: Türk-İş'in gittikçe sağa kayması, 1970'te bünyesindeki sosyal demokrat, yani CHP yanlısı sendikaları da tedirgin etmiş ve Türk-İş içinde sosyal demokrat sendikacılar akımını doğurtmuştur.

1973'ten itibaren, özellikle 1975 başından başlayarak, DİSK'in CHP'ye yakınlık göstermesi ve seçimlerde CHP'nin desteklenmesini ısrarla istemesi, Türk-İş üyesi ve bağımsız sosyal demokrat sendikaların DİSK'e katılmasına yol açmıştır: Tekstil, Petkim-İş, Baysen-İş ve Oleyis DİSK'e üye oldular. Daha önemli olay, Ağustos 1975'te Türk-İş'ten ayrılan yüz bin üyeli Genel-İş'in Haziran 1976'da DİSK'e katılmasıyla gerçekleşti.

Aynı bağlamda DİSK'in örgütlenmesini canlandırdığını görüyoruz: Yerel ve bölgesel temsilciliklerinin sayısını artırıyor ve Maden-İş ile Genel-İş'in öncülüğünde Türkiye'nin bütün kentlerinde örgütleniyordu. DİSK, 1978'de artık Marmara Denizi kıyılarını aşmış, bütün ülkede örgütlenmişti; yöneticileri 600.000 üyeleri olduğundan söz ediyordu.

DİSK aynı zamanda uluslararası ilişkilerini de artırmıştır. Cezayir, Suriye, Irak, Mısır ve Lübnan gibi Müslüman ülkelerin işçi sendikaları konfederasyonları ile, Fransa'da CGT, İtalya'da CGIL ile,

BİR DÖNÜM NOKTASI: Türk-İş, 1966 yılında örgütlenen Paşabahçe Şişe ve Cam Fabrikası grevini desteklemekte ısrar eden Kristal-İş, Petrol-İş, Maden-İş, Lastik-İş ve Basın-İş'i geçici olarak ihraç etti. Yukarıda belirtilen son üç sendika ile Zonguldak Maden-İş ve Gıda-İş, ertesi yıl DİSK'i kurdular.

sosyalist ülkeler arasında SSCB ve Bulgaristan başta olmak üzere diğer ülkelerle sendikal ilişkiler canlılık kazanmıştır.

DİSK'in bu canlılığı karşısında, Türk-İş 1950'lerden beri edindiği alışkanlıkları içinde yaşamını sürdürürken, 1975'te Birinci Milliyetçi Cephe'nin kurulmasıyla MHP ve MSP'ye yakın sendikalar "kendi" bakanlıkları elindeki Kamu İktisati Teşebbüsleri'nde sendikalar kurup Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfedarasyonu'nu (MİSK) ve Hak-İş'i yarattılar. 1980'de bu iki örgütten her biri otuz-kırk bin üyeye sahip olduklarını söylüyordu.

1980'de sendikalı işçilerin sayısı 1.500.000'e ulaşmaktaydı. Bu, 19 milyonluk çalışan nüfusa yaklaşık % 10'luk bir sendikalaşma oranı vermektedir ki, Türkiye'de 1940'lardan beri sendikalaşma oranının aşamadığı eşiği göstermesi açısından önemlidir. Bugün bu oran birçok Avrupa ülkesinde % 50'den fazladır. Sendikalı işçilerin sayısının Çalışma Bakanlığı rakamlarına göre, 1983'te 1.247.744 olduğu saptanmıştır. Toplam işçi sayısının 2.317.016 ve çalışan nüfusun 20 milyondan fazla olduğu ülkemizde sendikaların sayısı çok düşük bir seviyededir.

Grev ve Gösteriler: 12 Mart 1971'den sonra 24 Nisan 1971'de ilân edilen sıkıyönetim üzerine grev ve işçi gösterileri 1973 sonuna dek askıya alınmış; bu tarihten sonra canlılık kazanmıştır.

• *Genel Görüntü:* Görüldüğü gibi, sekiz yıllık bu dönemde örgütlenen toplam 1.021 greve 264.832 işçi katılmış, 18.823.903 işgünü kaybolmuştur. 1963-1971 dönemine göre, bu dönem, bir yıl daha az süreli olmakla birlikte, grevler açısından daha yoğun geçmiştir. Grev sayısında iki, grevciler sayısında üç ve nihayet yitirilen işgünleri açısından yedi kat fazlalık söz konusudur. Greve ortalama katılım 1963-1971'de 163.50, son dönemde 558.36; grevci başına ortalama günlük grev süresi bir önceki dönemde 27.55, son dönemde 39.06 ve asıl büyük fark grev başına kaybolan işgününde, bu rakam önceki dönemde 4.506 iken, son dönemde 21.812'yi bulmuştur. Bu rakamlar 1973-1980 döneminin grevler açısından bir önceki döneme kıyasla büyük bir hareketliliğin işaretleridir.

Aynı saptamaları yıllara göre dağılım içinde yapabiliriz. Tablo 12'de 1973'ten başlayarak grev sayısının gittikçe nasıl arttığını görüyoruz. Aynı artış grevci sayısında, işgünü kaybında da söz konusudur. Grevlerde tansiyon özellikle 1975'ten itibaren hızlı bir biçimde artmaktadır. Bu gelişmede ekonomik bunalım yanında, DİSK'in örgütlenmesindeki canlılık, yeni birçok sendikanın DİSK çatısı altında toplanması ve işverenlerin DİSK ve bağlı sendikalara karşı başlattığı "Cihad"ın

15/16 HAZİRAN OLAYLARI: "Türkiye'deki genel siyasal grev türünün en çarpıcılarından biri" olarak nitelenen bu olaylar, İstanbul, Kocaeli, İzmir, Ankara ve Adana'da patlak vermişti. İstanbul'daki olaylar sırasında polisin ateş açması sonucu polisten ve göstericilerden yaralananlar, ölenler oldu.

Tablo: 12

1973-1980 Grevleri

(Grev, greve katılan işçi ve kaybolan işgününün yıllara, iktisadi faaliyet kolları ve kesimlere göre dağılımı)

İktisadi faaliyet kolu/sektörler		1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	TOPLAM
Genel Toplam	A	22	45	90	105	167	175	190	227	1.021
	B	12.284	21.046	25.389	32.899	59.889	27.208	39.901	46.216	264.832
	C	479.857	470.088	1.102.682	1.768.201	5.778.205	1.598.905	2.217.347	5.408.618	18.823.903
Kamu kesimi toplamı	A	7	22	13	22	29	27	46	30	196
	B	5.179	15.390	5.847	12.701	18.379	3.006	21.857	11.652	94.011
	C	215.387	256.092	231.048	399.466	1.316.326	153.478	714.425	1.354.594	4.640.816
Tarım, ormancılık, avcılık ve balıkçılık	A	-	16	-	2	-	-	1	-	19
	B	-	2.148	-	722	-	-	120	-	2.990
	C	-	30.021	-	15.040	-	-	1.920	-	46.981
Maden istihracı ve taş ocakları	A	2	-	-	1	4	-	2	2	11
	B	3.446	-	-	20	3.549	-	758	136	7.909
	C	201.506	-	-	1.240	125.440	-	99.880	10.472	438.538
İmalat sanayii	A	1	3	4	7	11	4	4	4	38
	B	510	3.501	2.986	7.240	13.421	461	1.196	6.259	35.574
	C	1.530	123.861	95.592	225.838	1.129.874	23.820	46.140	1.008.254	1.746.909
İnşaat	A	1	-	3	1	-	1	-	-	6
	B	40	-	215	2.850	-	120	-	-	3.225
	C	400	-	16.924	99.750	-	120	-	-	117.194
Elektrik, gaz, su ve sıhhi tesisler	A	1	-	-	1	-	-	-	-	2
	B	1.000	-	-	12	-	-	-	-	1.012
	C	8.000	-	-	420	-	-	-	-	8.420
Ticaret	A	-	-	3	1	-	4	5	13	26
	B	-	-	227	14	-	211	2.416	325	3.193
	C	-	-	5.028	1.498	-	25.709	77.012	26.932	136.179
Nakliye, ambarlama ve muhaberat	A	-	1	1	2	-	-	1	3	8
	B	-	1.100	2.380	1.280	-	-	450	4.200	9.360
	C	-	19.800	111.860	50.320	-	-	2.700	286.600	471.280
Hizmet	A	2	2	2	6	4	18	33	8	75
	B	183	8.641	39	594	284	2.214	16.917	732	29.604
	C	3.951	82.410	1.644	4.885	34.779	103.829	486.773	22.336	740.607
Diğer	A	-	-	-	1	10	-	-	-	11
	B	-	-	-	19	1.125	-	-	-	1.144
	C	-	-	-	475	26.233	-	-	-	26.708
Özel kesim toplamı	A	15	23	77	83	138	148	144	197	825
	B	7.105	5.656	19.542	20.198	41.510	24.202	18.044	34.564	170.821
	C	264.470	213.996	871.634	1.368.735	4.461.879	1.445.427	1.502.922	4.054.024	14.183.087
Tarım, ormancılık, avcılık ve balıkçılık	A	-	-	1	1	-	2	5	2	11
	B	-	-	32	230	-	40	824	220	1.346
	C	-	-	1.120	14.260	-	3.799	43.936	6.240	69.355
Maden istihracı ve taş ocakları	A	-	-	2	4	13	13	19	4	55
	B	-	-	1.207	1.399	2.955	2.430	1.888	980	10.859
	C	-	-	13.992	64.110	334.533	120.796	143.330	91.224	767.985
İmalat sanayii	A	13	22	55	64	95	95	74	182	600
	B	7.079	5.521	16.905	16.900	30.438	20.094	11.570	32.232	140.739
	C	264.300	195.366	772.719	1.216.482	3.874.146	1.202.347	1.071.161	3.896.965	12.493.486
İnşaat	A	-	-	4	-	5	4	1	1	15
	B	-	-	302	-	143	258	550	76	1.329
	C	-	-	9.600	-	3.688	6.962	18.700	4.712	43.662

Elektrik, gaz, su ve sıhhi tesisler	A	-	-	-	-	2	-	1	-	-	3		
	B	-	-	-	-	189	-	6	-	-	195		
	C	-	-	-	-	12.636	-	282	-	-	12.918		
Ticaret	A	-	-	7	5	11	14	12	2		51		
	B	-	-	154	1.097	972	738	959	91		4.062		
	C	-	-	9.991	40.243	115.679	79.595	52.553	9.918		307.979		
Nakliye, ambarlama ve muhaberat	A	-	-	-	3	3	1	6	-		13		
	B	-	-	-	374	5.734	26	876	-		7.010		
	C	-	-	-	12.088	34.108	3.796	25.446	-		75.438		
Hizmet	A	2	1	7	5	9	19	26	6		75		
	B	26	135	607	186	1.079	616	1.371	965		4.985		
	C	170	18.630	55.547	19.308	87.089	28.132	147.514	44.965		401.355		
Diğer	A	-	-	1	1	-	-	-	-		2		
	B	-	-	335	12	-	-	-	-		347		
	C	-	-	8.665	2.244	-	-	-	-		10.909		

A: Grev sayısı, B: İşçi sayısı, C: Kaybolan işgünü sayısı.
Kaynak: Türk-İş Araştırma Müdürlüğü; DİE: İstatistik Yıllığı 1983, Ankara, s. 208.

rolleri büyüktür. Tablo 12, 13 ve 14'ten, önceki dönem için saptadığımız grevlerin uzunluğu, Avrupa ülkelerine oranla, az sayıdaki greve katılan işçilerin —grevlerin uzun sürmesi nedeniyle— çok işgünü yitirilmesine yol açması gibi, genel eğilimlerin bu dönem için bile geçerli olduğunu farkediyoruz. Bir örnek olarak 1976'da kamu sektöründe ticaret dalında yapılan greve bakalım: Sadece 14 işçinin katıldığı bir grevde 1.498 işgünü yitirilmiştir. Bu, eğer işçiler ilk günden son güne dek ondört kişi olarak grevi sürdürürlerse, 107 günlük bir grev demektir ve çok uzundur. Aynı varsayımla, 1980 yılında sektörde 76 işçinin katıldığı inşaat grevinin de 62 gün sürdüğünü hesaplayabiliriz. Dolayısıyla Türkiye'de sorun, çok grev örgütlenmesi ve çok sayıda işçinin grevlere katılması değil, genellikle yüksek sayıda olmayan işçilerin katıldığı birçok neden yüzünden (yukarıda kısmen değindiğim) uzun süren grevlerdir. Bu oluşumda tüzel düzenlemenin rolünün, klasik grev türü dışındaki birçok grevi (kısa ve dönen grevler, verim grevi, ihtar grevi vb.) yasaklamasının altını çiziyorum.

• *Grevlerin İktisadi Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı:* Bu, Tablo 12 ve Tablo 13'ten izlenebilir. Bu dönemin grevlerden en çok etkilenen iktisadi faaliyet kolu 638 grevle (toplam grevlerin % 62.48) *imalât sanayii*'dir. Bu iktisadi faaliyet kolunda 176.313 grevci (toplamın % 66.57'si)ye ve 14.243.881 yitik işgücüne (toplamın % 71.07'si) rastlıyoruz. (Bu alanda özel sektör 600 grevle-iktisadi faaliyet kolunun toplamının % 94'ü - 140.738 grevciyle-% 79.82 - ve 12.493.486- % 87.77 yitik işgünüyle özellikle etkilenen sektördür.) Bu alan aynı zamanda özel sektörde örgütlenen grevlerin 0 72.72'sini, grevcilerin % 82.38'ini ve yitik işgünlerinin % 88.08'ini kapsayarak özel kesimin grevlerden etkilenen en önemli iktisadi faaliyet kolunu oluşturmaktadır.

Grevlerden etkilenen ikinci iktisadi alan, 150 grevle (% 14.69) *hizmet,* üçüncüsü 77 grevle *ticaret* (% 7.54) ve dördüncüsü 66 grevle (% 6.46) *maden istihracı ve taş ocakları*dır.

Grevlerin iktisadi faaliyet kollarına göre dağılımında en uzun süreli grevlere % 80.78 ile imalâtta, % 64.28 ile madende rastlıyoruz.

Yitik işgünleri açısından özel ve kamu sektörü ayırımıyla bir kıyaslama yapmak için örnek olarak her iki sektörde toplam 75'er grevin örgütlendiği hizmet alanını alınca şunları saptıyoruz: Hizmetin sektörlere göre manzarası a) Kamuda grevci ve yitik işgünü sayısı daha çok; dolayısıyla ortalama katılım ve grev başına yitirilen işgünü; b) Özel sektörde ise grevci başına ortalama grev süresi daha yüksektir. Bu daha önce değinildiği gibi, özel sektörde grevlerin daha uzun sürdüğünü gösteriyor.

Aynı işlemi diğer alanlar için de yapabiliriz. Eğilim benzer olacaktır.

• *Grevlerin Kamu ve Özel Sektörlere Göre Dağılımı:* Tablo 12'yi inceleyince, özel sektörün bilhassa etkilendiğini görüyoruz. Grevlerin 825'i (% 80.80'i), grevcilerin 170.821'i (% 64.50'si), yitik işgünlerinin 144.183.087'si (% 75.34'ü)ile özel sektör 1973-1980 grevlerini bir önceki dönemden daha yoğun bir biçimde yaşamıştır. Bu kez özel sektör üç ölçütte de birinciliği elinde bulundurmaktadır.

Bununla birlikte, daha ayrıntılı bir inceleme, ortalama katılım oranının ve grev başına kaybolan işgününün kamu sektöründe yüksek olduğunu gözler önüne seriyor. Daha önce değinildiği gibi, bu olgu, kamuda işçi sayısı yüksek işletmelerin varlığıyla ilgilidir.

Bu arada grevci başına ortalama işgünü olarak grev süresi özel sektörde, 83.02 olup, daha yüksektir. Bu bir kez daha, özeldeki grevlerin uzun süren grevler olduğunu belirtmektedir.

• *Başlıca Grev ve Gösteriler:* Kısaca bu dönemin birkaç ilginç grevi ile gösteri ve yürüyüşleri şöyle sıralanabilir:

Türk-İş'in Genel Grevi (16 Haziran 1976): Türk-İş, 16 Haziran 1976'da İzmir kenti düzeyinde 06-14 saatleri arasında sekiz saat süren "işverenlere karşı bir günlük uyarı" adıyla nitelendirdiği bir genel grev örgütlemiştir. 70.000 işçinin katıldığı genel grev, birçok işçi ve sendikacının tutuklanmasına yol açmıştır. Tutukluların yargılanması sonucunda beş sendikacı hapis cezasına çarptırılmıştır. Bu arada Madeni Eşya Sanayicileri Sendikası (MESS) genel grev sonucu uğradığı üretim kaybının karşılanması için İzmir İş Mahkemesi'ne başvurmuş ve mahkeme bu kayba karşılık Türk-İş üyesi Türk Metal-İş Sendikası'nın MESS'e 16 milyon TL. tazminat ödemesine karar vermiştir.

Coğrafi olarak sadece bir kenti, ekonomik açıdan birkaç işkolunu kapsayan genel grevin amaçları arasında "siyasal

Tablo: 13

1973-1980 Grevleri

	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980	Toplam
A	22	45	90	105	167	175	190	227	1.021
B	12.284	21.046	25.399	32.899	59.889	27.208	39.901	46.216	264.832
C	479.857	470.088	1.102.682	1.768.201	5.778.205	1.598.905	2.217.347	5.408.618	18.823.903
B/A	558.36	467.68	282.21	313.32	358.61	155.47	210.0	203.59	259.38
C/B	39.06	22.33	43.41	53.74	96.48	58.76	55.57	117.02	71.07
C/A	21.811.68	10.446.4	12.252.02	16.840.0	34.600.02	9.136.6	11.670.24	23.826.51	18.436.73

Kaynak: Tablo: 12'deki veriler.

partilerin kısır çekişmelere son vermesi, ulusal savaş sanayiinin kurulması, petrol ve madenlerin ulusallaştırılması'' gibi siyasi nitelikli istekler de bulunuyordu.

DİSK'in ''Faşizme İhtar Eylemi'' (20 Mart 1978): Dönemin genel grev örneklerinden en ilginci olan bu eylem 20 Mart 1978'de saat 08.00'den, 10.00'a dek iki saat süreyle tüm ülkede düzenlenmiştir. 16 Mart 1978'de İstanbul Üniversitesi'nden çıkmakta olan öğrencilerin üzerine bomba ve silahlarla saldırılıp, biri kız yedi öğrencinin öldürülmesini, çok sayıda gencin yaralanmasını protesto etmek ve faşizm tehlikesine karşı savaşımda demokratik güçlerin eylem birliğini pekiştirmek için yapıldığı ifade edilen bu genel greve 600.000'i aşkın işçi katılmıştır. İşçilerin yanında başta TÖB-DER olmak üzere yirmi altı demokratik kitle örgütü de üyeleriyle kitlesel bir biçimde bu eyleme katılmıştır. Bu eylemde anlamlı ve önemli bir gelişim de, 15-16 Haziran 1970'te olduğu gibi, Türk-İş üyesi sendikaların bir kısmının DİSK'in bu eylemini desteklediklerini belirtmeleri ve üyelerinin eyleme fiilen katılmalarıydı.

DİSK Genel Başkanı Abdullah Baştürk, eylemin dayanağı ve kaynağı konusunda şu açıklamayı yapmıştı: *''Faşizme ihtar eylemimizin dayanağı, Anayasa'dır. Anayasamızın başlangıç ilkesidir. Faşizme karşı 'uyanık bekçiliğimizin' yüklediği vazgeçilmez bir görevin yerine getirilmesidir. İnsan Hakları Bildirisi'dir, insanlarımızın can güvenliğini sağlamayı tüm yasaların üstünde kabul eden 'doğa yasasıdır.' Çocuklarımızın öldürülmesinin önlenmesini istiyoruz. Eylememiz bunu sağlamak içindir. Hukuka aykırı ise sonuçlarına katlanacağız. Yeter ki çocuklarımız öldürülmesin, yeter ki faşizm kanlı diktasını kuramasın.''*

DİSK, 5 Ocak 1979'da Kahramanmaraş olaylarını kınamak amacı ile *''5 Dakikalık Saygı Duruşu''* adıyla andığı bir eylemi de örgütlemiştir. Eyleme birçok öğrenci ve çalışanlar da işçilerle birlikte katılmıştır.

1 Mayıs'lar ve Dönemin Diğer Gösteri ve Yürüyüşleri: 1975'ten itibaren işçi eylemlerinde siyasi nitelikli gösteri ve yürüyüşlerin arttığını biliyoruz. Örneğin DİSK ve bağlı sendikalarının 1975 sonundan başlayarak Devlet Güvenlik Mahkemeleri'ne (DGM) karşı eylemleri bu açıdan önemlidir. DGM'ye karşı düzenlenen grev, gösteri ve yürüyüşler birçok işçi, sendikacı ve militanın işinden çıkarılmasına yol açmışsa da, amacına da ulaşmıştır. DGM'lere ilişkin yasa parlamentodan geçmemiştir; daha önceden kurulmuş olanları ise yasal dayanakları kalmadığı için kapatılmışlardır.

DİSK aynı zamanda ''Demokratik Hak ve Özgürlükler'' için de kampanyalar açmış; bu bağlamda birçok toplantı,

Tablo: 14

1973-1980 Grevlerinin Sektörlere Göre Dağılımı

		Kamu Sektörü	Özel Sektör	Toplam
A: Grev Sayısı	Mutlak	196	825	1.021
	%	19.20	80.80	100
B: Grevci Sayısı	Mutlak	94.011	170.821	264.832
	%	35.50	64.50	100
C: Yitirilen İşgünü	Mutlak	4.640.816	14.183.087	18.823.903
	%	24.66	75.34	100
B/A		479.64	207.05	
C/B		49.36	83.02	
C/A		23.677.63	17.191.62	

Kaynak: Tablo 12'deki veriler.

Tablo: 15

Hizmet İşkolunda 1973-1980 Grevlerinin Sektörlere Göre Dağılımı

	1973	1980
A	75	75
B	29.604	4.985
C	740.607	401.355
B/A	394.72	66.46
C/B	25.01	80.51
C/A	9.874.76	5351.4

A: Grev sayısı; B: Grevci sayısı; C: Yitirilen işgünü.

Kaynak: Tablo 12'deki veriler.

gösteri ve yürüyüşler düzenlemiştir. Nihayet 1976'da DİSK, birçok demokratik kitle örgütünün de katkısı ile 1 Mayıs İşçi Bayramı'nı yarım yüzyıl sonra 1976'da İstanbul'da düzenlemiştir: O gün Taksim Meydanı'nı dolduran yüzbinlerce işçi, memur, öğrenci, köylü, kadın, erkek ve çocuk, Türkiye işçi hareketi tarihinde en büyük gösteriyi gerçekleştirdiler.

DİSK'in gittikçe güç kazanması, eylemlerinin gittikçe yoğunlaşması ve taraftarlarının artması, bazı çevrelerin bu işçi örgütüne karşı başka yöntemlerle karşılık vermesini gündeme getirmişti. 1 Mayıs, 1977'de yine yüzbinlerce kişinin katılımı ile kutlanırken, hâlâ anlaşılamayan nedenlerle çıkan silahlı çatışma Taksim Meydanı'nı kana buladı: 36 ölü ve onlarca yaralı.

Aynı dönem içinde grevci çadırlarının hücuma uğradığını, bazı işverenlerinin özel milisler örgütlediğini ve işçi önderlerine karşı katliamların düzenlendiğini de genel korku ve dehşet havası içinde gördük. Bu sırada, 22 Temmuz 1980'de, İşçi Hareketi içinde önemli şahsiyetlerden biri, 1967'den 1977'ye DİSK Genel Başkanlığı da yapmış olan Maden-İş Genel Başkanı Kemal Türkler İstanbul'da katledildi. Artık, işçi eylemine çıkmak, işçi örgütlenmesinde uğraş vermek tehlikeli bir görev haline gelmişti. İleride yazılacak tarih, 1980 öncesi için mutluka daha soğukkanlı ve günümüzde bilemediğimiz belgelere dayanarak, konuşan bir tarih olacağı için, bu dönemin yazılışını şimdi ona bırakalım.

Sonuç

Bu inceleme Türkiye işçi hareketinin de bir *tarihi* olduğunu ve bu tarihin önemini bir ölçüde anlatabildiyse amacına ulaşmış sayılır. Genel olarak ihmal ettiğimiz işçi hareketi tarihi sayesinde, örneğin 1930'lar ve 1947'ler işçi örgütleri önder ve militanlarının önemli ölçüde "muhacir"lerden kaynaklandığını öğrenebiliyor ve bunun nedenlerini açıklayabiliyorsak tarihin yararı anlaşılacaktır. Bu konudaki eksikliklerimiz ve ihmallerimiz gelecekte yapılacak yeni araştırmalarla mutlaka giderilecektir.

1967'de DİSK'in kurucu sendikalarından Basın-İş'in 1909'daki Mürettibin-i Osmanî Cemiyeti'nin devamcısı olduğunu bilmek ve Basın-İş'in yarım yüzyıldan fazla bir birikimi temsil ettiğini öğrenmek birçok şeyi daha iyi anlamamıza yardım edecektir. DİSK'i kuran bir başka sendikanın, Maden-İş'in, 1947'lerdeki radikal sendikacılığın temsilcilerinden Üzeyir Avni Kuran'ın kurduğu bir örgüt olduğunu farketmek ve Maden-İş'in Kuran aracılığıyla 1919'lardaki işçi eylemlerinin, 1920'lerdeki grevlerin ve 1924'teki Ameli Teali Cemiyeti'nin uzantısı olduğunu görmek, Kuran'ın yıllarca sürmüş deneyimlerini 1940'lı yılların genç sendikacılarına aktardığını öğrenmek Türkiye'de işçi hareketinin bir sürekliliği olduğunu göstermiyor mu? Kuran'ın deneyimlerini, 1947'lerin genç sendikacıları günümüze dek taşıdı.

Tarihe baktığımızda, 1900'lerden başlayarak Anadolu'ya akan göçmenlerin 1920'lerden ve özellikle 1930'lardan sonra işçi hareketinin yönetiminde sorumluluklar almış oldukları görülür. Onlardan bir S. Demirsoy Türk-İş'te, bir Şaban

GREVLERDE CANLILIK: 1975 yılından itibaren grevlerde tansiyonun hızlı bir biçimde artığı görülmektedir. Bu, hem ekonomik bunalımın etkilerine hem de DİSK'in hızla örgütlenmesi karşısında işverenlerin DİSK ve bağlı sendikalara karşı "cihad" ilan etmesine bağlanıyor.

Yıldız DİSK'te, İkinci Dünya Savaşı sonrası sendikacılık anlayışlarının iki değişik eğilimini 1970'lere taşıdılar.

Osmanlı İmparatorluğu'ndan bugüne grevlerin yüzyıldan fazla bir geçmişe sahip oldukları biliniyor. Az veya çok sayıda, önemli ya da önemsiz boyutta 1870'lerden beri düzenlenen grevlerin aynı zamanda kendi dönemlerinin üretim ilişkilerinin mihenk taşlarını, boy aynalarını da oluşturduğunu söyleyebiliriz.

Avrupa'nın sanayileşmiş ülkeleriyle grevlerimizi veya işçi örgütlenmemizi kıyasladığımızda bir farklılık olduğunu ve bunun aramızda sanayileşmede, kentleşmede ve kırsallıkta ne kadar fark varsa o kadar olduğunu görüyoruz.

Grev belli bir yasaklama dönemini yaşayıp, ilk kez 1908'de düzenlendikten sonra, önce Genç Türkler döneminde, arkasından Cumhuriyetin ilk yıllarında "Milli İktisat"ı gerçekleştirmek ve "ulusal burjuvazi"yi yaratabilmek için kullanıldı. Bu gelişim süreci içinde işçiler çok şey öğrendi, işçi hareketi bir deneyim birikimine, bir ortak hâfızaya sahip oldu. 1930'larda, "millileştirmeler"le yabancı sermayeden alabildiğince arındırılan ülkemizde "Türk Türk'ü sömürmez" sloganıyla grev yasaklandı. Tüzel düzenlemelerin daha ciddi uygulandığı devlet işletmelerinde çalışanlar belli bir yaşam ve çalışma düzeyi tutturuken, yasalara daha az saygılı, ekonomimizin "asi çocuğu" özel sektör farklı davrandı. O farklı davranınca, işçilerin cevabı da farklı oldu. Ve yasak olmasına karşın özel sektörde grevler uygulandı. Özel sektördeki işçi örgütlenmeleri aynı nedenlerle daha radikal eğilimler edindi. 1946'da ve sonrasında sendikal örgütlenmeleri engellemek için her yola başvuran özel kesim işverenlerinin çabaları her zaman başarılı olamazken, kamu kesiminde CHP iktidarı resmî nitelikli, CHP güdüm ve denetiminde uysal sendikaları bizzat kurdu.

1960'tan sonra grev önce Anayasa ile tanışıp, sonra özel yasayla düzenlenince, özel sektör grevlerden en çok etkilenen oldu. 1950'lerde bir haftalık grev bile parmakla sayılacak kadar azken, özel sektörde grevler 1960'lardan günümüze bir aydan az sürmedi. Uzun grevlerin maliyetini işçiler, sendikaları ve ülke ekonomisi ödedi.

Özel kesim işverenlerinin bir bölümü, toplu görüşmelerde, uzlaşmak istemedikleri sendikaları greve iterek, uzun grevler içinde işyerlerinde görmeyi arzulamadıkları sendikaları zayıflatmayı alışkanlık haline getirdiler. Dokuma ve metal işkollarındaki uzun grevlerin sorumluları-

I MAYIS'LAR: DİSK, 1976 yılında I Mayıs'ı "İşçi Bayramı" olarak, çeşitli kuruluşların da katkısı ile düzenlenen büyük bir gösteriyle kutladı. Ertesi yıl kutlamalar sırasında -hâlâ anlaşılamayan nedenlerle- çıkan çatışma sonucu 36 kişi öldü. 1979 ve 1980'de ise sıkıyönetim İstanbul'da I Mayıs kutlamalarına izin vermedi.

nın TİSK ve /veya MESS olduğunu söylemek tarafgirlik olmaz.

Grevlerin uzun sürmesinde, yitik işgünü sayılarının yüksek olmasında 1963 tarihli Toplu İş Sözleşmesi; Grev ve Lokavt Kanunu'nun da rolü var. 1983'te çıkarılan TİSGLK ile, grev hakkının uygulanmasının imkânsızlaştırıldığı bugünlere gelindi. Bu düzenleme ile, Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonu'nun (TİSK) yıllardan beri istediği biçimde, denge işverenlerin lehine, işçilerin aleyhine bozuldu. Tarih unutulduğu için. Bugün işçi sınıfına 19. yüzyıl işverenlerinin yaklaşımıyla yaklaşmanın maliyetini kim ödeyecek?

1947'de, CHP, kendi eliyle kurduğu sendikalarla işçi kitlesini bu kez dolaylı yoldan yine vesayeti altına almaya çalıştı. Başarılı olamadı. Çünkü 1947 yılı ile 1930'lu yıllar arasında köprülerin altından çok sular akmıştı. Ama 1947 sendikacılığı ülkemize uzlaşmacı sendikacılık anlayışını getirdi. Bu anlayış ABD sendikacılarının büyük katkıları ve DP iktidarının omuz vermesiyle kurulan Türk-İş sayesinde işçi hareketini aldı, 1967'lere getirdi. O yıl, işçi hareketinde yine iktidarlardan ve geleneksel siyasi partilerden bağımsız bir işçi merkezi ortaya çıkmıştı. 1970'te 1317 sayılı kanun bu amaçla yürürlüğe kondu. Ve daha sonra bu amaçla birçok şey yapıldı, deneyimler kazanıldı. Tarih, 1587'de gündeliklerinin artırılmasını isteyen işçilere cevaben III. Murat'ın *"ziyade yevmiye talep idenlerin haklarından geline"* emrini verdiğinden bu yana Osmanlı'da ve Türkiye Cumhuriyeti'nde birçok iktidarın işçi hareketine karşı otoriter ve sert davrandıklarının örnekleriyle doludur. Ve aynı tarih, işçi hareketinin zaman zaman sustuğunu, soluğunu tuttuğunu ama hiçbir zaman ölmediğini de anlatıyor.

Osmanlı'dan günümüze işçi örgütlenmesine baktığımızda, işçi örgütlerinin (cemiyet, birlik ve sendika) ilk günden beri ülkenin siyasi yaşamıyla ilgilendiğini görüyoruz. Bilinen ilk işçi örgütü Amele-i Osmanî Cemiyeti, 1894'de kurulduğunda bir yandan işçileri örgütlemek isterken, öte yandan istibdada karşı mücadele çağrısı yapıyordu. 1908'de kadın, erkek ve çocuk işçiler ve örgütleri Genç Türklerin "Hürriyet, müsavat, adalet ve uhuvvet" sloganlarını en iyi özümleyen unsurlar oldular. 1919-1923 arasında işgalcilere karşı, işçiler, grev düzenlediler, gösteri ve yürüyüş yaptılar. 1940'lı yıllarda sendikalara "siyaset yapma" yasağı tüzel düzenlemelerle getirildi.

1970'li yıllarda sendikal demokratik hak ve özgürlükler için uğraş verirken,

Tablo: 16

1973-1980 Grevlerinin İktisadî Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı

İktisadi faaliyet kolları	Tarım, Ormancılık, avcılık ve balıkçılık	Maden istihracı ve taş ocakları	İmalat sanayii	İnşaat	Elektrik, gaz, su ve sıhhi tesisler	Ticaret	Nakliye, ambarlama ve muhaberat	Hizmet	Diğer
A	30	66	638	21	5	77	21	150	13
B	4.339	18.768	176.313	4.554	1.207	7.255	16.370	34.589	1.491
C	116.336	1.206.568	14.243.881	160.856	21.338	444.158	546.718	1.141.962	37.617
B/A	144.63	284.36	276.35	216.85	241.4	94.22	779.52	230.59	114.69
C/B	26.81	64.28	80.78	35.32	17.67	61.22	33.39	33.01	25.22
C/A	3.877.86	18.281.33	22.325.83	7659.80	4267.6	5768.28	26.034.19	7613.08	2.893.61

A: Grev sayısı; B: Grevci sayısı; C: Yitirilen işgünü.

Kaynak: Tablo: 12'deki veriler.

bazı işveren çevreleri "nasıl olur?" diye ayaklandılar. 1950-1960 arasında DP iktidarının yaptığı gibi, her sendikal faaliyet siyaset yasağı kapsamına zorla sokularak engellenebilir mi? Tarih yanıtları veriyor; 1950-1960 dönemini ve yarınlarındaki olayları sıralıyor. Daha ötelere gidiyor, 1908'den başlayarak sendikayı yasaklayan tüzel düzenlemelere, 1910'larda Trablusgarp ve Balkan savaşlarına karşı düzenlenen gösteri ve yürüyüşleri; 1919-1923'te Ulusal Kurtuluş Savaşı yanlısı miting ve grevleri, 13-15 Mayıs 1950'de Ereğli Kömür İşletmeleri işçilerinin siyasi grevini anımsatıyor.

Osmanlı'dan günümüze iktidarlar işçi hareketini hep bir "zabıta olayı" olarak görmüştür. 1845'te Polis Nizamnamesi, 1930'larda Polis Vazife ve Selahiyetleri Kanunu ve Sıkıyönetim Kanunları bu konuda ilginç göstergelerdir. 1908'den bugüne sendika hakkının ancak 1947'de tanındığını ve yasal sendikacılığın daha otuz yedi yaşında olduğunu gördük. Grev hakkı ise 1908-1936 arasında uygulanmış, 1936-1961 arasında yeniden yasaklanmış, sonra yeniden tanınmıştır. O da oldukça gençtir. Ama yüzyılların gelenek ve alışkanlıklarıyla işçi hareketine "zabıta olayı" gözlüklerinden bakıldığından, bu "gençlerin" başına gelmedik kalmamıştır.

1947'de TBMM'de Sendikalar Yasası görülüşürken, işçi örgütlerine "sendika" denmesi karşısında ürperen bazı meslektaşlarını yatıştırmak için Diyarbakır Milletvekili Vedat Dicleli şunları söylemişti: *"Sayın arkadaşlarım, doğrudan doğruya dernek kelimesi yerine artık sendika ismini kullanıyoruz; bu kelimeden ürkmemek lâzımdır. Nasıl ki serpuş yerine şapka demiş isek, bugün de işçi derneği yerine sendika kelimesini kullanacağız."* 37 yıl sonra sendikaların artık sadece basit birer dernek olmadığı, onların üyelerinin ekonomik, toplumsal ve demokratik hak ve çıkarlarını savunacak olgunlukta bulundukları ve bu alanlarda uğraşlarını demokratik ülkelerdeki isimdaşları kadar özgürce yerine getirebilecekleri kabul edilmelidir ●

KAYNAKÇA

- Kurthan Fişek, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı*, Ankara, 1969.
- Mehmet Şehmus Güzel, *Le Mouvement Ouvrier et les Grèves en Turquie: De l'Empire Ottoman á Nos Jours*, Basılmamış doktora tezi, Aix-en-Provence (Fransa), 1975.
- Mehmet Şehmus Güzel, *Grev*, Ankara, 1980.
- Mehmet Şehmus Güzel, *Türkiye'de İşçi Örgütlenmesi (1940-1950)*, Basılmamış doçentlik tezi, Ankara, 1982.
- Mehmet Şehmus Güzel, "İktisat Kongreleri ve Toplumsal Siyaset" *Bilim ve Sanat*, 1981 ve bu yazının devamı: "Birinci İktisat Kongresi'nde 'Amele Grubunun İktisat Esasları' ve sonrası", aynı dergi, Aralık 1981. Aynı derginin Haziran 1982 sayısında: "Grev Hakkı" yazısı, *Süreç* dergisi 6. sayısında "Sendika Bürokrasisi Üzerine" yazısı; *Süreç* dergisi, 8. sayısında: "1845 tarihli 'Polis Nizamı', sansür, 'tatil-i mesalih', toplantı, 'ziham' ve cemiyetler" yazısı; *Les Temps Modernes*'nin Türkiye özel sayısında (Temmuz-Ağustos 1984) "Etre Ouvrier en Turquie"; *Tarih ve Toplum* dergisi 7. sayısında "1908 Kadınları" yazısı.
- Hakkı Onur, "1908 İşçi Hareketleri ve Jön Türkler", *Yurt ve Dünya*, Mart 1977.
- Aclan Sayılgan, *Türkiye'de Sol Hareketler* (1871-1972), İstanbul, 1972.
- Oya Sencer, *Türkiye'de İşçi Sınıfı*, İstanbul, 1969.
- *Kemal Sülker*, (G. Lefranc ile), *Dünyada ve Bizde Sendikacılık*, İstanbul, 1966.
- Kemal Sülker, *Yüz Soruda Türkiye'de İşçi Hareketleri*, İstanbul, 1973.
- Kemal Sülker, *Sendikacılar ve Politika*, İstanbul, 1975.
- Hüseyin Avni Şanda, *Ecnebi Sermayesine Karşı İlk Kalkınmalar*, İstanbul, 1936.
- Cahit Talas, *Sosyal Politika*, Ankara, 1967.
- Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar*, Ankara, 1967.
- Sedat Toydemir, "Türkiye'de İş İhtilaflarının Tarihçesi ve Bugünkü Durumu, *"İçtimai Siyaset Konferansları*, 4. Kitap, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, İstanbul, 1951.
- Stefan Velikov, "Sur le mouvement ouvrier et socialiste en Turquie aprés la révolution jeune-turgue de 1908", *Etudes Balkaniques*, No: 1, Sofya, 1964.

SİNEMA

Türk Sineması
Nijat Özön

Çerçeve Yazılar

- **Başlıca Sinema Festival ve Yarışmaları**
  Burçak Evren
- **Türk Sineması Kronolojisi**
  Burçak Evren
- **Türkiye'de Edebiyat ve Sinema/TV İlişkileri**
  Atilla Dorsay-Turhan Gürkan

Bu konuda ayrıca *Hukuk Düzeni (Sansür), TRT (Televizyon)* maddelerine bakınız.

Türk Sineması

Nijat Özön

Cumhuriyete Dek Türk Sineması (1897-1923)

Yapım Öncesinden Yapıma: Sinema Türkiye'ye Lumière Kardeşler'in "sinematograf"ının ilk gösteriminden bir yıl kadar sonra girdi (1897). İstanbul'dan sonra Osmanlı ülkesinin başlıca kentlerine de yavaş yavaş yayıldı. İkinci Meşrutiyet'e dek (1908) bu gösteriler, daha çok, çeşitli eğlence yerlerinin değişik numaralarından biri olarak yer aldı. Bu tarihten başlayarak yerleşik sinema salonları da ortaya çıktı.

Yapım çalışmaları, daha çok, Osmanlı ülkesinin çeşitli yörelerini dolaşan yabancı alıcı yönetmenlerinin saptadıkları belgeseller olarak başladı ve bu durum Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na katılmasına dek sürdü. Savaşın başında, seferberlik dolayısıyla silah altına alınan bir yedeksubay olan Fuat Uzkınay'ın (1888-1956) 14 Kasım 1914'te, Ayastefanos'taki (Yeşilköy) Rus anıtının yıkılışını konu alan 150 metrelik belgesel filmi *Ayastefanos'taki Rus Âbidesi'nin Yıkılışı*, Türkiye'de Türklerin çevirdiği ilk film oldu. Bunu, savaş dolayısıyla Osmanlı ordusunda kurulan sinemacılık kolu "Merkez Ordu Sinema Dairesi"nin çevirdiği belgeseller izledi. Aynı kurumun giriştiği öykülü film çalışmalarından, Sigmund Weinberg'in (? - ?) başladığı *Himmet Ağa'nın İzdivacı* (1916-1918) ancak savaştan sonra Uzkınay tarafından tamamlanabildi.

Üç Yeni Kurum: Bu askerî sinema kurumunun yanı sıra, yarı askerî bir kurum olan "Müdafaa-i Milliye Cemiyeti" de 1917'de Sedat Simavi'ye (1896-1953) *Pençe* ve *Casus* filmlerini çevirtti. Savaşın yenilgiyle sonuçlanması üzerine, bu ilk iki kurumun sinema araç ve gereçleri, yeni kurulan "Malûl Gaziler Cemiyeti"ne aktarıldı. Bu dernek, Ahmet Fehim'e (1857-1930) *Mürebbiye* ve *Binnaz*'ı (1919), Şadi Fikret'e (Karagözoğlu) (1890-1941) de *Bican Efendi Vekilharç* (1921) gibi öykülü filmleri çevirtti. 1922'de Türkiye'nin ilk özel yapımevi olan "Kemal Film" kuruldu; Cumhuriyetin ilanına dek uzanan sinema çalışmaları da bu kurum eliyle yürütüldü. Muhsin Ertuğrul (1892-1979) "Kemal Film" adına *İstanbul'da Bir Facia-i Aşk, Boğaziçi Esrarı/Nur Baba* (1922), *Ateşten Gömlek, Leblebici Horhor, Kız Kulesinde Bir Facia* (1923) filmlerini çevirerek Cumhuriyet dönemi öncesindeki sinema çalışmalarını kapadı.

Cumhuriyet Öncesi Döneminin Toplamı: 1914'ten 1923'e dek on yıl süren ilk yapım döneminin hem olumlu hem de olumsuz yönleri vardı. Sinemamızın temellerinin atıldığı bu dönemin olumsuz yönünde kimi yanlış adımlar yer almaktaydı. Bir kez film yapımı, "sinematograf"tan yirmi yıl sonra başlamıştı. Aradan geçen bu yirmi yıl içinde yabancı ülkelerdeki sinemanın gelişmesi hiç göz önüne alınmamıştı. Zaten daha önce de görüldüğü gibi ilk film, hiç akılda yokken, bir oldubitti sonucu çevrilmişti. Düzenli olarak film çeviren ilk kurum, Ordunun sinemacılık koluydu; silahlı kuvvetlerin gereksinimini karşılamak için kurulmuştu. Bunu izleyen öbür iki kurumunsa sinemayla doğrudan bir ilişkileri yoktu; bunlar yardım kurumlarıydılar; sinemayı da derneğin gelir sağlayan öbür çalışmalarından başka bir şey saymıyorlardı. Her üç kurumun da araç ve gereçleri, personeli ancak çok ufak çapta bir sinema çalışmasına elverişliydi; zaten bunların çoğu da bir kurumdan öbürüne aktarılmıştı.

Bu yapısıyla bu kurumlar ancak belgesel filmcilik, hatta yalnız haber filmciliği çalışması yapabilirlerdi. Nitekim ağırlık noktası da buydu. Ama sonradan, bu kurumları yönetenler, olanaklarını genişletmeksizin öykülü filmlere de el atarak yanlış bir yola saptılar; hatta bununla da yetinmeyip tarihsel filmlere yöneldiler; dolayısıyla başarısızlıkları daha da göze batıcı oldu. Sinema çalışmaları, bu konuya yabancı ellerde başladı, yine yabancı ellerde sürdürüldü. Sinemacı yetiştirmek diye bir şey düşünülmedi. Bir tiyatro ve sinema işletmecisi olan Weinberg, yapımla ancak bu işe başladıktan sonra ilgilenmeye çalıştı, bir ara Almanya'ya gitti, ama dönüşünde görevinden uzaklaşmak zorunda kaldı. Uzkınay da işletmecilikten gelmiş ve ordu sinemacılığında yetişmişti. Simavi, sinemaya başladığında yirmi yaşlarında bir hevesliden başka bir şey değildi. Fehim Efendi, altmışından sonra sinemacılığa hemen hemen zoraki başlamıştı. Aynı durum Karagözoğlu için de geçerliydi.

Ertuğrul'un daha sonra ele alınacak olan sineması bir yana bırakılırsa, bu on yıllık ilk dönemde çevrilen öykülü altı uzun filmden beşinin tiyatro yapıtlarından aktarıldığı görülür. Bunları uyarlayanlar, daha önce bu yapıtları tiyatroda sahnelemiş kişilerdi. Yine bu altı filmi çeviren dört kişiden üçü tiyatro sanatçısı,

Ayastefanos'taki "Rus Âbidesi" ve bu anıtın yıkılışını konu alan ilk filmi çeken Fuat Uzkınay (1888-1956). Bu maddede kullanılan fotoğrafların birçoğu Burçak Evren arşivinden alınmıştır.

biri de tiyatro işletmecisiydi. Bu filmlerin oyuncu kadroları da olduğu gibi tiyatrodan alınmıştı. Bütün bunlardan dolayı bu filmlerden hiçbiri birer tiyatro filmi olmaktan öteye geçemedi.

Olumlu yönde sayılabileceklerse oldukça azdır: Sinema yapımı bu dönemde başladı. Bu ilk yapımlar, yepyeni bir çalışma alanının ilk örneklerini ortaya koydu; başkalarında da bu alanda çalışma isteği uyandırdı. Bu arada bugün bile büyük değer taşıyan belgesel film çalışmaları yapıldı. Kaldı ki bu ilk adımlar, İlk Dünya Savaşı, işgal yılları ve bir kurtuluş savaşının sürdürüldüğü çok çetin bir dönemde atılmıştı.

Tiyatrocular Dönemi (1923-1939)

Cumhuriyetin İlk Yılları: Cumhuriyet öncesi dönemden Cumhuriyet dönemine ne sinema endüstrisine temel olabilecek bir altyapı ne de örnek olabilecek bir film bırakılmasına karşın, Türk sineması bu yeni döneme oldukça umutlu bir biçimde başladı: İlk dönemin en iyi filmi olan Ertuğrul'un *Ateşten Gömlek*'i, Cumhuriyetin ilanından altı ay önce, TBMM'nin kuruluşunun üçüncü yıldönümünde (23 Nisan 1923), o zaman henüz işgal altında olan İstanbul'da gösterilmeye başlandı. *Ateşten Gömlek*, sinemanın, bir ulusun yaşamındaki önemli olayları yansıtmadaki gücünü örneklemekteydi. Yepyeni bir düzene geçen, bu düzeni kökleştirmek için bir dizi devrime hazırlanan genç Cumhuriyet için sinemadan daha uygun bir yığınsal iletişim aracı düşünülemezdi. Nüfusunun yüzde 80'den çoğu 40.000'den fazla kırsal yerleşim alanına dağılmış köylüden oluşan; nüfusunun yüzde 90'ı okuma yazma bilmeyen bir ülkede sinemanın eğitim, sanat, kültür, propaganda alanındaki gücünden yararlanmak, kaçınılmaz bir zorunluluktu. Genç Cumhuriyetin giriştiği ilköğretim zorunluluğu, tevhid-i tedrisat (öğretimin birleştirilmesi), harf devrimi, okuma yazma seferberliği, halk dershaneleri, millet mektepleri (okulları), Halkodaları, Halkevleri gibi atılımlarla kendini gösteren eğitim ve kültür alanındaki savaşta sinemadan daha uygun bir silah bulunamazdı. Nitekim o yıllar çok dostça ilişkilerin kurulduğu komşu Sovyetler Birliği, bunun kendi yönünden çok başarılı örneklerini vermişti ve vermekteydi.

Boşa Çıkan Umutlar: Ne var ki bu umutların hiçbiri gerçekleşmedi. Öbür bütün sanat dallarını az ya da çok ölçüde destekleyen Cumhuriyet yönetimi, bu ilgisini sinemadan esirgedi. Atatürk'ün engin seziş gücüyle sinemanın önemini kavradığını gösterir çeşitli örnekler bulunmakla birlikte, bunun uygulanması yolunda herhangi bir girişime raslanmadı. Öyle anlaşılıyor ki, bunun başlıca nedeni, sinemanın sanat-kültür-endüstri-ekonomi yönlerinin birbiri içine geçen çapraşık yapısı, bu yapının tümüyle kavranamamasının ortaya çıkardığı engeller, yol açtığı yanlışlıklar; bir de sinemanın hem sanat hem teknik alanda yetenekli, bilgili bir takım çalışması gerektirdiği halde bunu gerçekleştirecek kişilerin çıkmayışıdır. Nitekim bu yüzden, Cumhuriyetin onuncu yıldönümünde Türk devriminin geniş halk yığınlarına anlatılması gereği duyulduğunda, bu iş, Atatürk'ün buyruğu ve onayıyla komşu SSCB'den çağrılan Sergey Yosifoviç Yutkeviç ile Lev Oskaroviç Arnştam'a verilmiş ve Maarif Vekâleti (Millî Eğitim Bakanlığı) adına *Türkiye'nin Kalbi Ankara (Ankara, serdçe Türeçkii*, 1934) çevirtilmişti. Yine bundan örnek alınarak aynı yıl özel bir yapımevi olan "Ha-Ka Film" SSCB'den derleme filmlerin ustası Ester Şub'u getirterek Kurtuluş Savaşı ile devrimleri ele alan *Türk İnkılâbında Terakki Hamleleri*'ni (1934-1937) hazırlatmıştı. Bu iki film uzun süre, bütün resmî günlerde Kurtuluş Savaşı ile devrimleri anmak amacıyla gösterildiği gibi, sonradan bu konularda hazırlanan bütün belgesellere de kaynak görevini üstlenmişlerdi.

Bunun dışındaysa, sinema bu dönemde kendi yazgısıyla başbaşa bırakıldı. *Ateşten Gömlek*'i hemen aynı yıl *Leblebici Horhor*'lar, *Kız Kulesinde Bir Facia*'lar izledi. Sinema, özel girişimin tekeline girdi. Bu tekel (Kemal Film) ertesi yıl (1924) yapımdan çekilince, Cumhuriyetin ilk yılları sinemasız geçti. 1928'de yeniden özel girişimin tekeli kuruldu. Sinema, böylelikle Cumhuriyetin on beşinci yılına dek (1938) ağır aksak, varla yok arası bir durumda sürdü.

Muhsin Ertuğrul'un Sineması: 1928'deki tekeli "İpek Film" kurmuştu; 1939'a dek bütün sinema çalışmaları da bu yapımevince yürütüldü. Ama gerçekte gerek "Kemal Film"in gerek "İpek Film"in yönetmeni Muhsin Ertuğrul, oyuncu kadrosu da "Darülbedayi/Şehir Tiyatrosu" oyuncuları olduğundan, 1922'den 1939'a dek uzanan on yedi yıllık dönemi "Muhsin Ertuğrul ve Darülbedayi Tekeli" olarak adlandırmak daha yerinde olur. Çünkü bu yapımevlerini yönetenler, sinema ile tiyatro arasındaki ayrılığı bilmediklerinden, daha önce yabancı ül-

kelerde çalışmış, üstelik elinde hazır bir oyuncu kadrosu ile bir oyun dağarcığı bulunan Ertuğrul'u, bu iş için "biçilmiş kaftan" sandılar, bu çalışmaların tüm sorumluluğunu ona bıraktılar.

Ertuğrul da, bu dönemin birçok tiyatro sanatçısı gibi, İkinci Meşrutiyet'in ilanıyla tiyatro yaşamına atılmıştı. Kendini tiyatroya adamış, iyi bir tiyatrocu olarak yetişmek ereğiyle savaş yıllarında ve Mütareke döneminde Almanya'da sinema çalışmalarına da katılmıştı. Bu, "yaşamını sürdürebilmek için sinemada çalışma", yani sinemayı bir "ek görev" sayma gerek Ertuğrul gerek bütün öbür çalışma arkadaşları için daha sonra da sürdürülen bir ilke oldu. Ertuğrul, 1922'den, sinemayı kesinlikle bıraktığı 1953 yılına dek Türkiye'de yirmi dokuz film çevirdi. Bir bütün olarak ele alındığında bu filmlerin sinemamız üzerindeki olumsuz etkileri açıkça görülür. Bunun en önemli nedeni, Ertuğrul'un her şeyden önce bir tiyatro sanatçısı oluşuydu. Üstelik bu film yapımının en hızlı yıllarında Ertuğrul tiyatroda bile pek parlak bir sanatçı sayılamazdı; tiyatro anlayışı çoğunlukla "bulvar tiyatrosu", hatta "Grand Guignol"den öteye geçmiyordu. Oyun anlayışı Alman Okulu'nun etkisindeydi; sinemadaysa özellikle Emil Jannings ile Werner Krauss'tan etkilenmekteydi.

Ertuğrul'un "ek görev" olarak benimsediği sinemada uyguladığı çalışma yöntemi çok basitti: Tiyatro mevsimi kapandığında Şehir Tiyatrosu oyuncularını alıcının karşısına götürmek, geride kalan tiyatro mevsiminde oynadıkları herhangi bir oyunu yineletmek ya da herhangi bir yabancı filmi ele alıp bunu yeniden çevirmek. Bundan dolayı, Ertuğrul'un 29 filminden 11'i tiyatro yapıtlarından uyarlama, 3'ü yabancı filmlerin yeniden çevirimiydi. Bu uyarlamalar ve yeni çevirimlerden birkaç örnek, Ertuğrul'un sinema ya da tiyatro anlayışını açıkça ortaya koyar: Ertuğrul, Fransız yazarları Paul Autier ile Cloquemin'in 1918'de Paris'teki "Grand Guignol" tiyatrosu dağarcığında yer alan *"Gardiens de phare" (Fener Bekçisi)* adlı oyunlarını 1923'te *Kız Kulesinde Bir Facia* adıyla sinemaya uyarladı. François de Curel adındaki bir başka Fransız yazarının *"La terre inhumaine"* adlı oyunundan *"Bir Gece Faciası"* adıyla uyarlanan ve Darülbedayi'de oynanan yapıtını *Ankara Postası* (1928) adıyla çevirdi. François de Curel'

"İstanbul'da Bir Facia-i Aşk" (1922), "Leblebici Horhor" (1923; karşı sayfada, üstte) ve "Ateşten Gömlek" (1923; karşı sayfada, altta). Yönetmen: Muhsin Ertuğrul.

in İlk Dünya Savaşında Fransız-Alman çatışması üzerine kurulan oyunu, *Ankara Postası*'nda Kurtuluş Savaşı'ndaki padişahçılar - kuvayı milliyeciler çatışmasına çevrilmişti. Yine Şehir Tiyatrosu'nda yer alan oyunlardan Jean de Latraz'ın *"Bichon"*unu *Tosun Paşa* (1939), Georges Feydeau'nun *"La puce à l'oreille"*ini *Akasya Palas* (1940) adıyla sinemaya aktardı. Yeni çevirimleri arasında da Amerikan yönetmeni Victor Fleming'in *The Way of All Flesh (Tenin Kurbanı)* filminden aktardığı *Şehvet Kurbanı* (1939), İsveçli yönetmen Victor Sjöström'ün *Tösen fran Stormytorpet (Bataklık Kızı)* filminden uyarladığı *Aysel Bataklı Damın Kızı* (1934), Alman yönetmeni Max Neufeld'in *Sehnsucht 202 (Özlem 202)* filminden gerçekleştirdiği *Milyon Avcıları* (1934) bulunmaktaydı.

Tiyatrocular Döneminin Özellikleri: Yeni Türk tiyatrosunun kurucusu olarak kazandığı ünün büyüklüğü oranında, Ertuğrul'un Türk sineması üzerindeki etkisinin olumsuzluğu da büyük oldu. Ertuğrul bu alandaki yeteneksizliğiyle sinemamızda çok kötü ve kolay kolay silinemeyen izler bıraktı. Ertuğrul sinema duygusundan yoksundu. Bu yüzden, Alman, İsveç ve SSCB sinemalarının en canlı ve güçlü olduğu dönemlerde bu ülkelerde bulunmasına karşın sinema dilini hiçbir vakit öğrenemedi. Filmlerinin hiçbiri "tiyatro filmi" düzeyini aşamadı. Çalışma arkadaşlarının hemen hepsini "Şehir Tiyatrosu"ndaki meslektaşlarından seçtiği için bu "tiyatro kokusu" kendini daha çok duyurdu. Bundan dolayı, sinemamızın on yedi yıl süren bu ikinci dönemi, sinemaya çok aykırı düşen tiyatro yapıtları uyarlamasıyla, anlayışıyla ustadan çırağa da geçtiğinden, sinemamızda uzun yıllar izleri görülen "Darülbedayi Okulu"na yol açtı.

Bu okulun başlıca özellikleri şunlardı: Bu okuldan yetişenler sinema duygusundan yoksundular; hepsi de tiyatrodan gelmişlerdi; üstelik çoğu da eski ve geri bir tiyatro anlayışına bağlı kimselerdi. Bunlar, sinema ile tiyatro arasındaki ayrılığı bir türlü anlayamadılar; sinemaya bir türlü ayak uyduramadılar, zaten bu yolda bir çaba da harcamadılar. Sinema bunlar için, asıl meslekleri saydıkları tiyatro yanında, açıktan gelir sağlayan "ek görev"di. Sinemaya bunun dışında önem vermediler, sinemanın önemini kavrayamadılar. Bu yüzden de sinemaya olumlu bir katkıları olmadığı gibi, tiyatrodaki kötü alışkanlıklarının çoğunu sinemaya

da taşıdılar. Tiyatro oyunlarının ufak tefek değişikliklerle, aynı sahneleme anlayışıyla alıcı önüne taşınması bu okulun mirasıdır. Tiyatrodaki yanlış uyarlama anlayışı yine bu okuldan kalmıştır. Uyarlanan oyunların değeri de çok tartışma götürür çeşittendi.

Şehir Tiyatrosu Okulu, oyun ya da film olarak çoğunlukla, en bayağı çeşitten Fransız, Alman vodvillerini; Fransız, Alman operetlerini; en ağdalı Alman melodramlarını, yalnız kişi ve yer adlarını değiştirerek alıcı önüne taşıdı. Bunun gibi tiyatronun bez dekor, oyun, makyaj, sahne diksiyonu, vb. ögelerini de aynı anlayışla olduğu gibi sinemaya getirdi. Tiyatronun derme çatma, kontrplaklı, bezden boyama dekorları, sonucun ne olacağına önem verilmeksizin alıcı önüne taşındı. Tiyatrodaki makyajın sinemada gülünç düşeceği düşünülmedi; oysa çocukların bile farkına vardığı bu eğreti saçsakal-bıyık ve düzgün, izleyicilerin sürekli alay konusu oldu. Bu okulun, sahnede bile genellikle aşırı, abartmalı oyunu, sinemada birkaç katıyla kendini gösterdi. Şehir Tiyatrosu oyuncuları hem sinemayı ciddiye almadıklarından hem de izleyiciyi kolay avlamak için oyunlarını bir kat daha ağdalandırıyorlar, alıcı önünde oynamanın ayrı bir tekniğe dayandığını bilmiyorlardı. Otuz kırk yaşındaki kimselerin korkunç bir makyajla altmış yetmiş yaşındaki kimseleri canlandırmaları bu oyunculara göre büyük marifet, büyük sanat, "kompozisyon yaratmak" tı. Tiyatroda doğallıktan çok uzak kalan acayip bir diksiyon, perdede büsbütün acayipleşerek kendini göstermekteydi. Üstelik Şehir Tiyatrosu'ndan yetişenlerin seslendirme (dublaj) çalışmaları, bu acayip diksiyonu kuşaklar boyunca yerli yabancı filmlere yansıtarak yakın zamanlara dek geldi. Şehir Tiyatrosu Okulu'nun kurduğu tekelin en olumsuz yönlerinden biri de zaten, dikkate değer hiçbir sinema yönetmeni, oyuncusu, teknisyeni yetiştirmemesine karşılık, kalabalık bir yönetmenler ve oyuncular ordusu çıkararak etkisini sonraki dönemlerde de sürdürmesi oldu. Kısacası bu on yedi yıllık ikinci dönem, ilk dönemde atılan olumsuz adımları daha geniş ölçüde kökleştirdi; sinemamızda, sinema çevresinde ve sinema izleyicilerinde kolay kolay silinemeyen kötü alışkanlıklar yarattı.

Altyapısız Sinema: Sinemamızın bu çıkmazı yalnız yapımda değil, sinemanın bütün altyapı kuruluşlarında da kendini gösterdi. Gerçekte bu dönemde sinemamızın altyapı kuruluşlarından söz açmak bile olanaksızdır. Cumhuriyetin on beşinci yılında ortada yalnız bir yapımevi, yalnız bir stüdyo vardı. Kapalı sinema salonlarının sayısı yüze bile ulaşmamıştı. Dolayısıyla Türk sinema izleyicisi yalnız yerli filmleri değil yabancı filmleri de yeterince izleyemiyordu. Cumhuriyetin on beşinci yılında başkentin "sinema yaşamı" bunu açıkça ortaya koymaktaydı: Kentin nüfusu 130.000 civarındaydı. Büyük çoğunluğu ufak memur ile esnaftan, bunların ailelerinden oluşan kent nüfusunun tek eğlencesi sinemaydı; ama başkentte ancak üç kapalı sinema salonu vardı; koltuk başına aşağı yukarı yüz kişi düşmekteydi.

Bu dönemin kazanç sayılabilecek adımları oldukça azdı: İkinci özel yapımevi (İpek Film) bu dönemde kuruldu. İlk ve ikinci özel yapımevleri bu dönemde çalıştılar. Bu da, devletin bu dönemde sinemayla hiç ilgilenmemesine karşılık, İkinci Dünya Savaşı'nın arifesine dek film yapımının az da olsa sürdürülmesini sağladı. Bu durum, ulusal bir sinema yapımının ortaya çıkması, yerli sinemanın bir gün gelişeceği umudunu ayakta tuttu. Nitekim, sonraki dönemde yapımevlerinin önce yavaştan, sonra hızla çoğalmaları bunun sonucuydu. Film türle-

"Şehvet Kurbanı" (1939). Yön.: Muhsin Ertuğrul.

rinin ilk örnekleri (köy filmi, polis filmi, Kurtuluş Savaşı filmi, tarihsel film, dram, melodram, güldürü, müzikli film, vb.) bu dönemde ortaya kondu. Ertuğrul'un en iyi çalışmaları arasında yer alan *Ateşten Gömlek* (1923), *Bir Millet Uyanıyor* (1932), *Aysel Bataklı Damın Kızı* (1934-1935) bu dönemde çevrildi. Türk kadınlarının sinemaya geçişleri bu dönemde gerçekleşti. Teknik yönden de sonraki döneme göre bir noktadaki üstünlük yine bu dönemdeydi: Ses ile görüntü birlikte saptanmaktaydı.

Geçiş Dönemi (1939-1950)

Geçiş Dönemini Belirleyen Koşullar: 1914'ten 1939'a dek uzanan İlk Dönem ile Tiyatrocular Dönemi'nde Türk sinemasına kopkoyu bir tiyatro anlayışı egemendi. 1950'den sonra tüm çabaların, bu tiyatro anlayışı karşısında sinemayı egemen kılmaya yöneldiği Sinemacılar Dönemi başladı. Bu iki karşıt dönem arasında yer alan 1939-1950 yıllarındaysa, bir köprü işi gören Geçiş Dönemi yer aldı. Geçiş Döneminin ilk yarısı (1939-1945) İkinci Dünya Savaşı'yla aynı yıllara rastladı; bundan dolayı bu dönem iki büyük ağırlığı omuzlarında taşıdı. Bunlardan biri, savaş yılları koşullarının ağırlığı; öbürü de tiyatrocular dan miras kalan tiyatrolaştırılmış sinemanın ağırlığıydı. Bunlara 1939'da çıkarılan ve temelli hiçbir değişikliğe uğramak şöyle dursun, daha da ağırlaştırılarak günümüze dek süren denetleme (sansür) de eklendi.

Tiyatrocular döneminin sonunda Türkiye'de sinema endüstrisi büyük bir atılıma hazırlanmaktaydı; ama savaş bu atılımı önledi. 1948'deki vergi indirimine benzer bir indirim 1938'de de yürürlüğe konduğu halde, savaş koşulları yüzünden, on yıl sonraki atılım 1938'de gerçekleştirilemedi.

Savaşın bir başka etkisi, Türkiye'ye getirtilen yabancı filmlerde kendini gösterdi: Kapanan Avrupa pazarlarının yerini, ABD'nin ve Mısır'ın filmleri aldı. 1938-1944 arasında Mısır'dan gelen filmlerin sayısı (bunlara "Arap filmleri" deniyordu), aynı yıllarda Türkiye'de çevrilen filmlerin sayısına eşitti. Mısır filmlerinin gerek sinemacılar gerek izleyiciler üzerinde büyük etkileri oldu. Mısır filmlerinin anlayış yönünden tiyatrocuların filmlerinden başkalığı yoktu; çünkü Mısır sinemasını da Türkiye'den giden bir Türk tiyatrocusu, Vedat Örfi Bengü (1900-1953) kurmuştu. Öte yandan Mısır filmleri, araç ve gereç, teknik açısından o zamanki yerli filmlerden biraz daha ileri deydi. Bundan dolayı Mısır filmleri, tiyatrocuların olumsuz etkilerini artırdı, izleyicilerin ve sinemacıların beğenilerinin daha da bozulmasına yol açtı. Bu dönemde, Ertuğrul ve Şehir Tiyatrosu'nun etkisi büsbütün ağır bastı. Tiyatrocular bu dönemde sayıları daha artmış olarak ortaya çıktılar.

Yeni Yapımevleri, Yeni Sinemacılar: Savaşın bir başka sonucu, dışarıdan getirtilen filmlerin azlığından doğan boşluğu karşılamak üzere, yeni yapımevlerinin kurulması oldu. Bu yeni yapımevleri, tiyatrocuların tekelinde bulunan önceki yapımevinin rakibi olduklarından, tiyatro dışındaki gençleri çalıştırmaya başladılar. Bu gençlerden kimileri Amerika ve Almanya'da sinemacılık, fotoğrafçılık öğrenimi görmüşlerdi. Türk sineması, başlangıcından beri tiyatrocuların elinde bulunduğundan, bu çok önemli bir değişiklikti. Bunun ilk önemli sonucu, tiyatrocular tekelinin sona ermesi oldu. Geçiş Dönemi yönetmenlerinden kimileri bağımsız yapımevleri kurdular; bu davranış başkalarını da yüreklendirdi. Böylece 1939-1945 arasında dört, 1945-1950 arasında on dört yeni yapımevi kuruldu.

1939'da Faruk Kenç'in (d. 1920) ortaya çıkışından 1949'da Lütfi Ö.Akad'ın (d.1916) işe başlamasına dek süren bu Geçiş Dönemi yönetmenleri, ilk filmlerinin tarihine göre şöyle sıralanmaktaydılar: Kenç, Şadan Kâmil (d.1917), Baha Gelenbevi (1907-1984), Turgut Demirağ (d.1920), Şakir Sırmalı (d.1916), Çetin Karamanbey (d.1922), Aydın G.Arakon (1918-1982),Orhon M.Arıburnu(d.1918).

Yine bu dönemde, doğrudan doğruya Ertuğrul'un çizgisini sürdüren kalabalık bir tiyatrocular topluluğu yönetmenliğe başladı: Ferdi Tayfur (1904-1958), Talât Artemel (1909-1957), Hadi Gün (1907-1969), Kâni S. Kıpçak (d.1911), Sami Ayanoğlu (1913-1971), Suavi Tedü (1915-1959), Cahide Sonku (1916-1981).

Ferdi Tayfur dışında hepsi de Şehir Tiyatrosu'ndan olan bu yönetmenlerin yanında, bu kurumdan olmayan ama aynı özellikleri taşıyan Vedat Örfi Bengü, Seyfi Havaeri (d.1920) ve Çek kökenli Adolf Körner (? - ?) yer almaktaydı.

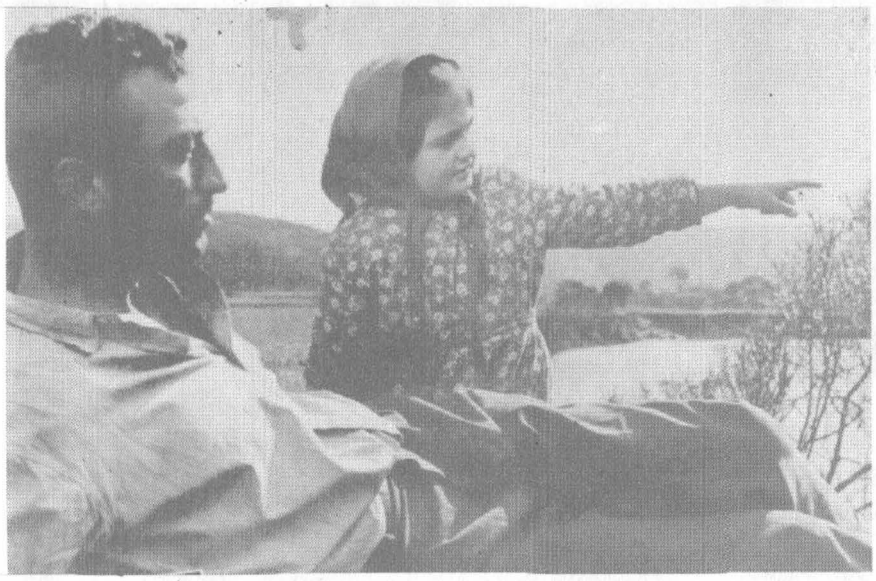

"Kaçak" (1954-55). Yön.: Şadan Kâmil.

"Sürgün" (1952). Yön.: Orhon Murat Arıburnu.

Geçiş Dönemi'nin yönetmenleri işe başladıklarında, teknisyen, oyuncu olarak yine tiyatroların yetiştirdiği kadrodan yararlanmak zorunda kaldılar. Yapımevlerinin sayısı arttıysa da, buralarda da ağır basan anlayış, tiyatroların anlayışıydı. Bir yandan tiyatroların filmleri, bir yandan Mısır filmleri bu yönetmenlerin çalışmalarını ister istemez etkiledi. Zaten bu yönetmenlerin, karşısına çıktıkları izleyiciler de tiyatroların, Mısır sinemasının ürünlerine alışmış, geri bir izleyici topluluğuydu. Bundan dolayı bu dönem sinemacılarının bir şeyler yapabilseler de bunu benimsetmeleri olanağı hemen hemen yoktu.

Sözlendirme Endüstrisi: Bundan dolayı, Cumhuriyetin on beşinci yıldönümünü izleyen on yılı aşkın sürede, sinemada tiyatroların tekeli yıkıldı ama, yerine ne altyapı yönünden sağlam bir endüstri ne de sinema anlayışı yönünden tiyatrolaştırılmış sinemayı aşan bir sinema kurulabildi. Tekeli yıkanlar da tekeli kuranlar gibi yabancı film dışalımcıları ve bu filmlerin sözlendiricileriydiler. Kurdukları endüstri, gerçek bir sinema endüstrisi değil, bir sözlendirme (dublaj) endüstrisiydi; sözlendirmede kullanılabilecek araçların yarım yamalak değişikliklerle yapımda kullanılmasından doğmuştu. Hatta bu endüstriyi kuranlar, başlangıçta yerli film çevirmeyi bile göze alamadılar; komşu ülkelerde çevrilen kimi filmlerin Türkçe seslendirmelerini yapıp, birkaç yerli sahne ve Türkçe şarkılar ekleyip Türk filmi diye piyasaya sürdüler.

Geçiş Döneminin Getirdikleri: Bundan dolayı Geçiş Dönemi sinemacıları da ortaya önemli bir yapıt koyamadılar. Bunların arasında, daha sonraki Sinemacılar Dönemi'nde çalışanların yaptıkları da o dönemin usta sinemacılarını yinelemekten öteye geçmedi. Ne var ki, bu dönem, tiyatrocular ile sinemacılar arasında yer alan, aşılması zorunlu bir dönemdi. Üstelik tümüyle de yararsız sayılamazdı. Yukarıda da belirtildiği gibi, tiyatrocuların gerek endüstri, gerek sanat yönünden kurdukları tekelin yıkılması bu dönemde gerçekleştirilmişti. Bu dönemin yönetmenlerinden hepsi işe doğrudan doğruya sinemacılıkla başladılar; içlerinden çoğu sinemacılık öğrenimi gördü. Ancak bu öğrenim daha çok, sinemanın ses, görüntü yönetmenliği gibi teknik konularıydı.

Bu dönemin sinemacıları arasında iyi teknisyenler vardı. Alıcı yönetmeni olarak Şadan Kamil, Kriton İlyadis, Turgut Ören, Yuvakim Filmeridis, Kemal Baysal, İlhan G.Arakon; ses yönetmeni olarak Kâmil, Yorgo İlyadis bu dönemde yetişmişlerdi.

Yine bu dönemin yönetmenleri kendileri gibi doğrudan doğruya sinemayla işe başlayan yeni bir oyuncu kadrosu (Oya Sensev, Orhon M.Arıburnu, Enver Orhon, Berin Aydan, Ayla Karaca, Reha Yurdakul, Turhan [Memduh] Ün, Sezer Sezin, vb.) yetiştirdiler.

Bu yönetmenlerin kimilerinin bağımsız çalışmaları, kendi yapımevlerini kurmaları, yeni yetişenlere olanak tanımaları, eski kadroların egemenliğini adamakıllı sarstı. Sinema endüstrisini ellerinde tutanlar, tiyatrocuların da aynı işi yapabileceğini, hatta daha iyi yapabileceğini anladılar. Bu durum, aynı zamanda, sinemacılığa girmek isteyenleri de heveslendirdi. Bu dönemin yönetmenleri, tiyatrocuların büyük ölçüde etkisinde kalmakla birlikte, eğitim, yetiş-

"Boş Beşik". Yön.: Baha Gelenbevi.

me, düşünüş yönlerinden kendilerini 1950'den sonraki sinemacılara daha yakın buluyorlardı.

Geçiş Döneminin Yönetmenleri: Nitekim bu dönemin en önemli yönetmenlerinden olan Kâmil, Sırmalı, Arakon, Arıburnu en iyi filmlerini 1950'den sonraki Sinemacılar Dönemi'nde ortaya koydular. Kâmil, haksız yere cinayetle suçlandırılan bir gencin serüvenini, yalın bir anlatım, devinimli, dekor değişikliğine önem veren, doğal dekorları değerlendiren bir tutumla *Kaçak*'ta (1954-1955) anlattı; iğfal edilen bir hizmetçi kızın başından geçenleri acı-tatlı yönleriyle *Bir Aşk Hikâyesi/Tuş*'ta (1955) yansıttı. Sırmalı, o zamana kadarki efe filmlerinin en iyisi sayılabilecek *Efelerin Efesi*'nde (1952), dağa çıkmak zorunda kalan insanların öyküsünü insancıl bir yönden ele almaya çalıştı. Arakon, Kurtuluş Savaşı'nda Padişahçılar safından Kuvayı Milliyeciler safına geçişi oldukça inandırıcı biçimde veren *Vatan İçin*'i (1951) çevirdi. Arıburnu, yine Kurtuluş Savaşı'nın kahramanlık yönünü *Yüzbaşı Tahsin*'de (1951) dile getirdikten sonra, bu savaşın bir daha hemen hiç ele alınmayan bir yönünü, düşmanla işbirliği yaptıkları için, yaşamlarının geri kalan bölümünü sürgünde geçirmek zorunda kalanların acılı serüvenlerini *Sürgün*'de (1952) canlandırdı.

Bu dönemin ikinci sıradaki yapıtları arasında, Kenç'in bir Osmanlı paşasının yaşamını yansıtan *Kıvırcık Paşa*'sı (1940); Demirağ'ın Reşat Nuri Güntekin'in *"Çalıkuşu"*ndan esinlenerek çevirdiği *Bir Dağ Masalı* (1947) yer almaktaydı.

Endüstride Dönüm Noktası: 1948'de yerli filmlerden alınan Belediye Eğlence Resmi'nde yapılan indirim yapımevlerinin ve film yapımının birdenbire artmasına yol açtı. Bu bakımdan 1950 yılı nasıl sinemamızın sanat yönünden gelişmesinde bir dönüm noktası olduysa, 1948 yılı da sinemamızın ekonomi-endüstri yönünden bir dönüm noktası oldu; bir bakıma, birincisi, ikincisinden kaynaklandı. 1917-1947 arasındaki otuz bir yılda 58 öykülü uzun film çevrilmişti, yıllık yapım ortalaması 1.4 filmdi. 1947-1956 arasındaki on yılda 359 film çevrildi; yapım ortalaması 35.9'a yükseldi. 1957'den sonraysa yıllık film sayısı sürekli artarak 100, 150, 200 derken bunun da üstüne çıktı. Böylelikle bilinçsiz, ters bir koruma düzeninin sinemamızda yavaştan yol açtığı "film enflasyonu" henüz tam hızını bulup sinemamızı bir çıkmaza sürüklemeden önce, genç yönetmenler, Tiyatrocular ile Geçiş Dönemi sinemacılarının etkisinden, dolayısıyla tiyatrodan arınmış, doğrudan doğruya sinema dilini kullanan ürünler verme çabasına giriştiler.

Sinemacılar Dönemi (1950-1970)

Akad'ın Gelişi: Bu genç sinemacıların başında Lütfi Ö. Akad yer almaktaydı.

Akad, 1949'da Halide Edib Adıvar'ın Kurtuluş Savaşı'nı konu alan aynı addaki romanından uyarladığı *Vurun Kahpeye* ile yönetmenliğe başladı. Ama asıl çalışmaları, çeyrek yüzyıllık aradan sonra yeniden yapıma dönen "Kemal Film" deydi. Akad'ın bu yapımevindeki filmlerinin yapımcılık ve senaryo yazarlığını, sonradan bu dönemin sayılı yönetmenlerinden biri olan Osman F. Seden yapmaktaydı. Akad ile Seden, İstanbul'da geçen gerçek bir cinayet olayını ele aldılar; bunu Fransız yönetmeni Marcel Carné'nin *Le jour se lève (Son Buse)* filmiyle besleyerek *Kanun Namına*'yı (1952) gerçekleştirdiler. *Kanun Namına*, bir film öyküsü, bu öykünün sinema diline uygun işlenişi, çevrenin ve tiplerin seçilişi bakımından; ayrıca canlı bir sinema anlatımı, alıcı hareketlerine, kurguya verilen önem dolayısıyla kendinden önceki filmlerden ayrılıyor, Tiyatrocuların yapıtlarıyla taban tabana karşıt özellikler taşıyordu.

Akad, yine gerçek bir polis olayından geliştirdiği *Altı Ölü Var* (1953) filminde bu kez taşra kentlerinin dar çevresindeki aşk ve kıskançlık dramlarını, kadın-erkek ilişkilerini ustalıkla yansıttı; Amerikan gangster filmlerini andıran *Öldüren Şehir*'de (1954) büyük kentin tuzaklarını anlattı. Yaşar Kemal'in bir senaryosuna dayanan *Beyaz Mendil* (1955) kimi bölümlerinin gereksiz uzunluğuna, ağır temposuna karşılık, Akad'ın yalnız kenti değil kırsal çevreyi de ustalıkla yansıtabileceğini ortaya koydu. Akad bu çalışmalarını, 1955-1965 arasındaki bir duraklama, hatta gerilemeden sonra, şaşılacak bir yeniden atılımla günümüze dek sürdürdü.

Akad'ın Katkısı: Akad'ın 1965'ten sonraki ikinci dönemine yeniden dönmek üzere, 1952-1955 arasındaki yapıtlarıyla sinemamızda tuttuğu önemli yeri belirtmek yerinde olur: Akad, sinema duygusu, sinema anlayışı, sinema dilini kullanışı, tekniği, sahne düzenlemesi, oyunculardan yararlanışı, konularını seçişiyle tiyatrocuların, özellikle Ertuğrul'un tam karşı kutbunu simgelemekteydi. Ertuğrul sinemayı ne denli tiyatrolaştırmışsa, Akad bu yanlış temeller üzerine kurulan tiyatrosal sinemaya o denli sinema özellikleri kazandırdı. Sinemamızın sinema diline bir türlü kavuşamayacağı, bu dille konuşmasını öğrenemeyeceği sanıldığı bir sırada Akad bu dilin ilk değerli örneklerini verdi.

"Vatan İçin" (1951). Yön.: Aydın Arakon.

Teknik yönden daha çok Amerikan gangster filmlerinden; tema, tutum ve duyuş yönünden Fransız "ozansı gerçekçilik"inden, "kara filmler"den oldukça etkilenen (bu alanlarda Seden'in payını da göz önünde bulundurmak gerekir) Akad, bu etkileri tam bir yerli hava içinde sindirebildi. Etki bakımından Ertuğrul'un tiyatrocular üzerindeki rolünü, Akad yeni sinemacılar üzerinde oynadı. Geçiş Dönemi yönetmenleri olsun, Akad'dan sonra ortaya çıkan yeni yönetmenler olsun, 1955'te onun bıraktığı yerden, çoğunlukla da onu yinelemekle işe başladılar.

Çalkantılı Bir Dönem: Akad'la başlayan Sinemacılar Dönemi'nin 1960 Devrimi'ne dek uzanan ilk bölümünde, eskisinden değişik olarak, ancak birkaçı Şehir Tiyatrosu'ndan yetişen, büyük çoğunluğu doğrudan doğruya sinemacı olarak işe başlayan elliden fazla yönetmen ortaya çık-

tı. Ne var ki, bu kalabalık yönetmen topluluğu içinde sözü edilmeye değer olanlar bir düzineye güçlükle varmaktaydı. Bunun başlıca nedeni yine sinemamızın içinde bulunduğu koşullardı. 1950'den sonraki Sinemacılar Dönemi, her şeyden önce sinema dışı olaylardan etkilendi. Türkiye'nin tek partili dönemden çok partili döneme geçtiği bu bunalımlı yıllarda sinemayı en çok etkileyenler, ekonomik sarsıntılar ile gericilik akımlarıydı. İç ve dış siyasada olduğu denli ekonomik alanda da kendini gösteren serüvencilik, gelişmiş gibi görünen, oysa çürük temellere dayalı bir sinema endüstrisine yol açtı.

Ekonomideki enflasyoncu tutum, sinemada da "film enflasyonu"yla kendini gösterdi. Siyasal güçlerin kollamakta çıkarları için yarar gördükleri gerici akımlar sinemaya da sıçradı; dinsel filmler, daha doğrusu din duygularını sömüren filmler büyük bir artış gösterdi. Ezan, mevlit ,okuma sahneleri, dua sahneleri, cami ve minare sahneleri, daha önceki dönemlerin şarkılı-göbekli sahneleri denli gereksiz, bol bol ve çoğunlukla da onlarla birlikte yer aldı. Mısır filmlerinin akını savaş ertesinde önce azaldı, sonra durakladıysa da, din duygularını sömüren kimi Arap filmleri -çoğu Lübnanlı Hıristiyanların elinden çıkma "Müslümanlık" filmleri- İstanbul sinemalarından taşra sinemalarına, hatta başkent sinemalarına dek geniş bir sömürü alanı buldu.

Sinemacılar Döneminin İlk Yönetmenleri: Akad'ı izleyen sinemacılar böyle bir ortamda çalıştılar. Bu sinemacıların başında Metin Erksan (d.1929) geliyordu. Erksan, ozan ve ressam Bedri Rahmi Eyüboğlu'nun, yaşayan ünlü saz ozanı Âşık Veysel'i konu alan senaryosuna dayanarak *Âşık Veysel'in Hayatı*'yla (1951-1952) işe başladı ve daha işin başında, denetlemeyle artık alışkanlık haline gelen çekişmesi de başladı. Film birkaç kez denetlemeden geçtikten sonra piyasaya çıkabildi. Oysa gerçekte denetlemenin takılabileceği herhangi bir şey filmde yoktu. Erksan bu ilk denemeden sonra, suya sabuna dokunmayan Server Bedi uyarlaması *Cingöz Recai/Beyaz Cehennem* (1954), Halide Edib Adıvar uyarlaması *Yolpalas Cinayeti* (1955), yarım bıraktığı Güzide Sabri uyarlaması *Ölmüş Bir Kadının Evrak-ı Metrukesi*'ni (1956-1957) çevirdikten sonra, 1950-1960 döneminde denetleme baskısı büsbütün arttığından, toplumsal kaygıları ön sıraya alan filmlerini ancak 1960'tan sonraki dönemde, o da küçük çapta ve yine denetlemeyle çekişerek gerçekleştirebildi. Erksan'ın 1960'tan önceki dönemde yer alan filmlerinin en iyisi sayılabilecek *Dokuz Dağın Efesi*'yse (1958), irili ufaklı birçok yabancı filmin, bu arada en çok da *Viva Zapata!*'nın etkilerini yansıtıyordu.

"Karacaoğlan'ın Kara Sevdası" (1959). Yön.: Atıf Yılmaz Batıbeki.

"Altı Ölü Var" (1954). Yön.: Lütfi Ö. Akad

Atıf Yılmaz Batıbeki (d.1925), en koyu melodramlar ile en sulu güldürüleri aynı zamanda çevirerek sinemacılığa başladı. 1953-1957 arasında piyasa romanlarının belli başlılarını perdeye aktararak kötü bir geleneğin kurulmasına yol açtı. Ama bu arada kendi açısından sinema dilini öğrendi, tekniğini geliştirdi, anlatımını rahatlaştırdı. Batıbeki'nin ilk başarılı filmi, küçük bir Anadolu kasabasında geçen *Gelinin Muradı*'ydı (1957). Özellikle kasabadan ayrılıp İstanbul'a uzandıktan sonra gereksiz yere uzatılmış, yama gibi duran ve güldürüden çok vodvil havasına bürünen son bölümleri bir yana

bırakılırsa, tatlı bir gülmece havasında kasaba gerçeğini yansıtması bakımından ilginçti. Batıbeki, 1958'de Lang'ın *You Only Live Once (Günahsız Katiller)* filmini *Yaşamak Hakkımdır* adıyla, yabancılığını pek duyurmadan aktardı. 1959'da *Bu Vatanın Çocukları*'yla Kurtuluş Savaşı'nı o vakte dek alışılmamış bir açıdan, iki ufak çocuğun serüvenleriyle yansıttı; özellikle doğayı kullanışıyla dikkati çekti. Yaşar Kemal'in senaryolarına dayanan *Alageyik* (1959) ile ondan daha büyük ölçüde *Karacaoğlan'ın Karasevdası* (1959), Batıbeki'nin folklor ögelerini o zamana dek en başarılı kullanan yönetmen olduğunu ortaya koydu.

Seden, Akad'la başladığı sinemayı tek başına, ama onun etkisinde sürdürdü. Buna fazladan kattığı şey, gereksiz bir şiddet, hatta kimi zaman "sadizm"di. Seden bu dönemin sinema tekniğine en yatkın yönetmeni olmasına karşın, bu ustalığını genellikle filmlerinin öz bakımından taşıdığı boşlukları örtmekte kullandı. *Kanlarıyla Ödediler* (1955), *Sönen Yıldız* (1955-1956), *İntikam Alevi* (1956), *Beraber Ölelim* (1958) bunu açıkça göstermekteydi. Seden bu biçimsel etkilerin tümünü bir antoloji kılığında, bir Kurtuluş Savaşı filmi olan *Düşman Yolları Kesti*'ye (1959) de uyguladı. Bundan dolayı 1960'taki *Namus Uğruna*, Seden'in ilk kez ölçülülük, yalınlık, rahat anlatımla ortaya koyduğu ilk, bir bakıma son yapıtı oldu.

Sinemacılar Dönemi'nin en "tipik" yönetmeni Memduh Ün'dü (d.1920). Ün'ün tipikliği, sinemamızdaki zikzaklı gidişi, en beklenmedik gerileme ve çıkışları en iyi yansıtmasından ileri gelmekteydi. 1955-1958 arasında o dönemin en kötü melodramlarından çoğunu çeviren Ün, 1958'de o zamana kadarki en iyi Türk filmi olan *Üç Arkadaş*'ı gerçekleştirdi. Kötülükler, güçlüklerle dolu bir çevrede, insanlar arasındaki dayanışmayı, iyimserliği, sevgi ve umudu ele alan, bunu bayağıya düşmeden gerçekleştiren *Üç Arkadaş*, bunları akıcı, rahat bir anlatımla, güzel görüntülerle ortaya koymaktaydı. Film, gerçekçilikten uzak kalması, simgesel tiplere el atması, günlük sorunları bir yana bırakması, aşırı iyimserlik taşıması yönlerinden -bütün bunlar Menderes döneminde sinema için kaçınılmaz durumlardı-, özlenilen Türk sinemasının ne ilk örneği ne de önderi sayılabilirdi. Ama yönetmeninden görüntü yönetmenine, oyuncusundan kurgucusuna dek sıkı ve uyumlu bir işbirliğini ortaya koyması; yönetim, oyun, dekor, kurguda ortalama bir düzeyi başından sonuna dek sürdürmesi, bütün bunları birbirini bastırmayacak yolda ölçülü kullanması yönünden bu dönemin en iyi filmi olarak ortaya çıkıyordu. Ün bu başarısını, çok daha küçük ölçüde, Kurtuluş Savaşı'nı konu olarak ele aldığı ve ancak zaman zaman destansı bir havaya bürünebilen *Ateşten Damla*'da (1959-1960), ufacık bir kızın yaşam kavgasını anlatan ama sık sık melodrama kaçan *Ayşecik*'te (1959-1960), Edmund Morris'in *"Tahta Çanaklar"*'ından uyarladığı *Kırık Çanaklar*'da da gösterdi.

İlk Dönemin Getirdikleri: Sinemacılar Dönemi'nin ilk bölümünün sona erdiği 1960'tan gerilere doğru bakıldığında, bu on yılın sinemamız için taşıdığı büyük önem ortaya çıkar. Bu dönem, her şeyden önce gerçek anlamıyla sinemanın bu dönemde başlamasından kaynaklanmaktadır.

1917'den 1950'ye dek uzanan tiyatrocular ve Geçiş Dönemi'nde Türk sineması bir dilden, özgün sinema dilinden yoksun yaşamıştı. Kullanılan dil, sinema dili şöyle dursun, sinemalaştırılmaya çalışılan bir dil bile değil, düpedüz bir tiyatro diliydi. Bu dil, en ileri olduğunda bile bir tiyatro filmi yaratmaktan öteye geçemiyordu. Ancak 1950-1960 dönemindedir ki, sinema terimleriyle düşünmek, sinema diliyle anlatmak çabalarına girişildi, bunun ilk örnekleri verildi.

Bu çabalar sonunda elde edilenlerin az ve yetersiz olduğu söz götürmezdi; uluslararası ölçülere vurulduğunda da gecikme ve geri kalmanın büyük ölçüde sürüp gittiği yine görülmekteydi. Ama 1950-1960 döneminde, hele asıl girişimlerin bunun son beş yılı içinde yer aldığı düşünülürse, bu son beş yılda yapılanlar, daha önceki otuz üç yılda yapılanları kat kat aşmaktaydı. Yine bu dönemde ilk kez bir sinema eleştirmesi çabasının, ciddi sinema yayınlarının başladığını, sincmacı-eleştirmen-izleyici arasında zaman zaman yararlı bağlar kurulduğunu belirtmek gerekir.

Sinemacılar Döneminin İkinci Bölümü (1960-1965): 1960 Devrimi ve 1961 Anayasası'yla Türk toplumunda büyük bir umut kapısı aralandı. 1950-1960 arasındaki sinema çalışmaları da bu yeni umut kapısında Türk sinemasına parlak bir gelecek vaat ediyor gibi görünmekteydi. Ama tıpkı Cumhuriyet'in ilanında sinemamızın önünde beliren umutlu başlangıç gibi, bu da kısa sürede boşa çıktı. Bununla birlikte, 1960 öncesi yönetmenleri ile işe yeni başlayan genç yönetmenlerden çoğu, bu umutlu havanın getirdiği iyimserlik içinde, sinemayı bekleyen kara bulutların farkında olmadılar. Bundan dolayı işe hevesle sarıldılar, toplumsal sorunlara el atmaya başladılar.

Böylece, 1960-1965 arasında sinemamızda ilk kez toplumun sorunlarını perdeye aktarmaya çalışan bir dizi film ortaya çıktı. Ancak bunların, bu filmleri çevirenlerden kimilerinin sonradan taktıkları adla bir "toplumsal gerçekçilik" akımı oluşturduğunu söylemek gerçek dışı bir şey olur. Bunlar ne bir akım oluşturabilecek ölçüde verimliydi, ne de -daha önemlisi- toplumsal gerçekçilik diye adlandırılabilecek bilinçli, sağlam, derinle-

"Üç Arkadaş" (1958). Yön.: Memduh Ün.

"Kırık Çanaklar" (1960). Yön.: Memduh Ün.

mesine, dürüst bir gerçekçilik çabasını yansıtmaktaydı. Olsa olsa, denetlemenin elverdiği ölçüde, toplumsal sorunlara kıyısından köşesinden şöyle bir dokunuyor, hatta bunu bile çoğunlukla geleneksel Yeşilçam filmlerinin şurasına burasına birkaç gerçekçi sahne eklemekle yapmaya çalışıyordu. Hatta bunu, bu çeşit filmler "moda" olduğu için yapanlar bile vardı.

Yarım Gerçekçilik Çabaları: 1960-1965 yılları arasında bu yarım gerçekçilik çabalarının önde gelen yönetmen ve yapıtları şöyle sıralanabilir: Daha önce de belirtildiği gibi, Erksan asıl önemli filmlerini ancak 1960'tan sonra vermeye başladı. Bunlardan *Gecelerin Ötesi* (1960) hem bu yarım gerçekçilik çabasını başlatması hem de sorunlara nasıl eğilindiğini yansıtması yönünden ilginçti. 27 Mayıs Devrimi'nden beş ay sonra gösterime çıkan film, 1950-1960 döneminde "her mahallede bir milyoner yetiştirmek" felsefesinin yol açtığı büyük ekonomik ve toplumsal sarsıntı içinde suçlu gençlik sorununu ele almaktaydı.

Ne var ki, Erksan, çoğunlukla yaptığı gibi, Türk toplumunun bu sorununa, başta İtalyan yönetmeni Pietro Germi'nin *La città si difende (Suçlu Gençlik)* filmi başta olmak üzere, değişik yönetmenlerin değişik yapıtlarının etkisini taşıyan bir tutumla yaklaşmaktaydı. Fakir Baykurt'un romanından aktarılan *Yılanların Öcü* (1962), Türk köyünün ve köylüsünün acı gerçeklerinden kimilerini elden geldiğince ödünsüz yansıtmaya çalışıyordu. *Acı Hayat* (1963) büyük kentlerde insanca yaşayabilecek ufacık bir yuva bulmak umuduyla birleşen, ama bunu bile sağlayamayarak ayrılmak zorunda kalan iki sevgilinin öyküsüydü. Berlin Sinema Şenliği'nde Altın Ayı (Büyük Ödül) kazanan *Susuz Yaz*'da (1963) Erksan bir kez daha köy gerçeğine döndü. Ne var ki, filmin şenlikteki beklenmedik ve söz götürür başarısının sinemamıza da Erksan'a da yararından çok zararı dokundu. Sinemamız, olayı yanlış değerlendirip kendine boş ve gülünç övünme payları çıkarırken, Erksan sonraki çalışmalarında hep bir *Susuz Yaz* "kompleks"inin ağırlığını üzerinde duydu.

1960-1965 arasındaki gerçekçilik çabalarına en büyük katkıda bulunabilecek güçteki Lütfi Akad, tam tersine, bu sürede büyük bir suskunluk içindeydi. İlk dönemi, *Yangın Var* (1959-1960) adlı ilginç bir çağ filmiyle kapayan Akad'ın bu ikinci dönemdeki en önemli çalışması *Tanrının Bağışı Orman* (1964) adlı bir belgeseldi. Ancak Akad'ın suskunluğu kendisinden gelen bir suskunluk değil, yapımcıların onu bir çeşit "lânetlenmiş yönetmen" saymalarından ileri gelen bir suskunluktu. Nitekim Akad, saman alevi gerçekçilik çabalarının sönüp gittiği, sinemamızın en karanlık günlerini yaşadığı 1965-1975 döneminde büyük bir atılımla ortaya çıkacaktı.

Atıf Yılmaz Batıbeki, her zamanki verimliliğiyle bu dönemin en çok film çeviren, her türe el atan, piyasanın her türlü dalgalanmalarına karşın belirli bir düzeyi sürdürmeye çalışan bir yönetmen olarak ortaya çıktı. Fakat 1960-1965 gibi kısacık bir süre içinde sayıları iki düzineye

"Yılanların Öcü" (1962; üstte) ve "Susuz Yaz" (1963). Yön.: Metin Erksan.

varan filmlerinden kalburüstü sayılabilecekler, ancak önceki dönemde Batıbeki'nin en başarılı olduğu tür ve tutumu yansıtanlardı; yani ya köy ve kasaba çevresini bir gülmece ya da yergi havası içinde alan ya da yeni dönemin özelliğine uyarak toplumsal sorunlara bu hava içinde daha çok ağırlık veren çalışmalar: Gogol'ün *"Müfettiş"*ini *(Revizor)* oldukça özgür biçimde işleyen ve ülkücü bir kasaba doktoruna tutularak eski mesleğinden -dolandırıcılık- vazgeçen uçarı delikanlının öyküsünü anlatan *Dolandırıcılar Şahı* (1961); belediye başkanlığı seçimleri, belediyecilik adına işlenen oyunları, dalaverelerı yine ufak bir kasaba çerçevesinde ele alan *Yarın Bizimdir* (1963); köy çevresini ve tiplerini çizen *Murat'ın Türküsü* (1965)...

Memduh Ün, 1961'de Orhan Kemal'in *"Devlet Kuşu"* adlı romanından uyarladığı *Avare Mustafa*'yı, ereğinden saptırarak bir çeşit "serseriliğin övgüsü"ne dönüştürdü; İspanyol yazarı Casona'nın oyunundan uyarladığı *Ağaçlar Ayakta Ölür* (1964), *Kırık Çanaklar*'ın uyarlama başarısına erişemedi. Bundan dolayı Ün, bu dönemi daha çok, başarısız tiyatro ve sinema yapıtlarının uyarlamaları ya da kendine hiç de uygun düşmeyen güldürülerle geçirdi.

Ün gibi uzun bir süre en kötü melodramlarda çalıştıktan sonra, birdenbire şaşırtıcı bir çıkış yapan Nevzat Pesen (1921-1973), Steinbeck'in *"Fareler ve İnsanlar" (Of Mice and Men)* adlı uzun öykü ve oyununu, yabancılığı göze batmayacak bir ustalıkla *İkimize Bir Dünya*'da (1963) uyarladı. Ancak Pesen'in başarısı sürekli olmadı. Kentler arasında gazete taşımakta çalışan, sık sık ölüm yarışlarına giren şoförlerin yaşayışını anlatan *Hızlı Yaşıyanlar* (1964) ile artist olmak hevesiyle İstanbul'a gelerek binbir tehlikeyle karşılaşan genç kızları konu alan *Ahtapot'un Kolları*'nda (1964) gittikçe gerilediğini gösterdi.

Yeniler: Bu dönemde yönetmenliğe başlayan gençlerden Halit Refiğ (d.1934), ilk filmleri *Yasak Aşk* (1961) ile *Sevişiğimiz Günler*'de (1962) görsel değerlere, kişisel deyişe önem veren, yabancı sinemacıların etkilerini bolca taşıyan denemelerden sonra, toplumsal sorunların ağır bastığı konulara yöneldi. *Şehirdeki Yabancı*'da (1963) Zonguldak'taki kömür madeni işçilerinin yaşayışını, işçiler ile yöneticiler arasındaki çekişmeyi, "yabancılaşma" sorununu; *Şafak Bekçileri*'nde (1963) az-

"Haremde Dört Kadın" (1965). Yön.: Halit Refiğ.

gelişmiş ülkelerdeki ilerici-gerici çatışmasını, 27 Mayıs Devrimi'ni yapan silahlı kuvvetlerin rolünü; *Gurbet Kuşları*'nda (1964) yeni bir yaşama başlayabilmek umuduyla köyden kente göç konusunu - Visconti'nin *Rocco e sui fratelli/Düşman Kardeşler*'inin büyük ölçüde etkisiyle- işledi. Ne var ki bu filmlerdeki toplumsal kaygılar, bir yandan piyasanın ölçülerine uymak, bir yandan özdenetleme (otosansür) yüzünden hep arka sıraya itildi; son çözümlemede Yeşilçam filmleri yapısına eklenmiş gerçekçi, toplumsal sahneler görünümünden öteye gitmedi. Osmanlı devletinin son dönemlerindeki özgürlük savaşımını bir paşa konağında dönen olaylar çerçevesinde ele alan ve bir çağ filmi özelliği taşıyan *Haremde Dört Kadın* (1965), sanat yönünden daha başarılı olduysa da bu kez de ticari başarısızlığa uğradı.

Uzun yıllar kurgucu olarak çalıştıktan sonra 1961'de *Otobüs Yolcuları* adlı ikinci filmiyle dikkati çeken Ertem Göreç (d.1933), konut sahibi olmak isteyen varlıksız insanların sömürülüşünü yine Yeşilçam kapıları içinde gerçekçilik aşısı tutturmaya çalışan bir tutumla yansıttı. Buna karşılık, yurdumuzda oldukça yeni olan sendikalaşma, hele grev konularını ilk kez ele alan *Karanlıkta Uyananlar* (1965) daha başarılıydı.

Usta bir tiyatro ve sinema dekorculuğundan sonra yönetmenliğe başlayan Duygu Sağıroğlu (d.1932), *Bitmeyen Yol*'da (1965) köyden kente göç konusunu başarıyla anlattı.

Düş Kırıklığı: Bu gerçekçilik çabaları 1965 sonunda artık tek tük bireysel çıkışlarla kendini gösterdikten sonra tükendi. Dörtnala ilerleyen film enflasyonu sinemaya kendi içinden büyük bir darbe indirdi. 1958, 1959, 1960 yıllarında 95'er olan yıllık film yapımı 1961'de 97, 1962'de 123, 1963'te 132, 1964'te 156, 1965'te 196, 1966'da 229'a yükseldi. Böylelikle Türkiye 1966 yılında yıllık film yapımı bakımından dünyada Japonya (442), Hindistan (332), Hong Kong'dan (300) sonra dördüncü sıraya ulaştı. Ancak bu başdöndürücü artış, güçsüz temeller üzerinde yükselen Türk sinema endüstrisinde çok yönlü bir tıkanıklığa yol açtı.

Bu yük ve tıkanıklık hem stüdyolar, hem sinemacı kadrosu, hem de sinema salonları yönünden ortaya çıktı. Yılda ancak elli civarında yerli filmin yapımına yetebilecek stüdyo, laboratuvar, teknik donatım, teknisyen, sanatçı kadrosu, bunun dört katına yükselen yapım çalış-

masına koşuldu. Yılda yirmi filmde oynayan oyuncuların, iki düzine senaryo yazan senaryocuların, bir düzine film çeviren yönetmenlerin ortaya çıktıkları görüldü. Bu hızlı ve çok sayıda film çalışması, sinema için zararlı yöntemlerin kullanılmasına yol açtı: Yabancı filmlerin yağmalanması hızla arttı; aynı çevirim takımıyla aynı gün aynı dekor içinde aynı oyuncularla birden fazla filmin çevrilmesine dayanan "iç içe film çevirme"ye başvuruldu; "yıldızcılık" görülmemiş boyutlara ulaştı, bundan dolayı film giderlerinin yarıya yakını yıldızlara ve oyunculara ayrıldı; 1967'den sonra renkli film yapımının giderek çoğalışı, film giderlerinin bir çırpıda bir katı yükselmesiyle sonuçlandı.

Bu durumda, yapımcılara avans veren işletmeciler, salon sahipleri yapımda daha çok egemen oldular; yarı yarıya bonolar üzerine kurulu bir sermaye düzeni, tefeciliğe dayalı yatırım anlayışı, sağlıksız bir sinema ekonomisi ve endüstrisi yarattı, bu da sonuç olarak Türkiye'de bir "sürekli bunalım sineması"na yol açtı. Bütün bunlar yetmezmiş gibi, 1968'den başlayarak yurt düzeyinde her gün biraz daha yayılan televizyon, sinemadan aralıksız izleyici çalmaya başladı. Bu da bunalımı büsbütün artırdı.

Değerler Karmaşası: İşte 1960 Devrimi'nin başında yeni bir güçle işe sarılmaları beklenen Sinemacılar Dönemi'nin temsilcileri ile ilk filmlerini bu yıllarda vermeye başlayan ve sayıları her yıl biraz daha artan genç kuşak yönetmenleri, 1960'ların ortalarında kendilerini böyle bir ortamda buluverdiler. Bu ortam, niteliklerini ve ağırlığını duyurmakta gecikmedi: Bütün değerler altüst oldu. Türk sineması bir kez daha, 1950-1952 yıllarındaki gibi, birbirini hiç tutmayan kişilerin çalıştıkları karışık bir döneme girdi. Üstelik 1950-1952 yıllarında, sinemacılar ile onlara ayak uydurmaya çalışan Geçiş Dönemi sanatçıları tiyatrocuların karşı üstünlük sağladıkları halde, 1965'te iki yüz civarındaki film yapımının endüstriye çektiği, çoğu en ilkel sinema bilgisinden yoksun, kalabalık bir serüvenci topluluğu ortaya çıktı. Yönetmenler, senaryocular yılda düzinelerle sayılan filmlerde çalıştılar; klasikler, piyasa romanları, yabancı filmler, eskiden çevrilmiş yerli filmler yağmalandı; din ve cinsellik sömürüsü alabildiğine hız ve cüret kazandı; bunlara az sonra kungfulu, karateli Hong Kong filmleri ve bunların yerlileri katıldı. Dolayısıyla bir zamanlar yerli sinemaya kazanılmış izleyiciler yerli sinemadan itildiler, geniş izleyici yığınlarıysa korkunç bir "zevk tahribatı"na, sömürülmeye uğradılar. Böyle bir ortamda iyiniyet gösterisi, gerçek dışı kaldığı denli olanaksızdı da. Birkaç deneme eskilerin de yenilerin de bu çeşit gösterilerden vazgeçmelerine yetti.

"Karanlıkta Uyananlar" (1965). Yön.: Ertem Göreç.

Saptırma Çabaları: Sinemacılar Dönemi'nin, sayıları yarım düzineyi aşmayan başlıca temsilcilerinin söyleyeceklerini zaten tükettikleri çok geçmeden ortaya çıktı. Kendilerine umut bağlanmış genç kuşaksa, bu düzensiz, başıboş sinemanın koşullarına biraz da şaşılacak bir uysallıkla boyun eğdiler. Boyun eğmekle de kalmayıp davranışlarını haklı gösterme, kurama bağlama çabalarına giriştiler:

Önce, yukarıda adı geçen kimi filmlerdeki gerçek kırıntılarından dolayı bir "toplumsal gerçekçilik" okulundan söz etmeye başladılar. Ama bu denemelerin böyle bir okul oluşturmayacağı gibi, bunu 1965 sonrası koşullarında sürdüremeyeceklerini anlayınca bundan vazgeçtiler; birincisi kadar tutarsız ve tutunamayan "ATÜT (Asya Tipi Üretim Tarzı) sineması", "halk sineması", "ulusal sinema" gibi sözde kuramlara başvurdular, bir kavram kargaşasına yol açtılar. Yine aynı sıralarda "milliyetçi-mukaddesatçı" kesimin ortaya sürdüğü "Millî sinema" görüşüyle bu "ulusal sinema"yı uzlaştırma çabasına giriştiler. Ancak uzun tartışmalardan sonra "ulusal" ile "millî"-'nin aynı anlama gelmediği gerekçesiyle anlaşmaya varamadılar; özellikle bu iki topluluğun da benimsemedikleri ve karşı çıktıkları son yılların genç sinemacılarına karşı ortak cephe oluşturdular.

Sinemacılar Döneminin Üçüncü Bölümü (1965-1970): 1965'ten sonraki beş yıl, bir yandan yukarıda başlıca özellikleri belirtilen "enflasyon sineması"nın koşulları, bir yandan da Türk toplumunun en hızlı, en çalkantılı, en sancılı değişim dönemlerinden birinin ortaya çıkardığı koşullar arasında geçti. Bu döneme, kendi nitelendirdikleri "toplumsal gerçekçilik"i yadsıyarak, bunun yerine "ATÜT sineması", "halk sineması", giderek "ulusal sinema" görüşlerini savunarak giren yönetmenlerin başlıcaları Refiğ, Erksan, Batıbeki, Sağıroğlu'ydu. Ne var ki bu yönetmenlerin bu dönemdeki yapıtları topluca ele alındığında, bunlarda, çevresinde büyük gürültü kopardıkları kuramları yansıtan bir değişiklik görülmedi.

Bu yapıtların başarısız olanları -ki bunlar çoğunluktaydı- geleneksel Yeşilçam filmi niteliğindeydi; başarılı sayılabilecekleri -ki bunlar çok ufak bir azınlıktı- aynı yönetmenlerin 1965'ten önceki yapıt-

"Bitmeyen Yol" (1965). Yön.: Duygu Sağıroğlu.

larının çizgisini sürdürüyordu. Ortada değişen bir şey yoktu. Değişen nokta ancak, gittikçe artan bir film enflasyonu çerçevesinde bu yönetmenlerin de enflasyon sinemasının girdabına kendilerini kaptırmaları, başarı çizgilerinin eskisinden de aşağı düzeyde yer almasıydı. 1965'te 196 olan yıllık film yapımı, 1966'da 229, 1967'de 191, 1968'de 177, 1969'da 229, 1970'te 225 oldu. Buna göre 1965-1970 arasında 1247 film çevrilmişti, yıllık yapım ortalaması 207.8 idi.

Filmler: Bu film enflasyonu içinde, örneğin Refiğ, iki üç yıl da boş kalmak koşuluyla, bir düzine kadar film çevirdi. Bunlar *"Monte Cristo"* uyarlaması *Güneşe Giden Yol* (1965), *"Üç Silahşörler"* uyarlaması *Üç Korkusuz Arkadaş* (1966), üstünyapım serüven filmi *Adsız Cengâver* (1970) ya da *Karakolda Ayna Var* (1966), *Kız Kolunda Damga Var* (1967)... çeşidinden filmlerdi. Bunlar arasında Refiğ'in kuramsal görüşlerini yansıttığını ileri sürdüğü iddialı filmlerse ne nicelik ne de nitelik yönünden pek doyurucu oldu.

Bunlardan ilki, Almanya'daki bir Türk işçisinden çocuğu olan, çocuğuyla birlikte Kayseri'ye gelerek bu işçiyi arayan bir Alman kadınının öyküsünü yansıtan *Bir Türk'e Gönül Verdim*'di (1969). Film, Refiğ'in eli yüzü düzgün, kuruluşu sağlam, oyuncu yönetiminde bir bütün olarak hemen ilk kez başarıya ulaştığı bir çalışmaydı. Ne var ki filmin bütünü, Refiğ'in Doğu ile Batı insanını karşılaştırmak, tasavvuftan yola çıkarak birtakım sonuçlara ulaşmak, azla yetinen Türk köylüsünün erdemlerini kanıtlamak, hele Alman kadınını köylüleştirerek bu ortam içinde eritmek gibi inandırıcı olmayan zorlama çabaları yüzünden hem gerçek dışı hem de çağ dışı bir nitelik kazandı.

Erksan, Refiğ'den de uzun süre piyasadan uzaklaşmak zorunda kaldı, yine de on kadar film çevirdi. Ancak bunların çoğu yabancı filmlerden aktarmalar ya da şarkıcı filmleriydi. William Wyler ve Luis Bunuel'den sonra Bronte'nin *"Uğuldayan Tepeler"*ini *Ölmeyen Aşk* (1967) adıyla uyarlamanın ya da *Ateşli Çingene*'den (1969), *Eyvah*'a (1970), *Hicran*'a (1971), *Feride*'ye (1971), *Makber*'e (1971) dek uzanan Emel Sayın'lı ya da Sayın'sız geleneksel Yeşilçam ürünlerinin Erksan'a ne kazandırdığını anlamak güçtür. Büyük bir olasılıkla bu tutum, "halk sineması"nın ilk örnekleri diye tanıtılan, ama halk hiç tutmadığından ticari başarısızlığa uğrayan *Sevmek Zamanı* (1966) ile *Kuyu*'dan (1968) sonra piyasada tutunabilmek kaygısından doğuyordu. Ama bu iki film böyle bir tehlikeye değer miydi?

Gerçekten de halkın tutmadığı "halk sineması" örneği *Sevmek Zamanı*, üstelik bize özgü "tasvire âşık olmak", "karasevdaya tutulmak" gibi masal ögelerinin ve alaturka müziğin dışında, başından sonuna dek bir Batı sineması, hem de aydın işi Batı sineması özentisiydi. *Sevmek Zamanı*'nın bir "hava"sı, görsel duygusu, görsel güzelliği vardı, ama bütün bunlar bir Antonioni, bir Fellini, bir Resnais'nin üstelik yalnızca estetizm yönlerine öykünmekten öteye geçmiyordu. Erksan'ın filmlerinde sık sık raslanan tutku, şiddet, patlama gibi duyguların bol bol yer aldığı *Kuyu*, halk sineması kuramcılarının ileri sürdüğü gibi doğulu kadın-erkek ilişkisinin çözümlenmesinden çok, Bunuel'e özgü Freud'çu simgelerden esinlenmekteydi.

Batıbeki, 1950'lerden beri sürdürdüğü özelliklerini bu dönemde de gösterdi: Yine verimliydi -beş yılda on beşe yakın film-; yine deyişler, türler, akımlar, modalar, denemelerin tümüne ayak uydurmaya çalışan, bu çabada çoğunlukla bocalayan, seçmeciliğe (eklektizme) başvuran, zaman zaman da başarıya ulaşan bir sinemacıydı; yine bütün bunların arasında değişmeyen özelliği sinemayı bir meslek aşkıyla, belirli bir düzeyin altına düşürmemeye çalışan bir kişi olmasıydı. Bundan dolayı Batıbeki bu dönemde de yine en ağdalı melodramlardan en sulu güldürülere, yergiye, folklora, epik tiyatro-sinemaya, köy-kasaba filmine, pembe gerçekçiliğe, halk sinemasına, ulusal sinemaya yönelmiş bir kişi olarak çıktı.

Belli bir moda akımı en kalın çizgile-

"Ah Güzel İstanbul" (1966). Yön.: Atıf Yılmaz Batıbeki.

riyle hemen yansıtma çabası Batıbeki'ni örneğin "toplumsal gerçekçilik" akımının can çekişmesi sırasında en son filmlerden biri olan *Toprağın Kanı*'nda (1966) "millî petrole sahip çıkmak" temasını işlemeye; bunun hemen ardından *Ah Güzel İstanbul* (1966) ile *Kozanoğlu*'nda (1967) "ATÜT sineması"nı, "halk sineması"nı örneklemeye yöneltti. Ama birincisi, "nesli tükenmiş" Osmanlı efendisi ile ünlü bir şarkıcı olmak isteyen saf köylü kızın öyküsünde, Batılılaşmayı, aydın züppeliğini, "aranjman müziği"ni taşlamak isterken demagojik bir havaya bürünmekten; alaturkacılığın, Osmanlıcılığın, tutuculuğun övgüsünü yapmaktan öteye geçmedi. İkincisi, "ATÜT"ün getirdiği kavramları, 19. yüzyılın Kozanoğullarının ağzından film diyaloglarına yansıtmak gibi bir garabete düştü. Kozanoğlu çizgisinde yürüyen, ama ona göre daha başarılı olan *Köroğlu* (1968) zaman zaman bir "Robin Hood" havasına büründü ya da sıradan bir Hollywood serüven filmine düşmekten kurtulamadı. Asıl yanlışıysa, taşbasması kitapların Köroğlu tasvirlerini andırmasına dikkat edilen görüntüler için ileri sürülen tuhaf gerekçeden kaynaklanmaktaydı: Geleneksel Türk resmi ikiboyuta dayanıyordu, dolayısıyla Türk sinemasının üçboyutluluk çabalarına özenmemesi gerekmekteydi.

"Ulusal sinema" kuramını benimseyen yönetmenler içinde en talihsizi Sağıroğlu oldu. Sağıroğlu, *Bitmeyen Yol*'daki çıkışını, Güney'in "Çirkin Kral" efsanesini pekiştiren *Ben Öldükçe Yaşarım*'la (1966) sürdüreceği izlenimini verirken, halk sineması, ulusal sinema kuramlarının kurbanı oldu. Sağıroğlu'nun bunlara dayanan çalışmaları *Vatan ve Namık Kemal*'in (1969) renkli üstün yapım çeviriminden, Kıbrıs çıkartmasını konu alan *Önce Vatan*'a (1974) dek, bir okul müsameresi düzeyini aşamadı.

"Millî Sinema"dan Bir Örnek: Aşağıda incelenecek olan genç kuşak arasında yer almakla birlikte, Yücel Çakmaklı'nın (d.1937) yapıtlarına burada kısaca değinmek daha yerinde olur. Bunun bir nedeni, "ulusal sinema" görüşünün yanı sıra "millî sinema" görüşünün tek temsilcisi olarak bu yönetmenin öne sürülmesi; ikinci nedeni de Çakmaklı'nın filmlerinin de tıpkı Sağıroğlu'nunkiler gibi kuramın kurbanı olarak yine bir okul müsameresi düzeyini aşamamasıydı. Aşması da olanaksızdı, çünkü bu görüş, büyük bir hızla değişen toplumun çok çapraşık sorunlarına, değer yargılarına hiç değişmeyen, değişmemesi gereken, kemikleşmiş bir din ve ahlâk anlayışıyla çözümler getirmek istediğinden, daha işin başında çıkmaza saplanıp kalmak zorundaydı. Bu "akım"ın tek temsilcisi Çakmaklı, "millî" ögeler olarak yalnız dini ve bu dine bağlı ahlâkı görüyordu. Nitekim, "Erman Film"in 1952'deki *Hac Yolu*'ndan on sekiz yıl sonra *Kâbe Yolları* (1970) adlı belgeselle yönetmenliğe başlayan Çakmaklı, öbür bütün filmlerinde hep bu filmin adının simgesel olarak gösterdiği yoldan yürüdü. Mistik bunalımları yansıtan Şule Yüksel Şenler ya da Necip Fazıl Kısakürek gibi dinci yazarların romanlarından yaptığı ilk uyarlamalarda -*Birleşen Yollar* (1970), *Çile* (1971)- olsun, daha sonraki *Zehra* (1972), *Oğlum Osman* (1974), *Kızım Ayşe* (1974), *Memleketim*'de (1975) olsun, eninde sonunda "dinî-ahlâkî melodramlar" vermekten öteye geçemedi. Bundan dolayı, Çakmaklı'nın sinema için değil de televizyon için yaptığı çalışmalar -*Denizin Kanı* (1979), *Küçük Ağa* (1984)- kendisi için bir aşama sayılabilir.

"Çalıkuşu" (1966). Yön.: Osman Seden.

Öbürleri: Daha eski kuşaktan Ün ile Seden, 1965 sonrasında tam bir gerileme içine düştüler. Ün'ün bu dönemde üstünde biraz durulabilecek filmi, Reşat Nuri Güntekin'in romanına ve bu romandan yapılan oyuna dayanan *Yaprak Dökümü* (1967), yönetmenin filmi toplumsal-ekonomik tabana dayandırma çabalarına karşın, melodrama düşmekten kurtulamadı. Seden'in beş yıl içinde yirmiye yaklaşan film yapımından geriye *Çalıkuşu*'ndan (1966) başka bir şey kalmadı.

Genç/Yeni Sinema Dönemi (1970-1984)

Son Dönem: 1975'ten günümüze dek uzanan on beş yıllık son dönemi niteleyen belli başlı beş olay vardır. Bunlar Akad'ın bir suskunluk döneminden sonraki atılımı; Akad ile Batıbeki bir yana bırakılırsa, Sinemacılar Dönemi'nin ilk ve ikinci kuşağının gitgide gerileyerek şaşılacak bir hızla "eskimesi", "yaşlanması" ve önemlerini yitirmeleri; buna karşılık Yılmaz Güney'in ortaya çıkışı; Güney'in ardından yeni bir sinemacılar topluluğunun belirerek Türk sinemasının üçüncü dünya sinemalarının en önünde

uluslararası alanda başarı kazanması; bunların yanı sıra Türk sinemasının özellikle son yıllarda bir ölüm dirim savaşı denilebilecek bunalımlı döneme girmesidir.

Gerileyen Kuşak: Refiğ, *Bir Türk'e Gönül Verdim*'le başlayan kurama dayalı film çalışmasını ancak dört yıl sürdürebildi. *Fatma Bacı* (1973) yine *Gurbet Kuşları*'ndaki köyden kente göç ve ailenin dağılması temasını ele almaktaydı. Ancak *Gurbet Kuşları*'ndaki olgunun ekonomik-toplumsal tabana dayandırılmaya çalışılmasına karşın *Fatma Bacı*' nın kahramanları, bunlar arasındaki ilişkiler, toplumsal etki "ATÜT"ten esinlenen bir yabancılaşma kavramına dayanılarak anlatılınca, birtakım savlar kanıtlanmaya çalışılınca ortaya son derece kaba, şematik, hiçbir ruhbilimsel derinliği olmayan bir yapıt çıktı.

Halide Edib Adıvar'ın romanından sinenemaya üçüncü kez uyarlanan *Vurun Kahpeye* (1973), yazarının tutumuna da ters düşülerek, Aliye Hoca'dan bir "İslâm devrimcisi" çıkarılmaya kalkışılınca, tüm özelliğini yitirdi. Refiğ'in, enflasyon filmlerinden daha nitelikli düzeydeki dördüncü çalışması, Cahit Atay'ın oyunundan aktardığı *Sultan Gelin* (1974) tiyatroluk özelliklerinden sıyrılamadı. Bütün bunlardan dolayı, "ulusal sinema"nın baş kuramcısı Refiğ'in bu dönemdeki en başarılı çalışması sinema için değil de televizyon için yaptığı *Aşk-ı Memnu* (1975) oldu. Refiğ, *Sultan Gelin*'i izleyen beş yıllık bir suskunluktan sonra *Yaşam Kavgası/Göçük*'le (1978), *Şehirdeki Yabancı*'nın çevresini *Kırık Çanaklar*'ın öyküsüne oturtarak yinelemeye çalışırken, 1978'in Türk sinemasında şaşılacak ölçüde eskidiğini örneklemekten başka bir şey yapmıyordu. "Erler Film" yapımevinin yapım politikasına ve bu yapımevinin yıldızı Gülşen Bubikoğlu'na göre biçilmiş son filmleri *(Leylâ ile Mecnun,* 1982; *O Kadın,* 1983; *İhtiras Fırtınası,* 1984...) bu eskimeyi ve bir "konfeksiyon filmler" yapımına yönelmeyi yansıtmaktaydı.

Erksan, *Kuyu*'daki özellikleri bambaşka bir konuda -*Hamlet*- Fatma Girik'in "solo oyun"una dayandırılmak istenen *İntikam Meleği/Dişi Hamlet*'te (1975) yineledi. Araya giren beş yıllık bir suskunluktan sonra çevirdiği *Sensiz Yaşayamam* (1979), Erksan'ın ilk dönemdeki çalışmalarının tam tersine gerçeklerden uzaklaşma, kaçış çabasına, içe dönük, ruhsal fırtınalarla kaynaşan bir iç dünyasını yansıtmaya gittikçe daha büyük bir ağırlık verdiğini ortaya koyuyordu. Daha ilginci, bunlar, gerçekte ele alınan kahramanların değil, onlar aracılığıyla sanatçının özyaşamının özellikleriydi.

Daha eskilerden Seden, on beş yılda altmış civarında film çevirerek ve bunlardan birini olsun ortalama düzeye bile eriştiremeyerek ulaşılması güç ve istenmez bir rekor kırdı.

Ün, bu ortalama düzeyi, kimi filmlerde -*Devlet Kuşu,* 1981; *Gülsüm Ana,* 1983; *Postacı,* 1984- güçlükle tutturabildi.

Bunlardan yalnız Batıbeki, yeni döneme kendini ustalıkla uydurabildi. Batıbeki başlangıçta, *Kozanoğlu, Köroğlu* çizgisinde geleneksel Türk sanatlarından yararlanma düşüncesiyle *Yedi Kocalı Hürmüz*'de (1971) eski ortaoyunu, tulûat geleneğini canlandırmak istedi. Ancak, sahnede bu ereğe bir ölçüde ulaşan yapıt, perdede tiyatro havasından sıyrılmayınca bu yolda fazla ısrar etmedi. Yine köykasaba çevresine ve yergi türüne dönerek, toplumumuzun önemli sorunlarından biri olan kan davasını ilk kez bir güldürü çerçevesinde *Güllü*'de (1971) ele aldı. Fakat bu filmdeki oldukça ölçülü, ince yergiyi, bunun arkası olan *Güllü Geliyor Güllü*'de (1973) sürdüremedi. *Kambur* (1973), "güzel kız", "yakışıklı oğlan" kalıbını kırmak için, zavallı, yoksul sakat -kambur- bir genç kız ile onun kadar zavallı, sakat -âmâ- bir delikanlının katıksız sevgilerini anlatması yönünden yürekli bir çıkıştı. Ne var ki, Batıbeki'nin bu çıkışı, yine güzel -Fatma Girik-, yine yakışıklı - Kadir İnanır- "yıldız"lar kullanarak gerçekleştirmesi, bir yandan da kendi kendini baltalamak anlamını taşıyordu. *Utanç* (1973) Türk toplumunda bir nesne olarak görülen kadının durumuna, üstelik bir kadın gözüyle -senaryo Ayşe Şasa'nındı- eğilmesi yönünden ilginçti.

Batıbeki'nin Kemal Bilbaşar'ın aynı adlı romanından uyarladığı, ama toplumsal çevresinden soyutladığı *Cemo* (1973) ile Cahit Atay'ın *"Ana Hanım, Kız Hanım"* oyununa dayanan, ama alabildiğine melodram havası kattığı *Kuma* (1974), yönetmenin ustalaştığı yönler -doğadan yararlanma, doğayı bir dram ögesi olarak kullanma, doğanın güzelliklerini titiz bir görsel duyguyla yansıtma- bakımlarından dikkati çekti. Bu, çoğunlukla yarım başarı denilebilecek çalışmalara, Yılmaz Güney'in (1937-1984) 1971'de yarım bırakıp Batıbeki'nin 1975'te tamamladığı *Zavallılar*'ı da katmak gerek. Batıbeki, kendisinin eski yönetmen yardımcısı olan Güney'in, toplumun en alt katlarından üç kişinin, üç hapishane arkadaşının geriye dönüşlü, sert, acımasız, burukluk dolu filmini, şaşılacak bir bü-

"Sevmek Zamanı" (1966). Yön.: Metin Erksan.

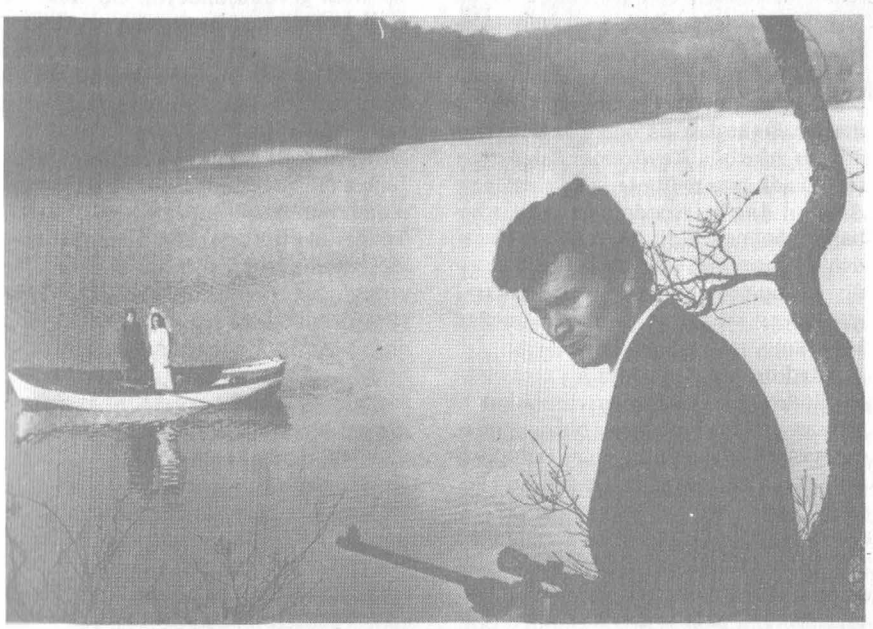

tünleyicilikle gerçekleştirdi. Bu çalışma, bir yandan da Batıbeki'nin, kendi kuşağının ve kendinden sonraki kuşağın yönetmenlerinin suskunluk dönemine girdikleri 1975 sonrasındaki başarılı yapıtlarına uzanan bir köprü de sayılabilir.

Gerçekten de Batıbeki, sinemamızdaki yeni gelişmelere her zaman ayak uydurmadaki yeteğini, 1975'ten sonraki dönemde de gösterdi; bir halk efsanesinden çağdaşlaştırılan *Deli Yusuf* (1976), köy güldürüsü *Kibar Feyzo* (1978), büyük kent güldürüsü *Ne Olacak Şimdi?*'nin (1979) yanı sıra *Selvi Boylum, Al Yazmalım* (1978), *Adak* (1979), *Talihli Amele* (1981), *Mine* (1982), *Seni Seviyorum*'la (1983) bu çalışmalara katıldı.

Cengiz Aytmatov'un romanından uyarlanan *Selvi Boylum, Al Yazmalım,* bir çocuğu paylaşamayan iki kadının davasını çözen Hazreti Süleyman'ın, daha sonra bundan yola çıkan Brecht'in *"Kafkas Tebeşir Dairesi"*'nin işlediği tema üzerinde, bu kez bir çocuğun ve bir kadının, iki erkek arasında paylaşılmasını sevgiye, insanlığa, emeğe bağlayan tutumuyla; melodrama kolayca kaçabilecek bir konuyu yalın ve kestirme bir anlatımla ortaya koymasıyla, görüntülerinin ozansılığıyla dikkati çekmekteydi.

Bu filmde ele alınan sevgi, toplumumuzdaki kadın-erkek ilişkileri, -ne yazık ki başarı çizgisi gittikçe düşerek- *Mine* ile *Seni Seviyorum*'da da işlendi. *Adak,* bilisiz, yoksul bir köylünün dinsel inançların etkisiyle oğlunu kurban edişini ele alan gerçek bir olaydan yola çıkarak dinsel bağnazlığın, geri kalmışlığın yarı belgesel bir çalışmayla yansıtılmasıydı. *Talihli Amele,* bir tanıtı kampanyasına âlet edilen yoksul yapı işçisinin başından geçenlerle tüketim toplumu yaratma çabası içindeki bir tür tanıtının, basının ve bankacılığın eleştirisini yapmaktaydı.

Akad'ın Atılımı: Akad'ın 1961-1966 arasında bir suskunluk dönemine girmesinin nedeni, özellikle, 1959'da çevirdiği üstünyapım *Yalnızlar Rıhtımı*'nın uğradığı ticari başarısızlıktı. Film, Akad'ın sinema diline egemenliğini, yönetmenlikteki ustalığını, olgunluğunu bir kez daha kanıtlıyordu; ama modası geçmiş bir "rıhtım romantizmi"nden kaynaklanan senaryosu, çevresi, olayları, kişileriyle hem eski hem de yabancı kalıyordu. Sinema dilini nasıl kullanacağını öğrenen, başkalarına da öğreten Akad, bu dili neyi anlatmakta kullanacağına bir türlü karar verememiş gibiydi.

"Cemo" (1973; üstte), "Selvi Boylum, Al Yazmalım" (1978; karşı sayfada, solda), "Talihli Amele" (1981) ve "Mine" (1982; karşı sayfada, altta). Yön.: Atıf Yılmaz Batıbeki.

Bu bakımdan, insan-toprak ilişkilerini yalın, düz, kestirme yoldan anlatan *Tanrının Bağışı Orman* (1964) belgeseli Akad için bir dönüm noktası oldu. Nitekim *Hudutların Kanunu* (1966) da bu insan-toprak ilişkilerinden yola çıkmaktaydı. Film, güneydoğu Anadolu'nun kurak, kavurucu, bunaltıcı ikliminin; bir avuç ağanın elinde toplanmış toprağın koşullandırdığı acımasız doğa dekoru içinde, insanların canlarını hiçe sayarak nasıl kaçakçılığa itildiklerini görüntülemekteydi. *Hudutların Kanunu* aynı zamanda son döneme damgasını vuracak olan Güney'in Akad'la işbirliğini yansıtması bakımından da önem taşımaktaydı. Bu işbirliği *Kızılırmak/Karakoyun* (1967) adlı masal filminde de yinelendi. Aynı yıl *Ana*'sı, Anadolu gerçeğinin bir başka yönüne eğildi: Akad bu kez Karadeniz kıyısındaki kan davasını konu aldı; başkahramanı da bütün engellere, güçlüklere yılmadan, boyun eğmeden karşı koymaya çalışan bir anaydı.

Akad bu filmden sonra bir süre piyasa filmleri, şarkıcı filmleriyle oyalandı, yeniden atılıma hazırlanan birinin soluklanması gibi durakladı; sonra birbiri ardından, en önemli yapıtları arasında yer alan *Irmak* (1972), *Gökçe Çiçek* (1973), *Gelin* (1973), *Düğün* (1974) ve *Diyet*'i (1975) çevirdi. *Irmak,* "birleşemeyen sevgililer" gibi sayısız halk masalına konu olan temayı, çağdaş bir kasaba çevresinin somut koşullarına ustalıkla yerleştirerek anlatmaktaydı. *Gökçe Çiçek,* göçebelik ile toprağa yerleşme arasındaki geçiş döneminde bocalayan iki Türkmen obasının değişik davranış ve tutumlarını, çeşitli oyunlara başvurarak toprağa el koymak, ekonomik ve siyasal güç sağlamak isteyen toprak ağalarının ortaya çıkışını yansıtıyordu. *Gelin, Düğün, Diyet* ise geliştirilmeye açık bir dizi filmin ilk üçlemesi görünüşündeydi. Üç filmin de odak noktası köy-kasabadan büyük kente göç, büyük kente yerleşme ve burada kendine bir yer edinerek yeni bir yaşam kurmadır. Nitekim Akad üçlüde, kimi zaman değişik kişilerin, değişik görüş açılarından aynı temayı yinelemekte, kimi zaman da bir önceki filmin bıraktığı noktadan konuyu sürdürmektedir. *Gelin,* Yozgat'ın ufak çarşı esnafından bir ailenin İstanbul'a gelişi, kısa sürede zengin olma, sınıf atlama tutkusu, eski değer yargılarının altüst oluşu, ailenin çözülüp dağılması, bu arada gelinin, ailenin öbür bireyleriyle çatışması ağır basmaktaydı. Bir fabrikada iş bulan gelin, az sonra onu izleyen kocası aracılığıyla Akad, kırsal yöreden büyük kente göç eden kişilerin emekçileşmesi sorununa bir giriş yapmaktaydı. Yönetmen bu sorunun uzantısını *Diyet*'te ele almak üzere *Düğün*'de göç olayına bu kez başka bir açıdan yaklaşıyordu: Güneydoğu'nun kırsal bölgesinden gelen topraksız bir köylü ailesinin,

büyük kentte işe başlamak üzere gerekli "sermaye"yi sağlamak için köydeki geleneği kentte de sürdürüp kızkardeşlerini başlık parası karşılığı satmaya çalışmaları. *Diyet* bir bakıma hem *Gelin*'in hem de *Düğün*'ün devamıydı: Akad, *Gelin*'in sonunda kahramanlarının ikisini de fabrikanın kapısına getirip bırakıyordu; *Düğün*'de büyük kızın yavuklusu İstanbul'da yapı işçiliğine başlıyordu. *Diyet* ise, emekçileşme sürecinin eşiğindeki kişilerin bundan sonraki durumlarını anlatmaktaydı. Bu arada emeğin değerini henüz anlamayan, sendikalaşma olayı karşısında kararsız, kuşkulu bir tutumu benimseyen kırsal kökenli, bilinçleşmemiş kişilerin evrimi vurgulanmaktaydı. Bütün bunlar, yukarıda da belirtildiği gibi, Akad'ın bu üçlemeyle yetinmeyeceği, konuyu ilerideki boyutlarına doğru geliştireceği sanısını uyandırmaktaydı. Ne yazık ki, Akad *Diyet*'ten sonra günümüze dek süren yeni bir suskunluk dönemine girdi.

Gerçekçilik Yolunda: Türk sinemasında Akad'ın çizgisini sürdüren, geliştiren, onun tek "meşru vâris"i sayılabilecek olan, aynı zamanda Sinemacılar Dönemi ile Genç/Yeni Sinema Dönemi arasında hem bir halka işlevi gören hem de son dönemi başlatan Güney 1968'de *Seyyit Han/Toprağın Gelini*'yle yönetmenliğe başladığında geride senaryoculuk, yönetmen yardımcılığı, oyunculukla geçen on yıllık bir sinema deneyimi bulunmaktaydı. Özellikle 1963-1968 arasında ufak, gecekondu yapımevlerinde oyunculuk, senaryoculuk, kimi zaman da yönetmenlikle geçen bu dönemde, Yeşilçam'ın en dökküntü filmleri arasında yer alan bu ürünlerin birikimi, sonradan beklenmedik bir biçimde "çirkin kral" efsanesinin doğuşunu hazırladı. Gerçekten de yerli film izleyicileri bu başından sonuna dek acı, keder, burukluk, hor görülme, eziklik, acıma, sabretme, sonra patlayış, başkaldırış, yiğitlik sahneleriyle dolu filmlerin başkahramanı olan zayıf, avurtları çöküük, yağız, yassı burunlu delikanlıda kendisiyle birçok ortak nokta bulmaktaydı. Bu dönemde çevirdiği altmışa yakın filmde, Güney, kendini Yeşilçam'a özellikle oyuncu olarak benimsetti, parasal yönden güçlendi ve 1966'da *Hudutların Kanunu*'nda Akad'la başlattığı işbirliğinin de sağladığı deneyimle *Seyyit Han*'a ulaştı. *Seyyit Han*, tıpkı *Kızılırmak/Karakoyun* gibi bir halk masalı havasındaydı, ama günümüzün ekonomik-toplumsal yapısında değinmelerle destansı bir havaya bürünmekteydi. Bunu, o zamana kadar çevrilen en iyi yerli film olan *Umut* (1970) izledi. Film, büyük bir bölümüyle yaşamöyküsel nitelikteydi ve Güney'in kendi çocukluk, ilk gençlik yıllarında ailesinin ve çevresinin yaşamından edindiği gözlemlere dayanmaktaydı. *Umut*'un kahramanı Adana'da paytonculuk yaparak kalabalık ailesini geçindirmeye çalışan biridir. Ama adamın paytonu eski, atının iskeleti çıkmıştır; kimse paytona binmek istemez; onarımcıya, yemciye borçludur; üstelik belediye de paytonları kaldırmak istemektedir. Sonra, pay-

toncu atını bir trafik kazasında yitirir, alacaklılar paytonu satarlar, tek geçim aracı da böylelikle elden çıkar. Paytoncu son umut kaynağı olarak, satılabilecek bütün varını elden çıkartıp bir hocanın ardına düşerek define aramaya çıkar. *Umut*, taşıdığı adın tam tersine, paytoncunun büyük bir umutsuzluk içinde, günlerce süren yorgunluğun, dayanılmaz sıcağın, bunalımın etkisiyle define bulmak için kazdığı yerde, gözleri bağlı, deliliğin sınırında dönüp durmasıyla sona erer. Güney bu yalın öyküyü, buna çok uygun düşen yalın, abartmasız bir dille, ama görüntülerinin düzenine, güzelliğine her zaman titizlikle dikkat ederek perdeye yansıttı. İnsan onuruna alabildiğine aykırı, kopkoyu bir yoksulluğun içine itilmiş insanların gerçekleşemeyecek bir umuda, buradan da umutsuzluğa ve giderek doğaüstü güçlere yönelmelerini, bir kısırdöngüye kapılmalarını anlatan *Umut*, Türk sinemasının o güne dek gerçekçilik yolunda ulaşabildiği son noktayı belirliyordu.

1971 Adana Altın Koza Şenliği'nde her üçü de en iyi film seçilen *Ağıt, Acı, Umutsuzlar* (1971) Türk sinemasının bir "Yılmaz Güney dönemi" yaşadığını saptamış oluyordu. Bu üç filmin en başarılısı olan *Ağıt, Hudutların Kanunu*'nda olduğu gibi bir kaçakçıyı anlatır. Ama oradakinden değişik olarak *Ağıt*'ın kaçakçısı kendini bu işe iten koşulların, düzenin bilincindedir; ne var ki buna karşı koyabilecek güçte olmadığını da bilir. Böylelikle karşı konulmaz gelişme ölümle sonuçlanır ve film bir trajedi, bir destan havasına bürünür. Anadolu'nun sert, acımasız törelerinin sergilendiği *Acı*, bunu filmin ancak ilk yarısına dek başarıyla sürdürüyor, ondan sonrası beklenmedik biçimde İtalyan makarna westernleri andıran bir şiddette öç alma öyküsüne dönüşüyordu. 1968 öncesi Güney filmlerinin çerçevesinde kalan *Umutsuzlar* bir yana bırakılırsa, *Baba* (1971) da tıpkı *Acı* gibi ancak ilk yarısında başarılıydı. Dış göçe zorlanan insanların durumunu yansıtan filmin ikinci yarısı oldukça ağır bir melodrama dönüşmekteydi. Buna karşılık film, Güney'in sinema dilinin daha da gelişip olgunlaştığını ortaya koymaktaydı.

Güney, Türkiye'nin 12 Mart 1971'deki çalkantılı döneminde sinemadan iki yıl uzak kaldıktan sonra *Arkadaş*'la (1974) yeniden dönüş yaptı. 1974 Türkiyesi'nin toplum katlarından, kişilerinden, toplumsal ilişkilerinden, ekonomik temelinden, eksiklik ve erdemlerinden kesitler veren *Arkadaş*, Güney'in *Umut*'tan sonra yeni aşamasını ortaya koymaktaydı. *Umut*'un yalın, saptamacı gerçekçiliği *Arkadaş*'ta her çeşit şematizmin, hazır reçetenin dışında, toplumsal gerçeğin belirlediği çeşitli ilişkileri derinlemesine ve bütün çapraşıklığıyla incelemeye doğru atılmış bir adımdı; dolayısıyla *Umut*'tan sonra bu kez Türk sinemasının gerçekçilik yolundaki olgunlaşmada vardığı yeni noktayı belirlemekteydi. Güney, *Arkadaş*'tan sonra on dokuz yıllık hapis cezasını çekmeye başladı, ama film çalışmalarından geri kalmadı. Senaryolarını en ufak ayrıntılarına dek hazırladığı, nasıl çevrileceğini saptadığı *Sürü* (1979) ile *Düşman* (1980) Zeki Ökten'in, Cannes Film Festivali'nde "Altın Palmiye"yi paylaşan *Yol* (1982) Şerif Gören'in yönetmenliklerinde gerçekleştirildiklerinde tümüyle Güney'in çizgisini sürdürmekteydi ve sinema tarihinde ilk kez bir yönetmenin hapishanedeyken yapıtlarını gerçekleştirebilmesi gibi benzersiz bir olayı yansıtıyordu. Yine aynı olay, Güney'in Genç/Yeni Sinema döneminin sanatçılarıyla olan sıkı ilişkisini ortaya koymaktaydı. Güney, yurt dışına kaçtıktan sonra Fransa'da *Duvar*'ı (Le mur, 1983) çevirdiyse de, aynı başarıyı sağlayamadı. Film biçimsel yönden taşıdığı değere karşılık, katı, önyargılı, bir şeyler kanıtlamaya çabalayan tutumun kurbanı oldu.

Son Dönemin Koşulları: Güney'le başlayan Genç ya da Yeni Sinema döneminin öbür yönetmenleri yapıtlarını 1975'te vermeye başladılar. Günümüze dek uzanan bu on yıla yakın süre gerek Türkiye gerek Türk sineması için alabildiğine çalkantılı ve bunalımlı geçti. Sinema bu bunalımdan payına düşeni eksiksiz olarak aldı. 1980'lerin başında Türk sineması artık bir ölüm kalım savaşı vermekteydi. Sinema salonu sayısı, izleyici sayısı, film yapımı yönünden hızlı bir düşüş başlamış, sinema endüstrisindeki işsizlik büyük boyutlara ulaşmıştı. 1971'de 266, 1972'de 298, 1973'te 210, 1974'te 188 olan yıllık film yapımı, 1975'te 225'e yükseldikten sonra, 1976'da 160'a, 1977'de 124'e, 1978'de 121'e, 1979'da 195'e, 1980'de 64'e, 1981'de 69'a, 1982'de 70'e düştü. 1970'te kapalı ve açık 2424 sinema salonu vardı; yıllık sinema izleyicisi 246.7 milyondu. On yıl sonra 1979'da sinema salonlarının yarıdan çoğu (% 50.4) kapanarak 1202'ye; izleyici sayısı % 68.1 oranında azalarak 78.6 milyona indi. Oy-

"Gelin" (1973), "Düğün" (1974; karşı sayfada, üstte) ve "Diyet" (1975; karşı sayfada, altta). Yön.: Lütfi Ö. Akad.

sa bu dönemde nüfus % 19.6 oranında artış da göstermişti.

1970'teki yıllık film yapımı 225 iken, 1979'daki film yapımı 195'ti. Ne var ki, bu sayı aldatıcıydı; çünkü Türkiye'de öteden beri olağan öykülü filmlerin uzunluğu 90-100 dakika iken, bu 195 filmden büyük çoğunluğu 50-60 dakikalık cinsel sömürü filmleriydi; üstelik bunlardaki sahnelerden çoğu da yabancı filmlerden alınarak eklenmişti. 1970'te kişi başına yılda 6.93 bilet düşerken, 1979'da bu sayı 1.77'ye inmişti. Bu durum ayrıca film giderlerinin çıkarılmasını da güçleştirmekteydi.

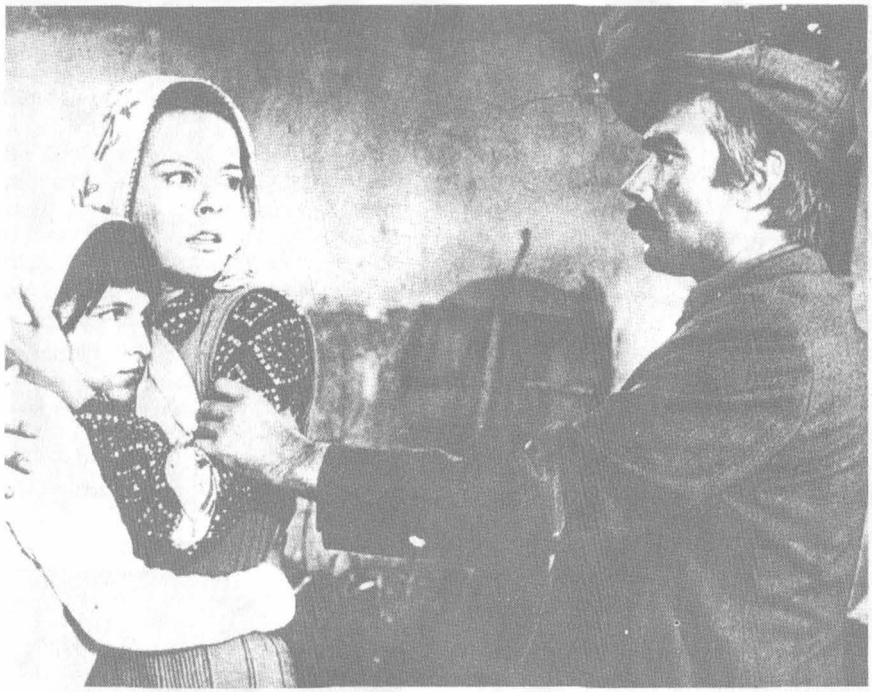

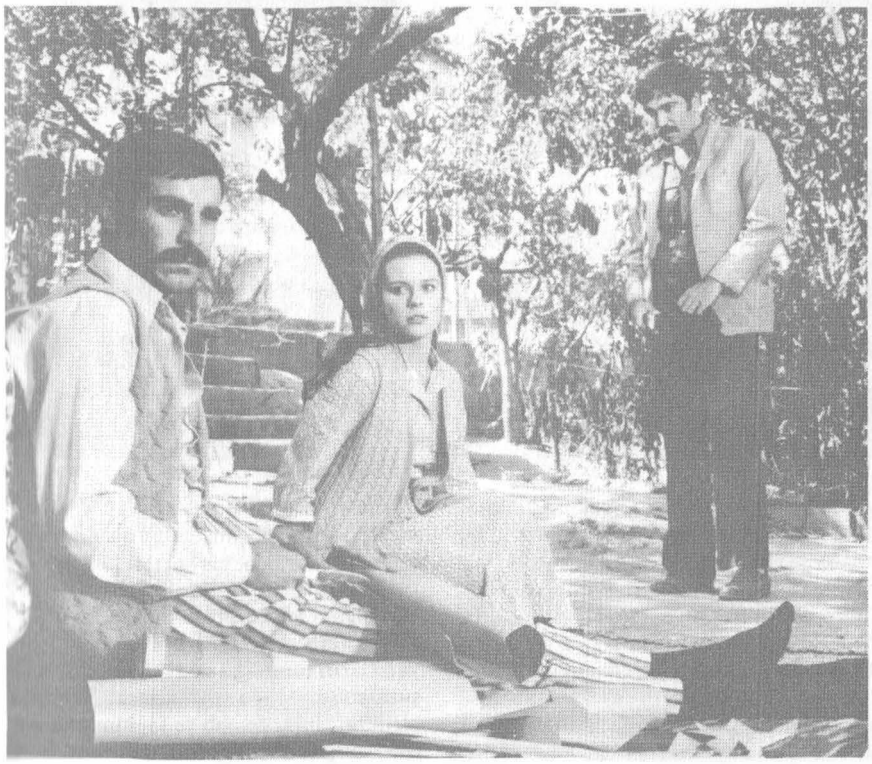

Üstelik, film giderlerinin çıkarılamaması yalnız izleyici sayısındaki düşüşten ileri gelmiyor, aynı zamanda enflasyon-devalüasyon-yaşam pahalılığı burgacına kapılan sinema endüstrisinde film yapım giderlerinin başdöndürücü bir hızla artışından da kaynaklanıyordu. 1963'te 250.000 TL olan ortalama yapım gideri 1970'te bir katı artarak 500.000 TL'ye, 1979'da sekiz katı artarak 2.000.000 TL'ye yükselmişti.

1980'deki 24 Ocak ekonomik kararlarından sonraki korkunç artışla birlikte yapım giderleri 5 milyon TL'ye yükseldi. Bu tarihten sonra artık enflasyon-devalüasyonun dizginlenemez gelişmesi sonucunda ortalama film gideri 1981'de 7.5 milyon, 1982'de 15 milyon, 1983'te 30 milyon TL'ye ulaştı.

Sinemacıların buna karşı buldukları tek çare, bilet fiyatlarının artırılmasıydı. Ancak, bu artış belirli bir sınırı aşamadığından, film giderlerinin çıkarılmasını her zaman sağlayamadığı gibi, sinemanın en ucuz eğlence aracı olmaktan çıkmasına yol açtığı için de izleyici yitirilmesini hızlandırmaktaydı.

Sinemanın en ucuz eğlence aracı olmaktan çıkışının başlıca nedeni televizyonun haksız rekabetiydi. Televizyon, parasal kaynakları, yayın tekeli, yabancı televizyon ürünlerine bilinçsizce aracılık yapması, Türk sinemasını ısrarla dışlamasıyla, yerli sinemaya karşı haksız rekabetin en açık örneklerini vermekteydi.

Özellikle 1982'den başlayarak videonun hızla yaygınlaşması, "korsan kasetçilik"le yerli filmlerin yağmalanması, korsan ya da korsan olmayan yerli-yabancı filmlerin kahve, gazino, lokanta, vb. toplu yerlerde gösterilmesi, yerli sinemayı baltalayan bir başka etken oldu. Bütün bunlar yetmiyormuş gibi, dünyanın en ağır denetleme düzenlerinden birinin bulunduğu Türkiye'de, bu denetleme anayasal düzenin gereklerine ve dünyada bu alandaki gidişe uygun biçimde kaldırılacağı yerde birkaç kez yapılan değişikliklerle büsbütün ağırlaştırıldı. "Genel ahlakı korumak" gerekçesiyle getirilen yeni sınırlamalar, sayıları gittikçe artan yerli ve yabancı cinsel sömürü film-

"Umut" (1970; solda), "Ağıt" ve "Arkadaş" (1974; altta). Yön.: Yılmaz Güney.

lerinin gösterilmesinde bir değişikliğe yol açmadığı halde, en ufak toplumsal eleştiri taşıyan filmler ya tümüyle yasaklandı ya da büyük ölçüde kesintilere uğradı. Son yıllarda Türk sinemasının içeride ve dışarıda yüzünü ağartan ne kadar filmi varsa, bunların hemen hepsi denetlemece engellendi; ancak Danıştay/İdare Mahkemesi kararıyla gösterilme izni alabildi. Yine de bu filmler, her zaman her aşamada gizli ve açık engellemelerle karşılaştılar: Yabancı şenliklerde ödül kazanan, toplu gösterimlere çağrılan, yabancı televizyonlarda gösterilen, yabancı ülkelerde gösterime çıkan en iyi Türk filmleri, yerli film sıkıntısı çeken televizyonca; yabancı ülkelerdeki şenliklere, Türk film haftalarına film gönderilmeye çağrılan temsilciliklerce yok sayıldı, sinema ayaklarını ele geçiren, gösterim tekeli kuranlarca engellendi.

Bundan dolayı son yıllarda bu bunalım içindeki en olumlu adım, 1977'de Kültür Bakanlığı'na bağlı bir Sinema Dairesi'nin kurulmasıydı. Bu daire, 1979 Ekimi'ne dek uzanan iki yıldan az bir süre içinde çeşitli engellemelere karşın, verimli ve başarılı bir çalışma yaptı; yeni ve eski en önemli Türk filmlerinden oluşan, yabancı dillerde altyazımı kopyalarla bir film dağarcığı hazırladı; dünyanın dört bir köşesindeki irili ufaklı sinema şenliklerine en geniş ölçüde katılma ve Türk film haftaları düzenleme yoluyla Türk sinemasının dışarıya açılmasını ve yabancı ülkelerde o güne dek görülmemiş ölçüde tanınmasını sağladı. Böylece dünyanın belli başlı sinema yayın organlarında Türk sinemasıyla ilgili incelemeler, yazılar yer almaya başlandı; Türkiye'de bir "Genç Sinema"nın varlığından söz edilir oldu.

Genç/Yeni Sinema: Gerçekten de özellikle 1975'ten sonra, bu en bunalımlı yıllar, aynı zamanda eytişimsel biçimde ilk kez, topluca, genç sinemacıların birbirinden ilginç çalışmalarına da tanık oldu. Sayıları yarım düzineyi aşan genç yönetmenler, Türk sinema endüstrisinin bu en çetin koşullarında, bir bakıma bu koşulların keskinleştirdiği bir direniş ve inançla, geleneksel Yeşilçam düzeninin dışında yer alan yapıtlar ortaya koydular. Bu yapıtların tümünün de eksiksiz, dört başı mamur olduğu söylenemez. Bununla birlikte, sinemamızın ve toplumumuzun en elverişsiz koşullarında, çabalarının en

büyük bölümünü de bu koşulları aşmaya harcayarak kısa bir süre içinde birçok ilginç yapıtın ortaya konabilmiş olması yabana atılabilir bir olay değildir.

Özellikler: Bu sinemacıların belli başlı özellikleri şunlardı: Çoğu 1945 sularında doğmuşlardı; çoğu ilk ya da ikinci filmlerini çevirmekteydiler; çoğunun kısa filmde, belgeselde geçmiş deneyimleri vardı; çoğu Yeşilçam'ı iyi tanıyorlardı. Bu filmlerden büyük bir bölümü Yeşilçam'ın dışındaki kaynaklardan sağlanan yatırımla gerçekleştirilmişti; yabancılarla ortakyapım, ya da yabancı ülkede çevrilen filmler de vardı. Yönetmenlerden çoğu, yapımcılığı da üstlenmekteydiler.

Filmler genellikle toplumsal-siyasal-ekonomik bir tabana oturtulmuştu. Ele alınan çevre genellikle kırsal kesimler ve bu kesimin en geri kalmışı olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ydu. Aynı çevreyi ele alan edebiyatla, yazarlarla bu konuda sıkı bir işbirliği, alışveriş vardı. Feodal yapının, ağalık düzeninin, buna bağlı geri kalmışlığın ve geri bıraktırılmışlığın ortaya çıkardığı sorunlar, toprak mülkiyeti, mülkiyet ilişkileri, insan ilişkileri, katı gelenek ve görenekler, böyle bir toplumda kadının yeri en çok işlenen konulardı. Kimi zaman çevre kente dönüşüyor, o vakit de çoğunlukla kırsal kesimden kente göçler, kırsal kesim insanının emekçileşme süreci, bunun ortaya çıkardığı sorunlar inceleniyordu.

Bunun bir uzantısı da, yabancı ülkelerdeki Türk işçileri ve sorunlarıydı. Kent çevresinde geçen filmlerde gecekondulaşma, emekçilerin bilinçlenmesi, sendikal savaşım ağırlık kazanıyordu.

Konulara yaklaşımda belgeci bir tutum, insanı doğal çevresiyle birlikte ele alıp inceleme, değerlendirme çabası göze çarpmaktaydı. Kestirme, yalın ama görüntü düzenlemesine, görsel güzelliklere de hakkını veren bir tutum dikkati çekmekteydi.

Bu arada en çok rastlanan yanlışlar, aksaklık ve eksiklikler, siyasal bir sinema eğilimi gösteren bu çabada sık sık şematikliğe düşülmesi; abartmalı, kaba çizgili kişilikler çizilmesi; öğretici (didaktik) bir tutumun ağır basması, zaman zaman da bir "slogan sineması" kolaylığına kaçılması, kimi zaman teknik gösterilere sığınılmasıydı.

Yönetmenler, Filmler: Genç yönetmenlerin en yaşlısı ve en deneyimlisi Zeki Ökten'di (d. 1941). Ökten, 1963'teki ilk fil-

"Düşman" (1980) ve "Faize Hücum" (1984; altta). Yön: Zeki Ökten.

mi *Ölüm Pazarı*'ndan 1979'daki *Sürü*'ye gelinceye dek iki düzine film çevirmişti. Bu filmlerden, genç öykücü Selim İleri'nin senaryolarına dayanan ikisi -*Bir Demet Menekşe* (1973) ile *Askerin Dönüşü* (1975)- öbürlerinden ayrılmaktaydı. Birincisi, zengin adam-yoksul kızanlayışsız eş gibi geleneksel bir üçgene; ikincisi askerliğini yaparken öldürdüğü bir kaçakçının geride kalan ailesi karşısındaki sorumluluk duygusunun yükü altında bocalayan bir insana dayanan bu filmler, dümdüz bir çizgi üzerinde gelişen yapıları, sinemamızda eksikliği çok duyulan ruhbilimsel ögeleri yansıtması bakımından dikkati çekmekteydi.

Ökten, başarılı bir güldürü olan *Kapıcılar Kralı* (1977) ile daha az başarılı olan *Çöpçüler Kralı*'ndan (1978) sonra, Güney'in senaryosuna dayanan *Sürü*'yü çevirdi. Birleştirici çizgisi, bir koyun sürüsünün Güneydoğu Anadolu'dan Ankara'ya götürülüşü olan *Sürü,* üç ayrı çevrede yer alan üç bölümden oluşur.İlk bölüm, sürüyü yetiştiren Veysikan aşiretinin yaşadığı Güneydoğu Anadolu otlaklarıdır. Bu bölümde Veysikanların başkanı, oğlu, gelini, gelinin geldiği Berivanlar, bunlar arasındaki ilişkiler, en belirgin özellikleriyle, tutumsal ve ustaca bir anlatımla ortaya konur. İkinci bölüm, sürünün Ankara'ya götürülmesi için çıkılan uzun tren yolculuğudur. Bu bölüm de seçilen olayların, kişilerin zenginliğiyle 1979 Türkiyesi'nin başarılı bir kesitini verir ve bir bakıma Nazım Hikmet'in *"Memleketimden İnsan Manzaraları"*nın sinemadaki küçük bir örneğidir. Üçüncü bölüm, sürünün ve sürüyü getirenlerin bitkin, şaşkın ve perişan Ankara'ya varışlarını ve birbirini hızla izleyen olayları yansıtır trajik bir sonla noktalanır. *Sürü,* bir destanı andıran yapısı ve kuruluşu, yalın anlatımı, zengin tipleri, iyi düzenlenmiş ritim ve temposu, başarılı oyunu, hepsinin üstünde de sağlam içeriğiyle son dönemin en başarılı filmlerinden biridir. Güney'in bir başka senaryosunu görüntüleyen *Düşman*'sa (1980), işsizliğe, bunun getirdiği bireysel ve toplumsal sorunlara eğilir. Öykünün başkahramanı, Türkiye'nin milyonlarca işsizinden biri, geçirdiği acı deneyimlerden sonra ilk kez çevresindeki olayları, kişileri, ilişkileri yeni bir gözle görmeye, gerçekleri değerlendirmeye başlar.

Ökten'in son yapıtı *Faize Hücum* (1984), Türkiye'nin son yıllarda daha çok çarpıklaşan ekonomik yapısının ortaya

"Endişe" (1975), "Sürü" (1979; altta) ve "Yol" (1982; karşı sayfada). Yön.: Şerif Gören.

çıkardığı güncel olaylardan birine, "bankerzedeler" olayına el atmaktadır. "Üçüncü dereceden yirmi iki teşekkürle emekli Kâmil Bey'in (ya da beylerin) kırkından sonra başlayan (ya da başlatılan) harikulâde sıradan serüveni", bu çarpık düzen içinde büyük balıklarca yenen küçük insanların, kendilerini kaptırdıkları çarkın düzeneğinin bilincine varmayan insanların trajedisini yalın, abartmasız, insancıl bir tutumla yansıtır ve zaman zaman bir kara gülmeceye döner. *Faize Hü-*

cum, bu özellikleriyle güncel ve önemli bir sorunun görünüşte iddiasız ama çok etkili biçimde nasıl anlatılması gerektiğinin başarılı bir örneğini vermektedir.

Güney'in hapse girişiyle yarım kalan filmi ve senaryosu *Endişe'*yi (1975) tamamlayan Şerif Gören (d. 1944), bu filmde aynı zamanda Güney'in yönetmen yardımcısıydı. *Endişe,* bir kan davası, bu kan davasından kurtulabilmek için bir "diyet" ödeme çabasında olan tarım işçisinin yan öyküsünün ötesinde, Çukurova'daki pamuk işçilerinin sömürülmesi olayını dile getirmeye çalışmaktaydı. Ancak bir yandan konunun nazikliği, bir yandan Güney'in çalışmasının beklenmedik bir anda kesintiye uğraması, Gören'in de beklenmedik bir anda ağır bir sorumluluk yüklenmesi; kan davasının zaman zaman temel konudan dikkatleri saptırması *Endişe*'yi bir yarım başarı yapmaktaydı. Yine de *Endişe,* tarım işçilerinin sorunlarına doğru atılmış yürekli ve iyi niyetli bir adımdı ve bu çıkışıyla, birkaç yıl sonra bir başka genç yönetmenin, Erden Kıral'ın *Bereketli Topraklar Üzerinde*'sine yolu açacaktı.

Gören, bu başlangıçtan sonra, tıpkı Güney'in tek sözcüklü adlar taşıyan filmleri gibi birbiri ardından *Deprem* (1976), *Nehir* (1977), *İstasyon* (1977), sonraki yıllarda *Alişan* (1982), *Derman* (1983), *Tomruk* (1983) gibi, birbirini tutmayan, kimi zaman ticari sinemaya yönelen filmler çevirdi. Fakat bunların hemen hepsinde ortak özellik doğayı yansıtmaktaki başarısıydı; Gören'in kendini bir "peyzaj" ustası olarak yetiştirmesiydi; ne var ki kişileri çizmede aynı başarıya ulaşamıyor, doğa bu kişileri bastırıyordu.

Gören'in en başarılı yapıtı -*Endişe'*den sonra-, 1980'de çevirdiği *Almanya Acı Vatan* ile senaryosunu Güney'in yazdığı *Yol*'du (1982). Almanya'daki işçilerin, özellikle kadın işçilerin durumlarını ele alan *Almanya Acı Vatan,* bir filmin sınırlı süresi içine çok şey sıkıştırabilmek, gereksiz teknik gösterilere girişmek gibi

"Otobüs". Yön.: Tunç Okan

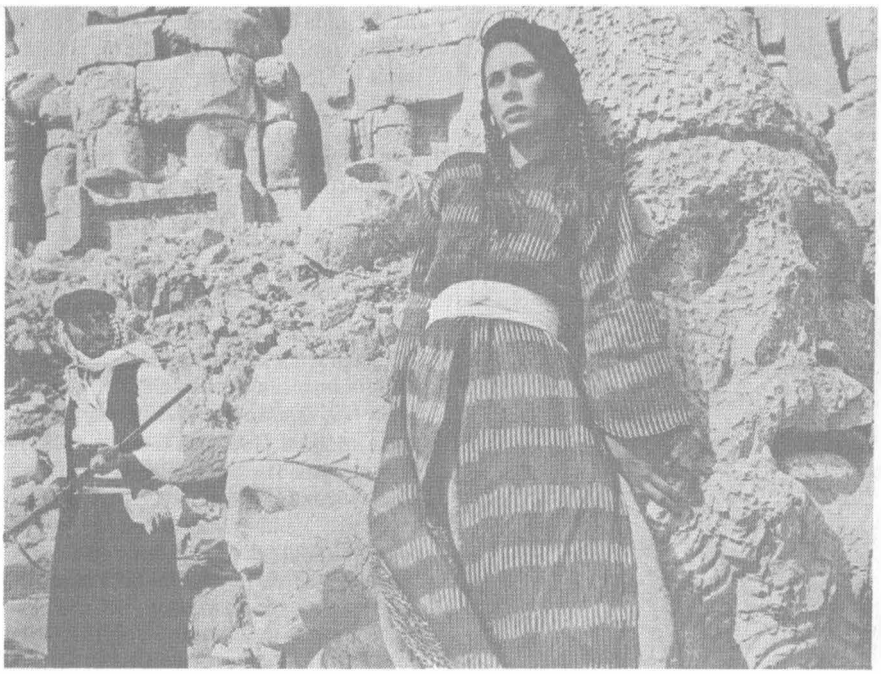

"Fıratın Cinleri" (1978). Yön.: Korhan Yurtsever.

"Gül Hasan" (1980), Yön.: Tuncel Kurtiz.

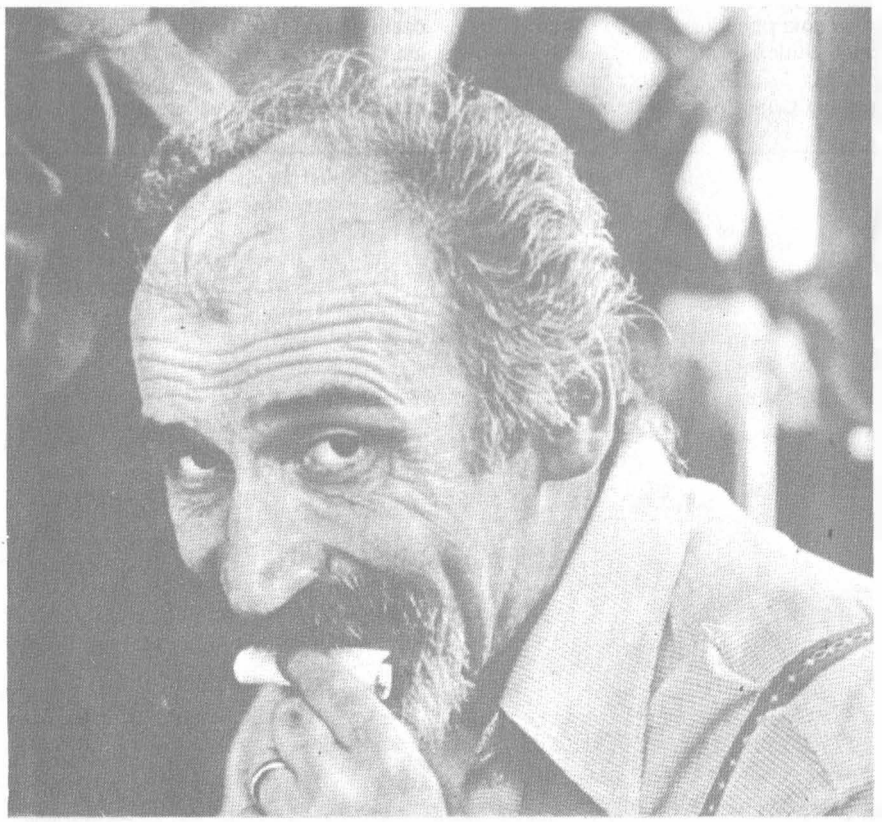

aksamalara karşın, göçmen işçilerin yeni çevrelerine ayak uydurmakta karşılaştığı güçlükleri, bu güçlükler karşısında çoğunlukla kolay yolu seçmeleri, geleneksel ahlâk anlayışının darmadağın oluşunu, bunun yol açtığı sarsıntıları, özellikle bir kadın işçinin ruhsal evrimini yansıtmasıyla başarı kazandı.

1982'deki Uluslararası Cannes Sinema Şenliği'nde Büyük Ödülü Costa Gavras'ın *Missing (Yitik)* adlı filmiyle paylaşan *Yol*, Güney hapisteyken çevrilmiş, Güney'in yurt dışına gidişi üzerine onun tarafından kurgusu yapılmış bir filmdi. *Yol*, Güney'in hapishane gözlemlerine dayanarak hapisten izinli çıkan beş kişinin öyküsünü koşut kurguyla sergilemekteydi. Üçünün öyküsü ölümle noktalanan beş kişinin trajik serüveni, geri kalmışlığın getirdiği tüm aksaklıkları soğukkanlı, hiçbir kolaylığa kaçmayan bir tutumla yansıtmaktaydı. Ataerkil bir toplum yapısının, sert ve acımasız ahlâk kurallarının, ekonomik ve toplumsal baskıların yol açtığı olgular ayrıca vurgulamaya gerek kalmayan bir etkilikle izleyiciye ulaşmaktaydı.

Gören'in *Almanya Acı Vatan*'da ele aldığı Türk göçmen işçileriyle ilgili filmlerin en başarılısı, Tunç/Bay Okan'ın (d. 1942) çevirdiği *Otobüs*'tü. Yurt dışında -İsveç ile Almanya'da- çevrilen, çevrilişi başlı başına bir serüven olan *Otobüs*, "taşı toprağı altın" İstanbul'dan sonra, "taşı toprağı mark" olan "gâvur diyarı"na kapağı atmak isteyen kaçak işçilerin öyküsüydü: Bir otobüs dolusu işçi, kaçak işçi mafyasınca İsveç'e dek götürülüyor, sonra başkentin en ünlü alanlarından birinde, çalışma izinsiz, pasaportsuz, parasız, yiyeceksiz bırakılıyordu. Bu hurdası çıkmış otobüs ile içindeki yolcular, sanki bir başka gezegene inmişlercesine kendilerini yabancı hissettikleri gibi, yerliler de bunları bir başka gezegenden gelmişlercesine karşılıyorlardı. *Otobüs*'ün baş teması da zaten, iki uygarlığın karşı karşıya gelişi; ileri endüstri toplumlarında göçmen işçilerin durumları ve karşılaştıkları sorunlardı. *Otobüs* bu alabildiğine ağır ve karmaşık konuyu, çoğunlukla acı bir gülüşe dönen kara gülmeceyle ortaya koymaktaydı.

Almanya Acı Vatan ile *Otobüs*'teki izlekler, Korhan Yurtsever'in (d. 1947) Almanya'da çevirdiği *Kara Kafa* (1980) ile *Sürü*'nün oyuncularından Tuncel Kurtiz'in (d. 1936) yine aynı yıl İsveç'te çevirdiği *Gül Hasan*'ın (1980) da konusuy-

"Bereketli Topraklar Üzerinde" (1980). Yön.: Erden Kıral.

du. Yurtsever'in filmi, üç çocuklu bir işçi ailesinin Almanya öyküsüydü: Kadının işçi kuruluşları sayesinde bilinçlenmesine karşın, kocanın yerinde sayması, üstelik karısına karşı çıkması, bunun sonucunda ailenin dağılışı, sonunda kocanın yaptığı yanlışı anlayarak dönüşü ele alınmaktaydı. *Gül Hasan* ise, yurt dışında çalışan ve kısa yoldan zengin olmak isteyen işçilerin, sinema oyuncusu yapılma vaadiyle aldatılmalarını anlatmaktaydı. Bununla birlikte Yurtsever'in asıl başarılı filmi, daha önce çevirdiği *Fırat'ın Cinleri*'ydi (1978). Osman Şahin'in bir öyküsüne dayanan *Fırat'ın Cinleri,* Doğu Anadolu'nun geri bırakılmışlığı, feodal yapının, ağalık düzeninin tüm sonuçlarını destansı bir hava içinde, yarı belgesel bir tutumla ve Güney'in çizgisine çok benzer bir yaklaşımla ortaya koymaktaydı.

Erden Kıral (d. 1942), aynı ağalık düzenini, Güney Anadolu'da çeltik alanlarındaki sulama kanalları çevresinde geçen savaşımla *Kanal*'da (1979) yansıttı. Ağalar ile köylüler arasındaki çatışma

"Maden" (1978). Yön.: Yavuz Özkan.

haklıdan, yoksul köylüden yana olan bürokratın çabalarının, devlet mekanizmasındaki çarpıklık ve bozukluklar, üst düzeydeki yöneticiler ve politikacılar ile ağalar arasındaki çıkar birliği yüzünden sonuçsuz kalması *Kanal*'ın konusunu oluşturuyordu. Orhan Kemal'in aynı adlı romanından yola çıkan *Bereketli Topraklar Üzerinde*'yse (1980), daha önce de belirtildiği gibi Çukurova'daki pamuk ve çeltik tarlalarında çalışan ırgatların yaşamına eğilmekteydi. Orhan Kemal'in romanı John Steinbeck'in *"Gazap Üzümleri"*nden etkiler taşıdığı gibi, *Bereketli Topraklar Üzerinde* filmi de, John Ford'un Steinbeck'in romanından uyarladığı *Lekeli Adam* filminden de etkiler taşıyarak, sağlam bir esin kaynağı üzerine oturtulmuştu.

1983 Uluslararası Şerlin Sinema Şenliğinde Gümüş Ayı (İkinci Ödül) ile birlikte dört ödül kazanan *Hakkâri'de Bir Mevsim* (1982-1983), Ferid Edgü'nün *"O"* adlı romanından uyarlanmıştı. Edgü'nün yedek subay öğretmen olarak geçirdiği deneyime dayanan ama sinemaya uyarlanması çok güç olan romanı, yazınsal imgelerden görüntülere başarıyla dönüştürülmekteydi. *Hakkâri'de Bir Mevsim*, kışın yedi-sekiz ayı dış dünyayla ilişkisi kesilen, doğanın en çetin koşullarının egemen olduğu ufacık bir yerleşim merkezinde, ilk kez yurt gerçeğiyle karşı karşıya kalan bir aydının yalnızlığını, iletişim sorununu, kendi kendisiyle hesaplaşmasını, tüm gücüyle çabalayarak bu karabasanı insancıl bir ilişkiye dönüştürmesini başarıyla gerçekleştiriyordu.

Endişe'nin, *Kanal*'ın, *Bereketli Topraklar Üzerinde*'nin tarım işçilerine karşılık, eski bir maden işçisi ve kısa film yönetmeni olan Yavuz Özkan'ın (d. 1942) *Maden* (1978) ile *Demiryol* (1979) filmleri, endüstri emekçilerinin sorunlarına yöneldi. Birincisi örgütlenmeyi, sendikalaşmayı, öbürü grevi ele alan her iki film de zaman zaman aşırı bir şematikliğe düşmekteydi.

Ömer Kavur (d. 1944), Refik Halid Karay'ın Anadolu'daki sürgün yaşamı sırasında yazdığı *"Memleket Hikâyeleri"*nde yer alan bir öyküsünden uyarladığı ilk uzun filmi *Yatık Emine*'de (1974), 1. Dünya Savaşı sırasında bir kasabaya sürülen sokak kadınının acıklı öyküsünü anlattı. Ancak, Yatık Emine'nin çevresinde kasabalıyı, kasabanın kadın-erkek ilişkilerindeki tutumunu ya da böyle bir çevredeki düşmüş kadının durumunu daha derinliğine yansıtmak yerine, görsel değerleri öze yeğledi. "Çocuk Yılı"nda çevirdiği *Yusuf ile Kenan* (1980) ise, büyük kentin acımasız koşullarında yitip giden kimsesiz çocukların sorunlarına büyük bir insancıllıkla eğildi. *Ah Güzel İstanbul* (1981), toplumun kıyısından iki kişinin, bir ağır vasıta şoförü ile onun genelevden çıkardığı bir kadının mutluluk arama çabalarının, çevreden gelen baskılarla sonuçsuz kalmasını anlatırken; romancı Selim İleri'nin senaryosuna dayanan *Kırık Bir Aşk Hikâyesi* (1982), kentsoylu çevrenin yozlaşmış yönlerini ele almaktaydı.

Sürü'nün ikinci yönetmeni Ali Habip Özgentürk (d. 1945), ilk uzun filmi *Hazal*'da (1980), Güneydoğu Anadolu'nun

"Yatık Emine" (1974). Yön.: Ömer Kavur.

"Kırık Bir Aşk Hikâyesi" (1982). Yön.: Ömer Kavur.

bir dağ köyüne uzanıp bir başka yanlış göreneği sergiledi: Başlık parası için zengin bir ailenin oğluna verilen Hazal, gencin ortadan kaybolmasıyla, onun on bir yaşındaki kardeşiyle evlenmek zorunda kalıyordu. *Hazal,* ataerkil düzenin, ağalık düzeninin, bilisizliğin at koşturduğu bu çevrede, çocuk-kocayla çaresizliğe itilen, ezilen genç gelinin ilişkilerinden kaynaklanan olaylarla gelişmekteydi. Özgentürk'ün ikinci filmi *At* (1982), oğlunu ne pahasına olursa olsun okutmak tutkusuyla İstanbul'a gelen gezgin satıcının, büyük kentin baş döndürücü yaşamında yitip gidişini, tükenişini öykülüyordu. Bu, bir bakıma, *Hakkâri'de Bir Mevsim*'in tam ters açısından, bu kez köylünün kent gerçeği karşısındaki bocalamasını, çaresizliğini yansıtmaktı.

Sinan Çetin (d. 1953), kimi zaman denetlemeyle kimi zaman yapımcılarla düştüğü terslikler -ilk filmi denetlemede iki yıl takılmış, ikincisi bir seks filmi kılığına sokulmak istenmişti- yüzünden zedelenen yapıtlarına karşın *Bir Günün Hikâyesi* (1982-1983), *Çirkinler de Sever* (1982), *Çiçek Abbas*'ta (1982) kendine özgü bir deyişle değişik konulara el attı. Son iki film ayrıca güncel sorunları ölçülü bir gülmece çerçevesinde işleme başarısını gösteriyordu.

Özcan Arca (d. 1943), İznik Gölü'nün mülkiyetiyle ilgili sorunları *Merhaba*'da (1977) Yeşilçam kalıpları dışındaki bir yaklaşım ve duyarlıkla ele aldı. Ne yazık ki daha sonra film çeviremedi.

Öbürleri: Bu Genç/Yeni Sinema yönetmenlerinin yanı sıra, arkalarında uzun bir sinemacılık geçmişi bulunmasına karşın önemli yapıtlar vermeyen kimi yönetmenlerin ya da uzun bir oyunculuk döneminden sonra alıcının arkasına geçerek yönetmenlik de yapanların bu dönemde dikkate değer çıkışlar sayılabilecek yapıtları da yer almaktadır. Bunların başında, filmlerinin Genç/Yeni Sinema çizgisine en yakın özellikler taşıması bakımından Süreyya Duru (d. 1930) gelmektedir. Duru, 1960'tan beri çevirdiği Yeşilçam filmlerinde raslanmayan olgunluğu *Bedrana* (1974) ile *Kara Çarşaflı Gelin*'de (1976) gösterdi. Her iki filmde de Bekir Yıldız'ın öykülerinden yola çıkan Duru, Güneydoğu Anadolu'nun feodal yapısı içindeki toprak sorununu, kaçakçılık, kan davasına bağlı olaylar dizisini yarı belgesel bir tutumla dile getirdi. Duru'nun büyük kente yönelerek büyük sermayenin

"At" (1982). Yön.: Ali H. Özgentürk.

"Kara Çarşaflı Gelin" (1976). Yön.: Süreyya Duru.

"Hababam Sınıfı" (1975). Yön.: Ertem Eğilmez.

"Yılanı Öldürseler" (1982). Yön.: Türkân Şoray.

iç çekişmelerini, işçi kesiminin savaşımını yansıtmaya çalışan *Güneşli Bataklık*'ı (1977-1979), çok kısa süreye çok şey sığdırmak çabası sonunda şematik bir yapıya düştü. Necati Cumalı'nın oyunundan uyarladığı *Derya Gülü*'yle (1981) yaşlı adam-genç eş-genç sevgili üçgenine dayalı yalın bir aşk öyküsü anlattı.

Ertem Eğilmez (d. 1929), uzun yapımcılık ve yönetmenlik yıllarından sonra, sinemamızın en güçsüz kaldığı türlerden güldürüye *Oh Olsun* (1973), *Sev Kardeşim* (1973) ve Rıfat Ilgaz'ın her okul sırasından geçmiş kimsenin kendinden bir parça bulabileceği *Hababam Sınıfı*'yla (1975) canlılık getirdi. Bunları *Hababam Sınıfı* dizisinden öbürleri ve *Banker Bilo* (1981) gibi güldürülerle sürdürdü. Ancak, çoğunlukla Frank Capra'nın güldürü tutumundan yola çıkan, aynı yapıyı

Başlıca Sinema Festival ve Yarışmaları

Burçak Evren

Antalya Ulusal Altın Portakal Film Festivali

1964'ten günümüze değin sürdürülen ve Türkiye'nin en uzun ömürlü film festivali niteliğini kazanmış olan Antalya Ulusal Altın Portakal Film Festivali'nde dokuz dalda ödül (Altın Portakal) verilmektedir.

1964:
En iyi film: Gurbet Kuşları, *En iyi yönetmen:* Halit Refiğ, *En iyi erkek oyuncu:* İzzet Günay, *En iyi kadın oyuncu:* Türkân Şoray, *En iyi yardımcı erkek oyuncu:* Ulvi Uraz, *En iyi yardımcı kadın oyuncu:* Yıldız Kenter, *En iyi görüntü:* Ali Uğur.

1965:
En iyi film: Aşk ve Kin, *En iyi yönetmen:* Atıf Yılmaz, *En iyi erkek oyuncu:* Fikret Hakan, *En iyi kadın oyuncu:* Fatma Girik, *En iyi yardımcı erkek oyuncu:* Erol Taş, *En iyi yardımcı kadın oyuncu:* Aliye Rona, *En iyi senaryo:* Vedat Türkali, *En iyi müzik:* Nedim Otyam, *En iyi görüntü:* Gani Turanlı.

1966:
En iyi film: Bozuk Düzen, *En iyi yönetmen:* Erol Keskin- Haldun Dormen, *En iyi erkek oyuncu:* Ekrem Bora, *En iyi kadın oyuncu:* Selma Güneri, *En iyi yardımcı erkek oyuncu:* Müşfik Kenter, *En iyi yardımcı kadın oyuncu:* Yıldız Kenter, *En iyi müzik:* Nedim Otyam, *En iyi görüntü:* Mustafa Yıldız.

1967:
En iyi film: Zalimler, *En iyi yönetmen:* Yılmaz Duru, *En iyi erkek oyuncu:* Yılmaz Güney, *En iyi kadın oyuncu:* Fatma Girik, *En iyi yardımcı erkek oyuncu:* Erol Günaydın, *En iyi yardımcı kadın oyuncu:* Aliye Rona, *En iyi senaryo:* Erol Günaydın- Erol Keskin, *En iyi görüntü:* Ali Uğur.

1968:
En iyi film: İnce Cumali, *En iyi yönetmen:* Yılmaz Duru, *En iyi erkek oyuncu:* Fikret Hakan, *En iyi kadın oyuncu:* Türkân Şoray, *En iyi yardımcı erkek oyuncu:* Erol Taş, *En iyi yardımcı kadın oyuncu:* Aliye Rona, *En iyi senaryo:* Sabahat Duru, *En iyi görüntü:* Gani Turanlı.

1969:
En iyi film: Seçilmedi, *En iyi yönetmen:* Seçilmedi, *En iyi erkek oyuncu:* Cüneyt Arkın, *En iyi kadın oyuncu:* Hülya Koçyiğit, *En iyi yardımcı erkek oyuncu:* Zafer Karakaş, *En iyi yardımcı kadın oyuncu:* Muazzez Arçay, *En iyi senaryo:* Sabahat Duru, *En iyi görüntü:* Ali Yaver.

1970:
En iyi film: Bir Çirkin Adam, *En iyi yönetmen:* Ertem Eğilmez, *En iyi erkek oyuncu:* Yılmaz Güney, *En iyi kadın oyuncu:* Belgin Doruk, *En iyi yardımcı erkek oyuncu:* Hayati Hamzaoğlu, *En iyi yardımcı kadın oyuncu:* Lale Belkıs, *En iyi senaryo:* Sadık Şendil, *En iyi görüntü:* Kriton İlyadis.

1971:
En iyi film: Ankara Ekspresi, *En iyi yönetmen:* Muzaffer Arslan, *En iyi erkek oyuncu:* Fikret Hakan, *En iyi kadın oyuncu:* Filiz Akın, *En iyi yardımcı erkek oyuncu:* Sadri Alışık, *En iyi yardımcı kadın oyuncu:* Suna Selen, *En iyi senaryo:* Bülent Oran, *En iyi görüntü:* Cengiz Tacer.

1972:
En iyi film: Zulüm, *En iyi yönetmen:* Atıf Yılmaz, *En iyi erkek oyuncu:* Murat Soydan, *En iyi kadın oyuncu:* Zeynep Aksu, *En iyi yardımcı erkek oyuncu:* Süleyman Turan, *En iyi yardımcı kadın oyuncu:* Fatma Karanfil, *En iyi senaryo:* Sadık Şendil, *En iyi görüntü:* Cengiz Tacer.

1973:
En iyi film: Hayat mı Bu?, *En iyi yönetmen:* Nejat Saydam, *En iyi erkek oyuncu:* Tarık Akan, *En iyi kadın oyuncu:* Hülya Koçyiğit, *En iyi yardımcı erkek oyuncu:* Yıldırım Önal, *En iyi yardımcı kadın oyuncu:* Semra Sar, *En iyi senaryo:* Hamdi Değirmencioğlu, *En iyi görüntü:* Melih Seresen.

1974:
En iyi film: Düğün, *En iyi yönetmen:* Lütfi Akad, *En iyi erkek oyuncu:* Hakan Balamir, *En iyi kadın oyuncu:* Perihan Savaş, *En iyi yardımcı erkek oyuncu:* Orçun Sonat, *En iyi yardımcı kadın oyuncu:* Yıldız Kenter, *En iyi senaryo:* Sadık Şendil, *En iyi müzik:* Yılmaz Duru, *En iyi görüntü:* Enver Burçkin.

1975:
En iyi film: Endişe, *En iyi yönetmen:* Şerif Gören, *En iyi erkek oyuncu:* Erkan Yücel, *En iyi kadın oyuncu:* Hülya Koçyiğit, *En iyi yardımcı erkek oyuncu:* Erol Taş, *En iyi yardımcı kadın oyuncu:* Sezen Kızıltunç, *En iyi senaryo:* Yılmaz Güney, *En iyi müzik* Atilla Özdemiroğlu, *En iyi görüntü:* Kenan Ormanlar.

1976:
En iyi film: Deli Yusuf, *En iyi yönetmen:* Atıf Yılmaz, *En iyi erkek oyuncu:* Cüneyt Arkın,

sürdürmeye çalışan Eğilmez sık sık ondaki kolaylığa, saptırıcı tuzaklara düştü.

Uzun yılların "jön"ü olan Kartal Tibet'in (d. 1938) güldürüye katkısı, Eğilmez'inkinden daha sürekli ve ölçülüydü. Bir gecekondu çevresinde geçen toplumsal güldürü *Sultan*'ı (1978), çeşitli güncel konuları güldürü çerçevesinde ele alan *Zübük* (Aziz Nesin'den 1980) ve daha küçük ölçüde *Davaro* (1982), *Baş Belâsı* (1982), *Şalvar Davası* (1983)... izledi. Buna karşılık, kendilerini tümüyle güldürüye vermiş olan Ergin Orbey (d. 1936), Ümit Efekan (d. 1940), hele tiyatronun başarılı güldürü çifti Zeki Alasya ile Metin Akpınar'ın başka yönetmenler ya da Alasya'nın (d. 1941) yönetmenliğinde çevirdikleri filmlerse hiçbir zaman başarıya ulaşamadı.

Bir başka oyuncu, Türk sinemasının baş yıldızlarından Türkân Şoray (d. 1945), Almanya'da çalışan işçilerin yurda dönüşünde çıkan sorunlar gibi önemli bir konuyu *Dönüş*'te (1973) pek başarılı sayılmasa da içtenlikle yansıttı. Yaşar Kemal'in romanından uyarlanan *Yılanı Öldürseler* (1982) Yeşilçam kalıpları içinde, fakat eli yüzü düzgün film denemelerindendi.

1963'ten beri yönetmenlik yapan Feyzi Tuna (d. 1939), Osman Şahin'in kısa ama çok özlü öyküsü *"Musallim ile Kuşde"*'de anlatılan doğunun sert gelenek ve göreneklerini, öyküdeki yalınlığın tersine oldukça özentili ve gereksizce abartılmış biçimde, teknik gösterilerle *Kızgın Toprak*'ta (1974) anlattı.

1965'te yönetmenliğe başlayan kadın yönetmen Bilge Olgaç (d. 1940), *Linç* (1970), Yılmaz Güney'in senaryosuna dayanan *Bir Gün Mutlaka* (1975) filmlerinde, hapishane düzenindeki aksaklık ya da yığın hareketleri gibi önemli sorunlara iyiniyetli, ama başarısı bu iyiniyet ölçüsünde olmayan, "savlı" bir tutumla yaklaştı.

Kanal'ın senaryocusu ve yine uzun yılların oyuncusu İhsan Yüce (d. 1930), büyük kente göç eden bir köylü ile cami avlusuna bırakılmış bir bebek arasındaki ilişkiyi *Bebek*'te (1980) insancıl bir tutumla yansıttı ●

"Bir Yudum Sevgi", Yön.: Atıf Yılmaz, 1983. Antalya Ulusal Altın Portakal Film Festivali'nde (1984) "En İyi Film" Ödülünü aldı.

En iyi kadın oyuncu: Adile Naşit, *En iyi yardımcı erkek oyuncu:* İhsan Yüce, *En iyi yardımcı kadın oyuncu:* Diler Saraç, *En iyi senaryo:* Umur Bugay, *En iyi müzik:* Melih Kibar, *En iyi görüntü:* Gani Turanlı.

1977:
En iyi film: Kara Çarşaflı Gelin, *En iyi yönetmen:* Zeki Ökten, *En iyi erkek oyuncu:* Kemal Sunal, *En iyi kadın oyuncu:* Semra Özdamar, *En iyi yardımcı erkek oyuncu:* Hüseyin Peyda, *En iyi yardımcı kadın oyuncu:* Gönül Hancı, *En iyi senaryo:* Vedat Türkali, *En iyi görüntü:* Çetin Gürtop.

1978:
En iyi film: Maden, *En iyi yönetmen:* Atıf Yılmaz, *En iyi erkek oyuncu:* Tarık Akan, *En iyi kadın oyuncu:* Hale Soygazi, *En iyi yardımcı erkek oyuncu:* Şener Şen, *En iyi yardımcı kadın oyuncu:* Meral Orhonsay, *En iyi senaryo:* Umur Bugay, *En iyi müzik:* Cahit Berkay, *En iyi görüntü:* Çetin Tunca.

1979:
Festival yapılmadı.

1980:
Festival yapılmadı.

1981:
En iyi film: Seçilmedi, *En iyi yönetmen:* Erden Kıral, *En iyi erkek oyuncu:* İhsan Yüce, *En iyi kadın oyuncu:* Meral Orhonsay, *En iyi yardımcı erkek oyuncu:* Yaman Okay, *En iyi yardımcı kadın oyuncu:* Meral Çetinkaya, *En iyi senaryo:* Tuncel Kurtiz- Nurettin Sezer, *En iyi müzik:* Nedim Otyam, *En iyi görüntü:* Salih Dikişçi.

1982:
En iyi film: Çirkinler de Sever, *En iyi yönetmen:* Ömer Kavur, *En iyi erkek oyuncu:* Genco Erkal, *En iyi kadın oyuncu:* Nur Sürer, *En iyi yardımcı erkek oyuncu:* Orhan Çağman, *En iyi yardımcı kadın oyuncu:* Güler Ökten, *En iyi senaryo:* Yavuz Turgul, *En iyi müzik:* Cahit Berkay, *En iyi görüntü:* Salih Dikişçi.

1983:
En iyi film: Faize Hücum, *En iyi yönetmen:* Zeki Ökten, *En iyi erkek oyuncu:* Genco Erkal, *En iyi kadın oyuncu:* Hülya Koçyiğit, *En iyi yardımcı erkek oyuncu:* Talât Bulut, *En iyi yardımcı kadın oyuncu:* Asuman Arsan, *En iyi senaryo:* Fehmi Yaşar, *En iyi müzik:* Yeni Türkü Grubu, *En iyi görüntü:* Orhan Oğuz.

1984:
En iyi film: Bir Yudum Sevgi, *En iyi yönetmen:* Atıf Yılmaz, *En iyi erkek oyuncu:* Tarık Akan, *En iyi kadın oyuncu:* Hale Soygazi, *En iyi yardımcı erkek oyuncu:* Macit Koper, *En iyi yardımcı kadın oyuncu:* Zühal Ol-

➡

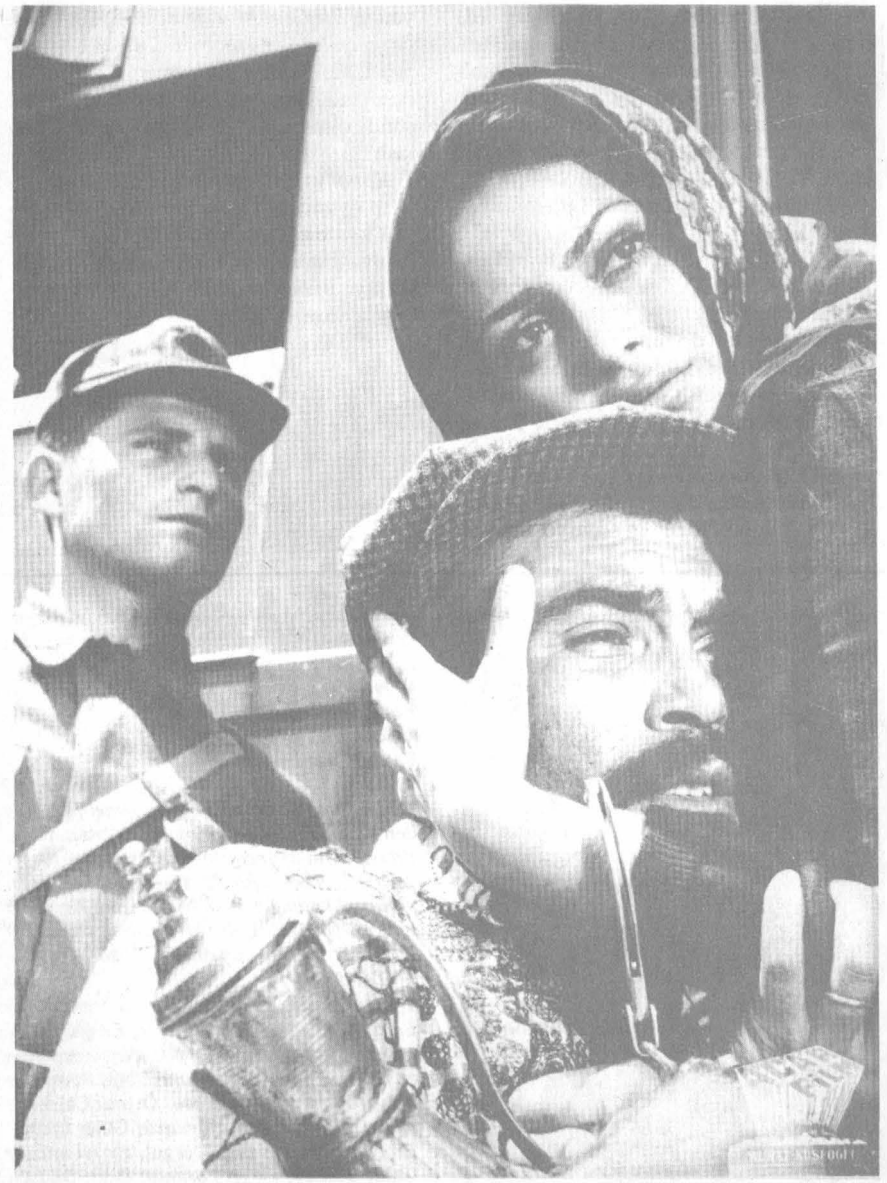

"Umpus". Türkân Şoray, filmdeki rolüyle 1973 Adana Altın Koza Film Festivali'nde "En İyi Kadın Oyuncu" Ödülünü aldı.

cay, *En iyi senaryo:* Bilge Olgaç, *En iyi müzik:* Yalçın Tura, *En iyi görüntü:* Selçuk Taylaner.

Adana Altın Koza Film Festivali

1969-1973 yılları arasında yapılan bu festivalde, Antalya Festivali'ndeki sıraya göre, yine dokuz dalda ödül verildi:

1969:
En iyi film: Kuyu, *En iyi yönetmen:* Metin Erksan, *En iyi erkek oyuncu:* Yılmaz Güney, *En iyi kadın oyuncu:* Fatma Girik, *En iyi yardımcı erkek oyuncu:* Hayati Hamzaoğlu, *En iyi yardımcı kadın oyuncu:* Aliye Rona, *En iyi senaryo:* Sefa Önal, *En iyi müzik:* Nedim Otyam, *En iyi görüntü:* Gani Turanlı.

1970:
En iyi film: Umut, *En iyi yönetmen:* Bilge Olgaç, *En iyi erkek oyuncu:* Yılmaz Güney, *En iyi kadın oyuncu:* Fatma Girik, *En iyi yardımcı erkek oyuncu:* Bilal İnci, *En iyi yardımcı kadın oyuncu:* Seden Kızıltunç, *En iyi senaryo:* Yılmaz Güney, *En iyi müzik:* Arif Erkin, *En iyi görüntü:* Ali Yaver.

1971:
En iyi film: Ağıt, *En iyi yönetmen:* Yılmaz Güney, *En iyi erkek oyuncu:* Yılmaz Güney, *En iyi kadın oyuncu:* Fatma Girik, *En iyi yardımcı erkek oyuncu:* Süleyman Turan, *En iyi senaryo:* Yılmaz Güney, *En iyi müzik:* Metin Bükey, *En iyi görüntü:* Gani Turanlı.

1972:
En iyi film: Karadoğan, *En iyi yönetmen:* Yılmaz Duru, *En iyi erkek oyuncu:* Cüneyt Arkın, *En iyi kadın oyuncu:* Hülya Koçyiğit, *En iyi yardımcı erkek oyuncu:* Osman Alyanak, *En iyi yardımcı kadın oyuncu:* Muhterem Nur, *En iyi senaryo:* Sabahat Duru, *En iyi görüntü:* Ali Uğur.

1973:
En iyi film: Gelin, *En iyi yönetmen:* Ertem Eğilmez, *En iyi erkek oyuncu:* Kadir İnanır, *En iyi kadın oyuncu:* Türkân Şoray, *En iyi yardımcı erkek oyuncu:* Kâmuran Usluer, *En iyi yardımcı kadın oyuncu:* Ülkü Ülker- Nazan Adalı, *En iyi müzik:* Cahit Oben, *En iyi görüntü:* Erdoğan Engin.

İFSAK (İstanbul Fotoğraf ve Sinema Amatörleri Derneği) Ulusal Kısa Film Yarışması

1979:
Özendirme Ödülü: Moradam (Mahmut Tarhan), 8 mm; Hayvanlar, Doğa ve İnsanlar (Faruk Aksoy) 8 mm.

1980:
Büyük Ödül: Çocuklarımız (Metin Uygur) 8 mm; *Büyük Ödül ve Başarı Ödülü:* Arayış (Semih Tayrak) 16 mm; *Başarı ödülü:* Fırçalar (Berrin Uyar) 8 mm- çizgi film.

1981:
İFSAK Büyük Ödülü: Yalnızlık (Muammer Özer) 16 mm; *Başarı Ödülü:* Kurtalan Ekspres (İsmail Güneş) 8 mm.

1982:
İFSAK Büyük Ödülü: Toprak Adam (Muammer Özer) 16 mm; *İFSAK Başarı Ödülü:* Ali (Muammer Özer) 16 mm.

1983:
İFSAK Büyük Ödülü: Veli (Ömer Sabuncuoğlu - Korkut Akın - Rıza Baloğlu) 8 mm.

Türk Sineması Kronolojisi

Burçak Evren

1895 : İstanbul'un tanınmış fotoğrafçılarından Vafiadis, Lumiere Kardeşler'e bir mektup yazarak cinematographe aygıtının Türkiye'ye de satılmasını istedi.

1896 : Lumiere Kardeşler'in kameramanları Türkiye'ye gelerek belge filmleri çekti.

1896-97 : Weinberg ülkemizde ilk kez Galatasaray'daki Sponeck Birahanesi'nde film gösterisi yaptı.

1898 : Fransız asıllı Cambon Varyete Tiyatrosu'nda (Şenses Tiyatrosu) film gösterileri düzenledi.

1900 : Beyoğlu'ndaki Odeon Tiyatrosu'nda düzenli film gösterileri yapıldı.

1908 : Weinberg ülkemizde ilk yerleşik sinema salonu olan Pathe Sineması'nı (daha sonra Anfi, Asri, Ses adını aldı) açtı.

1912 : İzmir'de Kordon Sineması açıldı.

1914 : Fuat Uzkınay 14 Kasım Cumartesi günü Ayastefanos'taki Rus Abidesi'nin yıkılışını filme alarak ilk Türk filmini çekti.

1915 : Merkez Ordu Sinema Dairesi kuruldu. Kurumun müdürlüğüne Weinberg getirildi.

1916 : Ülkemizde ilk kez konulu film çalışmalarına girişildi: *Leblebici Horhor, Himmet Ağa'nın İzdivacı.* Her iki film de çeşitli nedenlerle tamamlanamadı.

1917 : Sedat Simavi konulu ilk Türk filmleri olan *Peçe* ve *Casus*'u çekti.

1918 : Merkez Ordu Sinema Dairesi ve Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'nin çalışmaları sona erdi.

1919 : *Mürebbiye* ve *Binnaz* adlı konulu filmlerin yanı sıra işgale karşı düzenlenen mitingleri konu alan belge filmleri çekildi: *Fatih'te İzmir İçin Miting, Sultanahmette İzmir İçin Miting.*

1920 : Muhsin Ertuğrul Almanya'da *Samson (Istırap)* filmini çekti.

1921 : Şadi Karagözoğlu "Bican Efendi" ile sinemamızda ilk güldürü tipini yarattı.

1922 : Ülkemizdeki ilk yapımevi Kemal Film kuruldu. Bu tarihten itibaren Muhsin Ertuğrul'un öncülüğünde sinemamızda Darülbedayi oyuncularının ve anlayışının temelleri atıldı.

1923 : M. Ertuğrul'un yönettiği *Ateşten Gömlek* filminde ilk kez Türk kadınları sinema oyunculuğuna başladı: Bedia Muvahhit, Neyyire Ertuğrul.

1924 : Yerleşik sinema salonları açılmaya başlandı: Opera, İpek, Melek.

1925 : M. Ertuğrul, Sovyetler Birliği'nde *Tamilla* filmini çevirdi.

1926 : Türkiye'de film çevirme olanağı bulamayan yönetmenler dış ülkelerde film çevirmelerine devam ettiler: M. Ertuğrul Sovyetler Birliği'nde *Spartaküs*'ü çevirdi; Vedat Örfi Bengü Mısır'da Isis Film adlı bir yapımevi kurarak bu ülkede sinemanın öncüsü oldu.

1927 : V.Ö. Bengü, Mısır'da *Leylâ* adlı bir film çevirdi.

1928 : İpekçiler İpek Film'i kurdu.

1929 : Beş yıl aradan sonra M. Ertuğrul *Ankara Postası* filmini çevirdi. ➡

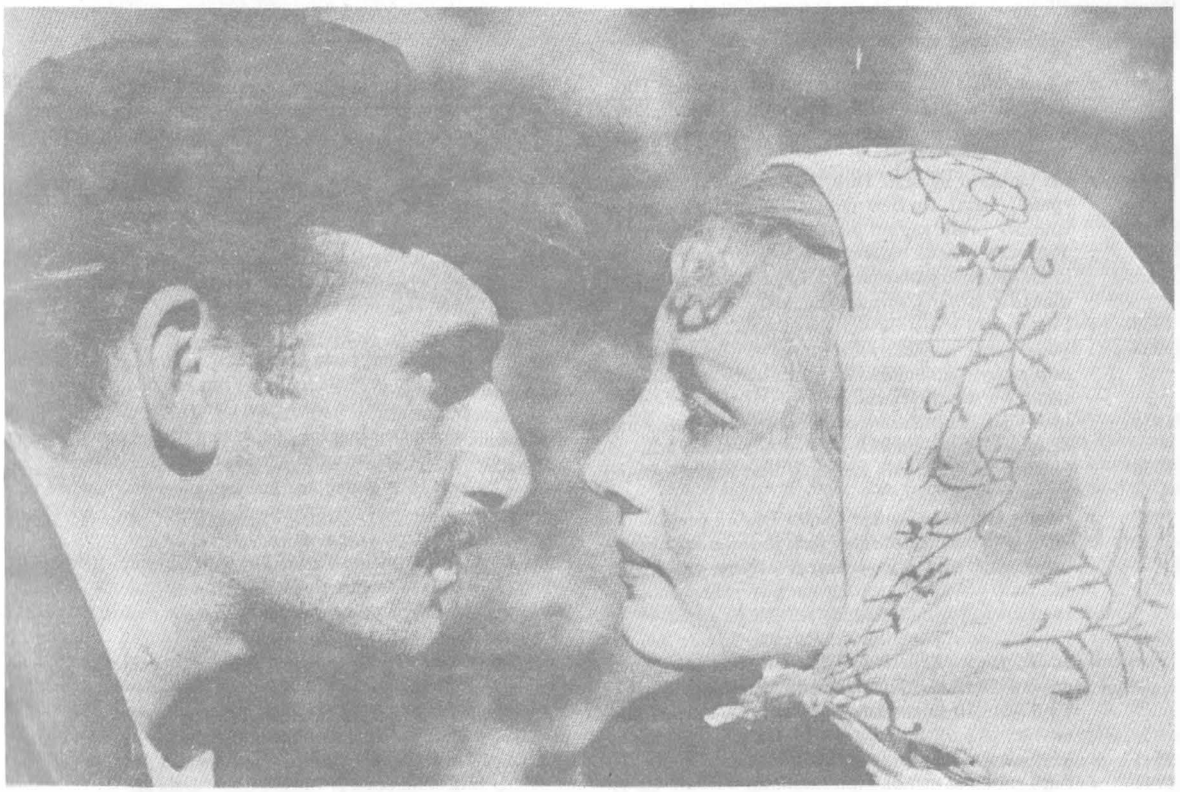

Vesel, Bataklı Damın Kızı". Muhsin Ertuğrul'un 1935 yılında kendi hesabına çevirdiği filmde Cahide Sonku ve Talât Artemel.

"Siyah Kalem". Sabahattin Eyuboğlu ile M.Ş. İpşiroğlu'nun birlikte gerçekleştirdikleri bu film, 1957 Berlin Şenliği'nde mansiyon kazandı.

1930 : Fikret Adil, *Vakit* gazetesinin haftalık eklerinde Türkiye'de ilk kez film eleştirileri yapmaya başladı. Sinemayı da kapsamına alan Belediye Kanunu yayımlandı.

1931 : M. Ertuğrul ilk sesli Türk filmi *İstanbul Sokaklarında*'yı çekti. Bu film aynı zamanda Türk sinemasının ilk ortak yapımı oldu (Türk-Mısır-Yunan).

1932 : Yapımına 1929'da başlanan *Kaçakçılar* filmi tamamlandı. M. Ertuğrul, filmografisinin en önemli yapıtı olan *Bir Millet Uyanıyor*'u çekti.

1933 : Film yapım sayısı ilk kez dörte çıktı.

1934 : Polis Vazife ve Selahiyet Kanunu ile ufak tefek bazı değişmelerle günümüze dek geçerliliğini koruyan sansürün ilk temeli atıldı.

1935 : İpek Film çalışmalarına ara verdi. M. Ertuğrul, kendi hesabına *Aysel, Bataklı Damın Kızı*'nı çevirdi.

1936 : Sinema ortamında ilk kriz belirtileri başladı. Bu yıl hiç film çekilmedi.

1937 : Nâzım Hikmet, *Güneşe Doğru* filmini çevirdi.

1938 : Sinema ve bilet fiyatlarında vergi indirimi sağlanması üzerine İpekçi Kardeşler tekrar yapıma başladı.

1939 : Filmlerin ve Film Senaryolarının Kontrolüne Dair Nizamname (Sansür Tüzüğü) yürürlüğe girdi.

1940 : Faruk Kenç'in yönettiği *Taş Parçası, Yılmaz Ali, Kıvırcık Paşa* filmleriyle Türk sinemasında "geçiş dönemi" başladı. Sinema ve sinema oyunculuğu Şehir Tiyatrosu sanatçılarının tekelinden kısmen kurtarıldı.

1941 : Marmara sözlendirme stüdyosu açıldı.

1942 : Film yapım sayısında kıpırdanmalar başladı: Bu yıl dört film çevrildi.

1943 : Osman Şevki Uludağ tarafından sinema ile ilgili kanun teklifi sunuldu. Uludağ, daha sonra bu kanun teklifini *Çocuklar, Gençler, Filmler* adlı kitabında topladı.

1944 : Baha Gelenbevi, *Deniz Kızı* filmiyle yönetmenliğe başladı. Gelenbevi, geçiş çağının tipik yönetmenlerindendir.

1945 : Şadan Kâmil, *Onüç Kahraman* ile geçiş çağı yönetmenleri arasına katıldı. Yapımevleri çoğalmaya başladı: Doğan Film, Halk Film, Atlas Film, Aind Film kuruldu.

1946 : Yapımevleri hızla çoğalırken, sinemada örgütlenme çabaları da başladı: Yerli Film Yapanlar Cemiyeti ile Sinemacılar ve Filmciler Cemiyeti kuruldu.

1947 : Turgut Demirağ *Bir Dağ Masalı* filmiyle sinemamızda ilk kez üstünyapım projesini gerçekleştirdi.

1948 : Yerli Film Yapanlar Cemiyeti, ülkemizde ilk kez Yerli Film Yarışması düzenledi. *Unutulan Sır* En İyi Film seçildi.

1949 : Lütfi Akad'ın *Vurun Kahpeye* filmi ile sinemacılar kuşağı dönemi başladı.

1950 : Sinemada tiyatrocuların egemenliği azaldı. Kenç, *Çakırcalı Mehmet Efe* ile ilk bölüklü film denemesini yaptı.

1951 : Film sayısıyla birlikte yapımevleri sayısı da arttı. Basında sinema eleştirileri yaygınlık kazandı.

1952 : Basında Türk sinemasının sorunlarına ilişkin yazılar ciddi bir biçimde yer almaya başladı. Melodram türünün öncüsü Gürses, daha sonra kendi adıyla anılacak ekolünün örneklerini vermeye başladı.

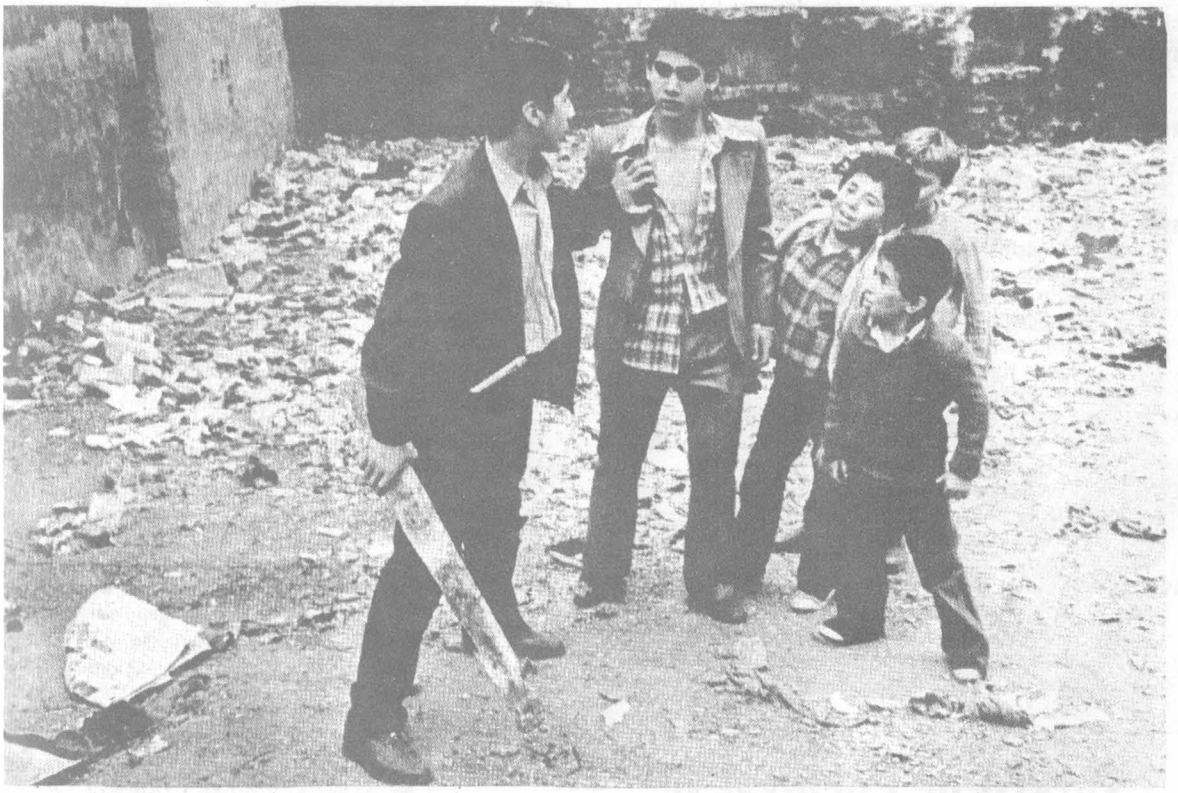

"Yusuf ile Kenan". Ömer Kavur'un yönettiği bu film, 1980 yılında Avrupa'da ödül kazanan Türk yapımlarından biri.

1953 : Türk Film Dostları Derneği yarışma düzenledi. Akad'ın *Kanun Namına*'sı En İyi Film seçildi.

1954 : İpar'ın *Bir Şehrin Hikâyesi* adlı kısa belgc filmi Berlin Film Festivali'nc katıldı. Zeki Müren'li şarkıcı filmleri akımı başladı.

1955 : Türk Film Dostları Derneği, "Türk Filmciliğinin Meseleleri" başlığı altında bir dizi konferans düzenledi.

1956 : İlk Türk sinemacısı Fuat Uzkınay öldü. Sinema üzerine ilk ciddi dergi yayımlandı: *Sinema.*

1957 : *Kamelyalı Kadın* filmi basında tartışmalara neden oldu. Sabahattin Eyüboğlu ile Mazhar Şevket İpşiroğlu'nun birlikte yönettikleri *Siyah Kalem* adlı belgesel film Berlin Film Şenliği'nde mansiyon kazandı.

1958 : Türkiye Film İmalcileri Cemiyeti, Türk sinemasının sorunlarını ve geleceğini içeren bir rapor yayımladı.

1959 : Sinema Sanatçıları Derneği kuruldu. Gazeteciler Cemiyeti, Türk Film Festivali düzenledi. Türk sinema tarihinin önemli filmlerinin saklandığı Lalc Film Stüdyosu yandı. Birçok belgc yok oldu.

1960 : *Ayşeçik* ile çocuk filmleri akımı başladı. *Denize İnen Sokak* Locarno, Karlovy-Vary ve Venedik Film Şenlikleri'nde yarışma dışı gösterildi. İlk gerçekçi film denemelerine girişildi.

1961 : İstanbul Belediyesi Sanat Festivali çerçevesinde Türk Filmleri Yarışması yapıldı: En İyi Film, *Kırık Çanaklar.* Sansürün kaldırılması konusundaki çalışmalar sonuç vermedi.

1962 : Metin Erksan'ın *Yılanların Öcü* filmi sansür tarafından yasaklandıysa da sonradan Cemal Gürsel'in emriyle gösterime girdi.

1963 : Bugünkü TV-Sinema Enstitüsü'nün ilk nüvesi olan Kulüp Sinema 7 Derneği kuruldu. Hakkında boykot kararı alınan Suphi Kaner intihar etti. *Şehirdeki Yabancı* Moskova Film Şenliği'nde gösterildi.

1964 : Metin Erksan'ın yönettiği *Susuz Yaz* Berlin Film Şenliği'nde Altın Ayı (büyük ödül) kazandı. Antalya'da film şenliği düzenlendi.

1965 : Türk Sinematek Derneği kuruldu.

1966 : FIAF yazışma üyeliğine kabul edilen Sinematek'te Turk Sineması Toplu Gösterisi yapıldı ve Türk sinemasının sorunlarına ilişkin bir dizi açıkoturum düzenlendi. Sinematek ile sinemacılar arasındaki yol ayrımı başladı.

1967 : Atıf Yılmaz'ın yönettiği *Ah Güzel İstanbul* filmi San Remo'da yapılan Bordighera Şenliği'nde özel ödül (Gümüş Ağaç Ödülü) kazandı.

1968 : Türk sinemasında renkli film furyası başladı. Kriz nedeniyle birçok yapımevi kapandı.

1969 : Film sayısında artış oldu. Bu yıl 229 film çevrildi.

1970 : *Umut* filmiyle Türk sinemasında yeni bir anlayışın ilk tohumları atıldı.

1971 : Erim Hükümeti'nde Kültür Bakanlığı görevini üstlenen Talât Sait Halman, Türk sinemasının sorunla-

➡

rına çözüm getirmek için bir danışma kurulu oluşturdu; sinema adamlarıyla bir dizi görüşme yaptı.

1972 : Adana Altın Koza Film Festivali skandalla sonuçlandı. Jürinin aldığı karar basına ve kamuoyuna açıklandıktan sonra değiştirildi. Olay, Meclis'e yansıdı.

1973 : Cumhuriyet'in 50. yılı nedeniyle Fransız yönetmen Claude Lelouch'un Türkiye ile ilgili belgesel film çekmesi çeşitli eleştirilere neden oldu. *Yedinci Sanat* ve *Gerçek Sinema* adlı dergiler yayın hayatına atıldı.

1974 : Çeşitli bakanlıkların himayesinde İstanbul ve Ankara Sinematek Dernekleri "Türkiye'de Sinema Alanının Düzenlenmesi" konulu sempozyumu düzenlediler. Sinema tarihimizin en geniş kapsamlı bu sempozyumunda 14 sorun, 48 konuşmacı tarafından dile getirildi. Sinema alanında örgütlenme çabaları hız kazandı. Kültür-İş, Film-Sen, Filmciler Derneği ve Fi-De-Ko kuruldu.

1975 : Türk Film Arşivi Kurumu, "Devlet Sinema-TV Enstitüsü"ne dönüştürüldü. Çağdışı sansüre karşı aydınların imzaladığı bir bildiri yayınlandı.

1976 : Seks filmleri furyası başladı. Acar Film Stüdyosu işçileri grev yaptı (sinema tarihimizde ikinci grev). I. İstanbul Uluslararası Sinema ve Müzik Festivali fiyasko ile sonuçlandı.

1977 : Eskisinden daha ağır hükümler içeren yeni Sansür Tüzüğü, *Resmi Gazete*'de yayımlandı. Sinema alanındaki sorunlara dikkatleri çekmek amacıyla düzenlenen, sinema adamlarıyla, bazı aydınların katıldığı İstanbul-Ankara yürüyüşü yapıldı.

1978 : Antalya Altın Portakal Film Festivali, uluslararası bir festivale dönüştürüldü. Sinema Yasası için çalışmalara başlandı. Sinema Yarkurulu oluşturuldu. Kültür Bakanlığı bünyesinde Sinema Dairesi kuruldu.

1979 : Arabesk filmler furyası başladı. Zeki Ökten'in yönettiği *Sürü* filmi Avrupa'da birçok ödül kazanarak dikkatleri Türk sineması üzerine çekti.

1980 : Zeki Ökten'in *Düşman*, Ali Özgentürk'ün *Hazal*, Ömer Kavur'un *Yusuf ile Kenan*, Erden Kıral'ın *Bereketli Topraklar Üzerinde* filmleri Avrupa'da birçok uluslararası film festivalinde ödül kazandı. Yabancı sinema dergilerinde sinemamız üzerine ciddi inceleme-araştırmalar yayımlandı.

1981 : Zeki Ökten'in yönettiği *Sürü*, Belçika'da yılın filmi seçildi. *Bereketli Topraklar Üzerinde* filmi Nantes Film Şenliği'nde ödül kazandı. İki yıl aradan sonra yapılan Antalya Ulusal Altın Portakal Film Festivali fiyasko ile sonuçlandı.

1982 : Şerif Gören'in yönettiği *Yol* filmi Cannes Film Şenliği'nde G. Gavras'ın *Kayıp* filmiyle birlikte Büyük Ödül (Altın Palmiye) kazandı.

1983 : TRT Genel Müdür Macit Akman, Halit Refiğ'in TV için çektiği *Yorgun Savaşçı* filminin bazı devlet kurumlarının emriyle yakıldığını açıkladı. Erden Kıral'ın yönettiği *Hakkari'de Bir Mevsim* filmi Berlin'de dört ödül birden kazandı.

Türkiye'de Edebiyat ve Sinema/TV İlişkileri

Atillâ Dorsay/Turhan Gürkan

Türk edebiyatının belli başlı yazarlarından yapılmış olan sinema uyarlamalarının yanı sıra, son yıllarda yazarlarımızdan yapılmış olan başlıca TV uyarlamalarını da içeren bir liste aşağıdadır. (Listede değişik çevrimlerin tarihleri ve yönetmenlerin isimleri de belirtilmiştir):

SAİT FAİK ABASIYANIK: *Bir Genç Kızın Romanı* ('Medar-ı Maişet Motoru', 1971, Safa Önal), *Müthiş Bir Tren* ('5 Türk Hikâyesi' dizisinden TV filmi, 1976, Metin Erksan), *Kumpanya* (TV dizisi, 1974, Tuncer Baytok), *Kayıp Aranıyor* (TV filmi, 1981, Safa Önal), *Baba-Oğul* (TV filmi, 1981, Safa Önal).

HALİDE EDİP ADIVAR: *Ateşten Gömlek* (İlk çevirim: 1923, Muhsin Ertuğrul/ 2. çevirim: 1950, Vedat Örfi Bengü), *Vurun Kahpeye* (İlk çevirim: 1949, Lütfi Ö. Akad/ 2. çevirim: 1964, Orhan Aksoy/ 3. çevirim: 1973, Halit Refiğ), *Yolpalas Cinayeti* (1955, Metin Erksan), *Döner Ayna* (1964, Süreyya Duru), *Sinekli Bakkal* (İlk çevirim: 1967, Mehmet Dinler/ 2. çevirim TV dizisi, 1974, *İhtiras Fırtınası* ('Handan' uyarlaması, 1983, Halit Refiğ).

SAMET AĞAOĞLU: *Bir İntihar* ('Öğretmen Gafur' hikâye kitabından, '5 Türk Hikâyesi' dizisinden TV filmi, 1976, Metin Erksan).

AHMET MİTHAT EFENDİ: *Henüz 17 Yaşında* (TV filmi, 1982, Naci Çelik- yayımlanmadı).

AKA GÜNDÜZ: *Allah Kerim* (1950, Semih Evin), *İki Süngü Arasında* (İlk çevirim: 1952, Şadan Kâmil/ 2. çevirim: 1973, Ülkü Erakalın), *Bir Şoförün Gizli Defteri* (İlk çevirim: 1958, Atıf Yılmaz/ 2. çevirim: 1977, Remzi Göntürk), *Üç Kızın Hikâyesi* (1959, Orhan Elmas), *Dikmen Yıldızı* (1962, Asaf Tengiz), *Üvey Ana* (İlk çevirim: 1967, Ülkü Erakalın/ 2. çevirim: 1971, Ülkü Erakalın).

MEBRURE ALEVOK: *Halıcı Kız* (1953, Muhsin Ertuğrul), *Leylâklar Altında* (1954, Suavi Tedü).

ÇETİN ALTAN: *Mor Defter* (1964, Nuri Ergün).

SERMET MUHTAR ALUS: *Kıvırcık Paşa* (1940, Faruk Kenç).

NEZİHE ARAZ: *Anadolu Evliyaları* (1969, Şevket Aktunç).

FİKRET ARIT: *Damga* (1948, Seyfi Havacri).

ORHAN ASENA: *Tohum ve Toprak* (TV Filmi, 1983, Daver Atabey)

CAHİT ATAY: *Sultan Gelin* (1974, Halit Refiğ), *Kuma* ('Ana Hanım Kız Hanım'dan uyarlama, 1975, Atıf Yılmaz), *Pusuda* (TV filmi, 1977, Erdoğan Erseven), *Karaların Memetleri* (TV filmi, 1981, Birol Gökçe).

CEVAT FEHMİ BAŞKUT: *Soygun* (1953, Sami Ayanoğlu), *Buzlar Çözülmeden* (1965, Nejat Saydam), *Paydos* (1968, Ülkü Erakalın).

FAKİR BAYKURT: *Yılanların Öcü* (1962, Metin Erksan).

KEMAL BEKİR: *Kaçaklar* (TV dizisi, 1983, Ünal Küpeli).

TURAN AZİZ BELER: *Sevda* (1967, Selâhattın Burçkin).

ETHEM İZZET BENİCE: *Beş Hasta Var* (1956, Atıf Yılmaz), *Yakılacak Kitap* (İlk çevirim: 1963, Süreyya Duru/ 2. çevirim: 1968, Süreyya Duru).

MUAZZEZ TAHSİN BERKANT: *Sönen Yıldız* (1956 Osman F. Seden), *Bülbül Yuvası* (İlk çevirim: 1961, Nejat Saydam/2. çevirim: 1970, Nejat Saydam), *Kezban* (İlk çevirim: 1963, Arşevir Alyanak/2. çevirim: 1968, Orhan Aksoy. Ayrıca *Kezban Roma'da, Kezban Paris'te* gibi 'devam' filmleri yapıldı), *Küçük Hanımefendi* (İlk çevirim: 1961, Nejat Saydam/2. çevirim: 1970, Ertem Eğilmez), *Mağrur Kadın* (İlk çevirim: 1962, Burhan Bolan/2. çevirim: 1970, Nevzat Pesen), *Çiçeksiz Bahçe* (1963,

Ümit Utku), *Gençlik Rüzgârı* (1964, Nejat Saydam), *Muallâ* (1964, Ülkü Erakalın), *Yılların Ardından* (1964, Arşevir Alyanak), *Aşk ve İntikam* (1965, Süreyya Duru), *Garip Bir İzdivaç* (1965, Nejat Saydam), *Sevgim ve Gururum* (1965, Süreyya Duru), *İftira* (1965, Ümit Utku), *Sabah Yıldızı* (1968, Türker İnanoğlu), *Sarmaşık Gülleri* (1968, Nejat Saydam), *Saadet Güneşi* (1970, Nejat Saydam), *Aşk Fırtınası* (1972, Halit Refiğ).

KEMAL BİLBAŞAR: *Gelinin Muradı* (1957, Atıf Yılmaz), *Cemo* (1972, Atıf Yılmaz).

RECEP BİLGİNER: *İsyancılar* (1965, Abdurrahman Palay), *Sarı Naciye* (TV filmi, 1981, Tuncay Öztürk), *Parkta Bir Sonbahar Günüydü* (TV dizisi, 1982, Hüsamettin Ünlüoğlu).

TARIK BUĞRA: *İbişin Rüyası* (TV dizisi, 1979, Sırrı Gültekin), *Yalnızlar* (TV dizisi, 1983, Hüsamettin Ünlüoğlu), *Küçük Ağa* (TV dizisi, 1984, Yücel Çakmaklı).

PERİDE CELÂL: *Kızıl Vazo* (İlk çevirim: 1961, Atıf Yılmaz/2. çevirim: 1969, Atıf Yılmaz), *Yıldıztepe* (1965, Memduh Ün).

NECATİ CUMALI: *Tütün Zamanı* (İlk çevirim: 1959, Orhon M. Arıburnu/2. çevirim: TV dizisi olarak 1974, Ahmet Pınar), *Boş Beşik* (İlk çevirim: 1952, Baha Gelenbevi/2. çevirim: 1969, Orhan Elmas), *Susuz Yaz* (İlk çevirim: 1963, Metin Erksan/2. çevirim: 1973, Yılmaz Duru), *Dilâ Hanım* ('Makedonya Hikâyeleri'nden, 1977, Orhan Aksoy), *Derya Gülü* (1979, Süreyya Duru), *Mine* (1981, Atıf Yılmaz).

BEHÇET KEMAL ÇAĞLAR: *Destan Destan İçinde* (1952, Seyfi Havaeri), *Ezo Gelin* (İlk çevirim: 1955, Orhan Elmas/2. çevirim: 1968, Orhan Elmas/3. çevirim: 1973, Fevzi Tuna).

RAKIM ÇALAPALA: *Köye Giden Gelin* (1963, Ülkü Erakalın).

ZİYA ÇALIKOĞLU: *Harmankaya* (1948, Sami Ayanoğlu).

FARUK NAFİZ ÇAMLIBEL: *Yaylâ Kartalı* (1945, Muhsin Ertuğrul).

FAZIL HAYATİ ÇORBACIOĞLU: *Satılık Piyano* (TV filmi, 1982, Uğur Erkır).

ÜMİT DENİZ: *Ölüm Perdesi* (1960, Atıf Yılmaz), *Sessiz Harp* (1961, Lütfi Ö. Akad).

SUAT DERVİŞ: *Fosforlu Cevriye* (İlk çevirim: 1959, Aydın Arakon/2. çevirim: 1969, Nejat Saydam/3. çevirim: 'Cevriyem' adıyla 1978, Memduh Ün-Ayrıca *Kıtıpiyoza Tuzak*, *Fosforlu Oyuna Gelmez* gibi, ilk filmi izleyen 'devam' filmleri yapılmıştı).

GÜNGÖR DİLMEN: *Bağdat Hatun* (TV filmi, 1982, Okan Uysaler).

FERİT EDGÜ: *Hakkâri'de Bir Mevsim* ('O' romanından, 1983, Erden Kıral).

İLHAN ENGİN: *İstanbul'da Aşk Başkadır* (1961, Süreyya Duru), *Yarın Bizimdir* (1963, Atıf Yılmaz), *Yaralı Kartal* (1965, Tarık Dursun K.)

REFİK ERDURAN: *Gün Doğarken* (1955, Orhon M. Arıburnu), *Canavar Cafer* (1975, Temel Gürsu), *Cengiz Hanın Bisikleti* (TV dizisi, 1973, Tülay Eratalay), *Deli* (TV dizisi, 1982, Hüsamettin Ünlüoğlu).

MEMDUH ŞEVKET ESENDAL: *İki Kadın* (TV filmi, 1981, Safa Önal), *Komiser* (TV filmi, 1983, Naci Çelik).

FÜRUZAN: *Ah Güzel İstanbul* (1981, Ömer Kavur).

REŞAT NURİ GÜNTEKİN: *Ankara Postası* ('Bir Gece Faciası'ndan, 1928, Muhsin Ertuğrul), *Taş Parçası* (1939, Faruk Kenç), *Duvaksız*

➡

"Vurun Kahpeye". Halide Edib Adıvar'dan uyarlama, 1964. Yön: Orhan Aksoy.

"Üvey Ana". Aka Gündüz'den uyarlama, 1971. Yön: Ülkü Erakalın.

Gelin ('Hülleci'den, 1942, Adolf Körner), *Bir Dağ Masalı* (İlk çevirim: 1947, Turgut Demirağ/2. çevirim: 1967, Turgut Demirağ), *Dudaktan Kalbe* (İlk çevirim: 1951, Şadan Kâmil/2. çevirim: 1965, Ülkü Erakalın), *Yaprak Dökümü* (İlk çevirim: 1958, Suavi Tedü/2. çevirim: 1967, Memduh Ün), *Çalıkuşu* (1966, Osman F. Seden), *Akşam Güneşi* (1966, Zafer Davutoğlu), *Sarıpınar 1914* ('Değirmen' romanından Turgut Özakman'ın yaptığı sahne oyunu uyarlamasının TV dizisi, 1976, Çetin Öner), *Kuşyemi* (TV filmi, 1981, Safa Önal), *Balıkesir Muhasebecisi* (TV filmi, 1981, Bülent Özdural/Yusuf Kurçenli), *Sönmüş Ocak* (TV filmi, 1982, Okan Uysaler), *Avukat* (TV filmi, 1983, Naci Çelik), *Yusuf ile Züleyha* ('Eski Hastalık' uyarlaması, TV filmi, 1983, Ziya Öztan).

HÜSEYİN RAHMİ GÜRPINAR: *Mürebbiye* (1919, Ahmet Fehim), *Efsuncu Baba* (1940, Aydın Arakon), *İffet* (1969, Ümit Utku), *İçgüveysi* ('Mürebbiye' uyarlaması, 1971, İlhan Engin), *Sütkardeşler* ('Gulyabani' uyarlaması, 1976, Ertem Eğilmez).

M. FARUK GÜRTUNCA: *Dokunulmaz Bu Aslana* (1952, Vedat Örfi Bengü).

MUZAFFER HACIHASANOĞLU: *Fotoğraftakiler* (TV filmi, 1982, Hüsamettin Ünlüoğlu).

NECATİ HAKSUN: *Hazal* ('Kutsal Ceza', 1979, Ali Özgentürk).

HALİKARNAS BALIKÇISI (Cevat Şakir): *Yazgı* ('İmbatla Gelen'den, 1976, Ülkü Erakalın), *Açık Denizlere Aganta* ('Aganta Burina Burinata' uyarlaması, TV filmi, 1983, Ziya Öztan).

ORHAN HANÇERLİOĞLU: *Öldüren Şehir* (1954, Lütfi Ö. Akad), *Kumpanya* (1958, Atıf Yılmaz).

RIFAT ILGAZ: *Hababam Sınıfı* (1975, Ertem Eğilmez) -ayrıca *H.S. Sınıfta Kaldı, H.S. Uyanıyor, H.S. Tatilde, H.S. Güle Güle* gibi 'devam' filmleri yapıldı).

İBNÜRREFİK AHMET NURİ (SEKİZİNCİ): *Akasya Palas* (1940, Muhsin Ertuğrul).

MUZAFFER İZGÜ: *Mahmut Mangal* (TV dizi filmi, 1980, Tünay Dane).

TARIK DURSUN K.: *Kara Gün* (1971, Bilge Olgaç), *Bağrıyanık Ömer ile Güzel Zeynep* (TV filmi, 1980, Yücel Çakmaklı), *Denizin Kanı* (TV dizisi, 1980, Yücel Çakmaklı), *Alçaktan Uçan Güvercin* (TV dizisi, 1981, Ünal Küpeli).

ESAT MAHMUT KARAKURT: *Allahaısmarladık* (İlk çevirim: 1951, Sami Ayanoğlu/2. çevirim: 1966, Nejat Saydam), *Ankara Ekspresi* (İlk çevirim: 1952, Aydın Arakon/2. çevirim: 1970, Muzaffer Aslan), *Son Gece* (İlk çevirim: 1950, Sami Ayanoğlu/2. çevirim: 1967, Memduh Ün), *Vahşi Bir Kız Sevdim* (İlk çevirim: 1954, Lütfi Ö. Akad/2. çevirim: 1972, Nejat Saydam), *Dağları Bekleyen Kız* (İlk çevirim: 1955, Atıf Yılmaz/2. çevirim: 1968, Memduh Ün), *Kadın Severse* (1955, Atıf Yılmaz), *Çölde Bir İstanbul Kızı* (1957, Faruk Kenç), *Ömrümün Tek Gecesi* (İlk çevirim: 1959, Arşevir Alyanak/2. çevirim: 1968, Nuri Ergün), *Sokaktan Gelen Kadın* (İlk çevirim: 1961, Arşevir Alyanak/2. çevirim: 1984, Orhan Aksoy), *Son Tren* (1964, Nejat Saydam), *Erikler Çiçek Açtı* (1968, Nuri Ergün), *Kadın İsterse* (1965, Nejat Saydam), *Ölünceye Kadar* (1970, Safa Önal), *Bir Kadın Kayboldu* (1971, Safa Önal).

"Yaprak Dökümü". Reşat Nuri Güntekin'den uyarlama, 1967. Yön: Memduh Ün.

"Üç İstanbul". Midhat Cemal Kuntay'dan uyarlama TV dizi filmi, 1983. Yön: Feyzi Tuna.

YAKUP KADRİ KARAOSMANOĞLU: *Boğaziçi Esrarı* ('Nur Baba', 1922, Muhsin Ertuğrul), *Kiralık Konak* (TV dizi filmi, 1979, Ünal Küpeli).

REFİK HALİD KARAY: *Çete* (1950, Çetin Karamanbey), *Sürgün* (1951, Orhon M. Arıburnu), *Nilgün* (İlk çevirim: 1954, Münir Hayri Egeli/2. çevirim: 1968, Ertem Eğilmez), *Karlı Dağdaki Ateş* (1969, Safa Önal), *2000 Yılın Sevgilisi* (1973, Ertem Görçç), *Yatık Emine*

"Sokaklardan Bir Kız". Orhan Kemal'den uyarlama, 1974. Yön: Nejat Saydam.

('Memleket Hikâyeleri'nden, 1974, Ömer Kavur).

KEMAL TAHİR: *Yorgun Savaşçı* (TV dizi filmi, 1978-83, Halit Refiğ-TRT yönetimi tarafından yakıldı).

KENAN HULUSİ: *Sazlık* ('Bir Yudum Su' kitabından, '5 Türk Hikâyesi' dizisinden TV filmi, 1976, Metin Erksan).

KERİME NADİR: *Seven Ne Yapmaz* (İlk çevirim: 1947, Şadan Kâmil/2. çevirim: 1970, Orhan Aksoy), *Hıçkırık* (İlk çevirim: 1953, Atıf Yılmaz/2. çevirim: 1965, Orhan Aksoy), *Funda* (İlk çevirim: 1958, Mehmet Dinler/2. çevirim: 1968, Mehmet Dinler), *Son Beste* (1955, Arşevir Alyanak), *Sonbahar* (1959, Nişan Hançer), *Samanyolu* (İlk çevirim: 1959, Nevzat Pesen/2. çevirim: 1967, Nejat Saydam), *Aşk Rüyası* ("Şahane Kadın', 1960, Nevzat Pesen), *Boş Yuva* (1961, Memduh Ün), *Aşk Bekliyor* (1962, Ümit Utku), *Esir Kuş* (1962, Ümit Utku), *Aşka Tövbe* (İlk çevirim: 1963, Orhan Elmas/2. çevirim: 1968, Türker Inanoğlu), *Posta Güvercini* (1965, Nevzat Pesen), *Günah Bende mi?* (1969, Nevzat Pesen), *Uykusuz Geceler* (1969, Orhan Aksoy), *Güller ve Dikenler* (1970, Nejat Saydam), *Sisli Hatıralar* (1972, Nejat Saydam), *Suya Düşen Hayal* (1972, Orhan Elmas), *Dert Bende* (1973, Orhan Elmas).

NECİP FAZIL KISAKÜREK: *Yangın Var* (1961, Lütfi Ö. Akad), *Parmaksız Salih* ('Nâm-ı Diğer Parmaksız Salih' uyarlaması, 1968, Turgut N. Demirağ), *Diriliş* (1974, Yücel Çakmaklı), *Bir Adam Yaratmak* (TV dizisi, 1977, Yücel Çakmaklı), *Bir Yürek Satıldı* (TV filmi, 1979, Bülent Özdural).

SAMİM KOCAGÖZ: *Kalpaklılar* (1959, Nejat Saydam).

YAMAN KORAY: *Kanlı Deniz* ('Deniz Ağacı', 1974, Orhan Elmas).

KERİM KORCAN: *Linç* (1970, Bilge Olgaç).

İHSAN KOZA: *Senede Bir Gün* (İlk çevirim: 1947, Ferdi Tayfur/2. çevirim: 1965, Ertem Eğilmez/3. çevirim: 1971, Ertem Eğilmez), *İstiklâl Madalyası* (1948, Ferdi Tayfur), *Kanlı Döşek* ('O Gece', 1949, Baha Gelenbevi), *Zümrüt* (1949, Lütfi Ö. Akad).

ABDULLAH ZİYA KOZANOĞLU: *Kızıltuğ* (1952, Aydın Arakon), *Kolsuz Kahraman* (1966, NEjat Saydam), *Gültekin* (1969, Mehmet Aslan).

MİDHAT CEMAL KUNTAY: *Üç İstanbul* (TV dizi filmi, 1983, Feyzi Tuna).

AYLA KUTLU: *İzinli* (TV filmi, 1983, Okan Uysaler-yayımlanmadı).

MEHMET RAUF: *Casus* ve *Pençe* (İkisi de 1917, Sedat Simavi).

AFET MUHTEREMOĞLU (ILGAZ): *Annem Annem* (TV dizisi, 1980, Kartal Tibet).

MUSAHİPZADE CELAL: *Aynaroz Kadısı* (1939, Muhsin Ertuğrul), *Bir Kavuk Devrildi* (1939, Muhsin Ertuğrul), *Balaban Ağa* (TV dizisi, 1979, Hüsamettin Ünlüoğlu).

NAMIK KEMAL: *Vatan ve Namık Kemal* ('Vatan Yahut Silistre' uyarlaması, ilk çevirim: 1951, Talât Artemel/Sami Ayanoğlu/Cahide Sonku/2. çevirim: 1969, Duygu Sağıroğlu), *İntibah, veya Sergüzeşt-i Ali Bey* (TV filmi, 1982, Naci Çelik).

AZİZ NESİN: *Yaşar Ne Yaşar Ne Yaşamaz* (İlk çevirim: 1974, Ergin Orbey/2. çevirim: TV dizisi olarak 1974, Çetin Öner), *Seyahatname* (TV dizisi, 1979, Atıf Yılmaz), *Gol Kralı Cafer* ('Sait Hopsait' uyarlaması, 1980, Kartal Tibet), *Zübük* (1980, Kartal Tibet).

TURAN OFLAZOĞLU: *Dördüncü Murat* (TV dizisi, 1981, Yücel Çakmaklı).

ORHAN KEMAL: *Suçlu* (1960, Atıf yılmaz), *Avare Musıafa* ('Devlet Kuşu'ndan, ilk çevirim: 1961, Memduh Ün/2. çevirim: *Devlet Kuşu* adıyla 1980, Memduh Ün), *El Kızı* (1966, Nejat Saydam), *Üç Tekerlekli Bisiklet* ('Sokakların Çocuğu'ndan, ilk çevirim: 1964, Lütfi Ö. Akad/Memduh Ün/2. çevirim: *Kaçak* adıyla, 1982, Memduh Ün), *Vukuat Var* (1972, Nejat Saydam), *Mahpus* (1973, Nejat Saydam), *Sokaklardan Bir Kız* (1974, Nejat Saydam), *Bereketli Topraklar Üzerinde* (1979, Erden Kıral), *Yalancı Dünya* (TV dizisi, 1983, Ünal Küpeli).

YUSUF ZİYA ORTAÇ: *Binnaz* (1919, Ahmet Fehim).

FİKRET OTYAM: *Toprak* (1953, Nedim Otyam).

ÖMER SEYFETTİN: *Kara Peçe* (1970, Memduh Ün), *Pembe İncili Kaftan, Topuz, Ferman, Diyet* ('Ömer Seyfettin Hikâyeleri', TV filmleri, 1975, Lütfi Ö. Akad).

VASIF ÖNGÖREN: *Asiye Nasıl Kurtulur?* (1973, Nejat Saydam).

TURGUT ÖZAKMAN: *Duvarların Ötesi* (1964, Orhan Elmas), *Tussuz Deli Bekir* (1972, Yılmaz Atadeniz), *Keloğlan* ('Keloğlan' radyo oyunundan, 1971, Süreyya Duru -Ve bunu izleyen *Keloğlan Aramızda, Keloğlan ve Can Kız* gibi 'devam' filmleri).

OĞUZ ÖZDEŞ: *Aşk Izdıraptır* (1954, Atıf Yılmaz), *Uçurum* (1957, Sırrı Gültekin), *Kadın Asla Unutmaz* (1961, Asaf Tengiz), *Dağ Başını Duman Almış* (1964, Memduh Ün), *Gecekondu Rüzgârı* (1972, Sırrı Gültekin).

EKREM REŞİT REY: *Deli-Dolu* (TV filmi, 1981, Ünal Küpeli).

OKTAY RİFAT: *Bir Kadının Penceresinden* (TV filmi, 1980, Ünal Küpeli).

SABAHATTİN ALİ: *Hanende Melek* ('5 Türk Hikâyesi' TV dizisinden, 1976, Metin Erksan).

GÜZİDE SABRİ: *Ölmüş Bir Kadının Evrakı Metrukesi* (İlk çevirim: 1956, Metin Erksan/2. çevirim: "Ölmüş Bir Kadının Mektupları" adıyla, 1969, Ülkü Erakalın), *Yaban Gülü* (İlk çevirim: 1961, Ümit Utku/2. çevirim: 1970, Ülkü Erakalın), *Hicran Gecesi* (1968, Osman F. Seden).

PEYAMİ SAFA: *Sözde Kızlar* (İlk çevirim: 1924, Muhsin Ertuğrul/2. çevirim: 1968, Nejat Saydam), *Cumbadan Rumbaya* (1961, Turgut N. Demirağ), *Sabahsız Geceler* (1968, Ertem Göreç), *Dokuzuncu Hariciye Koğuşu* (1968, Nejat Saydam).

SAFFET NEZİHİ: *Zavallı Necdet* (1961, Nevzat Pesen).

➡

"Keşanlı Ali Destanı". Haldun Taner'den uyarlama, 1964. Yön: Atıf Yılmaz.

SAMİPAŞAZADE SEZAİ: *Sergüzeşt* (TV filmi, 1983, Naci Çelik).
ABBAS SAYAR : *Yılkı Atı* (TV filmi, 1976, Hüseyin Karakaş/Ünal Küpeli).
HİDAYET SAYIN: *Pembe Kadın* (1966, Atıf Yılmaz.
ZEYYAT SELİMOĞLU: *Delikan* ('Deprem' uyarlaması, 1982, Atıf Yılmaz).
SELAMİ İZZET SEDES: *Aşkım Günahımdır* (1958, Ertem Göreç).
MURAT SERTOĞLU: *Efelerin Efesi* (1952, Şakir Sırmalı), *Atçalı Kel Mehmet* (1964, Asaf Tengiz), *Dağlar Bizimdir* (1964, Nejat Saydam).
SEDAT SİMAVİ: *Hürriyet Apartmanı* (1946, Talat Artemel).
SERVER BEDİ: (Peyami Safa'nın bazı romanları için takma adı): *Cingöz Recai* (İlk çevirim: 1954, Metin Erksan/2. çevirim: 1969, Safa Önal).
MÜKERREM KÂMİL SU: *Ateşten Damla* (1960, Memduh Ün).
GÜNER SÜMER: *Bozuk Düzen* (1965, Haldun Dormen).
OSMAN ŞAHİN: *Kızgın Toprak* ('Musallim ile Kuşdc' hikâyesinden, 1973, Feyzi Tuna), *Firaun Cinleri* ('Kırmızı Yel' hikâyesinden, 1977, Korhan Yurtsever), *Tomruk* (1982, Şerif Gören), *Derman* (1983, Şerif Gören).
ZİYA ŞAKİR: *Allahın Cenneti* (1939, Muhsin Ertuğrul), *İstiklâl Savaşı* ('Ruhların Mucizesi'. 1954, Hayri Esen), *Ebediyete Kadar* (1955, Turgut Etingü).
ŞEMSETTİN SAMİ: *Taaşşuk-i Talât ve Fitnat* (TV filmi, 1982, Naci Çelik).
ŞÜKÛFE NİHAL: *Domaniç Yolcusu* ('Unutulan Sır', 1948, Şakir Sırmalı).
HALDUN TANER: *Bir Aşk Hikâyesi* ('Tuş', 1955, Şadan Kâmil), *Keşanlı Ali Destanı* (1964, Atıf Yılmaz), *Gözlerimi Kaparım Vazifemi Yaparım* (TV filmi, 1980, Birol Gökçe-yayımlanmadı), *Fazilet Eczanesi* (TV dizisi, 1983, Tülay Eratalay), *Aptal Kahraman* ('Keşanlı Ali Destanı' uyarlaması, 1983, Ümit Efekan).
AHMET HAMDİ TANPINAR: *Geçmiş Zaman Elbiseleri* ('Abdullah Efendi'nin Rüyaları' kitabından, '5 Türk Hikâyesi' TV dizisinden, 1976, Metin Erksan).
NİZAMETTİN NAZİF TEPEDELENLİOĞLU: *Bir Millet Uyanıyor* (İlk çevirim: 1932, Muhsin Ertuğrul/2. çevirim: 1966, Ertem Eğilmez), *Kara Davut* (İlk çevirim: 1953, Mahir Canova/2. çevirim: 1967, Tunç Başaran).
ERDOĞAN TOKMAKÇIOĞLU: *Bodrum Hâkimi* (1976, Türkân Şoray).
KEMALETTİN TUĞCU: *Ayşecik* (1960, Memduh Ün- ve bunu izleyen tüm 'Ayşecik' serisi filmleri), *Yüz Karası* (1964, Yılmaz Atadeniz).
FERİDUN FAZIL TÜLBENTÇİ: *Yavuz Sultan Selim Ağlıyor* (1953, Sami Ayanoğlu).
REFİİ CEVAT ULUNAY: *Sayılı Kabadayılar* (İlk çevirim: 1965, Hasan Kazankaya/2. çevirim: 1974, Remzi Cöntürk).
HALİT ZİYA UŞAKLIGİL: *Kırık Hayatlar* (1969, Halit Refiğ), *Aşk-ı Memnu* (TV dizisi, 1975, Halit Refiğ).
VÂLÂ NURETTİN (VÂ-NÛ): *Yılmaz Ali* (1940, Faruk Kenç), *Zifaf Gecesi* (1963, Hüsnü Cantürk).
YAŞAR KEMAL: *Beyaz Mendil* (İlk çevirim: 1955, Lütfi Ö. Akad/2. çevirim: *Beyaz Güller* adıyla 1968, Süreyya Duru), *Kara Çalı* (1956, Sami Ayanoğlu), *Namus Düşmanı* ('Dükkâncı' uyarlaması, 1957, Ziya Metin), *Alageyik* (İlk çevirim: 1959, Atıf Yılmaz/2. çevirim: 1969, Sürcyya Duru), *Karacaoğlan'ın Kara Sevdası* (1959, Atıf Yılmaz), *Urfa-İstanbul* (1968, Nuri Ergün), *Ağrıdağı Efsanesi* (1975, Memduh Ün), *Kanal* ('Tencke' uyarlaması, 1978, Erden Kıral), *Yılanı Öldürseler* (1981, Türkân Şoray), *İnce Memed* (1983, Peter Üstinov).
MAHMUT YESARİ: *Sürtük* (İlk çevirim: 1942, Adolf Körner/2. çevirim: 1965, Ertem Eğilmez/3. çevirim: 1970, Ertem Eğilmez).
RAGIP ŞEVKİ YEŞİM: *Kerem ile Aslı* (İlk çevirim: 1942, Adolf Körner/2. çevirim: 1971, Orhan Elmas).
BEKİR YILDIZ: *Baba* (filmin ilk bölümü Yıldız'ın bir hikâyesinden alınmıştır/1972, Yılmaz Güney), *Bedrana* (1974, Sürcyya Duru), *Kara Çarşaflı Gelin* (1975, Süreyya Duru).
ALİ YÖRÜK: *Çatallı Köy* (1968, Ülkü Erakalın).

"Kırık Hayatlar". Halit Ziya Uşaklıgil'den uyarlama, 1965. Yön: Halit Refiğ.

SİVİL TOPLUM VE KURUMLARI

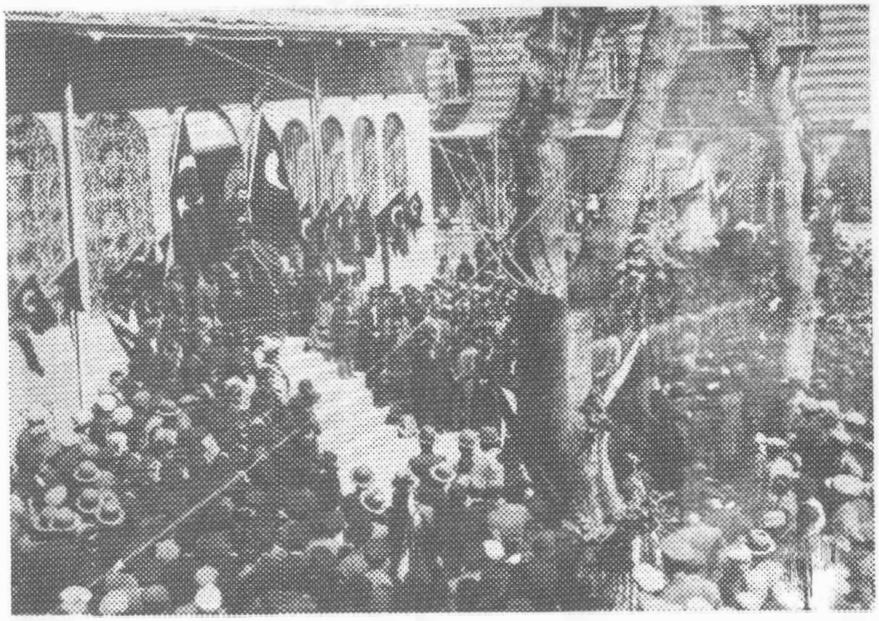

Sivil Toplum

Prof.Dr. Şerif Mardin

Çerçeve Yazı

Sivil Toplum ve Türkiye
Murat Belge

Bu konuda ayrıca *Aydınlar, Batılılaşma, Dernekler, Günlük Hayat, Kooperatifçilik, Kültür, Odalar, Siyasal Gelişmenin Evreleri, Yerel Yönetimler* **maddelerine bakınız.**

Sivil Toplum

Şerif Mardin

"Sivil Toplum" Kavramı

"Sivil toplum", Batı'dan aldığımız siyasetle ilgili kavramlar arasında, ülkemizde en çok yanılgı yaratanlardan biridir. Kavramın karşıtı, birçok kez zannedildiği gibi, "askerî" toplum değildir. Terimin vurgusu "şehir âdabı"dır, karşıtı, olsa olsa "gayrımedenî" olabilir. "Sivil toplum"daki "sivil"in kökü şehir hayatının beraberinde getirdiği hakları ve yükümlülükleri ifade eder. Bu vurguyu anlama yolunda bir başlangıç noktası olarak şehirlilik âdabının -bir bakıma- sistematikleştirilmesi olan Justinien'in *Corpus Juris Civilis*'ini alabiliriz (6. yüzyıl). Bu hukuk kodu Roma'da ve erken Bizans'ta şehir ilişkileri çerçevesi içinde teşekkül eden bir hukuk düzeninin ifadesidir. Batı Avrupa'da, 12. yüzyıldan itibaren şehirlerin yeniden önem kazanmaya başlamasıyla, şehir hayatını düzenleyen Roma Hukuku yeniden kullanılmaya başlanmıştır. Fakat bu canlanmanın beraberinde getirdiği "sivil" köklü kavram ve uygulamalar, bu defa yepyeni bir dinamik de oluşturdu. 17. ve 18. yüzyılda Batı düşünürleri arasında bu kökün artık "hürriyet"lerden söz açıldığında kullanılmaya başlandığını görüyoruz. "Sivil toplum" etrafında kümelenen tarihî ve felsefî kavramlar ise Hegel'in ve Marx'ın kullanımlarında ortaya çıkmıştır. Böylece kavramın, 1) Bir "medenîlik" anlayışıyla 2) Batı Avrupa'nın toplumsal tarihinde çok önemli bir sosyal tarih aşamasıyla, 3) Tarih felsefesi alanında bir tartışmayla ilgili olduğu görülüyor.

Bir Batı Toplumsal Aşaması Olarak "Sivil Toplum"

Batı yakın tarihinin belirleyicilerinden biri, feodal düzendir. Feodal düzenin siyasî açıdan en önemli karakteristiği ise dağınık ve dağılmış bir sistem olmasıdır. Feodalizmi düşündüğümüz zaman önümüze gelen imgelerden biri, zayıf bir kral ve ülke içinde asayişin feodal asiller sınıfı tarafından sağlanmasıdır. Feodalizmin bu aşamasında, Avrupa'nın çoğu yerinde şehirler ve şehir hayatına bağlı olan ticaret son derece sönük bir varlık göstermektedir. Çizdiğimiz bu tablodaki ilk önemli değişiklikler de şehirlerin ve ticaretin yeniden canlanmasına bağlıdır. Bu gelişme feodal sisteme en ağır darbeyi indirmiştir. Gelişmeyi 12. yüzyıldan itibaren izlemeye başlayabiliyoruz. Değişikliği yaratan çapraşık etkenler arasında, ortaçağda güvenliğin artmasıyla gelişen ziraati ve ziraat için gerekli olan ve yalnız şehirlerde imal edilebilen ziraat aletlerinin şehir imalâtındaki rolünü sayabiliriz.

Şehirlerin gelişmesiyle birlikte ticaret de geliştiğinden, şehir faaliyeti toplumun

SİVİL TOPLUMUN İLK NÜVESİ: Erken ortaçağda hiçbir varlık gösteremeyen şehirler, 12. yüzyıldan itibaren ticaretin ve tarımın gelişmesiyle birlikte canlanmaya başladılar. Doğmakta olan bu yeni zenginlik kaynağını hem korumak hem de ondan yararlanmak isteyen soylular sınıfı, şehir burjuvazisiyle bir uzlaşmaya gitmek zorunda kaldı ve burjuvazi şehirlerin yönetiminde çok geniş bir özerklik kazandı. Bu özerklik sonucu ortaya çıkan hukuk ve kurumlar sivil toplumun ilk nüvesini oluşturdu.

tümü için yeni bir zenginlik kaynağı oldu. Feodal asiller de o zamana kadar göremedikleri ve mekanizmasını bilemedikleri bu yeni kaynaktan yararlanmak istediler. Fakat yararlanabilmeleri için tüccarın, küçük esnafın ve üreticinin korunması gerekiyordu. Şehrin üretken sınıflarıysa asillere verdikleri yeni imkânların karşılığını almak istiyorlardı. Böylece, asillerle şehir ahalisi arasında bir uzlaşma ortaya çıktı. Şehirliler şehir hayatının sürdürülmesini mümkün kılacak haklar ve imtiyazlar istediler ve bunları elde ettiler. Bu hakların başta gelenleri, asillerin şehir hayatına karışmamaları, şehirlerin kendi milislerini (askerî güçlerini) örgütleyebilmeleri, hukuk kurallarının şehir duvarları içinde şehrin tayin ettiği şekilde işleyebilmesi ve kendi mahkemelerini kurabilmeleriydi. Bu aşamada ortaya çıkan şehir özgürlükleri, Batı tarihsel gelişmesinin en önemli karakterlerinden birini oluşturur. Verilen hakların her birine bir "hürriyet" adını verirsek, belirli bir "hürriyet" anlayışının şehirlerde odaklaşmaya başladığını da hatırlarız. Bu haklar içinde belki en önemlilerinden biri şehir içinde oluşan grupların, bu grubu teşkil eden fertlerden ayrı olarak, bir "hükmî şahsiyet" kimliği kazanabilmesi ve bu kolektif kimlikle, kimliğin verdiği savunma kabuğunun arkasına sığınarak iş yapabilmeleriydi. Burada hemen belirtmemiz gereken bir husus, bu tip "hürriyet"lerin Osmanlı İmparatorluğu'nda son derece güdük kaldığıdır.

Osmanlı "kamu hukuku"nda hükmî şahsiyet bir dereceye kadar dinî birimlerin kazandığı bir hüviyettir. Ancak, ilerde göreceğimiz gibi, Batı'da hükmî şahsiyetin çok daha geniş bir boyut kazanması, genel olarak ülkenin "vatandaş" haklarının tabiî bir boyutu sayılması Osmanlı İmparatorluğu'nun "klasik" devirleri yapısında yoktur.

İmtiyazlar sayesinde bir "hükmî şahsiyet" kazanan şehirlerin kendileri de bundan sonra kendi kendilerini idare eden birimler olarak geliştiler. Birkaç şehir aynı amaçlar etrafında birleşince de ortaçağ asillerinin hiç beklemedikleri güç kümelenmeleri ortaya çıktı. Asiller, ortaçağdan kalma kurumları, gelişen yeni süreç doğrultusunda şekillendirmeyi kabul etmek zorunda kaldılar. Sonuç olarak şehirde, şehrin dışına taşarak bir *bölge*'nin yargı fonksiyonunu üzerine alan yeni yargı organları (*parlements*'lar) ve yeni danışma organları (*etats*'lar) ortaya

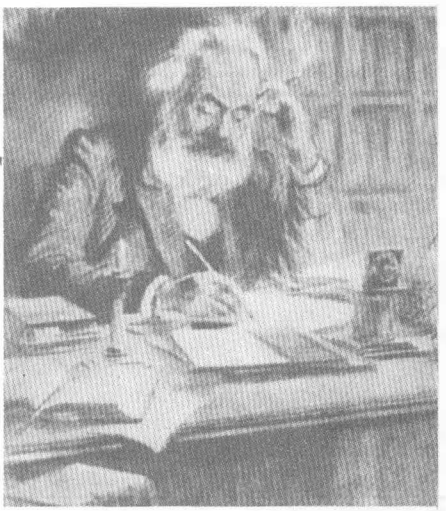

HEGEL VE MARX'A GÖRE SİVİL TOPLUM: Hegel'e göre "sivil toplum" kazanç, şahsi mutluluk ve kişi statüsünün korunması gibi hayat kesitlerinin toplu olarak yaşanmış şeklinin ifadesidir. Bu şeklin simgelediği boyut insanların egoistliklerinin oluşturduğu boyuttur. Bu "çıkarlar sistemini" düzenleyecek tarafsız bir güce ihtiyaç vardır, bu güç de devlettir. Marx ise devletin iktisadi çıkarlardan soyutlanamayacağını, sivil toplumla devletin belli bir birliktelik içinde ele alınmasının doğru olduğunu savunmuştur. Her iki düşünürde de sivil toplumun yalnız bazı sınıflara değil, genel olarak özerk grup şeklinde örgütlenmeye olanak tanımış olmasını yadsıma eğilimi vardır.

çıktı. Avrupa'da genel bir gelişme olarak karşımıza çıkan bu kurumların yetkileri feodal-sonrası Batı dünyasında meşruiyetin -hiç olmazsa zımnen ve bir dereceye kadar yeni gelişmekte olan devlet teorilerinde- üçlü bir kaynaktan oluşturulmasını sağladı. Bu üçlü egemenlik kaynağında şunları biliyoruz: 1) Şehirlerle irtibat kurarak asillere karşı yeni buldukları bu güç kaynağıyla güçlerini pekiştirmeye çalışan krallar, 2) *Etats*'larda temsil edilen eski feodal sınıfların devamı kilise ve asiller, 3) Şehir önderlerinin çıkarlarını ortaya çıkaran *etats*'ların "üçüncü kamarası" ve genede -hukukçulardan teşekkül etmesi açısından- aynı güçlerin dünya görüşünü büyük çapta yansıtan bölgesel yargı ve hukukî tefsir organları (*parlement*'lar).

Görüldüğü üzere, bu noktada, feodal devirlerde asiller arasında şahsî anlaşmalara bağlı olan kamu düzeni yavaş yavaş bir *coğrafî alanı* kapsamaya başlıyor. Şahısların anlaşmaları olmaktan çıkıp "kamu" gibi bir soyut kavramla ilgisi oranında da değişiyor, özetle yepyeni bir varlık olarak ortaya çıkmaya başlıyor. Bu sistemin Avrupa'da görülen genel çizgilerine Alman kamu hukukunda *Ständestaat* sistemi denmiştir; fakat kavramın Batı'daki bir toplumsal evreyi ifade etmesi bakımından daha genel bir kullanımı mevcuttur.

Bütün bunlar olurken, Avrupa'da taşra kapsamındaki küçük birimlerin gittikçe büyüyen bir krallıklar sistemi haline gelmeleri bir diğer yenilik çığırı açtı. Başlangıçta, krallar şehirlerle birlikte çalışmışlardı. Fakat yeni devletler sistemi içinde her millî devletin kendisini millî sınırları içinde savunması sorunu durumu değiştirdi. Şehir ahalisinin millî savunma konularıyla ilgilenmesi mümkün değildi. Savunma -ve saldırı- örgütlenmesinin bir merkezden idare edilmesi gerekiyordu. Eski milislerin yerini millî bir ordu almaya başlamıştı. Şehir ahalisi bu değişikliği desteklemeye hazırdı ve destekledi de. Ancak, krallar bu sayede güçlendikçe şehir ahalisinden "hürriyetleri" yavaş yavaş geri almaya başladılar. Böylece, *Ständestaat* sistemi gittikçe güçlenen bir merkeziyetçi-bürokratik devletler sistemine dönüştü. Fakat şehirlere verilen imtiyazların izi Batı Avrupa'da hiçbir zaman tamamen silinmedi. Devlet ne kadar güçlenirse güçlensin, üretici sınıfların desteğine muhtaçtı. Yeni devletler şehirlilerin iktisadî verimliliğini kısıtlayan uygulamalardan kaçındılar. Orta sınıfların palazlanmasına yol açık bırakıldı. Hatta orta sınıflardan çok fazla fedakârlık istendi-

ği zaman, devletle orta sınıflar arasında bir çatışma çıktı. İngiltere'de 1640'ların ayaklanması, Fransa'da 1789 ayaklanması (değişik bir bileşimi olmasına rağmen) genelinde bu çatışmaların ürünü olarak gösterilebilir.

İktisadî sınıfların devlet birimi içindeki bu özerklikleri bize "sivil toplum"la -kavramı tarihî bir gelişme açısından incelediğimiz zaman- neler kastedildiğini anlatır.

Anahatlarını anlattığımız dengede, böylece, a) devlet dışındaki hayatın akışının garanti altına alınması ve b) iktisadî faaliyetlerin millî hayatın çerçevesi içinde bile bir özerkliğe sahip olması gibi unsurların belirdiğini görüyoruz.

Çağdaş Sivil Toplum Kavramı

17. ve 18. yüzyıllarda Batı Avrupa düşünürlerinin "sivil" köklü ifadeler ("sivil hürriyetler" gibi) kullanmaya başladıklarını görüyoruz. Bu ifadeler *Ständestaat* zamanında elde edilen hürriyetlerin daha genel bir plana intikal ettirilerek kamu hayatının gerekli bir özelliği olarak göstermenin aldığı yeni bir biçimdir. Şimdi sivil toplum teorilerde bir medeniyet aşaması olarak ele alınmaktadır. Toplumun vurgulanan özelliği de, "siyasî"nin sultasından kurtulabilmiş ilk toplumsal sistem oluşudur. Sivil Batı'nın bütün "hürriyet" anlayışında, "siyasî güçlerin sultasından kurtulma" bu kökeni dolayısıyla önemli bir yer kapsar. Gene Osmanlı İmparatorluğu ve devrimiz Türkiyesi'yle bir karşılaştırma yaparsak, bu "kurtulma" fikrinin bizde hiçbir zaman Batı'da olduğu kadar derin köklere sahip olmadığı görülür.

Alman filozofu Hegel (1770-1830), Batı'nın "sivil toplum" anlayışına katılmış bir düşünürdür. Fakat aynı zamanda görüşe önemli değişiklikler getirmiştir. Hegel'e göre "sivil toplum", kazanç, şahsî mutluluk ve kişi statüsünün korunması gibi hayat kesitlerinin toplu olarak yaşanmış şeklinin ifadesidir. İnsanların tek tek yararlandıkları yaşam yönleri bu yolla kolektif bir şekil alır. Ancak bu kolektif şekil kendi başına yeterli değildir, zira bu biçimlerin simgelediği boyut insanların

Sivil Toplum ve Türkiye

Murat Belge

"Sivil toplum" kavramı ve ayrıca "sivil toplum/politik toplum" ayrımı, günümüzde önemli bir teorik tartışma konusudur. Bu kavramları kullanmış olan yazarlarda edindikleri değişik anlamların incelenmesinin yanı sıra, toplumu anlamakta böyle kavramların geçerliliğini tartışanlar da vardır. Fakat burada tartışmanın teorik ayrıntılarına girilmeksizin "sivil toplum" kavramı, daha gevşek bir bağlam içinde ele alınabilir. Bu kavramla anlatılmak istenen somut gerçeklik, Batı toplumlarının tarihî gelişme çizgilerinin bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Genel olarak, bugün Batı'nın çeşitli endüstrileşmiş toplumlarında gözlemlenen demokratik yapıyı, devletin kurumlarının dışında, toplumun kendi kendini yönlendirme geleneğini anlatmaktadır. Kavram böyle oldukça gevşek bir tanım içinde ele alındığında, Türkiye'de uzun süredir yaşanan "Batılılaşma" hareketinin de, bir anlamda, "sivil toplum"a varma gibi bir özlemle içiçe ilerlediği söylenebilir. Ne var ki, bu özlemin, "Batılılaşma" deyiminin daha dolaysız biçimde içerdiği "teknolojik üstünlük", "sağlam ekonomik yapı", "maddî refah" gibi kavramlar kadar vurgulu olmadığı da görülür. Öte yandan, "Batılılaşma"nın dolaysız hedefi olmamakla birlikte, öncelikle erişilmek istenen maddî rahatlıkların yanında "sivil toplum" yaşama tarzının da ulaşılacak bir model olması kaçınılmazdır.

Özellikle Cumhuriyetle birlikte, bu hedefe erişmek için bilinçli denebilecek çabalara girildiği görülür. Cumhuriyet rejiminin kendisi ve onun yaşayışının temellerini düzenleyen anayasa, "sivil toplum" kavramına uygun toplumsal biçimlenmelerdir. (Gerçi Batı'da "sivil toplum" olarak sınıflandırdığımız toplumlar arasında monarşiler de var, ama bu monarşilerin varlığının eski mutlakiyetçi yönetim biçimleriyle herhangi bir ilişkisi kalmamıştır ve ancak bir gelenek, bir simge olarak yaşadıkları için "sivil toplum" kurumlarıyla çelişmemektedirler.)

Cumhuriyetin özellikle belirli yasal düzenlemeleri Türkiye'de bir "sivil toplum" kurulabilmesi için gerekli ortamın temellerini atmaktadır. Bunların arasında ilk başta sayılabilecekler Medenî Kanun ile Ceza Kanunu'dur (Anayasadan sonra). Ceza Kanunu, tarihimizde ilk olarak, suç kavramını sistematikleştirir ve ayrıca *suçlunun psikolojisi* kavramını gündeme getirir. Medenî Kanun ise, bireyler arası ilişkileri ve özellikle aile kurumunu çağdaş ilkelere göre yeniden düzenlemesi bakımından "sivil toplum" için elverişli bir zemin oluşturur. Her iki yasa da aslında Batı toplumlarından alınmıştır ve Türkiye'ye uydurulmak üzere bazı değişikliklerden geçirilmişlerdir. Başka Avrupa ülkelerinde görülen benzer yasalarla karşılaştırıldığında bunlar, yani İtalya'nın ceza kanunu ile İsviçre'nin medenî kanunu, en ileri örnekler değildir. Gelgelelim, Türkiye'nin geleneksel yapısında ilerici, en azından değiştirici bir etkileri olacağı açıktır (ve nitekim olmuştur). Değiştirici nitelikleri, varolan toplumsal ilişkileri, farklı türden yeni toplumsal ilişkilere dönüştürmeyi amaçlamalarında gözlemlenebilir.

Daha sonra, çok partili politik düzene geçilmesiyle birlikte politik partilerin ortaya çıkması, daha yakın dönemlerde çeşitli meslek kuruluşlarının, sendikaların, derneklerin oluşması, gene "sivil toplum" yapısı içinde görülen kurumların benzerlerini Türkiye'de de yaratmıştır. Bütün bunlara rağmen, Türkiye'de, Batı Avrupa'da görülen "sivil toplum" aşamasının gerçekleşmiş olduğunu söylemek güçtür.

Bu durum belki şöyle açıklanabilir. Türkiye'nin, Osmanlı devletinde başlayan ve daha çok Batılılaşma yönünde ilerleyen değişme sürecinde, itici güç her zaman devlet elindeydi. Devletin toplumu -Batı yönünde- değiştirme çabasında başlıca aracı ise, "hukuk" kurumu, yani çıkarılacak çeşitli yasalardı. Gelgelelim, böyle bir süreç, Batı tarihinde "sivil toplum" deyimi ile anlatılmak istenen yapıyı oluşturan süreçle benzeşmemekte, hatta onunla çelişmektedir. Çünkü Batı'da "sivil toplum", devlet düzenlemesi ile, karşıtı olarak kullanılan deyime de yer verilecek olursa, "politik toplum"un müdahalesiyle kurulmamış, tersine, bu yapıya karşı direnerek ve kendi özerkliğini kabul ettirerek bir gerçeklik haline gelebilmiştir. Türkiye'nin yaşadığı "Batılılaşma" süreci bir "sivil toplum"a erişme çabası olarak ele alınacak olursa, sürecin çelişkisi burada yatmaktadır. En azından, Batı'nın kendisinin gelişmesine norm olarak bakılırsa, bu bir çelişki biçiminde ortaya çıkar: "Sivil toplum", yasa ile yaratılamaz. Oysa Türkiye'nin kendi özgül biçimlenmesinde, sürekli olarak bu yol denenmiştir.

Böylece yasalar ve genel olarak hukuk, yeni Türkiye'de yetişen aydınların bilinçliliklerinde önemli ve hatta belirleyici bir yer almıştır. Bunun sonucunda, kaçınılmaz olarak, "sivil toplum"dan çok "bürokratik toplum" denilebilecek bir yeni modele varılmıştır. Örneğin çok-partili rejime geçiş, "partiler kanunu" ile birlikte olmuştur. Yükseköğrenim kurumlarının oluşması için bir üniversite yasası, devletin iletişim kurumunun tarafsız bir biçimde işlemesi için bir "TRT yasası" gerekli olmuştur. Batı ülkelerine baktığımız zaman, bütün bu kurumların çok öncelerden beri, asgarî ölçüde tutulan hukukî düzenlemelerle ortaya çıktığı görülür.

"Sivil toplum" modeli, uzun süre boyunca Batılaşmacı yönetici kadroların ideali olmakla birlikte, onun ortaya çıkması için topluma verilmesi gereken özerklik de tehlikeli görülmüş ve sonuç olarak "sivil toplum" yapıları Türkiye'de ancak kısmen yerleşebilmiştir.

egoistliklerinin oluşturduğu boyuttur. Bu "çıkarlar sistemi"ni düzenleyen bitaraf bir güce ihtiyaç vardır. Tarih böyle bir ihtiyacın karşısına bitaraf bir güç olarak "devlet"i çıkarmıştır. Bundan dolayı insanların gelişmesini şekillendiren toplumsal evreler içinde yalnız "sivil toplum"u değil, insanların "devlet"in kapsamında yaşamaları da sayılmalıdır. Sivil toplum tarihsel bakımdan olduğu kadar kavramsal bakımdan da bir eksiği olan bir toplum aşamasıdır. İnsan ancak "devlet" birimi içinde yaşadığı zaman en "yüksek" amacına ulaşmıştır.

Hegel'den "sivil toplum" sorununu devralan Marx'a göre, Hegel bu görüşünde yanılmıştır. Bir görüntü ve bir "aldatmaca" olduğunu anlayamadığı bir süreci gerekli bir evrim aşaması olarak göstermiştir. Marx'a göre Hegel "sivil toplum" ve "devlet"i iki ayrı birim olarak gördüğü için, devlette iktisadî faaliyetlere ve bu faaliyetleri düzenleyenlere "boyun eğme" hadisesini görememiştir. Kişinin ve sınıfların iktisadî çıkarlarını "vatandaş" olarak gördükleri işlemlerden ayırmak yanlıştır. Hegel, devleti, topluluk hayatının gerçek içeriği saydığı sivil toplumun dışında ona şekil veren bir çerçeve olarak görmektedir. Oysa sivil toplumun biçimle organik bir bağlantısı mevcuttur. Devlet, kişinin evrensel gelişmesinin sonucu değil, çıkarlarının şekillendirdiği bir sonuç olarak görülmelidir. Devlet şahsî çıkar çarkının dışına çıkamadığı için -19. yüzyıl kapitalist devletinin aksine- insanların gelişmesine getirilmiş bir engeldir.

"Sivil toplum"la ilgili olarak Hegel'de bir miktar üzerinde durulan, fakat Marx'ta bazen olumlu bir gelişme olarak gösterildiği halde çok zaman olumsuz olarak ele alınan bir nokta vardır. O da "sivil toplum"un Batı'da yalnız bazı sınıflara değil, genel olarak özerk grup şeklinde teşkilâtlanmaya bir imkân yaratmış olduğudur. 19. yüzyılda sendikaların ortaya çıkışı bunun güzel bir örneğini verir. Aynı konuyla ilgili iki noktaya daha değinmek gerekir: Birincisi, sivil toplum-devlet bileşiminin Marx'ın anlattığı kadar "çatlaksız" olmadığıdır. İkincisi de "sivil toplumu" olmayan, bu geleneğe dayanmayan topluluklarda devletin engellenmemiş bir bürokrasi yoluyla pekâlâ tahammül edilmez bir baskı yaratabileceğidir. Marx, "Asyaî" topluluklarla ilgili olarak bu özelliği ilk yazılarında vurgulamış, fakat sonradan arka plana atmıştır. Son olarak "sivil toplum"un 18. yüzyıldan itibaren yeni bir eksen kazandığını belirtmek gerekir. Bu eksen, kitle iletişim araçlarının gelişmesi ve bu gelişmenin "aydın"ların grup niteliğini ve etkinliğini değiştirmesiyle ilgilidir.

OSMANLIDA SİVİL TOPLUM: Kapıkulu düzeni ile ekonomi başta olmak üzere devletin yaşamın çeşitli alanlarını düzenleme geleneği ve yetkisi, Osmanlılar'da sivil toplumun oluşamadığını gösterir. Ancak, Osmanlı toplumunda iki ayrı hukuk ve bu doğrultuda iki ayrı meşruiyet kaynağı olduğu unutulmamalıdır. "Örf-i Sultanî" despotik bir düzenin hukuksal temeli olurken, Şeriat da kişinin hem bireysel hem de toplumsal yaşamının bazı alanlarını devletten özerkleştiren sonuçlar doğurmuştur. Bunun en iyi örneği, ulemanın kontroldeki vakıf sistemiyle, Bektaşilik gibi dini tarikatlardır.

Burada söz konusu özellikleri incelemeye geçmeden bir daha belirtelim ki, kendi ülkemizde Batı tipi sivil toplumda gördüğümüz vurgu geleneği yoktur. Ne Osmanlı İmparatorluğu'nda, ne de Cumhuriyet Türkiyesi'nde şehirlerin özerklikleri Batı'da olduğu gibi gelişmemiştir. Hükmî şahsiyet anlayışı da, karşısında, bunu bir dereceye kadar devletten "çalınmış" bir düzenleme yetkisi olarak gören devleti bulmuştur. Ancak bu farkı ayrıntılarında anlamak için de kitle araçlarının gelişimiyle "sivil toplum" anlayışının Batı'da nasıl değiştiğini izlemek gerekir.

Bu boyutları özetlemek yolunda İtalyan siyaset bilimcisi Poggi, "apublic", yani "kamu alanı içinde izleme sürecinin birleştirdiği kişiler topluluğu" kavramını kullanmıştır. Poggi'ye göre, fikir ürünlerinin kitle iletişim araçlarıyla yayılması, ilk defa, kişilerin belirli bir yerde toplanmasına ihtiyaç olmadan bir "katılanlar" kümesi oluşturabilmiştir. Bu yoldan katılmanın birkaç önemli sonucu olmuştur. Katılanlar topluluğunun soyut bir haberleşme "ağı" şekline girmesi, millî devletler çerçevesinde, "millî çıkar", "kamuoyu" gibi kavramların daha belirgin ve altı çizilmiş bir şekilde bir meşruiyet kaynağı haline gelmesini sağlamıştır. "Kamuoyu" kavramı da, devlet işlerinin devletin dışına taşan bir soyut çerçeve içinde tartışılmasını sağlamıştır. Poggi, "burjuvazi"nin devletin içinde egemen olması hadisesi gözönüne getirildiği zaman, bu sınıfın da gücünü fikirlerin çatışmasının sağlandığı bu alandan aldığını ve ayrıca, bu "girişim biçimi"nin *kendi başına koyduğu sınırlar içinde kaldığını* belirtmiştir.

Türkiye'de "Sivil Toplum"

Türkiye'de "sivil toplum"un bazı ögelerinin eksikliğinden bahsetmiştik. Ancak bunun yanında Poggi'nin ileri sürdüğü bu son gelişmenin bizde 19. yüzyılda kendi başına geliştiğini görüyoruz: Şinasi ve Namık Kemal gibi gazeteciliği geliştiren düşünürler sayesinde 1880'lerden sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda hatırı sayılır bir "kamuoyu"nun geliştiği söylenebilir. Bunun yanında, belki daha önemli olanı, "kamu çıkarı" gibi kavramların da, 19. yüzyılda, geleneksel bir Osmanlı ögesi olan devlet çıkarlarından ayrı ve farklı olarak geliştiğini görüyoruz. Ancak, en ilginç olan taraf, bu gelişmenin

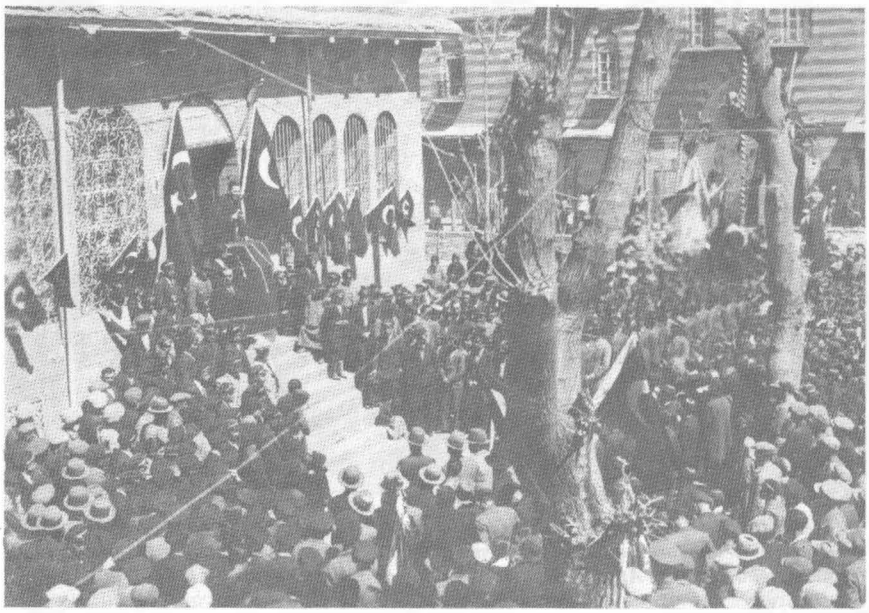

SİVİL TOPLUM VE BELEDİYELER: Batı'da sivil toplumun oluşumunda belediye kurumunun ortaya çıkmasının ve mutlak özerkliğinin çok önemli bir payı vardır. Buna karşılık Türkiye'de tek parti döneminde belediyelerin hükümete bağımlı kılınması, hatta seçimle gelmiş belediye başkanlarının iktidar tarafından azledilebilmesi sivil toplumun gelişmesinin ne kadar geri kaldığının iyi bir göstergesidir. Bu dönemde Diyarbakır Belediye Başkanı'nın halka hitaben yaptığı konuşmanın havası belediye-hükümet ilişkisini ilginç bir şekilde yansıtmaktadır.

kendi ülkemizde 19. ve 20. yüzyılda aynı sürece bağlı olmadan, Batı'da ona "yataklık" eden gelişmelere dayanmadan, "havada" gelişmiş olmasıdır. Batı'daki "kamuoyu"nun arkasında, son kertede, çok eskilere giden topluluğun iktisadî kesimlerinin oluşturdukları *fakat onların varlığının dışında da çalışan* bir kişi ve grup özerkliği fikri vardır. Bundan dolayı Batı'da "millî çıkar" dendiği zaman "kişi" ve "grup" özerkliği akla geliyor. Türkiye'de ise "millî çıkar"ın kişi veya grup özelliklerine bağlı olamayan *kolektif* bir anlamı vardır. Bundan dolayı da Türkiye'de "hürriyet" fikri etrafındaki tartışmalar genellikle bu ikili köken ayrılığını anlamamaktan ileri gelen bir karmaşıklık gösterir. Daha ilginci, Batı'da "sivil toplum"un gelişme çizgisinin paralelinde -fakat aykırı- bir düşünce tarzı oluşturan Rousseau, Duguit, Maurras gibi "kolektivist" fikir sahipleri, Türkiye'de pozitif bir yankı bulmuşlardır. 1961 Anayasası'nın Batı'nın kökenine dayanma konusundaki adımları da toplumsal çerçevemize oturtulamamıştır. Bizdeki "kolektivist" anlayışın bir uzantısı, Osmanlı bürokratik-patrimonyal idaresinin devlete bağlı, meşruiyet anlayışıdır. İkinci uzantısı ise iletişim araçlarının ve aydın gruplarının gelişmemesi ve İslamî sistemlerde devlete karşı koyma geleneğinin bir meşruiyet kaynağı olarak Batı'daki gelişmelere benzer toplumsal dayanaklardan mahrum kalmış olmasıdır.

Bu toplumsal evrim farkı vurgulandıktan sonra, İslam topluluklarında şekillenme süreçlerinin eksik kalan, fakat, -bir bakıma- devlet karşısında "sivil toplum"un Batı'daki rolünü andıran bir yönünü anlatmak gerekir. Hatırlanacağı üzere, Osmanlı topluluğunda iki ayrı hukuk kaynağı ve bu doğrultuda iki ayrı meşruiyet kaynağı mevcuttur. Bunlardan birincisi Şeriat, ikincisi "Örf-i Sultanî", yani padişahın kanun koyma yetkisidir. Örf-i Sultanî, Batı'da millî devletlerin kuruluşu sırasında kralların kendi güçlerini meşrulaştırmak için kullandıkları *Raison d'Etat* kavramını hatırlatır. İslam tarihinde olduğu gibi Osmanlı tarihinde de Şeriat'la Sultanî meşruiyet kaynaklarının bütünleşmesinden bahsedildiği kadar ikisinin arasındaki çatışmadan da bahsedilebilir. Ancak bu ikinci eksen İslam ve Osmanlı tarihinin daha az bilinen ve üzerinde daha az çalışılmış alanlarıdır. İslam'ın başından beri, İslamî inançların ilkel saflığıyla korumayı devlet birimini korumak kadar önemli sayan bir akımla karşılaşırız. Devlet bu saflığı ortadan kaldıracak eğilimler gösterirse devlete karşı konur. Bu tutum, İslam tarihinde ve Osmanlı tarihinde beliren uzun bir halk ayaklanmaları geleneğinin tarihsel-toplumsal içeriğini oluşturur. İslam'ın ilk çağlarında gördüğümüz hadis-ehli (*ehlü'l-hadis*) bunun bir halkasını teşkil ediyorsa, halkanın diğer ucunu Müslüman Kardeşler teşkil eder. Osmanlı İmparatorluğu'nda da bu gibi bir davranışın birçok örneklerini göstermek mümkündür. Babaîlerin isyanından beri izleyebildiğimiz bu zincirin bir çeşit İslamcı popülizm oluşturduğunu söyleyebiliriz. Bu popülizmin modern zamanlardaki belirtilerini 1908'den sonra İttihat ve Terakki'ye karşı koyan genel akımda görebiliriz. Bir hayli değişmiş bir şeklinin Demokrat Parti'nin desteğini sağlamış olduğu şüphe götürmez. Zamanımızda bir diğer şekli, MSP'nin aldığı destekte görülür.

Bütün bunlardan çıkaracağımız sonuç, kendi demokratik "geleneğimiz"in 1) bir boşluğa (sivil toplum eksikliği), 2) Batı "kamuoyu"nun tarihsel temeli olmadan gelişen "biçim"ine, 3) bir İslamî yapısal unsura (İslami popülizme) dayandığı söylenebilir. Bu karmaşıklık açısından, "hürriyet"le ilgili değerlendirmelerimizdeki kendimize özgü çizgileri daha iyi anlayabiliriz ●

KAYNAKÇA

- Perry Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, London, 1975.
- Marc Bloch, *Feudal Society*, 2 Cilt, Chicago, 1964.
- Otto Hintze, *The Historical Essays of Otto Hintze*, New York, 1975.
- H.G. Koenigsberger, *Estates and Revolution*, Ithaca-London, 1971.
- Gianfranco Poggi, *The Development of the Modern State*, Stanford, 1978.
- Theda Skocpol, *States and Social Revolutions*, Cambridge, 1979.
- Charles Tilly, ed., *The Formation of National States in Western Europe*, Princeton, 1975.

SİYASAL DÜŞÜNCE AKIMLARI

Türkiye Cumhuriyeti'nde Siyasal Düşünce Akımları
Mete Tunçay

Türkiye'de Halkçılık
Prof.Dr. İlhan Tekeli

İslamcılık
Prof.Dr. Şerif Mardin

Türk Ulusçuluğu
Doç.Dr. Sina Akşin

Milliyetçilik İdeolojisi ve Türk Milliyetçiliği
Dr. Gencay Şaylan

Türkiye Cumhuriyeti'nde Sosyalizm (1960'a Kadar)
Mete Tunçay

Türkiye Cumhuriyeti'nde Sosyalizm (1960'tan Sonra)
Murat Belge

Çerçeve Yazılar

- **TBMM Halkçılık Beyannamesi**
- **Günaltay'ın Başkanlığı ve Akisleri -Programın Laiklik Kısmı Hakkıda Mütalaa-**
  Eşref Edib
- **Millî Şuur Uyanıklığı**
  Nihal Atsız
- **Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi Faaliyet Programı'ndan**
- **Türkiye Sosyalist Partisi Programı'ndan**

Bu konuda ayrıca *Aydınlar, Batılılaşma, Devletçilik, Din-Devlet İlişkileri, Halkevleri, Kooperatifçilik, Kültür, Siyasal Hayat, Siyasal Partiler, Sosyoloji Çalışmaları, Tarih Çalışmaları* **maddelerine bakınız.**

Türkiye Cumhuriyeti'nde Siyasal Düşünce Akımları

Mete Tunçay

Osmanlı İkinci Meşrutiyet döneminin beş çeşit siyasal düşünce akımından, yani *Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük, Sosyalistlik* ve *Batıcılık*'tan, Türkiye Cumhuriyeti'nde, ilki büsbütün ortadan kalkmış ve sonuncusu, ötekileri bastırarak egemen olmuştur. İslamcılık, Türkçülük ve sosyalistlik, ancak son dönemde (1960 ertesinde) biraz canlılık göstermiştir. Cumhuriyetin siyasal düşüncesi, esas olarak Batıcılığın türlü yorumları çerçevesinde kalmıştır.

Osmanlıcılığın ortadan kalkması, Osmanlı kalıtına karşı tepkileri birden sona erdirmemiştir. Özellikle tarih alanında Osmanlı-öncesine ağırlık verilmesi, bununla ilgilidir. Örneğin, Selçuklu tarihinin vurgulanmasına koşutlukla, Osmanlıların Anadolu için pek bir şey yapmadıkları, Rumeli'ye yönelerek bu öz vatan parçasını ihmal ettikleri gibi bir görüş ileri sürülmüştür. Ancak bu görüşte, güncel açıdan, (Atatürk başta olmak üzere) Rumeli kökenlilerin, yönetimde Anadolululara olanak tanımadıkları gibi bir eleştirinin de saklı olduğu anlaşılmaktadır.

Batıcılık ve Tepkileri

Cumhuriyetin ilk yıllarında Batıcılık ılımlı bir biçimde ve ulusal geleneklerle uzlaşıcı olarak savunulurken, Takrir-i Sükûn döneminden itibaren ödünsüz ve katıksız bir Batıcı tutum benimsenmiştir. Ne var ki, Batıcılık düz bir çizgi boyunca izlenmemiş, özünde Batılı gibi olmak için neyin daha bağımsız, neyin daha bağımlı değişken (ya da neyin "neden", neyin "sonuç") olduğu konusundaki değişik tanılamalardan ötürü, çeşitli Batılılaşma taktikleri arasında yalpalanmıştır. (Bu arada, "sosyalizm"i genel Batıcılıktan ayıran başlıca özelliğin, strateji düzeyinde, çağdaşlaşma çabalarının öncelikle maddî temele yöneltilmesi üstündeki ısrarı olduğu belirtilebilir.)

Batıcılık, 19. yüzyıl Rusyası'ndan başlayarak, başka birçok geri kalmış ülkede olduğu gibi, Türkiye'de de çağdaşlaşma, hatta uygarlaşma ile özdeş sayılan bir gelişme kavramıdır. Aslında bu anlayış, kuramsal açıdan tartışmalı bir varsayıma dayanır: Tarihte birçok uygarlık gelmiş geçmiş ve bazılarının kalıntıları hâlâ yaşıyor olsa bile, Batı artık bir çeşit "standart uygarlık"tır; dünyanın her yerinde kendisini kabul ettirmekte, evrenselleşmektedir.

Dünya tarihini eski, orta ve yeniçağlara bölen yaygın anlayış, Yunan-Roma ile ortaçağı, İS 1000 yılı dolaylarında başladığı kabul edilen Batı uygarlığının bir girizgâhı saymaktadır. Batı, tarih felsefecilerinin yaptığı çeşitli uygarlık sınıflamalarının hepsinde bir birim olarak yer alır. Fakat, Türkler Batılılaşmaya başlamadan önce, elbette "uygarlıksız" olmamışlardır. Örneğin Arnold Toynbee, otuz kadar uygarlık ayrımlayan kalabalık sınıflamasında, "durdurulmuş" bir birim olarak Osmanlı uygarlığından söz eder. Özgün bir Türk uygarlığı hiç varolmamışsa bile, Orta Asya'dayken Çin uygarlığının etkisi altında kalan Türkler, Anadolu'ya gelince, kendilerinden önce bu topraklarda serpilen Hitit-Yunan gibi daha eski uygarlıklardan dolaylı olarak, Bizans ve ayrıca İslamlık yoluyla da Arap-İran uygarlıklarından doğrudan doğruya etkilenmişlerdir. Öyleyse, Batılılaşma gerçek anlamında bir uygarlaşma sorunu değil, bir uygarlık değiştirme sorunudur.

Batılılaşma hareketleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme döneminde başlamıştır. (Bazı çağdaş düşünürlerimiz, o zaman bir kurtuluş süreci olarak tutulan bu yolun, gerçekte gerilemenin nedeni olduğunu da iddia edeceklerdir.) Batılılaşmanın, 19. yüzyılda siyasal bakımdan belli başlı köşetaşları, 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayûnu (Tanzimat), 1856 Islahat Fermanı ve 1876 Meşrutiyeti'dir. Aynı yönelişin 20. yüzyılda da 1908 İkinci Meşrutiyeti, 1923 Cumhuriyeti ve 1946'da çok-partili yaşama geçilmesi gibi hamlelerle sürdürüldüğünü söylemek yanlış olmaz. Bu siyasal çerçeve içinde, askerlik ve eğitimden ekonomik ve toplumsal konulara kadar çeşitli alanlarda Batı'yı örnek alan düzeltimler yapılmıştır.

Türk düşünce akımlarını, Batılılaşmadan yana olanlar ve karşı çıkanlar; Batılılaşmacıları da toptancılar ve ancak bazı bakımlardan Batılılaşmayı isteyenler gibi sınıflara ayırmak oldukça yapay kalmaktadır. Çünkü, Batılılaşmaya en uzak görünen gelenekçi-İslamcı akımlar bile, Batı'dan birçok şeylerin alınmasını savunmuşlar, ancak (Mehmet Âkif gibi) taklitçiliğin, (Sait Halim Paşa gibi) telifçiliğin sakıncalarına işaret etmişlerdir. Öte yandan, kesinlikle toptan Batılılaşmayı istemek de pek zordur. Belki, İkinci Meşrutiyet'teki *İçtihat* dergisinin başyazarı Dr.Abdullah Cevdet'in böyle bir bütüncülüğe yaklaştığı söylenebilir. Fakat, uygarlığın bölünemezliğinden tutturarak

bütüncü denebilecek tutumları savunan başkaları da görülmüştür. Örneğin, Prens Sabahattin'in Meslek-i İçtimaî'si *(science sociale)* bu yolda yorumlanabilir; Türkçü hatip Hamdullah Suphi de, bir döneminde Batılılaşmayı böyle anlamıştır; daha yakınlarda, *Yücel, Yeni Ufuklar* gibi dergi çevrelerinin hümanizmacılığı da bu anlama gelebilir.

Fakat "toptan" bir başka uygarlığa geçilmesini istemek, geniş ölçüde bir mecaz olmak zorundadır; yoksa eskiden kalan maddî-manevî her şeyi silmek, ortadan kaldırmak gerekir. Bu nedenledir ki, Türkiye'de de hemen hemen bütün düşünce akımları Batı'dan bazı şeylerin alınmasını veya alınabileceğini, bazı şeylerin ise alınmamasını ya da zaten alınamayacağını ileri sürmüşlerdir. Türkçü ideolog Ziya Gökalp bir Hars *(culture)* - Medeniyet *(civilisation)* ayrımı yapmıştır. Bu görüş, Batı'nın manevî taraflarını almak gerekmeksizin, millî nitelik taşımayan maddî taraflarının alınabileceğini belirtir. Ondan önce, Celâl Nuri (İleri) Bey'in yaptığı Teknik Medeniyet - Hakiki Medeniyet (ahlâkiyat) ayrımı da buna benzer. Celâl Nuri, Osmanlı toplumu için Japonya'yı örnek göstermiş, Türklerin de onlar gibi hakiki medeniyetlerini değiştirmeden Batı'nın teknik medeniyetini benimsemesini savunmuştu.

Bu yaklaşım, ana çizgilerinde, İslamcı ve sosyalist akımları da niteliklendirmektedir. Gelenekçiler yüksek değer verdikleri İslam maneviyatına ilişilmemesini istedikleri için (hatta onu korumak amacıyla) Batı tekniğini kazanmak gereği üstünde dururlar. Sosyalistler ise, tam tersi bir nedenle benzer bir sonuca varmaktadırlar. Onlara göre, geniş anlamında Batı değerleri özenilecek ülkülerdir, fakat bunlar hep maddî bir temele dayanırlar. O temel olmadan, akılcılık, özgürlük, eşitlik gibi değerler iğreti kalır. Değişime üstyapıdan başlamak yanlıştır. Önce, ya burjuvazinin egemenliği altında ya da devlet eliyle kapitalist teknolojinin yerleşmesi gerçekleştirilmelidir.

Gelenekçi-İslamcı olmayan asıl sağcı görüş de, karşıt bir yaklaşımla Batılılaşmadan yanadır ve Batılılaşmaktaki başarısızlığımızın nedenini Batı uygarlığının ilkelerinin anlaşılmamasında görmektedir. Böyle düşünenlere göre, önce bir zihniyet değişikliği gerekir. *Garplılaşmanın Neresindeyiz?* adlı kitabında (İstanbul, 1958) bu bakışı temsil eden Prof. Mümtaz Turhan, bir sentezin kaçınılmazlığını vurgulamakla birlikte, çözüm yolu olarak "birinci sınıf" uzmanlardan kurulu bir kadro kullanmak ve köyü kalkınmanın "esas âmili" kabul etmek gibi tutarsız önerilerde bulunmaktan ileri geçememiştir.

Atatürk döneminde yapılan devrimlerin hepsi Batılılaşma yönünde hareketlerdir. Fakat özellikle Batı yasalarının benimsenmesi anlamına gelen Hukuk Devrimi (İsviçre kanununa göre evlenmek, Alman kanununa göre yargılanmak, İtalyan kanununa göre cezalandırılmak... diye yarı-şaka özetlenen durum), en çok tartışılan konu olmuştur.

Türkiye'nin Cumhuriyet öncesinden beri, Batı Avrupa yasalarını kendisine örnek alması, Kıta Avrupası'nda yakınçağın başında Roma Hukuku'nun canlandırılması *(reception)* olayına benzemektedir. Fakat orada, nasıl Romacılara karşı bir Tarihçi Okul ortaya çıkmış ve hukukun dışarıdan getirilebilecek bir nesne olmadığını, ancak toplumun içinde yaşayan kuralların yasalaştırılabileceğini savunmuşsa, bizde de (İslamî tutuculukla karışık olarak) bunlara koşut görüşler öne sürülmüştür. Laiklik konusu, Hukuk Devrimi'yle yakından ilişkilidir. Din ve devlet işlerinin ayrılması diye tanımlanan bu ilkenin ne ölçüde Hıristiyan öğretisinden geldiği ve İslamlık'la ne kadar bağdaşabileceği sorunu, çeşitli yazarlarca ele alınmıştır. Bu arada, resmî laiklik ideolojimizin, Avrupa'da 1789 Fransız Devrimi'yle yüzeye çıkan özel bir din adamı düşmanlığından *(anti-clericalisme)* esinlendiği de iddia edilmiştir.

Cumhuriyet döneminde, anlatım olanağı bulan çevrelerce genellikle övülmeye değer bir program sayılan Batılılaşma, 1960'lara gelindiğinde, hemen hemen bütün köktenci düşünürlerin eleştirilerine uğramıştır. Bu çevrelerin kanısınca, Batılılaşma isteği masum bir özentiden ibaret değildir; Osmanlı İmparatorluğu'ndan beri egemen sınıfların kendi çıkarlarını güçlendirmek için bilinçli olarak yürüttükleri, toplum açısından büyük zararlar yaratan bir politikadır. Batılılaşma adı altında Türkiye'ye burjuva kapitalizminin maddeciliği, "bırakın yapsın

BATICILIĞA DOĞRU: Cumhuriyetin ilk yıllarında Batıcılık ılımlı bir biçimde ve ulusal geleneklerle uzlaşıcı olarak savunulurken, Takrir-i Sükûn döneminden sonra ödünsüz ve katıksız bir tutum benimsendi. Bu tutum, Kurtuluş Savaşı'nı kazanan kadroları düşünsel alanda birbiriyle karşı karşıya getirecektir. Kurtuluş Savaşı'nın hemen ardından "Muharrir, edip, şair ve hâkim mebuslardan mürekkep güzide bir grup": Ayakta, sağ başta Yunus Nadi; oturanlar (sağdan): Ruşen Eşref, Yahya Kemal, Hamdullah Suphi, Ağaoğlu Ahmet, Ziya Gökalp.

TÜRKÇÜLÜĞÜN GELDİĞİ NOKTA: Cumhuriyet döneminde, İkinci Dünya Savaşı yıllarına kadar herhangi bir etkinlikte bulunmayan ama alttan alta varlığını hissettiren Türkçü akım, sözü edilen dönemde Nazi ideolojisine yakınlık duyarak kimi yayın ve eylemlere yönelmiş; 1969'da Milliyetçi Hareket Partisi'nin kurulmasından sonra ise -henüz sonuçlanmamış bir davanın konusu olan- eylemlerini alabildiğine artırmıştır.

bırakın geçsin''ciliği, aşırı bireyciliği sokulmuştur. Üstelik, bizde bu süreç, emperyalizm olgusu nedeniyle, Batı'dakinden çok farklı gelişmiştir. Özel mülkiyet altında kendiliğinden sermaye birikimi olmadığı için, burjuva kapitalizmi devlet desteğiyle yapay olarak yaratılmaya çalışılmıştır. Buysa, kapitalizmin Batı'daki ''soyguncu'' dönemini bile bastıran bir kamusal ahlâksızlık doğurmuştur. Ayrıca, Batılılaşmanın yol açtığı kültür ikiliği, aydınlarla halk arasında onulmaz bir uçurum meydana getirmiştir.

Bu tür eleştirileri aşmaya çalışanlarsa, Batılılaşmayı böyle salt olumsuz gözlerle görmenin sakatlığına işaret etmektedirler. Onlara göre, bugün Türkiye'de Batılılaşma (yalnız üstyapı kurumlarıyla değil, burjuva - kapitalistleşme anlamıyla da) gerçekleşme yoluna girmiştir. Dolayısıyla artık başa dönerek yeniden bir gelişme çizgisi aramak olanağı yoktur. Kaldı ki, Batılılaşmanın yarattığı düşünülen sakıncaların birçoğu, bu süreç başlatılmadan önce de Türk toplumunda zaten vardı. Örneğin, kültür ikileşmesi, Osmanlı ''havas-nas'' ayrımından süregelmektedir. Türk aydınının Batılılaşması, bu ayrımın özünü değiştirmemiştir; halkın gelenekçi kaldığı ise kolay kolay savunulamaz. Üstelik Batılılaşma, bütün bu sorunları insanca çözümlere ulaştırma olanağını da içinde taşımaktadır.

Şurasını da unutmamak gerekir ki, Batılılaşmaya karşı yükselen tepkiler, aynı zamanda, geniş bir bakışla Batılılaşma sürecinin kendisinin sağlıklı ürünleridir de.

İslamcılık, Türkçülük ve Sosyalistlik

1960'lara varıncaya dek İslamcılık, Türkçülük ve sosyalistlik yıkıcı akımlar sayılarak yasa-dışı tutulmuşlardır. Ama bu durum, onların alttan alta varlıklarını sürdürmelerine engel olmamıştır. 1920'lerde ve 1930'larda en fazla baskı yapılan akım, İslamcılıktır. Buna karşılık, 1940'ların ikinci yarısında demokrasiye geçiş başladığında, kendisine ilk ödün verilen de, yine İslamcılık olmuştur.

Türkçülüğün bazı kültürel ögeleri Türk Ocakları'ndan ödünç alınıp Türk Tarih ve Dil Devrimleri içinde özümlenirken, dış Türklerle birleşmeyi ve Türk soyundan gelmeyenleri ülke yönetiminden ayıklamayı amaçlayan asıl Türkçüler, İkinci Dünya Savaşı yıllarına kadar herhangi bir etkinlikte bulunamamışlardır. Nazi ideolojisine doğal bir yakınlık duyan bu Türkçü akım, Alman-Sovyet savaşından umuda kapılmış, -tıpkı Birinci Dünya Savaşı'nda hayal ettiği gibi- Rus egemenliği yıkılırsa Pan-Türkist (Pan-Turanizm terimi, Pan-Türkizm'in özdeşi olarak kullanılmakla birlikte, aslında, yalnızca Türk dilini konuşan halkların değil, Moğol, Fin, Macar vb. akrabala-

İSLAMCILIK: Köklü tarihî geçmişe dayanan İslamcılık akımı, 1960'ların sonlarıyla 1970'lerde siyasal yönden MNP-MSP'de örgütlenmiş olmakla birlikte, MNP-MSP hareketinden ibaret değildir. Akım, geniş bir yelpaze oluşturan görüş ayrılıklarını barındırmaktadır.

rının da birleşmesini isteyen çok daha aşırı bir hayaldir) ülkülerinin gerçekleşebileceğini sanmıştır. Savaş sırasında tarafsız kalan, ama içinden Rusya'nın yenilmesini arzulayan Türk hükümeti, tam tersi bir sonuç doğacağı belli oluncaya kadar, bu gizil (potansiyel) Alman işbirlikçilerini hoşgörmüş, sonra da aleyhlerinde sert bir kovuşturmaya girişmiştir. Türkçüler, tasarı ve eylemleri askerî mahkemece ortaya konulup mahkûm edilmişlerken, Yargıtay aşamasına gelindiğinde, Rus tehlikesinin yeniden hissedilmesi ve ileride çıkabilecek bir Batı-Sovyet çatışmasında, yakın geçmişteki Alman-Sovyet karşıtlığında olduğu gibi, işe yarayabileceklerinin düşünülmesi ucuz kurtulmalarını sağlamıştır.

Türkçüler her türlü düşünceye ırk terimleriyle yaklaştıkları için, komünizmi Slav ırkının emperyalizminin kılıfı saydıkları gibi, başlangıçta İslamiyeti de Arap ırkının yayılmacı ideolojisi olarak görmekte, İslamcılar ise onları "kavmiyetçi" diye küçümsemektedirler. Evrensel bir din olan İslam'ın gözünde soya sopa dayanan bir siyasal görüş, elbette makbul olamaz. Kaldı ki, Türkçe konuşan Müslüman Anadolu ve Rumeli halkının arasında ırk saflığı bulmak hiç de kolay değildir. Türkçülerle giriştikleri polemiklerde, onları kendi silahlarıyla vurabileceklerini anlayan İslamcılar, hasımlarından birçoklarının ırkça karışıklığını keşfedince, "Arabacı nasıl araba değilse, Türkçü de öylece Türk değildir" diye alaya başlamışlardır.

DP iktidarı döneminde, soğuk savaş nedeniyle sert bir komünizm aleyhtarlığı politikasının sürdürülmesi, Türkçülerin eğitim gibi belli birtakım alanlarda hayli etkili olmalarını mümkün kılmıştır.

Militarizm, Türkçü değerlerin arasında bulunduğu için, birçok subay Türkçülüğe yatkın olarak yetişmiştir. 27 Mayıs 1960 müdahalesini gerçekleştiren cuntanın içinde de bazı Türkçülerin yer almış olmasını, bu bakımdan doğal karşılamak gerekir. Darbeden sonra, kısa sürede siyasete dönülmesinin iktidarı CHP'ye teslim etmek anlamına geleceğini hesaplayan bu Türkçü grup, böyle bir çizgiye karşı çıktığı için, nüfuzlu baskı gruplarının ağırlıklarını koymaları sonucunda, 13 Kasım 1960 günü Milli Birlik Komitesi'nden tasfiye edilmiştir. Alparslan Türkeş ve arkadaşlarının yurt dışındaki sürgünlükleri, başka etkinlik modellerini tanımalarını sağlamıştır. Bu arada, İspanya'daki Franco diktatörlüğünün

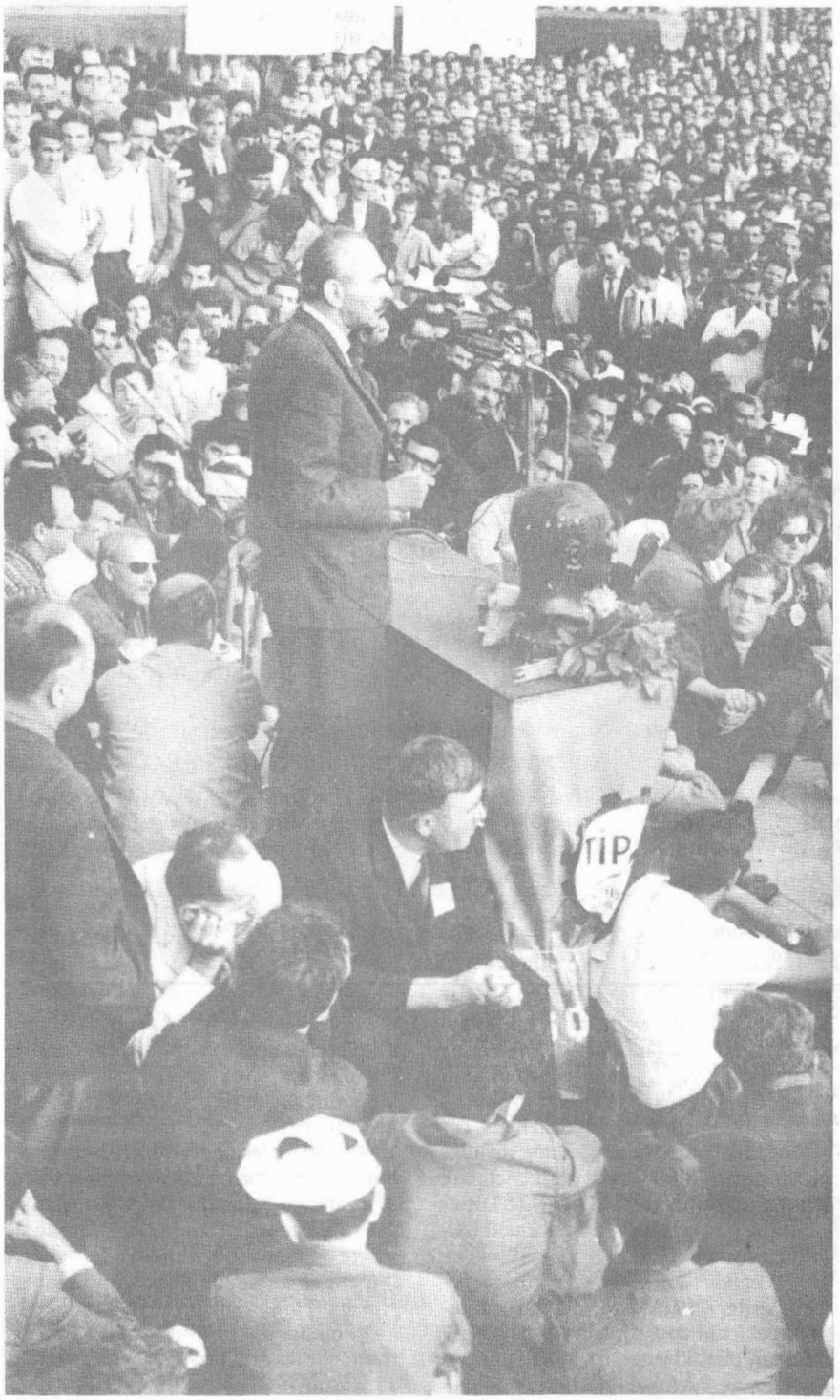

SOSYALİST AKIM: Türkiye'de İkinci Meşrutiyet döneminden itibaren taraftar bulan sosyalist akım, kimi baskı dönemlerinde yeraltına kaymış; 1961 Anayasası'nın ardından Türkiye İşçi Partisi çevresinde örgütlenmeye yönelmiş; sonraları ise çeşitli oluşumlardan geçmiştir.

dayandığı Ordu-Kilise-Parti üçlüsünü incelemişlerdir. Türkeşçilerin Türkiye'ye dönüp CKMP'ye elkoyduktan sonra İslam'la uzlaşmaya girmelerinde, bu esinlenme açıkça belli olmaktadır. Eski pagan-Türkçü çizgilerini değiştirmeyenlerse, böylelikle oluşturulan Müslüman-Türkçü hareketten kopmuşlardır. CKMP'nin adı Miliyetçi Hareket Partisi'ne dönüştürüldükten sonra, solcuların silahlı eylemlerini engellemek bahanesiyle, Türkçü militanların Ülkü Ocakları örgütünü vb. kurarak yaptıkları hareketler, henüz sonuçlanmamış bir dava konusu olduğu için, bunlardan söz etmeyeceğiz. Ancak kanımızca, seçmenlerinin AP'ye kayacağı endişesiyle, CHP'nin iktidarda bulunduğu zaman bu partiyi yasal yollardan kapatmak olanağı olduğu halde böyle yapmaması, çok dikkate değer bir politik karar olarak tarihe geçecektir.

İslamcılık akımını 1960'ların sonlarıyla 1970'lerdeki MNP ve MSP hareketlerinden ibaret saymamak gerekir. Erbakan'dan daha ılımlı İslamcılar, AP'den CHP'ye kadar bütün öteki partilere dağılmışlardır. Hatta bazıları yukarıda değindiğimiz Türkçülerle bağdaşmışlardır. Fakat daha sofu İslamcılara göre, MNP-MSP de dahil olmak üzere bütün bunlar, özünde "bâtıl" olan bir sistemle bütünleşmek demektir. Şurasını da unutmamak gerekir ki, İslamcılar "milliyetçilik" sözünü ulusçuluk anlamında değil, kelimenin Arapça aslına uygun olarak, "din" karşılığında kullanmaktadırlar. Dolayısıyla, onlarınki İslam Milliyetçiliğidir.

Türkiye'de sosyalizmin tarihi de, İkinci Meşrutiyet'e kadar dayanmaktadır. Kurtuluş Savaşı'yla erken Cumhuriyet yıllarında da üye sayıları önemli olmasa bile, düşünce içeriği bakımından zengin sol akımlar vardır. 1925 ilkbaharında Takrir-i Sükün Kanunu'yla başlayan baskıcı dönemde her türlü aykırı siyasal düşünce yasaklanmıştır. Bu ortamda sosyalizm de yeraltına kaymıştır.

1961 Anayasası döneminde sosyalistlik bazı aydınlar arasında yayılmaya başlamıştır. Emekçi sınıfının içinden doğan TİP de kısa süredc bu aydınların eline geçmiş ve sendikacılığın siyasal uzantısı olmak yerine ideolojik bir örgüt haline gelmiştir. Yine de, sosyalist eğilimli aydınların çoğu, böyle bir harekete katılmaktansa, araççı (enstrümantalist) bir anlayışla, orduyu ya da egemen sınıfların partilerini etkilemeyi yeğlemişlerdir●

Türkiye'de Halkçılık

İlhan Tekeli

Halkçılık akımı Türkiye'ye İkinci Meşrutiyet'te girmiştir. Cumhuriyet döneminin altı ok'la simgelenen ideolojik ögeleri arasında ilk kabul edileni de halkçılık olmuştur. Halkçılık, Türk siyasal yaşamında hemen hemen tüm siyasal akımlarca benimsenen bir ilke olduğu için, bir türlü açıklığa kavuşamamış, sürekli olarak yorum değiştirmiştir. Her siyasal grup, "halkçılık" sözcüğünün yarattığı kitlelere dönük olumlu imgeden yararlanmak için, bu sözcükle birbirinin karşıtı olan politikaları savunmuşlardır. Bu nedenle Türkiye'de "halkçılık" ideolojisinin içeriğinin ne olduğu ancak tarihsel gelişim süreci içinde kavranabilmektedir.

Düşünsel Kaynakları

Türkiye'deki halkçılık akımı, 19. yüzyılın son çeyreğinde, Rusya'da gelişen "Narodnik" hareketinden ve Fransa'da ortaya çıkan "Dayanışmacılık" akımından etkilenmiştir.

Narodnik Hareketi: Rusya'da serfliğin kaldırılmasından sonra, kırsal alanda hızlanan kapitalist gelişme, küçük üreticilerin hızlı toprak kaybına neden olmuştur. Öte yandan kapitalistleşme süreciyle birlikte bir aydın kesim ve küçük burjuvazi oluşmaya başlamıştır. Rus aydınları, kapitalist gelişme içinde, kaybeden grupların özlemlerini yansıtan ideolojilerle, özellikle küçük üretici köylülere dayanarak, Çarlık rejimine karşı devrimi gerçekleştirmek istiyorlardı. Bunu başarabilmesi için "aydın" kesimin halka gidip onu aydınlatması gerekiyordu. Rus aydınları arasında "Halka Doğru" hareketi bu nedenle doğdu. Bu hareketin köylülerin desteğini sağlamakta başarılı olamaması, aydınlarda, halkı aydınlatabilmek için önce halkı anlamanın gerekli olduğu inancını geliştirdi.

Bu yeni yaklaşımları içinde Narodnikler, önerdikleri çözümlerin temeline, Rus toplumunun geleneksel kurumlarından esinlenerek, köy toprağının toplu mülkiyetine dayalı bir görüşü, köy komünlerinin geliştirilmesini koydular. Narodnikçi program, kapitalist sistemin temel yapısını değiştirmekten çok, onun beğenilmeyen sonuçlarını törpülemek yolunu öneriyordu. Narodniklere göre kapitalist düzende küçük üretici sömürülmektedir.

İTTİHAT VE TERAKKİ'NİN HALKÇILIĞI: İttihatçılar, halkçılık ideolojisi çerçevesinde "halkın siyasal hayata ve yönetime katılımının nasıl yaygınlaştırılabileceği" sorusuna karşılık aramışlardır. Ayrıca halkçılığın kültürel ve ekonomik boyutlarının formüle edilmesine de çalışılmıştır. İttihat ve Terakki'nin sonraki döneminde akımın toplumcu içeriğini yitirerek Türkçü bir nitelik kazandığı görülecektir. Sultanahmet'te kapitülasyonların kaldırılması amacıyla düzenlenen miting.

Bu sömürü önlenmelidir, ama bu önlenirken onun iyi yanı olan "işçi olmaması" özelliği de korunmalıdır. Narodnikler, Rusya'da burjuvazinin yeterince güçlü olmadığına, bu aşamadayken burjuvazinin denetim altına alınabileceğine inanmaktadırlar. Eğer bunu başarabilirlerse Batı'dan farklı, Rusya'ya özgü ve daha adil bir "orta yol" doğacaktır.

Dayanışmacılık: Halkçı düşüncenin ikinci kaynağı, sosyolojinin bir özel kolu olarak Fransa'da gelişen "Dayanışmacılık"tır. Emile Durkheim, Alfred Fouillée, Charles Gide, Paul Cauwés gibi düşünürleri, Léon Bourgeois gibi politikacıları çevresinde toplayan bu akım, kapitalist gelişmenin ortaya çıkardığı eşitsizliklere, sosyalizmin buna karşı "sınıf çatışmasını" temele alan önerilerine karşı bir "üçüncü yol" arıyordu. Girişim özgürlüğüne ve özel mülkiyet kurumuna dokunmadan, ekonomide devlet müdahaleleriyle, toplumsal içerikli yasalarla, kooperatifçilikle ve karşılıklı yardımlaşma örgütleriyle toplumsal adaletsizlikleri azaltabileceklerine inanıyorlardı. Böyle bir toplumsal düzenin kurulabileceğini göstermek için yaptıkları analizlerde, toplumsal işbölümün ortaya çıkaracağı "sınıfsal çatışmaları" değil, toplumsal dayanışmayı ön plana çıkarıyorlardı. Dayanışmacıların kuramcılarından Emile Durkheim, *Toplumsal İşbölümü* adlı kitabında, bir toplumdaki dayanışmanın varlığını iki nedene dayandırmaktadır: İlkel toplumlarda benzer koşullarda yaşayan benzer bireyler arasında, benzerlikten kaynaklanan *mekanik* bir dayanışma doğmaktadır. Oysa ileri toplumlarda işbölümünden kaynaklanan *organik* bir dayanışma doğmaktadır. Her işbölümünün bir ahlâksal içeriği vardır. Bölüşülen işin sürekliliğinin sağlanması için yeni toplumsal kurallar ortaya çıkacaktır. Yeni ahlâk'ın topluma egemen olamaması, halen mekanik dayanışmadan organik dayanışmaya geçiş sürecinin yaşanmasındandır. Eğer bu süreç tamamlanıp dayanışmacı ahlâk kurulabilirse daha hakça bir toplumsal düzene ulaşılmış olacaktır.

İttihat ve Terakki'de Halkçılık

Türkiye'ye "halkçılık" akımını getiren İttihat ve Terakki, her iki akımdan da etkilenmiştir. İttihat ve Terakki hareketine Rusya'dan gelerek katılanlar, "Narodnik" hareketine âşinaydılar. Örneğin İttihat ve Terakki içinde "halkçılığın" öncülüğünü yapan Hüseyinzade Ali,

"HALKA DOĞRU": İttihat ve Terakki'nin ideologu Ziya Gökalp'e göre, Türkçülüğün önemli ilkelerinden biri "halka doğru" oluştur: Aydın, halka onu aydınlatmak için değil, halk kaynağından "hars" almak için gitmelidir. Gökalp'in kanısınca, "halkçılıkla Türkçülük elele vererek mefkûreler âlemine beraber yürüyeceklerdir."

Rusya'da iken Narodnik harekete katılmıştı. Ayrıca İttihat ve Terakki'nin karşılıklı etkileşim içinde olduğu Ermeni ve Bulgar ihtilâlci örgütleri içinde "Narodnik" ideolojisi yaygındı. Başlangıçta daha çok bu etkiler yaygınken, daha sonra Durkheim'ın etkisindeki Ziya Gökalp'in İttihat ve Terakki'nin ideologluğunu üstlenmesiyle Fransız "Dayanışmacılığı"nın etkileri ön plana geçti.

Türkiye'de gelişen halkçılık ideolojisi içinde üç ayrı tür soruna yanıt getirilmeye çalışılmıştır. Bu sorunlardan birincisi, *halkın siyasal hayata ve yönetime katılımının nasıl yaygınlaştırılabileceği*dir. Buna verilen yanıtlar içinde parlamentarizm, yönetimin adem-i merkeziyetçi ya da merkeziyetçi olması, bürokrasinin halka karşı olan tutumları tartışılmıştır. Halkçılığın ikinci sorunu *kültürel alanda* formüle edilmiştir. Halkın değerleri ve özlemleri ya da Türk halkına özgü niteliklerin toplumun gelişmesini engellemeden nasıl korunabileceği araştırılmaktadır. Halkçılığın üçüncü boyutu *ekonomik*tir. Toplumsal dayanışmanın yüksek olduğu hakça bir ekonomik düzenin nasıl kurulabileceği sorusuna yanıt aranmıştır.

İttihat ve Terakki içinde gelişen "halkçılık" akımı her üç soruya da yanıt aramıştır. İlk girişimler Selanik'teki *Genç Kalemler* ve *Yeni Felsefe* dergileri çevresinde gelişen toplumcu bir içeriğe sahip "Yeni Hayat" akımı içinde ortaya çıkmıştır. Bu akımın öncüleri, Osmanlı yönetici sınıflarıyla halk arasındaki ayrılığın yalnızca Anayasa ve Meclis'in varlığı ile kapatılamayacağını görüyorlar; yazında halk dilinin kullanılmasını savunurken bu açığın kapatılmasına bir çözüm arıyorlardı.

Ziya Gökalp ve "Halka Doğru"luk: 1912 Balkan Savaşı yenilgisinden sonra İttihat ve Terakki ideolojisinde önemli bir dönüşüm oldu: Osmanlıcı ve İslamcı eğilimlerin yerini Türkçülük alırken, halkçılık akımı da bundan etkilenerek toplumcu içeriğini yitirerek Ziya Gökalp'ın sentezleri içinde Türkçü bir nitelik kazandı ve onunla özdeşleşti. Gökalp'e göre Türkçülüğün önemli ilkelerinden biri, *"halka doğru"*luktur. Osmanlı aydınının halkı taşralı, avam diye küçümsemesi yanlıştır; halk, topluma özgü niteliklerin ve dehanın kaynağıdır. Aydın ya da "güzide" (seçkin = elit) halka sadece onu aydınlatmak, "medeniyet"i götürmek için gitmeyecek, halk kaynağından "hars"ı almak için gidecektir. Güzide, ancak bu sayede topluma özgü sentezi yapmayı başarabilecektir.

Gökalp'te aydın ile halk arasında sınıfsal esaslı bir ayrım yoktur. Ona göre, *"hukukça birbirine eşit olmayı kabul eden bütün sınıflar"* halk kapsamındadır. Gözlemlenen ayrım, "güzideler" halka gidince ortadan kalkacaktır. Durkheim'cı bir görüşle, onun için önemli olan sınıfsal çatışma değil, toplumsal dayanışmadır. Toplumdaki tüm uzmanlık ve meslek zümreleri işbölümü yüzünden doğmaktadır. İşbölümünün sürmesi için toplumsal "dayanışma" gereklidir. Bu dayanışma ise "içtimaî mefkûre"nin ya da toplumsal ülkünün oluşması ile sağlanacaktır. Osmanlı İmparatorluğu'nda bunca kayıptan sonra bu "mefkûre" doğmaya başlamıştır. Toplumun müşterek vicdanında "Türk milletinden, İslam ümmetinden, Garp medeniyetinden olma", "idraki" ya da bilinci uyanmıştır. Artık Osmanlılık uğruna, Türk kendi Türklük bilincini bastırmamaktadır. Türklük bilinci uyanınca, onun doğal sonucu olarak "millî iktisat mefkûresi" de doğmaktadır. Böylece Ziya Gökalp'te "halkçılıkla Türkçülük elele vererek mef-

kûreler âlemine doğru beraber yürüyeceklerdir. Her Türkçü siyaset sahasında halkçı kalacaktır, her halkçı da hars sahasında Türkçü kalacaktır."

Gökalp "dayanışmacılığı", toplumdaki çıkar ilişkileri yerine Durkheim gibi ahlâkı koymaya çalışırken, ahlâkın dayanaklarını bulmak için "hars" kaynağına yönelince, gelenekseI esnaf örgütlenmesi ve ahlâkını ön plana çıkardı. Böylece İttihat ve Terakki halkçılığı içinde "meslekçilik" ya da "meslekî temsil" akımı özellikle Birinci Dünya Savaşı içinde güç kazandı. Yusuf Akçura'nın dediği gibi, gelişmiş Batı ülkeleri "millî iktisat"larını büyük sermayeye ve burjuvaziye dayanarak kurmuşken, Gökalp halkçılığı "esnafı" ön plana geçirerek, küçük girişimcilikle "millî iktisat" oluşturmak gibi bir iç çelişkisiyle karşılaşıyordu.

Kurtuluş Savaşı'nda Halkçılık

Halkçılık ideolojisinin siyasal gündemde en canlı kaldığı dönem, Kurtuluş Savaşı yılları olmuştur. Halkçılık ideolojisi, bir yandan BMM'deki eşrafla ve bürokrat din adamlarıyla savaşa katılan halk yığınlarını, köylüleri Kurtuluş Savaşı çevresinde bütünleştirme, öte yandan Sovyetler ile yakınlaşmayı kolaylaştırma işlevlerini yükümlenecekti.

Gerçi Mustafa Kemal, Kurtuluş Savaşı'nın başında kongreler toplayarak hareketini halka dayandırmak istemiştir. Ama sol kesimle işbirliği yapan eski İttihatçıların Halk Şûralar Fırkası, Halk Zümresi gibi gruplar kurarak, "halkçı" programlar getirerek BMM'de Dahiliye Vekili seçimlerini kazanmasına kadar, bir "halkçılık" programı ileri sürmemiştir. 13 Eylül 1920'de Mustafa Kemal çevresinin Meclis'e sunduğu ve "Teşkilât-ı Esasiye Kanun Lâyihası" olarak kabul edilen halkçılık programı, daha çok taktik bir nedenle, karşıdaki ittifak cephesini dağıtmak için ileri sürülmüştür.

İster eski İttihatçı çevrelerinde olsun, ister Mustafa Kemal'in çevresinde olsun, gelişen "halkçılık" programları benzer niteliklere sahiptir. Bu programlar toplumdaki temel çelişkiyi "halk" ile "memurin sınıfı" arasında görmekte; bir halk devleti oluşturmak için anti-bürokratik yaklaşımlar önermektedir. Bu programların hemen hepsinde ya "meslekî temsil" esasına ya da "tek dereceli" seçimlere dayanan, toplumun her kademesi için geçerli "şûralar" ya da "meclis"ler yönetimleri öngörülmektedir. Bu halkçılık programlarında bolşeviklerin izledikleri yol yadsınırken, sosyalist rejimin kötülenmemesine özen gösterilmekte; Türkiye'de sermaye temerküzü olmadığı ifade edilerek, sermaye sınıfını ortadan kaldırmaya gitmeden, halka dayanan bir rejimin kurulabileceği savunulmaktadır.

Kurtuluş Savaşı sonrasında iktidarın dayanmak istediği iç ve dış güçler dengesinde önemli değişiklikler olacak, "halkçılık" ideolojisinden beklenen işlevler değişecek, onu yeni yorumlara uğratacaktır.

1923 Sonrasında Halkçılık

Savaş sonrasının "halkçılığı" büyük ölçüde İttihat ve Terakki dönemi halkçılığının sınırlarına çekilmiştir. Mustafa Kemal, 8 Şubat 1923'te Balıkesir'de halk-

KURTULUŞ SAVAŞI'NDA HALKÇILIK: Halkçılık ideolojisinin siyasal gündemde kaldığı en canlı dönem olan Kurtuluş Savaşı yıllarında, kitleleri bütünleştirmeye özel önem verilmiştir. O dönem halkçılığın somut örneklerinden biri de, TBMM'nin o döneme göre çok ileri görüşlere yer veren "Halkçılık Beyannamesi"dir.

çılığını sınıf farklılıklarının bulunmamasına dayandırmaktadır. Tüm olarak ezilen halkın, Türkiye bağımsızlığına kavuşunca işbölümü içinde birbirinden güç alarak kalkınabileceğini savunmaktadır. 20 Mart 1923'te Konya'da aydınlarla halk arasındaki ayrıma değinerek, halkı anlamayan aydının baskıcı hale geleceğine dikkati çekmiş; yeni aydınların halkı inandıracağı düşünceleri halkın ruh ve vicdanından almaları gerektiğini söylemiştir.

Birinci BMM 1 Nisan 1923'te yeni seçimlere gitme kararı vermiştir. Seçime girilmeden önce 1931 yılına kadar Halk Fırkası'nın programı olarak kabul edilen *"Dokuz Umde"* adlı bir beyanname yayımlandı. Bu beyannamede seçimden sonra Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun Halk Fırkası'na dönüşeceği bildiriliyor ve ilk iki umdede saltanatın kaldırıldığı ve egemenliğin kayıtsız şartsız milletin olduğu, halkın kendi kendisinin yönetmesinin esas olduğu belirtiliyordu. Diğer umdelerde, İzmir İktisat Kongresi'nde alınan temel politika kararları özetleniyordu.

Kurtuluş Savaşı sonrasındaki ekonomik dönüşümler, millî burjuva yaratma eğilimleri ve pazar ekonomisine açılmasının sürmesi, toplumda kazanan kesimler kadar kaybeden kesimlerin de doğmasına neden oluyordu. Ekonomik olarak kaybeden bu gruplarla üstyapı devrimleri dolayısıyla kaybeden dinsel çevreler arasında ittifaklar oluşuyor ve iktidara karşı istekler birikiyordu. Cumhuriyet yöneticileri, Dünya İktisadi Bunalımının etkilerinin sürmekte olduğu 1930 yılında girdikleri Serbest Fırka denemesi sırasında bu birikimle karşılaştılar. Serbest Fırka'nın kapatılmasından sonra Mustafa Kemal doksan günlük bir yurt içi gezisine çıktı. Bu gezide oluşturulan program, 1931 yılında Cumhuriyet Halk Fırkası'nın üçüncü büyük kongresinde kabul edildi. Bu programla "Altı ok"la simgelenen yeni ideolojik ilkeler konuldu. Bu ilkeler arasında halkçılık yerini koruyordu, ama yeniden yorumlanmıştı.

1930'lar sonrasında halkçılığın işlevi tek parti yönetimine gerekçe sağlamaktı. Toplumu ayrı ayrı sınıflardan meydana gelmiş değil de, işbölümüne sahip, iç dayanışması yüksek bir grup olarak gören bir halkçılık anlayışı tek parti yönetiminin dayanağı haline geliyordu. Toplumda sınıflar olmadığına göre, "tek parti" yeterliydi.

BELGE

TBMM'NİN HALKÇILIK BEYANNAMESİ

Emperyalist devletlerin, Devlet ve Milletimizin hayatına açıkça kasdetmeleri neticesinde müdafa-i meşrua için toplanan Türkiye Millet Meclisi şimdiye kadar muhtelif vesilelerle sarahaten veya zımnen ilân ettiği maksat ve meslekini bir kere daha bütün cihana arz için şu beyannameyi neşretmeye lüzum görmüştür.

Türkiye Büyük Millet Meclisi, millî hudutlar dahilinde hayat ve istiklâlini temin ve hilâfet ve saltanat makamını tahlis ahdiyle teşekkül etmiştir. Binaenaleyh hayat ve istiklâlini, yegâne ve mukaddes bildiği Türkiye Halkı'nı, emperyalizm ve kapitalizm tahakküm ve zulmünden kurtararak irade ve hâkimiyetinin sahibi kılmakla gayesine vâsıl olacağı kanaatındadır.

Büyük Millet Meclisi Milletin hayat ve istiklâline suikast eden emperyalist ve kapitalist düşmanların tecavüzatına karşı müdafaa ve bu maksada muhalif hareket edenleri te'dip azmiyla müesses bir orduya sahiptir. Emir ve kumanda selâhiyeti Büyük Millet Meclisi'nin şahsiyeti maneviyesindedir.

Büyük Millet Meclisi Halk'ın ötedenberi maruz bulunduğu sefalet sebeplerini yeni vesait ve teşkilât ile kaldırarak yerine refâh ve saadet ikame etmeği başlıca hedefi addeder. Binaenaleyh toprak, maarif, adliye, maliye, iktisat ve evkaf işlerinde ve diğer mesailde içtimai uhuvvet ve teavünü hâkim kılarak halkın ihtiyacına göre teceddüdat ve tesisatı vücuda getirmeğe çalışacaktır. Bunun için de siyasi ve içtimai umdelerini Millet'in ruhundan alacaktır ve tatbikatta Millet'in temayülât ve an'anâtını gözetmek fikrindedir.

Binaenaleyh Büyük Millet Meclisi memleketin idari, iktisadî, içtimai umum ihtiyacına müteallik ahkâmın peyderpey tetkik ve kanun şeklinde tatbik mevkiine vazeylemeye başlamıştır. Veminallüttevfik, 21 Ekim 1336/1920

Yeni CHF programındaki "inkılâpçılık" ilkesi de halkçılığa bir sınır getiriyordu. CHF, devrimleri halka maletmek sorunuyla karşı karşıyaydı. "Halk İdaresi İlkesi"nde aşırılığa gidilince devrimler zarar görüyordu. Sınıf çıkarları arasında çatışma olmayan bir toplumda iyiyi ve doğruyu gören "seçkin"lerin çabaları, halk yığınlarınca geciktirilmemeliydi. Böylece halkçılık ile devrimcilik ilkesi birleşiyor *"halka rağmen, halk için"* biçiminde sloganlaşıyordu.

1931 Kurultayı'nda CHF'nin kabul ettiği ideolojik ilkelerden biri de devletçiliktir. İlk bakışta devletçiliğin, toplum içinde sınıfsal ayrımların keskinleşmesini önleyen bir araç olarak kullanılabileceği söylenebilir. Böylece tek parti döneminde "devletçiliğin", "halkçılığı" gerçekleştirmekte bir araç olacağı savı ileri sürülebilir. Oysa CHF içinde bu ilişkinin kurulmasından özenle kaçınılmıştır. Bu ilişkiyi ideolojilerinin temel noktalarından biri haline getiren *Kadro* dergisi de kapanmak zorunda bırakılmıştır.

Tek parti yönetiminin 1946'da yerini çok partili rejime bırakmasından ve sınıf esaslı parti ve cemiyetlerin kurulmasına izin verilmesinden sonra tek parti döneminin devlet-parti özdeşliğini dayandırdığı ideolojik çerçeve ve halkçılık anlayışı da geçerliğini yitiriyordu. Yeni dönemin halkçılık anlayışı, 1950'de iktidarı kazanan Demokrat Parti halkçılığıyla simgeleniyordu. Demokrat Parti, kuruluşunda ve iktidara gelişinde geniş halk kitlelerinin desteğini sağlamıştır. Gerek partinin yönetim kadroları açısından olsun, gerek topluma bakış açısının temelde Gökalp'çi "dayanışmacılık" içinde kalması açısından olsun, CHP ile DP arasında önemli fark yoktur. Öyle ise DP'ye geniş destek sağlayan neydi? DP programının ilk maddesinde yer alan "umumi siyasetin demokratik bir görüş ve zihniyetle yürütülmesine hizmet etmek"ti. Gerçekten de DP, köylere kadar uzanan parti örgütüyle, halkın siyasete katılmasını sağlıyordu. İttihat ve Terakki döneminden sonra ilk kez, ama çok daha yaygın bir ölçekte halk tabakaları siyasete katılıyordu. DP, programına aldığı *"hükümet ve idare, halktan, halkla beraber ve halk için olmalıdır"* ilkesiyle, tek parti yönetimin *"halka rağmen halk için"* ilkesinin toplumda yarattığı

anti-bürokratik birikimden yararlanıyordu.

1960 Sonrasında Halkçılık Anlayışları

DP iktidarına son veren 27 Mayıs hareketinin getirdiği 1961 Anayasası'nda "halkçılık", bir terim olarak yer almamaktadır. Ama halkçılığın içeriğini oluşturduğunu gördüğümüz konularda seçmeler yapılmıştır. 1961 Anayasası "demokratik bir devlet" anlayışı getirmektedir. Bu demokraside "genel" ve "eşit oy" esası hâkim olacaktır. Vatandaşlar arasında hiçbir ayrım olmayacaktır; "eşitlik" bu anayasanın temel ilkelerindendir, *"hiçbir kişiye, aileye, zümreye veya sınıfa imtiyaz"* tanınmayacaktır. Bu anayasanın "halkçılık" açısından asıl önemli yanı, klasik kişisel haklara ek olarak sosyal haklar ve *"sosyal adalet"* ilkesini getirerek, eşitlik anlayışına ekonomik bir içerik kazandırmasıdır. 1961 Anayasası'nın getirdiği *"sosyal devlet"* anlayışına göre, devlet *"vatandaşlarının sosyal durumlarıyla, refahlarıyla ilgilenen, onlara asgari bir yaşama düzeyi sağlamayı ödev"* bilen bir kurumdur. Bu, Cumhuriyet döneminin halkçılığında önemli bir ilerleme demektir.

1961 Anayasası'nın "halkçılık" açısından getirdiği en önemli katkı, belki de, Anayasa'da yazılanlardan çok, Türkiye'de sol düşünce akımlarının gelişmesine kapı aralaması olmuştur. Bu akımlarla birlikte, halkçılığın yorumlarında sınıf olgusu ve ekonomik çıkarlar ön plana geçmiş; "dayanışmacı" halkçılık yorumları geri plana itilmiştir. Yeni anayasal olanaklar içinde gelişen TBMM'de bir grup kurarak temsil edilme olanağı bulan TİP, bir işçi sınıfı partisi olarak kitle partilerinden değişik bir halkçılık görüşünü savunuyordu.

TİP Programında: TİP'in halkçılık anlayışının çıkış noktası, 1961 Anayasası'ydı. Yorumlarıyla bu anayasanın kitle partilerince değil, ancak sosyalist bir yolla gerçekleştirilebileceğini göstermeye çalışıyordu. TİP, halkı, sınıfsal olarak, *emekçi sınıf* diye tanımlamıştır. TİP programında halkçılık, devletçilik, cumhuriyetçilik, devrimcilik ve milliyetçilik ilkeleri yeniden yorumlanarak sosyalizme geçişi sağlayabilecek bir bütün haline getirilmeye çalışılmıştır. TİP, "insan ve insan emeğini en yüce değer olarak tanımlamaktadır". Bu nedenle de "bütün zenginliklerin, bütün değerlerin biricik yaratıcısı olan emekçi halkın, politik iktidarın da kaynağı ve gerçek sahibi olması" anlamında, "halkçılık" ve "halkçılığın devlet ve hükümet şekli olan" ve "fert ve zümre hâkimiyetine" karşı olan "Cumhuriyetçilik" ilkelerini benimsemektedir. "Halkçılık ilkesinin zorunlu kıldığı", "toplumu ilerletmek için köklü reformlar yapmak ve gerici ve tutucu ekonomik, sosyal ve politik ilişkilerle sa-

ALTI "OK"TAN BİRİ: 1931 Kurultayı'nda Cumhuriyet Halk Fırkası'nın kabul ettiği "Altı Ok"la simgelenen ilkelerden biri de halkçılıktır. Bu anlayış, aynı zamanda toplumun çeşitli sınıflardan oluşmayıp "imtiyazsız, sınıfsız kaynaşmış bir kütle" olduğunu öngören tek parti yönetiminin düşünsel dayanaklarından biriydi.

1961 SONRASINDAKİ GÖRÜŞLER: 1961 Anayasası'ndan sonra kurulan Türkiye İşçi Partisi, halkı "emekçi sınıf" diye tanımlamış ve halkçılıkla milliyetçiliği özdeş görmekle birlikte, halkçılığı milliyetçiliğe değil, milliyetçiliği halkçılığa indirgemişti. CHP'nin ortaya attığı "Ortanın solu" sloganını "Demokratik sol"a dönüştüren Ecevit ve çevresi ise, halkla bütünleşebilmek için halkın özlemlerine ters düşmeyen çözümler bulmak ve halka ekonomik güç vermek gerektiği görüşünü savundular.

vaşmak'' biçimindeki devrimcilik, TİP'in ilkelerindendir. Gerici ilişkilerle savaşmak için ''emekçi halkın yürütümüne doğrudan doğruya katılıp denetlediği emekten yana planlı devletçilik'' kaçınılmaz olarak görülmektedir. ''Bir yarı sömürge olarak yaşamış halkın sömürgeciliğe karşı tepkisinin ideolojik planda ifadesi olarak halkçılıktan ayrı düşünülemeyecek olan Türk milliyetçiliği de hiçbir ayrım gözetmeden Türk devletine yurttaşlık bağıyla bağlı herkesi Türk sayan bir temel ilkedir.'' TİP'in ideolojisinde *halkçılık ve milliyetçiliğin özdeşliği*, daha önce gördüğümüz gibi, *halkçılık milliyetçiliğe indirgenerek değil, milliyetçilik halkçılığa indirgenerek yapılmıştır.*

Ortanın Solu ve Halkçılık: 1961 sonrasında, gelişen sol akımların CHP'nin altı ilkesine sahip çıkarak getirdiği yeni yorumlar ve seçim başarısızlıkları, CHP'yi ideolojisini yeniden gözden geçirmeye zorluyordu. Bu yeni oluşumun ilk habercisi, 1965 seçimlerinden önce İsmet İnönü'nün getirdiği *''ortanın solu''* sloganı oldu. Ecevit'in çevresi bu sloganı doldurarak *''demokratik sol''* halkçılığını oluşturdu.

Ortanın solu, temele ''özgür insan''ı koymaktadır. İnsanı insan yapan düşünce gücünü baskı altına almayı, onun insanlığın ilerlemesine katkısını engellemeyi insanlığa karşı en büyük ihanet saymaktadır. Böyle bir insanlık ülküsüne ulaşabilmek için ''halkçı'' bir düzen kurulmalıdır. Ortanın solcuları, ''halkın köklü sınıf duvarlarıyla bölünmesini insanlık onuruna ve toplumun esenliğine aykırı saymaktadırlar.'' Bu nedenle sosyal adaletçi ve sosyal güvenlikçidirler.

Ortanın solcuları, çözümlerini halka anlatarak, halkla anlaşarak bulacaklardır. Ortanın solcularına göre halkla bütünleşebilmenin -hiç değilse Türkiye için- kesin bir koşulu vardır. O da halkın özlemlerine ters düşen bir rejim peşinde koşmamaktır. Ortanın solcuları, halkın altyapı devrimleri yönünde atılan adımları her zaman benimsediği inancındadır. Onlar da yeni halkçılıklarını halka ekonomik güç vererek temellendirmek istemektedirler, ama bu gücün nasıl sağlanacağı konusunda diğer sol kesimden ayrılmaktadırlar. Bu gücü devlete vermenin bir çözüm olmadığını varolan görgül sonuçlara dayanarak ileri sürdükten sonra, özel kesim ve devlet kesimi dışında güçlü bir *halk sektörü* kurulmasını önermektedirler. Yeni halkçılık anlayışının ekonomik temeli, köylü kooperatiflerinin, sosyal güvenlik ve yardımlaşma kurumlarının, sendikaların yurt dışındaki işçi ortaklıklarının ve benzeri halk ortaklık-

larının oluşturacağı "halk sektörü"dür. Ortanın solu ideolojisi içinde *köylü ön plandadır.* Kalkınma köylüden başlamalıdır. Bunun sloganlaştırılmış ifadesi de "köy-kent" olmuştur.

Yeni Tanımlara Doğru

Yetmiş yıllık tarihi içinde aşama aşama gelişimini gördüğümüz "halkçılık", zaman içinde gelişerek çeşitlenmiş, yeni boyutlar kazanmış ve bu boyutların her biri ayrı bir ideolojik ilke halinde toplumda yerini almıştır. Böylece "halkçılık", bu alt ilkelere göre daha üst kademede "genel" bir ideolojik ilke haline gelmiştir. Böyle bir yapı içinde de "halkçılık" ideolojisi, yadsınmadan, alt kademedeki ilkelerin yeniden yorumlanmasıyla, her eylemsel başarısızlıktan sonra içerik değiştirerek varlığını sürdürmektedir. Tabiî böyle bir yapı içinde halkçılık ideolojisinin netleştirilmesi değil, her yeni duruma göre ancak *yeniden tanımlanması* söz konusu olabilecektir ●

KAYNAKÇA

- Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Bilgi Yayınları, Ankara 1973.
- Niyazi Berkes, *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler*, Yön Yayınları, İstanbul 1965.
- Bülent Ecevit, *Ortanın Solu*, Kim Yayınları, 1966.
- Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul (t.y.)
- Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Varlık Yayınları, İstanbul.
- Ziya Gökalp, *Yeni Türkiye'nin Hedefleri*, Baha Matbaası, İstanbul 1974.
- Uriel Heyd (Çev. Kadir Günay) *Türk Ulusçuluğunun Temelleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1979.
- Kemal Karpat, *Türk Demokrasisi Tarihi. Sosyal, Ekonomik Kültürel Temeller*, İstanbul 1967.
- Halil Nimetullah (Öztürk): *Halkçılık ve Cumhuriyet ve Türk Halkçılığı ve Cumhuriyeti*, Orhaniye Matbaası, İstanbul 1930.
- Recep Peker, *İnkılâp Dersleri*, Ulus Basımevi, Ankara 1935.
- Sabahattin Selek: *Anadolu İhtilâli*, 2 Cilt, İstanbul 1965.
- İlhan Tekeli-Gencay Şaylan, "Türkiye'de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi" *Toplum ve Bilim*, Sayı 6-7, Yaz-Güz 1978, s.44-110.
- Zafer Toprak,"Halkçılık İdeolojisinin Oluşumu", *Atatürk Döneminin Ekonomik ve Toplumsal Sorunları Semineri*, İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Mezunları Derneği Yayınları, 1977, s.13-31.
- Zafer Toprak, "İkinci Meşrutiyette Solidarist Düşünce: Halkçılık" *Toplum ve Bilim*, Sayı 1, Bahar 1977, s.92-123.
- Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler*, Doğan Kardeş Basımevi, İstanbul 1952.
- Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar I: 1908-1925*, 3. bas., Bilgi Yayınları, Ankara 1978.
- V.İ.Lenin, *Halkçılığın İktisadi Muhtevası*, Payel Yayınevi, İstanbul 1970.

İslamcılık

Şerif Mardin

İslamcılık, İslam topluluklarında, öncelerin belli belirsiz birtakım eğilim, özlem ve arayışlar olarak beliren sosyal kıpırdanmaların 19. yüzyılın sonuna doğru daha bilinçli bir akım olarak şekillenmesine verilen addır. Gerçekte burada "bir" akımdan bahsetmek doğru olmaz. 19. yüzyılda karşımıza çıkan "akım", farklı nitelikler taşıyan, fakat gene de amaçlar bakımından bir "İslamî nizam" kuramında birleşen bir arayışlar kümesidir. Bunlar Osmanlı İmparatorluğu'na özgü değildir, bütün İslam topluluklarını etkileyen akımlar olmuştur.

19. yüzyılda Cemaleddin Efgani adıyla tarihe geçen düşünür, İslamî düşüncenin, ayrı düşmüş Müslüman topluluklarla uzun vadede etrafında birleşebilecekleri bir felsefî, toplumsal ve siyasal eksen yaratılabileceği, bunun İslam ülkelerinde yaşayan düşünürlerin bir görevi olduğu fikrini ortaya atmıştır.

SAİT HALİM PAŞA (1864-1921): "Buhran-ı İçtimaiyemiz", "Taassup", "Buhranlarımız" ve "Mukallitliklerimiz" adlı kitaplarında (1916-1919), Avrupa'dan gerekenleri almakla Batılılaşmanın birbirine karıştırılmasının olumsuz sonuçlar yarattığını; İslamlaşmanın, "İslamın itikad, ahlâk, içtimaiyat ve siyaset sisteminin zaman ve muhitin ihtiyacına muvafık bir surette tefsir edilerek bunlara uyulması gerektiğini" savunmuştur. Ona göre, 1876 ve bunun tadil edilmiş şekli olan 1909 Kanun-u Esasî'leri İslam kökenli bir toplumun ihtiyaçlarını karşılamaya yeterli değildi.

Akımın Türkiye'de Ortaya Çıkışı

Türkiye'de İslamcılık 19. yüzyılın sonunda padişah II. Abdülhamid tarafından desteklenmişse de ayrımlanabilir bir akım olarak 1908'den sonra ortaya çıkmıştır. Profesör T. Zafer Tunaya'nın anahatlarını bize verdiği İslamcı mantığa göre (*İslamcılık Cereyanı*, İst., 1962), İslâmın (ve Osmanlı İmparatorluğu'nun) gerilemesinin sebepleri Müslümanların "atalet"inden kaynaklanmaktadır.

Bunun da sonucu, eskiden bir medeniyet kaynağı olan İslam Dünyasının Batıdan geri kalması ve bu dünyanın "vurucu" gücünü temsil eden Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı devletleri tarafından parçalanmaya başlamasıdır. Bu düşüş, aynı zamanda İmparatorluğun iktisadî esaretini getirmiştir. Bunun karşısında seçilecek olan strateji *"İslamlaşmak"* olacaktır. Zira kültür-bilim alanında İslamiyet ilerlemeye engel değildir. İslamiyet, aynı zamanda ilerici-*progressist* bir toplum sistemini önermektedir. Osmanlı İmparatorluğu, Batıyı taklit etmek yoluyla geriliğini ortadan kaldıracağını düşünmüş, fakat taklit onu hareketlendiren iç dinamiği söndürmüştür. Bu açıdan, Osmanlı İmparatorluğu'nun yaratıcı, dinamik bir güce kavuşması için onun yeniden, "İslamlaşması" gerekir. Bunun nasıl bir politika gerektirdiğini anlatanlar arasında Mehmed Said Halim'i saymak gerekir.

Said Halim'e göre, *"İslamın din ve dünyayı, maddiyat ve maneviyatı kapsayan sosyal bir din olduğu kabul edilmekte, İslamlaşmak demek, İslamın itikad, ahlâk, içtimaiyat ve siyaset sistemini daima zaman ve muhitin ihtiyacına en muvafık bir surette tefsir ve bunlara uymaktır."* (Tunaya).

Bu fikirler 1908 ayaklanmasından ve Padişahın 1876 Anayasası'nı yeniden yürürlüğe koymaya zorlamasından sonra geniş yayın çabalarıyla billurlaşmaya başlamıştır. O sırada beliren adlar içinde Mehmet Akif, Mardinîzâde Ebül'ulâ, M. Şemseddin (Günaltay) gibi isimleri saymak mümkündür. Fikirlerin neşir organı, *Sırat-ı Müstakim (Sebilürreşat)* dergisidir. Osmanlı İslamcılarının siyasî bir kuramı da vardır. Bu kuramın ögeleri arasında İslamın beraberinde bir sosyal politika ilkeler bütünü getirdiği fikri yer alır. Bu anlayışa göre, İslam cemaati bir sosyal yardım, karşılıklı bağımlılık ağı içinde bütünleşir. Buna bağlı olarak, ancak İslamın sosyal "felsefe"sinin İslam

siyasî sistemiyle kenetlendiği bir ortamda gerçek bir "İslamî nizam"ın kurulabileceği anlatılmaktadır. Diğer taraftan Batılılar her ne kadar bir siyasî sistem olarak demokrasinin kendilerince icadedildiğini yayıyorlarsa da, bu doğru değildir. İslamda, şeriata bağlı olarak yürütülen ülkelerde demokrasi zaten vardır. Şeriat, Allahın emrettiği *âdil* bir topluluğu teşekkül ettirmeye yönelik bir kaideler bütünüdür. Bu açıdan Padişah da yeryüzünde adalet sistemini oluşturmakla görevlendirilmiştir. Bunlara riayet etmediği takdirde huruç yahut ihtilâl-devrim "bütün müslümanlar üzerine vacip olur" (Tunaya). Kuran'da geçen *"her işte ümmetinle meşveret et"* (onlara danış) kuralı, parlamenter sistem için de bir çeşit İslamî dayanak sağlamaktadır.

İslamcıların öne sürdükleri bir diğer önemli görüş, İslamda hükümdara körü körüne itaat şeklinde bir prensip olmadığıdır. Son olarak "İmmene'l-mü'mine ihve" (bütün Müslümanlar kardeştir) ilkesi, İslamın kurması gereken siyasî birimin bütün Müslümanlardan oluşacak bir devlet olması gerektiğini îma etmektedir. Bu da İslamcıların bir kısmının milliyetçilik aleyhinde olmalarının kaynağıdır.

İslamcılara göre, 1293 (1876) Osmanlı Kanun-u Esasîsi gibi Müslüman bir ülkede yapılmış bir anayasanın da üstünde bir "Allah anayasası" (şeriat) olduğunu unutmamak gerekir. Kaldı ki 1876 Osmanlı Kanun-u Esasîsi, İslamî ögeleri tatbik mevkiine koyma düşüncesiyle yazılmış bir anayasa değildir. Bu açıdan eksik ve sakattır.

İslamcıların siyasî partiler üzerine görüşleri şöyledir: *"Fırka (parti), umumî bin kanaata göre, tefrika, ayrılık ve parçalanma olarak görülmüştür. Bu bakımdan bir nifak unsurudur. Fakat 1911 senesinden, (İttihat ve Terakki'ye karşı oluşan) muhalefetin Hürriyet ve İtilâf adı altında birleşip ağlaşmasından sonra, İslamcı çevre içinde de muhalefet cephesinin savunucuları belirmiştir."* (Tunaya).

Tanzimat'tan beri Batıdan alınan bazı kurumlardan artık geriye gitmek mümkün olmadığının anlaşılması, İslamcılar arasında Batının tekniğini almak, Müslüman kültürü saklamak amacını güden bir grubun belirmesine neden olmuştur. Bunların içinde Said Halim ve M. Şemseddin, Ömer Rıza (Doğrul) gibi kimseler görülür. II. Abdülhamid'in son yıllarında bir bakıma kendi gücüyle filizlenen Türkçülük akımı, İslamcılar için halli zor olan bir problem yaratmıştır. İslamcıların bu kısmı için "Türk"lük etrafında oluşacak milliyetçi bir ideoloji bütün, Müslümanların bir odak noktası etrafından toplanmalarına mâni olmak demektir. Ahmet Naim, bu fikirleri ileri sürenler arasındadır. Milliyetçilikle Müslümanlığı bir oranda bağdaştırabilenler arasında ise Mehmet Akif hatıra gelir. Ancak Milliyetçilik-İslamcılık konusunu daha da çapraşık bir biçime sokan yapı unsurlarından biri, üstünde durduğumuz yazarların düşüncelerini hâlâ egemenliğin kaynağı olan bir "Osmanlı Devleti"nin toprakları üzerinde şekillendirmiş olmalarıdır. Böylece Müslümanlığın nerede bitip Türklüğün ve Osmanlılığın nerede başladığı İslamiyetçi aydınlar için devamlı olarak bir sorun yaratmıştır.

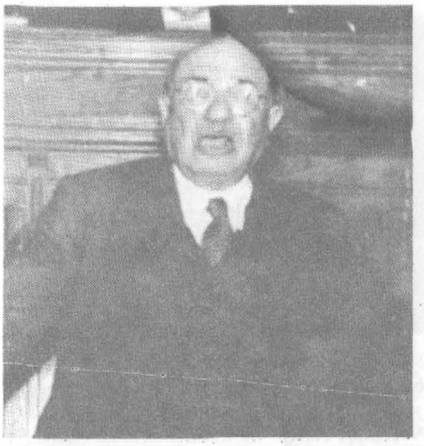

ŞEMSEDDİN GÜNALTAY (1882-1961): Darülfünun'da Türk Kavimleri ve İslam Kavimleri Tarihi müderrisliğinde bulundu. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra uzun yıllar CHP milletvekilliği ve -CHP'nin "inkılâplardan tâviz" verdiği sıralarda- Başbakanlık yaptı. II. Meşrutiyet dönemindeki tartışmalara katılarak "İslam'ın nurunu yayabilmesi, 20. yüzyıl uygarlığına uygun toplumsal kurumlar oluşturabilmesi için öncelikle taklit kapısının kapanması, içtihad kapısının açılması" gerektiğini; Batı'nın kültüründen değil, yalnızca fenninden ve bilimlerinden yararlanmak gerektiğini savundu.

İttihat ve Terakki idaresi, 1911-1917 arasında programında gittikçe artan ideolojik İslamî ifadeler sokmasına rağmen İslamcıları gerçekten İslam nizamının savunucusu olduğuna ikna edememiştir. İttihat ve Terakki'nin toplum yapısıyla ilgili politikalarında, örneğin aile ilişkilerini düzenleyen yasalarında bir liberalleşmeye doğru adım atması bu şüpheleri besliyordu.

İstanbul'da, işgal kuvvetlerinin gölgesinde, İslamcılık son yıllarını yaşamıştır. Önemli olan gelişme, bir zamanlar İslam hakkında konuşma hakkını kendilerinde gören Osmanlı aydınlarının şimdi yerlerini daha katı, "temelci" *(föndamentalist)* kişilere bırakmalarıdır. Örneğin, İslamda -bazılarının iddia ettiği gibi- "reform" yapılmasının düşünülemeyeceğini savunan Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi gibi.

Bu noktada bir diğer konuya değinmek gerekir: "İslamcılık" hareketi İstanbul'da şekillendiği derecede Osmanlı merkez kültürünün niceliğinin damgasını taşımıştı. Devlet çıkarlarının Şeriattan -bir bakıma- ayrı bir küme olarak düşündükleri bu saray-devlet İslamcılığında, padişahlar, ulemanın cehaletinden ya da etek öpmeyi bilmeyerek ayaklarına kapanan din adamlarının hamakatinden bahsedebiliyorlardı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat'ın getirdiği çağdaşlaşmayla beraber bu sofistike saray -devlet- din adamı kültürü ağırlığını kaybetmeye başladı. Saray İslamı, eskiden beri, taşra menşeli fanatizmi geri püskürtmeye çalışmıştı. Tanzimat ve II. Meşrutiyet, din işlerini daha kesif bir şekilde din adamlarının omuzlarına yüklemek, onları siyasî işlerden ayırmakla devletin din işlerinde görünen ağırlığını kaybetti. Dinî kuruluşlarda dinin taşralı, dar anlayışı egemen olmaya başladı. Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye'de İslamcılık hareketinin de (saray-devlet-din diyalogunun ortadan kalktığı oranda) başlangıçta taşıdığı özellikleri yitirdiğini, gittikçe bir taşralı -föndamentalist- hüviyete büründüğünü söyleyebiliriz. 31 Mart hareketi Türkiye'de birbirinden ayrı iki İslamcı küme olduğunun habercisi olmuştur. Fakat dar taşra zihniyetinin -ve beraberinde getirdiği "mahalle adâbı"nın- İslam kisvesi altında ileri sürülmesi ikinci defa Bağımsızlık Savaşı'nda görülür.

Kurtuluş Savaşı ve İslamcılık

Bağımsızlık savaşı sırasında mücadelenin sürdürülmesinin, genellikle üzerinde durulmayan bir İslamî dayanağı vardır. İstanbul'un dışındaki yörelerde Türkiye'nin toplumsal strüktürünü oluşturan kurumlar içinde vilayet idaresine paralel, fakat halk tabakalarına daha yakın olan İs-

NURCULUK: Bediüzzaman Said-i Nursî'nin (1873-1960) "Risale-i Nur Külliyatı" adı altında toplanan kitapçıklarından kaynaklanan bu akım, İslamlığın genel ilkelerini pek garip bir mantıkla açıklamaktadır. 1950'lerden sonra yaygınlaşmış; "Nur şakirtleri" ya da "Nur talebeleri" yetiştirmek üzere kurslar açılmıştır. Nurcular, AP ya da MSP'nin desteğinde Meclis'e girebilmişlerdir.

lamî kurumlar bu noktada önemli bir rol oynamıştır. Anadolu'da istilâya karşı örgütlenme, birçok yerde din adamları tarafından yürütülmüştür. Örneğin, Isparta gibi eskiden beri din adamı yetiştiren bir yörede, örgütlenmeye Isparta Müftüsü öncülük etmiştir. Bu şekilde kendilerini gösteren kişilerin aynı zamanda Birinci ve İkinci Meclis'lere temsilci olarak katıldıklarını görüyoruz. Cumhuriyetin laikliğe doğru attığı adımlarla birlikte bu kimselerin kamu işletmelerindeki rolü azaldı. Bu geri çekilme, İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar sürdü. Ancak bu dönemde de Türkiye'de dinin etkisini devam ettiren akımlara rastlıyoruz. Bundan dolayı dinî akımların 1945'ten sonra yeniden canlanmasına "hortlama" demek yanlış olur. Bu ara kesiminde dinin kendini sürdürmesi, üç odak noktasından olmuştur. Bunlardan birine kültür "muhafazakârlığı" diyebiliriz. (Osmanlıca sözcük, bu alandaki gelişmeyi "tutuculuk"tan daha iyi vurgulamaktadır.) İkinci odak noktası tarikatlar; üçüncüsü ise dini modern toplumlarla bağdaştırarak aynı zamanda onu yeniden canlandırmaya çalışan akımlardır.

Kültür Tartışması

Cumhuriyet idealleri laiklik ve Batıcılık etrafında toplanırken, bu eğilimlerin köklü olamadıklarından -bazan "aşırı" bir biçim aldıklarından- sözeden bir aydınlar grubu, bir taraftan Cumhuriyeti rejim olarak desteklerken yeni rejimin kültür politikasının bütün yönlerine katılmamışlardır. Bu tutum, söz konusu aydınların genellikle açık olarak ifade etmedikleri, daha çok güvendikleri kişilerle yaptıkları sohbetlerde ve yayınlamadıkları yazılarında beliren bir yaklaşımdır. Bunun ilk belirtileri, tarihi daha tamamen aydınlanmamış olan Terakkiperver Fırka'nın programında ve bazı üyelerinin eğilimlerinde ortaya çıkar. Bunlar, bir ülkenin kültür geçmişinin olduğu gibi ortadan kaldırılamayacağını savunurlar. Osmanlı İmparatorluğu'nun geçmişinden söz etmeden millî bir varlık kazanmanın mümkün olamayacağı tezi ön planda yer alır. Bu gibi fikirlerin bir örneğini şair ve diplomat Yahya Kemal Beyatlı'da; biraz farklı bir görüşünü tarihçi Fuat Köprülü'de buluruz. Doğrudan doğruya dinci olmayan bu akımın temsilcileri, özellikle dinin toplumu pekiştiren, ona ahlakî bir temel veren bir sosyal araç sayılması

BELGE

GÜNALTAY'IN BAŞKANLIĞI VE AKİSLERİ

-Programın laiklik kısmı hakkında mütalâa-

Eşref EDİB

Muhterem üstad,

Halk Partisi müfritlerinin ötedenberi takip ettikleri din duygusu üzerindeki baskı siyasetlerinden bu millet bizar olmuştur. Bundan dolayı bu müfritlere bütün milletin kalbi küskündür. Müfritler milletin itikat ve ibadetlerine kadar müdahale etmişlerdir. Ama yalnız Türk milletinin. Diğer unsurlar, Rumlar, Ermeniler, Yahudilerin ibadetlerine bir müdahale vaki olmamıştır. Lûtfen Adliye Nazırınızdan sorunuz, Peygamberinin lisanile, Kur'anının lisanile "Allahü ekber" dediği için bugün kaç yüz kişi zindanlarda yatmaktadır? Vicdan hürriyetinden bahsediyorsunuz. Din hürriyeti, vicdan hürriyeti bu mu?

Yine o müfritler Türk milletinin dinî inkişafını köstekiemek için cemiyetler kanununa dinî mahiyette cemiyet teşkili memnu olduğu kaydını ilâve ettirmişlerdir. Bu da yine tatbikatta Türk milletine mahsus bir kayıddır. Çünkü diğer unsurların, Rumların, Ermenilerin, Yahudilerin cemaat teşkilâtları vardır. Bu cemaatler milletlerinin hem dinî, hem dünyevî inkişaflarına çalışmaktadırlar.

Patriğin sarayları, taç ve tahtları, kilise kanunları vardır. Cumhur Reislerinin uçaklarıla seyahat ediyor. Sefirler, konsoloslar kendisini ziyaret ediyor. Büyük törenlerle, merasimlerle karşılanıyor. Milletlerce cumhur reisleri arasındaki siyasî münasebetlere düzenlik verme rolünü alıyor. Cumhur reislerinin mesajlerini getiriyor. Bizim diyanet reisimiz ise bir apartımanın dairesinde oturuyor. Teşrifattaki mevki derecesini söylemekten insan sıkılır. Türk milletini haysiyet ve şerefi namına sıkılır. Patrik sarayının uşak odaları bizim Diyanet Reisimizin odasından daha büyüktür. Bunların dinî mahiyette toplulukları ve çalışmaları memnu olmuyor da Türklerin dinlerinin inkişafına toplu bir halde çalışmaları neden menediliyor? Böyle bir kayıt anayasa ile, laiklik ile, vicdan hürriyeti ile kabili telif midir? Bu da hukuku esasiyenin oyuncak telâkki edildiği devirlerde konmuş bir kayıttır. Adalet Nazırınız millet kürsüsünde bunun vicdan hürriyeti ile nasıl kaynaşabildiği hakkında izahat verebilirler mi? Veremezler. Çünkü mızrak çuvala sığmaz.

. . .

gerektiğini savunurlar. Bu açıdan, eğilime "Durkheimcı" adını verebiliriz. Aynı akımın dini daha belirgin bir şekilde ön plana alan, basit ve demagojik plandaki ifadesi, Necip Fazıl Kısakürek'in İkinci Dünya Savaşı sonlarına doğru çıkan *Büyük Doğu* dergisinde görülür.

Çok partili hayata geçişte Türkiye'de İslam'ın rolünün altını çizen bazı partilerin görüşleri de -içeriği tam olarak araştırılmamış olması açısından- "köksüz" lüğe karşı koymanın genel bir ifadesi olarak görülebilir. (Milli Kalkınma Partisi, 1945; Sosyal Adalet Partisi, 1946; Çiftçi ve Köylü Partisi, 1946; Arıtma Koruma Partisi, 1946, gibi, bu son partinin ideolojik içeriği ayrıca incelenmelidir.) Laikliğin tartışılmaya başlandığı 7. Cumhuriyet Halk Partisi Kongresi'nde (1947), dinin ihmal edilmiş bir toplumsal pekiştirici olduğu ilkesi çok açık olarak ortaya sürülmüştür. Daha sonra, Demokrat Parti zamanında yer alan din derslerinin okullara konması ve imam hatip kurslarına izin verilmesi gibi gelişmeler, dine toplumda bir yer tanıma eğilimlerinin zeminini hazırlamıştır.

Tarikatler

Nakşibendî şeyhlerinden Ata Efendi'nin Üsküdar'daki Özbekler Tekkesi'ni Millî Mücadeleye İstanbul'dan katılan şahıslar için bir "ara istasyonu" yaptığı bilinmektedir. Ancak Cumhuriyet yıllarında Şeyh Sait isyanı ve Menemen Olayı, Nakşibendîleri Cumhuriyetin tam karşısında görülen güçler arasına soktu. Ancak, dinî bir örgütlenme ve bir dinsel fikir kaynağı olarak, Nakşibendî tarikatının Halidî kolu etkinliğini sürdürdü. Şeyh Şerafeddin Zeynelabidin Dağistanî (öl. 1936), Mehmed Zahid Efendi (öl. 1980) ve kendi zamanımıza daha yakın olarak Mahmut Sami Ramazanoğlu gibi kişiler, derin dinî kültürleriyle, günümüze kadar gelen bir etkinlik alanı yaratmışlardır. Mehmed Zahid Efendi'nin önemi, Millî Selâmet Partisi'nin önderlerinin, etkilediği kimseler arasında gözükmesinden de belli olmaktadır. Bunlar arasında Necmettin Erbakan, Hasan Aksay, Korkut Özal ve Fehim Adak gibi isimleri sayabiliriz.

Nakşibendîliğin diğer kolunun önderliğini Silistre 1888 doğumlu Süleyman Hilmi Tunahan yapmıştır. Tunahan'ın 1959'da ölümünden sonra, müritlerinin liderliği 1970'lerde Kütahya milletvekilliği yapan Kemal Kaçar'a geçmiştir. Bu "Süleymancılar" kolunun özelliği, devlet denetiminde İmam Hatip Okullarında yapılan din eğitimini "meşru" saymamış olmasında toplanır.

Nakşibendîliğin bir diğer kolu, Şeyh Abdülhakim Arvasî (öl. 1943) yoluyla et-

GÜNÜMÜZDE İSLAMCILIK: Yazara göre, "1970'ten itibaren açıkça İslamcı bir mahiyet taşıyan MSP gibi partileri İslamiyet akımının bir parçası olarak görmek kolay değildir." Ancak, yakın tarihte "İslam nizamı"nın her alanda hâkim olmasını savunan yayın organlarına rastlanmıştır. Bunların başında, 1960'larda çıkan "Bugün" ve "Bâbıâlide Sabah" gazeteleriyle 1970'lerin "Sebil", "Büyük Gazete" vb. dergileri gelmektedir.

Sonra yine o müfritler tevhidi tedrisat kanununu yirmi beş sene tatbik ettirmediler. Mekteblerden din dersini kaldırdılar. Bütün bir neslin kalbini, vicdanını boş bıraktılar. Bu da Türk milletinin çocuklarına karşı yapıldı. Diğer unsurlar, Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, çocuklarına mekteblerinde din dersleri verdiler. Nihayet milletin vicdanı umumisinin tazyikine selefi âliniz dayanamayarak Grupta müfritlerin kulaklarını çekerek onlara tokat atar gibi hitab ve itabda bulundu:

— Efendiler, dedi, mekteblere din derslerini kabul etmezsek gelecek intihabda partimiz bir rey bile alamıyacaktır.

Onun üzerine mekteblere din dersi konulması bir celsede kabul olundu. Yirmi küsur sene lâikliğe muhaliftir diye men edilen din tedrisatı bugün nasıl kitabına uyduruldu? Rasih hocanın dediği gibi, ilgayi tedrisat suretinde tatbik edilen tevhidi tedrisat kanunu mezardan çıkarılarak mevkii tatbike konuldu. Hükûmetiniz de selefi âlinizin bu kararını kabul etmek himmetinde bulundu. Ancak "ihtiyarî" kaydını niçin ilâve buyurdunuz? Sanki millet, evlâdına din dersi verilmesini vicdan hürriyetine mugayir bir şey, bir cebir telâkki ediyormuş ta o mukaddes hürriyete toz kondurmamak için mi bu kaydı ilâve ettiniz? Musiki dersleri, jimnastik dersleri mecburî oluyor da din dersleri mi böyle övey evlâd gibi telâkki ediliyor?

* * *

Halkevlerine dini kitapların girmesini men eden o müfritlerin yirmi küsur sene din üzerindeki baskılarını daha sıralayayım mı? İşte bu yüzden milletin kalbi partinize küskündür, gece gündüz, Allahtan halâs ve hürriyet istemektedir. Siz milletin bu yaralı kalbini, bu küskün vicdanını okşamanız icap ederken ona idarei örfiye kanunlarından bahsediyorsunuz. O kanunlar ebediyen tarihe gömülmüş olsun. Onları hortlatmak bedbahtlığını Allah size nasib etmesin, Allah sizi bu biçare, bu kalbi mahzun millete hürriyetler, saadetler getiren bir rehber, müşfik bir mürşit kılsın. Hiç korkma. Bırak, minarelerde "Allahü ekber" sesleri âfakı inletsin. Vicdanı köstekliyen bütün bağları kır, parçala. Hiç korkma. Sen millete bu hürriyet ve saadeti verirsen bu asil millet seni başının tacı yapar.

Muhterem üstad.

Ergeç bu iş olacaktır; Milletin dini üzerindeki bu baskılar kalkacaktır. Temenni ederim ki bu büyük zaferi Allah sana nasip etmiş olsun. Çünkü senin bu milletin dinine, ilim ve irfanına çok hizmetin vardır. Bu mazhariyete sen lâyıksın. "Benim Şemseddinim" diyen Akifin ruhu bunu senden bekliyor. Bâki bu kubbede kalan hoş bir sada imiş.

(Sebilürreşad, S. 29, 1948)

ENTERNASYONALİST EĞİLİMLER: Son zamanlarda Suudi Arabistan'ın teşvikiyle İslamcılık "enternasyonalist" bir kisveye bürünmekte ve Türkiye'nin bu harekette yerini alması için birtakım girişimlerde bulunulmaktadır. 27 Kasım 1978'de toplanan ve Devlet Bakanı Lütfü Doğan'ın açış konuşmasıyla çalışmalarına başlayan "Rü'yet-i Hilâl Konferansı", enternasyonalist yönü bakımından dikkate değer bir toplantıdır.

kinliğini sürdürmüştür. Arvasî'nin ardından gelen Hüseyin Hilmi Işık ve "Işıkçılar", İslam'da "reformcu" olarak gözüken akımlara karşı koymaları açısından ilginç bir karakter göstermektedirler.

Nurculuk

Müceddidî Nakşibendîlikten çıkarak ve II. Meşrutiyet zamanındaki düşüncelerden de etkilenerek, halk tabakalarına yönelmiş, fakat Ehl-i hadis'in bağnazlığını içermeden iman tazelemeye çalışan bir hareket de Bediüzzaman Said Nursi'nin (1873-1960) şekillendirdiği "Nurculuk" hareketidir. Bediüzzaman'ın hayatında ilk devre, onun gerek Abdülhamid'in gerek İttihatçıların Panislamist propagandalara katılmasını içerir. Kendisinin Kürt ayrılıkçılığını desteklediği söylenmişse de bunu Osmanlı İmparatorluğu'nda gelişen -Arapların ve Arnavutların da katıldığı- bir etnik kültür faaliyetine katılma şeklinde görmek gerekir. Said Nursi'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalama konusunda olumsuz görüşleri olduğunu biliyoruz. 1925'ten sonra Şeyh Sait İsyanı'na katıldığı gerekçesiyle Isparta'ya mecburi ikamete gönderilmişse de, isyana ne oranda katıldığı ve katılıp katılmadığı ispatlanamamıştır. Isparta civarına yerleşen Said Nursi, tarımsal bir alanda yaşayan ve gerek Cumhuriyetin laikliğine, gerek yeni açılan dünyaya katılmakta zorluk çeken bir toplum kesitinde etkili olmuştur. Bediüzzaman bu kişilere İslam üzerine kurulu, fakat içinde tasavvuf ilkelerinin izleri görülen bir "Kur'an'a dönüş" sunmuş, zamanla etkisi şehirlere de yayılmıştır. Demokrat Parti zamanında dinî fikirlerin yayılması konusundaki yumuşamadan istifade eden Nurcu grubu, Said Nursi'nin eserlerini basmış ve bunlar için mahkemelerden beraat kararları sağlamıştır. Ancak, 1950'lerde Nurculuğun Türkiye'nin büyük şehirlerinde gördüğü rağbet karşısında Demokrat Parti daima dikkatli davranmıştır. Nurcular 1973'te MSP'yi desteklemişler, fakat daha sonra desteklerini AP'ye vermişlerdir. 1960 ve 70'lerde politikadaki etkinlikleri ancak bazı yörelerle sınırlı kalmıştır. Hareket bugün de Kur'an'a bir giriş olarak halk katlarındaki etkisini devam ettirmektedir.

Entelektüel Tasavvufçuluk ve Kopukluklar

Cumhuriyet devrinde bir diğer akım, entelektüel tasavvufçuluktur. Bu eğilimlerin liderleri arasında İsmail Fenni Ertuğrul ve Kenan Rüfai gibi kimseleri saymak gereklidir. Bu hareket daha çok kişilerin kendi dünyalarını inşa etmeyle uğraştığı için burada üzerinde durulan İslamcılık hareketinin tamamen içinde sayılmaz. Şeriatla mistisizmin sentezini yapmaya çalışmış ilginç bir toplumsal girişim, Nurettin Topçu'nun (1908-1974) *Hareket* dergisinde görülmüştür. Esas itibariyle milliyetçi olan *Hareket*, Türkiye'ye Cumhuriyet devrinde giren kültür ilkelerini "yabancı" bulmakta; dine bu açıdan önem verilmesi gerektiğini ileri sürmektedir.

Türkiye'de 1940'lı yıllardan itibaren Atatürk devri laikliğini "yumuşatma"ya çalışan eğilimlere "İslamcılık" demek mümkün değildir. Gene çok partili hayatımızda böyle bir yumuşamayı destekleyen Millet Partisi için "İslamcı" denemez. Hatta 1970'den itibaren daha açıkça İslamcı bir mahiyet taşıyan MSP gibi partileri İslamcılık akımının bir parçası olarak görmek kolay değildir. Bunun birinci sebebi, genç MSP gibi bir partinin ideolojisinin İslamî felsefeden çok, Batı kültürünün Türkiye'ye geçmesine karşı alınacak pratik tedbirlerde toplanmasındandır. Bu da tipik bir Anadolulu "taşralı İslam" davranışıdır. Buna karşın, örneğin, Mısır'daki Müslüman Kardeşlerin -ortaya modernlikle İslamı bağdaştırmaya çalışırken "İslamî nizam"ı kurmaya çalışan bir kuramcılar ve kuramlar kümesi çıkardıkları oranda- "İslamcı" bir hareket temsil ettikleri söylenebilir. Genç, Pakistanlı düşünür Mawdudi, İslamcı bir hareketin düşünürüdür. Bu gibi girişimlerin en örgütlenmiş şeklini Suudi Arabistan'dan kaynaklanan *Rabıtatü'l-Âlem-il-İslâm*'da bulabiliriz. Böyle bir kuruluşun ve düşünce kaynaklarının karşısına MSP'yi koyduğumuz zaman "İslâm felsefesi" yerine Kadı Birgevî'ye kadar giden taşra mahsulü bir tür "püritanizm" buluruz. Bu da içki yasağı, büyüğe hürmet, tesettür ve vatandaşların cinsel hayatı üzerinde kontrolun konması gibi dar, populist ve felsefî içeriği olmayan bir değerler kümesinden oluşur. Bundan çok daha geniş bir felsefî boyutu İslam tasavvufunun izini taşıyan Bediüzzaman Said Nursi'nin yazılarında bulmak mümkündür. Ülkemizde *Dergâh* gibi İslamcı bir dergide aynı kaygılar izlenebilir. Sezaî Karakoç'un *Diriliş* dergisinde de felsefî meseleler ele alınmıştır. Fakat bütün bu kopukluklar içinde ve İslamcılığın, Suudi Arabistan'ın teşvikiyle [ve son zamanlarda İmam Humeyni'nin özel katkılarıyla] "enternasyonalist" bir kisveye bürünmesi karşısında, Türkiye'de "İslamcılık" cereyanının devam ettiğini iddia etmek mümkün değildir.

Olsa olsa, bölük-pörçük bir hareket, düşünce planındaki fakirliğini "İslam enternasyonali" gibi bir örgüte bağlanarak telâfi etmeye çalışmaktadır ●

Türk Ulusçuluğu

Sina Akşin

Kohn'a göre, *"ulusçuluk, çağdaş toplumların birlik ve beraberliğinin temelinde yatan ve yetke iddialarını meşrulaştıran siyasal bir inançtır. Ulusçuluk, halkın ezici çoğunluğunun en yüksek sadakatini, varolan ya da varolması arzu edilen ulus-devlette odaklaştırır."* Burada çağdaşlık unsuru önemlidir. Ulusçuluk, feodallikten sonra gelen ve halkçı olan bir ideolojidir. Feodallikte, uyrukların siyasal hakları yoktur. Feodal bey, uyruklarını siyasal bakımdan seferber etmez. Onları etrafında toplamak için sadakat duygularını harekete geçirmeye çalışır. Anlaşılıyor ki, ulusçuluk, burjuva toplumunun eseridir ve ilk kez Batı Avrupa'da ortaya çıkmıştır. Başka toplumlarda ise, yurtlarını çağdaşlaştırmak isteyenlerin ideolojisi oldu. Kohn'un da belirttiği üzere, ulusçuluğun görevi, birlik ve beraberliği getirmektir. Ulusçulukta, sınıfa bakılmaksızın, halkın birliği ve bu birliğin başka uluslara göre taşıdığı farklılıklar vurgulanır. Bu uğurda somut bazı unsurlara başvurulur ki, bunlar ortak dil, ortak din, ortak ülke vb. olabilir. Ulusçuluğun egemen olduğu bir ülkede ulus oluşmuş olur. Zira halk, ulusçuluğun etkisi altına girmiş demektir. Bu görüşe göre, önce ulusçuluk vardır; sonra o, ulusu oluşturur. Genel kabul gören görüşe göreyse, önce ulus vardır ve bu nesnel bir durumdur. Ulusçuluk sonra gelir. Oysa ulus olmanın koşulları o kadar farklı olabiliyor ki, İsviçre, Siyonist Yahudilik, Belçika gibi örneklerin gösterdiği üzere kuramı tersine çevirmek daha isabetli görünüyor. Afrika'da da bu görüş doğrulanmaktadır. Emperyalistlerin rasgele parselledikleri bu kıtada yönetimi devralan bilinçli yerli azınlık, halka o ülkenin ulusçuluğunu aşılayıp onlardan bir ulus yaratmaya çalışmaktadır.

Demek ki ulusçuluk, bütün sınıfların birliğini sağlamak üzere faaliyet gösteren feodalite sonrası halkçıl bir ideolojidir. Henüz ulus yoksa, ulusçuluk ulusu oluşturmaya çalışır. Varlık sebebi, toplumdaki bütün sınıf ve grupları birleştirmektir. Onun için, bir gün sınıfsız bir toplum olacak olursa, herhangi bir işlevi kalmayacağı sonucuna varılabilir.

Türk Ulusçuluğunun Başlangıcı

Osmanlı Devleti'nde Türk ulusçuluğu, diğer ulusçuluklara göre hayli geç başla-

"İKAME BURJUVAZİSİ"NİN ROLÜ: İkinci Meşrutiyet, gerçek anlamıyla burjuva sınıfı oluşmadan gerçekleştirilen bir burjuva ihtilâli olarak nitelenebilir. Bu hareketle, 1827'de kurulan Tıbbiye, 1854'te kurulan Harbiye ve 1859'da kurulan, fotoğrafta diploma alan öğrencileriyle hocalarının birlikte görüldüğü Mülkiye, bir "ikame burjuvazisi" rolü oynamışlardır. Bu da İttihat ve Terakki'nin kuruluşundan bir süre sonra milliyetçilik ideolojisinin benimsenmesi ile sonuçlanmıştır.

mıştır. Bunun bir nedeni, Türklerin imparatorluğun sahibi olmalarıdır. Zira Türklerin ulusçuluk yapması diğerlerine de örnek olabilir ve bu yoldan imparatorluğu dağıtabilirdi. Daha esaslı bir neden, diğer halkların Türklerden önce bir burjuva ve işçi sınıfı oluşturmalarıydı. Bunun mümkün olmasında Batı emperyalizminin firmalarının temsilcisi, memur, işçi vb. olarak Osmanlı ülkesindeki Hıristiyanları tercih etmeleri önemli rol oynuyordu. Ayrıca, gayrımüslimlerin, muhtemelen dinsel nedenlerle, dış ticarete daha yatkın olmaları, devşirme sisteminin son bulmasıyla Hıristiyanlar için feodal bir iş alanı olan yönetici olma kapısının kapanması gibi etkenler de akla geliyor. Feodal niteliklerini koruyan, burjuva sınıfı geliştiremeyen Osmanlı halklarının ise ulusçuluk gibi 'soylu' olmayan, halkçıl ideolojilerle bir ilişkileri olması beklenemezdi.

Buna rağmen Türkler 1908'de, bir burjuva sınıfı gerçek anlamıyla oluşmadan, burjuva bir ihtilâl yapabildiler. Burjuvazi pek yoktu ama, bir ikâme burjuvazisi vardı ki, bunlar burjuva zihniyeti taşıyan mektepli yöneticiler, yani *bürokrasi*'ydi. Söz konusu okullar, 1827'de kurulan Tıbbiye, 1834'te kurulan Harbiye ve 1859'da kurulan Mülkiye'dir. Bunlar belirtilen tarihlerde kurulmakla birlikte, mezunlarının Türk siyasal hayatına ağırlıklarını koyabilecekleri bir niceliğe ulaşmaları ancak yüzyılın sonundadır. Mektepli yöneticilerin siyasal örgütü önce İttihat ve Terakki, sonra da Cumhuriyet Halk Partisi olmuştur. İttihat ve Terakki, kuruluşundan bir süre sonra Türk ulusçuluğunu ideoloji olarak benimsediyse de, imparatorluk dağılmasın diye, resmî görüş olarak Osmanlıcılığa sahip çıkar görünüyordu. Güya bu ikincisi bütün Osmanlı halklarını birleştiren, birleştirecek bir ulusçuluktu. (Nazarî olarak denebilir ki, şartlar elverişli olsaydı, İsviçre ulusçuluğu ve ulusu gibi, bir Osmanlı ulusçuluğu ve ulusu da olabilirdi.) İttihat ve Terakki, asıl ideolojisini belli etmemek için, iktidar olduktan sonra bile, birçok yönleriyle gizli bir kuruluş olmaya devam etmiştir. Gerek İttihat ve Terakki'nin gerek CHP'nin programı, bir Türk burjuvazisi geliştirmek yönündeydi. Burjuvazi gelişip de kendi siyasal örgütü olan Demokrat Parti'nin 14 Mayıs 1950'de iktidar olmasıyla Türkiye'de burjuva devrimi eksiğini tamamlamış oldu.

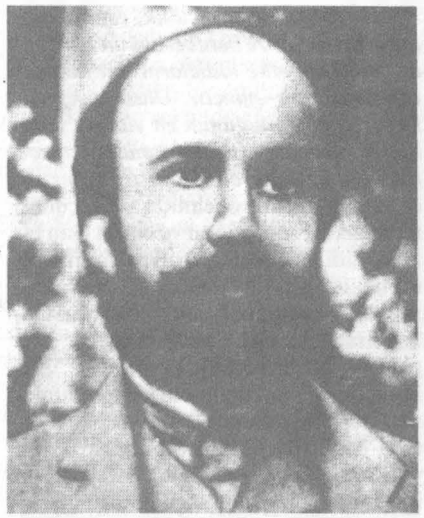

"VATAN ŞAİRİ": Milliyetçilik, "vatan"ı yaratmakla işe başlamıştı. "Vatan şairi" olarak bilinen Namık Kemal (1840-1888), bu kavramın yaratılmasına katkıda bulunanların başında gelir. Ancak, onun milliyetçiliği "Osmanlıcılık", "İslamcılık" sınırlarının dışına çıkmıyordu.

Türklük Bilinci

Türk ulusçuluğunun ilk ödevi, ulusu oluşturmak üzere, bu ulusa mensup olmanın bilincini Türk yurttaşları arasında yaymaktı. Zira Türklerin büyük çoğunluğu için önemli olan, Müslüman olmaktı. Türklük, olsa olsa kişinin anadilini tanımlayan bir kavramdı. Önce Balkan Savaşı sıralarında Türk Ocağı gibi gönüllü kuruluşlar, kısa zaman sonra okullar, Türklük bilincini yayma işini be-

TÜRK OCAKLARI: İkinci Meşrutiyet'ten sonra gelişen Türkçülük hareketlerinin etkisiyle Balkan Savaşları sırasında (1913) kurulan Türk Ocakları, birçok yerde açtığı şubeler ve yayımladığı "Türk Yurdu" dergisiyle "Türklük" bilincinin yayılmasına çalıştılar. Ocaklar, Cumhuriyetten sonra Halkevlerine dönüştürüldü.

nimsediler. Ulusal bilincin yayılması, büyük ölçüde eğitim örgütünün yaygınlığı ile doğru orantılı olmuştur. Ama bunun yanında askerlik görevi, kitle iletişim araçlarının yayılması, kentleşmenin gelişmesi, ulaşım ağındaki büyümeler gibi ögelerin de payı olmuştur şüphesiz. 1960 yılında okur yazarlığın yüzde 40 düzeyinde olması, nüfusun üçte birinin il ya da ilçe merkezlerinde oturması, günlük gazeteler tirajının 1.400.000'e yükselmesi, transistör çağının doğmak üzere oluşu, bir dönüm noktasına gelindiğini göstermekteydi. Aradan yirmi yıl geçmesine, bu arada Türkiye'de televizyonun yaygınlaşmasına rağmen, Türklük bilincinin daha katedeceği mesafeler vardır. Hâlâ, birçokları için din, mezhep, tarikat mensubiyeti, milliyete göre daha önemli ve anlamlıdır.

Türk Yurdu

Bizde ulusçuluğun bir görevi de ulusçu duygulara konu olan araziyi, vatanı ya da yurdu "yaratmak" olmuştur. "Vatan şairi" olarak bilinen Namık Kemal, eserlerinde yurt kavramını okuyucularına etkili bir biçimde telkin etmiştir. Fakat onun ulusçuluğu, demin sözü geçen Osmanlıcılık ya da İslamcılıktı. Yurt da Osmanlı ülkesinin tümüydü. Oysa Osmanlı sınırları, 19. ve 20. yüzyılda pek sık değişen ve günden güne daralan sınırlardı. Bugün sevgi ve bağlılığa konu olan bir yurt parçası kısa bir zaman sonra bu niteliğini yitirirse, işin ciddiyeti kalmaz. I. Dünya Savaşı'nda, Rusya'dan gelmiş olan Türklerin ve Almanların da teşvikiyle, İttihat ve Terakki ulusçuluk anlayışını Turancılığa kaydırmaya başladı. Ekim Devrimi üzerine Rus cephesi çökünce, Osmanlı ordularının Kafkasya'da ilerlemesi bazı çevrelere Turan hayallerinin somutlaşması olarak göründüğü gibi, Arap ülkelerinin birer ikişer kaybının tesellisi de sayıldı. Savaşın yenilgiyle bitmesi, Turan hayallerini sildi. Bu sefer hiç değilse Irak ve Suriye'yi muhafaza edebilmek uğrunda kimi ulusçular Amerikan mandası yandaşı oldular. Son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ının benimsediği Misak-ı Millî dahi Arap ülkelerinin ayrılması konusunda pek açık olmayan bir tavır almıştır. Fakat 1923'ten beri, Hatay'ın eklenmesi dışında, Türk ülkesi sabit bir yurttur.

Ulusçuluk ve Güvenlik

Toprakları istilâ ya da bölünme tehdidi altında olan bir devlette, dayanışmacı, seferber edici niteliği dolayısıyla, ulusçuluğun önde gelen bir ideoloji olması pek tabiîdir. Türkiye, Lozan Antlaşması'na rağmen, 1950'lere kadar kendisini güven içinde gören bir ülke değildi. 1914 öncesinde, Avrupalı veya kapitalist olmayan toplumlar, sömürge olmaya adaydılar. Dört önemli istisna olan Çin, İran, Osmanlı Devleti ve Habeşistan, ancak görünüşte ve ülkelerinde hak iddia eden birden çok "Büyük Devlet" bulunduğu için bağımsız kalabilmişlerdi. Yani, bağımsız görünüşlerine rağmen, iktisaden (fiilen) ortaklaşa sömürge durumundaydılar. Latin Amerika da görünüşte bağımsızdı, fakat daha o devirde "yeni sömürgecilik" uygulaması yapan Amerika Birleşik Devletleri'nin hegemonyası altındaydı. Wilson ilkelerine ve Milletler Cemiyeti'ne rağmen, Doğu Avrupa uluslarının azad edilmesi dışında, 1918'den sonra durum pek değişmiş olmadı. Manda sisteminin sömürgeciliğin devamı olduğu açıktı. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Çin, İran ve Türkiye kapitülasyonlardan kısmen veya tümüyle kurtulmuş ve az çok ilerici siyasal düzenler kurmuşlardır. Ne var ki, bu olumlu sayılabilecek gelişmeler çoğunlukla istilâcı ordular tarafından ezilmiştir. 1931'de Japonya, Çin'i istila etmeye başladı. 1935'te İtalya, Habeşistan'ı işgal ve ilhak etti. 1941'de İngiltere ve Sovyetler Birliği, İran'ı bölüşüp işgal ettiler. Bu koşullar altında Türkiye'nin o dönemi zarara uğramadan atlatması büyük bir başarı ya da talih eseri olarak görünmektedir. İki dünya savaşı arasındaki dönemde dışardan yönlendirildiği söylenen Doğu Anadolu isyanları ve İtalya'nın kıyılarımızdaki kılıç şakırdatmaları, Türk hükümetlerinin üzerinde hassasiyetle durdukları gelişmelerdi.

Fakat 1945'ten sonra da Türkiye tehlikeli bir dönem yaşadı. Bu sefer tehdit, Stalin'in I. Dünya Savaşı'ndan önceki Çarlık Rusyası sınırlarını yeniden elde etmek ve Boğazlar'da hegemonya kurmak istemesinden ileri geliyordu. 1947 Truman Doktrini, bu tehdidi karşılar görünüyordu. Türkiye'nin Kore Savaşı'na katılması Amerika Birleşik Devletleri ile olan ilişkileri daha da pekiştirdi. Nihayet 1952'de Türkiye, Kuzey Atlantik İttifakı'na (NATO) kabul edildi. Böylece güvenliğini az çok sağlamış görünüyordu. 1953'te, Stalin'in ölümünden kısa bir süre sonra haleflerinin söz konusu taleplerden vazgeçmesi, güven duygusunu artırdı. Türkiye, bu Sovyet davranışına uzunca bir süre olumlu tepki göstermedi. Ama zamanla soğuk savaşın gevşemesiyle Türk-Sovyet ilişkilerinde gelişmeler oldu. 1965'ten sonra ve özellikle 25 Mart 1967 İktisadî Yardım Antlaşması'ndan sonra ilişkiler dostane olmuştur.

"MİLLÎ ŞAİR": Dönemine göre yalın bir dille ve hece ölçüsüyle yazdığı şiirlerle "Türklük bilinci" uyandırmaya çalışan Mehmet Emin Yurdakul (1869-1944), "Türk Şairi", "Millî Şair" gibi sıfatla anıldı. Başlıca şiir kitapları "Türkçe Şiirler" (1899), "Türk Sazı" (1914), "Ey Türk Uyan" (1914), "Tan Sesleri" (1915) adlarını taşımaktadır.

1950'lerde çözülmüş gibi görünen Türkiye'nin güvenlik sorunu, eskisi kadar ileri biçimde olmasa da, son zamanlarda depreşir gibi olmuştur. Kıbrıs Barış Harekâtı üzerine, kısmen Yunan propagandası, kısmen de bizdeki bazı çevrelerin "Haçlı ruhu" diye tarif ettikleri bazı eski önyargıların dirilmesi sonucunda, Batı Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri kamuoyunda Türkiye'ye karşı soğuk tavırlar görülmeye başlanmıştır. Amerika'nın bir süre önce koyup sonra kaldırdığı silah ambargosu buna örnektir. Kıbrıs Barış Harekâtı'ndan sonra, o güne dek pek faaliyet göstermeyen Ermenilerin Türkiye'ye karşı yoğun bir kampanya açtıkları görülmüştür. Dışişleri Bakanlığı'nın birçok memuruna Ermeni örgütlerince suikast yapılmış ve suikastçiler çoğunlukla meçhul kalabilmişlerdir. Üstelik bu suikastler garip bir biçimde Batı kitle iletişim araçlarında Türkiye aleyhtarı propagandalara vesile olmuştur. Yukarıda da belirtildiği üzere, güvensizlik duygusunun Türkiye'deki ulusçu eğilimleri canlı tutması doğaldır.

KIBRIS SORUNUNUN ETKİSİ: 1950'lerin sonunda gündeme gelen Kıbrıs sorunu, daha sonra "Kıbrıs Barış Harekâtı"na yol açacak ve hep gündemde kalacaktır. Bunun dış politikadaki etkilerinin yol açtığı güvensizlik duygusu, Türkiye'de milliyetçi eğilimleri canlı tutma gibi bir rol de oynamaktadır.

Ulusçuluk ve Marksizm

Ulusçuluk ve Marksizmin birbirlerinin zıddı olduğu yaygın bir kanıdır. Çin'de Çiang Kai Şek cephesi "Milliyetçiler" diye adlandırılıyordu. Karşısındakiler de komünistlerdi. Her iki cephe Marksçılıkla ulusçuluğun bağdaşmaz olduğunu savunuyorlardı. Birçok yerde bu böyledir. Türkiye'de Milliyetçi Cephe, kendisini solculardan ayırmak için bu nitelemeyi benimsemişti. Oysa Cumhuriyet Halk Partisi, asıl ulusçuların kendileri olduğunu söylüyordu. Ama Cumhuriyet Halk Partisi'nin daha solundaki parti ve grupların birçoğu herhalde kendilerinin ulusçulukla ilgileri olmadığı görüşündeydiler. Ulusal devletlerin Avrupa'da kuruluş halinde bulunduğu 19. yüzyılda, Marksçı uluslararasıcılık, proletarya ihtilallerinin önceliğini kabul ettirmek için ulusçuluğun gereklerini önemsizleştirmeye çalışmıştır. Herhalde bu doğaldı, çünkü ulusçuluk tarihte ilk kez burjuvazi tarafından kullanılan bir ideoloji idi. Marksizm tarih sahnesine çıktığında, burjuvazi iktidarda olduğu için, Marksizme muhalefet rolü, bu arada burjuvazinin kullanmakta olduğu bir ideoloji olarak ulusçuluğa da muhalefet rolü düşüyordu.

Ne var ki, 1. Dünya Savaşı, işçi sınıfının ulusçuluk çağrısına uyacağını göstermiştir. Ama ilginç bir husus olarak hemen işaret etmek gerekir ki, yüzyılımızın başarılı ve *yerli* komünist ihtilalleri, yabancı istilâsına direnme koşulları içinde ve ulusçuluk ideolojisinden yararlanarak (bunu asla itiraf etmeden) iktidar olabilmişlerdir - işte Sovyet, Çin, Vietnam, Yugoslav, Arnavut, Küba ihtilalleri. Şüphe yok ki, yabancı istilâsı, bir devletin yaşayabileceği en tehlikeli durumlardan biri ve ulusçuluk ideolojisinin ideal üreme ortamıdır. Komünist parti ve örgütleri açıkça ulusçu propagandaya başvurmasalar da, istilâ durumu kendiliğinden bütün sınıfları ulusçu bir dayanışma duygusu içine itecektir. Çin Komünistleri ise, millî demokratik ihtilale verdikleri önemin de bir sonucu olarak, büyük ölçüde ulusçu propaganda yapmışlardır. II. Dünya Savaşı sırasında Sovyetler Birliği'nde de aynı durum gözlenmiştir.

1848'de *Komünist Manifestosu*, proletaryanın "ülkesiz" oluşunun sorumluluğunu kapitalizme yükleyerek, halklar arasında ulusal fark ve zıtlıkların proletaryanın üstünlük elde etmesiyle daha da hızlı yok olacağı tahmininde bulunuyordu. Hiç değilse şimdilik, bu tahmin pek gerçekleşmemiş görünüyor. II. Dünya Savaşı'ndan sonradır ki, çok uluslu şirketler, sınırları ve ulusal bağlılıkları aşan ulusal-üstü bir olay olmuştur. Oysa COMECON'un uluslararasıcılığı, çokuluslu şirketlerinkine ulaşamıyor görünmektedir. Türkiye'de komünistlerin ulusu ve ulusçuluğu reddettiklerini iddia edenler, burjuvazinin genel olarak Türkiye'yi AET içinde eritme arzularını görmezden gelir görünmektedirler. Öte yandan, Türk Marksçılarının bir bölümü Kıbrıs Barış Harekâtı'nı destekliyor görünmemek için ellerinden geleni yaptılar, zira onlara göre bu, ulusçu bir tutum olurdu. Hem Marksçıların hem de sağdakilerin, Marksizmin ulusçulukla uzlaşmazlığı efsanesini ayakta tutmak için bu denli uğraştıklarına bakılırsa, bu efsanenin kolay kolay ölmeyeceği anlaşılır ●

Milliyetçilik İdeolojisi ve Türk Milliyetçiliği

Gencay Şaylan

Milliyetçilik, modern toplumlarda toplumsal yapışmayı ve bir arada bulunmayı sağlayan, bu toplumda ortaya çıkan siyasal otorite biçimini meşrulaştıran siyasi inanç ya da itikat olarak tanımlanabilir. Milliyetçiliğin temel kurumsal ögesi "millî devlet"tir ve bu devlet, siyasal örgütlenmenin ideal formu olarak ortaya çıkmaktadır. Millî devletin, bir kurum olarak ideolojinin temel ögelerinden biri olması yanında, toplumdaki ekonomik ve kültürel aktivitelerin çerçevesi de, yine milliyetçilik anlayışı ile temellenmektedir.

Milliyetçiliğin bir düşünce biçimi olarak oldukça yeni olduğu, 18. yüzyılın sonlarından itibaren gündeme geldiği ileri sürülebilir. Milliyetçiliğin temel kurumsal ögesi olan "millî devlet", 16. yüzyıldan itibaren Batı Avrupa'da ortaya çıkmış gözükmektedir. Ancak bir dünya görüşü olarak milliyetçilik çok daha sonra gündeme gelmiştir.

Modern toplumda toplumu bir arada tutma işlevini yerine getiren milliyetçiliğin siyasal bir akım olarak ortaya çıkışı, Amerikan ve Fransız devrimleri ile olmuştur. Bilindiği gibi Fransız Devrimi ve onu izleyen Napolyon'un askeri istila girişimleri, milliyetçilik ideolojisinin bütün Avrupa'ya yayılmasına yol açmıştır. Başka bir deyişle, Fransız Devrimi ve Napolyon, Avrupa'da feodal toplumun kurumlarını yıkarken milliyetçi düşüncenin ve buna bağlı siyasal örgütlenmenin yaygın, etkin bir akım olmasına neden olmuştur.

Milliyetçilik akımı ya da düşüncesinin nesnel temeli, *"millet"* olarak tanımlanan toplumsal kategoridir. Milliyetçiliğin varolabilmesi için sosyolojik bir formasyon olan ya da millet olarak adlandırılan toplum türünün ortaya çıkması gerekmektedir. Kısaca belirlemek gerekirse, millet olarak tanımlanan toplumsal formasyonun tarihsel olduğu, yani insanlık tarihinin belli bir döneminde, belli koşullara bağlı olarak oluştuğu söylenebilir. İlk bakışta millî topluluğun temeli etnik ve linguistik birlik olarak belirlenebilmektedir. Aynı dili konuşan bir topluluk ya da etnik bir grup, belli koşullar varsa millî topluluk haline dönüşebilmektedir. Ancak millet olarak tanımlanan formasyonun oluşumu için etnik ya da linguistik bağ zorunlu sayılamaz. Nitekim Amerika ya da İsviçre toplumları, ki bunların birer özgün millî topluluk oldu-

İDEOLOJİNİN ÖNCÜLERİ: Milliyetçilik ideolojisi Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türklerden çok önce Çarlık Rusyası'nda yaşayan Türkler arasında doğdu. Kırım'da "Tercüman" gazetesini çıkaran Gaspıralı İsmail (İsmail Gasprinski, 1851-1914), "Türk kavimleri arasında dilde birlik" görüşünü savunuyordu. Ahmet Ağaoğlu (Agayev, 1869-1939) ise Azerbaycan'da kimi gazeteler çıkarmış, Azerî devleti kurma girişimlerine katılmış; Kurtuluş Savaşı sırasında Anadolu'ya geçmiştir.

ğuna kuşku yoktur, etnik ya da linguistik ortaklığa sahip değillerdir.

Tarih içinde millî toplulukların ortaya çıkışı ile belli bir siyasi kurumlaşma biçimi olan millî, merkeziyetçi devletin oluşumu, bağımlılık ilişkisi içinde birbirini izlemektedir. Başka bir deyişle, gerek millî toplumun oluşumu gerek millî devletin ortaya çıkışı, belli bir tarihsel etkileşimin sonucu olmuştur. Sözü edilen bu etkileşimin tarih içinde belirlenmesine yol açan olay, ekonomik yapıdaki değişmedir. Kısaca "pazar bütünleşmesi" terimi ile adlandırılabilecek bu ekonomik yapı değişimi, feodal üretim yapısının çözülmesini ve onun yerine yeni tür ekonomik ilişkilerin ya da kurumların geçmesini içermektedir. Ekonomik değişmenin belirgin özelliği, meta üretiminin hâkim hale gelmesi ile belli toplumsal sınırlılıklar içinde bir pazar bütünleşmesinin oluşumudur. Ekonomik açıdan pazar bütünleşmesi, pazarın oluştuğu toplumsal sınırlılıklar içinde bir taraftan insan ilişkilerini düzenleyen norm ve değerler sistemi ile dilde bütünleşmeye yol açarken, siyasal alanda da millî, merkeziyetçi devletin gündeme gelmesine neden olmuştur. Örneğin Britanya adasında etnik ve linguistik kaynaşmanın, sözü edilen ekonomik değişimlerin etkisi ile, 14. ve 15. yüzyıllarda ortaya çıktığı gözlemlenebilmektedir. Birbirlerinden etnik ve linguistik açıdan farklı olan Saksonlar, Normanlar, Kuzeydoğu İngiltere'ye yerleşmiş olan İskandinavlar, Galler ya da İskoçya'daki farklı etnik gruplar, Ada'daki ekonomik yapının değişimine paralel olarak millî bir toplum haline gelmeye başlamış ve ortak dil olarak İngilizce gelişip bugünkü şeklini almıştır.

Ancak, yukarıda da değinildiği gibi, millî toplulukların ortaya çıkışı ile beraber milliyetçi ideoloji gündeme gelmemiştir. Millî, merkeziyetçi devletin oluşumu çok açık bir siyasal değişimdir: ancak bu kurumsal değişim ile beraber devletin meşruluk temelleri değişmemiştir. Başka bir deyişle, millî, merkeziyetçi devletin meşruluk temelleri, başlangıçta eskisi gibi monarkların tanrısal kökenli olduğu kabul edilen egemenlik haklarına dayanmıştır. Milliyetçiliğin bir siyasal ideoloji olarak ortaya çıkışı 19. yüzyıl başlarındadır. Geniş kapsamlı bir siyasal ideoloji olarak milliyetçilik, üç temel tezle gündeme gelmiş görünmektedir: Birinci olarak, monarkların Tanrı'dan kaynaklanan egemenlik haklarına karşı egemenliğin topluma, yani millete ait olduğu ileri sürülmüştür. İkinci tez ise millî egemenlik ilkesine bağlı olarak gelişen millî bağımsızlık olmuştur. Üçüncü olarak, feodal ayrıcalıklara karşı eşitlik ve liberalizm savunulmuştur. Görüldüğü gibi, milliyetçilik bir siyasal ideoloji olarak ortaya çıkarken devrimci bir içerik taşımaktadır. Bu ideolojinin esas sahibi, ekonomik yapısı ve üretim biçimi değişmeye başlayan toplumlarda ortaya çıkan millî burjuva olmuştur. Milliyetçilik ve liberalizm 19. yüzyıl burjuva devrimlerinin itki gücü ya da motoru olarak tanımlanabilmektedir.

Böylece bir ideoloji olarak milliyetçilik, kurulu düzene ve mevcut siyasal kurumlaşmaya karşı devrimci bir başkaldırış olarak tarih sahnesine girmiştir. Buna göre milliyetçiliği 19. yüzyıl başlarında ortada bulunan siyasal düşünce yelpazesinin en sol ucuna koymak doğru olacaktır ve zaten bu değerlendirmenin yapıldığı gözlemlenebilmektedir.

Devrimci ve siyasal düşünce yelpazesinin solunda yer alarak ortaya çıkan milliyetçilik ideolojisinin 19. yüzyılın ortalarından sonra giderek tutucu bir içerik kazanmaya başladığı ve siyasal düşünce yelpazesinde sağa doğru kaydığı söylenebilir. Başka bir deyişle, yükselen burjuvazi yerini sağlamlaştırdığı ölçüde ve kendi millî sınırlarının dışına çıkıp dünyayı paylaşmaya yönelmesi çerçevesinde, milliyetçilik, tutucu, saldırgan bir çerçeveye oturmaya başlamıştır. Tutuculuk ve sağa kayış, özellikle yeni yükselen ideolojilere karşı olma biçimini almış; giderek milliyetçilik, değişim öneren ideolojilere karşı sadece reaksiyon aracı haline dönüşme eğilimi içine girmiştir.

BELGE

MİLLÎ ŞUUR UYANIKLIĞI

Nihal Atsız

Millî şuur, bir milletin, kendini duyması ve bilmesidir. Hem duyguya, hem de düşünceye dayanan millî şuur, bir milletin manevî kuvvetlerinden en savunma hattından en geride olanı, yani sonuncusu ve en mühimi millî şuurdur. İnsan uzviyetinin akciğer, karaciğer, kalb ve beyin dört önemli koruganı ise, bir milletin de ordu, dil, bağımsızlık ve millî şuur, dört büyük kalesidir.

Bir millet, ordusunu kaybedebilir. Bağımsızlığını da kaybedebilir. Fakat, dilini sakladıkça, o millet yaşıyor demektir. Dilini kaybeden bir millet ölmüş sayılır. Buna rağmen bir milleti, dilini zorlayıcı sebeplerle kaybettiği halde, millî şuuruna sahipse, o millet kendisine zorla kabul ettirilen yabancı dile rağmen, gerçek kişiliğini bilir ve günün birinde bu millî şuur sayesinde, öz dilini yeniden öğrenerek gerçek benliğine döner. Bunun en güzel örneği Lehistan Türkleridir. Türkçeyi, yüzyıllardan beri unutup Lehçe konuştukları halde Türklüklerini unutmamışlardır ve günün birinde Türkçe konuşacaklardır.

Millî şuurun uyuşuk veya uyanık olması, milletlerin yaşama kaabiliyetleriyle orantılıdır.

Millî şuurun uyanık olduğu yerlerde, yabancı unsurların borusu ötmez idare işlerinin başına, önemli yerlere yabancı soydan kimseler gelemez. "Bilim", "milli menfaatın" emrindedir. Bilim, bilim için değil, milletin büyüklüğü ve şanı içindir.

Millî şuurun uyanık olduğu yerlerde, millet, yabancıyı kendisinden saymaz. Yabancı soydan olanlar, vatandaş ve tabaa olsalar bile, yine yabancı sayılır. Ona güvenilmez. Yabancılarla evlenilmez. Hele yüksek tabakada bu evlenme hiç görülmez. Kanunlar, yalnız millî menfaati korumak ve milleti yükseltmek için yapılır. Tarih, yalnız millî şan ve şeref bakımından ele alınır. Geçmişe sövülmez. Yabancı milletler ve kimseler millî kadroya sokulmaz. Geçmişi, mefahiri, ahlâkı, aileyi seciyeyi, erdemi, kahramanlığı, miliyetçiliği açıktan açığa veya sinsice baltalayan yazılara, eserlere, filmlere, piyeslere, konferanslara izin verilmez. Millete hitap eden ve halkı terbiyede rol oynayan müesseselerin başına o milletten olan iktidarlı, ahlâklı ve zeki insanlar getirilir.

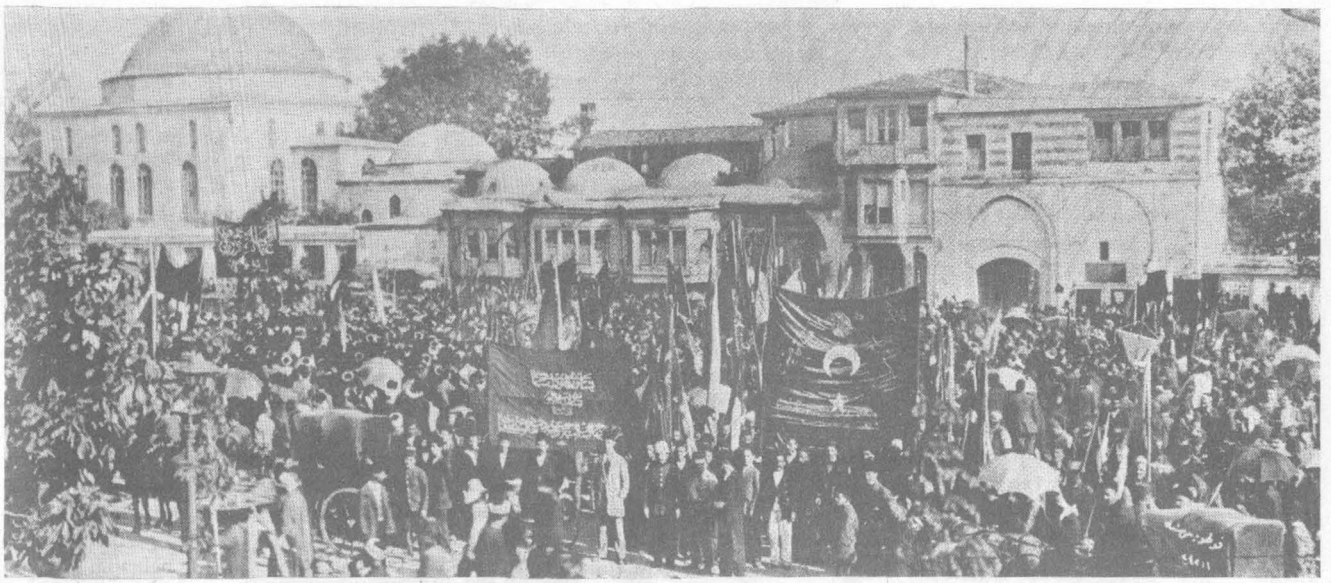

BALKAN SAVAŞINA DOĞRU: İttihat ve Terakki hareketi, içinde "Türkçü"lükten yana aydınlar yer almakla birlikte, başlangıçta milliyetçi bir kimlik taşımıyordu. Savaşlar ve birtakım siyasal gelişmeler, hareketi milliyetçilik ideolojisini benimseyip savunmaya yöneltti. Balkan Savaşı'nın hemen öncesinde Sultanahmet'te düzenlenen miting.

Bununla beraber 20. yüzyıl, milliyetçilik ideolojisi açısından, çok ilginç paradoksların ortaya çıktığı çağ olarak tanımlanabilir. Milliyetçilik ideolojisinde eş-zamanlı olarak görülen birbirinden farklı yorumlar, sözü edilen paradoksların en önde gelenlerinden biri sayılabilir. Çağımızda milliyetçilik bazı toplumlarda tutuculuğun ve değişime karşı reaksiyonun aracı olarak yorumlanırken, bazı ülkelerde de değişimin aracı ve değişimin hedefi olarak değerlendirilmektedir. Genel olarak pazar ekonomisinin hâkim olduğu ülkelerde milliyetçiliğin birinci tür yorumunun geçerli olduğu söylenebilir. Bu yüzyılın başlarında millî devrimlerini kan ve ateş ile sağlamış Türkiye, Meksika gibi ülkelerde de milliyetçilik, tutu-

Millî şuur uyanık olunca iltimas, rüşvet ve iltimas kalkar. Hizmeti olanların hizmeti inkâr olunmaz. Tarihî şahsiyetlere gerçek değeri verilir. Ne ufacık kusurları yüzünden dev gibi adamlar küçültülür, ne de gerçeğe dayanmayan büyüklükleri dolayısıyle ahlâksız insanlar devleştirilir. Avukatlar, millete hakaret etmiş yabancıların savunmasını üzerine almaz. Soysuzlaşmış tipler, yarı çılgınlar, millî dili doğru dürüst bilmediği halde kendini gençliğin önderi sayan manyaklar ve budalalar, daha kuvvetli olanlara, fikir ve ülkü savunması perdesi altında, kendi cüce şahsiyetlerinin reklâmını yapamaz.

Millî şuurun uyanık olduğu yerlerde doktorlar sahte raporlar vermez. Okula gelmeyen öğrenci, hastaydım diye yalan söylemez. Millî şuurun olduğu yerde hiçbir zaman yalan söylenmez. Kadınlar ve erkekler, aşkı, millet ve vatan duygularından üstün tutmaz. Sancak kutlanır ve saygı görür. Millî renkler her yerde ululanır. Bayrak, katlanmak için bile, yere değdirilmez. Atalar mezarında hayvan otlamaz ve hele fahişeler ve yabancı kanı taşıyanlar orada zina yapacak kadar müsamaha görmez. Küçük büyüğün, öğrenci öğretmenin, memur âmirin aleyhinde söz söylemez. Kadınlara saygı gösterilir, kadınlar kokotlaşmaz.

Öğrenciler, millî heyecanla coşan bir yürek taşır. Fakat ciddi ve disiplinlidir.

Öğretmenler iltimas yapmaz. Öğrenciler kopya çekmez. Herkes hakkına razıdır, dün okula başlayanlar bugün üstadlık dâvâsına kalkmaz. Görev kutsal tutulur.

Millî şuurun uyanık olduğu yerlerde, dil kıskançlıkla korunur. Dilin kurallarını ve sözdizimini bozmaya kalkıp bunun hakkında yazı yazan çılgınlar alkışlanmaz, aksine tımarhaneye sokulur. Herkes kendi keyfince bir imlâ kullanmaz.

Millî şuur uyanık olunca başıbozuktan kurmay, vatan hainlerinden profesör, hekimden dilci, cahilden müverrih, yabancıdan vekil, serseriden ülkücü çıkmaz.

Millî şuur, bir ışıktır. Yurdu aydınlatır ve gizli köşelere sinmiş olan bütün akrepleri açığa çıkararak, karanlıkta iş görmelerine engel olur. İnsanda beyin ne ise, millette de millî şuur odur. Ciğeri, karaciğeri, hattâ bazan kalbi kurşunla delinen bir adamın yaşadığı görülür. Fakat beyninden kurşun yiyen bir insanın yaşamasına imkân yoktur. Bunun gibi, bir millet de ordusuz ve bağımsız yaşayabilir. Hattâ dilini kaybetse bile ölmeyebilir. Yeter ki millî şuuru olsun.

Millî şuur, bir milletin yaşama ifadesi, hayat kaynağı ve en kuvvetli silâhıdır. XX. yüzyılda millî şuuru olmayan milletler yıkılmaya mahkûmdurlar.

cu bir çerçevede, toplumsal değişimi öneren ideolojilere karşı reaksiyon aracı olarak yorumlanabilmektedir.

Bununla beraber, bağımsızlığını II. Dünya Savaşı'ndan sonra kazanmış birçok ülkede milliyetçilik oldukça değişik bir çerçevede yorumlanmaktadır. Milliyetçilik, "Üçüncü Dünya" diye tanımlanan bu ülkeler topluluğunun hâkim ideolojisidir. Yeni bağımsızlığını kazanmış bu toplumlarda ortaya çıkan milliyetçiliğin üç boyuta oturtulmaya çalışıldığı görülmektedir. Bunlar, millî toplumu yaratma, yabancıların siyasal etkisinden kurtulma ve sosyalizmdir. Ancak, hemen eklemek gerekir ki, Üçüncü Dünya'daki milliyetçilik ideolojisinin bir ögesi olan sosyalizm farklı bir içerik taşımaktadır. Üçüncü Dünya sosyalizmi, proletarya egemenliği, tarihsel materyalizm ya da enternasyonalizm gibi olguları içermemekte; esas olarak anti-kapitalizm ve anti-yabancı ekonomik etkinlik tezleri üzerine oturmaktadır. Üçüncü Dünya'ya özgü bu milliyetçilik anlayışı, Arap ülkelerindeki Baasçı hareketle Asya ve Afrika'nın çok sayıda ülkesinde hâkim gözükmektedir.

Türk Milliyetçiliği

Türk milliyetçiliğinin tarih sahnesine çıkışı oldukça geç olmuştur. Türklerin Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetici kesimlerini oluşturması ve belki de bundan da önemli olarak millî bir Türk burjuvazisinin ancak 19. yüzyıl sonlarında oluşmaya başlaması nedenleriyle Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkışı 20. yüzyıl başlarında olmuştur. Aslında millî toplum ve millî devlet düşüncesi Osmanlı aydınları arasında daha önce başgöstermiş, Osmanlı Devleti tebalarının bir Osmanlı millî toplumu oluşturup oluşturamayacağı tartışılmaya başlanmıştır. Bu tartışmalar sonunda bir "Osmanlıcılık ideolojisi"nin formüle edildiği bilinmektedir. Ancak 19. yüzyıl ortalarında Osmanlı toplumunu oluşturan farklı etnik toplulukların hemen hemen hepsinin millî topluluk haline gelmeye başladığı ve kendi milliyetçilik ideolojilerini geliştirdikleri görülmektedir. İmparatorluğu elde tutabilme kaygısı Osmanlılık ideolojilerinin formasyonuna yol açarken Türkçülük üzerinde hiç durulmadığı görülmektedir.

Türk milliyetçiliğinin kavram olarak ortaya atılması, ilk olarak Avrupa'da ortaya çıkmıştır. Fransa, Avusturya-Macaristan ve Almanya'da Türkçülük araştırma ve tartışmaları, Türklerin haberi ve katkısı olmadan başlatılmıştır. Avrupalıların bu işe gösterdikleri ilginin arkasında akademik ve siyasal çıkar motivasyonunun yattığı söylenebilir. Ama yine de Türklerin bir millî topluluk olduğu ve dünyanın belli yörelerine dağılmış bulundukları, sözü edilen Türkologların çalışmaları ile ortaya çıkmıştır.

Avrupalı Türkologların ortaya koyduğu olguların, ideolojik boşluk içinde bulunan ve yıkılışa karşı çare arayan Osmanlı aydınlarını etkilememesi beklenemezdi. Nitekim Türkçülük düşüncesinin II. Abdülhamit döneminde Osmanlı-Türk aydınları tarafından da ele alınmaya başladığı görülmektedir. Ahmet Vefik Paşa ve Süleyman Paşa, sözü edilen bu hareketin öncüleri sayılabilir. Süleyman Paşa'nın Harbokulları için yazdığı bir dil kitabında, Osmanlıcanın üç dilin karması yapma bir dil olduğu ve kullanılması gereken esas dilin Türkçe olduğunu belirtmesi, Türk milliyetçiliğinin formasyonu açısından ileri bir adım olmuştur.

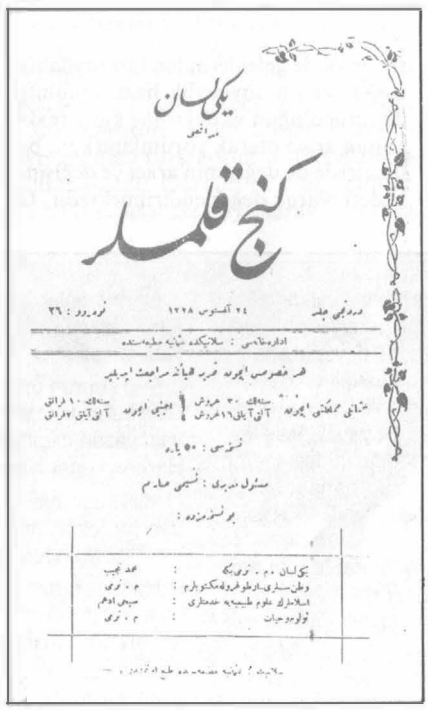
يكى لسان

گنج قلملر

"GENÇ KALEMLER": İttihat ve Terakki'nin merkezi sayılan Selanik'te 1914 sonunda yayımlanmaya başlayan "Genç Kalemler" dergisi, "dilde Türkçülük" akımının en büyük savunucusu olmuş; bu yolla milliyetçi ideolojinin oluşumunda önemli rol oynamıştır.

Bir idcoloji olarak Türk milliyetçiliği, aslında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türklerden çok önce Rus Çarlığı'nda yaşayan Türkler arasında gelişmiştir. Bir bakıma Osmanlı İmparatorluğu'nda Türk milliyetçiliğini tanıtan ve yayan aydınların Rus Çarlığı'ndan gelmiş Türkler olduğu söylenebilir. Yabancı baskısı, Rus toplumunda milliyetçi düşünce akımlarının yaygınlığı ve Kırım ya da Kafkasya gibi Türklerin yaşadığı yörelerdeki ekonomik yapı değişikliği, bir Türk milliyetçiliğinin gelişmesinde birinci derecede etken olmuştur. Ayrıca Rusya'da yaşayan aydınların Avrupa düşünce yaşamına daha yakın oldukları, Avrupalı Türkologların çalışmalarından daha kolay etkilendikleri de bir gerçektir. Nitekim Ziya Gökalp'ın da belirttiği gibi, ünlü bir Türkolog sayılan Yahudi asıllı Leon Cahun'un *Asya Tarihine Giriş* adlı çalışması Türkçü aydınlar üzerinde çok etkili olmuştur.

Rusya'dan İstanbul'a okumaya gelen Mirza Fethali Ahundof, İsmail Gaspırenski, Hüseyinzade Ali Bey, Ağaoğlu Ahmet Bey gibi aydınlar Türk milliyetçiliği düşüncesini getirip Osmanlı-Türk aydınlarına tanıtmaya başlamışlardır. II. Abdülhamit'in baskıcı yönetimine ve İslamiyetçi ideolojisine karşı mücadele eden İttihat ve Terakki içinde yer alan bu Türkçü aydınların etkisi ile, sözü edilen siyasî hareket içinde Türkçülük ideolojisinin oluşmaya başladığı görülmektedir.

İttihat ve Terakki hareketinin merkezi sayılan Selanik şehrinde çıkmaya başlayan *Genç Kalemler* dergisi, dilde Türkçülük akımını başlatarak milliyetçi ideolojinin oluşumu açısından çok önemli bir gelişmeye öncülük etmiştir. Nitekim bu derginin yazarları arasında yer alan Ziya Gökalp, Türk milliyetçiliğinin esaslarını ve çerçevesini oluşturmuştur.

Gökalp'a göre bir millî topluluğu oluşturan temel değişken, ırk, kavim ya da coğrafya değildir; ortak duygular, âdetler, değerler ve normlar millet denilen toplumsal kategoriyi oluşturur. Gökalp, bütün bu değişkenleri *"hars"* kavramı altında toplamakta ve Türkçülüğü belirleyen temel olgunun "Türk harsı" olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre Türk milliyetçiliğinin oluşması için Türk harsının bütünü ile bulunup ortaya çıkarılması gerekmektedir ve harsın bulunacağı yer Türk halkıdır. Böylece Gökalp,

DEĞİŞİK YORUMLAR: Bağımsızlığını İkinci Dünya Savaşı sonrasında kazanan birçok ülkede milliyetçilik oldukça değişik bir çerçevede yorumlanmaktadır. "Üçüncü Dünya" diye tanımlanan bu ülkeler, milliyetçiliği millî toplum yaratma, yabancıların siyasal etkisinden kurtulma ve -farklı bir içerik taşıyan- sosyalizm boyutlarına oturtma çabasındadırlar.

milliyetçilik düşüncesini eylem olarak "Halka Doğru" hareketine oturtmaya çalışmıştır. Türk milliyetçiliği, Türk halkında bulunan Türk harsı ile aydınlar tarafından bilinen Batı uygarlığının sentezine dayanacaktır ve bunun için de uygarlığı bilen, fakat harsı bilmeyen aydınlar halka gitmeli, halkla kaynaşmalıdır. Görüldüğü gibi Gökalp, Türk milliyetçiliğini oluştururken dil ögesine yeni bir elemanı, halkçılığı eklemiştir.

Gökalp'ın halkçılığı, Durkheim'ın dayanışmacı sosyolojisine dayanan, yani toplumda sınıf ayrımını ve çatışmasını reddeden bir içerikle yorumlanmaktadır. Ancak bu halkçılık aynı zamanda eşitliği ve dayanışmayı da içermekte, ayrıca siyasal kurumlaşma açısından halkın kendi kendini yönetmesi olgusunu da gündeme getirmektedir. Bu bakımdan, kendi çağı içinde, kendi toplumsal koşulları açısından Gökalp'ın formüle ettiği milliyetçilik anlayışının devrimci olarak nitelenmesi hiç de yanlış olmayacaktır.

Batılı Türkologlar tarafından akademik olmaktan çok siyasal hesap ve kaygılarla oluşturulan Pan-Türkizm ya da Turancılık akımı da Gökalp'ı etkilemiştir. Gökalp'a göre Turan, aralarında hars farklılıkları bulunan Oğuzlar, Tatarlar, Özbekler, Kırgızlar, Yakutlar gibi birbirlerine yakın toplulukları kavrayan bir kavramdır; Gökalp, bu toplulukların dil ile harsta birleşmelerini uzun dönemli bir "mefkûre" olarak yorumlamaktadır.

Gökalp tarafından formüle edilen Türk milliyetçiliği, özellikle Balkan Savaşı'ndan sonra hâkim ideoloji haline gelmiş ve bu çerçeve içinde ekonomik boyut kazanmıştır. Türk milliyetçiliğinin ekonomik boyut kazanması, İttihat ve Terakki'nin "Millî İktisat Programı" ile ortaya çıkmaktadır. Millî İktisat Programı, çok kısa olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda azınlık ya da yabancı tüccar, sermayedar, bankacı ve sanayiciyi tasfiye ederek yerine Türkleri geçirmek, yani millî Türk burjuvazisini yaşatmak ve geliştirmek olarak tanımlanabilir.

20. yüzyıl başlarında ortaya çıkan Türk milliyetçiliğinin devrimci yönü, mevcut siyasal iktidar kurumlaşma biçimini de değiştirmiş ve *millî bağımsızlık* olgusu *millî hâkimiyet* olgusu ile bütünleştirilerek Cumhuriyet yönetimine geçilmiştir. Millî egemenlik, temel insan hakları olgusu, Cumhuriyet yönetimi ve demokratikleşme, barışçılık ve milletlerin eşitliği, yeni Türk devletinin ideolojisinin temel taşları olmuştur. Bu tür bir milliyetçilik anlayışının ileri ve değiştirici bir içerik taşıdığı açıktır.

Bununla beraber, yukarıda da değinildiği üzere, pazar ekonomisine sahip diğer toplumlarda olduğu gibi, zaman içinde milliyetçilik ideolojisi bu liberal ve değişimci çerçevesinden uzaklaştırılıp tutucu, değişimi yadsıyan bir çerçeve içinde yorumlanmaya başlanmıştır. Bu ise, milliyetçilik ideolojisinin giderek ekonomik, politik ve toplumsal içeriğini kaybedip salt bir reaksiyon aracı haline gelmesine yol açmıştır ●

Türkiye Cumhuriyeti'nde Sosyalizm (1960'a Kadar)

Mete Tunçay

Cumhuriyet kurulduğunda, Anadolu'daki (Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası gibi) sol akımlar bir yıldan fazladır tasfiye edilmiş haldeydi. 10 Eylül 1920'de Bakû'da kurulan (yasa-dışı) TKP ise, başlıca İstanbul'daki *Aydınlık* dergisi çevresinde çalışmalarını sürdürüyordu. (Aslında *Aydınlık* çevresinin 22 Eylül 1919'da İstanbul'da kurulan yasal bir partisi de vardı: Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası. Bu parti, 1923 yılı sonlarına kadar, çeşitli kesikliklerle varlığını sürdürebilmiştir.) Bu çevrenin başıda bulunan Dr. Şefik Hüsnü (Değmer), Türkiye'nin durumunu Marksist açıdan şöyle çözümlemekteydi: Ona göre, bu ülkede Tanzimat'a kadar, siyaset doğal olmayan bir biçimde iktisadiyata egemen olmuştur. Sonra, büyük şehirlerde, biri eşraf ailelerinden, ötekiyse ordu ve idare ileri gelenlerinden iki çeşit burjuvazi gelişmeye başlamıştır. Bunlara paralel olarak, köylerde ve kasabalarda da küçük burjuvaziye karşılık olan bir sınıf doğmuştur. Ayrıca, tarım ve şehir işçileri de vardır. Ancak, Avrupa'da sınıf mücadelesinde diğer sınıflara önderlik eden şehir işçileri, Türkiye'de örgütsüz olmaları yüzünden, bu görevi yerine getirmek için gerekli bilinçten yoksundur. Asıl sorun, örgütlenmededir. Türkiye, dünya çapındaki toplumsal devrimin dışında kalamaz. Her yerde ortaya çıkan proleter devrimi, özel mülkiyeti kaldırıp doğal zenginlikleri topluma mal ederek tek-sınıflı (ya da sınıfsız) bir düzen yaratacaktır. Bu sürecin üç aşaması olacaktır:

1. Siyasal iktidarın ele geçirilmesi. Bu adım için, herhangi bir kural ya da yöntem verilemez. Ancak, yıkıcılık, yolsuzluk ve gereksiz şiddetten kaçınılmalıdır.

2. İster istemez eski ayrıcalıklı sınıflardan gelecek olan tepkinin bastırılması ve insanları ideal bir toplumda yaşayacak biçimde eğitmekle yükümlü bir yönetim yapısının kurulması. Bizimki gibi feodalizmle ilkel kapitalizm karması olan ülkelerde, bu aşamanın uzun sürmesi olasıdır. (Dr. Şefik Hüsnü, öyle anlaşılıyor ki, şehir proletaryasının Türkiye'de kısa dönemde başa geçebileceğini düşünmektedir; oysa, birkaç yıl içinde bu görüşünü değiştirmek zorunda kalacaktır.)

3. Amacın gerçekleştirilmesi ve ortaklaşacı toplumun kurulması.

Aydınlık çevresi, Kurtuluş Savaşı'nı birçok yazılarıyla desteklemiş; saltanatın kaldırılmasından sonra da, bu siyasal devrimin ortak üretim ve mülkiyete dayalı bir toplumsal devrimle tamamlanacağı umudunu beslemiştir. Fakat, böyle bir gelişme olması şöyle dursun, 1 Mayıs 1923'te yayımladıkları bir bildiriden ötürü, çevrenin birçok üyeleri "hiyaneti vataniye" suçlamasıyla tutuklanmışlardır. Tutuklananlar sonradan usule ilişkin bir nedenle serbest bırakılmışlar, ama yeni yönetimin Sol'u hoşgörmeyeceği de belli olmuştur.

Dr. Şefik Hüsnü, bu tevkifat vesilesiyle *Aydınlık*'taki en önemli makalelerinden birini yazmıştır. "Sosyalizm Cereyanları ve Türkiye" başlıklı bu yazıda, çağdaş siyasal fikirler, burjuvazinin ve proletaryanın fikirleri diye iki bölüme ayrılmaktadır. Proletaryanın siyasal fikirleri de üç türlüdür: Anarşizm (daha doğrusu, anarko-sendikalizm), sosyalizm ve komünizm. O günkü Türkiye'de bu akımların ilki söz konusu olmadığından, öteki iki akımın üstünde durulması gereklidir. Yazar, bunları ayıran tarihsel süreci anlattıktan sonra, Avrupa'da sosyalizm ile komünizm arasındaki büyük çatışmaların Türkiye için herhangi bir anlam ve önem taşımadığını belirtmektedir. Bizde, sermaye hemen hemen tümüyle yabancıların elindedir. Endüstriyel gelişme düzeyi çok düşüktür, sınıf çatışması ise keskin olmaktan pek uzaktır. Onun için, toplumsal devrime ayrı ayrı yollardan erişmeye çalışan iki akıma bölünmek, Türkiye için saçma olur. Bizde, sınıflar ve bir sınıf mücadelesi vardır. Fakat kapitalist burjuvazinin sayısal zayıflığı, işçi ve köylülerinse ezici çoğunluğu nedeniyle, bu mücadele çoğunca yabancı kapitalistler ve onların (yerli eşraf ve zenginlerden oluşan) uydularına karşı bir millî mücadele biçimini almaktadır. İktidarını millî hâkimiyete dayayan şimdiki halk hükümeti, bir iş ve işçi hükümeti olmalıdır. Ancak böyle bir yönetim altında endüstrimiz geliştikten sonradır ki, sosyalizm yönünde daha ileri adımlar atılması beklenebilir.

TKP'nin 1925'ten önceki görüşünü yansıtan bu çözümleme çok ilginçtir. Bu anlayışa göre Ankara Hükümeti, mücadele edilmesi gereken bir burjuva hükümeti değil, aşağı sınıfların ortaklığına çok açık, soldan etkilenebilecek, bir çeşit halk hükümetidir. TKP'den ayrılan bazı aydınlar, on yıl kadar sonra, *Kadro* dergisini çıkarmaya başladıklarında, aşağı yukarı aynı fikirleri savunmuşlardır. Dolayısıyla, arada değişen, bu "sapmacılar"ın tutumu değil, partinin kendi çizgisi ol-

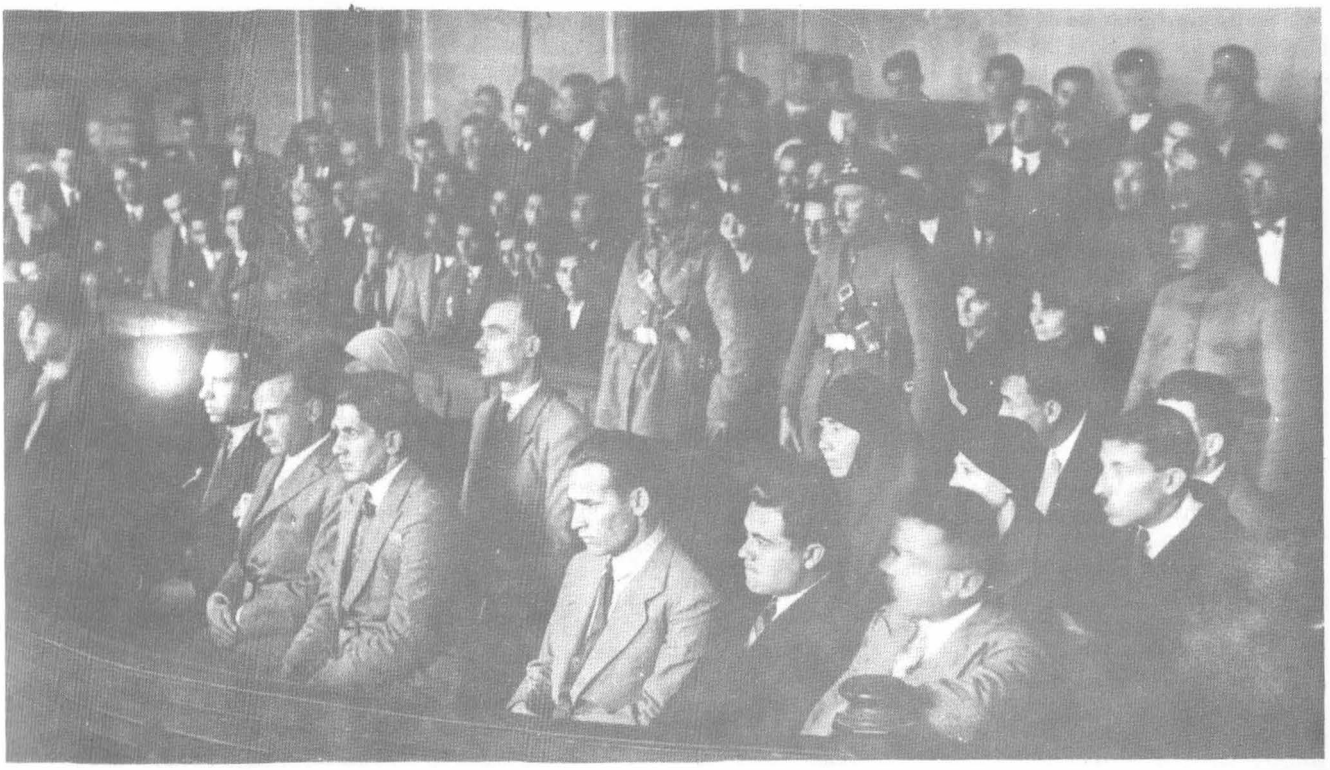

muştur -belki bir de Ankara Hükümetinin niteliği!

Kurtuluş Savaşı sırasında Dr. Vedat Nedim (1920'li yılların ortalarında bir süre TKP Genel Sekreterliği'nde bulunduktan sonra, *Kadro*'yu çıkaranlardan biri olacak, daha yakınlarda da Yapı ve Kredi'yle Akbank'ın sanat danışmanlığını yapacak, iktisatçı Dr. V.N.Tör) de, *Aydınlık*'taki bir makalesinde, *"...siyasî istiklâl, siyasî hürriyet ancak ve yalnız iktisadî bir temel üstüne kurulabilir ... Türkiye ilmî mânâsıyla bir ziraat memleketi, bir istihsal memleketi olamazsa, siyasî istiklâl uğrunda dökülmüş, dökülen ve dökülecek kanlar, millet ve insanlığa karşı bir günah, bir cinayettir"* diye yazmıştır.

Aydınlık, Avrupa ve Amerika'nın sınıf tahakkümü altında cumhuriyetlerinin bir taklidi olacağı endişesiyle, Cumhuriyetin ilanına karşı çıkmıştır. Ama bunu sadece bir yafta kavgası yapmak istememiştir. Dr. Şefik Hüsnü'ye göre, hanedansız bir hükümdar yaratılarak Batı burjuva örnekleri izlenmeyecekse, yeni devlete "Türkiye Halk Cumhuriyeti" denilmesinde bir sakınca yoktur. Cumhuriyetten sonra *Aydınlık*, iktidardaki Halk Fırkası'nı giderek bir sınıf egemenliği aracı diye görmeye başlamış ve onun yönetimini etkileme umutlarını bir yana bırakmıştır. Dr. Şefik Hüsnü, 1924 Şubatı'ndaki bir yazısında, toplumsal düzeltimcilerimizi ütopik düşünüşlerinden ötürü eleştirmektedir: üstyapı düzeyindeki çağdaşlaştırma girişimleri, yüzeysel ve yararsız kalmaya yazgılıdır. Toplumsal kurumlardaki değişiklikleri, endüstrileşme gerektirmelidir. Eğitim düzeltimi ve evlilik yasası değişikliği gibi önemsiz şeylerle oyalanmak yerine, planlı ekonomik büyüme vurgulanmalıdır. Bu olumsuz değerlendirmesine karşın, yine de, *Aydınlık* çevresi, halifeliğin kaldırılmasına ve Osmanlı hanedanı üyelerinin yurtdışına çıkarılmasına karşı çıkar ve dinsel gericiliği teşvik eder gibi görünen Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası önünde, iktidardaki Halk Fırkası'nı desteklemiştir.

TAKRİR-İ SÜKÛN DÖNEMİ DAVALARI: Şeyh Sait Ayaklanmasının ardından başlayan Takrir-i Sükûn döneminde her türlü muhalefetle birlikte sol düşünce ve eylem de bastırılmıştır. 1925 tutuklamalarının dışında kalan Vedat Nedim (alttaki fotoğrafta jandarmalar arasında) ile hareketin yurt dışındaki önderi Şefik Hüsnü arasındaki anlaşmazlık, 1927'de Ağır Ceza Mahkemesi önünde sonuçlanmıştır.

Aslında, çevreye göre, bu iki partinin çatışması, burjuvazinin iki kanadı arasında çıkan bir aile kavgasından başka bir şey değildir.

1924'te toplanan Komintern'in Beşinci Kongresi'nde, *Aydınlık*, millî kapitalizmle işbirliğine yatkın çizgisinden ötürü ağır cleştirilere uğramıştır. Ukraynalı bir delege (Manuilski), *Aydınlık*'ı İkinci Enternasyonal'in sosyal patriyotik ideolojisini izlemekle suçlanmıştır. Türk temsilcileri ise, sadece devrimci milliyetçili-

BELGE 1

Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi

Faaliyet Programı'ndan

Madde- 1. "Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi" adı altında siyasî bir parti kurulmuştur. Parti adının kısaltılmış şekli (T.S.E.K.P.) dir.

2- Partinin uzak gayesi:

Geniş halk yığınlarının gittikçe daha ziyade yoksullaşması sonucunu doğuran iş gücünün sömürülmesini ortadan kaldırmak,

Büyük istihsal vasıtalarını milletin müşterek mülkiyetine geçirmek,

Bir sosyalist demokrasi içinde, bütün millet fertlerine yüksek bir geçim seviyesi ve mes'ut bir hayat sağlamak.

3- T.S.E.K.P. mevcut iktisadi ve siyasî şartların, bu ana gayenin bugünden yarına gerçekleşmesi için, henüz daha gereği gibi olgunlaşmamış bulunduğunu ve memleketimizde, sosyalizme halkçı bir devletçilik ve emekçi yığınlarının, sürat'le genişliyen ölçülerde şuurlu ve teşkilâtlı kontrol faaliyetleri ve iktisadi-siyasî savaşları yollarından ulaşması imkân dışı olmadığını hesaba kattığı için, yaşamakta olduğumuz devrede, yakın hedef olarak, bütün gayretlerini şu noktalar üzerinde toplayacaktır:

a) Memleketin ekonomik, politik ve sosyal hayatının bütün gelişmelerinde, şehir ve köy emekçi halk yığınlarının demokratik hak ve hürriyetlerden gerçekten faydalanmalarını, iç ve dış siyasetimizin tayininde doğrudan doğruya söz sahibi olmalarını sağlamak,

b) Şehir ve köylerdeki emekçi halkın, Anayasanın tekmil vatandaşlara tanıdığı hak, serbestlik ve dokunulmazlıklardan faydalanmalarını güçleştiren ve bazı hâllerde imkânsız kılan bütün kanuni ve idarî engellerin kaldırılmasını sağlamak.

c) Bu halk yığınlarının, kendi hayati menfaatlerini korumak maksadı ile bizzat kuracakları meslek birlikleri (Sendikalar) v.s. ekonomik, sosyal ve kültürel cemiyetler, kulüpler, gece mektepleri ilâh.. etrafında teşkilâtlanma teşebbüslerine her surette yardımda bulunmak ve böylece milleti teşkilâtlı, demokratik bir bünyeye kavuşturarak, bu sarsılmaz temel üstünde millî istiklalimizi gereği gibi sağlamlaştırmak,

d) Türkiye emekçi ve köylülerini ve onların tabiî müttefikleri olan sosyal zümreleri -ırk, din ve mezhep farklarına, deri rengine, yerli veya muhacir olmalarına bakmaksızın- yerli ve yabancı sermayedarların sömürmelerine ve siyasî baskılarına karşı korumak,

İrtica ve faşizme karşı aralıksız ve sistemli bir mücadele yürütmek,

e) İleri-demokrat prensiplere göre, halk faydasına geliştirilecek devlet sınaî-ticarî işletmelerinde ve onlar dışında kalacak hususî işletme ve fabrikalarda, emekçi gücünün; demokrat cumhuriyet idaresine kabul ettireceğimiz sıhhî iş şartları, kollektif mukaveleler ve içtimaî sigortalar çerçevesi içinde ve sendikaların sıkı kontrolleri altında korunmasını ve dolgun gündelikler karşılığında kullanılmasını sağlamak,

f) Teşkilâtlı emekçi ve köylü yığınlarının, aralıksız kabaran dalgalar halinde iktisadî istekler hareketlerine ve siyasî savaşlara atılmalarına yardım ve bütün bu faaliyetleri at başı beraber yürütmek suretiyle, memleketimizde sosyalist bir cemiyete geçiş şartlarının gelişmesini hızlandırmak.

BELGE 2

Türkiye Sosyalist Partisi Programı'ndan

1- ANA PRENSİPLER:

T.S. Partisinin kuruluş ve faaliyeti şu ana prensiplere dayanır:

Madde 1- Türk Cumhuriyetini tam bir halk devleti haline getirmek ve halkın kayıtsız şartsız kendi kendini idare etmesine imkân verici her türlü siyasî, iktisadî ve içtimaî mevzuatı tesis ve tatbik etmek: T.S.P. bu prensiple dedokrattır.

Madde 2- Türk milletinin refah, kültür, sağlık ve adalet seviyesini yükseltmek, vatandaşların ferdî gelişmelerini köstekleyen bütün sebepleri ve bu bakımdan mevcut her türlü iktisadî ve içtimaî adâletsizliği ortadan kaldırarak emek ve kabiliyetleri değerlendirmek: T.S.P. bu prensiple sosyalisttir.

Madde 3- Millet: Tarihin seyri içinde doğan ve gelişen ülke, dil. iktisadî hayat, kültür ve an'ane beraberliğidir. Bu beraberliğin siyasî ve iktisadî tam bir hürriyet ve bağımsızlıkla devamını sağlamak ve başka milletler için de bu hakkı tanımak: T.S.P. bu prensiple milliyetçidir.

Madde 4- Milletin siyasî ve iktisadî bağımsızlığı, halk kitlelerinin içerden ve dışardan istismar edilmemesi, milletler arası içtimaî adâletin ve hakikî demokrasinin temelini teşkil eder.

Bütün yeryüzü halk kitlelerinin emperyalist ve istismarcı tecavüzlere karşı kendilerini ve milletleri korumak için işbirliği etmeleri, içtimaî ve kültürel birlikler kurmaları, harbin sebeplerini ortadan kaldırma yolunda her türlü vasıtadan faydalanmaları, hür, bağımsız fakat müstesanit milletlerden müteşekkil bir dünya nizamı kurulması için çalışmak: T.S.P. bu prensiple beynelmilelçi ve barışçıdır.

Madde 5- Tabiat üstü bir varlığa inanmak veya inanmamak hususunda fertlerin mutlak bir vicdan hürriyetine sahip olmaları ve bu hürriyetin her türlü tezahürü karşısında devletin tam bir tarafsızlık muhafaza etmesi lâyisizmin felsefî bir neticesidir: T.S.P. bu prensiple lâyiktir.

ği desteklediklerini ileri sürerek kendilerini savunmuşlardır. Aralarında birkaçının devlet ve belediye sosyalizmi önlemlerinden yana çıktığını, ama bu sapmanın düzeltildiğini söylemişlerdir.

Dr. Şefik Hüsnü, *Aydınlık*'ta yayımlanan son yazısında, büyük komprador şehirlerindeki burjuvazinin malî kapitalizmi ile endüstri burjuvazisi olmaya heveslenen Anadolu'nun küçük burjuvazisini ayrımlamaktadır. Ona göre bu tabakaların ilki iktisadî serbestlik yanlısıdır, ikincisiyse bir himayecilik politikası istemektedir. Halk Fırkası, Anadolu küçük burjuvazisinin istekleri doğrultusunda hareket etmektedir. Fakat, sermaye birikimi olmadığından, bu grubun millî bir endüstri kurması beklenemez. Kaçınılmaz bir biçimde, yabancı sermaye yatırımlarına muhtaç olacaklardır. Bu da, emekçi kitlelerin ezilmesi pahasına, iki sermaycdar grubunun uzlaşması sonucunu doğuracaktır.

Burada, şu gözlemi yapmakta da fayda vardır ki, *Aydınlık* çevresi, İslamcı Osmanlı sosyalizmi ve (zaten geniş ölçüde İttihatçı Pan-İslamizminden kaynaklanan) Kurtuluş Savaşı yıllarının Anadolulu solcuları gibi, hareketlerini dinle özdeşleştirme çabası göstermemiş olmakla birlikte, halkın inançlarına saygı duymuş ve özellikle yaygın dine (halk-İslamı'na) anlayışla bakmıştır.

Takrir-i Sükûn Dönemi

Şeyh Sait Ayaklanması vesilesiyle başlatılan Takrir-i Sükûn döneminde, her türlü muhalefetle birlikte (ve feodal irtica karşısında, ilerici burjuvaziden yana olmayı görev sayarak, olanca gücüyle hükümeti desteklemesine rağmen) sol düşünce ve eylem de bastırılmış; birçok üyesinin İstiklâl Mahkemesi'nce mahkûm edilmesi sosyalizmi yeraltına itmiştir. Bu dönemin başlarında, yasa-dışı TKP'ye "Menşev " denilen bir anlayış egemen olmuştur. Ancak, bununla kastedilen, sosyalizmden önce bir burjuva kapitalizmi evresini yaşamanın zorunlu olduğu yolunda kuramsal bir eğilim değil, böyle bir düşünceyle temellendirilerek "noktalama sistemi" denilen gevşek bir örgütlenme modelidir. 1925 tutuklamalarının dışında kalan Vedat Nedim ile hareketin yurt dışındaki önderi Şefik Hüsnü arasındaki anlaşmazlık, 1927'de Ağır Ceza Mahkemesi önünde sonuçlanmıştır. Vedat Nedim grubu partiden ayrılmış, Şefik Hüsnü grubu ise hüküm giymiştir.

Tek-Partinin Yerleşme Dönemi

Gizli parti, 1929'da standart Komintern çizgisinde yeni bir program benimsemiştir. Bundan sonra, uzun yıllar boyunca, bu çevrenin eylemleri hakkında kamuoyuna yansıyan haberler, zaman zaman dağıtılan bildiri ve risalelerle bunları izleyen perakende tutuklamalardan ibaret kalmış; partinin toplumu etkileyecek nitelikte herhangi bir çalışması görülmemiştir. Böyle olmakla birlikte, 1935'te toplanan Komintern'in Yedinci (ve sonuncu) Kongresi'nde, faşizme karşı bütün dünyada demokratik halk cepheleri kurulması kararının alınışına kadar, partiler "burjuvazi"den çok birbirleriyle uğraşmaya devam etmişlerdir. Bunlara bir örnek olarak, TKP (Komünist Enternasyonal'in Seksiyonu) *Faaliyet Programı*'nın (1936'da yapılan 4. basımının) "Birkaç Söz" başlıklı önsözündeki şu satırları aktaralım: *"Kemalist burjuvaziye satılmış, polisin uşağı, Türkiye amelesinin ve emekçi halk kitlelerinin düşmanı Nazım Hikmet ve kumpanyası TKP aleyhine Kemalistlerden daha çirkin iftiralar savurmaktadır. Bu (Troçkist-polis opozisyonu) döküntüleri şu dedikoduyu yaymaktadırlar: (Türkiye'de KP diye bir şey yoktur. Olsaydı programı olurdu. Hem, bugün Türkiye'de böyle bir şey olamaz. Böyle bir şey yapmak lazım gelseydi, bunu biz kurardık) v.s. gibi. Artık Kemalistlerin proletaryaya ve emekçi köylülüğe karşı yaptıkları ters ve aldatıcı propagandaları doğrudan doğruya ve açıktan açığa kalleş Nazımlar, provokatör Şamiloflar, yalancı Sarı Mustafalar yapmaktadırlar."* (s. 3) 1936 yılından itibaren TKP'nin eylemleri enaza indirgenmiş ve bütün üyeler yığın örgütlerine katılmaya, yasal basın organlarında yazı yazmaya teşvik edilmişlerdir. İkinci Dünya Savaşı sırasında karşıt güçler arasında bir denge sağlamaya çalışan tek-parti hükümeti, Almanların Stalingrad yenilgisine kadar faşizan eğilimlere ses çıkarmadığı gibi, sol-liberal eğilimlerin kamuoyuna çıkmasını da hoşgörmüştür. O yıllardaki sol

1946 SONRASI TUTUKLAMALARI: 1946'da çok-partili demokrasiye geçilmesinin ardından kurulan sol partilerden ikisi, Türkiye Sosyalist Partisi ile Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi çok geçmeden kapatılmış ve sıkıyönetim kovuşturmasına uğramışlardır. Böylece izin verilen siyasal eylem sınırlarının dar bir yelpaze içinde tutulduğu ve sol'un kesinlikle bu çerçevenin dışında bırakıldığı anlaşılmıştır.

SOL HAREKETTEN BİRKAÇ ISIM: Çeşitli tarihlerde tutuklanan ve hapis cezasına çarptırılan "ünlü" solculardan dördü (soldan): Şefik Hüsnü Değmer, Reşat Fuat Baraner, Zeki Baştımar ve Mihri Belli.

1951 TEVKİFATI: "Sol", Demokrat Parti'nin iktidara gelişinden sonra da "illegal" sayılmıştır. 1951'de 167 solcu tutuklanmış; üç yıl süren dava sonunda bunların 131'i on yıla kadar değişen çeşitli hapis cezalarına çarptırılmışlardır.

yayın organlarının içeriği çok ılımlı olmuş; köy yaşamı hakkındaki klişeleşmiş övücü görüşlere karşılık, çağdaşlaşmak için şehirleşmenin gerekliliğini savunmak bile solculuk sayılmıştır. Savaşın sonunda, Türkiye'nin Sovyet yanlısı bir dış politika izlemesini isteyen *Tan* gazetesi, hükümetin gizlice örgütlediği bir gençlik hareketi tarafından tahrip edilmiştir.

Çok-Partili Dönem

1946'da Türkiye'nin çok-partili demokrasiye geçişi, solun durumunu pek etkilememiştir. Solcuların çeşitli partiler örgütleyerek "legale çıkmak" istemelerine karşın, izin verilen siyasal eylem sınırları dar bir yelpaze içinde tutulmuş ve sol, kesinlikle bu çerçevenin dışında bırakılmıştır. Bu dönemde, ikisi ciddi olmak üzere, dokuztane "sol" siyasal parti kurma girişiminde bulunulmuştur. 14 Mayıs 1946'da kurulan Esat Âdil Müstecaplıoğlu'nun Türkiye Sosyalist Partisi ile, 19 Haziran 1946'da kurulan Şefik Hüsnü Değmer'in Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi, hemen sıkıyönetim kovuşturmasına uğraşmışlardır. Pek bir varlık gösteremeyen (hepsi, yine 1946 ilkbaharında yapılmış) öteki yedi girişimse şunlardır: Türkiye İşçi ve Çiftçi Partisi, Türkiye Sosyalist İşçi Partisi, Liberal Sosyalist Partisi, Ergenekon Köylü ve İşçi Partisi (Turancı), Türk Sosyal Demokrat Partisi, Sosyal Adalet Partisi, Çiftçi ve Köylü Partisi (Bursa'da).

DP İktidarı Dönemi

1950'lerin başlarında yapılan büyük çaplı tutuklamaların, zamanın iktidarının (DP) daha çok dış yardım sağlayabilmek için, Türkiye'de de bir komünizm tehlikesi olduğunu dış dünyaya kanıtlama çabalarıyla bir ilgisi bulunduğu düşünülebilir.

Soğuk Savaş yıllarında sosyalist aydınlar dış politika konularına ağırlık vermiş; Türkiye'nin Kore'ye asker göndermesine ve NATO'ya girmesine şiddetle karşı çıkmışlardır. Memleketin kapitalist Batı dünyasıyla ekonomik açıdan bütünleşmesini de, Atatürk'ün otarşik devletçilik siyasetine ihanet saymışlardır. Fakat gerek iktidardaki DP, gerek muhalefetteki CHP, solcuların düşündüklerinin tersine, Türkiye'nin ancak Batı kampı içinde yer alırsa, bağımsız bir ülke olarak ayakta kalabileceği kanısını paylaşmışlardır.

Özetlenen bu görüşlerin hangi sol örgütler aracılığıyla ortaya konulduğuna gelince, ilkin DP'nin 1950'deki 14 Mayıs seçim zaferinden iki gün önce İstanbul'da kurulan "Türk Barışseverler Cemiyeti"ni anmak gerekir. 1950 Temmuzu'nda başkanlığına Behice Boran'ın, sekreterliğine de Adnan Cemgil'in seçildiği bu dernek, aynı ayın sonunda Türkiye'nin Kore Savaşı'na katılmasını protesto eden bir bildiri yayımlamıştır. Hemen mahkemeye verilen ve tutuklanan dernek kurucuları, ertesi yıl, askerî mahkemece birer yıl üçer ay hapse mahkûm edilmişlerdir. Yine 1951'de kalabalık (167 kişilik) bir TKP tevkifatı yapılmıştır. Üç yıl sonra da, bu sanıkların 131'i on yıla kadar değişen çeşitli hapis cezalarına çarptırılmışlardır.

1950'lerde kurulan tek yasal sosyalist parti, (eski TKP'li) Dr. Hikmet Kıvılcımlı'nın Vatan Partisi olmuştur. 1954'te örgütlenen ve 1957 seçimlerine (herhangi bir başarı sağlayamadan) katılan bu parti, beklenebileceği üzere, adlî kovuşturmaya uğratılmıştır. (27 Mayıs 1960'ta bir ara askerî cuntayı etkileme umuduna kapılan Kıvılcımlı, daha sonra partisini diriltmeye çalışacaktır.) Yurt dışındaki (yani başlıca, Sovyetler Birliği'nde üslenen) TKP ise, -diğer göçmen Komünist Partileri gibi- 1930'ların sonlarında, 1940'lı yıllarda ve 1950'lerin başlarında büyük tasfiyelere uğradıktan sonra, savaş ertesinde yeniden canlandırılmıştır. Fakat, bu parti (günümüze kadar) uluslararası toplantılarda SBKP'nin sadık bir destekçisi olmaktan başka, herhangi bir anlamlı işlev yapmamıştır. Üstelik, Batı ülkeleri karşısında Türkiye'nin ulusal bağımsızlığını savunmak isteyen bu örgüt, proletarya enternasyonalizmi adına da olsa, kendisi Moskova çizgisini körükörüne izlemekle, çelişki içinde görünmektedir ●

Türkiye Cumhuriyeti'nde Sosyalizm (1960'tan Sonra)

Murat Belge

Türkiye'de 1960'lara kadar oldukça ağır bir baskı altında tutulan sosyalizm, 1961 Anayasası ile, belirli yasal sınırlamalar devam etmekle birlikte, örgütlenme imkânına kavuştu. 141-142'nin sürekli kısıtlayıcılığına rağmen bu dönem, solun Cumhuriyet tarihi boyunca karşılaştığı en serbest dönem oldu. Baskı nedeniyle ifade edilemeyen görüşlerin kendi içlerinde yeterli bir teorik netliğe erişmesi güçtür. Nitekim 1961 sonrasında uzun bir süre kimin hangi türden bir soldan yana olduğunun anlaşılması epey vakit almıştır.

Türkiye İşçi Partisi

TİP sendikacılar tarafından kurulmuştu. Bu sendikacı grubu, bir kesim aydınla ittifak içinde yönetimi paylaştı ve sonuna kadar partide etkili oldu. Söz konusu aydın kesim de birkaç gruba ayrılabilir: 1960 öncesi sosyalist hareketlerinden ötürü mahkûmiyeti olanlar yasa gereği TİP'e kaydolamıyorlardı, ama başlangıçta partiyi destekliyorlardı. Sonraları bu grubun TİP'le arası açıldı ve ayrı bir grup olarak ortaya çıktılar. Parti içindeki aydınların bir kısmı belirli bir Marksist formasyona sahip, bir kısmı ise Marksist olmayan sol düşüncelere taraftardı. Zaman içinde bu ikinci kesim de TİP'ten uzaklaştı. Gene aydınlar arasında sayılması gereken bir başka önemli grup, öğrenci militanlardı. Bunlar, o dönemin oldukça sınırlı öğrenme imkânlarına rağmen, Marksist olma tercihini yapmış bir kesimdi. Son olarak, TİP tarihi boyunca ağırlığını duyuran bir başka önemli kesimi, Doğu'dan gelme temsilcileri saymak gerekiyor.

Kısacası TİP, sosyalist bir parti olarak, Türkiye'nin çeşitli ve birbirinden farklı muhalefet potansiyellerinin hiç değilse bazı temsilcilerini bunyesinde biraraya getiren ve ortak bir platform üzerinde buluşturan bir parti olarak kuruldu; güçlü kaldığı süre içinde bu işlevi yerine getirebildi. Daha sonra, değineceğimiz çeşitli nedenlerle bu platform zayıflayınca, zaten tam olarak bütünleşmemiş bu farklı kesimler ayrı yönlere dağıldılar.

Başlangıçta olabildiği kadarıyla bütün sol TİP'i destekler veya destekler görünürken, 1965 ile 1969 arasında (yani iki seçim arasında) bu durum değişti. Bir yanda TKP geleneğinden gelen eski solcular vardı: Aralarında önemli görüş ayrılıkları bulunmasına rağmen (örneğin, Mihri Belli ile Hikmet Kıvılcımlı arasında) TİP'e karşı ortak muhalefette bu ayrılıklar açıkça telâffuz edilmedi. O sırada bir başka önemli sol birikim, Marksist olmayan, ama belirli konularda Marksist yaklaşımdan yararlanan radikal sol yazar Doğan Avcıoğlu'nun yayımladığı *Yön* dergisi çevresinde toplanmıştı. Bu grubun, CHP içindeki görece sol eğilimli politikacılarla, öte yandan *Kadro* dergisi görüşlerine yakınlık duyan aydınlarla ilişkileri vardı. TİP'e ilk açık eleştiri de bu dergiden geldi (17 Haziran 1966). Doğan Avcıoğlu başyazısında, *"Türkiye'nin 1 numaralı meselesinin, bugünkü bağımlı durumdan kurtulmak olduğu noktasında, sanırız, bütün sosyalistler birleşmişlerdir. Bu görüşün gerektirdiği anti-emperyalist milliyetçi mücadele, henüz sosyalizme hazır olmayan, fakat sağlam Atatürkçü geleneği ile, anti-emperyalist mücadeleye açık olan önemli çevrelerde destek bulmaktadır. Milliyetçi mücadele, bu çevrelerin bilinçlendirilmesi ve kazanılması ile ancak gerçek bir ağırlığa kavuşacaktır. Ne var ki TİP, bir yandan anti-emperyalist mücadeleyi 1*

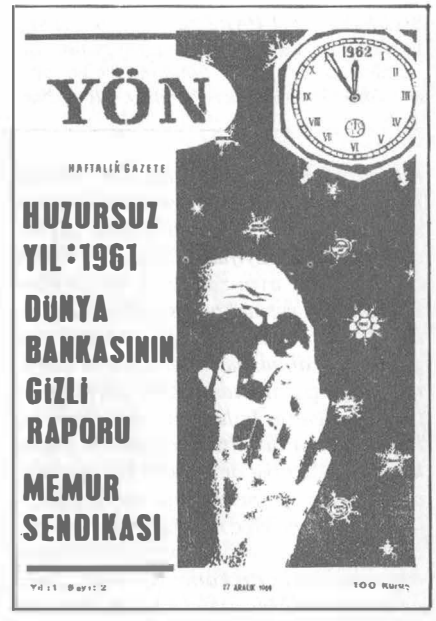

"YÖN" DERGİSİ: 1961 Aralığı'nda Marksist olmayan, ama belirli konularda Marksist yaklaşımdan yararlanan Doğan Avcıoğlu tarafından çıkarıldı. 1967 Haziranı'na kadar yayınını sürdüren "Yön", eski sol'un temsilcilerinin yazılarına da yer verdi. Aynı zamanda TİP'e soldan eleştiri yönelten ilk yayın organı oldu.

TÜRKİYE İŞÇİ PARTİSİ: 13 Şubat 1961'de bir grup sendikacı tarafından kuruldu. Bu sendikacılar, bir grup aydınla ittifak içinde yönetimi paylaştılar. Başlangıçta bütün sol TİP'i desteklerken sonradan durum değişti. 1968'de Çekoslovakya'nın işgalinin başlattığı tartışmalar ise partide bölünmelere yol açtı. Çalkantı, partinin kapatıldığı 21 Temmuz 1971'e kadar sürdü. TİP'in 1968 kongresinde (sağdan) Genel Başkan Mehmet Ali Aybar, Maden-İş Sendikası Başkanı Kemal Türkler ve Cemal Hakkı Selek.

numaralı mesele sayarken, öte yandan klasik bir proleter-burjuva mücadelesinin sloganlarını ön plana çıkararak güçleri dağıtmakta ve zayıflamaktadır. Başka bir deyişle, TİP, aynı zamanda iki meydan muharebesi vermekte, üstelik ikinci muharebe yüzünden, ilk muharebeye hazır güçlerin azalmasına ve amaçların dağılmasına yol açmaktadır. Çok güçlü ve bilinçli kütlelerin bulunduğu ülkelerde iki mücadelenin birlikte yürütülmesi mümkündür. Türkiye'de durum böyle olmadığına göre, emperyalizme ve işbirlikçilerine karşı milletçe mücadeleye kesin öncelik tanımak ve onu proleter-burjuva mücadelesinde dikkatle ayırmak, kanımızca, hayatî bir meseledir. Bu konuda teorik vuzuhsuzluk, zararlı olmaktadır," demektedir.

TİP'e Soldan Muhalefet "MDD/SD" Tartışması

Kısa sürede eski solun temsilcileri de *Yön*'de yazmaya başladılar ve bu süre içinde TİP ile TİP'e muhalif sol arasındaki temel görüş ayrılığının nerede yattığı belli oldu. Bu ayrılık noktasına o zaman tartışıldığı (Avcıoğlu'nun yukardaki satırlarından da anlaşılan) düzeyden daha yukarıda bir soyutlama düzeyinden bakarsak, konuyu belki şu terimlerle formüle edebiliriz:

TİP'in ülkeyle ilgili analiz ve teşhislerinin altında yatan örtük varsayıma göre, Türkiye tamamen değilse de yeterince Batılılaşmış bir toplumdu. Azımsanmayacak sayıda bir işçi kitlesi oluşmuştu. Bunlara dayanan bir parti, proletaryayı kendine inandırmayı ve bağlamayı başarırsa, iktidara gelmesine yetecek oyu sağlardı. Bu amaçla, politik baskı altında bilinçlenememiş proletaryayı politize etmek için yurt ve dünya sorunlarını *sınıf açısından* koymak ve parti propagandasını bunun üzerine kurmak gerekiyordu. Böylece, başından beri "legalist" bir tavrı ısrarla benimseyen TİP, Batı'nın sınıf partilerini kendine model aldı.

TİP'i eleştiren kesimin teorilerinin altındaki örtük varsayım ise Türkiye'nin Batılı değil, Asyai bir toplum olduğu tesbitiyle belirleniyordu. Türkiye halen büyük ölçüde *feodaldi* ve ciddi bir kapitalizm kuramamış, emperyalizmin etkisi altında dışa bağlı bir komprador sınıfı yaratmanın ötesine geçememişti. Bu yapıda sınıfsal yaklaşım bir lükstü, koşullara uygun değildi (çünkü o yaklaşımın öngerektirdiği proletarya oluşmamıştı). Ülke henüz anti-emperyalist, anti-feodal bir *"millî demokratik devrim"* aşamasındaydı. Bu mücadelede öncülüğü *"asker-sivil aydın zümre"nin üstlenmesi gerekiyordu. Bir sınıf partisi, ancak bu devrim başarıya ulaştıktan sonra kurulabilirdi.*

Bu görüşlere uygun olarak TİP ülkenin bir "sosyalist devrim", muhalefet ise *"millî demokratik devrim"* aşamasında olduğunu ileri sürüyordu. 1967-70 arasında hararetle tartışılan ana konu "devrimin niteliği" olmakla birlikte, iki tarafın savunduğu da bilinen anlamlarıyla devrim değildi (biri parlamenter geçiş, öbürü darbe). Ayrıca konu edilen "devrim" biçiminin seçilişi de, tarafların seçtikleri yandaşlara göre belirlenmişti.

Bu ikinci tez, Türkiye solunun Kemalizmle geleneksel ilişkisini yansıtıyordu. Kurtuluş Savaşı'nı yürüten ve Cumhuriyeti kuran Kemalistler, gerek Türkiyeli komünistler gerek Komintern tarafından, ilerlemeden yana bir güç olarak kabul edilmişti. Buna karşılık, çok-partili düzene geçişten kısa bir süre sonra iktidara gelen ve aradaki darbeye rağmen bu iktidarı uzun zaman kaptırmayan DP-AP çizgisi *"karşı devrimci"* sayılıyordu. MDD görüşüne göre komprador-feodal ittifakının partisi önce DP, sonra AP idi.

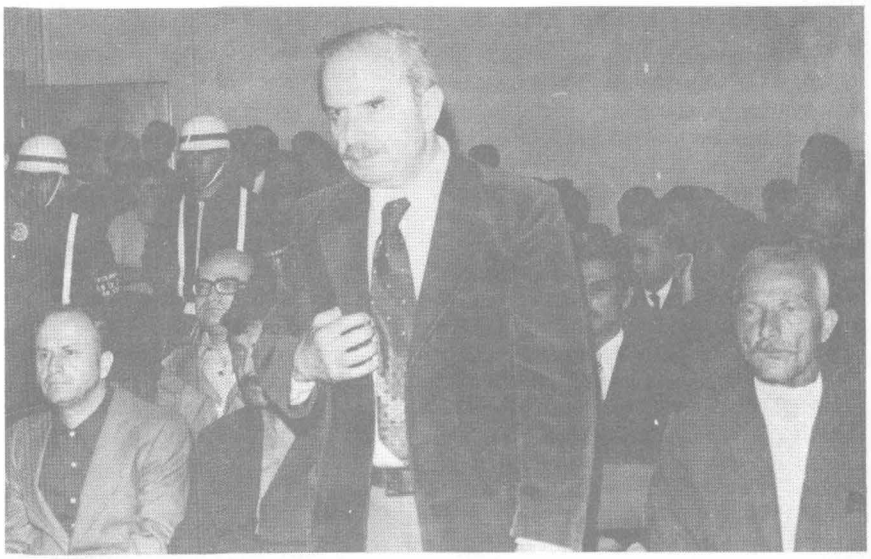

"MİLLİ DEMOKRATİK DEVRİM"CİLER: 1960'ların ortasında Türkiye'nin anti-emperyalist, anti-feodal bir "milli demokratik devrim" aşamasında olduğunu öne süren sol kesim, önce "Yön"de, ardından "Türk Solu" dergisinde TİP tarafından savunulan ülkenin "sosyalist devrim aşamasında bulunduğu" görüşünü sürekli eleştirdi. Bu kesim de bütünlüğünü koruyamayacak; Mihri Belli (duruşmada, ayakta) ile onun görüşünde olanlar sonradan Türkiye Emekçi Partisi'ni kuracaklardır.

Dünyada 1968 Yılının Türkiye'de Yansıması

1968 dünya tarihi içinde önemli bir yıl oldu. Batı Avrupa'da gençliğin başlattığı protesto ve direniş, savaştan beri (soğuk savaşın da yardımıyla) süren edilginliği sona erdirdi ve sola yeni bir ofansif potansiyeli olduğunu gösterdi. Aynı anda, Çekoslavakya'nın Dubçek'le başlattığı *"güler yüzlü sosyalizm"* akımının Sovyet işgaliyle sonuçlanması, Doğu Bloku'nun da çelişkisiz bir düzen içinde bulunmadığının işaretiydi.

Her iki olayın da Türkiye sosyalizmi üzerinde uzun vadeli etkileri oldu. Batı'daki öğrenci hareketi anında yankısını buldu ve Türkiye'de ilk ciddi üniversite işgalleri başladı. Stratejisini işçi sınıfı üstüne kuran TİP (legalist tavrına değinmiştik), bu tür hareketlerin temel doğrultuya uygun olmadığı kanısındaydı. Bu yüzden işgali bir an önce bitirmekten yana tavır aldı ve daha sonraki günlerde de bağımsız gençlik hareketlerine karşı soğuk davrandı. Oysa aynı hareket ve eylem biçimi, asker-sivil aydın zümreye öncelik tanıyan ve 27 Mayıs'ın gerçekleşme tarzını örtük bir model olarak zihninde yaşatan MDD grubu için çok elverişli bir ortam sağlıyordu. Bu ayrılığın uzun vadeli sonucu, 1968'den 70'lerin başına kadar geçen kısa süre içinde politik etkinlik ve eyleme doğal bir yakınlık duyan gençlik çoğunluğunun kendisine kucak açan MDD safına kayması oldu.

Sovyetler Birliği'nin Çekoslavakya işgali karşısında, *"alınması gereken doğru tavır"* sorunu da Türkiye solunda yeni bir bölünme yarattı. Eski sol, Çekoslavakyalı önder Dubçek'in emperyalizme alet olduğu yorumuyla SSCB eylemini onayladı. TİP ise işgali kınadı. Ancak daha sonra bu kınama parti içinde bir ayrışmaya yol açtı. Bir yanda Genel Başkan Mehmet Ali Aybar, işgale karşı çıkışını boyutlandırarak alışılmışın dışında bir sosyalizm formülasyonuna yöneldi. Sadun Aren, Behice Boran ve Nihat Sargın gibi ileri gelen partililer ise kınamanın dozunda tutulmasında ısrar ederken bu yeni formülasyon çabalarına da kesinlikle karşı çıktılar. Üstüste yapılan iki genel Kongre (1969) bu sorunların tartışılmasıyla geçti ve Aybar tarafı kongreleri kazandı (sendikacılar ve Doğulular da onu destekledi); ancak partinin böyle uzlaşmayacak bir şekilde bölünmesiyle TİP gitgide zayıfladı, etkisizleşti, özellikle de gençlik içinde çekiciliğini kaybetti. Çekoslavakya olayıyla, böyle olumsuz sonuçlarına rağmen, Türkiye'de "bağımsız" sosyalizm kavramı önemli bir sorun olarak gündeme geldi.

TİP'deki Bölünmeyi İzleyen Bölünmeler

1965 ile 1969 arasında sosyalist oylarda beklenen genişleme olmamıştı. Bütün bu konjonktür içinde Mehmet Ali Aybar da TİP'in daha önceki stratejisine önemli bir değişiklik getirmeye girişti: Türkiye'nin tarihî koşullarının *"üstbelirlenme"* siyle, sınıf sorununun geri planda kaldığını, *"özgürlük"* sorununun baş çelişki olduğunu ileri sürdü ve bu tezi, Osmanlı'dan kalma *"ceberrut devlet"* geleneğinin yorumuna dayandırdı (bu da TİP'in başlangıçta Türkiye'yi proletaryası oluşmuş bir Batı toplumu gibi kavrayan varsayımından uzaklaşıyor ve MDD'den farklı bir "doğululuk" matrisine yöneliyordu). Aybar politik düzeyde bu tezleri getirirken Sencer Divitçioğlu ve İdris Küçükömer gibi yazarların *"Ortodoks-olmayan"* Marksist yorumlarından etkilenmiş olabilirdi. Söz konusu yorumlar, geleneksel *"ilericilik"* kavramını tersyüz etmeye yönelikti; İttihat ve Terakki ve Kemalizm çizgisi bürokratik, anti-demokratik devletin kurulduğu ve korunduğu çizgiydi. Gerçekten halkçı bir politik hareket bu çizgiyi dışlayarak oluşabilirdi.

TİP'de bu bölünmeler olurken, MDD çizgisi de eski bütünlüğünü koruyamadı. Buradaki ilk bölünme, hareketin teorik organı olan *Aydınlık* dergisinde başgösterdi. Türkiye'de feodalitenin belirleyici olup olmadığı tartışması üstüne, o aşamada olmadığı görüşünden yana tavır alan grup ayrılarak kendi "Proleter Devrimci" *Aydınlık* dergisini kurdu; ama daha sonra aynı grup dünyada sesi gittikçe daha fazla duyulan Mao ilkelerini benimseyerek feodalite tezini de bütünüyle benimsedi.

15/16 Haziran Olayı'nın Etkileri

1970'in önemli toplumsal olayı 15/16 Haziran işçi yürüyüşüdür. AP iktidarının sendika yasalarında yapmayı tasarladığı değişikliği protesto etmek amacıyla başlayan, ama çok daha radikal ve geniş kapsamlı (gene de, net amaçları ve programı olmayan) bir gösteriye dönüşen bu miting olayının çok çeşitli ve uzun vadeli etkileri oldu. Başından beri işçi sınıfı üzerinde strateji kuran, ama söz konusu sınıftan bunun ciddi cevabını görmeyen İşçi Partisi, bu dönemde herhangi bir gelişmeye sahip çıkamayacak kadar zayıflamıştı. Her fırsatta *"ordu-gençlik elele"* gibi sloganlarla eylem yapan genç MDD tabanı ise bu olayda işçilerle askerleri "elele" sözünü kaldırmayacak bir ilişki içinde gördü. Bu gençlik kesimi içinde hareketin gücünü abartılmış bir biçimde gören ve ciddi bir iktidar mücadelesi sürecinde olduğuna inananlar, 15/16 Haziran'la birlikte kitlelerin bu iktidara hazır olduklarına güvenlerini pekiştirdiler. Bu güvenin tuhaf sonucu, militanların işçi sınıfını bırakıp kır ya da kent gerillasına girişmesi olacaktı. Gelgelelim, Türkiye'de proletaryanın politik bakımdan olgunlaşmamış olduğu varsayımına dayanan MDD tezi 15/16 Haziran'la ciddi bir hasar gördü.

Öte yandan, *Yön* ve MDD'nin organı *Türk Solu* tarafından işlenen mücadele stratejisine değişen derecelerde yakınlık duyan Kemalistler bu olaydan ürktüler ve fazla sola gitmenin beklenmedik sonuçlar doğuracağını düşündüler. Son analizde bir *"sol cunta"* hazırlığına gelip dayanan bu stratejinin "cunta"yı temsil eden kanadı planlarında önemli değişiklikler yapma gereğini duydu.

Olaylar, protestolar hızla yayılmıştı. Türkiye, tarihinde alışık olmadığı bir toplumsal çalkantı yaşıyordu. Bunun önemli bir belirleyicisi, solun kendinden önce, ülkenin geleneksel iktidar mücadelesinin o konjonktürde özel bir yoğunluk kazanmasıydı. 1960'ların ortalarında İsmet İnönü CHP'nin "ortanın solunda" bir parti olduğunu ilan etmiş (belki sola kayışı durdurmak ve partisinde toplamak için), böylece CHP birtakım yeni kıpırtılar gösterirken geleneksel kadro da CHP'den ayrılarak Milli Güven Partisi'ni kurmuştu. Bürokratik güçlerle AP iktidarı arasında mesafe artıyordu. Bir yandan, sanayileşen ülkede kitleler arasında yeni özlemler doğuyor ve kısıtlayıcı politik yapıda bunlar irili ufaklı patlamalarla dile geliyordu. Oluşan iktidar boşluğunda, Marksist sol kendini olduğundan güçlü

MDD HAREKETİNİN TEORİK ORGANI: Milli demokratik devrim görüşünü benimseyenler, 1968'de teorik görüşlerini savunmak üzere "Aydınlık" dergisini yayımladılar. Ancak feodalitenin belirleyici olup olmadığı tartışması yüzünden "Aydınlık"çılar arasında tartışma çıktı ve içlerinden bir grup "proleter devrimci" Aydınlık'ı kurdu. Aynı grup, sonradan Mao ilkelerini benimseyerek başlangıçta karşı çıktığı "feodalite" tezini benimseyecektir.

görmeye başladı. Darbe bekleniyordu, buna hazırlanılmıştı. Ama darbe olduğunda devrimciler ne elde edeceklerdi? O zamana kadar çeşitli cunta beklentilerinin eylem platformunda yer alan genç militanlar darbe ihtimalinin yaklaşmasıyla kolay sonuç alınacak taktikleri tercih ettiler. Böylece 1970-71 arası çeşitli kır ve kent gerillası girişimlerine sahne oldu. Bunlar oldukça derme çatma girişimlerdi, ama böyle deneyler yaşamamış bir Türkiye'de şok yaratabildiler. Sonuçta, 12 Mart 1971'deki muhtıraya ve muhtırayla girilen *"ara-dönem"*e uygun bir zemin yaratılmış oldu.

12 Mart ve Sonrasındaki Hızlı Fraksiyonlaşma: Uluslararası Etkiler

12 Mart, sosyalizm için bir baskı dönemiydi. Geniş tutuklamalarla, görünürdeki hareket bir kesintiye uğramış oldu. Biz de bu noktada biraz duraklayarak solun genel görünümünü ve bundan çıkan bazı sonuçları gözden geçirelim.

12 Mart hareketinin kimilerince beklenen "sol darbe"nin tersi olması, Avcıoğlu gibi radikal sol Kemalistlerin teorilerini geçersizleştirdi. Marksist solun önemli çoğunluğu bundan sonra Kemalizmle arasındaki mesafeyi açmaya özen gösterecekti. 1970 öncesinde Marksist sol üstünde en geniş etkiyi yaratan, aynı zamanda Kemalist pozisyonlara en yakın olan Mihri Belli çevresi de bu dönemden sonra gençlik üzerindeki etkisini kaybetti; 1973 seçimleriyle açılan yeni dönemde bu çevrenin kurduğu Türkiye Emekçi Partisi küçük bir parti olarak kaldı. Eski sol içinde Mihri Belli'den farklı görüşlere sahip olan Hikmet Kıvılcımlı da MDD tezi çözülürken Belli'ye cephe almış ve ayrı bir örgütlenmeye girişmişti. Politik eylem düzeyinde proletarya partisiyle birlikte "vurucu güç" askerlere yer veren Kıvılcımlı'nın kendine özgü bir tarih tezi vardı. Bu özellikleriyle ve en çok da Marksizmin *yerli* bir yorumcusu olarak söz konusu dönemde geniş çaplı bir etki yarattı. Ama 12 Mart döneminde yurt dışına kaçan Kıvılcımlı kısa bir süre sonra ölünce bu etki dağıldı. 73'ten sonra taraftarlarının kurduğu Vatan Partisi de Belli'ninki gibi küçük bir parti olarak kaldı.

12 Mart sonrasında Mehmet Ali Aybar, Leninizme karşıt bir örgütlenme teorisi geliştirdi. Demokrasiye verdiği önemi sürdüren Aybar, Sosyalist Devrim Partisi'ni kurdu. Ancak bu parti de eski

TİP'in etkisine yaklaşamadı, bir seçimde yalnız televizyon propagandasından sağladığı etkiyle o seçime katılan öteki sosyalist partilerden fazla oy almakla birlikte, politik hayatta bir ağırlık kuramadı.

Eski TİP'in dağılmasıyla buradaki gruplardan biri olarak kalan Behice Boran ve arkadaşları 12 Mart döneminde Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılan TİP'in son yöneticileri olmuşlardı. 1973 sonrasında aynı grup tarafından TİP yeniden kuruldu, fakat öbür partilerin ötesinde bir etkinliğe ulaşamadı. TİP'in 1969'daki bölünmesinde Aren ve Boran'ın *"Emek"* grubunda yer alan, ama sonradan eylem anlayışı farkı nedeniyle bağımsızlaşan Yalçın Yusufoğlu, Çağatay Anadol, Oya Baydar gibi daha genç kuşak Marksistlerden oluşan bir grup, başlangıçta Kıvılcımlı etkileri de taşıyarak, aynı dönemde Türkiye Sosyalist İşçi Partisi'ni kurdular. Varolan legal sosyalist partiler arasında en etkin olanı bu partiydi, ama o da Türkiye çapında -eski TİP'le karşılaştırılabilecek- bir etki yaratamadı.

1960'lar öncesinde Türkiye'de zaten zayıf olan etkisini de kaybeden TKP, bütün bu dönemin sonunda, yani 1970'lerin ikinci yarısında yeniden sesini duyurmaya başladı. Bu süre içinde eski genel sekreter (ve Mihri Belli'nin rakibi) Zeki Baştımar ölmüş, "Marat" adıyla tanınan İsmail Bilen onun yerini almıştı. TKP'nin yeniden gündeme gelmesinde etken olan bu partinin kendisi değildi. Ancak, 12 Mart döneminde Türkiye'yi terketmek zorunda kalan bazı genç kadrolar partiye katılmış ve canlılık kazandırmıştı. Ayrıca, 12 Mart öncesinde gençlik kesiminin gerilla mücadelesine girmiş kesiminden bir kısmı, yenilgi karşısında özeleştiri yaparken ortodoks çizgiye yaklaşmış, ayrıca da uluslararası bir garantiye ihtiyaç duymuştu. Eski Komintern partisi TKP bu ihtiyaçlara cevap verdiği ölçüde Türkiye'de kendine kadro kazandı ve *"toplumsal ilerleme"* sloganıyla etkilerini artırmaya başladı.

Aynı dönemde Maocu hareketin genişlemesi de, açtığı uluslararası sosyalizm tartışması nedeniyle, Maoculuğu benimsemeyenlerin SSCB'ye daha yakın tutumlar almasına yol açtı ve böylece amacının tersine, TKP'ye kaymayı teşvik etti. TKP'nin DİSK içinde etki kazandığı söylentileri işçi sınıfı kökenli bir sosyalizmden yana olanları bu yönde etkileyen bir başka etmen oldu.

1960'LARIN SONUNDA: Bu dönemde sosyalist oylarda beklenen gelişme görülmemekle birlikte, olay ve protestolar alabildiğine arttı. Bu hareketlerde gençler aktif rol oynuyorlardı. Ve politik eyleme katılan gençlerin yaş ortalaması gittikçe düştü...

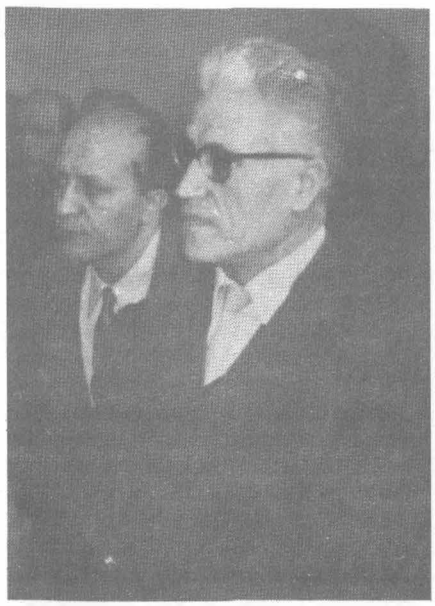

KIVILCIMLI VE VATAN PARTİSİ: 19. yüzyıl sonlarından bu yana bir tür finans-kapital sisteminin geliştiğini savunan eski solculardan Hikmet Kıvılcımlı, politik eylem düzeyinde proletarya partisiyle birlikte "vurucu güç" olarak askerlere de yer vererek kendine özgü bir tarih tezi ortaya atmış ve kurduğu Vatan Partisi'yle değil ama, bu görüşleriyle etkili olmuştu. 12 Mart döneminde Türkiye'den ayrılmasından ve yurt dışında ölmesinden sonra bu etki dağıldı.

12 Mart öncesinde Mao ilkeleri yalnız *Aydınlık* grubunda temsil edilirken, sonraki dönemde bu çizgiye gelen başka gruplar da oldu. 12 Mart sırasında *Aydınlık* grubunda olup yönetimi "pasifist" bulan bir kadro, İbrahim Kaypakkaya'

nın önderliğinde TKP-ML'yi ve onun savaş gücü olarak TİKKO'yu kurmuştu. Bazı 12 Mart gerilla grupları, TKP'ye kayanlar gibi uluslararası bir konuma geçme ihtiyacını duyarak, ama Sovyet çizgisini de revizyonist bularak, ÇKP tezlerini benimsediler. 12 Mart öncesinde kurulan, Sinan Cemgil, Deniz Gezmiş, Hüseyin İnan gibi önderlerini bu dönem içinde kaybeden Türkiye Halk Kurtuluş Ordusu 1973'ten sonra "Halkın Kurtuluşu" adını alarak Maocu safa geçti. 12 Mart döneminin öbür başlıca gerilla örgütü, Türkiye Halk Kurtuluş Partisi-Cephesi, Mahir Çayan'ın eylem üstünde ölümünden sonra hemen hemen bütün kadrolarıyla yakalanmış, ayrıca, Çayan'ın hapisten kaçtığı dönemde gerillaya devamı seçenlerle (Çayan, Ertuğrul Kürkçü) klasik çalışmaya dönmek isteyenler (Yusuf Küpeli, Münir Aktolga) arasında ciddi bir bölünme olmuştu. Bu örgüt içinden bir grup da Maoculuğu seçerek *Halkın Yolu* adını aldı.

1970-80 arasında bu gruplar Türkiye'de Sovyetler Birliği'ne karşı mücadele ettiler. Önceki dönemde özellikle Mihri Belli'nin benimsediği ve yaygınlaştırdığı, "Ho Şi Minh" tavrı diye bilinen taraflsız tutum böylece imkânsızlaştı. Ama Çin'in politikasının köklü bir değişikliğe uğraması, Türkiye'de *Aydınlık* dahil bütün Maocu grupları sendeletti. Bu gruplardan bazıları şaşırtıcı bir grup disipliniyle ve çok kısa zaman içinde Arnavutluk Emek Partisi'nin tezlerine adapte oldular.

Bu kavgadan mümkün olduğu kadar uzak durmaya çalışan küme, eski gerilla gruplarının mirasçıları oldu. THKP-C kadroları 1974 affından sonra bir belirsizlik dönemi geçirdi. Buradan ilkin *Devrimci-Yol* ve *Kurtuluş* grupları biçimlendi. Her ikisinde de bir mirasa sahip çıkma çabası, "Oligarşik yonetim" gibi teorik varsayımlarda bir ortaklık olmakla birlikte, *Kurtuluş*'un çizgisi ortodoks stratejilere daha yakındı. Sayıca en kalabalık grup görünümünü koruyan *Devrimci-Yol* ise -mücadeleyi daha militanca sürdürme gerekçesiyle ayrılan *Devrimci-Sol* kopmasından sonra da sayı üstünlüğü devam etti- heterojen yapısının da bir gereği olarak, farklı teorik-pratik biçimler arasında bir sentez arayışındaydı. THKP-C, çeşitli dar ve savaşkan grupların beşiği olmak bakımından çok verimliydi. "Âcilci" adıyla anılan bir grup, MLSPB, *Devrimci Kurtuluş* vb. bu gövdeden çıkmış irili ufaklı dallar gibidir. Tamamen ayrı -dünyadaki konumundan ötürü- bir başka küçük grup da Troçkist kümelenmeydi.

Bütün bu grup zenginliğine Doğu'dakiler de eklenmelidir. Burada da Doğu Devrimci Kültür Dernekleri (DDKD), KUK, Kava, Rızgari, Ala Rızgari, Özgürlük Yolu, PKK gibi birçok kümelenme vardı. Bu grupların çoğu kullandıkları retorikte Marksizme yer vermekle birlikte temelde milliyetçi ideolojilerle hareket ediyorlardı.

Solun, 70'lerin Ortalarına Kadar Belirlenen Genel Özellikleri

Buraya kadarki dökümle, 1970-80 arasında sol alanı dolduran çok sayıda irili ufaklı grubun hiç değilse belli başlılarını çok kısa ve üstünkörü bir biçimde de olsa gözden geçirmiş olduk. Şimdi daha genel bazı özelliklere değinelim.

TİP'in başlangıçtaki varsayımının dayanağı, politik hayata ağırlığını koyan proletarya, 1960-80 arasında varolan ağırlığını politik parti yoluyla olmaktan çok, sendikal örgüt yoluyla duyurmuştur. Özellikle 1970 sonrasında işçi oylarının çoğunluğunun CHP'ye kaydığı tahmin edilebilir. Ama CHP işçilerin partisi kimliğini hiçbir zaman kazanmadı ve işçilerin sendika çerçevesinde yaptıkları her zaman CHP çerçevesinden daha radikal oldu. Bu, oldukça kendine özgü bir durumdur ve çıkarılacak ilk anlam, soldaki herhangi bir parti veya kadronun işçilerin "kitlesel" anlamda güvenini kazanmamış

1970'LERDE SOL HAREKET: Bu dönemde bir yandan "silahlı sağla mücadele etme" kaygısı güden sol hareket, bir yandan da amaç ve hedefleriyle bağdaşmayan aşırılıklara yöneldi. Aynı zamanda irili ufaklı gruplara, örgütlere ayrılarak kendi içinde "iktidar mücadelesi" yapmaya girişti.

olmasıdır. Bunda, politik kadroların davranış biçimlerinin de payı olduğu düşünülebilir. Grupların çoğu zaten işçiler dışında ve onların varlığını ancak uzaktan hesaba katarak politika yapmaktaydı. Dünya görüşlerinin merkezinde "işçi sınıfı" kavramı yer alan çeşitli politik hareketler ise, kendilerini yükümlü saydıkları teorik bağları işçi sınıfına da kabul ettirmeye öncelik tanıyordu.

Bu koşullarda "gençlik", arenanın merkezine çıktı ve çok etkin roller oynadı. Zaman içinde, politik eyleme katılan gençliğin yaş ortalaması da gitgide düşerek liselere, ortaokullara kadar uzanan bir politizasyon gerçekleşti. Böyle bir politikleşmenin olgunluktan yoksun olması doğaldı.

Çok kısa bir süre içinde, olayların kızıştığı 1968 baharıyla 1970 ortaları arasında, dünyada bilinen bütün devrimci-komünist stratejilerin ve örgütlenme modellerinin Türkiye'de uygulandığı görülür. Dünya kıtalarında o kıtalara özgü örgütlenme ve stratejilerle birlikte, bunlara muhalif olanların yarattığı yapılar görülür. Örneğin Avrupa tipi partiler Asya'da görülmez; Avrupa'da RAF gibi örgütler vardır, ama "Halk Savaşı" gibi kavramlar geçerli sayılmaz. Türkiye'de ise, söz konusu kısa dönem içinde dünyada bilinen her mücadele biçimi denendi. Böyle bir durum, acelesi olan bir solun ve soruna sadece bir iktidar sorunu olarak bakılmasının göstergesi olabilir. Buna karşılık, sosyalist kültürün sindirilmemiş olduğunun kanıtı da çoktur. Böyle bir *"âcil iktidar"* elde edilmiş olsa, daha sonra ne yapılacağı konusunda derli toplu bir sistematik olduğu da söylenemez. Kısa bir dönem içinde de olsa, sosyalizm uğruna birçok mücadele yapılmış olmakla birlikte, sosyalizmin *ne için* olacağı konusunda geniş kitlelere ulaşmış açık bir mesaj yoktur.

Denenen çeşitli stratejilere de bağlı bir başka özellik, Türkiye'deki genel sosyalist akımın tek bir merkezin etkisini taşımamasıdır; daha doğrusu, dünyanın başka yerlerinde olduğu gibi Türkiye'de de Sovyet etkisi, Çin etkisi vb. olmuştur. Ama bunların hiçbiri tek başına solun bütününe damga vuramamış, bu etkileri taşıyan grupların (ve bu arada bağımsız kalanların) sayıca ve etkinlikçe dağılımı oldukça eşit olmuştur.

Türkiye'de sosyalist amaçlarla eylemlere girenlerin çoğunluğunun üniversite öğrencisi olması, bazı çevrelerde üniversitenin böyle bir amaca hizmet ettiği inancını yaratmıştır. Ampirik düzeyde olgu doğru olmakla birlikte, varolan çeşitli örgüt ve grupların kendi önder kadroları militan tabaka üzerinde akademiklerden çok daha etkili olmuştur. Tersine, akademik formasyondan geçmiş olan aydınların, kendileri sosyalist, Marksist olsalar da, politik pratiğin gidişi üstünde hemen hemen hiçbir etkileri olmamıştır. Örgütlü politika düzeyinde egemen olan düşünce tarzı genellikle çok daha yalınkat ideolojiler, slogan düzeyine indirgenmiş ilkelerdir. Sosyalist hareketin genellikle paylaştığı bir başarısızlık olduğu doğruysa, bunun başlıca nedeni örgütsüzlük değil, bilinene alternatif olacak çapta ve derinlikte bir düşünce tarzının yaratılamamasıdır.

1970'lerin ortalarına kadar, Türkiye'nin toplumsal analizinin sosyalist akımlar içinde belli bir önemi vardı. Gelgele-

lim, bu analizler arasında da şaşırtıcı aykırılıklar oldu. En başta, egemen sınıfın kimliği ve niteliği, devletin yapısı gibi konularda birbirinden çok farklı teşhisler konabildi. Söz gelişi Marksist formüllerden yola çıkan bir grup Türkiye'yi ağırlıkla feodal bir ülke olarak tanımlarken Hikmet Kıvılcımlı 19. yüzyıl sonundan bu yana gelişen bir tür finans-kapital sisteminden söz edebiliyordu. Tarih boyunca çatışan politik güçlerin değerlendirilmesi de solun üzerinde ittifaka varamadığı bir konudur. Şüphesiz, farklı ideolojiler, tanımlanacak nesne üzerinde farklı teşhislere yol açabilir; ancak Türkiye'de bu farklılık öylesine kutuplaşmıştır ki, varolan her grubun ayrı bir ülkede mücadele ettiği izlenimini dahi verebilir.

70'lerin İkinci Yarısındaki Sonuçsuz Kavga

1970'lerden sonra bu gibi arayışların da eksildiği gözlemlenebilir. 12 Mart dönemi, 1960-sonrası sosyalist harekette bir dönemeç olmuştu. TİP'le mümkün duruma gelen *"parlamenter sosyalizm"*, daha sonraki dönemde seçimlere katılan partiler için bir hayli uzak bir hedef haline geldi. 12 Mart öncesinde gerilla yoluyla mücadeleye giren örgütler oldukça ağır yenilgiye uğramış, bu ara dönemi hapiste geçiren kadrolar geçmişi değerlendirerek gelecekte benzer yanlışlar yapmamayı düşünmüşlerdi. Nitekim, bazı küçük grupların önceki "şehir gerillası" yöntemlerinden esinlenen eylemleri dışında, 12 Mart'a varan süreçteki gibi kararlı gerilla mücadelesine giren grup olmadı (teoride bunu reddetmeyenler dahil). Çünkü bu dönem (1975 sonrası), daha önceki türden bir *"yöntem"* arayışı da yaşamadı. 1975-80 arasını Türkiye sosyalist hareketinin "faşizm" dönemi olarak niteleyebiliriz: Ülkede gelişen, güçlenen aşırı milliyetçi hareket bu dönem boyunca solun bütün ilgisini kendi üstünde toplamıştı. Bu iki uç arasında verilen mücadele aynı süre içinde Türkiye'de olup biten her şeyden daha çarpıcı bir görünüm kazandı. Sosyalist grupların büyük çoğunluğunun, ülkücülerle mücadele dışında, teoride ve pratikte yaptıkları fazla bir şey olmadı. Böylece gene yoğun bir silahlı süreçten geçildi; ama 12 Mart öncesinin tersine, bu, öncelikle bir iktidar mücadelesi değil, ikisi de hegemonyayı ele geçirmekten uzak iki politik taraf arasında, zaman zaman iç savaş özellikleri kazanan, ama tarafların biri hiçbir aşamada kesin üstünlük elde edemediği için umutsuz bir biçimde sürüp giden bir mücadeleydi.

12 Mart öncelikle solu baskı altına alan bir ara-rejim olmakla birlikte, 1973 seçimlerinden sonra sosyalist hareketin yaygınlaştığı görülür. Bunda Türkiye'de ciddi bir politizasyon sürecinin her şeye rağmen yaşanıyor olmasının payı vardı. Düzen partilerinin umulanları gerçekleştirememesi ve değişen Türkiye'de merkezî otoritenin -belki de aşırı merkezci yapısından ötürü- toplumsal çelişkilerle başa çıkamaması, yalnız solda değil, sağda da militan politik hareketlerin halktan destek ve katılım görmesini kolaylaştırmış olabilir. Ayrıca, politik gerilimin geleneksel ya da dinî ayırımlara taşınması, politikleşmiş insan sayısını artırdı.

Genel olarak sosyalist hareketin başlıca kaygısı dönem boyunca silahlı sağla mücadele etmek oldu. Böyle bir kördöğüşü ortamında, tanımlanmış amaç ve hedeflerle de bağdaşmayan birtakım aşırılıklar görüldü. Bundan artakalan zamanda ise benzeri kolay bulunmayacak derecede bölünen, irili ufaklı gruplara, hareketlere, örgütlere ayrılan sosyalistler arasında kıyasıya bir *"sol-içi iktidar"* mücadelesi hüküm sürdü. Bu da çokyönlü bir mücadele biçimiydi, çünkü özellikle uluslararası teorik farklara göre ayrışan kümeler içinde de birden fazla grup vardı ve bunlar hem kendi kümeleri içindeki önderliği, hem de genel olarak sosyalist alan içinde önderliği elde etmeye çalışıyorlardı. *"Demokratik kitle örgütü"* olarak adlandırılan bütün kuruluşlarda sosyalistlerin kendi aralarında böyle bir mücadeleye girmiş olmalarının bir yandan toplumda sosyalizmin etkisini azaltmak, bir yandan da "kadrolaşamamış" ve belli bir gruba kendini bağlamamış bireyleri sosyalizmden ve politik mücadeleden soğutmak gibi etkileri oldu. Sağda olduğu gibi solda da, rakip gruplar arasındaki çatışmaların ölümle sonuçlandığı olaylar geçti.

Sonuç

Türkiye'de sosyalist hareket, başlangıç tarihi bakımından bir hayli eskilere gider. Mustafa Suphi ile birlikte Komünist Parti'nin kuruluşu da, birçok Avrupa ülkesine oranla daha eskidir. Buna karşılık, hareketin yoğunluğu pek fazla değildir. Cumhuriyetin kuruluşundan 1960'lara kadar geçen süre içinde solda bir örgüt olarak, o da yasadışı biçimde faaliyet gösteren bir tek TKP vardı. Bu bakımdan sol düşüncenin kendi içindeki farklılıklar ve çizgiler yeterince belirginleşmemişti. Ayrıca, sol düşünce çok az sayıda insanın dışına yayılmamıştı.

Altmışlardan sonra yaygınlaşan sosyalist harekette bu oldukça yoksul geçmişin gene de etkisi oldu. Bu etki de, Türkiye'nin resmî tarihinin belirlediği "ilerici/gerici" ayrımını genel çizgileriyle benimsiyordu. Dolayısıyla altmış-sonrası sosyalist hareket bir bakıma İttihat ve Terakki'den bu yana gelen bir politik geleneğin mirasçısı olmayı, çok fazla düşünmeye vakit bulamadan kabullenmek durumunda kaldı. Buna katılmayan kişi ve çevreler bulunmakla birlikte, genelde benimsenen böyle bir çizgiydi.

Öte yandan, altmış sonrası oluşan bir hareket olarak Türkiye sosyalist akımı dünya sosyalist hareketinin özellikle yaşanmış bilgi ve deneylerinden yoksundu. Örneğin, İkinci Dünya Savaşı deneyinden geçmemiş bir sosyalist hareket, bir hayli özel bir oluşumdur. Şüphesiz, bu deneyden geçmiş ülkelerin genç sosyalist kuşakları da birinci elden bilgiye sahip değiller. Ama o ülkelerde hareketin kendisi bir gelenek kurabiliyor ve deneyimlerin yeni kuşaklara aktarımı sağlanıyor. Türkiye'deki hareket bu bakımdan da farklı, çünkü Türkiye tarihinin kendisi gibi o da kırılmalara uğruyor ve kendi içinde birtakım gelenekleri evrimleştiremiyor.

Bu durum sosyalizmin ülkedeki egemen güçlerce algılanışına sıkı sıkıya bağlı. Hiçbir zaman gerçek bir güvenlik içinde olamadı sosyalizm. Bir hayli antidemokratik ve baskıcı bir politik ortamda varkalma mücadelesi vermek zorundaydı. Bu koşullar özellikle genç sosyalistleri daha tek-yanlı, tek-biçimli bir mücadele tarzını benimsemeye zorlamıştır. Türkiye'de ciddi, "marjinalize" olmaktan çıkmış bir sosyalist hareket oluşması için en önemli koşullardan birinin bu olduğu düşünülebilir. Sosyalist hareket, içinde kendisinin de özgürce varolabildiği bir demokratik ortamın oluşmasına katkıda bulunarak, kendi varoluş koşullarını yaratabilir ●

SİYASAL HAYAT

Siyasal Miras
Mete Tunçay

Siyasal Gelişmenin Evreleri
Mete Tunçay

Türkiye'nin Cumhuriyet Dönemi Siyasal Gelişmeleri
Feroz Ahmad

Bu konuda ayrıca *Anayasa, Atatürkçülük, Aydınlar, Batılılaşma, Cumhurbaşkanları, Devlet Yapısı, Devletçilik, Dış İktisadi İlişkiler (Dış Borçlar), Dış Politika, Din-Devlet İlişkileri, Hukuk Düzeni, Hükümetler ve Programları, İktisadi Düzen ve Sorunları, Siyasal Düşünce Akımları, Siyasal Partiler* **maddelerine bakınız.**

Siyasal Miras

Mete Tunçay

Türkiye Cumhuriyeti, gökten zembille inmemiştir. Kendisinden önceki büyük bir devletin (Osmanlı İmparatorluğu'nun) başlıca kalıtçısı, o devletin küçüle küçüle geriye kalan esas bölümünün, yeni bir siyasal düzenlemeyle devamıdır. TC'ye Osmanlı Devleti'nden ne kalmıştır? Toprağından, halkından ordusuna, memuruna; parasından pulundan harcına, borcuna; dilinden dininden, yasalarından geleneklerine, göreneklerine, maddî-manevî kültürüne kadar her şey! Sorulması gereken asıl soru, TC'de neyin değiştiğidir. Ve bu soruya verilen karşılıklarda, resmî ideoloji nedeniyle, büyük abartmalar vardır. Ama biz, yine de, Osmanlı kalıtının öğelerine daha yakından bakmaya çalışalım. Bu açıdan, başlıca üç noktaya değinmek istiyoruz: *Birincisi*, Kurtuluş Savaşı sırasında İstanbul-Ankara ilişkisi; *ikincisi*, bazı Osmanlı kurumlarının Cumhuriyette de devam etmesi; *üçüncüsüyse*, ekonomik ve toplumsal yapının sürekliliği.

Önemli birçok tarih olayı gibi, bir devletin ne zaman sona erdiği ve bir yenisinin ne zaman başladığı da kesin bir ana indirgenemez. Osmanlı Devleti'nin sona erişi, genellikle 16 Mart 1920'de İstanbul'un İtilâf Devletleri'nce işgali (daha doğrusu, mevcut işgalin pekiştirilmesi) olayına tarihlenir. Ama, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet hakları daha 30 Ekim 1918'de Mondros Müterakesi'yle ciddi bir biçimde sınırlanmış olmakla birlikte, Saltanat işgalden iki yıl yedi buçuk ay sonra, 1 Kasım 1922'de lâğvedilmiş, hatta 1876 Osmanlı Kanun-u Esasîsi ancak 20 Nisan 1924 tarihli Teşkilât-ı Esasiye Kanunu ile büsbütün kaldırılmıştır. Öte yandan, Cumhuriyet 29 Ekim 1923'te ilan edilmiş olmakla birlikte, yeni devletin kuruluşunu Ankara'da TBMM'nin toplandığı 23 Nisan 1920'ye, kuruluş hazırlıklarını da 1919 yaz ve güzünün Erzurum ve Sivas Kongrelerine, hatta Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçtiği 19 Mayıs 1919'a kadar gerilere götürmek yanlış olmaz.

Kurtuluş Savaşı sırasında İstanbul ile Ankara hükümetleri arasındaki sürekli ve uzlaşmaz bir çatışma olduğunu vurgulayan görüşler, Osmanlı yönetimiyle TC'nin kurulmasına varacak olan Anadolu hareketinin içiçeliği gerçeğini bulandırmaktadır. Bu tür açıklamalar, son padişah Vahdettin ile Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın "hain" oldukları iddiasıyla temellendirilmektedir. Oysa, böyle öznel bir iddia sağduyuya aykırıdır: Bir ülkenin başında bulunan kişiler, o ülkenin batmasını istemiş olamazlar; ancak, durumu yanlış değerlendirmiş, kurtuluş yolunu doğru görememiş olabilirler. Kaldı ki, Mondros Mütarekesi'nden Saltanatın ilgasına kadar, bütün İstanbul hükümetlerine "hain" Damat Ferit Paşa başkanlık etmiş değildir. Talât Paşa'nın savaşın sonundaki istifasından 4 Mart 1919'da Ferit Paşa'nın ilk kabinesini kurmasına değin, İzzet ve Tevfik Paşa'lar sadrazamlık yapmışlardır. Ferit Paşa'nın toplamı yedi ay süren ardarda üç hükümetinden sonra, Ali Rıza ve Salih Paşa-

OSMANLI DEVLETİNİN SONA ERİŞİ: 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi Osmanlı Devleti'nin hâkimiyet haklarını önemli ölçüde sınırlamış olmakla birlikte, İmparatorluğun 16 Mart 1920'de İtilâf Devletleri donanma ve askerlerinin İstanbul'a gelişiyle sona erdiği görüşü genellikle kabul edilmektedir.

lar sadrazam olmuşlardır. Ferit Paşa'nın dördüncü ve beşinci hükümetleri de toplam olarak yedi ay bile sürmemiş, 1920 Ekimi'nin son haftasından itibaren tam iki yıl Tevfik Paşa sadrazamlık etmiştir. Bu paşaların "hainlik"leri ise, söz konusu değildir. İleride belgeler ortaya konulunca, İstanbul'un Kurtuluş Savaşı sırasında Ankara'ya -şimdi söylenildiğinden daha çok- destek olduğu, nezaret bürokrasilerinin belki halkın duygudaşlığını da aşan ölçülerde Anadolu'ya yardım ettiği görülürse, buna şaşmamak gerekecektir.

Cumhuriyetin ilanından sonra, Osmanlı asker ve sivil bürokrasisi, özel kurul (Heyet-i Mahsusa)larca incelenerek, (Türkiye sınırları dışında kalanlar ve) Millî Mücadele aleyhinde çalışanlar ayıklanmıştır. Bu temizlikte, sadece 1250 memur çıkarılmıştır; Osmanlı subaylarından kaç tanesinin Cumhuriyet ordusuyla ilişiğinin kesildiği bilinmemekle birlikte, bu sayının sivillerden daha çok olmadığı tahmin edilebilir. Kaldı ki, bu yöntemle işten atılanların bir bölümü itiraz yoluyla haklarını geri alabilmişler, 1938 Haziranı'nda çıkarılan Af Yasası'yla da (eski askerler hakkında alınanlar hariç) bütün adem-i istihdam kararları kaldırılmıştır.

Kurtuluş Savaşı sırasında Osmanlı parası- pulu kullanılmış, hatta bu paralar ve pullar Cumhuriyet döneminde de bir süre yürürlükte kalmıştır. 1916'dan sonra İtibar-ı Millî Bankası aracılığıyla basılan 161.018.738 Osmanlı Lirası, 30.12.1925 tarih ve 701 sayılı, 23.3.1929 tarih ve 1408 sayılı yasalar uyarınca basılan kâğıt Cumhuriyet paralarıyla başabaş değiştirilmiştir. Osmanlı Bankası'nın çıkarmış olduğu 891.475 lira ise 1946'ya kadar tedavülde kalmıştır.

TC, Osmanlı Devleti'nin borçlarını, Balkan Savaşı'ndan önceki bölümünün % 62.23'ünü, bundan sonraki bölümünün ise % 76.53'ünü üstlenmiş ve 1954 yılına kadar kendi payına düşen borçları yıllık taksitlerle tamamen ödemiştir.

Bu borçlardan, Osmanlı Devleti'nin öteki mirasçılarına düşen paylar için bkz. tablo.

1876 tarihli Osmanlı Kanun-u Esasîsi'nin -hiç değilse kimi hükümlerinin- Cumhuriyet'ten sonra da bir süre yürürlükte kaldığına yukarıda değinmiştim. Yasalar vb. yasal düzenlemelere gelince, 1953'te, yani Cumhuriyet'in 30. yılında *Mer'iyetteki Osmanlı Mevzuatı* bir kitap halinde toplanmıştır. Bu çalışmada, Mutlakiyet ve Meşrutiyet dönemlerinde çıkan asılları

Osmanlı Borçlarının Tasfiyesi

	17.10.1912 -istikrazlardan- önce (%)	sonra (%)	
Fransız mandası altındaki:			
Suriye ve Lübnan	8.17	10.05	1933'te tamamen ödendi.
İtalya (Trablusgarp dolayısıyla)	0.23	-	1926'da tamamen ödendi.
İngiliz mandası altındaki:			
Filistin	2.46	3.03	1928'de tamamen ödendi.
Irak	5.10	6.27	1934'te tamamen ödendi.
Yunanistan	10.57	0.55	Ödenmedi.
Bulgaristan	1.63	0.16	1955'te (Fransızlara olan) yarısı ödendi.
Arnavutluk	1.57	-	Ödenmedi.
Yugoslavya	5.25	-	1960'ta tamamen ödendi.
İngiliz mandası altındaki Mavera-i Şeria (Maan beraber)	0.65	0.80	1945'te tamamen ödendi.
Suudi Arabistan'ı oluşturan:			
Hicaz	1.13	1.38	Ödenmedi.
Necit	0.10	0.12	Ödenmedi.
Asir	0.02	0.02	Ödenmedi.
Yemen	0.89	1.09	Ödenmedi.

Kaynak: İ.Hakkı Yeniay, Yeni Osmanlı Borçları Tarihi (İstanbul: İÜ İktisat Fakültesi Yay., 1964), s. 133 ve 235-36.

I. ve II. tertip *Düstur*'larda bulunan kanunlar, kanun-u muvakkatlar, iradeler, nizamnameler, talimatnameler, tahriratlardan vb. o tarihte hâlâ yürürlükte olanları, on üç bölüme ayrılarak sıralanmıştır:

1. Emniyet ve Asayiş
2. Ecnebiler
3. Belediyeler
4. Ziraat ve Sular
5. Arazi ve İstimlâk
6. Vakıflar ve Diyanet İşleri
7. İktisat, Ticaret ve İş Hayatı
8. Malî İşler
9. Millî Eğitim
10. Vilâyet Hususi İdareleri
11. Nüfus İşleri
12. Münakalât ve Muhaberat
13. Müteferrik.

Bu belgelerde geçen kimi özgül terimler, ayrı bir karara dayanmaksızın şöyle yorumlanagelmiştir: Osmanlı = Türk; Teb'a-i Osmaniye = TC uyrukları; Devlet-i Aliyye = TC devleti; Memalik-i Mahrusa = Türkiye; Ferman-ı Padişahî, İrade-i Seniye = irade (hükümet kararı?); Bâbıâli, Sadaret-i Uzma = başbakanlık; Meclis-i Umumî, Meclis-i Meb'usan = TBMM; Meclis-i Vükelâ = bakanlar kurulu; Süfen-i Hümayun = Deniz Kuvvetleri gemileri vb. Bugün, aradan bir otuz yıl daha geçtikten sonra, bu mevzuatın çoğu değişmiş durumdadır; fakat elân yürürlükte bulunanları da vardır. Şurasını da unutmamak gerekir ki, Osmanlı Devleti devam etmiş olsaydı dahi bu gibi düzenlemeler doğal olarak zamanla değişikliklere uğrardı.

Bu askerî, mülkî, malî, hukukî ögelerden başka, Cumhuriyet döneminde devam eden birçok Osmanlı kurumunun da ayrı ayrı üstünde durulabilir; ama, daha önemlisi, *ekonomik ve toplumsal yapının sürekliliği*dir. Bir memleketin ekonomik ve toplumsal yapısının siyasal düzenini belirlediği (öte yandan siyasal düzeninin de ekonomik ve toplumsal yapısını bir ölçüde etkilediği) doğru olmakla birlikte, bu ilişki eşzamanlı olarak ortaya çıkmayabilir. Nitekim, apayrı bir siyasal kuruluş meydana getirmesine karşılık, Osmanlı Devleti 15. yüzyılda Bizans İmparatorluğu'nun mirasçısı olmuş, onun bir kara devleti olma konumunu, dış alım-satımlarda kendi deniz taşımacılığı gereksinmeleri için Ceneviz ve Venediklilere kapitülasyonlar verme, ancak Asya ile Avrupa arasındaki transit kara ticaretinin rantını toplama durumunu sürdürmüş, bu yüzden de, okyanus-aşırı yolların bulunmasıyla sarsılmıştır. Onun gibi, TC de Osmanlı İmparatorluğu'nun

OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN KÜÇÜLMESİ 1699-1920

YENİ DEVLETE DOĞRU: 1876 Osmanlı Kanun-u Esasîsi 20 Nisan 1924 tarihli kanunla kalkmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş hazırlıkları Mustafa Kemal Paşa'nın Anadolu'ya geçtiği 19 Mayıs 1919'a kadar geri götürülmekte; kuruluş tarihi olarak da Ankara'da TBMM'nin toplandığı 23 Nisan 1920 kabul edilmektedir. TTK'nın yayımladığı "Tarih III"te yer alan haritada Osmanlı İmparatorluğu'nun son günlerindeki sınırları da belirtiliyor.

dünya ekonomisi içindeki konumunun (daha çok olumsuz nitelikteki) koşullarının kalıtçısı olmuştur. Osmanlılar birkaç yüzyıldır dış (kapitalist) ülkelere hammadde satıp, onlardan işlenmiş ürünler alarak yaşamaktaydılar. Bu alışverişe büyük şehirlerde levantenlerden ve azınlıklardan oluşan bir ticaret burjuvazisi aracılık etmekteydi. Taşrada da, tarımsal üretimle küçük sanatlar geniş ölçüde gayrimüslim azınlıkların elindeydi. Cumhuriyet kuruluncaya değin (Birinci Dünya Savaşı'nda Ermenilerin, Kurtuluş Savaşı'nda da Rumların *tasfiyesi*yle) bu yapı toprak mülkiyeti bakımından oldukça değişmişti; ama dış ticaret ilişkileri geniş ölçüde aynı kalmıştır.

Osmanlı Devleti'nde İkinci Meşrutiyet'le birlikte bir "iktisadiyatta millîleşme sürecinin başladığı bilinmektedir. Bu süreç içinde, Müslüman-Türk unsurlar yavaş yavaş palazlanarak, levanten ve azınlıkların ticaret tekelini kırmaya ve onların yerini almaya çalışıyorlardı. Cumhuriyet döneminde söz konusu eğilim devam etmiş, özellikle 1929 Dünya Bunalımı'nı izleyen yıllarda, yabancı sermayenin Türkiye'den çekilmesiyle, onun ilişkili olduğu sistem bozulmuş ve devletin ekonominin işleyişine doğrudan doğruya girmesi sonucunu doğurmuştur. (Aslında, Cumhuriyet devletçiliği de, İttihat ve Terakki'nin ekonomi politikasının doğal bir uzantısı olmuştur.) İkinci Dünya Savaşı sırasında çıkarılan Varlık Vergisi Kanunu'nun uygulanışı, azınlıkların iktisadiyattaki egemenliğini kırma isteğinin dramatik bir örneğidir. Millîleşme süreci, ancak İkinci Dünya Savaşı ertesinde tamamlanmıştır. Belki, bu yöndeki son bir çarpıcı hareket, hükümetçe düzenlenen, ama denetim altında tutulamayan 6-7 Eylül 1956 olaylarıdır. Özetle, Cumhuriyet döneminde etkileri belirginleşen birçok etken, çok daha önceden, Osmanlı Devleti içinde oluşmaya başlamıştır ●

Siyasal Gelişmenin Evreleri

Mete Tunçay

Osmanlı İkinci Meşrutiyeti'yle Kurtuluş Savaşı yılları (1908-1922), Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş dönemini oluşturur. "Hürriyetin İlanı" diye de tanınan, 1876 Anayasası'nın (Kanun-u Esasî) 23 Temmuz 1908'de yeniden yürürlüğe konulması olayından itibaren geçen 15 yıllık sürenin, gerçekten, cumhuriyetin maddî ve manevî koşullarını hazırladığı söylenebilir. Kurtuluş Savaşı'nı fiilen sona erdiren Büyük Taarruz'la İzmir'e girilmesinden sonraki on dört ay boyunca ise, cumhuriyet hazırlığı daha somutlaşmıştır. 29 Ekim 1923'te ilan edilen Cumhuriyetin altmış yıllık tarihi, 1950 genel seçimleri sonucunda 27 yıllık iktidar partisinin barışçı bir biçimde devrilmesiyle, ortaya yakın bir yerinden ikiye ayrılır. Biz de, TC'deki siyasal gelişmeleri, Cumhuriyetin kuruluşundan 14 Mayıs seçimlerine ve Demokrat Parti iktidarının başından 12 Eylül olayına kadar iki ana döneme böleceğiz. 1980 güzünde başlayan yeni altdönemi ise, artık tarih değil, içinde yaşanılan zaman sayıp, değerlendirilmesini geleceğin tarihçilerine bırakalım.

CHP'nin Kesintisiz İktidar Olma Dönemi (1923-1950)

Bu dönem de, iki doğal bölümden oluşmaktadır.

Atatürk'ün Cumhurbaşkanlığı (1923-1938): TC'nin bu ilk evresi, gelişme özellikleri bakımından beş altdöneme ayrılarak incelenebilir.

• *Takrir-i Sükûn Öncesi Demokrasi (1923-1925):* Kurtuluş Savaşı'nın yürütülmesini denetleyen Birinci TBMM, olağanüstü oluşumuna karşın, sofu İslamcısından komünistine kadar geniş bir siyasal görüşler yelpazesini temsil eden ve hoşgörülü bir özgürlük ortamı içinde çalışan bir kuruldu. (Olağandışı oluşumundan söz etmekle, bu Meclisin İstanbul Mebusanı'ndan gelebilenlerin yanı sıra, her sancaktan ikinci seçmenler, sancak ve il idare ve belediye meclisi üyeleri ve yerel Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti heyet-i idare üyelerinin seçtikleri beşer kişiden meydana gelişini kastediyorum. Elbette, bu olağandışılık normal demokrasi uygulamalarına göredir; yoksa ilk Meclisin oluşumu, daha sonraki örneklerle karşılaştırıldığında demokrasi kurallarına çok daha uygundur.)

10 Mayıs 1921'de TBMM içinde kurulan Birinci Grup, askerî zaferden ve saltanatın kaldırılmasından sonra partileşme yoluna girmiştir. Adı 1922 sonlarında belirlenen (Halk Fırkası), platformu da ikinci dönem genel seçimlerine gitme kararı alındıktan sonra 1923 Nisanı'nda açıklanan (Dokuz Umde Beyannamesi) yeni parti, ancak 11 Eylül'de resmen kurulabilmiştir. Bu arada, 11 Ağustos'ta İkinci TBMM toplanmış, Fethi (Okyar), Rauf (Orbay) yerine hükümeti kurmuş ve Lozan Barış Antlaşması 23 Ağustos'ta yeni Meclis'çe onaylanmıştır. Halk Fırkası, partili olacak milletvekillerinin 9 Eylül'de yaptığı bir toplantıda ilk tüzüğünü hazırlamıştır. Dahiliye Vekâleti'ne tescil için başvurulmasından üç gün önce yapılan bu toplantının İzmir'in kurtuluşunun yıldönümüne denk getirildiği görülmektedir. CHP'nin oluşturulmasının, yönetici kadro tarafından Kurtuluş Savaşı zaferinin siyasal üstünlüğe çevrilmesi anlamını taşıdığı, bu simgesel olaydan da anlaşılabilir.

On hafta kadar yaşayabilen, Cumhuriyet-öncesinin Fethi Bey başkanlığındaki son TBMM Hükümeti, ilk dönem Meclis'indeki muhaliflerin tekrar seçilmemelerine özel çaba gösterilmesine karşın, yeni Meclis'e bir türlü egemen olamamıştır. TBMM'nin de HF'nin de reisi olan Mustafa Kemal Paşa, bu duruma köktenci bir çare bulmak için, önce bir hükümet bunalımı çıkarttırmış, sonra da Cumhuriyetin ilanını sağlamıştır.

Bunun üzerine, Mustafa Kemal Paşa TC'nin ilk cumhurbaşkanı, İsmet Paşa ilk başbakanı, Fethi Bey de TBMM başkanı olmuştur. Aynı zamanda HF Meclis Grubu reisliğine de seçilen İsmet Paşa'yı, Gazi "fırka reis-i umumîliğiyle fiilen iştigale tevkil" etmiştir; yani başbakan ayrıca partinin genel başkan vekilliğine getirilmiştir.

Genç Cumhuriyet'in karşılaştığı ilk iç politika sorunu, kaldırmak istediği halifelik kurumuyla ilgili olarak, esbak (bir önceki) Başvekil Rauf Bey'in çevresinde oluşan bir muhalefet grubudur. İstanbul basınının önemli bir bölümü de bu muhalif hareketi desteklemektedir. Rauf Bey ve arkadaşlarına göre, Cumhuriyet ileri gelenleri biraz fazla radikal ve acelecidirler.

Hint Müslümanlarından İsmailiye mezhebinin başı Ağa Han ile Londra'daki İslam Cemiyeti'nin reisi Seyit Emir Ali'nin halifelik makamının bütün Müslüman halklar arasında manevî bir bağ olarak korunmasının gereğini vurgulamak için Türkiye Başvekili'ne yazdıkları bir mektubun bazı gazetelerde çıkma-

sı ve İstanbul Barosu'nun reisi Lütfü Fikri Bey'in *Tanin*'de halifeye hitaben bir açık mektup yayımlayarak, istifa edeceği söylentilerine karşın, kesinlikle böyle bir şey yapmamasını öğütlemesi, 8 Aralık 1923'te İstanbul'da Cumhuriyetin ilk İstiklâl Mahkemesi'nin kurulmasına yol açmıştır. TBMM'nden bir hayli direnişle çıkan bir karar uyarınca, Cebelibereket Mebusu İhsan (Eryavuz) Bey'in başkanlığında oluşturulan bu mahkeme, gazetecilerin yalnızca gözlerini yıldırtmayı amaçladığı için onları hapse mahkûm etmemiş, Lütfü Fikri Bey için ise 5 yıl hapis hükmü vermiştir. (Bu ceza da, daha iki ay geçmeden bir özel yasayla affedilecektir.) Bu olaylardaki ilginç nokta, iki Hintli önderin İngilizler'in adamı oldukları için Türkiye'nin çağdaşlaşmasını engellemek amacıyla ve İngilizler'in buyruğuyla hilafetten yana çıktıklarının resmen iddia edilmesidir. Oysa, halifeliğin kaldırılması, İmparatorluğunun Müslüman uyruklarının dış bir güce bağlanmalarını önlemek bakımından İngiltere'nin son derece işine gelmiştir.

3 Mart 1924'te TBMM, (Genelkurmay Başkanlığı'nı kabineden çıkardıktan başka) laiklik yönünde, halifeliğin ilgası başta olmak üzere, bir dizi karar almıştır: Şer'iye ve Evkaf Vekâleti, Diyanet İşleri Riyaseti ile Vakıflar Umum Müdürlüğü'ne dönüştürülmüş, mahkemelerde ve okullarda birlik sağlanmıştır.

Bu olaylarda laiklikle ilgili olarak belirginleşmeye başlayan muhalefetin, 20 Nisan 1924'te tamamlanan yeni Anayasa görüşmeleri sırasında Meclis çoğunluğuna egemen olduğu, Kanun-u Esasî Encümeninde -Cumhuriyetin (ve HF'nin) üst yöneticilerinin isteklerini yansıtarak- önerilen taslağın birçok noktadan yürütme yetkilerini sınırlayıcı ve yasama yetkilerini genişletici bir biçimde değiştirilmesinden anlaşılmaktadır. Bunun anlamı, henüz parti-içi demokrasi çerçevesinde kalan muhalefetin başarılı olduğudur. Şurasını da belirtmek gerekir ki, 1924 ilkbaharında HF daha ülke çapında örgütlenmiş olmayıp, Meclis grubunu oluşturan milletvekillerinden ibarettir. Mart ayında yapılan grup idare heyeti seçimlerinde, merkezden gösterilen adayların önemli bir bölümü seçilmemiş, yani parti içinde disiplinli bir yukarıya bağlılık sağlanamamıştır. O yılın yaz aylarında merkezin gönderdiği teşkilat yapmakla görevli milletvekilleri birçok illerde çalışmaya koyulmuşlar ve parti mutemetleri atamışlardır. Böylelikle, HF'nin yerel düzeyde örgütlenmesi başlamıştır.

1924 Kasımı'nda, göçmenlerin yerleştirilmelerindeki beceriksizlik ve yolsuzlukların eleştirilmesinin yol açtığı bir gensoru oylamasında, İsmet Paşa hükümeti güvenoyu alırken, muhalif kalan milletvekilleri Halk Fırkası'ndan istifa ederek 17 Kasım'da Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurmuşlardır. Bu yeni partinin başkanı Kâzım Karabekir Paşa, ikinci başkanları Dr. Adnan (Adıvar) ve Hüseyin Rauf (Orbay) Beyler, genel sekreteri de Ali Fuat (Cebesoy) Paşa'ydı. Partinin 25 milletvekili daha vardı. TCF'nin kuruluşunun dördüncü gününde, CHF Meclis Grubu hükümetin sıkıyönetim ilanı önerisini reddedince, İsmet Paşa sağlık bozukluğu bahanesiyle istifa etmiş, TCF'nin de güvenoyu verdiği yeni kabine Fethi Bey tarafından kurulmuştur. Bu hükümetin yumuşak ve uzlaşıcı karakteri, CHF'den kopmaları durdurmuştur. Ancak, Fethi Bey kabinesi, Doğu'da patlak veren Şeyh Sait Ayaklanması nedeniyle çok kısa ömürlü olmuş, CHF'deki sertlik yanlılarının ağır basmaları sonucunda devrilmiştir. Bir kısım Sünnî Kürtlerin, hilafetin kaldırılmasını kendilerini merkezî devlete bağlayan bağın çözülmesi diye görerek ulusal nitelikte bir ayrılmacı harekete kalkışmaları, genç TC'nin siyasal yaşamının altüst olmasına yol açmıştır. Hükümet, bu hareketi ülke çapında genel bir bastırma politikasına gerekçe edebilmek için, olayları ulusal-ayrılmacı yerine, dinsel-karşıdevrimci terimleri içinde görmeyi yeğlemiş ve yine İngiliz emperyalizminin bir oyunu olduğunu ileri sürmüştür. Oysa, bu konuda herhangi bir kanıt olmadığı gibi, o dönemde bir Kürt ayaklanmasını desteklemek de İngiliz çıkarlarına aykırı görünmektedir.

• *İstiklâl Mahkemeli Takrir-i Sükûn Dönemi: (1925-1927):* 2 Mart 1925'te yapılan bir CHF grup toplantısında, Fethi Bey'in taraftar olmadığı sert baskı politikasının 60'a karşı 94 oyla kabul edilmesi sonucunda hükümet istifaya zorlanmış ve yeni kabineyi, başvekillikten ayrıldığı aylarda da CHF umum reis vekilliğini sürdürmüş olan İsmet Paşa kurmuştur. İsmet Paşa'nın ilk icraatı, TBMM'den bir Takrir-i Sükûn Kanunu çıkarttırmak, biri isyan mıntıkasında, öteki yurdun geri kalan her yerinde gezici olarak vazife görecek iki tane de İstiklâl Mahkemesi kurdurmak olmuştur.

Takrir-i Sükûn Kanunu öncelikle basını yola getirmekte kullanılmış, çeşitli illerde yayımlanan birçok gazete ve dergi, hükümet ya da İstiklâl Mahkemesi kararıyla temelli kapatılmıştır. Bir grup gazeteci de, ayaklanmayı dolaylı olarak kışkırttıkları gerekçesiyle, Şark İstiklâl Mahkemesi tarafından tutuklanmıştır. Aralarında Eşref Edip, Velid Ebüzziya, Sadri Ethem (Ertem), Ahmet Emin (Yalman), Ahmet Şükrü (Esmer), Suphi Nuri (İleri) Beyler'in de bulunduğu bu gazetecilere bir süre gözdağı verildikten sonra serbest bırakılmışlardır. Ankara İstiklâl Mahkemesi ise, *Tanin*, başyazarı Hüseyin Cahit (Yalçın) Bey'i ömürboyu sürgün cezasına mahkûm etmiştir.

Basından sonra, sıra muhalefet partisine gelmiştir. TCF programındaki *"efkâr ve İtikadat-ı diniyeye hürmetkâr"* olma ilkesi (madde 6), irtica kışkırtıcılığı sayılmıştır. Şark ve Ankara İstiklâl Mahkemeleri'nde görülen iki dava sonucunda, İsyan Mıntıkası Mahkemesi kendi görev bölgesi içindeki bütün TCF şubelerini kapatmış, öteki mahkeme de partinin toptan kapatılması için hükümeti uyarmıştır. Bakanlar Kurulu, Takrir-i Sükûn Kanunu'na dayanarak, 3 Haziran 1925'te TCF'nı kesin olarak yasaklamıştır.

Şeyh Sait Ayaklanması'nın yenilgiye uğratılması ve İstiklâl Mahkemeleri'nin şiddetli hükümleri, bir dizi toplumsal düzeltimin yürürlüğe konmasıyla laikleşme sürecinin daha ileriye götürülmesine olanak sağlamıştır. Bunlar arasında, şapka giydirilmesi, tarikatların yasaklanması ve tekkelerin kapatılmasını saymak gerekir. Fakat bu reform hareketleri, ülkenin birçok yerinde "din elden gidiyor" diye tepkiler doğurmuş, gezici Ankara İstiklâl Mahkemesi de gericileri sindirmiştir. Sıkıyönetim Mahkemeleriyle iki İstiklâl Mahkemesinin 1925-26'da verdiği idam kararları yüzlerce olmuştur. Bu davalar tavsamaya başlamışken, İzmir'de Cumhurbaşkanına yönelik bir suikast girişiminin ortaya çıkması, yeni bir sertlik dalgasına yol açmıştır. Derhal Ankara İstiklâl Mahkemesi'nin elkoyduğu bu olay dolayısıyla, suikast düzenleyicilerinin yanı sıra, eski Terakkiperverler de, daha eski İttihatçılar da yargılanmışlardır. Suikast girişimiyle ilişkilendirilen TCF'li paşalar bile, ancak ordunun örtük baskısı ve cumhurbaşkanının araya girmesi sonucu beraat ettirilmişlerdir. Hele Ankara'da muhakeme edilen Cavit Bey gibi İttihatçılar suikastla herhangi bir ilgileri kanıt-

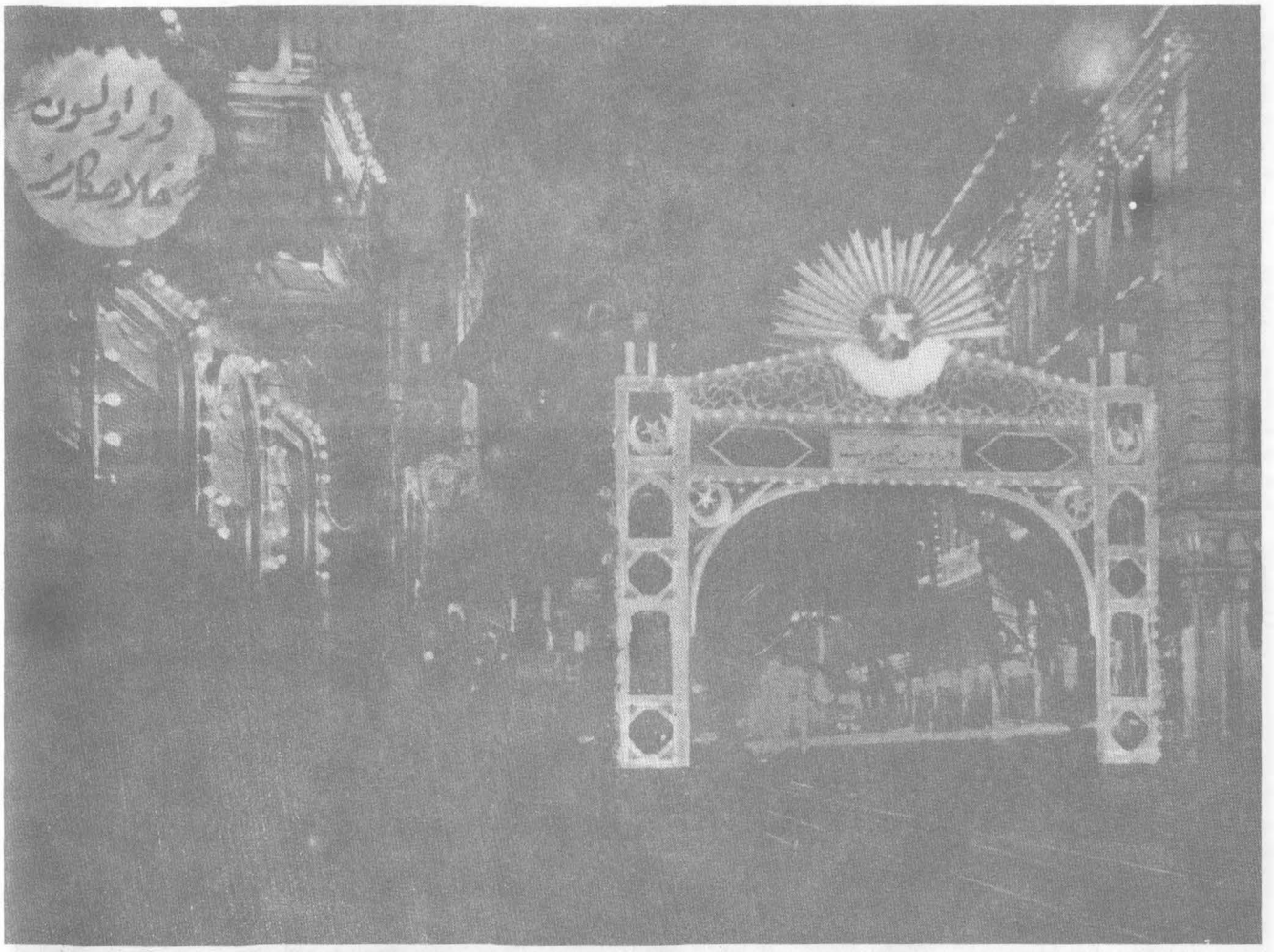

CUMHURİYETİN İLANI: 1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilanından itibaren geçen on beş yıllık süre, Cumhuriyetin maddî ve manevî koşullarını hazırlamış; bu hazırlık Kurtuluş Savaşı'nı fiilen sona erdiren Büyük Taarruz'la İzmir'e girilmesinden sonraki on dört ayda somutlaşmıştır. 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet ilan edilince yeni devlet "Türkiye Cumhuriyeti" adını almıştır.

lanamadığı halde, sırf eski kırgınlıklar ve geleceğe ilişkin endişeler nedeniyle asılmışlardır.

Takrir-i Sükûn döneminde gerçekleştirilen önemli bir düzeltim de, "Hukuk Reformu"dur. Gerçekte, Tanzimat'tan beri Avrupa yasalarını benimseme hareketi başlamıştı; fakat bu vakte kadar, Şeriat'ın düzenlediği Medenî hukuk alanında İslamî kurallar korunuyor ve böylelikle (eski Şer'î-Örfî hukuk ayrımından çok daha keskin) bir ikilik sürdürülüyordu. Kurtuluş Savaşı sırasında olsun, Cumhuriyetin ilk yıllarında olsun, genel eğilim Mecelle'yi günün koşullarına göre uyarlamak, yani İslamî düzenlemeden büsbütün ayrılmamak yolundaydı. Fakat 1926 yılının ilk yarısında, İsviçre'den Medenî Kanun ile Borçlar Kanunu'nun alınmasını daha sonra başka yasalar izlemiş, böylece Türk hukuk sistemi tümüyle Batılılaştırılmıştır. Bunun anlamı, günlük yaşamımızda laikliğin bile aşılması ve Avrupa hukuk sisteminin temelindeki başka din değerlerinin hiç değilse bazı etkilerinin kabul edilmesi olmuştur. (Bu nokta, çağdaşlaşma coşkusu içinde ya gözden kaçmış ya da farkedilmişse, Batı'ya benzemek için doğal ve gerekli sayılmıştır.)

• *Büyük Nutuk ve Yapay Bir Demokrasi Denemesi (1927-1930):* Başlangıçta iki yıl için çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu, 1927 Mart başında süresi dolduğu zaman iki yıl daha uzatılmış, ama İstiklâl Mahkemeleri'nin faaliyetleri sona erdirilmiştir. Ancak İstiklâl Mehakimi Kanunu yirmi iki yıl daha yürürlükte tutularak herhangi bir anda kullanılmaya açık bulundurulmuştur. Doğu illerimizde, 22 Ekim 1926'da 271 sayılı Heyet-i Umumiye Kararı ile bir yıl daha uzatılan Sıkıyönetimin süresi dolduktan sonra ise, bu yörede bir çeşit bölge valiliği niteliği taşıyan Birinci Umumî Müfettişlik kurulacaktır.

TBMM'nin, iki yıllığına seçildiği halde, 1924 Anayasası'yla görev süresi dört yıla çıkarılan ikinci dönemi, 1927'nin ilk yarısında fiilen sona ermiştir. Genel seçimler için Ağustos ayında ikinci seçmenler belirlenmiş ve yeni bir tüzük değişik-

liği uyarınca, Mustafa Kemal Paşa tarafından saptanan milletvekili adayları Eylül başında "oybirliği" ile seçilmişlerdir. Ekim'in ikinci yarısında CHF'nin (Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ni oluşturan Sivas Kongresi ilk kongre sayılarak) ikinci kongresi toplanmış ve burada Umumî Reis -(Gazi)- altı gün boyunca Büyük Nutkunu söylemiştir.

Nutuk, Atatürk'ün 1919 Mayısı'nda Samsun'a çıkışından o güne kadar geçen yüz ayın olaylarını konu edinerek, Kurtuluş Savaşı'nın ileri gelenleriyle hesaplaşmasıdır. Bu konuşmanın, yakın tarihimiz bakımından çok büyük bir önemi olmakla birlikte, özünde siyasal nitelik taşıdığını ve yaşanılan olağanüstü dönemin haklı gösterilme çabasını içerdiği unutulmamalıdır. Öyle ki, 1927 güzüne gelindiğinde, Millî Mücadele'nin ilk önderler kadrosundan yalnız İsmet ve Fevzi Paşalar (Başbakan ve Genelkurmay başkanı olarak) Atatürk'ün yanında kalmışlardır. Rauf Bey gıyabî bir mahkûmiyetle yurt dışında gönüllü bir sürgün yaşamı geçirmektedir; Karabekir, Ali Fuat ve Refet Paşalar ise TCF'nin ön saflarında yer almışlar, partileri iki yıl önce kapatılmış, geçen yıl İstiklâl Mahkemesi'nden güçbelâ kurtulmuşlar, şimdi de milletvekillikleri sona ermiş ve menkup olmuşlardır. İkinci derecede kadrolar için de, durum farklı değildir. Tabiatıyla, Atatürk söylevinde olayların gelişmesini belirli bir görüş açısından sunmakta ve giderek, iki buçuk yıldır, yürürlükteki Takrir-i Sükûn Kanunu'nun kolaylaştırıcı etkisi altında gerçekleştirilen düzeltimleri savunmaktadır.

Büyük Nutuk'tan bir yıl sonra, Arap harfleri yerine Latin harflerinin kullanılması anlamında, kültürel geleneklerden kopma dolayısıyla çok büyük önem taşıyan bir Yazı Devrimi gerçekleştirilmiştir. Bu olayın zaten düşük olan okuryazarlığı büsbütün azaltmasına karşı, Millet Mektebi teşkilatıyla bir okumayazma seferberliğine girişilmiştir.

Şurasını da unutmamak gerekir ki, 1927-30 dönemi, Atatürk'ün Büyük Nutku'ndan ve alfabe değişikliğinden başka, Dünya Ekonomik Bunalımı'nın etkilerinin Türkiye'ye yansıması sonucu, ekonomimizdeki yabancıların payının çok azalarak doğrudan devletçilik politikasının zorunlu hale gelmesiyle de niteliklenir. Gerçekten, 1929'da patlak veren bunalımın özellikle tarım ürünlerimizin satış değerini düşürmesi ve dışalımlarımızı adamakıllı güçleştirmesi karşısında, devletin

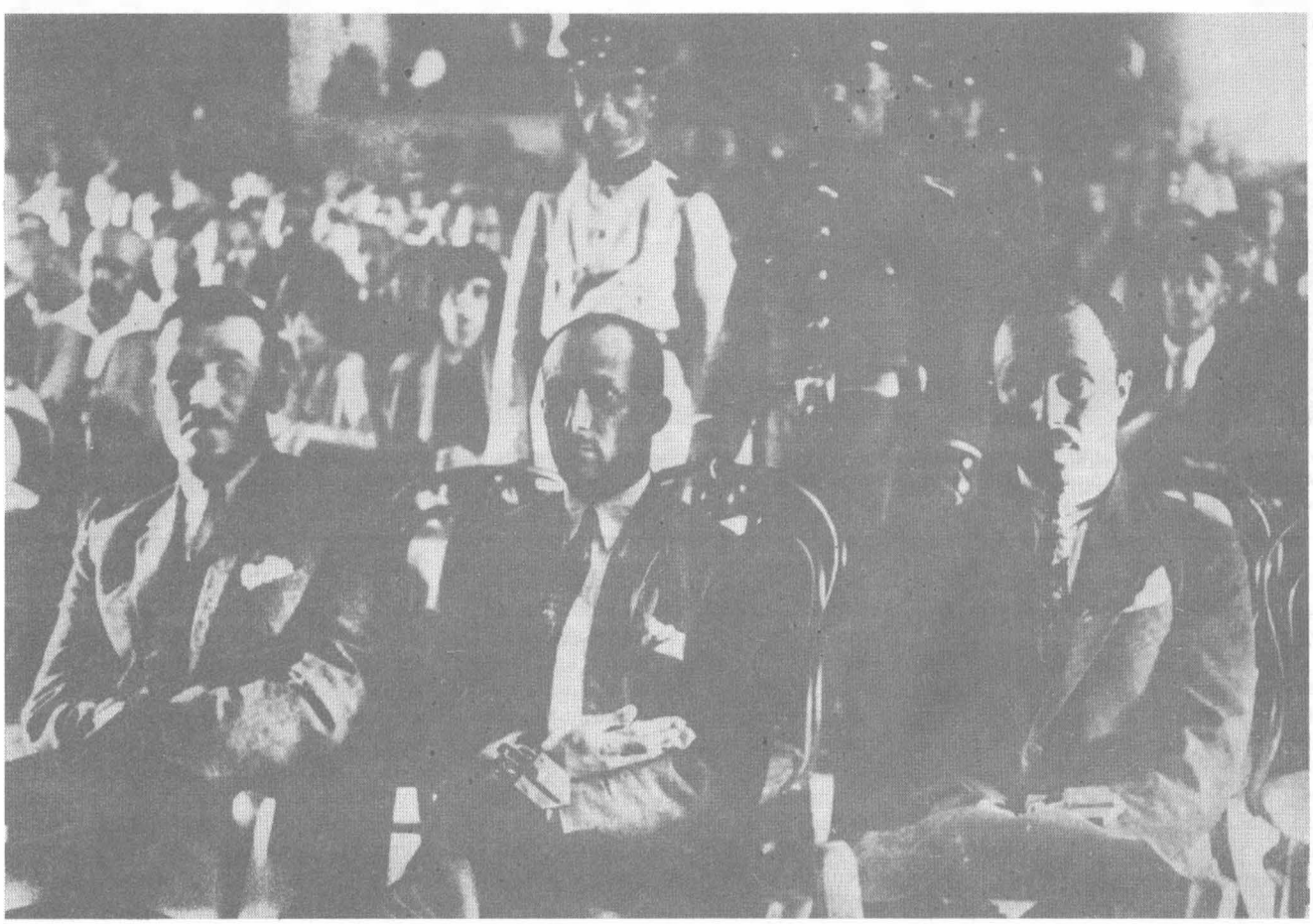

"İZMİR SUİKASTI"NDAN SONRA: İzmir'de Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'e yönelik bir suikast girişiminin ortaya çıkarılmasının ardından, suikast düzenleyicilerinin (sağ başta bir numaralı sorumlu Ziya Hurşit) yanı sıra eski Terakkiperverler ve İttihatçılar da yargılanmışlar; eski İttihatçılardan bazıları -suikastla ilgileri kanıtlanmadığı halde- asılmışlardır.

özel sermayeyi teşvik ve himayeciliği aşarak ekonomiye kurucu ve işletmeci sıfatıyla girmesi kaçınılmaz olmuştu. Serbest Cumhuriyet Fırkası denemesi de, başka bütün etkenlerin üstünde, bu yönelişin hazırlığıyla ilgili görünmektedir. Öyle ki, bu denemeyle açık ve gizli liberalizm yanlıları bir parti içinde örgütlenip denetim altına alınmak istenilmiştir.

Gazi, 1930 yazında, gençlik arkadaşı Fethi (Okyar) Bey'e bir parti kurmasını önermiş; adını, programını, üyelerini vb. "empoze" etmiştir. Fethi Bey'in bu öneriyi benimsemesi üzerine, 12 Ağustos'ta İstanbul'da Serbest Cumhuriyet Fırkası kurulmuştur. (24 Eylül'de bir ara seçimle Gümüşhane milletvekili olan) Fethi Bey'den başka, bu partiye CHF'den ayrılan 14 mebus girmiştir.

30 Ağustos 1930'da, Başvekil İsmet Paşa, Ankara-Sivas demiryolunu açarken, kendilerinin ılımlı devletçilik yanlısı olduğunu ilk kez belirtmiş, yeni parti de devletçilik karşıtı liberal bir platform tutturmuştur. İsmet Paşa bu konuşmasında, SCF'nin hükümetin demiryolu politikasına karşı yönelttiği eleştirileri üç noktada yanıtlamaktadır: Bir kere, bu siyaset askerî ve siyasî bir önem taşıdığı için zorunludur; ikincisi, yabancı sermaye biz istemediğimizden değil, kendisi yeterince kârlı bulmadığından gelmemektedir; üçüncüsü, Türkiye'de yapılacak daha o kadar çok iş vardır ki, şimdiki kuşağa aşırı yüklenildiği doğru değildir, gelecek kuşaklar da en az bu kadar yük taşımak zorunda olacaklardır.^ Fethi Bey, Eylül başında yaptığı gösterişli Ege gezisinde, halkın her şeyi hükümetten beklemesinin devlet müdahelesinin yarattığı bir alışkanlık olduğunu ileri sürmesinin dışında, doktriner bir tartışmaya girmemiş, daha çok uygulamalardaki aksaklık ve yolsuzlukları vurgulamıştır. Bu gezide SCF önderinin o zamana dek görülmemiş kalabalıklar tarafından coşkuyla karşılanması, bu denemenin sonunu hazırlayan bir işaret olmuştur. Ekim ayındaki belediye seçimleri, birçok illerde baskı altında yapılmış ve SCF'nin kazançları çok sınırlı kalmıştır. TBMM'de seçim yolsuzlukları konusunda açılan gensoru görüşmeleri hükümetin güvenoyu almasıyla sonuçlanınca, Fethi Bey 17 Kasım 1930'da Dahiliye Vekâleti'ne bir dilekçe vererek, gidişata göre *"Gazi Hazretleriyle siyasî sahada karşı karşıya gelmek vaziyetinde kalabileceği"* anlaşıldığı için partisini kapattığını açıklamıştır.

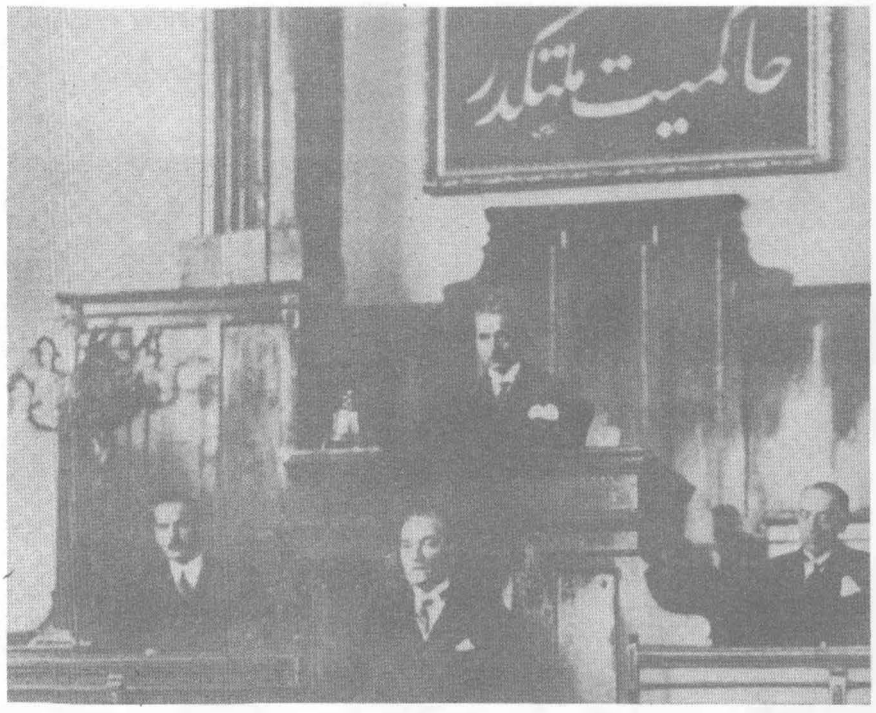

GAZİ, "BÜYÜK NUTUK"U OKUYOR: 1927 Ekimi'nde toplanan Cumhuriyet Halk Fırkası ikinci kongresinde Mustafa Kemal, altı gün boyunca "Büyük Nutuk"unu okuyarak 1919 Mayısı'nda Samsun'a çıkışından o tarihe kadar geçen olayları dile getirmiş ve Kurtuluş Savaşı'nın ileri gelenleriyle hesaplaşmıştır.

Bu arada, SCF'den başka birtakım siyasal parti kurma girişimlerinde de bulunulmuş olmakla birlikte, bunların çoğuna çalışma izni bile verilmemiş, izin verilen biri (Ahali Cumhuriyet Fırkası) ise, SCF'den beş hafta sonra Heyet-i Vekile kararıyla kapatılmıştır.

• *Planlı Devletçiliğin Başlaması (1931-1935):* SCF'nin kurucusu tarafından feshedildiği gün, Atatürk'ün kalabalık bir danışmanlar topluluğuyla birlikte çıktığı uzun bir yurt gezisi sonucunda, ülke için yeni bir yönetim tasarımı oluşturulmuştu. Ekonomi politikası bakımından, ilk Beş Yıllık Sanayi Planı'nın uygulamaya konulması, artık doğrudan devlet işletmeciliği dönemine girildiğinin işaretidir. İçişleri alanında ise, buna koşutlukla, CHF bütün toplumsal örgütlenmeleri kendi yapışı içinde tekelleştirmeye başlamıştır. Partinin 1931 Mayısı ortalarında toplanan Üçüncü Büyük Kongresi'nde Türk Ocakları'nın infisah-tasfiye-iltihak kararı onaylanmış; Basın, Kadın vb. dernekleri de bu örneği izleyerek "kendi kendilerine" kapanmışlardır. CHP, Recep (Peker)'in genel sekreterliği altında, 1935 yılında toplanan Dördüncü Büyük Kongre'ye kadar tırmanmasına devam etmiş; ancak bu Kurultay arefesinde Recep Bey'in hazırlayıp İsmet Paşa'nın onayladığı Parti'nin Devlet'e elkoyma tasarısı Atatürk tarafından bozulmuştur.

1930'ların başları, aynı zamanda, tarih ve dil çalışmalarına hız verildiği yıllardır. Geçen yüzyılda Türkçülük akımı oluşurken ortaya atılan kültür tarihine ilişkin birtakım savlar, İttihat ve Terakki döneminden sonra TC'nin başlarında da özellikle Türk Ocakları çevresinde yaşatılmaktaydı. Ancak, bu yeni evrede İttahatçıların Türkçülüğünden birçok noktada ayrılınmıştır. En önemlisi, İslamla uzlaşmadan vazgeçilmiş olmasıdır. Türk Ocakları'ndan sonraki evrede de, ırkçılık artık birleştirici bir öğe olarak kullanılmakta, Türkiye coğrafyasında eskiden yaşamış olan ve halen yaşayan bütün halklar Türk sayılmaktadır. Genç Cumhuriyette böylesi bir resmî görüşe gerek duyulmasının başlıca nedeni, azınlıklarla ilgilidir. Bir yandan Ermenilerin ve Yunanlıların (Rumların).Anadolu üstündeki en eski sahiplik iddialarının önü alın-

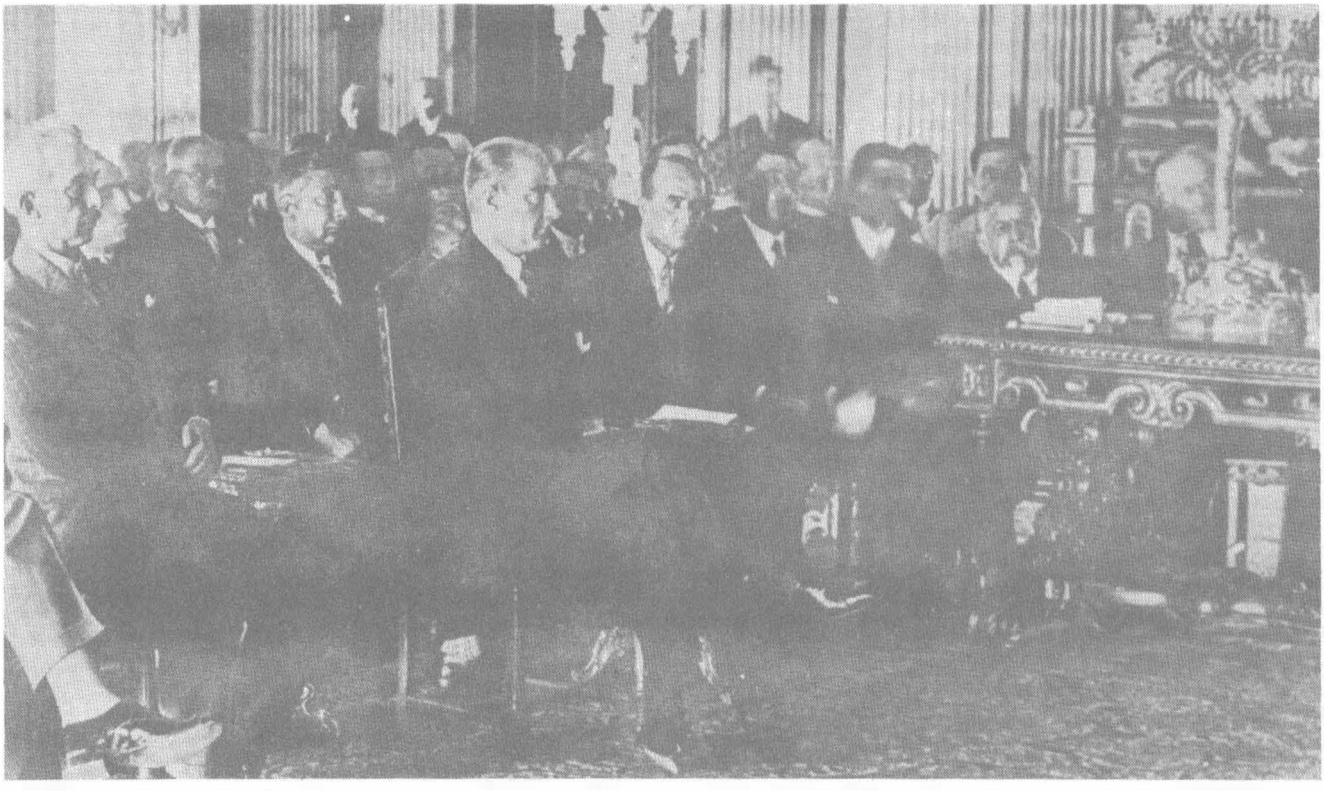

YAZI DEVRİMİ: 1928'de kabul edilen kanunla Arap harfleri yerine Latin harflerinin kullanılması öngörülmüş; böylece kültürel yönden büyük önem taşıyan "Yazı Devrimi" gerçekleştirilmiştir. Dolmabahçe Sarayı'nda yeni harfler için yapılan toplantı.

mak, bir yandan da Kürtlerin kendilerini ayrı bir ulus olarak tanımlamaları engellenmek istenmiştir. Ayrıca, "Osmanlılık" ideolojisinin son zamanlara kadar gölgede bıraktığı Türklük bilinci yükseltilmeye çalışılmıştır.

Türk tarih tezi, yeryüzünde gelmiş geçmiş hemen bütün yüksek uygarlıkların Türk kökenli olduğunu ileri sürürek, dikkatleri eski tarih devirleri üstünde yoğunlaştırmıştır. Türklüğün efsane olmaktan çıktığı, somut gerçek olduğu altı yüzyıllık Osmanlı döneminin ise pek üstünde durulmayarak, safdilce "iyi sultanlar başa geçince ilerledik, kötü sultanlar gelince geriledik" anlayışıyla geçiştirilmiştir. Bu da, hiç kuşkusuz, İslam geleneğinden büsbütün sıyrılma arzusuyla ilgilidir. İslam-öncesi Türklük, daha yararlı bir araştırma konusu gibi görünmüştür.

Dil alanındaki çalışmalar tarih ideolojisinin gereği ve sonucu olmuş; fakat, güdüleyici neden değişmemekle birlikte, iki uç arasında yalpalanmıştır. Önceleri tutulan yol, dili Arap-Fars etkilerinden ayıklayarak özleştirmektir. Aslında, bu eğilim Osmanlı devletinin son on yıllarında halkçı bir içerikle başlamıştı: Aydınların dilini halkın anlayış düzeyine indirmek istiyor, özentili yazıyı ve sözü bir statü simgesi olmaktan çıkarmayı amaçlıyordu. Sonraları ise, tarih tezinin aşırılaşmasına koşutlukla icat edilen Güneş-Dil Teorisi, dünyadaki bütün dillerin ortak bir kökeni bulunduğunu, bunun da Türkçe olduğunu savunmuştur. Buna göre, artık bir ayıklama sorunu kalmıyor, hangi yabancı sözcüğü kullansak, eski malımızı geri almış oluyorduk.

Bu dönemde oluşturulan Türk Tarih ve Türk Dil Kurumları, açıkladığımız tezler çerçevesinde, ama sivrilikleri zamanla aşınan bir biçimde çalışmışlar ve zaman zaman değerli inceleme ürünleri de ortaya koymuşlardır. 1931-35 arası, yeni bir dizi toplumsal ve kültürel düzeltime de tanık olmuştur. Bunlar arasında Üniversite Reformu, Soyadı ve Pazar Tatili Yasaları, lâkap ve ünvan, dinsel giysi yasakları sayılabilir. Ayrıca, kadınların siyasal hakları da bu dönemde tanınmıştır. Kadınların 1931'de belediye seçimlerine, 1935'te de genel seçimlere katılması, biçimsel bir adım olarak kalmakla birlikte, ileri bir görüşün eseridir.

• *Atatürk'ün Son Yılları (1935-1938):* TBMM'nin Beşinci Dönemi 1 Mart 1935'te başlamış ve Atatürk dördüncü kez cumhurbaşkanlığına seçilmiştir. Yenilenen İnönü hükümeti de o hafta içinde güvenoyu almıştır. Mayıs ayında toplanan 4. CHP Kurultayı'nda Genel Sekreterliği'ni koruyan Recep Peker ise, ertesi yılın Haziranı'nda yayımlanan bir parti bildirisiyle bu görevden alınmış ve parti Genel Sekreterliği, İçişleri Bakanlığı'yla aynı kişide birleştirilmiştir. Böylelikle, İnönü kabinesinde Atatürk'ün iki yakın adamından biri olan Şükrü Kaya (öteki, Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'tı) partinin en üst yöneticiliğine getirilmiştir. Bu olayın anlamı, Peker ekibinin istediğinin tam tersine, Devlet'in Parti'yi özümlemesidir ve bu süreç, 5 Şubat 1937'de yapılan bir anayasa değişikliği sonucu, parti ilkelerinin (altı ok) devlet yapısına mal edilmesiyle noktalanacaktır.

1936 Temmuzu'nda yapılan Montrö Antlaşması, Lozan'da askerden arındırılmış olan Boğazlar'ın Türk egemenliğine sokulmasını sağlamıştır. Aynı yıl, TC ilk aşamada Hatay'a bağımsızlık tanınması için girişimlere başlamıştır. 1937 Ocak-Mayıs ayları arasında bu istek gerçekleştirilmiş ve bir sonraki adım olan Hatay'ı anavatana katma çalışmalarına girişilmiştir. Türkiye, 1937 Eylülü'nde de, İspanya İçsavaşı'na başka Akdeniz ülkelerinin karışmamalarını öngören Nyon Konferansı'na katılmıştır. Bu olayın, böyle bir katılmayı riskli gören Başbakanla rizikoyu göze alan Cumhurbaşkanının aralarının açılmasında önemli payı bulunduğu söylenmektedir. Nitekim, 20 Eylül'de İnönü "dinlenmek üzere" bir buçuk ay izin almış ve Ekonomi Bakanı Celâl Bayar ona vekâlet etmekle görevlendirilmiştir. İsmet Paşa daha izin süresi dolmadan istifa edecek, Bayar'ın vekâleti de asalete dönüştürülecektir. Eski hükümet tek bir değişiklikle aynen devam etmiş, İnönü'ye özel bir yakınlığı olan Sağlık Bakanı Refik Saydam'ın yerine bir başkası getirilmiştir. İnönü'nün böylelikle işbaşından uzaklaştırılmasının nedenleri hayli karmaşıktır ve uzun bir birikim sonucudur. Değindiğimiz dış siyasete ait görüş ayrılıklarından başka, asıl ekonomi politikasıyla ilgili anlaşmazlıkların varlığı hissedilmektedir. İnönü'nün devletçiliğine karşılık Bayar'ın özel girişimciliği savunduğu bilinmektedir. Bununla birlikte, 1936 Ocak ayında kabul edilen İkinci Beş Yıllık Sanayi Planı'nın uygulanması sürdürülmüştür. Ayrıca, başbakanın değiştirilmesiyle devlet kadrolarında başka önemli değişiklikler yapılmadığı da anlaşılmaktadır. Hatta, İsmet Paşa'nın Atatürk'ün yakın çevresindeki eski taraflarının bile yerlerinde kalmış oldukları anlaşılmaktadır. Aksi takdirde, Atatürk'ün ölümünden sonra İnönü'nün nasıl olup da cumhurbaşkanı seçilebildiği açıklanamaz. Atatürk'ün cumhurbaşkanlığının son aylarında, "Yüzellilikler"i de içine alan geniş kapsamlı bir af yasası çıkarılmıştır (yayımı: 16 Temmuz 1938).

• *İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı (1938-1950):* TC'nin bu ikinci evresi, biri giriş biri çıkış niteliğindeki iki geçiş altdönemi arasında yeralan bir esas altdönemden oluşmaktadır.

• *Bayar'ın İkinci Başkanlığı (1938-1939):* İsmet İnönü cumhurbaşkanı seçildikten sonra, Celâl Bayar'ın kurduğu yeni kabine, 11 Kasım 1938'den 25 Ocak 1939'a kadar sadece iki buçuk ay dayanmıştır. Bu hükümetin kuruluşunda, bir öncekinden farklı yalnız iki isim vardır. İnönü'ye karşı oldukları bilinen, fakat Atatürk'ün üstelemesiyle onun kabinelerinde de gedikli üyeler olan Dahiliye ve Hariciye Vekilleri Şükrü Kaya ile Tevfik Rüştü Aras'a bu hükümette (hiç kuşkusuz, İnö-

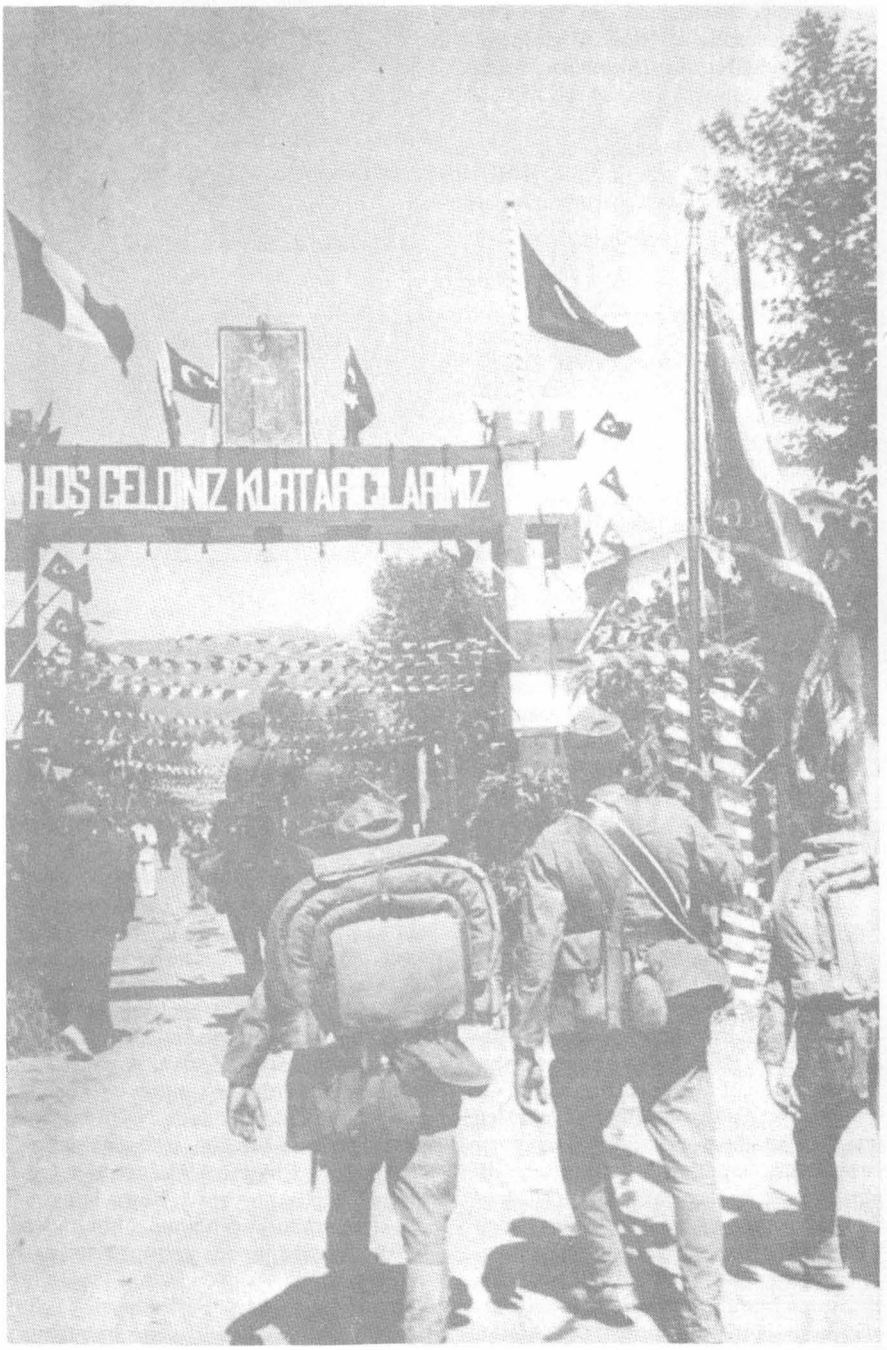

HATAY'IN TÜRKİYE'YE KATILMASI: Hatay'a bağımsızlık tanınması girişimlerinin 1937 yılında başarıya ulaşmasının ardından Hatay'ın anavatana katılması çalışmalarına yönelen Türkiye, bağımsız Hatay devletinin aldığı bir kararla bu isteğini de gerçekleştirdi.

nü'nün isteği üzerine) yer verilmemiş, Refik Saydam İçişlerine getirilmiş, Şükrü Saraçoğlu Adliye'den Dışişleri'ne kaydırılmış, Adliye'ye de Hilmi Uran atanmıştır.

Bayar, yeni hükümeti için Meclis'ten güvenoyu isterken söylediği program nutkunda, kendilerinin *"Kemalizmin azat kabul etmez kulları"* olduğunu ileri sürerek, izleyecekleri siyasette herhangi bir kesinti olmadığını vurgulamış; özellikle dış politikanın değişmeyeceğini ve laiklik ilkesinin eskisi gibi uygulanacağını belirtmiştir.

Bu kabine, kısa ömründe dört değişiklik geçirecektir. 28 Aralık 1938'de Saffet Arıkan'ın yerine Hasan Âli Yücel Maarif, Şakir Kesebir'in yerine ise Hüsnü Çakır İktisat Vekili olmuşlardır. 3 Ocak 1939'da CHP Grup Başkan Vekilliğine seçilen Hilmi Uran'ın yerine Tevfik Fikret Sılay Adliye, on beş gün sonra da Kâzım Özalp'in yerine Naci Tınaz Millî Müdafaa Vekilliği'ne getirilmişlerdir. Fakat bunlardan önce 1938 yılının bitmesine beş gün kala toplanan Üsnomal (Olağanüstü) Kurultay'dan söz etmek gerekir. Atatürk'ün "Ebedî Şef" İnönü'nünse "Millî Şef" (ve öncelinin yerine "Değişmez Genel Başkan") ilan edildikleri bu kurultaydan sonra, Bayar CHP Genel Başkan Vekilliği'nde tutulmuş, Refik Saydam ise Genel Sekreter seçilmiştir. (Hükümet değiştiğinde, Bayar Başbakanlık gibi Parti Genel Başkan Vekilliği'nden de olacak, yerini yeni Başbakan Saydam alacaktır. Parti Genel Sekreterliği'ne ise Dr. Fikri Tüzer getirilecektir.)

Kurultay'ın hemen ertesinde Kâzım Karabekir, bir araseçimde milletvekili olarak TBMM'ye girmiştir. 10 Ocak 1939 günü de, Atatürk'ün sağlığında "rehabilite" edilerek bağımsız milletvekili seçilen Ali Fuat Cebesoy ve Refet Bele Paşalar CHP Grubu'na katılmışlardır. Böylelikle on beş yıl önce Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na gidenler, yeniden ana kucağına dönmektedirler. Gerçekten, İnönü'nün, cumhurbaşkanlığının ilk günlerinden başlayarak, Atatürk döneminde kırgın ve küskün duruma itilen Kurtuluş Savaşı kadrolarıyla barışma çabasına giriştiği dikkati çekmektedir. Bu cümleden olarak, Dr. Rıza Nur'un, Halide Edip Hanım'ın ve eşi Dr. Adnan Adıvar'ın gönüllü sürgünlüklerinden yurda dönmeleri anılmak gerekir. Muhalif gazetecilerden Hüseyin Cahit Yalçın 1939 Mart ayı sonundaki genel seçimlerde, eski başbakan Rauf Orbay ise 22 Ekim 1939' daki bir araseçimiyle milletvekili olmuşlardır. Eski Serbest Fırka lideri Fethi Okyar da, 26 Mayıs 1939'da Adliye Vekili yapılarak İkinci Saydam kabinesine girmiştir.

"MİLLÎ ŞEF" REJİMİ: İsmet İnönü'nün "Millî Şef" olarak kabul edildiği dönemin 25 Ocak 1939'da Refik Saydam kabinesinin kuruluşuyla başlayıp, 19 Mayıs 1945 söylevinde demokrasiye geçiş işareti vermesine kadar sürdüğü kabul edilmektedir.

Bu barışma ya da bağışlama jestlerinin nedeni, dünya ufuklarında savaş bulutlarının belirdiği bir sırada, memleketin hemen hemen bütün eski büyüklerinin birleşmesiyle, Atatürk'ün ölümünden sonra ülkede bir otorite boşluğu bırakmama ihtiyacının duyulması olabilir. Aslında, Atatürk'ün vaktiyle bu kişilerle çatışması, İnönü'nün kişiliğinden hiç de ayrı ve bağımsız değildi; geniş ölçüde onun üstünden ve onun yüzündendi. Dolayısıyla, bu jestler bir açıdan da İsmet Paşa'nın eski aktüel ve şimdiki potansiyel rakiplerini kendisini destekleyen bir konuma getirmesi anlamını taşımaktadır. Geriye bir tek, Atatürk'ün İnönü'ye yeğleyerek başbakan yaptığı Bayar kalıyordu ki, Cumhurbaşkanı'nın ölümünden sonra herhangi bir ani sarsıntıya meydan vermemek için yerinde tutulmuştu. Onun da tasfiyesiyle, Millî Şef'in mutlak iktidarının önünde hiçbir engel kalmamış olacaktı.

Atatürk'ün ölümünden hemen sonra açılan (en ünlüsü, eski Cumhurbaşkanının özel istihbaratçılarından Ekrem König'in sahte MSB belgeleriyle Kanada' dan uçak satın alarak İspanyol İçsavaşı' nda Cumhuriyetçilere satma girişimi olmak üzere) birtakım yolsuzlukları kovuşturma kampanyası da, yine aynı sürecin bir parçası olarak yorumlanabilir.

• *Millî Şef Rejimi (1939-1945):* Bu dönemi 25 Ocak 1939'da kurulan Refik Saydam hükümetiyle başlatmak yanlış olmaz. Gerçekte, Başbakan'ın dışında, Saydam kabinesinin İkinci Bayar kabinesinden pek farkı yoktur; bakanların büyük çoğunluğu göreve devam ettirilmişlerdir. Saydam'ın ilk hükümeti, iki ay sonra yapılan genel seçimlerin ardından 3 Nisan'da yenilenmiş ve Başbakan'ın 8 Temmuz 1942'deki ölümüne dek sürmüştür. Bundan sonra Saraçoğlu kabineleri kurulmuştur. Fakat, Millî Şef'in yönetim yıllarını başbakanlara göre değil, İkinci Dünya Savaşı'nın evrelerine göre dönemlendirmek, gerek iç gerekse dış politika bakımından daha anlamlı olacaktır. Alman-Sovyet çatışmasının patlak verdiği 1941 ve bu savaşta Alman üstünlüğünün sona erdiği 1943, Türk siyaseti için de gerçek dönüm noktalarıdır.

11 Kasım 1938'de İnönü, Atatürk'ün dönemini tamamlamak üzere cumhurbaşkanı seçilmiş, hemen toplanan olağanüstü kurultayla da parti bakımından gerekli geçiş düzenlemeleri yapılmıştı.

TBMM'nin beşinci dönemi 1939 ilkbaharında sona erecekti.

Mart sonunda yapılan genel seçimlerle Meclis'e giren 420 üyeden 130'u yeni isimlerdir. Seçilemeyenler arasındaysa, eski bakanlardan Şükrü Kaya ile Atatürk'ün sofra arkadaşlarından Kılıç Ali' nin bulunduğu gözc çarpmaktadır. (Aras, Ocak ayında Londra Büyükelçiliğine gönderilmişti.)

Haziran başında, CHP'nin (olağan) Beşinci Kurultayı toplanmış, yeni bir tüzük ve program kabul edilmiştir. Bu arada, yapay bir denetim mekanizması olarak CHP milletvekillerinden 21 kişilik bir MüstakilGrupoluşturulmuştur.Aynıhafta içinde, Parti İdare Heyetinin -iki yıldır uygulanan- Devlet ve Parti yönetimlerinin birliğini yeniden çözdüğü görülüyor.

İkinci Saydam Hükümeti'nin iç politika gelişmeleri bakımından en önemli girişimlerinden biri, 1939 yazında Meclis' ten çıkarttığı bir yasayla Köy Enstitüleri'ni başlatması olmuştur. Sonraki yıllarda çoğu ilericilerin sahip çıktığı tutucularınsa "Komünist eğilimli" nifak yuvaları diye saldırdığı bu kuruluşlar, o zamanlar nüfusun beşte dördünü oluşturan köylüleri eğitimle aydınlatmak ve kalkındırmak gibi idealist bir amaç güdüyorlardı. Fakat birtakım solcular, Köy Enstitüleri'nin köylüyü köyünde tutmak, şehirlere gelmesini engellemek gibi Tek-Parti ideolojisine uygun bir işlev yapmalarının hedeflendiğini ileri sürmüşlerdir.

Savaş yıllarında izlenen ekonomik politikası ise, Millî Korunma Kanunu ve çeşitli tâdilleriyle düzenlenmiş, zorlaşan dışalımlar ve yetersiz yerli üretimin kıt kaynakları üstünde vurgunculuk yapılması - pek başarılı sayılamayacak bir biçimdeönlenmeye çalışılmıştır.

Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı yıllarındaki dış politikasını, üç köşeli uluslararası kutuplaşmanın taraflarına karşı ayrı ayrı davranışlarıyla incelemek gerekir. 1939 güzüne gelindiğinde, Atatürk zamanında Ortadoğu ve Balkanlarda yerel bağlaşmalarla sağlanmaya çalışılan güvenliğin artık işe yaramayacağı anlaşılmıştır. İlk önce Sovyetler'le yakınlaşma denenmiştir. Fakat Dışişleri Bakanı Saraçoğlu'nun 1939 Eylülü'nde Moskova' dan eli boş dönmesi üzerine, ertesi ay İngiltere ve Fransa ile karşılıklı yardımlaşma antlaşmaları imzalanmıştır. Almanya'yla ise dostluk ve ticaret ilişkileri sürdürülmüştür. (Almanya 1930'ların ikinci yarısında Türk dış ticaretine egemen durumdayken, savaş başlayınca alımsatımlarımız birdenbire düşmüştü. Fakat, Almanya'ya özellikle savaş endüstrisinde kullanılan krom cevheri satmamız sayesinde, bu hacim yeniden yükselmiştir.) Nazi Reich'ıyla yakınlığımız, Almanların Sovyetler Birliği'ne saldırmalarından birkaç gün önce Türkiye ile yaptıkları dostluk antlaşmasında doruk noktasına ulaşmıştır. Daha önce, 1941 Mayısı başlarında, Hitler Reichstag'taki bir konuşmasında, "Genç Türkiye'nin dâhi yaratıcısı" na çiçek atarken, Türk hükümetinin şimdiki gerçekçi tutumun da, "İngiliz entrikalarına kurban giden Yugoslavya" ile karşılaştırarak, bağımsız kalmayı başardığı için övüyordu.

Alman-Sovyet Savaşı'nın Almanların üstün göründüğü ilk döneminde, Türkiye dolaylı bir anlamda Almanya yanlısı olmuş, ama üçüncü köşeyi meydana getiren Sovyetler'in müttefikleriyle de arasını iyi tutmuştur. Hatta, 1941 yılının sonuna doğru, ABD Başkanı Roosevelt Ki-

ralama ve Ödünç Verme Yasası'nın Türkiye'ye de uygulanmasını kararlaştırmıştır.

8 Temmuz 1942'de Refik Saydam'ın ölmesiyle onun yerini alan Şükrü Saraçoğlu, öncelinin dış politikasını daha Alman ağırlıklı olarak sürdürmüştür. İç siyaset bakımından anılması gereken önemli bir konu, 11 Kasım 1942'de çıkarılan 4305 sayılı Varlık Vergisi Kanunu'dur. Zenginlerin olağanüstü bir vergi ödeyerek savaşın ekonomik yükünü hafifletmelerini amaçlayan bu yasa, gerçekte gayrimüslim azınlıklara yönelik bir baskı aracı olarak kullanılmıştır. Keyfî bir biçimde saptanan yükümlülüklerini 20 Ocak 1943'e kadar yerine getirmeyen Yahudi, Rum ve Ermeni zenginleri, Aşkale'ye bedenî mükellefiyetle (taş kırmaya) gönderilmişlerdir. Bu uygulama bir yıldan fazla sürmüş; ancak 1944 Martı'nda o vakte kadar toplanan 316 milyon lirayla yetinilerek, gerçekleştirilemeyen 110 milyon liralık tahsillâttan vazgeçilmiştir.

1942/43 kışında savaşın yön değiştirmesinden sonra Türkiye'de BMM Seçimleri yenilenmiş ve 15 Mart 1943'te Saraçoğlu ikinci kabinesini kurmuştur. Bunu izleyen iki yıl, Almanya'ya karşı savaşa girmemiz için yapılan müttefik baskıları ve İnönü'nün bunları geçiştirme başarılarıyla geçecektir. 8 Haziran 1943'te CHP'nin Altıncı Kurultayı toplanmış ve on bir ay önce Dr. Fikri Tüzer'in İçişleri Bakanlığı'na getirilmesiyle Parti Genel Sekreterliği'ne atanan Memduh Şevket Esendal, yeniden bu göreve seçilmiştir. 1943 sonunda İnönü'nün Kahire'de Roosevelt ve Churchill'le buluşmasından sonra, Türkiye yavaş yavaş eskisinden farklı bir tutum takınmaya başlamıştır. 12 Ocak 1944'te yirmi yıldan fazladır Genel Kurmay Başkanlığı yapan Mareşal Fevzi Çakmak emekliye ayrılarak bu görev Orgeneral Kâzım Orbay'a verilmiştir. O yıl ki 19 Mayıs söylevinde, İnönü Turancılara karşı sert suçlamalar yaparak Alman işbirlikçilerinin kovuşturulmasını başlatmıştır. Daha sonra, Haziran ayında Numan Menemencioğlu Dışişleri Bakanlığı'ndan istifa etmiş ve ardından Almanya ile ilişkiler kesilmiştir. 13 Eylül'de bu göreve getirilen Hasan Saka zamanında Müttefik yanlısı yeni siyaset daha belirginleşecektir.

Millî Şef rejimi aslında 1945 yılı içinde çözülmeye başlamıştır. Dış politika bakımından bu süreç, 23 Şubat'ta Türkiye'nin Japonya ve Almanya'ya karşı savaş ilan etmesi kadar gerilerden başlatılabilir. (Mihver devletlerine savaş açmamız, Birleşmiş Milletler Örgütü'ne kurucu üye olabilmemiz için zorunlu bir koşuldu.) İç politika bakımından ise, İnönü'nün 19 Mayıs 1945 söylevinde demokrasiye geçiş işaretini vermesinden sonra, aynı ay bütçe aleyhine Meclis'te 7 oy çıkması, Haziran'da da bu oy sahiplerinden dördünün *"Dörtlü Takrir"* diye tanınan bir belgeyi CHP Meclis Grubu'na vermeleri, tek-parti otoritesinin sonunu simgelemektedir. Nitekim, Temmuz ayında ilk muhalefet partisinin (zengin işadamı Nuri Demirağ'ın Millî Kalkınma Partisi) kurulmasına izin verilmiştir.

4 Aralık 1945'teki *Tan* olayı, tek-parti hükümetinin düzenlediği son kuvvet gösterilerindendi. CHP'nin üniversite gençliğini kışkırtarak ülkedeki solcu aydınlara gözdağı vermesi, kurulan demokrasinin belli sınırlar içinde tutulacağı anlamına gelmektedir.

• *Çok-Partili Yaşama Geçiş (1946-1950):* 1946 yılının ilk haftasında Demokrat Parti kurulmuş ve genel başkanlığına Celâl Bayar getirilmiştir. Yeni parti, programında, (özel girişimcilik vurgusunun dışında) CHP'den farklı pek bir şey getirmemekle birlikte, halktan gelen bir kuvvet yaratarak hükümeti ve idareyi denetim altına almayı vaadediyordu. DP, Ankara ve İstanbul'un yanı sıra, öncelikle Batı Anadolu'da örgütlenmiştir. Aynı yılın Mayısında toplanan olağanüstü bir CHP Kurultayı, çok-partili yaşama geçmek için bir yandan yasalardaki pürüzleri (iki dereceli seçim gibi) temizleme kararı alırken, bir yandan da kendi tüzüğünü demokratlaştırmış, değişmez genel başkanlığı kaldırmıştır. Yine de, CHP egemenliğindeki TBMM'nin Yedinci Dönemi, DP'nin yurt çapında doğru dürüst örgütlenmesine olanak bırakmadan, ertesi yıl yapılması gereken seçimleri erkene almış ve 1946 Temmuzu'nda yaptırmıştır. Üstelik, bu seçimlerin baskı ve zorlamalar altında geçtiği anlaşılmaktadır. Seçimlerden sonra Recep Peker gibi otoriter eğilimli bir kişinin başbakanlığa getirilmesinin de, demokrasiye geçiş için uygunluğu oldukça tartışmalıdır. Ancak, 1924'teki Fethi Bey'den beri, ilk kez CHP Genel Başkan Vekilliği'nin yeni başbakana teslim edilmeyip eskisinde bırakılması (o zaman İsmet Paşa, bu kere Şükrü Saraçoğlu), dikkate değer. Ekim ayında da, CHP Genel Sekreterliği'ne, ılımlığıyla tanınan Hilmi Uran getirilmiştir.

1947 Ocak ayında toplanan DP'nin ilk Büyük Kongresi, çok-partili yaşamın sürebilmesi için muhalefetin başlıca istemlerini ortaya koymuştur (Hürriyet Misakı): Demokrasiye ve Anayasa'ya aykırı

ÇOK-PARTİLİ HAYATA GEÇİŞ: 1946 yılının ilk haftasında kurulan Demokrat Parti, programında CHP'den farklı pek bir şey getirmemekle birlikte, öncelikle Ankara, İstanbul ve Batı Anadolu'da örgütlenerek aynı yıl yapılan genel seçimlere katıldı. Ancak, baskı altında geçtiği anlaşılan seçimlerde önemli başarı elde edemedi.

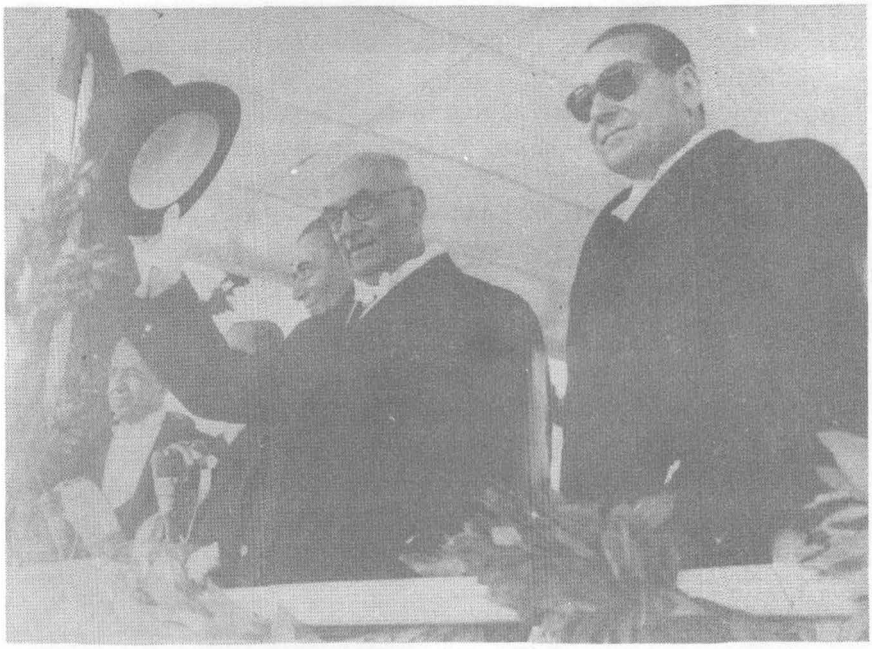

İKTİDAR EL DEĞİŞTİRİYOR: 14 Mayıs 1950 seçimleriyle iktidarın el değiştirmesi, CHP döneminde siyasetle uğraşma tekelini elde etmiş bir egemen azınlığın dışında kalan bazı sınıf ve tabakaların politika sahnesine çıkışını sağlaması yönünden büyük önem taşımaktadır. DP iktidarının Cumhurbaşkanı Bayar ile Başbakanı Menderes bir geçit töreninde.

yasaların kaldırılması, cumhurbaşkanlığının parti başkanlığından ayrılması, seçimleri idare yerine yargı organlarının denetlemesi.

İnönü, 11 Temmuz 1947'de yaptığı bir radyo konuşmasında, partiler arasında yansız kalacağına söz vermiş ve DP'ye sertlikle karşı çıkan kendi başbakanını dolaylı olarak eleştirmiştir. Recep Peker, iki aya kalmadan kabinesinde esaslı değişiklikler yaptığı halde, dört gün sonra sağlık bozukluğu bahanesiyle istifa etmiş, yerine Hasan Saka yeni hükümeti kurmuştur. Kasım'da toplanan CHP (olağan) Yedinci Kurultayı'nda, ılımlılarla aşırıların arasındaki anlaşmazlık partiyi çatlamanın eşiğine getirecek kadar gelişmiştir. Fakat sonunda ılımlılar ağır bastığı gibi, parti platformu da iyice yumuşatılmıştır.

Hasan Saka'nın iki hükümetinden sonra, 1949 Ocağı'nda Şemsettin Günaltay'ın başbakanlığa geçmesi, CHP'nin DP'den ayırt edilemeyecek ölçüde liberal bir çizgiye yerleşmesi sonucunu vermiştir. Fakat, halk kitlelerı arasında tekparti yönetimine karşı yıllardır biriken tepkiler ve İkinci Dünya Savaşı döneminde çekilen yoksunlukları hükümetin kötü yönetimine yorma eğilimi, bu ödünlere bakmayıp, 14 Mayıs 1950'de iktidarı devirecektir. 1950 Nisan sonlarında açıklanan aday listelerinde CHP'nin milletvekillerinden beşte ikişini geri çekerek ortaya yeni adlar koyması da bu akibeti önleyememiştir. İki büyük partinin adayları mesleklerine göre karşılaştırıldığında, DP'nin CHP'den daha çok çiftçi, tüccar ve avukatı aday gösterdiği, CHP listesinde ise, berikilerin iki katı bürokrat ve öğretmenle (DP'de hiç bulunmayan) 14 eski general olduğu görülmektedir.

1950'de iktidarın seçimle el değiştirmesi gibi büyük bir olay, bu vakte kadar çeşitli açılardan yorumlanmaya çalışılmıştır. Konunun ileride de tartışılmaya devam edileceği kuşkusuzdur. Kimileri dış nedenlere ve başka istemsel *(voluntarist)* etkenlere ağırlık vermekte, kimileri yerleşik bir iktidara karşı yıllardır biriken yakınmaların (nasıl bir seçenek oluşturulabileceği pek hesaba katılmadan) üstüste yığılarak bu sonucu doğurduğunu ileri sürmekte, kimileri de olayı iki parti arasındaki yapısal farklarla açıklamaktadır. Gerçekte, bütün bunların birer payı olmak gerekir. Ancak, CHP döneminde siyasetle uğraşma tekelini elde etmiş (beli de, İkinci Meşrutiyet'ten beri sürdüregelmiş) bir egemen azınlığın dışında kalan bazı toplumsal sınıf ve tabakaların DP içinde örgütlenerek politika sahnesine çıkmış olmaları, ne denli vurgulansa abartılamayacak bir önem taşımaktadır. DP'nin temsil ettiği taşra küçük burjuvazisinin, Batı Anadolu'daki büyük toprak sahipleri ve tüccarlarla yaptığı ittifak, köylülüğün önemli bir kesimini de peşinde sürükleyerek, bürokrasinin önderliğindeki geleneksel CHP tabanını yenilgiye uğratmıştır.

Çok-Partili Yaşam ve Askerî Müdahaleler (1950-1980)

"Cumhuriyet"in sözlük anlamı, devlet başkanının seçimle geldiği rejimdir. Ama, uygulamada bu terim, devlet başkanlığının kalıtsal (irsî) olmadığı bütün ülkeler için kullanılmaktadır. Oysa, bilimsel açıdan, "cumhuriyet"i tanımının içerdiği demokratik öze uygun ve işlemsel araştırmalara yararlı bir kavram haline getirmek, kapsamını genişletmekle değil, sözde benzerlerinden ayıklayarak daraltmakla mümkün olabilir. Onun için, ancak devlet başkanının gerçekten seçimle değiştiği anayasal düzenleri cumhuriyet saymak gerekecektir. Bu anlamda, TC "cumhuriyet" olma niteliğini, 14 Mayıs 1950'deki "kansız devrim"le kanıtlamıştır.

Ne var ki, 1950 yılından sonraki yıllarda demokrasiye doğru kesintisiz bir gelişme olmamış, ordu çeşitli kerler sivil siyasete el koymak gereğini duymuş ve bunların üç keresinde de başarıyla amacına ulaşmıştır. Türkiye'de askerî müdahalelerin genellikle halk çoğunluğunun desteğini görmüş olmaları, ortaya çıkan durumun nasıl nitelenebileceği sorununu karmaşıklaştırmaktadır. Bunda, ordunun geçici bir süreyle ve çığrından çıkmış olan siyaset sürecini yeniden rayına oturtma niyetini açıklayarak işbaşına geçmesinin büyük payı olsa gerektir.

Demokrat Parti'nin İktidarı (1950-1960): On yıllık DP egemenliği iki genel seçimle üç altdöneme ayrılmaktadır. Çoğunluk sistemiyle yapılan bu seçimlerde, görece küçük oy farklarının kazanılan sandalye sayısında çok büyük farklar yarattığını gözönünde tutmak gerekir. Nisbî temsil sisteminin siyasal istikrara imkân bırakmadığından (haklı olarak) yakınanların, 1950'lerdeki deneyimizin ne kadar adaletsiz sonuçlar verdiğini hatırlamaları faydalı olur. Kütüklere kayıtlı seçmen-

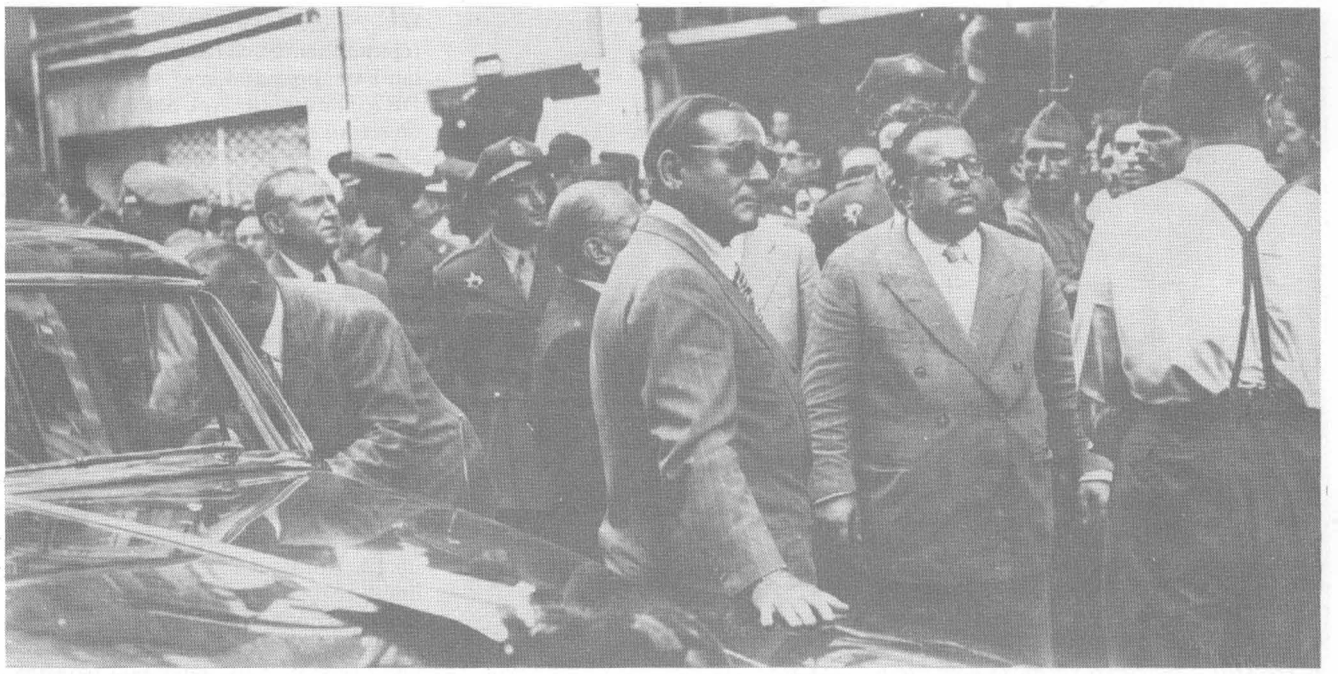

6/7 EYLÜL OLAYLARI: Kıbrıs'la ilgili olarak Yunanistan'a karşı düzenlenen gösteriler, 6/7 Eylül 1955'te denetimden çıktı ve genel bir "servet düşmanlığı"na dönüştü. DP iktidarı olayın bütün sorumluluğunu "komünistler"e yükleyecek; gerçek Yassıada'daki yargılamalar sırasında anlaşılacaktır.

lerin % 88,88'inin oy kullandığı 1950 genel seçimlerinde oyların % 53,59'unu alan DP 408 milletvekili çıkarmış, oyların % 39,98'ini toplayan CHP'nin payına ise 69 milletvekili düşmüştür. Oy verme oranının % 88.63'e indiği 1954 genel seçimlerinde DP daha güçlenerek aldığı oyların % 58.42'siyle 488 sandalye kazanmış, % 35,11 oy alan CHP ise ancak 31 milletvekili çıkarabilmiştir. 1957 genel seçimlerinde oy verme oranı % 79.4 olmuş, DP'nin oyları azalmaya, CHP'nin oyları artmaya başlamış; buna karşın, DP oyların % 47.70'iyle 424 milletvekili, CHP ise % 40.82 oyla 178 milletvekilliği kazanmıştır. Bu anımsatmadan sonra, zamandizime dönelim.

• *Demokrasinin Umutlu Yılları (1950-1954):* Celâl Bayar Cumhurbaşkanı seçilince DP Genel Başkanlığı'ndan istifa ederek, İnönü'nün kişiliğinde eleştiregeldiği yola kendisi girmemiş ve yeni bir anayasa geleneği başlatılmıştır. Genel İdare Kurulu, onun yerine Başbakan Menderes'i parti başkanlığına getirmiştir.

DP iktidarı daha ikinci ayını doldurmadan, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin Kore'de kuzey saldırısına karşı koyma kararını fırsat bilerek, NATO'ya kabul edilmemizi sağlamak amacıyla, savaşa bir tugay göndermiş, muhalefet ise biçimsel bir itirazla yetinmiştir. Yalnızca bir grup solcu aydının kurduğu Barışseverler Derneği durumu protesto etmek istemiş ve derhal kovuşturmaya uğramıştır. Yeni iktidarın ilk günlerinde çıkarılan Af Yasası'na Nâzım Hikmet'in de dahil edilmesi dışında, DP sola karşı katı bir tutum takınmıştır. (1951'de hükümet TKP-167'ler tutuklamasına başlarken, Meclis de Ceza Kanunu'ndaki 141 ve 142. maddelerin öngördüğü cezaları artırıyordu.) Bu tavır, izlenen dış politikayla bağlantılıdır.

ABD ekonomik yardımı DP döneminde de sürmüş ve Türkiye'de özel girişimciliğin büyümesini teşvik etmiştir. Aslında, ekonomik durum, Türk bütçesinin yarıdan çoğunu yutan askerî giderlerle yakından ilişkiliydi. ABD'nin ısrarıyla alınan NATO'ya kabul edilmemiz kararını (17 Ekim 1951), TBMM'nin 18 Şubat 1952'de onaylamasından sonra, savunma harcamalarına daha çok dış katkı sağlanması, dolaylı olarak ülke ekonomisini de bir ölçüde rahatlatmıştır. Ekonominin yapısında henüz tarımın egemen durumda bulunması, ekonominin günlük siyaseti etkilediği ölçüde, raslantısal etkenlerin partilerin geleceklerini belirlemesi anlamına gelmekteydi. Nitekim, birçok iktisatçı CHP'nin 1950 yenilgisini 1949'daki kötü hasatla ilgili gördükleri gibi, DP'nin 1950'lerin ilk yıllarındaki başarılarını da 1950 ve 1951'in iyi hasatlarıyla ilgili saymaktadırlar.

CHP'nin 1950 Haziran ayı sonlarında toplanan Sekizinci Kurultayı'nda Genel Başkanlığı'nı kurmuş olan İnönü, Genel Sekreterliğe Nihat Erim'in getirilmesini istediği halde, bu mevkiye partiyi çağdaşlaştırma akımının temsilcisi olan Kasım Gülek seçilmişti. Gülek, halka yakın bir politikacı imgesi vermekle birlikte, onun da kafasındaki düşünce özgürlüğünün sınırları vardı. Örneğin, 1951 sonlarında CHP'de bir sol kanat gelişmeye başlayınca, örgüt tarafından dışlanmıştır. DP'nin başlıca sorunuysa, istediklerini daha çok yaptıramadığından yakınan yerel örgütün merkezle çatışmasıydı.

İki büyük parti arasındaki karşıtlık, DP döneminin ilk günlerinden itibaren - tarafların rolleri değişmiş olarak- yeniden siyasal özgürlük terimleriyle anlatım kazanmıştır. Bu kere, Radyo'yu kendi te-

kcli altına almakla suçlanan DP, Radyo'nun bir hükümet organı olduğunu ileri sürerek, CHP iktidarı sırasında şiddetle eleştirdiği devlet olanaklarıyla parti propagandası yapmak yolunu tutmaktadır. Öte yandan, İnönü'nün siyasal yaşamının en büyük iki başarısından biri diye gördüğü Köy Enstitüleri (öteki "çokparti"), sıradan ilköğretmen okullarına dönüştürüldüğünde (27 Ocak 1954), muhalefetin fazla sesi çıkmamıştır. CHP'nin mallarının elinden alınmasıysa (14 Aralık 1953), çok daha sert tepkiyle karşılanmıştı.

1954 Mayıs başında yapılan genel seçimleri (bu kere artık adayları arasında eski yüksek bürokrat ve genarallere de yer veren) DP, CHP'yle arasındaki farkı büyüterek kazanmıştır. Şu ufak gözlemi yapmakta da fayda olabilir: CHP, 1954 seçimleri arefesinde, Celâl Bayar'ın köyde davar güden bir resmini dağıtarak onu yıpratmak istemiş ve DP örgütünden şiddetli karşılıklar görmüştür. Oysa, ileriki yıllarda Süleyman Demirel'i çocukluğundaki "Çoban Sülü" imgesiyle tanıtmak için bizzat kendi partisi çaba harcayacaktır. Bu karşılaştırma, Türkiye'de siyasal anlayış düzeyinin on yıl içinde ne kadar değiştiğinin ilginç bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

• *Ekonomik-Toplumsal Sancıların Başgöstermesi (1954-1957):* DP iktidarının ikinci döneminde iktisadî refaha erişileceği iddia edilirken böyle olmamış, girişilen yatırımlar (önce Amerika'dan, sonra da Almanya'dan) beklendiği kadar dış yardım gelmediği için sürdürülememiştir. Hızla artan hayat pahalılığı, özellikle değişmez gelirli kesimleri fena halde etkilemeye başlamıştır. 1954'te hasat hiç de kötü olmadığı halde, ABD'den 300 bin ton buğday ve 200 bin ton arpa almak gerekmiştir. Ayrıca şeker sıkıntısı da çekiliyordu. Hükümet ise, bu durumun halkın satın alma gücünün artmasından ileri geldiğini ileri sürerek iyimser yorumlar yapmaktaydı.

Seçimlerden sonra toplanan Onbirinci CHP Kurultayı'nda DP ile uzlaşmayı savunan Nihat Erim, Kasım Gülek önünde bir kez daha yenik düşmüş; parti eski çizgisinden siyasal muhalefetini devam ettirmiştir. 1955 Mayısı'nda DP milletvekilleri arasından 11 kişilik bir grup, TBMM'ne "İspat Hakkı"nın tanınmasını isteyen bir önerge sunmuşlardır. Bu hareket genişleyerek aynı yılın sonunda Hürriyet Partisi'ne dönüşecektir.

OTORİTER YÖNETİME KARŞI: 1957'den sonra DP yönetiminin baskısı artarken muhalefet de giderek sertleşti. CHP'nin sert eleştirilerine katılan Hürriyet Partisi, 1958 Kasımı'nda olağanüstü kongre toplayarak CHP'ye iltihak kararı aldı.

Türk dış politikasında çok uzun bir süre önemli bir etken olan Kıbrıs sorunu da 1954'te başlamıştır. Türkiye'nin ilk tezi, Kıbrıs'ın Yunanistan'a verilmemesi, İngiltere'nin elinde kalmasıdır. Yine de, DP iktidarı Yunan dostluğunu sürdürmek istiyordu. 1954 Ağustosu'nda Yunanistan ve Yugoslavya ile karşılıklı savunmayı öngören bir antlaşma imzalamıştı. 1955 Şubatı'nda Irak'la yapılan (sonradan Pakistan'ın da katılacağı) Bağdat Paktı da, tıpkı bu Balkan Paktı gibi, ABD'nin çıkarları doğrusunda bir hareketti. Amerika'yı hoşnut ederek daha çok ekonomik yardım sağlanmaya çalışılmaktaydı.

DP hükümeti, 6-7 Eylül 1955'te, Kıbrıs'la ilgili olarak, Yunanistan'a karşı İstanbul, İzmir ve Ankara'da halk gösterileri düzenlemiş, fakat olaylar denetimden çıkarak genel bir "servet düşmanlığı"na dönüşmüştür. İşin gerçeği Yassıada muhakemelerinde anlaşılacaktır, ama o zaman bütün sorumluluk "komünistler"e yüklenmiştir. Menderes, Ekim'de toplanan DP Büyük Kongresi'nde yeniden parti genel başkanlığına seçilmekle

"DEMOKRASİYİ RAYINA OTURTMAK": 27 Mayıs 1960'ta yönetime el koyan Milli Birlik Komitesi, müdahalenin amacının "demokrasiyi rayına oturtmak" olduğunu açıklamıştı. Komitenin Yassıada'da kurdurduğu olağanüstü mahkeme, DP iktidarının ileri gelenleriyle milletvekillerini ve yolsuzluklara adları karışanları yargıladı. Mahkemenin verdiği on iki idam kararından üçü MBK'nın onayından sonra infaz edildi.

birlikte, ertesi ayki Meclis Grubu toplantısında, ancak bütün kabine üyelerini feda ederek başbakanlığını koruyabilmiştir.

1956 yılında, muhalefet partililerin işbirliği yapmaları konusu gündeme gelmiştir. Cumhuriyetçi Millet Partisi'yle yeni kurulan Hürriyet Partisi'nin DP iktidarına karşı CHP'yi desteklemelerinin kısa sürede başarıya ulaşabileceği umuluyordu. Ancak, bu iki parti İnönü'nün yeniden Cumhurbaşkanı olmasını istememekteydiler. 1957'nin hemen ilk günlerinde Başbakan, erken seçim olasılığını yalanlamış olmakla birlikte, genel seçimler Ekim'de yapılacaktır. Muhalefetin ortak cephe hazırlığına karşı Seçim Kanunu'nda değişiklikler yapılarak partiler arası işbirliği olanaksızlaştırılmıştır. Bu durumda, CHP'nin öteki iki partiye kendileri seçime girmeyerek onu desteklemeleri önerisi kabul edilmemiştir. İktidar ve ana muhalefet partilerinin gösterdikleri adaylar bakımından bir karşılaştırma yapılırsa CHP'lilerin büyük çoğunluğunun yerel örgütlerce belirlendiği, DP'lilerin arasındaysa seçim bölgelerinden elenerek gelenlerin yerine merkezden atananlar çoğaldığı gözlemlenebilir. Oğlu zaten HP'ye geçmiş olan Fuat Köprülü'nün seçimlerden bir buçuk ay önce DP'den istifası kamuoyunda yankılar yaratmıştır. Daha sonra HP adına bir konuşma yapan Köprülü, o günkü durumu, *"tek-parti, tek-şef sistemini yeniden canlandırmak isteyen bir adam"a karşı ülke çapında bir mücadele* diye özetlemektedir. Muhalefet oyların % 52'sini topladığı halde, aday listeleri bölündüğü gibi, iktidarınkilerin yarısından çok daha az milletvekili çıkarabilmiştir.

• *DP'nin Otoriterliğe Kalkışması (1957-1960):* Bu dönemde DP'ye karşı muhalefet giderek sertleşmiştir. Fakat dış politikanın hiçbir zaman eleştirilen konular arasına alınmaması dikkate değer. Menderes, Batı yardımı sağlamak amacıyla, sürekli soğuk savaşa oynamakta-

dır. Yine de, Sovyetler'in Türkiye'ye yıllardır yaptıkları barış saldırısına da, ekonomik nedenlerle ilk kez bu dönemin sonlarında olumlu karşılık verilecektir. Kıbrıs sorununda ise, hükümetin yeni tezi "taksim"dir.

1957'de seçilen Meclis çoğunluğunun ilk işi, bir içtüzük değişikliği yaparak muhalefet milletvekillerinin görüşlerinin kamuoyuna yansıtılması olanaklarını kısmak olmuştur. Menderes ise, DP'nin aldığı baskı önlemlerine muhalefetin sebep olduğunu savunmaktadır.

1958 başında, bir darbe hazırlığına girişikleri ileri sürülen dokuz subay tutuklanmıştır. Ancak, doğru olduğu sonradan anlaşılan bu tasarı kanıtlanamadığı için, mahkeme 25 Kasım 1958'de sanıkları salıvermiş, yalnız muhbir subayını iki yıl hapse mahkûm etmiştir.

1958 yazında Irak'ta bir darbe sonucu Kral II. Faysal'la hükümet reisi Nuri es Said'in devrilip öldürülmeleri Türkiye'yi çok etkilemiş, ABD Irak'a silahlı müdahaleden Menderes'i güçlükle alıkoyabilmiştir.

1958 Ağustosu'nda başında Türk parası devalüe edilerek on iki yıldır 2.80 lira olan dolar 9 liraya çıkarılmıştır. Bu, yeni kredi bulmanın koşulu olarak alınan bir istikrar önlemiydi. Ekonomik durumun bozukluğu, kabinede sıklaşan değişikliklere yansımaktadır. DP milletvekilleri arasında, sayıları Meclis Grubu'nun üçte birini bulan "Yaylacılar" türemiştir. Menderes, ilk kez, muhalefeti ihtilâl komploları düzenlemekle suçlamaya başlamıştır. Bunun ardından da, muhalefetin kin ve husumet cephesine karşı, "Vatan Cephesi"nin kurulması gelmiştir. İlk tepki, HP'nin 24 Kasım 1958'de olağanüstü bir kongre toplayıp kendi kendisini dağıtarak CHP'ye katılma kararını alması olmuştur.

1959 Ocak ayının ortalarında toplanan CHP'nin Ondördüncü Kurultayı'nda, 10 maddelik bir İlk Hedefler Beyannamesi kamuoyuna sunulmuştur. Bu talep ve vaadler, 1961 Anayasası'nın gerçekleştirdeceği çoğu bilimsel, kurumsal noktaları kapsamaktadır. Kurultay'da seçilen İnönü-Gülek ikilisini yanı sıra, yeni Parti Meclisi üyeleri arasında HP'den gelenler dikkati çekmektedir.

Şubat ayında, Türkiye ile Yunanistan'ın Zürih'te imzaladıkları Kıbrıs'la ilgili antlaşmanın ardından üçlü görüşmeler için İngiltere'ye giden Menderes'in uçağının Londra yakınlarındaki Gatwick Havalimanı'na düşüp parçalandığı halde, kendisinin kazadan sağ olarak kurtulması, Türkiye'de mucize diye karşılanmış ve bir propaganda aracı yapılmıştır. Kısa süren bir yumuşamadan sonra, ilkbaharda İnönü'nün yurtgezileri çok olaylı geçmektedir. Bu konuda bir soruşturma açılmasını Meclis çoğunluğu kabul etmeyince, CHP'li milletvekilleri oturumları topluca boykot etmeye başlamışlardır. Basın hakkındaki kovuşturmalar da artmıştır.

1960 yılının başına gelindiğinde, İnönü, Menderes'i "Devlet benim" anlayışını benimsemekle suçlamaktadır. Menderes'i Güney Kore diktatörü Syngman Rhee'ye benzetmek kısa süredc bir tür moda olacak, hele Rhee'nin bir askerî darbeyle devrilmesinden sonra daha da tutulacaktır. 18 Nisan'da muhalefeti yıldırmak için TBMM'de 15 kişilik bir Tahkikat Komisyonu kurulmuştur. Bu kurula tanınan yetkilerin anayasaya aykırı olduğu hukukçularca belirtilmesine karşın, tasarı Meclis'ten geçince, aydın kesim çok sert tepki vermiştir. 28-29 Nisan günleri, İstanbul ve Ankara'da yapılan öğrenci gösterileri üzerine, her iki ilde de Sıkıyönetim ilan edilmiştir.

Mayıs başında arka arkaya beş gazete kapatılmıştır. Menderes olayları kışkırtıcıların eseri diye görmekte, halk çoğunluğunun kendisini desteklediğine inanmaktadır. Ama, askerler yavaş yavaş ağırlıklarını koymaya başlamışlar ve uyarıları yerine getirilmeyince de yönetimi kendi ellerine almışlardır.

Adnan Menderes, Türkiye'nin ekonomik kalkınmasına öncelik veren hamleci bir önderdi. Toplumsal gelişme, onun gözünde, ekonomik kalkınmaya bağımlı ikincil bir konuydu. Gerek ekonomik, gerek siyasal liberalliği üstündeyse fazlaca durulmaya gelmez. Çünkü Menderes bunlarda pek yüzeysel kalıyor, kolayca tutarsızlıklara düşüyordu. Herhangi bir ideolojik bütünselliği olmayan eklektik ve pragmatik bir politikacıydı. İzlediği ekonomik model, olanca başarısına karşın, plansızdı, yeterli yardım alınamadığı dönemlerde önemli dış ticaret açıkları vererek tüketim alışkanlıklarını bozuyordu, enflasyonistti. Gelir dağılımı bakımından, onun döneminde yaratılan durumun eskisinden kötü olduğu söylenemez; ama yerleşik prestij sırasını hayli değiştirmişti. Yapılan enflasyon ise, 1970'lerdeki ölçülerle masum sayılırdı (% 15-20), fakat o zamana değin görülmedik bir şey olduğundan, toplumsal sonuçları birçoklarına katlanılmaz gelmişti.

27 Mayıs'tan 12 Mart'a (1960-1971):

• *Millî Birlik Komitesi'nin Egemenliği (1960-1961):* 27 Mayıs 1960 Cuma günü Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Cemal Gürsel'in başkanlığında, çeşitli rütbelerdeki 36 subaydan oluşan bir Millî Birlik Komitesi yönetime el koymuş, ertesi gün de asker-aydın karması partilerüstü bir hükümet kurulmuştur. Gürsel, hem devlet başkanı, hem başbakan, hem de başkomutan olmuştur. Aynı gün, CHP eğilimli bir hukukçular kurulu, darbenin meşruluğunu onaylayan bir rapor düzenlemiştir. MBK, mücadelesinin amacını, yolundan çıkmış olan demokrasiyi yeniden rayına oturtmak diye açıklamaktaydı. Dış siyasette ise herhangi bir değişiklik yapılmayacağı belirtilmişti.

MBK cuntası, devirdiği iktidar partisinin önderlerinden başlayarak bütün milletvekillerini, DP'ye yatkınlıklarıyla tanınan yüksek rütbeli bazı subayları ve adları yolsuzluklara karışmış birtakım sivil idarecileri tutuklayarak, Yassıada'da toplanan bir Yüksek Adalet Divanı'nda yargılatmaya başlamıştır. (Em.Gen. Ali Fuat Cebesoy'un DP listesinden seçilmesine karşın, "bağımsız" olduğu gerekçesiyle tutuklanmaması, ilginç bir istisnadır. Herhalde, Cebesoy'un Kurtuluş Savaşı'ndaki hizmetleri hatırlanmıştı!)

MBK içinde, daha ilk günden itibaren, iktidarı bir an önce sivillere bırakmak isteyenlerle, bunun CHP'ye haksız bir çıkar sağlayacağını düşünerek, ancak, siyasal çekişmeler içinde gerçekleştirilemeyen köktenci birtakım düzeltimler yapıldıktan sonra normale dönme taraftarı olanlar arasında anlaşmazlık çıkmıştır. İlk aylarda, ikinci eğilimin ağır bastığı bellidir. Giderek bozulmuş olan hiyerarşi piramidini düzeltme amacıyla 3 Ağustos'ta yapılan ordu tasfiyesi, birçok alanda niyet edilen benzeri hareketlerin öncüsüydü. Bu tasfiyeyle, çeşitli rütbelerdeki 4.000 subay emekliye ayrılmıştır (Emekli İnkılâp Subayları = Eminsu'lar). İkinci temizlik, 27 Ekim'de üniversitede yapılmış ve 147 öğretim üyesi ve yardımcısı, "tembel, yeteneksiz ve reform düşmanı" denerek işlerinden çıkarılmışlardır. Üçüncü bir operasyonun basında yapılacağı söylentileri dolaşırken, 13 Kasım'da MBK'nin 14 üyesi (geçici anayasa hükümleri görmezlikten gelinerek) tasfiye edilip yurt dışına gönderilmiş ve bu tür eylemler sona erdirilmiştir.

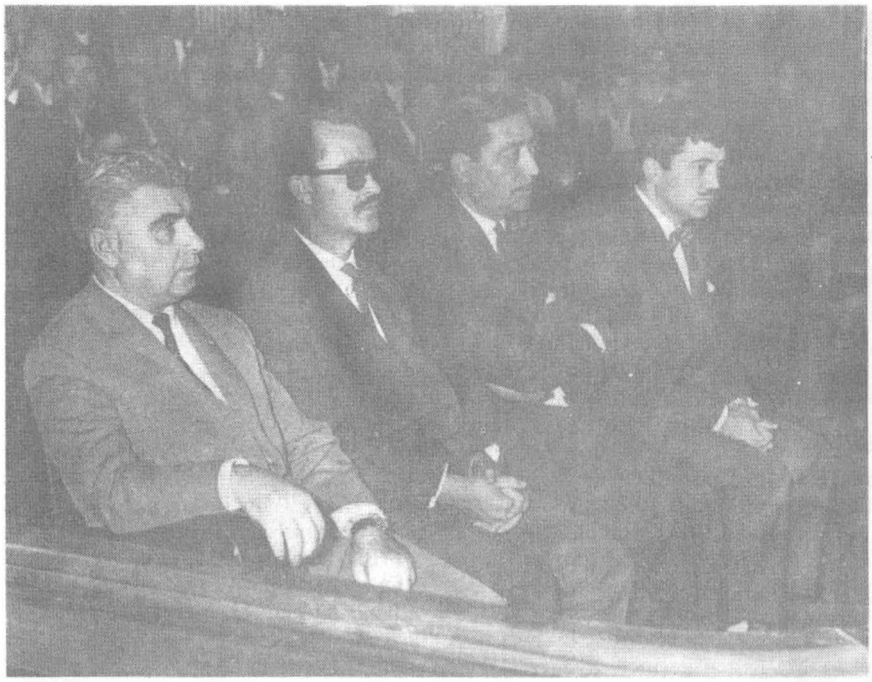

AYDEMİR'İN DARBE GİRİŞİMLERİ: 22 Şubat 1962 günü Harp Okulu Komutanı Talât Aydemir'in önderliğinde başlayan darbe girişimi kısa sürede bastırıldı. Aydemir (soldan birinci) aynı yıl 20/21 Mayıs gecesi -yine başarısızlıkla sonuçlanan- ikinci darbe girişiminde bulundu. Bu kere hareketin önderleri yargılanarak ölüm cezasına çarptırıldılar; darbe girişimine katılan Harbokulu öğrencileri okuldan uzaklaştırıldılar.

14'ler olayı henüz tamamıyla aydınlığa kavuşmuş değildir. Siyasete dönmekte acele etmek istemeyenlerin MBK içinde çoğunluğu oluşturduğu ve bazı ordu kademeleriyle çıkarları tehdit altındaki iş çevrelerinden gelen birtakım baskılar sonucu, bu grubun büyücek bir bölümünün (böyle bir tasfiyeyi kim yapsa kurtulmak isteyeceği birkaç üye eklenerek) iktidardan uzaklaştırıldığı, Komite içinde kalan aynı eğilimdeki üyelerinse güçsüz bırakıldığı sezinlenebilmektedir.

14'lerin tasfiyesinden önce, MBK'ce Devlet Planlama Teşkilâtı'nın kurulması ve Toprak Reformu yapılması için alınan önlemler sürdürülmüş, ama bizzat Türkeş'in örgütlemeye çalıştığı ülkücü Türk Kültür Derneği oluşturulmamıştır. Yeni yılın ilk günlerinde, ordunun yerleşik ekonomik düzenle bütünleşmesi açısından büyük önem taşıyan Ordu Yardımlaşma Kurumu (OYAK) yasası çıkarıldıktan sonra, 6 Ocak'ta (oldukça korporatif nitelikteki) bir Temsilciler Meclisi ile MBK'den oluşan Kurucu Meclis çalışmaya başlamıştır. Bir ay sonra da, siyasal partilerin faaliyete geçmelerine izin verilmiştir. Şubat ayında, eski CHP'nin ve CKMP'nin yanı sıra, Adalet, Yeni Türkiye ve Türkiye İşçi Partisi gibi yeni birtakım partiler kurulmuştur.

MBK egemenliğinin gerçek sonu, Komite'nin 1961 Haziranı başında Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral İrfan Tansel'i bir büyükelçiliğe tayin ederek görevinden uzaklaştırmak istemesinin, işbaşındaki komutanların ağır basması sonucu gerçekleştirilememesi olmuştur. Hukuken ise, MBK 15 Ekim 1961 genel seçimlerinin ertesine kadar devam etmiştir. Bu arada, Kurucu Meclis'in hazırladığı Anayasa Tasarısı, 9 Temmuz'da halkoyuna sunulmuştur. Oy vermeye hakkı olanların % 83'ünün katıldığı bu referandumda, tasarı % 39.6 Hayır'a karşılık, % 60.4 Evet'le benimsenmiştir.

Ağustos sonlarında toplanan CHP Onbeşinci Büyük Kongresi'nde, İsmail Rüştü Aksal'ın açık farkla Kasım Gülek'i yenerek Genel Sekreterliğe seçilmiş olması, kayda değer. 5 Eylül'de (TİP hariç) belli başlı partilerin önderleri Çankaya'da bir Yuvarlak Masa toplantısına çağrılarak, kendilerinden siyasete dönüş sürecinde belli sınırlamalara uyma sözü alınmıştır. On gün sonra, Yassıada Mahkemeleri'nin kararları açıklanmış, 15 kişi idama, 32 kişi müebbet hapse, birçokları da 4 ilâ 15 yıl arası hapis cezalarına mahkûm edilmişlerdir. MBK, 12 idam cezasını onaylamamış, Başbakan Menderes, Maliye Bakanı Polatkan ve Dışişleri Bakanı Zorlu hakkındaki hükümlerse onaylanarak yerine getirilmiştir. 15 Ekim'de yapılan seçimlerde, asılalı daha bir ay olmayan Menderes'in galip geldiğini düşündürecek sonuçlar doğmuştur. Doğrudan doğruya DP'nin kalıtçısı oldukları izlenimini vermeye çalışan iki parti, AP ve YTP, oy toplamının yarıya yakınını almışlardır. CHP'ninse gerek milletvekili, gerek senatör seçimlerinde topladıkları oylar, üçte birin biraz üstünde olmuştur.

• *İnönü'nün Koalisyon Hükûmetleri (1961-1965):* 25 Ekim 1961'de TBMM açılınca, Cemal Gürsel cumhurbaşkanlığına, Suat Hayri Ürgüplü senato başkanlığına, Fuat Sirmen de meclis başkanlığına seçilmişlerdir. Bir aya yakın süren zorlamalardan sonra, TC'nin ilk karma hükümeti, İnönü'nün başbakanlığında CHP-AP ortaklığıyla kurulmuştur.

1961 Anayasası, Türkiye'de o vakte kadar görülmedik ölçüde özgürlükçü bir siyasal ortama yol açmıştır. Bu arada sol fikirler de, bir yandan hızlı ekonomik kalkınma ve bir yandan sosyal adalet temalarıyla kamuoyunu etkilemeye başlamıştır. Fakat siyasete dönülmesinden ve iktidarın sivillere devredilmesinden hoşnutsuzluk duyan bir grup subay, 22 Şubat 1962 günü Harb Okulu Komutanı Albay Talât Aydemir'in önderliğinde bir darbe yapmaya kalkışmıştır. Ordunun büyük çoğunluğu hükümete sadık kalınca, bu girişimin başarısızlığa uğraması, Başbakan İnönü'nün siyasal konumunu kısa vadede güçlendirmiştir. Fakat İnönü ayaklanmacılara af sözü vermişti. AP ise, siyasal bir yatırım olarak eski DP'lilerin affını sağlamaya çalışıyordu. Örtük asker baskısıyla, ilk affın çıkarılıp ikincisinin ertelenmesi, AP kanadının Haziran başında koalisyonu çökertmesine yol açmıştır. İki haftalık bir bunalımdan sonra, İnönü ikinci koalisyon hükümetini, CHP, YTP, (Osman Bölükbaşı'nın 29 milletvekiliyle birlikte terkettiği) CKMP ve AP'den ayrılan bağımsızlardan oluşturmuştur. Bundan önce, 22 Nisan 1962'de, yeni Anayasa'nın öngördüğü Anayasa Mahkemesi kurulmuştur.

Uzunca bir süredir hazırlanmakta olan Birinci Beş Yıllık Plan kesin biçimini alırken, Eylül sonlarında, bir grup teknokrat uzman siyasetçilerin plan fikrini yıprattıklarını ileri sürerek topluca istifa etmişlerdir. Yapılan değişikliklerle, iki ay sonra bu plan TBMM'den geçerek yürürlüğe konulmuştur. Bu arada, bir kısmî af yasasıyla eski DP'lilerin cezaları azaltılmıştır. Hoşnutsuz askerî cuntaların etkileri hissedilmeye devam etmektedir. 1962 sonuna gelindiğinde, Ankara'da 40 aydın tarafından bir Sosyalist Kültür Derneği'nin kurulduğu, ama bir yandan da sosyalist düşüncenin kovuşturulduğu gözlemlenebilir.

1963 Martı'nda eski cumhurbaşkanı Celâl Bayar, AP'nin af kampanyası sonucu, Kayseri Cezaevi'nden şartlı olarak salıverilmiştir. Bunu dengeleyen bir hareket ise, ertesi ay başında "27 Mayıs"ın Hürriyet ve Anayasa Bayramı diye kabul edilmesi olmuştur. Talât Aydemir, 20-21 Mayıs gecesi ikinci kere İnönü Hükümeti'ni devirme girişiminde bulunmuş ve yine başarısızlığa uğramıştır. Hareketin elebaşları bu kere ölüm cezasına çarptırılmış, kalkışmaya katılan Harbiye öğrencileriyse toptan okuldan çıkarılmışlardır.

1963 Kasımı'nda yapılan seçimler, AP için büyük *zafer* olmuş, CHP oyları pek değişmezken, YTP ve CKMP'nin gerilemesiyle AP oyları % 46'ya yaklaşmıştır. Bu durum, ikinci koalisyonun sonunu getirmiş ve 25 Aralık'ta İnönü CHP ve bağımsız milletvekilleriyle üçüncü karma hükümetini kurmuştur. Aynı gün, Türk jet uçakları Kıbrıs göklerinde bir gövde gösterisi yaparak Makarios yönetimini hizaya getirmeye çalışmıştır.

1964 Ocak ayı sonunda, Türkiye'ye Yardım Konsorsiyumu'nun, bu yıl için istenen 250 milyon dolar yerine yalnızca 100 milyon dolar vermeyi kararlaştırması, iktidar için büyük hayal kırıklığı yaratmıştır. Muhalefetteki AP ise, çekilen ekonomik sıkıntıların CHP devletçiliğinden ileri geldiğini öne sürmektedir.

Haziran'da yapılan kısmî Senato seçimlerinde, katılma düşüklüğüne karşın, AP yine öndedir. Bu seçimlerden hemen önce, Ragıp Gümüşpala'nın ölümü üzerine partide bir genel başkanlık sorunu ortaya çıkmış ve daha sonra (29 Kasım'daki AP Kongresi'nde) Süleyman Demirel bu makama seçilmiştir.

"KANLI PAZAR": 16 Şubat 1969'da Amerika'nın 6. Filo'sunun Türkiye'ye gelişini protesto amacıyla İstanbul'da Taksim alanında gösteri yapan solculara sağcıların saldırması sonucu 2 kişi öldü, 200 kişi yaralandı.

1965 yılının başlarında, bir yandan TİP gelişirken, bir yandan da özellikle AP aşırı sol akımların toplum üstündeki baskılarından yakınmaktadır. Şubat ortalarına doğru bütçenin Meclis'te reddedilmesi üzerine, üçüncü İnönü hükümeti istifa etmiş ve Senato'ya AP listesinden seçilmiş olan Suat Hayri Ürgüplü başbakanlığa getirilmiştir. AP, YTP, CKMP ve MP'li bakanlardan oluşan Ürgüplü koalisyonunda, Demirel de başbakan yardımcısı olarak yer almıştır. Bu, memleketi genel seçimlere kadar yönetecek bir bekçi hükümetiydi. 10 Ekim 1965'te yapılan seçimlerde, AP oyların % 53'ünc yakını toplayarak tek başına iktidar olma şansını kazanmış, CHP'nin oyları ise % 29'un altına düşmüştür. Millî Bakiyeli Nisbî Temsil sistemi sayesinde, TİP de % 3'e yaklaşan oylarıyla 15 milletvekili çıkararak, muhalefet saflarında sosyalist bir parti meclis grubunun da oluşmasını sağlamıştır.

• *AP İktidarının İlk Devresi (1965-1969):* 1965 Güz seçimlerinden sonra, meclis başkanlığına Ferruh Bozbeyli seçilmiş, dış yardıma bel bağlayarak özel sektörü ve yabancı sermayeyi teşvik edeceğini açıklayan Süleyman Demirel de yeni kabineyi kurmakla görevlendirilmiştir. Demirel'in parti içindeki Saadettin Bilgiç grubunun muhalefetine karşın ve onları dışarıda bırakarak kurduğu hükümet 252 oyla güven almıştır. 1966 Şubat başında Cumhurbaşkanı Gürsel, ABD'ye tedaviye gönderilmiş ve Senato Başkanı İbrahim Şevki Atasagun kendisine vekâlet etmeye başlamıştır. Kıbrıs sorunu dolayısıyla dış politika tartışılırken, Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahalesini önlemek için Johnson'un vaktiyle İnönü'ye yazdığı mektup basında açıklandıktan sonra, NATO'nun Türkiye'yi koruyup korumayacağı düşünülmeye başlamış ve sol çevrelerde Tarafsız Üçüncü Dünya'ya katılma istekleri ortaya atılmıştır. Başbakansa, emperyalizm yardakçısı olma suçlamaları karşısında, Türkiye'de "üs" olmayıp, yalnızca "tesis"ler bulunduğunu ileri sürmektedir.

Mart ortasında, önceden hazırlanan bir düzenle, Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay askerlikten ayrılmış, kontenjan senatörü yapılmış, yerine de Orgeneral Cemal Tural getirilmiştir. Ay sonunda Gürsel'in sağlığının görevine devam etmesine elverişsiz olduğu bir raporla saptandıktan sonra, Sunay, Türkiye'nin beşinci cumhurbaşkanı seçilmiştir. (Bütün bu düzenlemeye, yalnızca yeniden kurulan MP Genel Başkanı Osman Bölükbaşı karşı çıkmıştı.)

CHP ileri gelenlerinden Turhan Feyzioğlu, AP iktidarında bütün kamu işlerinin durakladığını ileri sürerken, sağcılık-solculuk çatışmaları gelişmeye başlamıştır. Haziran başlarındaki kısmî senato seçimlerinde AP, CHP'nin iki katına yakın oy almış, TİP'in oyları da % 4'e yaklaşmıştır. Ağustos başında çıkarılan eski DP'liler hakkındaki af yasası, 27 Mayıs'ın son yenilgisi olmuştur.

1966 güzünde, Demirel partisinin Anayasayı değiştirecek çoğunluğa sahip olmadığından yakınmakta, bu anayasayla ülkeyi yönetmenin çok zor olduğunu ileri sürmektedir. Ekim'de toplanan CHP Onsekizinci Kurultayı, "Ortanın Solu" politikasını savunan Bülent Ecevit'i Genel Sekreterliğe seçmiştir. Kasım'daki TİP Büyük Kongresi'nin yeniden Genel Başkanlığa getirdiği M.A.Aybar ise, Türkiye'nin en önemli sorununun "Tam Bağımsızlık" olduğunu vurgulamaktadır. Yıl sonunda, SSCB Başbakanı Aleski Kosigin görüşmelerde bulunmak için Türkiye'ye gelmiştir. AP iktidarının olanca sağ eğilimine karşın (ya da bu eğilimi sayesinde) Sovyetler'le ilişkilerde CHP'ye oranla daha rahat davrandığı gözlemlenebilir.

CHP içinde (İnönü'den sonra gelmek üzere) Ecevit'in egemen oluşu, Turhan Feyzioğlu ve arkadaşlarının bir muhalefet oluşturmalarına yol açmış, fakat İnönü'nün Ecevit'i desteklemesiyle, bu grup savaşımında yenik düşerek partiden kopmuştur (Nisan'daki CHP IV. Olağanüstü Kurultayı'ndan sonra, Güven Partisi' nin kuruluşu: 12 Mayıs 1967).

Genelkurmay Başkanı Tural'ın Silahlı Kuvvetlere, aşırı solla mücadeleye girişmeleri için verdiği emir, kamuoyunda bir süre tartışılmış, ama hükümetçe onaylanmış, Meclis de kendisi hakkında gensoru açılmasını reddetmiştir. 12 Şubat 1967'de (TİP'in altıncı kuruluş yıldönümünde) Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) kurulmuştur. Bu örgüt, Türk-İş'in işçi sınıfını yeterince ve gereğince korumadığını ileri sürmekteydi. TİP Başkanı Aybar da, tam bu günlerde, Demirel hükümetini faşizme ortam hazırlamakla suçlamıştır.

Sıkıntılı ekonomik durum hakkında, DPT danışmanı Prof. Tinbergen'in genel teşhisi, özel sektörün ne kendisinin yatırım yaptığı, ne de yeterli vergi ödeyerek devletçe yatırım yapılmasına olanak sağladığı yolundadır. Öte yandan, salt siyasal düzeyde, ilcri kesim, hükümetin hazırladığı "Temel Hak ve Hürriyetleri Koruma" yasa tasarısına karşı çıkmaktadır.

Cumhuriyet

Ordu, şartları uygulanmazsa yönetime el koymaya kararlı olduğunu bildirdi

Komutanların ültimatomu üzerine Demirel istifa etti

Demirel: "Muhtıra ile Anayasa ve hukuk devleti anlayışını bağdaştırmak mümkün değildir."

MUHTIRANIN TAM METNI

Devrimci Ordunun Sesi

Yeni Başbakan partiler dışından olacak

1967 Nisanı'nda Demirel, kabinesinde büyük değişiklikler yaparak Bilgiççilcri de yanına alıp kendi konumunu pekiştirmiştir. O ay, Yunanistan'da bir Albaylar Cuntası, Yorgi Papandreu'nun yaklaşan "Ortanın Solu" iktidarını önlemek için bir darbeyle başa geçmiştir. (Yunan cuntası, yedi yıl sonra, 1974 yazında Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahalesiyle çökecektir.)

27 Mayıs konuşmasında, Cumhurbaşkanı Sunay 1961 Anayasası'nın sosyalizme kapalı olduğunu ileri sürünce, sert tepkilerle karşılanmış, Demirel ise Sunay'ın görüşünü kuvvetle desteklemiştir. Oysa, Anayasa Mahkemesi, o yaz, TCK' nin 141 ve 142'nci maddelerinin anayasaya aykırı olmadığını bildirirken, anayasanın "sınırlı" bir sosyalizme açık olduğunu ilan etmiştir. Yazılarıyla bu maddeleri çiğnediği iddia edilen TİP milletvekili Çetin Altan'ın yasama dokunulmazlığının kaldırılması kararını da, Anayasa Mahkemesi bozmuştur.

Temmuz'da İkinci Beş Yıllık Plan TBMM'de geniş bir muhalefete rağmen kabul edilirken, CHP adına Nihat Erim, gelir adeletsizliklerini arttıracağı gerekçesiyle bu belgeyi eleştirmiştir. Bunu 1967

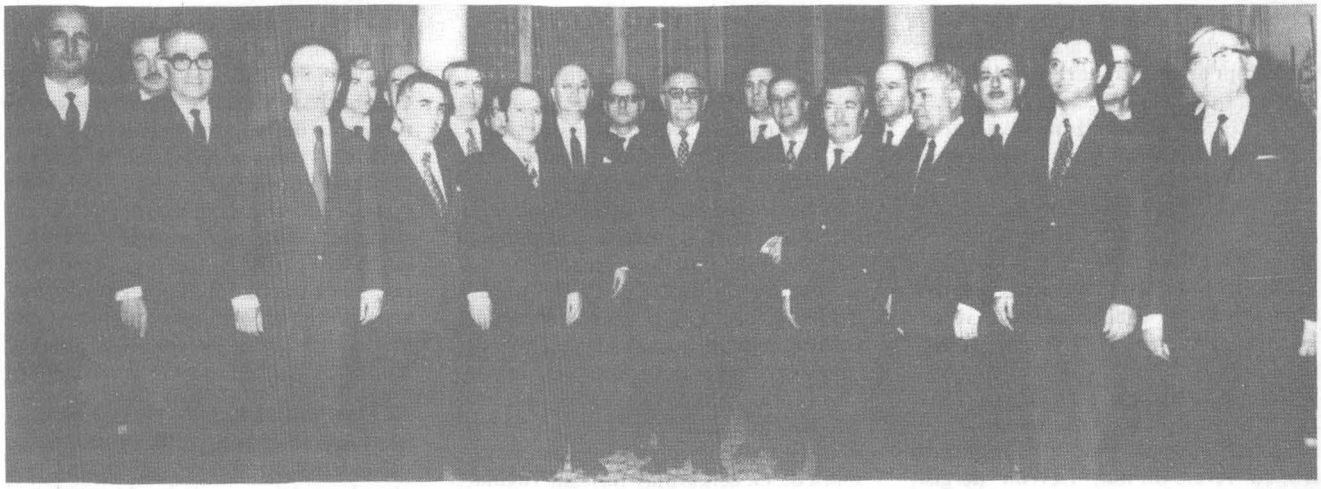

12 MART VE ÖTESİ: 12 Mart'ta dört kuvvet komutanının verdikleri muhtıra üzerine istifa eden Demirel hükümeti yerine, CHP'den istifa ederek "bağımsız"laşan Nihat Erim'in başkanlığında bir "reform hükümeti" kuruldu. Partilerüstü hükümet, İsrail Başkonsolosunun öldürülmesinden sonra sıkıyönetim ilan ederken hukuku hiçe sayarak geriye yürümeli (makable şâmil) yasalar çıkarma tehditlerinde de bulundu.

Eylülü'nde, Demirel'in Romanya ve Sovyetler Birliği'ne yaptığı resmî geziler izlemiştir.

Ekim başında İstanbul'u ziyaret eden Amerikan 6. (Akdeniz) Filosu aleyhine büyük gösteriler yapılmıştır. 23 Kasım'da da, Kıbrıs'la ilgili olarak Türk-Yunan anlaşmazlığına arabuluculuk etmek üzere Ankara'ya gönderilen ABD Başkanı'nın özel temsilcisi C.Vance'nin uçağı gösteriler yüzünden Esenboğa yerine Mürted askeri alanına inmek zorunda kalmıştır. Kıbrıs sorunu 1967 yılının sonlarında, Türk siyasetinde yine önemli bir rol oynuyor, dolaylı olarak da ABD'nin Türkiye'deki itibarının yıpranması sonucunu doğuruyordu.

1968 Ocak ayının sonunda Ankara televizyonunun yayına başlaması, o zamana kadar kamusal iletişim aracı olarak radyonun tek başına taşıdığı önemi birdenbire artırmış ve TRT'yi dilediği gibi denetlemek, bütün siyasal akımların başlıca amaçlarından biri olmuştur. Mart başında, Meclis, seçim yasasını değiştirerek millî bakiye sistemini kaldırmıştır (Senatoca kabulü: 20 Mart). AP bununla yetinmeyerek, anayasayı da değiştirecek çoğunluğa erişmek istediğini yineliyordu. Mart ayı içinde, İstanbul'da yapılan "Uyanış" mitinginde sağcılar TİP'ten CHP'ye kadar bütün sola karşı tehditler savurmuşlardır; Bursa'da toplanan Türkiye Milliyetçi Kuruluşları İştişarî Kongresi'nde iyiden iyiye gerici bir hava egemen olmuştur; Ankara'daki "Millî Şahlanma Mitingi" de yine aynı türdendir.

1968 ilkbaharı, Türkiye'de öğrencilerin yoğun bir biçimde siyasetle ilgilenmeye ve "eylemler koyma"ya başladıkları bir tarihtir. Bir bakıma, Fransa'daki öğrenci olaylarının bize yansıması diye görünen bu olayları, aslında toplumsal yapı uzun zamandır hazırlamaktaydı. İlk günlerde üniversite içi sorunlara yönelen, daha sonralarıysa anti-emperyalist (özellikle ABD aleyhtarı) bir nitelik taşıyan sol gençlik eylemlerini TİP denetleyemediği halde, gerek iktidar gerek ana muhalefet partileri durmadan TİP'i suçluyorlardı.

Haziran'daki kısmi senato, milletvekili ara ve yerel yönetim seçimlerinde, CHP'nin oy oranı küçük bir artış göstermiş, fakat AP önde gitmeye devam etmiştir. 1969 Ağustosu'nda, yıllardır bu görevlerde bulunan kuvvet komutanları kendi istekleriyle emekli olmuşlar ve yerlerine yenileri atanmıştır. Eski Deniz Kuvvetleri Komutanı Uran ile Hava Kuvvetleri Komutanı Tansel'in büyükelçi yapılması, MP Genel Başkanı O.Bölükbaşı tarafından şiddetle eleştirilmiştir.

Sovyetler Birliği'nin önderliğindeki Varşova Paktı kuvvetlerinin Çekoslovakya'yı işgali, bütün Türk siyasal partilerinde tepkiler doğurmuş, bu arada TİP Genel Başkanı M.A.Aybar işgali çok sert bir dille kınamıştır. Bu olay, ileride solun yeni bölünmelerine yol açacaktır. CHP Ondokuzuncu Kurultayı'ndan sonra genel sekreterlik görevine yeniden seçilen Ecevit, partisinin her zaman değişmeye hazır olduğunu söylemiş ve Ortanın Solu öğretisinin katılıp kalmayacağını açıklamıştır.

1968 Kasım ayı başında, TİP'ten kopan birtakım genç aydınlar, Mihri Belli'nin yönetiminde *Ayınlık* dergisini çıkarmaya başlamışlardır. Daha sonra, hızla Maoculuğa kayan bu gençleri, Mihri Belli de denetimi altında tutamayacaktır. AP Dördüncü Büyük Kongresi'nde Demirel yeniden genel başkanlığa getirilmekle birlikte, eski DP'lilere siyasal haklarının geri verilmesini sağlama kararı, onun önderliğine karşı dolaylı bir eleştiri niteliğinde olmuştur.

1969 başlarında, ABD Büyükelçisi R.Kommer'in otomobili ODTÜ öğrencileri tarafından yakılmıştır. 16 Şubat'ta, Taksim'de meydana gelen "Kanlı Pazar" olayında ise, 6. Filo'ya karşı gösteri yapan solculara sağcılar saldırmışlardır. Aynı günlerde, hükümet Anayasa Nizamını Koruma Kanunu diye bir tasarı hazırlamaktaydı. Mart ayında, Genelkurmay Başkanlığı'nda süresi dolan Tural'ın yerine Kara Kuvvetleri Komutanı Memduh Tağmaç getirilmiştir.

Yaklaşan genel seçimlerle ilgili bir taktik olarak, CHP önderi İnönü, eski DP'lilere siyasal haklarının geri verilmesini desteklemeye başlamıştır. Bu mancv

ra, Bayar'ın Demirel'e karşı çıkmasıyla başarıya ulaşmıştır. Bu arada, 35 komando kampı açtığı ileri sürülen MHP, küçük esnafı kendisine çekmeye çalışmaktaydı. GP ise, komünizmle savaşma gereğini vurgulayarak büyük sermayeden destek arıyordu.

12 Ekim 1969 seçimlerinde, katılma oranı % 65'in altında olmuş, verilen oyların % 46.5'ten fazlasını AP, % 27.5'e yakını ise CHP toplamıştır. Yani AP olaylarında bir azalma olmuş, GP'nin kopmasına karşın CHP pek gerilememiştir.

• *Öğrenci Olaylarının Tırmanışı (1969-1971):* Seçimlerin hemen ertesinde yayımlanmaya başlayan, (eski *Yön* başyazarı) Doğan Avcıoğlu'nun *Devrim* dergisi, köktenci bir yaklaşımla ilerici bir ordu müdahalesinin düşünsel hazırlığını yapmaya girmiştir. Önceki dönemde, öğrenci hareketleri yoğunlaşmakla birlikte, katili bulunamayan cinayet kurbanı öğrenciler toplamı 7-8'i geçmemişti. Bundan sonra bir buçuk - iki yıldaysa, şiddet eylemleri büyük bir hızla çoğalacaktır.

Ekonomik bakımdan, bu dönemde, yurt dışında çalışan işçilerin gönderdikleri döviz miktarı önemli boyutlara ulaşmış, daha sonraki yıllarda patlak verecek olan petrol bunalımının öncesinde Türkiye'yi görece rahat ettirmiştir.

1970 Şubatı'nda AP içinde büyüyen iç muhalefetin Meclis'e yansıması sonucu, bütçe reddedilmiş ve kabine istifa etmiştir. Fakat yeniden hükümeti kuran Demirel, kendisine karşı çıkan AP'lileri çeşitli yollarla yatıştırmayı başararak güvenoyu almıştır. Ertesi ay CHP'de de iç çekişmeler başgöstermiş, Nihat Erim ve Sadi Koçaş, Ecevit ekibi karşısında yenik düşmüşlerdir.

1970 ilkbaharında, Anayasa Mahkemesi hükümetin bir süre önce aldığı, ilerici öğrenci derneklerini kapatma kararını bozmuştur. Meclis'te ise, sol gençlik hareketlerine karşı sert önlemler isteyen iktidar partisiyle, Demirel ailesinin yolsuzluklarının soruşturulmasını isteyen muhalefet partisi birbiriyle yarışmaktadır. TİP'in içinde de "Sosyalist Devrim"cilerle "Proleter Devrim"ciler çatışmaya başlamıştır. Bazı sol gruplar, Türkiye'deki Amerikan kuruluşlarına karşı şiddet eylemlerine geçmişlerdi. Fakat başlıca örgüt sorumluları, bunların baskı yasalarını çıkartmayı amaçlayan hükümetin kışkırtmaları olduğunu ileri sürüyorlardı.

Yaz başında "Yahya Han formüllü" bir askerî darbe söylentileri ortada dolaşmakta, başbakansa ordunun rejime sadık kalacağını söylemektedir. Sendikalar için hazırlanan yasa tasarısına karşı, 15-16 Haziran'da işçiler İstanbul-İzmit arasında büyük bir protesto yürüyüşü yapmışlar ve derhal bölgede sıkıyönetim ilan edilmiştir. Bu olayın sorumluluğu TİP'le DİSK'e yüklenmiştir.

Temmuz'da toplanan CHP Yirminci Kurultayı'nda, Ecevit, Kemal Satır'ın önderliğindeki tutucu kanadı yenilgiye uğratmıştır. Genel Sekreter, "su kullananın, toprak işleyenin" sloganıyla Ortanın Solu'nu keskinleştirmekteydi. O yaz, önce Hava Kuvvetleri Komutanı Batur, sonra da Genelkurmay Başkanı Tağmaç, başbakana açık uyarılarda bulunmuşlardı. Ağustos'ta yapılan % 66'lık devalüasyon bir yandan dış kredi sağlanmasını kolaylaştırırken, bir yandan da fiyat artışlarını kaçınılmaz hale getirecekti. Demirel, endüstrinin dışalıma bağımlılıktan kurtarılmasının baş hedef olduğunu açıklamıştır. Aynı ay, Faruk Gürler Kara Kuvvetleri Komutanlığı'na yükselmiştir.

Ekim'de yapılan Dev-Genç Kurultayı öncesinde, polis çeşitli sol öğrenci örgütlerini basarak önderlerini tutuklamıştır. Ay sonunda toplanan TİP Büyük Kongresi'ndeyse parti-içi bölünmeler su yüzüne çıkmış ve Behice Boran genel başkanlığa seçilmiştir. Ondan önceki AP Büyük Kongresi'nde de, Demokratik Parti'ye gidecekler zaten ayrılmış olduğundan, Demirel kendisine rakip aday olarak çıkan iki profesörün birinden elli, ötekinden yüz kat fazla oy alarak yeniden genel başkanlığa seçilmiştir.

Kasım'da Tekin Araburun (60. turda) Senato, Sabit Osman Avcı da Meclis başkanlıklarına getirilmişlerdir. Ankara'da ABD kuruluşlarına saldırılar sürmektedir. Yılın son günlerinde, komutanlar açıktan açığa siyasete karışmaya girişmişlerdir. Tağmaç, yeni yıl mesajında bir müdahele olacağını ima etmiştir. Cumhurbaşkanı Sunay ise, Demirel'i destekler gibi görünmektedir. 1970 sonlarında Demokratik Parti'nin kurulması, 1971 başlarında da GP'nin bazı YTP ve MP üyelerini alarak genişlemesi, fazlaca önem taşımayan hareketler olarak kalmışlardır.

Üniversitelerde şiddet olaylarının önü alınamayarak ODTÜ süresiz kapatılmış, bunu başka üniversite fakültelerinin kapatılması izlemiştir. Mart ayına girildiğinde şehir gerillası eylemleri, büyük şehirleri sarmıştır. 12 Mart'ta Genelkurmay Başkanı ile Kuvvet Komutanları'nın Cumhurbaşkanı'na ve Meclis Başkanlarına ortak bir muhtıra vererek, hükümeti devirmelerinden ve çok-partili siyasal yaşamı tatil etmelerinden birkaç gün önce, yönetime el koymaya hazırlanan bir sol cuntanın gizlice tasfiye edildiği artık bilinmektedir. İşin en garip yanı, bu cuntaya giren birçok subay emekliye ayrılırken, cuntanın başı olarak tanınan Gürler Paşa'nın son anda bir dönüş yaparak, muhtıracılar arasında yer almasıdır.

12 Mart'tan 12 Eylül'e (1971-1980): 12 Mart öncesinin asayişsizlik bunalımından çeşitli istifa önerilerini, güvensizlik oyu almadan çekilmeyeceğini açıklayarak geri çeviren Başbakan Demirel, muhtıra karşısında, bu müdahalenin Anayasa ve hukuk devleti anlayışıyla bağdaşamayacağını söyleyerek görevinden ayrılmak zorunda kalmıştır. Ana muhalefet partisinin önderi İnönü ise, düzeni sağlayacak geçici bir hükümetin ülkeyi seçimlere götürmesi gerektiği kanısındadır. Ama, siyaset-karşıtı birçok çevreler, böyle bir ara dönemde "partilerüstü" bir hükümet eliyle toplumsal düzeltimler yapılabileceğine bel bağlamışlardır. 27 Mayıs'ın yanlış bir imgesiyle olmalı, TİP'ten başka, (DİSK'ten Dev-Genç'e) hemen hemen bütün sol örgütler de, 12 Mart'ın ilk günlerinde bu boş umudu paylaşmaktadırlar.

• *"Partilerüstü" Hükümetler (1971-1973):* 27 Mayıs deneyinden ders almış olan ordu, bu kere, parlamentoyu dağıtmadan ve siyasal partileri kapatmadan istediğini yaptırmak yolunu seçmişti. 19 Mart'ta, önceden kararlaştırıldığı anlaşılan bir düzene uygun olarak, Nihat Erim CHP'den istifa ederek bağımsız başkanlığa atanmıştır. CHP Genel Sekreteri Ecevit ise, partisinin kurulacak "reform hükümeti"ne katılmasına kesinlikle karşı çıkmış, fakat İnönü'nün askerî baskıya karşı diretmeyi uygun görmediğini anlayınca da, görevinden istifa etmiştir. Gerçekten, CHP ortak grubu, tıpkı AP ortak grubu gibi, Erim hükümetine bakan vermeye razı olmuştur.

N.Erim 26 Mart 1971 günü, ondört teknokrat ve (beşi AP'li, üçü CHP'li ve biri MGP'li) sekiz siyasetçiyle ilk kabinesini kurmuştur. Kamuoyuna "Beyin Takımı" diye sunulan bu hükümet, Ecevit'e göre, halk desteğinden yoksun olduğu için, egemen çevrelere dayanacak

ve herhangi bir ciddi düzeltim yapamayacaktı.

Meclis'te 46 red, 3 çekimsere karşılık 321 güvenoyu olan ilk partilerüstü hükümet, şiddet eylemlerini durduramayınca, Türkiye'nin belli başlı onbir ilinde sıkıyönetim ilan ederek sert önlemler almaya girişmiştir. İlk iş, solcu, milliyetçi ve İslamcı örgütler kapatılmış, basın özgürlüğü iyice kısılmıştır. Erim, 1961 Anayasası'nın Türkiye'nin kaldıramayacağı bir lüks olduğunu ileri sürüyordu.

Mayıs ayında, İsrail'in İstanbul Başkonsolosu Efraim Elrom'un Türkiye Halk Kurtuluş Cephesi adlı yeraltı örgütü tarafından kaçırılması ve tutuklu arkadaşları serbest bırakılmazsa öldürüleceğinin açıklanması, hükümetin her türlü hukuk kurallarını çiğneyerek, geriye yürümeli (makable şâmil) yasalar çıkarma tehditlerinde bulunmasına ve rehine olarak rastgele beşyüz ilericiyi gözaltına almasına yol açmıştır.

Bu dönemde, Anayasa Mahkemesi dinî siyasete âlet ettiği gerekçesiyle MNP'yi, bölücülük yaptığı gerekçesiyle de TİP'i kapatmıştır. Anayasanın "Temel Hak ve Özgürlükler"le "Dernekler ve Sendikalar" hakkındaki maddelerinde kısıtlayıcı değişiklikler yapılmıştır. Sıkıyönetim mahkemeleri birçok terör sanığını ağır cezalara çarptırırken, bazı tutukluların askerî cezaevlerinden -hiç kuşkusuz, üniformalı yandaşlarının yardımıyla- kaçabilmeleri, durumun vehametini göstermektedir.

Yapılan yasal kovuşturmalar, Anayasa Hukuku'yla ilgili ders kitabından ötürü AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Dekanı Prof.Dr. Mümtaz Soysal'a, TKP'yle ilişki içindeler diye de Sabahattin Eyüboğlu, Azra Erhat ve Vedat Günyol'a kadar yüzlerce aydını kapsamaktadır. Bu arada, tasarlanan toplumsal-ekonomik reformların hiçbiri gerçekleştirilmemiş, ama ABD baskısıyla haşhaş ekimi yasaklanarak üreticiler büyük zarara sokulmuştur.

Beyin Takımı'nın uygulamak istediği ekonomi politikasını özel kesim tutmadığı için, ilkin Eylül sonunda Enerji ve Tabiî Kaynaklar Bakanı İhsan Topaloğlu görevinden istifa etmiş, iki buçuk ay sonra da Onbirler diye tanınan tepedeninmeci "radikaller" 3 Aralık'ta hep birden kabineden ayrılmışlardır. Bunun üzerine, Erim de başbakanlıktan istifa etmiş, ancak yeni hükümeti oluşturma görevi yine kendisine verilmiştir. İkinci Erim hükümeti Demirel'le uzlaşmaktan başka çare bulamamıştır. Fakat, bu kabine de ancak dört ay dayanabilmiş ve 17 Nisan'da Erim yeni bir hükümetin bile kurulmasını beklemeksizin Savunma Bakanı Ferit Melen'i kendisine vekil bırakarak iktidardan çekilmiştir. 22 Mayıs'ta Melen bu makama aslen getirilecektir. Ama bu arada pek önemli birtakım olaylar olmuştur.

MC'LER DÖNEMİ: AP, MSP ve MHP'nin 1975'te kurdukları kabine kendini "Milliyetçi Cephe" hükümeti olarak ilan etmişti. 1977 yılında aynı yapıda "İkinci MC" kuruldu. 1979'da ise MSP-MHP desteğiyle yeni bir Demirel hükümeti oluşturuldu. Türkiye, en bunalımlı yıllarını bu koalisyonlar döneminde yaşadı.

Meclis ve Senato'da onaylanan Deniz Gezmiş'le iki arkadaşının idam kararları Anayasa Mahkemesi'nce bozulmuşken, yeniden onaylanarak infaz edilmiştir. Yine Mayıs ayında üstüste iki CHP olağanüstü kurultayı toplanmış ve ilkinde, İnönü'nün cephe aldığı Ecevitçi Parti Merkezi'nin güvenoyu alması üzerine, İnönü genel başkanlıktan istifa etmiş, ikincisinde de Ecevit genel başkanlığa seçilmiştir. Sonra, yeni karma hükümeti kurmakla görevlendirilen Suat Hayri Ürgüplü'nün AP'li ve CHP'li bakan adaylarından oluşan kabine listesi, cumhurbaşkanınca onaylanmayarak reddedilmiştir.

Geniş ölçüde, İkinci Erim hükümetinin üyelerinden meydana gelen Melen kabinesi, reform özentilerini boş yere canlı tutmaya çalışmış; ama çok geçmeden, gelecek yıl içinde seçimlere gidileceğini açıklamak durumunda kalmıştır.

1972 yılının 30 Ağustosu'nda 12 Mart muhtıracılarından ikisi emekli olmuşlardır. Deniz Kuvvetleri Komutanı Eyicioğlu'nun ayrılması belki pek önemli değildir, ama Tağmaç'ın süresinin dolmasına birkaç gün kala Genelkurmay Başkanlığı'ndan ayrılarak Gürler'in (Kara Kuvvetleri'nden emekliye ayrılmak yerine) bu göreve getirilmesini sağlaması, 1973 ilkbaharında yapılacak cumhurbaşkanlığı seçimi açısından büyük önem taşımaktadır.

Ekim 1972'de toplanan AP Altıncı Büyük Kongresi'nde, Demirel kesin egemenliğini yeniden kanıtlamıştır. Ecevit de, ertesi ayın başlarında hükümeti bir an önce işbaşından ayrılmaya zorlamak için, partisinin bakanlarını geri çekme kararını açıklamıştır. İnönü'nün buna tepkisi, CHP üyeliğinden de istifa etmek olmuştur. Onu partiden birkaç istifa izlemiştir. (Daha sonra bağımsız milletvekili İnönü, meclis üyeliğini de bırakacak ve eski cumhurbaşkanı sıfatıyla tabiî senatör olacaktır.) Sunay ise, CHP desteği olmadan da Melen'in iktidarda kalmasını istemiştir.

CHP'den en son ayrılan Dr. Kemal Satır ve arkadaşlarının kurduğu Cumhuriyetçi Parti, 1973 Mart başında T.Feyzioğlu'nun başkanlığındaki MGP'ye katılmışsa da, bu partinin (CGP) olağan bir "siyasal" ortamda iktidarın başını çekemeyeceği besbelliydi. Melen hükümeti, yalnızca askerlerin örtülü desteğine dayanıyordu.

1973 ilkbaharında cumhurbaşkanlığıyla ilgili bir düzen hazırlanmıştır. Plan uyarınca, bir kontenjan senatörü görevinden istifa ettirilerek onun yerine, Genelkurmay Başkanlığı'ndan ayrılan Faruk Gürler kaydırılmış ve böylelikle cumhurbaşkanı seçilebilmek için zorunlu olan parlamento üyesi durumuna gelmiştir. Sunay'ın cumhurbaşkanlığına getirilmesinde başarıyla uygulanan düzen, bu kere, askerî müdahaleden siyasete dönüş koşulları içinde, beklendiği gibi işlemeyecektir. Gürler'e karşı çıkarılan AP adayı Arıburun TBMM'de ondan çok daha fazla oy almış ve uzayan turlar sonucunda, Demirel, Ecevit ve Feyzioğlu'nun adaylığı üstünde uzlaşmaya vardıkları emekli Oramiral Fahri Korutürk cumhurbaşkanı seçilmiştir. Ertesi gün istifa eden Melen'in yerine, Korutürk 15 Nisan'da Naim Talû'ya bir geçiş hükümeti kurdurmuştur. Bu, bir AP-CGP koalisyonudur ve temel hedefi, altı ay sonra genel seçimlere gitmektir. Muhalefette CHP'nin yanı sıra, MNP yerine kurulan MSP, Bayar'ın desteklediği DP, Türkeş'in MHP'si, Alevîlerin (eski TİP önderi M.A.Aybar'ın da adayları arasında yer aldığı) TBP ve kendisini siyasetten emekliye ayıran O.Bölükbaşı'nın yerine, C.Tural'ın genel başkanlığındaki MP de vardır.

• *Siyasete Dönüş ve Kıbrıs Zaferi (1973-1974):* 12 Mart döneminden siyasete dönüş, aslında Talû hükümetiyle başlamıştır. Fakat bu sürecin doruk noktası, 14 Ekim 1973 seçimleridir. Oya katılma oranının % 66.8 olduğu 1973 senato kısmi ve milletvekili genel seçimlerinde, AP askerî müdahale öncesi aldığı sonuçlara göre büyük bir düşüşle, oyların ancak % 30'dan azını toplayabilmiş (149 milletvekili), CHP ise geçerli oyların tam üçte birini kazanmıştır (% 33.3 - 185 milletvekili). DP ile MSP'nin her ikisi de % 12'şere yakın oy almışlardır (48'er milletvekili) ki, bu başarılar seçim sonuçlarının en ilginç yanını oluşturmaktadırlar. 12 Mart rejiminin yıldızı CGP, iyice sönmüştür: % 5.3 (13 milletvekili). MHP'nin oyları % 3.5'e yaklaşmaktadır (3 milletvekili). TBP % 1'in azıcık üstündeki oylarıyla herhangi bir varlık gösteremeyip, MP ise büsbütün silinmiştir: % 0.6. Bağımsız olarak da 6 milletvekili çıkmıştır.

Hiçbir partiye tek başına hükümeti kurma olanağı vermeyen bu sonuçlar karşısında, uzun koalisyon pazarlıkları yapılmıştır. Bu arada, 30 Ekim 1973'te Asya'yı Avrupa'ya bağlayan Boğaz Köprüsü açılmış, 17 Aralıkta'da İnönü ölmüştür.

26 Ocak 1974 günü, CHP ile MSP B.Ecevit'in başkanlığında bir karma hükümet kurmuşlardır. Bu olay, ülke siyasetinin son yıllarda ne kadar değiştiğini göstermektedir. Laikliği getiren partinin, günün birinde İslamcı bir partiye iktidar ortaklığı kuracağı, kırk yıl önce düşünülemezdi bile. Fakat, bu işbirliği pek de sorunsuz olmamıştır. İlk önce, 12 Mart döneminin açtığı yaraları sarmak için çıkarılacak affın kapsamı konusunda, iki parti anlaşmazlığa düşmüşlerdir.

Türk-Yunan ilişkileri, Ege sorunu dolayısıyla 1974 yazbaşında son derece gerginleşmişti. Ecevit hükümetinin haşhaş ekimine yeniden izin vermesine karşılık, ABD'nin Türkiye'ye askerî yardımı kesmesinden hemen sonra, 15 Temmuz'da Yunan cuntasının teşvikiyle Kıbrıs'ta Nikos Sampson adlı bir EOKA'cı darbe yaparak Makarios'u devirmiş ve kendisini devlet başkanı ilan etmiştir. Böylelikle, Atina Enosis'i gerçekleştirerek askerî rejimine prestij kazandıracaktı. Bunun üzerine, Türk hükümeti Londra ve Zürih Antlaşmaları'na göre, İngiltere'yle birlikte, garantici yükümlülük ve haklarını kullanmak istemiş, İngilizler yan çizince de tek başına 20-22 Temmuz'da adada bir askerî harekâta girişmiştir. Buna ve bununla elde edilen köprübaşını geliştirmek için 14-16 Ağustos'ta yapılan ikinci harekâta, Ecevit'in savaş yerine "Barış Harekâtı" demesi, süslü bir ad vermeden fazla bir anlam taşımaktadır. Türkiye Başbakanı, herhalde güç koşullar içindeki Kıbrıslı Rumların, Türk askerlerini belirli bir ölçüde "kurtarıcı" olarak karşılayacaklarını umuyordu.

Kıbrıs savaşı, insan ve para maliyeti ne olmuş olursa olsun, Türkiye'de orduya ve hükümete büyük itibar sağlamıştır. (Asıl kârlı çıkanın ise, başındaki cuntadan kurtulan Yunanistan olduğu söylenebilir.) Koalisyon ortağı Erbakan'ın bütün adayı fethetme çağrılarına yanaşmayan Ecevit, erken bir seçimle askerî zaferi kendi partisi için bir seçim zaferine dönüştürmek hevesine kapılmıştır. MSP ise bunu istememektedir. O sıra, DP'nin CHP ile bir seçim kabinesi kurmaya razı olacağı sanıldığından 16 Eylül'de hükümet istifa etmiştir. İki ay boyunca böyle bir kabine kurulamayınca, başbakanlık görevi ister istemez Ecevit'ten başkasına verilmek gerekmiştir.

• *Güvenoysuz Kabineden AP Ağırlıklı*

VE 12 EYLÜL...: Büsbütün artan şiddet olaylarının ardından, 12 Eylül 1980'de Genelkurmay Başkanı ile kuvvet komutanlarından oluşan Millî Güvenlik Konseyi yönetime el koyarak hükümet ve parlamentoyu feshetti, siyasal partileri kapattı, emekli generallerle teknokratlardan oluşan bir sivil hükümet kurdu.

Milliyetçi Cephe'ye (1974-1977): Cumhurbaşkanı Korutürk, 17 Kasım 1974'te Sadi Irmak'ı hükümeti kurmakla görevlendirmiştir. Güvenoyu alamayacağı baştan kestirilebilecek böyle bir kabineyi işbaşına getirmekle, Korutürk yanlış bir karar vermiştir. Herhalde yapması gereken şey, ikinci büyük partinin başkanını (Demirel'i) görevlendirmekti. Irmak hükümeti, dört buçuk aylık icraatında ılımlı ve ölçülü davranmakla birlikte, hiç kimseye yaranamamıştır. Nihayet, 31 Mart 1975'te Demirel başkanlığındaki AP--MSP-CGP-MHP dörtlüsünden oluşan ilk MC hükümeti 218'e karşı 222 güvenoyu almıştır. Bundan sonra, Meclis ve Senato Başkanlarının (Kemal Güven ve Tekin Arıburun) seçilebilmeleri ise, iki aya yakın sürmüştür.

1975 Şubatı'ndan (daha Irmak kabinesi zamanında) Kıbrıs Türk Federe Devleti kurulmuştu. Bu, tek yanlı bir evlilik ilanına benziyordu; federasyon olmadan, kurucu öğelerinden biri varlığını açıklamıştı. ABD'nin geçen yıl askerî yardımı kesmesinden sonra, Kıbrıs olaylarıyla ilgili olarak koyduğu silah ambargosu 24 Temmuz 1975'te hafifletilmiş, ama kaldırılmamıştır. Türk-Yunan ilişkileri ise, ertesi yıl Yunanistan'ın karasularını 12 mile çıkartmak istemesi ve Türkiye'nin Hora gemisini donatıp (MTA - Sismik 1) Ege kıta sahanlığında petrol araması nedeniyle daha da gerginleşmiştir.

12 Ekim 1975'te yapılan senato üçte bir yenileme ve milletvekili ara seçimlerinde, 1973'e oranla AP ve CHP oylarını arttırmışlar. DP'yse adeta silinmiştir. MHP durumunu korurken, MSP'nin ve CGP'nin oyları azalmıştır.

Bu arada, 27 Haziran 1973 tarih ve 1773 sayılı Devlet Güvenlik Mahkemeleri yasası Anayasa Mahkemesi'nce iptal edilmiş ve yeni bir yasa çıkarılması için bir yıllık süre tanınmıştır. Bu süre içinde, CHP'nin engellemesiyle yeni yasa çıkarılamayınca, 10 Ekim 1976'da konu kapanmıştır.

MC hükümeti, Ecevit'in Genel Müdürlüğü'ne getirdiği İsmail Cem'in (İpekçi) yerine, Prof. Nevzat Yalçıntaş'ı atamış; fakat Danıştay bu tayini iptal edince, 24 Kasım 1975'te görevinden ayrılan Yalçıntaş'ın yerine, Prof. Şaban Karataş atanmıştır. Danıştay bu tayini de iptal ettiği halde, Karataş işbaşından ayrılmamıştır. Koalisyonun MSP'li İçişleri Bakanı Oğuzhan Asiltürk, Vedat Dalokay'ı Ankara Belediye Başkanlığı'ndan almak isteyince, Danıştay bu kararı da durdurmuştur.

1 Mayıs 1976 günü, İşçi Bayramı olarak büyük gösterilerle kutlanmıştır. O yılın Kasım ayı sonunda toplanan CHP Kurultayı yeni bir program ve tüzük yapmıştır.

Dünya petrol bunalımının etkilediği fiyat artışları, 1976'da Türkiye'de enflasyonu % 20-30 dolaylarına çıkarmış, ertesi yılsa bu oran % 40-50 düzeyine fırlamıştır. Fakat, 1977'de seçimlerin dört ay önc alınmasının gerekçesi, ekonomik

durumun kötüleşmesi değil, "anarşi"nin tırmanması olmuştur.

• *CHP'nin Umut Olmaktan Çıkışı (1977- 1980):* 5 Haziran 1977 Senato üçte bir yenileme ve milletvekili genel seçimlerinde oya katılma oranı hayli yükselmiştir: % 72. Meclis seçimi sonuçlarına göre, CHP (% 41.4 - 213 milletvekili), AP (% 36.9 - 189 milletvekili) ve MHP (% 6.4 - 16 milletvekili) paylarını artırmışlardır. Üçüncü büyük parti olan MSP'nin oylarında ciddi bir düşüş görülmüştür (% 8.6 - 24 milletvekili). CGP de bir hayli oy ve on milletvekili kaybetmiştir (% 1.9 - 3 milletvekili). En dramatik çözülmeyse, geçen kere 48 milletvekili çıkaran DP'dedir (% 1.8 - 1 milletvekili). TBP'nin de oyları, eskisinin yarısından aza inmiş (% 0.4), ilk kez seçime giren yeni TİP herhangi bir varlık gösterememiştir (% 0.1). Bağımsız olarak 4 milletvekili seçilmiştir.

Bu sonuçlar karşısında, başbakanlık görevi, aydın kamuoyunun hakkında büyük heyecan duyduğu Ecevit'e verilmiştir. Ancak CHP, kendisine hiçbir koalisyon ortağı bulamayarak bir azınlık hükümeti denemek istemiştir. Fakat, 21 Haziran'da Cumhurbaşkanı'nca onaylanan İkinci Ecevit kabinesi, 3 Temmuz'da güvenoyu alamayınca çekilmiş ve bir ay sonra, yerine AP-MSP-MHP'den oluşan İkinci MC hükümeti kurulmuştur.

1977 yılı, grev ve direniş gibi işçi hareketlerinin yoğunlaştığı bir dönem olmuştur. 1 Mayıs 1977'de 50'ye yakın insan Taksim Meydanı'nda öldürülmüştür. Şiddet olayları da tırmanmalarını sürdürmektedir. 11 Aralık'ta yapılan yerel seçimlerin ertesinde, CHP, AP milletvekillerinden birkaçını bakanlık vaadiyle partilerinden istifa ettirip, kendi yanına çekmeyi başarınca, Dördüncü Demirel hükümetini, CGP ve DP'nin toplam dört milletvekiliyle birlikte, bir gensoru sonucu devirmiştir. Bundan sonra, 5 Ocak 1978'de de aynı bağlaşmayla Üçüncü Ecevit hükümeti oluşturulmuştur. AP'den ayrılarak "bağımsız milletvekili" sıfatıyla bu kabineden bakan olanlar konusu (hele 12 Eylül'den sonra, bunlardan bazılarının yolsuzlukları ortaya çıkınca) Ecevit'e karşı sert eleştiriler yöneltilmesine yol açacaktır. Ama o günlerde, Ecevit'in ne yapıp edip İkinci MC hükümetine bir almaşık (alternatif) yaratması için büyük bir baskı altında olduğunu hatırlamak gerekir. Parlamenter rejimin oyun kuralları, böyle düzenlemelere olanak tanımaktadır. Ancak, hükümetine aldığı bakanları denetleme sorumluluğu, hiç kuşkusuz başbakanın üstündedir.

Bu hükümet zamanında, üç yıl önce hafifletilmiş bulunan Amerikan silah ambargosu, Türkiye'nin Kıbrıs sorununda iyi niyet göstermesi koşuluyla kaldırılmış, askerî yardımdan başka, ekonomik destek de sağlanmıştır. Fakat dünya petrol bunalımın etkileri ekonomiyi fena halde yıpratmakta, bu duruma koşutlukla siyasal cinayetler de hızlanarak devam etmektedir. On yıl önce, üniversite öğrencileri arasında başlayan şiddet eylemleri, sağlı-sollu geniş halk kesimlerine yayılmaktadır. Sağ-sol çatışmasının mezhep ayrılığı terimlerine yansıtılması sonucu, 1978 sonlarında Kahramanmaraş'ta büyük olaylar çıkmış ve 111 kişi öldürülmüştür. Bunun üzerine, on üç ilde sıkıyönetim ilan edilmiştir. Bireysel öldürmeler, alınan önlemlere karşın sürmektedir. 2 Şubat 1979'da Milliyet Gazetesi Genel Yayın Müdürü Abdi İpekçi'nin katli, benzeri olayların ne ilki ne de sonuncusudur. Bu cinayetin sağcı faali Mehmet Ali Ağca, yazın yakalanmış, fakat Kasım sonunda askerî cezaevinden kaçırılmıştır. (Ağca 1981 Mayısı'nda da Roma'da Papa'yı vurarak İtalyan polisince tutulacaktır.)

1 Mayıs 1979'da, geçen yıllardaki gibi büyük olaylı İşçi Bayramı kutlamalarını engellemek için, İstanbul'da sıkıyönetimce sokağa çıkma yasağı konulmuş, fakat Behice Boran'la birlikte birçok TİP'li (kısa süren) bir protesto yürüyüşü yapmışlardır.

Ne şiddet olaylarının önünü alabilen ne de gitgide ekonomik durumla başa çıkabilen Üçüncü Ecevit hükümeti, 14 Ekim'de yapılan ara seçimlerde halk desteğini kaybettiğini görünce istifa etmiş ve yerine MSP-MHP desteğiyle Altıncı Demirel kabinesi kurulmuştur. Bu hükümet de ilk gününden itibaren öncelinin karşı karşıya kaldığı sorunlarla yıpranmaya başlamıştır. Yıl sonunda Genelkurmay Başkanı ve Kuvvet Komutanları, Cumhurbaşkanı'na bir uyarı mektubu vermişler, o da 1980'in ilk günlerinde bu mektubu Demirel'le, Ecevit'e bildirmiştir.

Demirel, ekonomiyi yoluna koymak umuduyla, DPT müsteşarı Turgut Özal tarafından hazırlanan bir dizi önlemi 24 Ocak 1980'de yürürlüğe sokmuştur. Bu önlemler (Amerikan Doları karşısında Türk Lirası'nın değerini 1/47.1'den, 1/70'e indiren) sert bir devalüasyon, çeşitli zamlar, faizlerin serbest bırakılması ve vergi düzenlemelerinden oluşmaktaydı.

İlkbaharda süresi dolan Korutürk'ün yerine yeni bir cumhurbaşkanı seçmek için, TBMM'nin boşu boşuna aylar geçirmesi, parlamentonun itibarını çok sarsmıştır. Yeni ekonomi politikasının sonuçlarını almaya fırsat kalmadan, büsbütün artan şiddet olayları karşısında, 12 Eylül'de Türk Silahlı Kuvvetleri adına, Genelkurmay Başkanı, üç Kuvvet ve Jandarma Genel Komutanı'ndan oluşan "Millî Güvenlik Konseyi" yönetime el koymuştur. Sıkıyönetimi bütün yurda yaygınlaştıran MGK, hükümet ile parlamentoyu feshetmiş, siyasal partileri kapatmış, parlamenter dokunulmazlıklarını kaldırmış, emekli generallerle teknokratlardan meydana gelen sivil bir hükümet kurmuştur ●

Türkiye'nin Cumhuriyet Dönemi Siyasal Gelişmeleri

Feroz Ahmad

1923 yılında Cumhuriyetin kuruluşu önemli bir siyasal devrimdi. Bu olay, egemenliğin padişahın şahsında toplanmasına dayalı bir İmparatorluğun son bulmasına, egemenliğin halka geçtiği, seçilmiş bir meclis tarafından yürütüldüğü yeni bir rejimin yaratılmasına işaret eder.

1923'ten sonra siyasal rejim evrimini sürdürmüş; 1980 Eylülü'nden bu yana ise yeni bir biçim alma sürecine girmiştir. Bu bakımdan, 1923-1980 dönemi aşağıdaki gibi bir bölümlemeye elverişli görünmektedir: 1923-1945, Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) hâkimiyet kurduğu tek partili rejim; 1945-1960, Demokrat Parti'nin (DP) 1950 seçimlerini kazanmasıyla başlayıp 1960'ta devrilmesine değin süren çok partili siyaset dönemi; 1960-1980, Cumhuriyet tarihinde ilk kez ideolojik siyasete izin veren 1961 Anayasası'nın ağırlığının duyulduğu dönem. Türkiye İşçi Partisi'nin (TİP) kuruluşu ile belirginleşen bu olgu, kurumsallaşmış siyasal güçlerin başa çıkamadığı toplumsal ve siyasal gerilimler yaratmış, 12 Mart 1971 ve 12 Eylül 1980 müdahalelerine yol açmıştır.

Tarihsel Bağlam

Bu dönemdeki siyasal gelişmeye, en azından Osmanlı toplumunun hızlı bir değişim geçirdiği Tanzimat dönemine (1839-1876) değin uzanan bir tarihsel bağlam içinde bakılmalıdır.

Bu olgu, Kemalistler tarafından da kabul edilmiştir. Kendi içlerinden bir siyasetçi-siyasal düşünürün, Mahmut Esat Bozkurt'un sözlerini burada anmak yararlı olacaktır:

"Kanun-u Esasî, anlamını Avrupa Burjuva İhtilâlinden alıyordu. Türkiye'de uygulanmak istenen bu kanunun tarihi, Avrupa'da idi. Yani sebepleri, Avrupa'daki 'Burjuva Hareketiyle', bu burjuvaların ekonomik ve sosyal durumları ile izah olunabilirdi. Oysa bizde 'burjuva' namiyle ekonomik çıkarları belli olmuş ve sosyal bir sınıf olarak ayrılmış halk ile soylular arasında orta bir sınıf yoktu. Türkiye'de halk ve saray vardı. (...) Her şey sarayın elinde ve hükmünde idi. Bundan ötürü, 'Meşrutiyet Misakı', sarayın elinden yönetimi alarak halka vermek ve üreticiyi egemen kılmak olacaktı. Olamadı. Ve herhalde hareketinin anlamını tarihten, fakat aşkını en fazla miktarda Büyük Kemal'in ihtilâl kitaplarından içen 1908 inkılâbı memlekette ancak bir sınıf idaresi esasına dayanan bir devlet kurabildi. Bu zorunlu idi. Çünkü yayınlanan 'Kanun-u Esasî'nin merbut olduğu sistem, hâlâ bugün dünyanın her yerinde olduğu gibi sınıf idaresini vücuda getirebilmek kabiliyetinden başka bir niteliğe sahip değildir. (...) Esas Teşkilât Kanunumuzdan önceki Meşrutiyet sistemimiz, sınıf idaresiyle başta padişah olmak üzere memleketimizin tanımadığı bir burjuva sınıfı tesisine doğru gidiyordu." (Hâkimiyet-i Milliye, 15 Kasım 1923).

Gerçekten de, Milli Mücadele boyunca ihanet içinde bulunan Padişah ve Saray itibardan düşmüş olsalar bile, Cumhuriyet kurulduğunda, -Mahmut Esat Bey'in belirttiği gibi- değişmeden süren bir durum vardı. Muhafazakârların ısrarlarına rağmen artık anayasalı monarşiyi sürdürmek söz konusu değildi. Kemalistler, anayasalı bir cumhuriyet rejimini seçtiler. Daha önceki amaçları değişmemişti: Vekâleten bir burjuva devrimi gerçekleştirmek, bunu yaparken de kendisi adı-

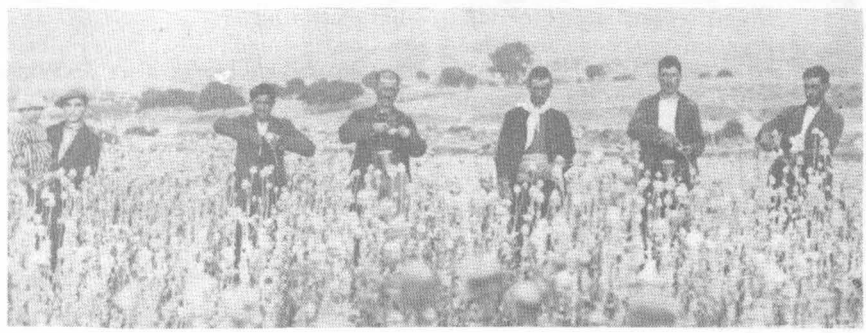

SINIFLAR ARASI ETKİLEŞİM: Kurtuluş Savaşı sırasında yeni doğan burjuvazi, toprak ağaları vb. egemen sınıflar arasında bir amaç birliği olmakla birlikte, devlet bunların yönelimlerine bağımlı değildi. Söz konusu sınıflar, devleti yönlendirmek bir yana, doğrudan doğruya devlet tarafından yeniştirilmek durumundaydılar.

na hareket ettikleri sınıfı yaratmak. Sovyet Büyükelçisi Aralov'a, *"Türkiye'de sınıflar yok. Türkiye'de işçi sınıfı yok, çünkü gelişmiş bir sanayi yok. Bizim burjuvazimizi ise henüz burjuva sınıfı haline getirmek gerekiyor,"* diyen Atatürk de bu çözümlemeyi bizzat onaylamıştır. Böylelikle, henüz olağan burjuvazi ve toprak ağaları vb. egemen sınıflarla yeni devlet arasında bir amaç birliği olmakla birlikte, devlet aslında özerkti; bu sınıfların yönelimlerine bağımlı değildi. Tahmin edilebileceği gibi, bu burjuvazi, kapitalist çiftçiler ve işçiler gibi modern sınıfların varlıklarının ancak belirdiği, daha çok yetişme sürecinde olduğu prekapitalist bir toplumda mümkün olabilen bir durumdu. Bu sınıflar, devleti yönlendirmek bir yana, bizzat devlet tarafından yetiştirilmek durumundaydılar.

Böyle bir toplum mantığının önemli sonuçları oldu: "Halkın" ve ulusun çıkarlarına karşı yalnızca özel çıkarları temsil eden partilere yer yoktu. Böylece 1920'lerin ortalarına gelindiğinde halkı temsil eden CHP dışına tüm partiler, temsil ettikleri halkın sınıfsal konumuna bakılmaksızın, yasaklandı. Bununla birlikte rejim kendini geçici sayıyordu. Üstlendiği görev, burjuva kapitalist devrimini gerçekleştirmek ve sonuçta çok partili yaşama geçişin zeminini hazırlamaktı. Daha 1930'da Kemalistler Serbest Cumhuriyet Fırkası adlı bir muhalefet partisi deneyine giriştiler. Ancak tutucu tepkilerin başgöstermesi üzerine bu deneye son verdiler.

1924 Anayasası ve Seçim Sistemi

Cumhuriyetçi siyasal düzenin kökleri 1919'da başlayan Ulusal Kurtuluş Savaşı dönemine uzanır. Bu düzen, kentli orta sınıf, aydınlar, asker-sivil bürokratlar ve toprak ağaları ile Anadolu eşrafı arasındaki zımnî ittifaktan doğmuştu. Bu ittifak, savaşı kazanan Batılı güçlerin Anadolu'
yu paylaşmasını önledi ve daha sonra yeni bir rejimin temellerini attı. Egemenlik padişah-halifeden alınıp, kayıtsız şartsız ulusa verildi. Bütün iktidar yeni doğmakta olan Türk devletini idare eden Büyük Millet Meclisi'nde toplandı. Siyasal sistem, geçen zaman içinde değişen koşulların gereklerini karşılamak üzere değişikliğe uğradı. Örneğin 1919 Eylülü'nde Sivas'ta kurulan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri, 1923 yılının Ekimi'nde Halk Fırkası'na dönüştürüldü. Halk Fırkası, 1924 yılının Kasım ayında Cumhuriyet Halk Fırkası adını aldı. Yeni kurulan Kemalist devletin biçimini ve yapısını belirlemek üzere Ulusal Kurtuluş Savaşı sırasında çıkarılan yasalar, 20 Nisan 1924 Anayasası'nın temelini oluşturdu:

HİLÂFET SORUNU: Son Osmanlı padişahı ve İslam halifesi Vahdettin'in İstanbul'dan kaçışının ertesi günü, 18 Kasım 1922'de, TBMM'nin gizli oturumunda Abdülmecit Efendi halifeliğe seçildi ve Cumhuriyet ilan edildikten sonra da bu makamda kaldı. Halifeliğin kaldırılmasını ve düşük Osmanlı saltanatı hanedanının Türkiye'den ayrılmalarını öngören yasa Cumhuriyetin ilanından dört ay sonra, 3 Mart 1924'te kabul edildi. Bu konuyla ilgili düzenlemeler 1924 Anayasası'nda da yer aldı. Son halife Abdülmecit, yurt dışında çocuklarıyla.

Gözden düşen Padişahlık ve Halifelik kurumları kaldırılarak Türk devletinin yönetim biçiminin Cumhuriyet olduğu ilan edildi. Başlangıçta İslamlık devlet dini olarak korundu; 10 Nisan 1928'de bu hüküm kaldırıldı ve daha sonra (5 Şubat 1937'de) Türk devletinin laik olduğu belirtilerek ilgili madde değiştirildi; egemenliğin kayıtsız şartsız ulusa ait olduğu belirtildi. Egemenliği ulus adına yürütecek olan Türkiye Büyük Millet Meclisi, ulusun tek yasal temsilcisi kabul edildi. Yasama ve yürütme erkleri Meclis'te toplandı. Meclis, yasama yetkisini doğrudan doğruya kullanma hakkına sahipti. Yürütme erkini, Meclis'in seçtiği Cumhurbaşkanı ve Cumhurbaşkanı tarafından seçilen Bakanlar Kurulu aracılığıyla gerçekleştirecekti.

Millet Meclisi, millet tarafından seçilen temsilcilerden (1924'te "mebus", 1945'te "milletvekili") oluşmaktaydı. 22 yaşını bitiren her Türk, kadın veya erkek, oy kullanma hakkına sahipti.

Ancak, seçim sistemi, 9. ve 10. maddelerde göründüğü kadar demokratik değildi. Aslında 1876-78 arasındaki I. Meşrutiyet ile 1908-18 arasındaki II. Meşrutiyet dönemlerinin hatırası olan bu sistem, dolaylı bir sistemdir: Seçmenler ("müntehib-i sanîler) Meclis'teki temsilcileri belirleyen seçmen grubunu seçiyorlardı. 1946 yılına kadar yürürlükte kalan bu sistem, Meclis'te yerel seçkinlerin iktidar ve nüfuzunu korumasını sağladı. Öte yandan, CHP'nin radikal kanadının kırsal alanda toplumsal yapıyı değiştirmeye, toprak ağalarının gücünü zayıflatmaya yönelik bir siyaset uygulamasının başlıca engellerinden biri oldu. Bu seçim kanunu, Millî Mücadele süresince Kemalistler ile bu güçler arasında oluşan gayriresmî bir ittifakın temel taşlarından biridir. Bu güçlerin temsilcileri, varolan toplumsal ve ekonomik yapıyı tehdit etmedikleri sürece, devlet kurumlarının modernleşmesine yönelik reform hareketlerini desteklediler. Böyle bir durumda hükümetin bir anayasa sunması, çağdaş yasalar teklif etmesi mümkündü ama, toprak reformunu gerçekleştirmesi imkânsızdı.

Başlangıçta Kemalistlerin tek partili devlet kurmak gibi bir niyetleri olduğu söylenemez. Bu sistemde önemli olan tek partinin varlığı değil, parti ile hükümet arasında bir ayrım olmamasıydı; aslında, parti demek hükümet demekti. Ancak, 1925'te Şeyh Sait Ayaklanması'nda kendini açıkça gösteren karşı devrimci güçlerden duyulan korku, CHP'yi, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kapatmaya itti. 1930 Ağustosu'nda kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası ise 17 Kasım 1930'da kendini feshetti. Muhalefetin başlaması, rejime karşı gericilerin eylemlerini teşvik ederken, bu tür deneylerin tehlikesini de göstermişti. Bunu izleyen on beş yıl boyunca CHP, Türkiye'nin tek siyasal partisi olarak kaldı.

1930'ların ekonomik krizi, kapitalist dünyadaki bunalım, Türkiye'de devlet müdahaleciliğine hız vererek tek partili sistemi güçlendirdi. Bunalımın sebebi, liberalizm ve hür teşebbüse dayalı kapita-

lizmin başarısızlığında arandı. Sovyetler Birliği devlet kontrolüne dayanan sistemiyle bu krizden kurtulmuş görünüyordu. Kemalistler bunu ekonominin belli alanlarında kopya edilebilecek bir model olarak gördüler.

Devletçilik ve İnkılâpçılık

1930'a gelindiğinde Türk hükümeti devletin daha büyük bir iktisadi etkinlik içinde olması gereğini vurgulamaya başladı. Bir sonraki yıl, devletçilik, partinin "esas ve değişmez ilkeler" olarak kabul ettiği altı ilkeden biri oldu ve 5 Şubat 1937'de Anayasa'ya eklendi. Böylelikle Anayasa'nın 2. maddesi şu şekilde değiştirilmiş oldu: *"Türk Devleti, cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, laik ve inkılapçıdır."* Bu ilkelerin en tartışmalı olanları devletçilik ile inkılapçılık-reformculuktur. Cumhuriyetçilik ve milliyetçilik yeni rejimi kurmak üzere ittifak kurmuş olan tüm gruplarca benimseniyordu. Halkçılık da tümü için kabul edilebilir bir ilkeydi, çünkü onları "halkın" vekili sayarak yönetimlerine yasal dayanak sağlıyordu. Aynı zamanda, sınıf çatışması ve sınıf mücadelesi kavramlarını da safdışı bırakıyordu. Laiklik de kabul edilebilir bir ilkeydi, çünkü din hiç değilse teoride bir bireysel inanç sorunu kabul edilerek serbest bırakılmış, böylelikle de muhafazakârların elinden kurtarılmıştı. Fakat CHP'de ibadet eden Müslümanları karşı-devrimci ve ruhban sınıfı sayarak daha militanca bir laikliği savunanların ağırlık kazanmasıyla, laiklik de anlaşmazlığa yol açan ilkelerden biri oldu.

Öte yandan devletçilik hemen anlaşmazlık yarattı; çünkü ne CHP ne de hükümet, özel sektörü ve onu destekleyenleri tatmin edebilen bir devlet müdahaleciliğinin sınırlarını belirleyebiliyordu. Ancak parti, tarım, sektörünün hiçbir şekilde devletçilikten etkilenmeyeceğini belirtti. Ne var ki II. Dünya Savaşı'nın sonuna gelindiğinde gerçekten bir devlet sektörü oluşmuş ve bu alanı kontrol eden devlet memurlarının iştahları kabarmaya başlamıştı. Bu kişilere göre özel sektör, devlet sektörünün yanında ikinci derecede önemliydi ve gelecekteki iktisadi kalkınma ancak devlet sektörünün büyümesiyle gerçekleşebilirdi. Bu tutumdan hoşnut kalmayan özel sektör, devletçiliği siyasal tartışmaların ana konularından biri haline getirdi.

İnkılapçılığın (devrimcilik, çağdaş kullanım biçimidir) tanımlanması, açıklığa kavuşturulması da güçlük çıkarmıştır. Kavramın tanımı, kullanan kişinin siyasal tutumuna bağımlı kalmıştır. CHP'nin sağ kanadındakiler bu ilkeyi "reformizm", sol kanadındakiler ise "devrimcilik" olarak, yani partinin Atatürk tarafından başlatılan ve halen devam etmekte olan devrime bağlılığını ima etmek amacıyla kullanmışlardır. Böylece bu kavrama yüklenen anlam, CHP'nin hangi kanadının ağırlıkta olduğunu gösteren bir barometre işlevi görüyordu. Örneğin, çok partili dönemin başlangıcı olan 1945 yılına kadar inkılapçılığın yan anlamları her zaman devrimciydi, en azından radikaldi. Bu tarihten sonra, oy kazanma yarışı içinde, CHP siyaset tonunu alçaltmak zorunda kalınca, sözcüğün anlamı, içinde kullanıldığı bağlama göre değişmeye başladı.

Tek-Parti Dönemi

Cumhuriyetin kuruluşundan beri tek partili devlete güçlü bir eğilim duyulmuş; CHP'nin 1935 Kongresi'nde ise devletle partinin eş olduğu düşüncesi resmi bir biçim almıştı. Kongre sırasında Parti Genel Sekreteri Recep Peker, yeni parti

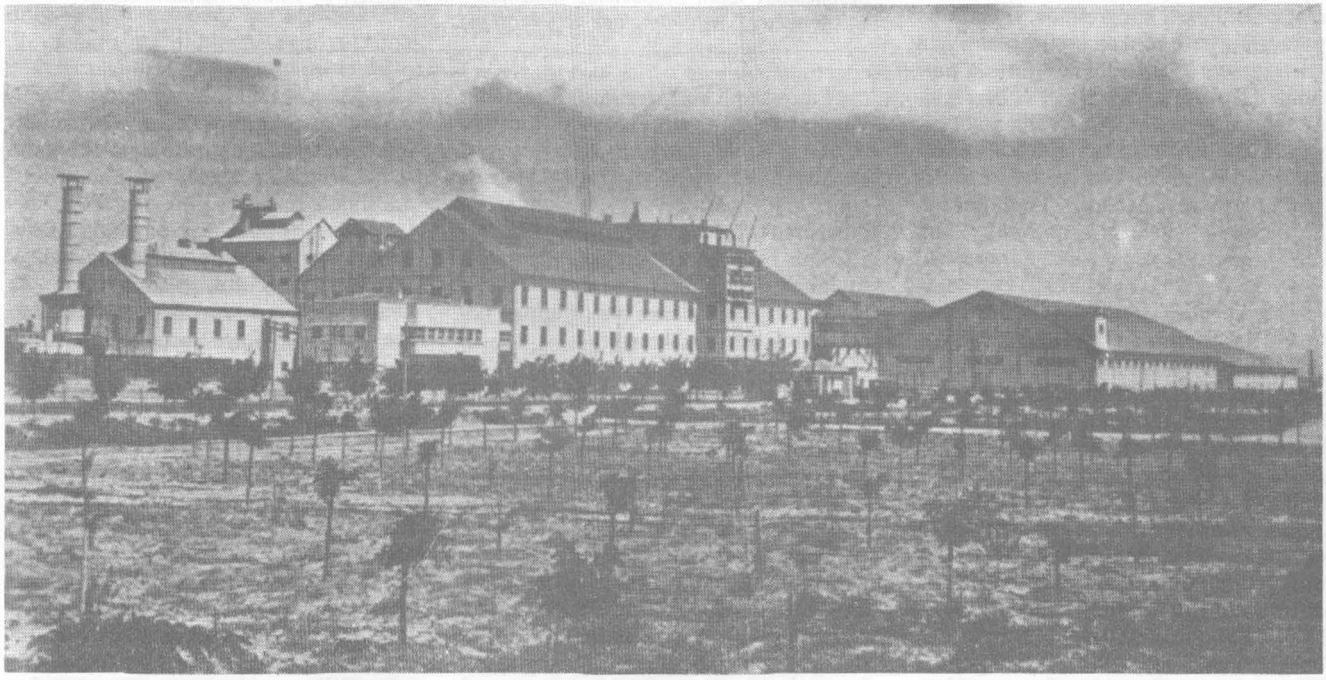

TARTIŞILAN "DEVLETÇİLİK": Cumhuriyet Halk Partisi'nin temel ilkelerinden biri olarak kabul edilmesine ve Meclis'in 5 Şubat 1937 toplantısında Anayasa'ya da geçirilmesine rağmen, devletçilik en çok tartışılan konulardan biri oldu. Ancak, İkinci Dünya Savaşı sonunda, sözü edilmeye değer bir devlet sektörü oluştuğu da görüldü. O dönemde açılan Eskişehir Şeker Fabrikası.

programının onaylanmasından sonra, partinin ana ilkelerinin yeni Türk devletinin ilkeleriyle bir tutulacağını ifade etmişti. Artık parti devletin ideolojisini üretiyor; parti genel sekreteri kabinede içişleri bakanlığı görevini üstleniyor; parti örgütünün il başkanları da bulundukları vilayetin valisi oluyorlardı. Modern Türkiye tarihinin önde gelen uzmanlarından Bernard Lewis'e göre, CHP'nin etkinlikleri -içerikten çok biçim yönünden- o dönemde, Avrupa'daki tek partili devletlerin partilerinin (İtalya'daki Faşist Parti, SSCB'deki Komünist Partisi, Almanya'daki Nasyonal Sosyalist Parti) rolünü "oldukça yakından" andırıyordu. Ancak partinin Atatürk ve Celâl Bayar'ın önderliğini yaptığı liberal kanadı, radikallerin faşizme duydukları hayranlıktan ürkmüştü. Bu nedenle, radikallerin gücünü azaltmak için Atatürk, müdahalede bulunarak Recep Peker'i partideki görevinden istifa etmeye zorladı. Bu müdahale, devletçiliğe rağmen, Kemalist rejimin aslında bir geçiş rejimi olduğunun ve liberalizm için bir zemin yaratmayı hedeflediğinin bir işaretiydi.

Atatürk, 10 Kasım 1938'de öldü. Ertesi gün Meclis İsmet İnönü'yü Cumhurbaşkanı seçti. 26 Aralık 1938'de yapılan olağanüstü parti kongresinde, İnönü'nün yaşadığı sürece başkan seçilebilmesi için parti tüzüğü değiştirildi ve Atatürk, partinin kurucusu, "Ebedi Şef"i ilan edildi. Aynı kongrede inönü "Milli Şef" ünvanını alarak bir kurum statüsü kazandı. Bundan böyle, 1945'teki siyasal değişiklikler kadar partinin aldığı monolitik biçim de, "tek parti, tek millet, tek şef" sloganında açıkça dile getirilmiştir.

Avrupa'daki savaş tehlikesi, CHP'deki devletçi unsuru, ulusal dayanışma adına liberallerle uzlaşmaya zorladı. 29 Mayıs-3 Haziran 1939 arasında yapılan 5. Büyük Kongre'de parti ile devlet arasındaki bağlar bir parça azaltıldığı gibi, bir bağımsız grubun (Müstakillerin) Meclis içinde hükümeti eleştirmesine, sadık bir muhalefet rolü oynamasına izin verildi. Ancak savaş sırasında tarafsızlığın yarattığı zorunluklar, devletin hayatın her alanına müdahale etmesi sonucunu doğurdu. Bu dönemde, örneğin Ocak 1940'ta Milli Korunma, Kasım 1942'de Varlık Vergisi Kanunları'nın Meclis'ten geçirilmesi ve benzeri bazı kanunlar, keyfi içerikleri ve uygulanış biçimleriyle yurttaşların parti ve devlete olan güveninin sarsılmasına yol açtı. Bu, özellikle savaş sırasında önemli bir servet biriktiren, ama hükümetin -Milli Korunma Kanunu'nda ifadesini bulan- son dönemdeki siyaseti yüzünden tek partili sistem içinde artık güven içinde yaşayamayan iş adamları ve büyük çiftçiler için geçerliydi. 1945'te, 1923'ten beri istikrarı sağlayan siyasal ittifak bozulmuş; savaşın da sona ermesiyle yeni bir politik denge oluşturulması gereksinimi ortaya çıkmıştı.

CHP'NİN "RADİKAL" KANADI: Yazara göre, Atatürk, CHP içindeki radikallerin faşizme hayranlık duymalarından tedirgin olarak, Recep Peker'i genel sekreterlikten istifaya zorlamıştır. Gerçekten de Peker, Serbest Fırka deneyinden sonra CHP'yi yeniden düzenlerken parti-devlet özdeşliği görüşünden yola çıkarak devletçilik ve inkılâpçılık ilkelerinin programda yer almasını sağlayan kişiydi. Sonradan İçişleri Bakanlığı ve Başbakanlık yaptı. Başbakanlığı döneminde de muhalefete "İstiklâl Mahkemelerinin kalkmadığını" hatırlatmaktan geri durmadı.

İnönü, değişimin gerekliliğini farketmiş; Kasım 1945'de yaptığı Meclis'i açış konuşmasında tek parti sisteminin zamanın değişen koşullarına uymasını sağlayacak önemli politik değişimler ve düzenlemeler yapmaya hazır olduğunu belirtmişti. Sistemdeki en büyük eksikliğin bir muhalefet partisinin olmayışından kaynaklandığını kabul etmiş; ülkenin demokrasi ve hürriyet atmosferine ihtiyaç duyduğunu gözönüne alarak, bir başka siyasal partinin daha kurulabileceğini belirtmişti. Bu cümle, Türkiye'nin siyasal gelişiminde bir dönüm noktasının habercisiydi. II. Dünya Savaşı'ndan sonra siyasal ve iktisadi liberalleşme eğilimini teşvik eden başka unsurlar da vardı: Almanya, İtalya ve Japonya'da totaliter rejimlerin yenilgisi, Batı demokrasilerinin zaferi, kaçınılmaz olarak her zaman Batı'nın siyasal havasına göre davranan Türkiye üzerinde etkisini duyuracaktı. Bundan da öte, savaş sonrası dönemde Türkiye'nin Stalin'in düşmanca tutumuyla daha da belirginleşen yalnızlığı, hükümeti Batı'ya yaslanmaya zorladı.

Türkiye'de savaş sonrası dönemde değişim için olgun bir ortam olduğunu, hemen hemen tüm siyasetçiler, hatta CHP'nin en radikalleri bile kabul ediyordu. Türkiye'nin hızla değişen dünyaya ayak uydurabilmesini sağlayıcı önlemleri alabilecek bir rejimin niteliği üzerinde tartışılıyordu. Eskiden beri devletçiliğin muhafızlığını yapan Recep Peker önderliğindeki bir grup, tek partili yapının korunmasını ve -başlangıçta olduğu gibi- reformların yukarıdan aşağıya doğru gerçekleştirilmesini istemişti. İşte böyle bir anlayışla, hükümetin hazırladığı Toprak Reformu Kanunu tasarısı, 1945 Ocakı'nda Meclis'e getirildi. Fakat tasarı parti

içinde eleştiri ve engellemelere hedef oldu. 11 Haziran'da kanunlaştıysa da, hiçbir zaman uygulanamadı.

Demokrat Parti'nin Kuruluşu ve Muhalefeti

Bu kanunun dolaysız sonucu, CHP içindeki muhalefetin billurlaşması oldu. 7 Haziran'da partideki muhaliflerin bazıları ortaya çıkarak ilk kez iktidar sorununu gündeme getirdiler. Gelecekteki Demokrat Parti'nin dört kurucusu, Celâl Bayar, Refik Koraltan, Fuat Köprülü ve Adnan Menderes, partinin Meclis grubuna bir takrir vererek Anayasa'da belirtilen ulusal egemenlik ilkesinin tam anlamıyla uygulanmasını ve parti çalışmalarının demokrasinin temel ilkelerine uygun bir biçimde yürütülmesini talep ettiler. Muhalefeti sürdüren bu dört partiliden üçü ihraç edildi; Bayar ise 1 Aralık 1945'te istifa etti. Kopuş gerçekleşmişti. 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti'nin kurulduğu resmen açıklandı.

Yeni partinin programı hemen hemen eskisiyle aynıydı. Demokratlar her birine farklı vurgulamalar ve yorumlar getirmekle birlikte, Kemalizmin altı ilkesini aldılar. Bu temel yol göstericiler dışında, kendilerini partinin hedefi olan "demokrasinin ilerlemesi"ne adadılar. Bu, hükümetin etkinliklerine gem vurulması, bireysel özgürlüğün genişletilmesi ve aynı zamanda siyasal gücün yukarıdan değil aşağıdan, "halktan" kaynaklandığının güvence altına alınması anlamına geliyordu. Bu hedefler en çok bürokrasinin acımasızlığını CHP ile özdeşleştiren kesim arasında tutulmuştu. Son olarak Demokratlar, ekonomik gelişme hedeflerini gerçekleştirmede özel sektöre güvendiklerini vurguladılar ve özellikle Batılı gözlemciler arasında en çok bu nokta dikkati çekti.

DP muhalefeti kadar Batı'dan gelen manevi ve ekonomik baskının sonucu olarak, CHP hükümeti siyaset iklimini liberalleştirmek zorunda kaldı. Parti içinde "Milli Şef" ve "Değişmez Başkan" ünvanları 1946 Mayısı'nda kaldırıldı. İnönü, başkanlığı sürmekle birlikte, her dört yılda bir parti kongresince seçilmeye başladı. Daha önemlisi, CHP, sınıf ayrımı, sınıf çıkarları ve bölgecilik düşüncesini yayan derneklerin kuruluşunu yasaklayan tüzük hükmünü kaldırdı. Ardından, üniversiteye özerklik sağlayan, basın özgürlüğünü genişleten kanunların, doğrudan seçimleri öngören kanun ile birlikte çıkarılması için hükümete baskı yapıldı. Bu gelişmeler sırasında Recep Peker'in grubu çok-partili siyasete geçişe direnmeye çalışıyordu. Geçmişte olduğu gibi Peker kaybetti; çünkü Temmuz 1947'de Başkan İnönü ılımlıları desteklemeye karar verdi.

Sonraki üç yılda Halkçılar ve Demokratlar Amerikan politikasını hatırlatan bir biçimde iktidar mücadelesi verdiler. Rekabet, 1950 genel seçimlerinde DP'nin zaferiyle sona erdi. Ama, bunca zaman dilden düşmeyen demokrasi ile siyasal ve düşünsel özgürlük, gerçekte çok dar bir alanda sınırlandırıldı. Sosyalistler politik hayata dönmek için 1960'a kadar beklemek zorunda kaldılar. Bu, kısmen Türkiye'de yerli bir McCarthycilik üreten bir soğuk savaşın sonucuydu.

DP İktidarı Dönemi

Demokratlar 14 Mayıs 1950'de iktidara geldiler ve ordunun 27 Mayıs 1960'taki darbesine kadar iktidarda kaldılar. Bu on yıllık iktidar, siyasal gelişme açısından değerlendirildiğinde şaşırtıcı derecede kısırdır. İşaret edilebilecek önemli değişim olayı yok gibidir. Değişen bir toplumun gereklerini karşılaması için Anayasa'nın değiştirilmesi gerektiği halde, DP'lilerin daha muhalefetteyken anayasa değişikliğine karşı çıkmaları bu tutumlarını açıkça belli etmiştir. DP iktidarı, rejimlerinin popüler (halkçı-popülist değil) niteliğini vurgulamaya devam ederek, bunu siyasal felsefelerinin sloganı yaptı. Oy sandığından çıkarak iktidara gelmenin kendilerine eleştirisiz, muhalefetsiz bir yönetim hakkı verdiği kanaatindeydiler. Halkın partiyi ve Millet Meclisi aracılığıyla partinin hükümetini desteklediğini ileri sürdüler. Bu yapı, ne ölçüde antidemokratik olduğuna ya da Anayasa'nın temel ilkelerini ne ölçüde zedelediğine bakmaksızın, popüler desteğe dayanarak istediği kanunu çıkarma gücüne sahipti. Başbakan Menderes'in, Meclis'in istediği anda saltanatı geri getirebilecek güçte olduğunu bildirdiği bir meclis konuşması, bu anlayışı olanca açıklığıyla yansıtır. Bu "sandıktan çıktık" zihniyeti, 1960'ların muhafazakâr siyasal felsefesine Demokratların yaptığı başlıca katkılardan biridir. Bir anlamda tek-parti siyasetinin yeni koşullar altında sürüp gitmesidir; demokrasiyle hiçbir ilgisi yoktur.

DP'nin siyasal tutumu muhalefet partileriyle ilişkilerinde olduğu kadar partiiçi muhalefette de görülür. Ana muhalefet partisi CHP ile ilişkisi hep gergin ve sertti. Küçük bir parti olan Millet Partisi bile Temmuz 1953'te kapatıldı; Şubat 1954'te Cumhuriyetçi Millet Partisi adıyla kurulana kadar da kapalı kaldı. Parti içindeki muhalifler, içerden gösterdikleri çabayla demokrasiyi bir ölçüde onarabileceklerini umdularsa da başarısızlığa uğradılar. Bunun üzerine açık muhalefete yöneldiler ve 20 Aralık 1955'te kısa ömürlü Hürriyet Partisi'ni kurdular. Başarısızlığa uğrayan iktisat politikaları yüzünden kırsal alanda destek kaybetmeye başlayınca, hükümetteki partinin otokratik eğilimleri daha da güçlendi. Kitlelerin popüler din duygusuna seslenerek açıklarını kapatmak istediler. Oysa bu yöntemle çok fazla siyasal başarı sağlayamadıkları gibi, muhalefetin hükümetin laik olmadığı, dolayısıyla anti-Kemalizm yaptığı yolundaki suçlamalarına malzeme sağladılar. Bu propaganda, özellikle muhalefeti ve 1960'ta demokratları deviren rejimi destekleyen aydınlar üzerinde etkili oldu.

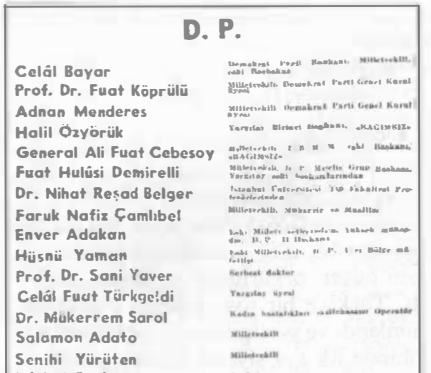

D. P.

Celâl Bayar — Demokrat Parti Başkanı, Milletvekili, eski Başbakan
Prof. Dr. Fuat Köprülü — Milletvekili, Demokrat Parti Genel Kurul üyesi
Adnan Menderes — Milletvekili, Demokrat Parti Genel Kurul üyesi
Halil Özyörük — Yargıtay Birinci Başkanı, «KAÇINILMIZ»
General Ali Fuat Cebesoy — Milletvekili, T. B. M. M. eski Başkanı, «KAÇINILMIZ»
Fuat Hulûsi Demirelli — Milletvekili, D. P. Meclis Grup Başkanı, Yargıtay eski Başkanlarından
Dr. Nihat Reşad Belger — İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Profesörlerinden
Faruk Nafiz Çamlıbel — Milletvekili, Muharrir ve Şair
Enver Adakan — Eski Millet meclislerinde Ankara mebusu, D. P. II Başkanı
Hüsnü Yaman — Eski Milletvekili, D. P. Ereğli Bölge müfettişi
Prof. Dr. Sani Yaver — Serbest doktor
Celâl Fuat Türkgeldi — Yargıtay üyesi
Dr. Mükerrem Sarol — Kadın hastalıkları mütehassısı operatör
Salamon Adato — Milletvekili
Senihi Yürüten — Milletvekili
Mithat Benker — Avukat
Füruzan Tekil — Muharrir, Tüccar
Nazlı Tlabar — Muharrir
Salih Fuad Keçeci — Tüccar
Mithat Sözer — Tüccar, Yün Ticareti Anonim Şirketi İdare Meclisi Başkanı
Ahmet Hamdi Başar — İktisadcı, İstanbul Ticaret Odası eski başkanı
Fahrettin Sayımer — Fatih Demokrat Parti İlçe Başkanı
Ahilya Moshos — Avukat
Bedri Nedim Göknil — İstanbul Ticaret Odası ve İhracat Birliği Başkanı, Tüccar
Dr. Andre Vahram — Doktor, Tıbbi ilaçlar Ticareti Anonim Şirketi Müdür Başkanı ve İşletme Müdürü, Kimyager
Ahmet Topçu — Fatih Demokrat Parti ilçe başkanlığı azalığından ve İşçi muharrirlerinden
İhsan Altınel — İstanbul Bir Mesleki Kazanç İşçileri Sendika Başkanı

DP'NİN İKTİDARI: 14 Mayıs 1950 seçimlerini kazanan Demokrat Parti'nin on yıllık iktidar dönemi siyasal değişme açısından oldukça kısır olmakla birlikte, Türkiye'ye demokrasinin gelebilmesi için neler yapılması gerektiğini göstermesi açısından önemlidir. DP bu seçimlere İstanbul'dan yukarıdaki liste ile katılmıştı.

1961 ANAYASASI'NA DOĞRU: 27 Mayıs 1960 askerî harekâtından sonraki en önemli gelişme, demokratik ve liberal bir rejim getirmeyi amaçlayan Anayasa'nın hazırlanıp halkoyuna sunulmasıdır. Anayasa, Türkiye'yi bir sosyal devlet olarak tanımlıyor, düşünce ve kanaatleri ifade edebilme özgürlüklerini güvence altına alıyordu. Anayasayı hazırlayan komisyonun İstanbul Üniversitesi'ndeki toplantısı.

DP dönemi, siyasal gelişme açısından Türkiye'ye demokrasinin gelebilmesi için neler yapılması gerektiğini gösterdiği için önemlidir. Demokratlar, demokrasinin, iki ya da daha fazla sayıda partinin yarıştığı düzenli seçimlerden ibaret olmadığının anlaşılmasını sağladılar. Yeni rejim, bu öğrenilen dersle, ülkenin demokratik özlemlerini gözeterek Türkiye'ye yeni bir siyasal yapı kazandırmaya koyuldu.

1960'larda Siyasal Gelişmeler

1960'ların siyasal gelişmeleri, DP hükümetinin siyasetine bir tepki olarak başlar. Amaç, tarihin tekrarını önlemektir. Bundan dolayı Meclis'in 1950'lerde olduğu gibi tek partinin hâkimiyetinde kalmamasını güvence altına almak için yeni bir Anayasa ve Seçim Yasası getirildi. Millet Meclisi ve Senato olmak üzere iki Meclis'ten oluşan parlamentonun kabul ettiği yasaların, Anayasa'nın ruhunu ve temel ilkelerini ihlâl etmemesini denetleyecek bir Anayasa Mahkemesi oluşturuldu. Yeni seçim kanunu nisbi temsil sistemini benimseyerek küçük partilerin de Meclis'te temsiline imkân sağladı. Bunun sonucunda 1965'e kadar hiçbir parti mutlak çoğunluğu kazanamadığı için, Türkiye koalisyon hükümetleriyle yönetildi.

Ayrıca 1961 Anayasası, 1950'lilerin siyasetinin tekrarını önlemenin ötesine geçip, demokratik ve liberal bir rejime uygun düşen özgürlükler ve haklar sağladı. Türkiye bir sosyal devlet olarak tanımlandı ve yurttaşlarına Cumhuriyet tarihinde ilk kez siyasal-ideolojik çerçeve içinde konuşma ve yazma hakkı tanındı. Kısacası, ilk kez farklı ideolojilere siyasal arenada rekabet imkânı tanındı. Bunun bir sonucu, Türk siyaset hayatındaki etkisi kendi boyutlarının Meclis'teki temsil nispetinin çok ötesinde olan İşçi Partisi'nin 1961'de kurulmasıdır. Yeni Sendikalar Kanunu, işçilerin daha özgürce örgütlenmesini sağladı. Fakat kanunun en önemli yanı, sendikalara daha önce sahip olamadıkları ve toplumda etkin bir güç olmalarını engelleyen grev hakkını tanımasıdır. İşçiler kazandıkları güven duygusuyla kısa bir süre içinde siyasal süreçte etkin bir güç oldular. Aynı şey, yani özgürlüklerden, kendilerini siyasal yönden eğitmek ve siyasete katılmak için yararlanmak öğrenciler için de geçerlidir. Zaten nüfusunun büyük bir çoğunluğunu gençlerin oluşturduğu ve sürekli çoğaldığı bir toplumda bu kaçınılmaz bir olaydı. Yeni siyasal dönemin muhafızı Silahlı Kuvvetler'di. Yapı içindeki rolleri Anayasa ve özel kanunlarla meşrulaştırılarak siyasal hayatın belirleyici unsuru durumuna gelmişlerdi.

Yüzeyden bakıldığında, 1960'ların siyaseti, eskisinden farklı değilmiş gibi görünür. Koalisyon döneminden (1961-65) (1- CHP ve AP arasında, 2- CHP-YTP-CKMP arasında, 3- CHP ve bağımsızlar arasında, 4- AP destekli bağımsız Ürgüplü hükümeti) AP hükümet, CHP ana muhalefet partisi olarak çıktı. AP hep kapatılan DP'nin devamı gibi görüldü. Fakat gerçekte uygulanan siyaset geçen on yıla göre farklıydı. Birincisi, Türkiye ticari kapitalizmden ithal ikamesi üzerine kurulu sanayi kapitalizmine geçiyordu ve bu durum devletin -örneğin planlı ekonomi gibi- yeni siyasetler uygulamasını gerektiriyordu. Bir başka sebep ise, yukarıda belirtildiği gibi, kurumsal değişikliklerin siyasal ortamı tümüyle radikalleştirmiş, partileri, seçmenlerin artan beklentileri karşısında daha dikkatli davranmaya zorlamış olmasıydı. Geniş yoru-

muyla sosyal adalet bu beklentilerden biri oldu, özellikle de TİP bunun için en radikal programı savundu. Öteki partiler de bu isteklere cevap vermek zorunda kaldılar ve CHP bile 1965'te zamana uyabilmek için "Ortanın Solu" denilen programı kabul etti. İşçiler ve sendikalar özellikle 1967'de DİSK'in kuruluşundan sonra daha da siyasallaştılar. Sosyal adalet talebi, siyaset hayatında önemli bir değişiklik yarattı. Statükoya bağlı partilerin birbirleriyle mücadelesi, artık düzenin değişmesini de içeren bir biçimde gelir ve refah dağılımını değiştirmeyi amaçlayan partilerin mücadelesi haline dönüşmüştü.

60'ların sonlarında Türkiye hızla değişen bir toplumdu. 1950'lerin ve 1960'ların gelişmeleri hem kentlerde hem kırsal alanlarda toplumu değiştirmişti. Geçimini ekonominin eski sektörlerinden sağlayan milyonlarca insanın durumu bozulmuş, küçük işletmeler hükümet desteği alan yeni sektörlerle rekabet edemez hale gelmişlerdi. Siyasal olarak, bu insanların tepkisi sağın ana partisi olan hükümetteki AP'den desteklerini çekmek ve bu kesimin çıkarlarını daha dolaysız olarak temsil etmeye söz veren sağ içindeki küçük partilere yönelmek oldu. Demokratik Parti, Milli Nizam Partisi (sonra MSP) ve en önemlisi neo-faşist MHP, siyasi arenada böylece önem kazanmaya başladılar. Bu partiler- CHP'yi de içinde görecek kadar genişleterek-tanımladıkları sola karşı radikal alternatifler sunduklarını öne sürdüler.

1960'ların sonlarında AP ve yandaşları olan yönetici kesimlerin amacı, sendikalardan ve onları destekleyen siyasal güçlerden gelen meydan okumaya bir son vermekti. Bunu, 1961 Anayasası'nın belirlediği siyasal gelişmeyi altüst ederek, ek kanunlar çıkararak yapmayı umdular. Anayasa'nın Türkiye'ye uygun olmadığını öne sürdüler; sendikaları, genel olarak da solcuları suçladılar. Resmi çevreler, 15/16 Haziran 1970'te doruk noktasına ulaşan işçi gösterilerini "ihtilâl provası" olarak nitelediler ve durum denetimden çıkmadan önlemler alınması gerektiğini vurguladılar.

1970'lerdeki Gelişmeler

12 Mart 1971'de Türkiye siyasetinin hakemi, Silahlı Kuvvetler, o dönemde işadamları ve sanayi anlamına gelen kurulu düzen adına, siyasal dengeyi restore etmek için kontrolü eline aldı. Partiler-üstü Başbakan Prof. Nihat Erim'in Türkiye için "lüks" olarak nitelendirdiği Anayasa tadil edilmeye başlandı. Sol ezildi, işçilerin umut ve özlemlerini temsil eden TİP lağvedildi. Bununla birlikte, 1970'lerin başında, kurulu düzeni değiştirmeye çalışan sosyal demokrat CHP'nin yükselişi belirgindir. 1972'de, İnönü'nün parti içindeki yenilgisi, Ecevit'in zaferi çok önemli bir siyasal olaydı. 1973 seçimlerindeki başarısı, yeni CHP'nin ülkenin beklentisindeki gerçeği yakaladığını ortaya koyuyordu.

Ecevit ve CHP'nin işçi ve işverenler kadar öğrenci radikalizmini de yumuşatacak bir orta-yol siyaseti izleyeceğine ilişkin bir umut belirmişti. Ülke, 12 Mart rejimiyle yola getirilmişti. Kendi siyasal seçeneklerini gerçekleştiremeyen sendikalar, sosyal demokrat siyasetleri desteklemeye istekli görünüyorlardı. TÜSİAD tarafından temsil edilen işverenler arasında da, Avrupa'nın deneyimine bakarak sosyal demokrasinin toplumsal barış için en iyi yol olduğunu düşünenler vardı. Gençlik de Ecevit'in karizmasından etkilenmişti; onu izlemeye istekli görünüyordu.

Ne var ki, daha çok Ecevit'in denetimi dışında oluşan koşullar onun başarı şansını azalttı. 1973 seçimlerini kazanmıştı ama, hükümet için yeterli çoğunluğu elde edemediği için daha sonra epey insafsız bir ortak olduğu anlaşılan MSP ile koalisyon kurdu. İktidarı sırasında durumu daha da kötüleştiren bir başka olay, 1973 sonlarında petrol fiyatlarındaki büyük artışla dünyada beliren büyük ekonomik krizdi. Bunun da ötesinde Türkiye'nin Kıbrıs müdahalesi, bir ölçüde masrafların artmasıyla, ama daha çok özellikle ekonomik krizi altetmek için iktisadi yardıma ihtiyacı olduğu bir sırada ülkeyi Batı'dan tecrit ettiği için, Türkiye'nin ekonomik durumunu daha da kötüleştirmişti. Amerika'nın uyguladığı silah ambargosu ise zaten ciddi olan ekonomik durumu keskinleştirdi.

Yine de başarılı Kıbrıs müdahalesi Ecevit'e büyük kişisel popülarite sağladı. Ecevit, bu popülarite'ye yaslanarak, kendisini mutlak çoğunlukla iktidara getirebilecek bir erken seçim ümidiyle, 18 Eylül 1974'te istifa etti. Bu, Türkiye için ciddi siyasal sonuçlar doğuran yanlış bir karar oldu. Sağdaki partiler kendi durumlarını zayıflatacak olan bu erken seçimi reddettiler.

CHP-MSP koalisyonu, Ocak 1974 - Eylül 1974 arasındaki dokuz aylık iktidar döneminde bile, 12 Mart rejiminin açtığı siyasal yaraları sarma yolunda tedbirler almaya başlamıştı. Türkiye toplumundaki sosyo-ekonomik dengesizliği

KÜÇÜK PARTİLERE İLGİ: 1960'ların sonlarında sağcı kesimler siyasal gelişmeye ayak uyduramayan ana sağ parti AP'den desteklerini çekmeye yöneldiler. bu nedenle Demokratik Parti, Millî Nizam Partisi (sonradan MSP) ve MHP önem kazanmaya başladı. Bunlar, sol'a ve sol kanatta gördükleri CHP'ye karşı birer radikal alternatif olduklarını öne sürüyorlardı.

düzeltmeye, demokratik hak ve özgürlükleri 12 Mart öncesindeki duruma getirmeye, aynı zamanda muhafazakâr ticaret ve sanayi kesiminin beklentilerini karşılamaya söz vermişti. Bu sözler birbirleriyle çelişmekle birlikte büyük bir iyimserlik yaratmıştı ve bu durum zamanla Türkiye'de sosyal demokrasinin sağlamlaşmasına yol açabilirdi. Bu görüntü, Ecevit'in istifasıyla, sağ partiler için uyarıcı oldu ve söz konusu partiler CHP'yi güçlendirebilecek bir erken seçim önerisini reddettiler.

Kimsenin kabine kuramadığı, uzun süren bir hükümet bunalımından sonra, 31 Mart 1975'te Süleyman Demirel, AP, MSP, CGP ve MHP'den oluşan ve "Birinci Milliyetçi Cephe" diye adlandırılan sağ koalisyonu kurduğunu açıkladı. Bu nitelikte bir hükümetin Türkiye'nin sorunlarıyla başa çıkabilmesi çok güçtü. Tersine, genellikle MHP ile aşırı sol denen fraksiyonların sokak çarpışmaları, CHP yandaşlarının moralini bozmaktaydı. Yönetimdeki partiler, siyasal etkinlikleriyle, kendi konumlarını sağlamlaştırmak için yandaşlarını devlet yapısına yerleştirdiler.

Bu yıllar boyunca faşizm gerçekten bir tehdit olmaya başladı; en büyük ihtiyaçları iktidardaki süreyi uzatabilmekti. Bu sırada CHP seçmen tabanı sağlamdı ve parti 1977 seçimlerini kazandı. Ancak, gene tek başına iktidara gelebilecek çoğunluğa sahip olmadığı için, yeni hükümeti AP-MSP-MHP ortaklığı kurdu ve böylece Milliyetçi Cephe'nin ikinci dönemi başladı.

Bu noktada insanın aklını kurcalayan bir soru ortaya çıkmaktadır: 1973 yılından beri Türkiye'nin içinde bulunduğu hükümet bunalımından kurtulabilmesi için iki büyük parti (CHP ile AP), güçlü bir "milli" koalisyon kurmuyorlardı. Bu teklif uzun uzadıya tartışılmış, sonuçta reddedilmişti. Oysa sermaye ve sanayi çevrelerinin önemli bir bölümünün desteğini, yurttaşların büyük çoğunluğunun onayını almıştı. Varolan uygun koşullara rağmen bu koalisyon gerçekleşmedi. Neden?

Öyle görünüyor ki, bu sorunun cevabı, bugüne değin Türkiye'de yönetici sınıfların kendi aralarında yeterli bir birlikten ve kendi çıkarlarını temsil ettiğini iddia eden bir parti liderine isteklerini empoze edecek güçten yoksun olmalarında aranmalıdır. 1970'lerde Demirel, partinin kazanabileceği başarıların önünde bir engel durumuna gelmişti; bununla birlikte, tıpkı 1950'den sonra İnönü'nün yaptığı gibi, partiyi kontrolü altında tutmaya devam etti.

Kişisel liderliğin bunca önem taşıması, daha çok siyasal sınıfların henüz gelişme ve olgunlaşma sürecini yaşadıkları ülkelerde raslanılan bir siyasal gelişme özelliğidir. Partiler, ilkeler ya da platformlardan çok liderleriyle temsil edilme durumundadırlar. Örneğin CHP bir dönem İnönü'nün partisi, bir başka dönem Ecevit'in partisi olarak adlandırılmıştır. Ecevit'in bir düşünce partisi yaratma umuduna karşın bu gerçek değişmemiştir.

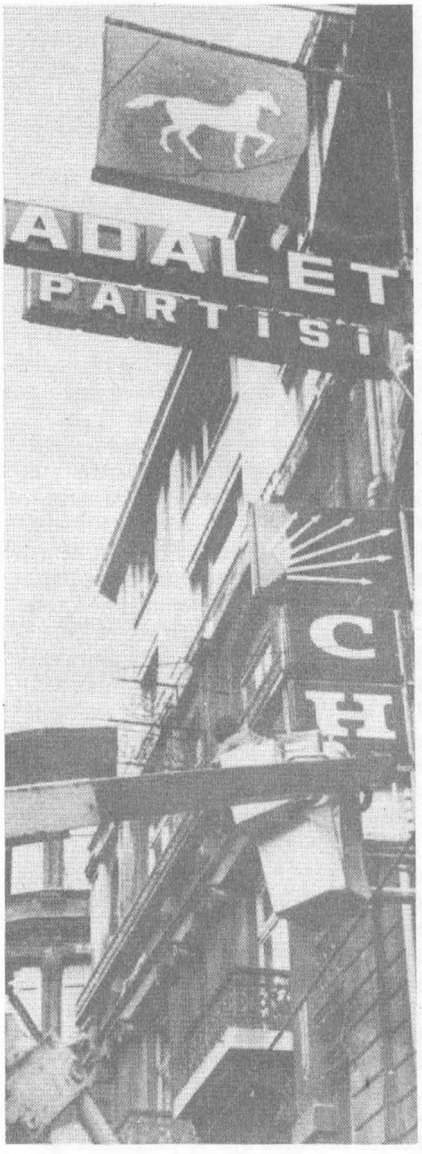

SİYASAL KURUMLARA YÖNELİK...: 12 Eylül 1980 askerî müdahalesinin ardından parlamento feshedildi, bütün siyasal partiler kapatıldı. Bu, Türkiye'nin siyasal yapılanması açısından büyük önem taşıyan bir operasyondu. Daha sonra, yeni tip politikacı ve yeni siyasetler üretebileceği umulan yeni Anayasa hazırlandı.

İkinci Milliyetçi Cephe yönetimi 1978 Ocağı'na kadar dayandı. Bu tarihte CHP, bağımsız milletvekilleriyle son dönemde AP'den ayrılan bazı üyelerden oluşturduğu zayıf bir koalisyon kurdu. Ancak beş yıldır süren şiddet ve terör ortamı, normal siyasal etkinlikleri imkânsız hale getirmişti. Sağın önemli hedeflerine vuran örgütlü şiddet tırmanmasını sürdüren sol, Ordu'nun müdahalesiyle sonuçlanan dramatik doruk noktasının zeminini hazırlamaktaydı. 1979 Kasımı'nda yapılan senato seçimleriyle ara seçimlerin sonuçları değerlendirildiğinde, CHP'nin seçmen desteğinde de önemli bir azalma görülür. Bu nedenle Ecevit istifa etti. Artık ülkede yeniden bir Milliyetçi Cephe hükümeti kurulamazdı. Demirel, Türkiye'nin siyasal tarihinde ilk kez bir azınlık hükümeti kurdu. Hükümet, desteğini tamamen hükümet dışındaki sağ partilerden sağladı. Hükümetin başlattığı, büyük halk kitlelerinin kemerleri sıkmasını gerektiren 24 Ocak 1980 ekonomik kararları, muhalefet edilmeyen istikrarlı bir rejim tarafından gerçekleştirilebilirdi. Böylesi bir rejim, Ordu'nun yönetime el koymasıyla, 12 Eylül 1980 tarihinde gerçekleştirildi. Parlamentonun çalışamaz duruma geldiği, sokaktaki adamın partilerden nefret etmeye başladığı bir dönemde parlamentonun varlığı sona ermişti. Terörizm görevini yapmıştı. Birçok yurttaş askerî müdahale ve yönetimin kaçınılmazlığını -hiç değilse bir süre için- kabul etmekteydi.

Askerî yönetim, demokrasiye geçiş döneminin başlangıcını belirleyen 1983 Aralığı'na kadar iktidarda kaldı. Yönetimde bulunduğu üç yıl boyunca Türkiye'nin siyasal yapılanmasında çok büyük önem taşıyan bir operasyon gerçekleştirdi. 1960'ların -partiler dahil- bütün siyasal kurumları, gerçek anlamda dışlandı. Parti liderlerinin on yıl süreyle siyaset yapmaları yasaklandı. Bundan sonra, hem yeni tip bir politikacı, hem de yeni siyasetler üretebileceği umulan yeni bir Anayasa ve onu tamamlayan kanunlar çıkarıldı ●

SİYASAL PARTİLER

Dünyada ve Türkiye'de Siyasal Partiler
Ahmet Kotil

Türk Siyasal Yaşamında Yer Almış Başlıca Siyasal Dernekler, Partiler ve Kurucuları
İlhami Soysal

Cumhuriyet Halk Partisi
Mete Tunçay, Tevfik Çavdar, *Doç.Dr.* Sina Akşin

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası
Dr. Ömür Sezgin/*Dr.* Gencay Şaylan

Serbest Fırka
Tevfik Çavdar

Demokrat Parti
Tevfik Çavdar, *Doç.Dr.* İlkay Sunar

Adalet Partisi
Tevfik Çavdar

Milli Selamet Partisi
Dr. Binnaz Toprak

Milliyetçi Hareket Partisi
Dr. Mehmet Ali Ağaoğulları

Türkiye İşçi Partisi
Murat Belge

12 Eylül Sonrasının Başlıca Partileri
İlhami Soysal

Çerçeve Yazılar

- **Cumhuriyetçi Güven Partisi** *Prof.Dr.* Turhan Feyzioğlu
- **Hürriyet Partisi** *Prof.Dr.* Feridun Ergin
- **Adalet Partisi** Mete Tunçay
- **Demokratik Parti** Cevat Önder

Bu konuda ayrıca *Anayasa, Atatürkçülük, Aydınlar, Batılılaşma, Devletçilik, Din/Devlet İlişkileri, Hükümetler ve Programları, Seçim, Siyasal Düşünce Akımları, Siyasal Hayat* **maddelerine bakınız.**

Dünyada ve Türkiye'de Siyasal Partiler

Ahmet Kotil

Genel Olarak Siyasal Partiler

Tanım: Siyasal partiyi nasıl tanımlayabiliriz? Şimdiye dek siyasal parti olgusunun birçok tanımı yapılmıştır. Bu tanımlardan en yaygın kabul göreni ve bize de en geçerli gibi gözükeni LaPalombara ve Weiner'ın tanımıdır. LaPalombara ve Weiner, siyasal partiyi dört ölçütle tanımlarlar: 1) sürekli ve istikrarlı bir örgüt; 2) iyice yerleşmiş ve kalıcı bir yerel örgütsel ağ; 3) iktidarı yalnızca etkileme değil, esas olarak iktidarı ele geçirme amacını gütmesi; 4) seçimlerle veya başka bir yoldan halk desteği edinme kaygısı. Bu tanıma göre tek parti de siyasal parti sayılabilir. Oysa Sartori gibi bazı yazarlar tek partiyi siyasal parti saymazlar, ona göre çoğulculuk siyasal partilerin varlığının ön-koşuludur.

Parti, parça anlamına geldiğine göre, bir ülkede partilerin varlığından söz edebilmek için bir bütün ve bir de bu bütünün parçalarının (partilerin) olması gerekmektedir. LaPalombara ve Weiner'a göre ise ancak sürekli örgütten yoksun hizipler, yerel bir örgütsel ağı olmayan parlamento grupları, iktidarı ele geçirmeyi değil etkilemeyi amaçlayan baskı grupları, halk desteği arama gibi bir sorunu olmayan kulüpler ya da darbeci gruplar siyasal parti değildir. Türkiye'deki ilk siyasal gruplaşmalar LaPalombara ve Weiner'ın tanımına uymamaktadır. Bunlar halk desteği arayan örgütler değildir, yerel bir örgütsel ağları yoktur. İktidarı halkın değil de devlet aygıtının (padişah, sivil ve/veya askerî bürokrasi) desteğini sağlayarak ele geçirmeyi amaçlamaktadırlar. Ancak II. Meşrutiyet döneminde İttihat ve Terakki ve onun muhalifi bazı partiler (en başta Hürriyet ve İtilâf) yerel bir örgütsel ağ oluşturabilmişler ve seçimler yoluyla halk desteği aramaya başlamışlardır (her ne kadar seçimlere baskı unsuru giriyor idiyse de). II. Meşrutiyet'ten günümüze kadar kendilerine siyasal parti adı veren belli başlı örgütlenmeler LaPalombara ve Weincr'ın ölçütlerine uyan siyasal partiler sayılabilirler. Sartori'nin yaklaşımını benimsersek, tek parti, parti sayılamayacağına göre, Türkiye'de siyasal partilerin kalıcı olarak ortaya çıkışı 1946'dan sonradır.

Köken Sorunu: Siyasal partilere ilişkin ikinci önemli bir sorun da partilerin kökeni sorunudur. Siyasal partiler nereden gelmektedirler? Burada hiç tartışma götürmeyecek bir gerçek varsa, o da siyasal partilerin çağdaş bir olgu olduğu, toplumsal modernleşme ve mobilizasyon süreçleriyle yakından ilgili olduğudur. Siyasal partiler Batı Avrupa ve onun uzantısı yeni ülkelerde (ABD gibi) 19. yüzyılda ortaya çıkmışlar, 20. yüzyılda ve özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısında dünyaya yayılmışlardır. Siyasal partiler toplumsal mobilizasyonun ürünüdürler, halkın siyasete katılmasının aracıdırlar. Dolayısıyla toplumsal açıdan, toplumsal mobilizasyonun ve onunla ilişkili olarak halkın siyasete katılımının somutlanışı ve yaratıcısı olan demokratik devrimler ve ulusal kurtuluş hareketleriyle yakın bağları vardır. Bu süreçler içinde ve/veya sonucunda ortaya çıkmışlardır. Toplumsal mobilizasyon aynı zamanda modernleşme ve/veya kapitalistleşme süreci içinde ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla siyasal partiler modernleşme sürecinin de eseri sayılabilirler. Kurumsal açıdan soruna yaklaşırsak, Batı feodalitesinde olduğu gibi temsil kurumunun varlığı ve temsilin giderek korporatif bir sınıfsal ayrıcalık olmaktan çıkıp genel bir yurttaşlık hakkı haline dönüşmesi sonucunda temsil kurumu içindeki farklı görüşlerin, farklı çıkarların siyasal parti halinde örgütlendiği söylenebilir. Türkiye'de de siyasal partiler Batılılaşma ya da bir başka deyişle modernleşme süreci içinde ortaya çıkmışlardır. Bu partilerin ya da proto-partilerin (henüz tam parti haline gelememiş gruplar) kurucuları genellikle Batılılaşma süreci içinde kurulmuş modern eğitim kurumlarında yetişmişlerdir.

Siyasal partilerin kökeni sorununu irdeleyen iki farklı kuram daha vardır. Bunlardan biri, Duverger'nin kurumsal kuramıdır. Buna göre partiler köken bakımından ikiye ayrılırlar: Parlamentonun içinden doğan partiler ve parlamentonun dışında doğan partiler. Bir başka kuram, siyasal partilerin doğuşunu siyasal gelişme bunalımlarıyla açıklar. Aslında bu iki kuram birbirini dışlamaz, yalnızca soruna iki farklı açıdan bakarlar. Duverger'ye göre kökenleri açısından iki tür siyasal parti vardır: Seçimsel ya da parlamenter kökenli partiler (bir başka deyişle iç kökenli partiler) ve seçim ile parlamento mekanizmalarının dışında ortaya çıkmış partiler (bir başka deyişle dış kökenli partiler).

İç kökenli partiler, 19. yüzyıl Avrupası'nda görülen birbiriyle bağlantılı iki gelişmenin eseridir: 1) parlamento yetkilerinin genişlemesi, parlamenterlerin ortak niteliklerine göre birleşmeleri ve böylece

parlamento hiziplerinin oluşması; 2) oy hakkının genişlemesi, buna bağlı olarak her seçim bölgesinde kalıcı seçim komitelerinin kurulması.

Bu iki unsur, parlamento hizipleri ile seçim komiteleri arasında sürekli bağların kurulmasıyla siyasal partiler oluşmuştur. İç kökenli partilerin en belirgin biçimde ortaya çıktığı ülke İngiltere'dir. 1832 seçim reformuyla bu ülkede modern siyasal partiler oluşmuştur. Dış kökenli partiler ise parlamento ve seçim mekanizması dışında doğan, daha önceden mevcut olan bir kurum tarafından yaratılan partilerdir. Günümüzde partilerin parlamento içinde doğmaları ikincildir. Partiler daha çok parlamento dışında kurulmaktadırlar. Örneğin parti olgusunun yeni olduğu, özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra yaygınlaştığı azgelişmiş ülkelerdeki milliyetçi partilerin çoğu parlamento dışında doğmuşlardır.

Siyasal partilerin kökeninde bulunan kurum ve örgütler nelerdir? Birçok sosyalist partinin ve işçi partisinin kökeninde sendikalar ve düşünce kulüpleri bulunmaktadır. Dinsel yönelimli partilerin kökeninde kiliseler ve dinsel gruplaşmalar vardır. Bazı sağcı-muhafazakâr partilerin kökeninde sınai-ticari grupların, azgelişmiş ülkelerdeki milliyetçi partilerin kökeninde bağımsızlık savaşı veren milliyetçi hareketlerin olduğu söylenebilir. Hatta azgelişmiş ülkelerde devletle partinin ortaya çıkışı çoğu zaman eşanlı olmaktadır.

Bir başka grup parti de başka partilerin içinden çıkan, onların bölünmesi veya birleşmesi sonucunda oluşan partilerdir. Günümüzde bu tür partilerin sayısı ve önemi giderek artmaktadır.

Türkiye'de siyasal partiler esas olarak dış kökenli ve bölünme sonucu oluşmuş partilerdir. Zaten azgelişmiş ülkelerde iç kökenli partilerin sayısı azdır. İttihat ve Terakki askerî okullarda kurulmuş, askerler ve aydınların gizli toplulukları biçiminde örgütlenmiştir; CHP bir ölçüde

SİYASAL MÜCADELENİN MODERN ARACI: Batı'da modern toplumun oluşum sürecine parâlel olarak gelişen toplumsal kesimler arası mücadeleler oldukça eskiye dayanmakla birlikte, bu mücadelelerin başat aracı olarak siyasal partilerin ortaya çıkması 19. yüzyılın başlarına raslar ve oldukça yeni sayılır. İngiltere'de 17. yüzyılda mutlak monarşiye son verilmesi ve parlamentonun egemenliğinin kabul edilmesiyle sonuçlanan iç savaş ve 1648 Burjuva Devrimi sırasındaki siyasal çatışmalar, modern toplumun kuruluş sürecinin ilk özgün örneğini oluşturmakla birlikte, tarafların örgütlenmeleri daha çok parlamento içinde kurulan ve çatışmaların yönüne göre kolaylıkla değişen gevşek gruplar ve gönüllü ordu aracılığıyla gerçekleşmişti. Devrimin önderi Cromwell de modern anlamda bir parti girişiminde hiçbir zaman bulunmadı.

Meclis içinde kurulmuş sayılabilir, ama esas olarak asker-sivil bürokratik aygıtın bir eseridir. Demokrat Parti, CHP'den kopan bir grup tarafından, yani bölünme sonucu kurulmuştur. Türkiye'de en kalabalık grubu, mevcut partilerin bölünmesi sonucunda kurulmuş partiler oluşturur. DP'nin yanı sıra Millet Partisi, Hürriyet Partisi, Demokratik Parti, Milli Selamet Partisi, Cumhuriyetçi Güven Partisi vb. hep bölünme sonucu oluşmuş partilerdir; daha önce mevcut olan partilerin bağrından çıkmışlardır. Türkiye İşçi Partisi dış kökenli bir parti örneği sayılabilir: Bir grup sendikacı ve aydın tarafından kurulmuştur. Toparlarsak, Türkiye'de en kalabalık grubu mevcut partilerin bölünmesi sonucu oluşan partiler meydana getirmekte, onları dış kökenli partiler izlemektedir.

Bunalımlar, Çatışmalar ve Partiler: Siyasal partiler aynı zamanda siyasal gelişme sürecinde ortaya çıkan bunalımların ürünleri de sayılabilirler. Siyasal gelişme bunalımları geleneksel toplumdan modern topluma geçişte karşılaşılan tarihsel durumlardır. Başlıca beş tür bunalım vardır: Kimlik bunalımı, meşruluk bunalımı, nüfuz bunalımı, katılma bunalımı ve bölüşüm bunalımı. Türkiye'de siyasal partilerin oluşumunda belli ölçülerde bütün bu bunalımların etkisi olmuştur. Türkiye'de bunalım dönemleri ayrıca siyasal parti sayısının arttığı, yeni partilerin ortaya çıktığı dönemler olmuştur: 1908-1913, 1918-1923, 1946-1950, 1960-1961, 1969-1973...

Siyasal partiler belirli ölçülerde toplumsal bölünmeleri yansıtırlar. Lipset ve Rokkan, iki eksenli bir toplumsal bölünmeler tipolojisi hazırlamışlardır. Eksenlerden biri fonksiyonel, öteki yerel (merkez-kenar) eksendir. Ergun Özbudun *Siyasal Partiler* adlı kitabında bu tipolojiyi şemayla açıklar (bak. şema).

Türk siyasal yaşamında genellikle fonksiyonel eksende özgül çıkar çatışmaları, yerel eksende ulusal elit-içi çatışmalar ağır basmıştır.

Lipset ve Rokkan dört çatışma tipi saptamaktadırlar: 1- Merkez-kenar çatışması; 2- devlet-kilise çatışması; 3- tarım-sanayi çatışması; 4- işçi-işveren çatışması. Siyasal partilerin ilk kez ortaya çıktığı Batılı ülkelerde bu çatışmalar tarihin çeşitli dönemlerinde görülmüştür. Türkiye'de ise merkez-kenar çatışması ulusal devleti inşa sürecinde ortaya çıkmıştır (II. Meşrutiyet, Kurtuluş Savaşı dönemlerinde; okumuş yönetici elit-cahil halk çelişmesi biçiminde tek parti döneminde, ilk Türk siyasal partileri de bu süreç içinde kurulmuşlardır. Türkiye'de kilise olmadığı için devlet-kilise çatışması görülmez, ama laik devletle dinci çevreler arasındaki çatışma da merkez-kenar çatışması gibi ve onunla eklemlenerek siyasal partiler dünyasına yansımıştır. Tarım-sanayi çatışması cılız kalmış, partiler dünyasına sınırlı ölçüde yansımıştır. İşçi-işveren çatışması ise özellikle son yıllarda (son yirmi yılda) parti sistemine -sınırlı bir ölçüde de olsa- yansımıştır.

Çağdaş siyasal sistemlerde siyasal partiler belli işlevleri yerine getirirler. Siyasal partiler çok işlevlidir. Başlıca işlevleri arasında siyasal sistem içinde kuralların oluşturulması ve uygulanması, iletişim kanallığı, siyasal devşirme, siyasal toplumsallaşma, özellikle çıkarların ifadesi ve birleştirilmesi yer alır. Siyasal parti çeşitli toplumsal grup ve sınıfların taleplerini birleştirerek tutarlı söylemler halinde karar verici organlara iletir. Böylece geniş seçmen çevrelerinin çıkarlarının savunucusu haline gelir. Gelişmekte olan ülkelerde partilerin işlevleri gelişmiş ülkelere göre daha çoktur. Bu ülkelerde iyice farklılaşmış ve yerleşmiş kurumlar olmadığından, partiler çok çeşitli işlevleri bir arada görmek zorunda kalırlar. Gelişen bir ülke olan Türkiye'de de partiler çok işlevlidir. Bu durum özellikle İttihat ve Terakki iktidarı döneminde ve tek partili (CHP) dönemde belirgindi. Bu dönemlerde parti ile devlet bütünleşmiş durumdaydı; siyasal partiler devletin genel işlevlerinden bazılarını da yerine getiriyorlardı. Çok partili rejime geçişle birlikte partilerin işlevlerinde değişmeler olmuş, işlevsel önemleri artmıştır.

Parti Tipleri: Siyasal partilerle ilgili incelemelerin bir yönünü de parti tiplerinin saptanmasıyla ilgili çalışmalar oluşturur. Maurice Duverger, 1951'deki çalışmasında *(Les Partis Politiques, Siyasal Partiler)* iki tip parti ayırdetmiştir: Kadro partileri ve kitle partileri. Kadro partileri kısıtlı oy döneminde daha çok eşraftan kişileri bir araya getiren partiler olarak ortaya çıkmışlardır. Bu eşraftan kişiler seçim dönemlerinde faaliyetleri artan yerel komitelerde bir araya gelmekteydiler.Kadro partileri genellikle sağ muhafazakâr ve liberal, zayıf ve gevşek örgütlü partilerdir. Kitle partileri Batı'da kısıtlı oydan genel oya geçiş süreci

Lipset ve Rokkan'ın Toplumsal Bölünmeler Tipolojisi

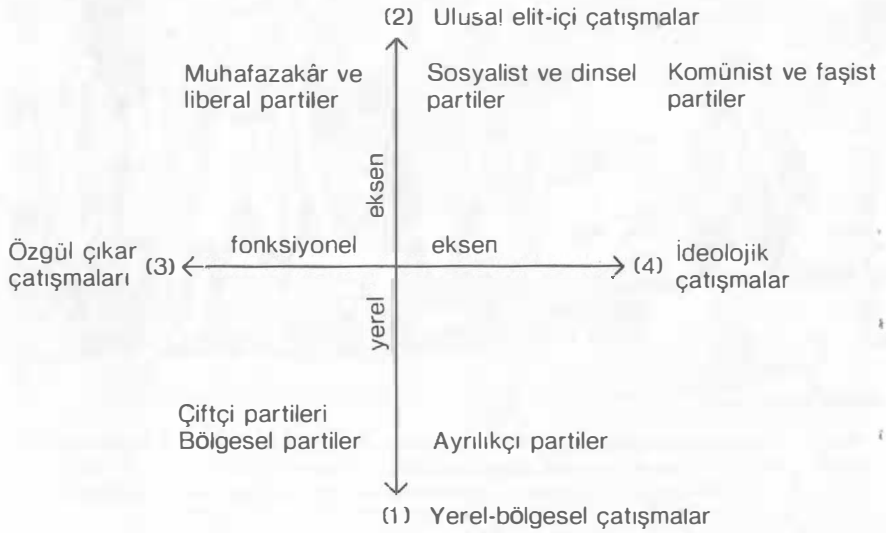

Kaynak: Ergun Özbudun, Siyasal Partiler.

içinde ortaya çıkmışlardır. Çeşitli sınıflardan, ama ağırlıklı olarak bazı sınıflardan çok sayıda üyeleri vardır. Oysa kadro partilerinin üye sayısı azdır. Kitle partileri, kitlelerin siyasal eğitimini gerçekleştirmeyi amaçlarlar. Kitle partileri faşist partiler dışında genellikle siyasal yelpazenin solunda yer alırlar. Faşist partiler sağ eğilimli partiler olmalarına karşın kitle partisiydiler. İkinci Dünya Savaşı'nı izleyen dönemde kadro partilerinden ve kitle partilerinden farklı olan *seçmen partileri* ya da her şeyi kapan partiler *(catch-all parties)* ortaya çıkmıştır. Bu partiler üyelerinden çok seçmenlere yö-

SİYASETE KATILMANIN ARACI: Siyasal partiler toplumsal mobilizasyonun ürünüdürler ve halkın siyasete katılmasının aracıdırlar. Dolayısıyla, toplumsal mobilizasyonun ve onunla ilişkili olarak halkın siyasete katılımının, somutlanışı ve yaratıcısı olan demokratik devrimler ve ulusal kurtuluş hareketleriyle yakın bağları vardır.

neliktir. Kitle ve kadro partileri gibi belirli sınıflarla değil, bütün çıkar gruplarıyla ilişki kurarlar. Kitle iletişim araçlarını kullanarak çok çeşitli çıkar gruplarına seslenirler ve onların çıkarlarını birleştirmeye çalışırlar. Bu partilerin en önemli işlevi, çıkarların birleştirilmesidir. Seçmen partileri siyasal yelpazenin sağında da solunda da yer alabilir. Çağdaş Batılı partiler genellikle birer seçmen partisidir veya seçmen partisine dönüşme süreci içindedir. Türkiye'de siyasal partiler 1946'dan önce birer kadro partisi niteliğindeydiler. 1946'dan sonra ise, bazı kitle partileri kurma girişimleri olmuşsa da, Türk partileri genellikle seçmen partisi niteliği göstermişlerdir.

Siyasal partiler üzerine incelemelerin en önemli yönlerinden biri de parti sistemlerinin incelenmesi olmuştur. Parti sistemleri üzerine incelemeler belli bir tarihsel dönemde partilerin bileşimini, bir araya geliş biçimini incelerler. Kaç tür parti sistemi vardır?

KURUMSAL TEORİ: Siyasal partilerin köken sorununu irdeleyen teorilerden biri de Duverger'nin kurumsal teorisidir. Bu teoriye göre partiler köken bakımından ikiyi ayrılırlar: Parlamentonun içinden ve dışından doğan partiler. Birinci tür partilerin en belirgin biçimde ortaya çıktığı ülke İngiltere'dir. 1832 seçim reformundan sonra parlamentodaki gruplarla seçim komiteleri arasında sürekli bağların kurulması bu gelişmeye yol açmıştı. Türk siyasal partileri içinde Demokrat Parti de kuruluşu bakımından parlamento içinde doğan parti özelliği gösterir.

Parti Sistemleri: Parti sistemlerini öncelikle rekabetçi sistemler ve rekabetçi-olmayan sistemler diye ikiye ayırabiliriz. Ayrıca bazı siyasal sistemlerde parti yoktur, bunlara "partisiz sistemler" denilir. Rekabetçi sistemler ise atomlaşmış sistemler, çok partili sistemler, çift partili sistemler ve hâkim partili sistemler diye dörde ayrılabilir. Atomlaşmış sistemlerde parti sayısı çok fazladır, iyice belirlenmiş ve belli bir biçim kazanmış bir parti sistemi yoktur. Çağdaş Afrika ülkelerinde bu sisteme sıkça raslanabilir. Türkiye'de de parti sayısının 55 olduğu Mütareke dönemi İstanbulu'nda atomlaşmış bir sistemden söz etmek olanaklıdır.

Çağdaş Batılı ülkelerin çoğunda, çift parti sisteminin görüldüğü İngilizce konuşulan ülkeler dışındaki ülkelerde çok partili sisteme raslanır. Çok partili sistemleri parti sayısına göre bir tasnife tâbi tutarsak, üç partili sistemlerin, dört partili sistemlerin ve nihayet aşırı çok partili sistemlerin varlığını saptayabiliriz. Çok partili sistemlerin oluşması toplumsal, ideolojik, tarihsel ve kurumsal bazı etmenlerin bir sonucudur. Toplumsal etmenler toplumsal-sınıfsal çelişmelerin parti sistemi düzeyinde somutlaşmasıyla ilgilidir. Siyasal partilerin ilk ortaya çıktığı dönemde Avrupa ülkelerinde burjuvazi-aristokrasi çelişmesi ön plandaydı. Bu çelişme muhafazakârlarla (aristokratların temsilcisi) liberaller (burjuvazinin temsilcisi) arasındaki çelişme biçiminde parti sistemine yansımıştı. Daha sonra işçilerle burjuvazi arasındaki çelişme siyaset sahnesinde ağırlığını duyurmaya başlayınca, muhafazakârlarla liberallerin yanı sıra işçilerin temsilcisi işçi partileri veya sosyalist partiler de etkinlik kazanmaya başladılar. Bu durumda toplumsal çelişmeler üç partili bir sisteme olanak tanıyordu. Bazı ülkelerde birinci çelişme parti sistemi düzeyinde önemini yitirdi. Bu ülkelerde (genellikle İngilizce konuşulan ülkeler) mücadele, liberalleri ikinci plana itmiş bulunan muhafazakârlarla işçiler arasında cereyan etmektedir. Bazı ülkelerde ise bu birinci çelişme azalmakla birlikte etkisini siyasal düzeyde sürdürmeye devam etti, dolayısıyla çok partili bir sistem ortaya çıktı.

Çok partili bir sistemin oluşumunda ideolojik etmenler de etkili olmuştur: Rus devriminin ve Marksizm-Leninizmin etkisiyle ortaya çıkan komünist partiler faşist ideolojinin etkisiyle ortaya çıkan faşist partiler (özellikle iki savaş arası dönemde), çeşitli kiliselerin ve dinsel gruplaşmaların etkisiyle ortaya çıkan dinsel partiler, özellikle Hıristiyan Demokrat partiler, vb.

Tarihsel etmenlerin çok partili sistemlerin oluşumundaki etkisi de gözardı edilmemelidir. Örneğin feodal çağda bağımsız köylü temsilinin görüldüğü İskandinav ülkelerinde çiftçi partileri varlıklarını hâlâ sürdürmektedirler.

Çok partililiğe yol açan bir başka etmen de Duverger'nin saptadığı kurumsal etmendir. Buna göre, seçim sistemi parti sistemini belirlemektedir. Nisbi temsil sistemi çok partililiğe, iki turlu çoğunluk sistemi ılımlı-sınırlı bir çok partililiğe, tek turlu çoğunluk sistemi ise çift partililiğe yol açmaktadır.

Çift partililiğe yol açan etmenler çok partili sisteme yol açan etmenlerin karşıtıdır: Toplumsal çelişmelerin kendilerini düalizm biçiminde göstermesi, ideolojik ve dinsel etmenlerin parti sistemi düzeyinde etkili olamaması, tek turlu çoğunluk sistemi, vb.

Hâkim parti sistemi, Duverger'nin tanımına göre, bir partinin belirli bir dönem boyunca rakiplerini açık bir biçimde geride bıraktığı ve toplumun bütünüyle özdeşleşebildiği sistemlere verilen addır. Blondel, hâkim partiye örnek olarak İsveç, Norveç ve Danimarka'daki sosyal demokrat partileri, İtalya'daki Hıristiyan Demokrat Parti'yi gösterir. Görüldüğü gibi, hâkim parti sistemi sayısal olarak çok partinin bulunduğu ülkelerde görülebilmektedir. Bu tanıma göre Türkiye'de de 1908-1913 arasında İttihat ve Terakki'nin, 1950-1960 arasında Demokrat Parti'nin hâkim parti olduğu söylenebilir.